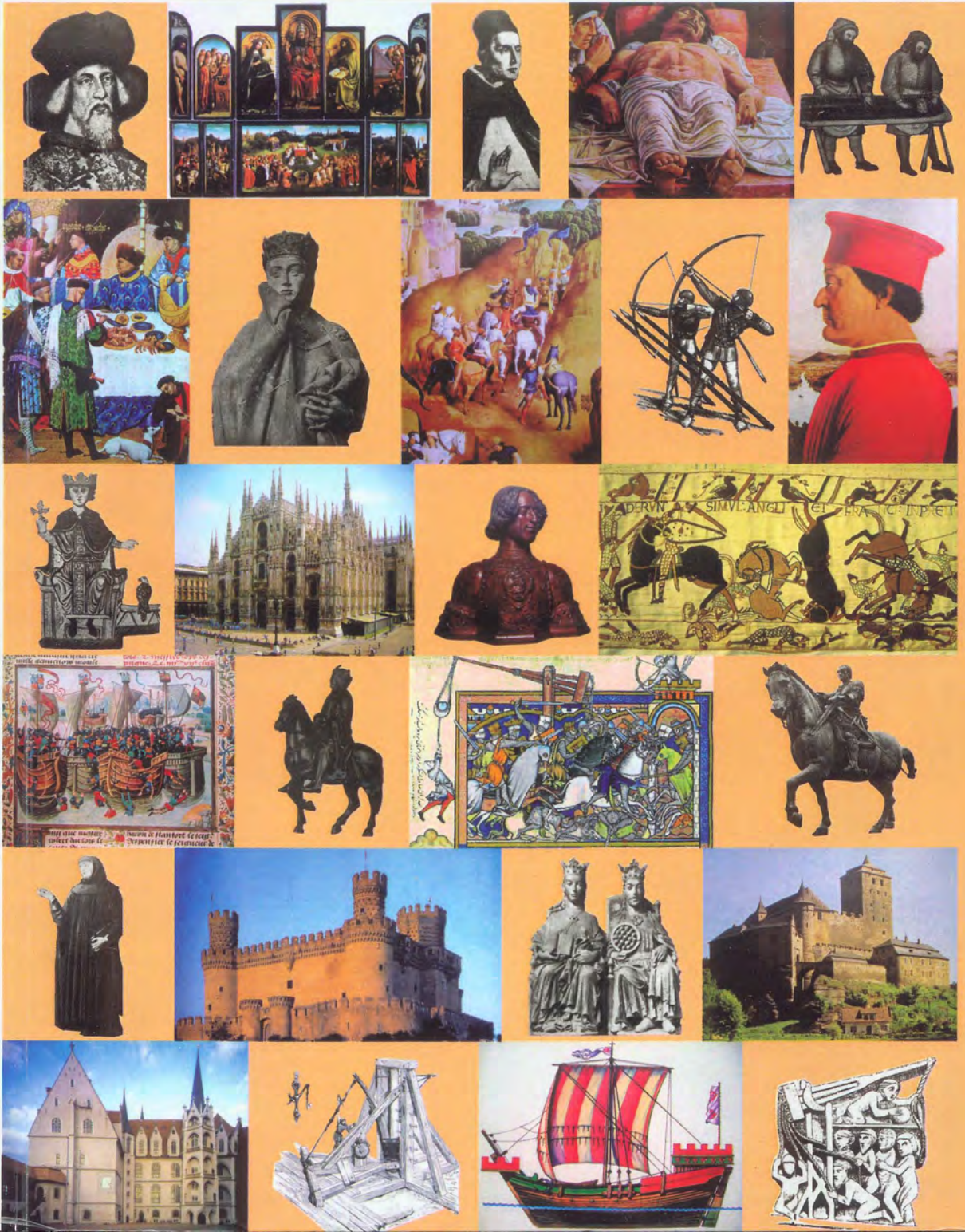

Л.Войтович, Н.Козак, Ю.Овсінський, М.Чорний

MEDIUM AEVUM: СЕРЕДНІ ВІКИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Леонтій Войтович, Назар Козак, Юрій Овсінський, Модест Чорний

MEDIUM AEVUM: СЕРЕДНІ ВІКИ

ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ
ДЛЯ ІСТОРИЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ

за редакцією проф. д.і.н. Л.Войтовича

Львів

“Тріада Плюс”

2010

УДК 94(100)“04/15”(075,8)
ББК ТЗ (0) 4я73

Войтович Л.В., Козак Н.Б., Овсінський Ю.В., Чорний М.І.
Medium aevum; Середні віки. Підручник для історичних спеціальностей
ВУЗів. /За ред. Л.В. Войтовича/ Львів: “Тріада Плюс”, 2010. – 502 с.

ISBN 978-966-397-066-3

Підручник висвітлює розвиток Західноєвропейської цивілізації Середньовіччя, розпочинаючи від падіння Римської імперії до утворення абсолютних та станових монархій (V – XV ст.). Цей різнобічний огляд одинадцяти століть в політиці, військовій справі, релігії, економіці, культурі та мистецтві розвінчує усталені стереотипи про “темні віки”, “феодальне гноблення” і пропонує монументальну картину середньовічного життя з його розмаїттям та протиріччями. Особливу увагу приділено зв’язкам Русі з європейськими країнами.

Для студентів ВУЗів, які навчаються за напрямом підготовки “Історія”, “Археологія”, “Архівістика”, “Етнологія”, та широкого кола читачів, які цікавляться історією середніх віків.

УДК 94(100)“04/15”(075,8)
ББК ТЗ (0) 4я73

Рецензенти:

Доктор історичних наук, головний консультант Апарату Верховної Ради України
Олександр Головка (Київ)

Доктор історичних наук, голова НТШ Олег Купчинський (Львів)

Професор, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії середніх віків Харківського національного університету імені Миколи Каразіна Сергій Сорочан (Харків)

Художньо-технічний редактор
Микола Ощипок

*Друкується згідно ухвали Вченої ради
Львівського національного університету
Імені Івана Франка від 29 квітня 2009 р.*

ISBN 978-966-397-066-3

@ Войтович Леонтій
@ Козак Назар
@ Овсінський Юрій
@ Чорний Модест
@ Тріада Плюс

ЗМІСТ

<i>Від редактора</i>	11
<i>ВСТУП. Актуальні проблеми історії середніх віків. Л.Войтович</i>	12
ЧАСТИНА ПЕРША: ЗАХІДНА ЄВРОПА У V-XI СТ.	
<i>РОЗДІЛ 1. Криза в Римській імперії (III – V ст.). М.Чорний</i>	22
§ 1. Кінець “Золотого віку” Римської імперії	22
§ 2. Спроби реформ	24
§ 3. Останній період стабілізації	26
§ 4. Перемога християнства	29
§ 5. Поділ Імперії	31
§ 6. Падіння Західної Римської імперії	32
<i>РОЗДІЛ 2. Стародавні германці. Нашестя гунів. Ю.Овсінський</i>	35
§ 1. Германські племена	35
§ 2. Військова справа германців	40
§ 3. Рух германських племен у III-IV ст.	41
§ 4. Нашестя гунів	42
<i>РОЗДІЛ 3: “Варварські” королівства. М.Чорний, Л.Войтович</i>	46
§ 1. Загальні риси	46
§ 2. Королівство свевів (411-585)	46
§ 3. Вестготське королівство (391-720)	48
§ 4. Вандало-Аланське королівство (429-534)	51
§ 5. Королівство бургундів (411-534).	53
§ 6. Королівство тюрингів (426-515)	55
§ 7. Баварське герцогство (554-788)	55
§ 8. Королівство остготів (493-555)	55
§ 9. Королівство лангобардів (568-774)	60
§ 10. Причини падіння германських держав	63
<i>РОЗДІЛ 4: Франкська держава Меровінгів. Ю.Овсінський</i>	65
§ 1. Ранні франки	65
§ 2. Григорій Турський – історик Меровінгів	65
§ 3. Перші Меровінги	66
§ 4. Хлодвіг I (481–511)	66

§ 5. “Салічна правда”	69
§ 6. “Довговолосі” королі (511–639)	72
§ 7. “Ліниві” королі (639–751)	75
§ 8. Арабський виклик	75
РОЗДІЛ 5: Франкська держава Каролінгів. Ю.Овсінський	78
§ 1. Піпін I Короткий (751–768)	78
§ 2. Карл Великий (768–814)	78
§ 3. Життя в Імперії Карла Великого	84
§ 4. Людовик Благочестивий (814–840)	88
§ 5. Верденський поділ Імперії	89
РОЗДІЛ 6: Північна Європа у V-XI ст. Епоха вікінгів. Л.Войтович	91
§ 1. Скандинавія у I тис. н. е.	91
§ 2. Вікінги	92
§ 3. Морські походи вікінгів	94
§ 4. Норвегія	95
§ 5. Данія. Походження династії Рюриковичів	97
§ 6. Швеція	99
§ 7. Останній вікінг Гаральд III	100
РОЗДІЛ 7: Англія та Шотландія до кінця XI ст. Ю.Овсінський	102
§ 1. Кельтська та римська Британія	102
§ 2. Завоювання Британії англами, саксами і ютами у V – сер. VI ст.	104
§ 3. Поширення християнства	106
§ 4. Англосаксонське суспільство	106
§ 5. Вторгнення данських вікінгів	111
§ 6. Альфред Великий (871-899)	111
§ 7. Боротьба з норманами у X ст.	113
§ 8. Кнут Великий. Спроба “Імперії вікінгів”	114
§ 9. Едуард Сповідник (1042-1066)	115
§ 10. Нормандське завоювання	115
§ 11. Вільгельм I Завойовник	116
§ 12. Шотландія до XI ст.	118
РОЗДІЛ 8: Піренейські землі у VIII-XI ст. Початки Реконкісти	
Ю.Овсінський, М.Чорний	120
§ 1. Мусульманське завоювання	120
§ 2. Кордовський емірат	123

§ 3. Астурія	125
§ 4. Леон	126
§ 5. Кастилія	127
§ 6. Барселона	127
§ 7. Наварра	127
§ 8. Інші християнські держави	128
§ 9. Кордовський халіфат	128
§ 10. Успіхи і невдачі Реконкісти	131
§ 11. Родріго Діас де Бівар (Сід Кампеадор)	133
РОЗДІЛ 9: Німецькі та італійські землі у IX – першій чверті XI ст.	
<i>М.Чорний</i>	135
§ 1. Східно-Франкське королівство	135
§ 2. Доля спадщини Лотаря	136
§ 3. Італійські землі у IX – першій половині X ст.	137
§ 4. Генріх I Птахолов (919–936)	137
§ 5. Оттон I (936–973)	139
§ 6. Оттон II (973–983)	143
§ 7. Оттон III (983–1002)	144
§ 8. Кінець Саксонської династії	145
РОЗДІЛ 10: Суспільство Західної Європи до XI ст. Л. Войтович	
§ 1. Регіони Європи	148
§ 2. Ієрархія	149
§ 3. Лицарство	151
§ 4. Церква	152
§ 5. Феодальні порядки та ідеологія	152
§ 6. Сільське населення	154
§ 7. Міське населення	155
§ 8. Демографія	155
§ 9. Одяг і предмети побуту	156
РОЗДІЛ 11: Франція у другій половині IX–XI ст. Ю.Овсінський	
§ 1. На шляху відродження Імперії	158
§ 2. Від королівства франків до королівства Франція	160
§ 3. Перші Капетинги. Союз Франції і Русі	162
§ 4. Франція за перших Капетингів	164

РОЗДІЛ 12: Італія в XI ст. Л.Войтович	167
§ 1. Особливості італійських земель	167
§ 2. Південна Італія	168
§ 3. Центральна Італія	171
§ 4. Північна Італія	172
§ 5. Венеція та Генуя	173
РОЗДІЛ 13: Німеччина в XI ст. Боротьба з папством за інвеституру М.Чорний	176
§ 1. Конрад II (1024–1039)	176
§ 2. Генріх III (1039–1056)	178
§ 3. Генріх IV (1056–1106). Боротьба за інвеституру	181
§ 4. Дальша боротьба за інвеституру	185
§ 5. Вормський конкордат (1122 р.)	187
РОЗДІЛ 14: Церква у V-XI ст. Л.Войтович	189
§ 1. Становлення християнської церкви	189
§ 2. Несторіани	191
§ 3. Монофізити	191
§ 4. Монофеліти	192
§ 5. Іконоборство	193
§ 6. Розрив між церквами	193
§ 7. Ключійська конгрегація	194
§ 8. Релігійність	195
РОЗДІЛ 15: Середньовічна культура V-XI ст. Н.Козак	196
§ 1. Першопчатки середньовічної культури	196
§ 2. Культурна епохи Каролінгів	197
§ 3. Культура епохи Оттонів	199
ЧАСТИНА ДРУГА: ЗАХІДНА ЄВРОПА У XII-XV СТ.	
РОЗДІЛ 1: Міста і міська цивілізація. Л.Войтович	204
§ 1. Еволюція міст на межі XI–XII ст.	204
§ 2. Ремесло	205
§ 3. Цехи	207
§ 4. Гільдії	212
§ 5. Міське право	213
§ 6. Боротьба за міські права	214
§ 7. Кількість населення, розміри і зовнішній вигляд	215

РОЗДІЛ 2: Хрестові походи. М. Чорний	218
§ 1. Причини та передумови	218
§ 2. Близький Схід перед Хрестовими походами	220
§ 3. Джерела	221
§ 4. Клермонський собор і похід бідноти	222
§ 5. Перший хрестовий похід (1096-1099)	224
§ 6. Держави хрестоносців	227
§ 7. Духовно-лицарські ордени	228
§ 8. Другий хрестовий похід (1147-1148)	229
§ 9. Третій хрестовий похід (1189-1192)	230
§ 10. Четвертий хрестовий похід (1202-1204)	232
§ 11. П'ятий хрестовий похід (1217-1221)	233
§ 12. Шостий хрестовий похід (1228-1229)	233
§ 13. Сьомий хрестовий похід (1248-1254)	233
§ 14. Восьмий хрестовий похід (1269-1270)	234
§ 15. Доля держав хрестоносців	235
§ 16. Причини невдач	235
§ 17. Наслідки походів	235
РОЗДІЛ 3: Франція у XII- XV ст. Ю. Овсінський	237
§ 1. Ідеї зміцнення королівської влади	237
§ 2. Комунальні рухи	238
§ 3. Невдачі Людовика VII	239
§ 4. Зміцнення влади за Філіпа II Августа	240
§ 5. Альбігойські війни (1209-1229)	241
§ 6. Король-реформатор Людовик IX Святий	243
§ 7. Зміни в суспільстві	245
§ 8. Ціна централізації: Філіп IV Красивий	246
§ 9. Ліквідація Ордену тамплієрів	249
§ 10. Зміна династій	250
§ 11. Часи Столітньої війни	250
§ 12. Становлення абсолютної монархії	253
РОЗДІЛ 4: Англія у XII-XV ст. Ю. Овсінський, М. Чорний	258
§ 1. Англійське суспільство на початку XII ст.	258
§ 2. Генріх II Плантагенет	260
§ 3. Парадокси правління Річарда I Левове серце	262

Зміст

§ 4. Невдачі Іоанна Безземельного. Велика хартія вольностей	264
§ 5. Обмеження королівської влади	265
§ 6. Часи короля Едуарда III	267
§ 7. Ідеї Джона Вікліфа	269
§ 8. Бунт Уота Тайлера	270
§ 9. Протистояння Йорків з Ланкастерами	271
РОЗДІЛ 5: Столітня війна (1337-1453). Ю.Овсінський, Л.Войтович	276
§ 1. Передумови та приготування до війни	276
§ 2. Початок війни	277
§ 3. Битва при Кресі	278
§ 4. Бойові дії 1346-1355 рр.	279
§ 5. Битва при Пуатьє	280
§ 6. Хаос у Франції	281
§ 7. Другий період Столітньої війни (1369-1396).	282
§ 8. Битва при Азенкурі	282
§ 9. Час поразок і краху	283
§ 10. “Диво Жанни д’Арк”	283
§ 11. Кінцевий період війни (1428-1453)	288
РОЗДІЛ 6: НІМЕЧЧИНА У XII- XV СТ. М. Чорний, Л.Войтович	290
§ 1. Німецькі землі Імперії у XII-XIII ст.	290
§ 2. Прихід Гогенштауфенів	291
§ 3. Боротьба між партіями Гвельфів і Гібеллінів	292
§ 4. Фрідріх I Барбаросса	293
§ 5. Потуги Гогенштауфенів на межі XII-XIII ст.	295
§ 6. Кінець Гогенштауфенів	297
§ 7. Перший прихід Габсбургів	300
§ 8. Союзи німецьких міст. Ганза	301
§ 9. Тевтонський Орден	303
§ 10. Швейцарія	306
§ 11. Династія Люксембургів	307
§ 12. Утвердження Габсбургів	312
РОЗДІЛ 7: Італія у XII-XV ст. Л.Войтович	313
§ 1. Особливості внутрішнього розвитку	313
§ 2. Королівство обох Сицилій	314
§ 3. Неаполітанське королівство	315

§ 4. Папська область і дрібні сеньйорії	318
§ 5. Флоренція	322
§ 6. Мілан	327
§ 7. Генуя	329
§ 8. Венеція	331
РОЗДІЛ 8: Піренейські держави у XII- XV ст. Ю.Овсінський	335
§ 1. Андалусія у XII ст.	335
§ 2. Християнські держави	336
§ 3. Королівство Арагон	339
§ 4. Королівство Кастилія	341
§ 5. Гранадський емірат	342
§ 6. Об'єднання Іспанії	343
§ 7. Інквізиція	343
§ 8. Лицарські Ордени	346
§ 9. Португалія	347
РОЗДІЛ 9: Скандинавські країни у XII- XV ст. Л.Войтович	349
§ 1. Скандинавія після епохи вікінгів	349
§ 2. Норвегія	350
§ 3. Швеція	352
§ 4. Данія	353
§ 5. Кальмарська унія	356
РОЗДІЛ 10: Церква у XI- XV ст. М. Чорний	358
§ 1. Протиріччя між Східною і Західною частинами церкви	358
§ 2. Реформи папи Григорія VII	360
§ 3. Боротьба з ересями	361
§ 4. Піднесення католицької церкви	363
§ 5. "Авіньйонський полон" папства	364
§ 6. "Велика Схизма" і її наслідки	367
§ 7. Флорентійська унія	369
§ 8. Розвиток теології	369
РОЗДІЛ 11: Військова справа. Ю.Овсінський, Л.Войтович	371
§ 1. Військова доба	371
§ 2. Організація і структура війська	371
§ 3. Зброя	374
§ 4. Захисний обладунок	380

Зміст

§ 5. Фортифікація. Замки	383
§ 6. Військова техніка	386
§ 7. Вогнепальна зброя	391
§ 8. Ручна вогнепальна зброя	394
§ 9. Військово–морські флоти	395
РОЗДІЛ 12: Середньовічна культура XII–XV ст. Н.Козак	399
§ 1. Освіта і наука	399
§ 2. Література	402
§ 3. Музика і театр	405
§ 4. Романське мистецтво	406
§ 5. Готичне мистецтво	411
§ 6. Ранній Ренесанс	424
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК. М.Чорний	438
ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ. Л.Войтович	457
ЛІТЕРАТУРА. Ю.Овсінський.....	465
СКОРОЧЕННЯ, ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ, АББРЕВІАТУРА	500

ВІД РЕДАКТОРА

“Medium aevum” – перша спроба створення підручника, вільного від ідеологічних постулатів класової боротьби селянства та міських низів з феодалами, який відповідав би досягненням сучасної європейської медієвістики. Відсутність відповідної літератури особливо гостро відчувається у ВУЗах, де студенти змушені користуватися безнадійно застарілими підручниками, які представляють середні віки як суцільну криваву класову та антикатолицьку боротьбу, пропускаючи цілі регіони та важливі періоди або навмисно перекручуючи їх зміст.

Автори намагалися дотримуватися періодизації, прийнятої провідними університетами Європи та Америки (умовно 476-1492 чи 500-1500). В основу змісту було покладено історію розвитку цивілізації Західної Європи, європейських середньовічних держав, біографії політиків, полководців, церковних і культурних діячів, особливості

розвитку окремих регіонів, історію церкви та її впливу на розвиток суспільства, формування менталітету, історію військової справи як провідного напрямку розвитку тогочасного суспільства та історію культури.

Основою праці послужив курс лекцій з історії середніх віків та відповідні спецкурси, які читаються авторами у Львівському національному університеті імені Івана Франка. Розуміючи попередній характер праці, автори сподіваються на фахову критику колег та читачів, яка допоможе підготувати наступне доповнене та виправлене видання.

Книга розрахована не тільки на студентів, але й на широке коло тих, хто цікавиться історією середніх віків. Тому об'єм її інформації дещо перевищує вимогу курсу, а бібліографія розрахована на підготовку магістерських робіт.

ВСТУП.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Напевно жоден з курсів історії не є настільки дискусійним, як курс історії середніх віків. Саме поняття “середні віки” досі залишається предметом запеклих суперечок історичних шкіл, як і хронологічні та географічні межі, на які воно поширюється. Ця полеміка відбилася, зокрема, на сторінках найновіших видань Гарвардського (США) та Мюнхенського (Німеччина) університетів, які побачили світ у 2005 р.

Medium aevum – середні віки – історія середніх віків (медієвістика) – період всесвітньої історії між *історією стародавнього світу* та *новою історією*. У вузькому значенні медієвістика – історія середніх віків у Західній Європі. Більшість європейських дослідників вважає, що за цей час ніяких суттєвих змін, які дозволяли б виділити окремий період, в історії Азії, Африки, Америки та Австралії, не відбувалося. Отже історію середніх віків відносять суто до Європи, причому Європи Західної. Це проблема доволі дискусійна, особливо щодо Візантії та Центрально-Східної Європи, зокрема історії Русі. Але, якщо відкинути політичні та ідеологічні мотиви подібних міркувань, то поза сумнівами, при всіх відмінностях у ментальності, соціальній і державній структурі та релігії *православної візантійської цивілізації* (за визначенням А. Тойнбі), цей ареал був тісно пов'язаний з рештою Європи і переживав ті ж самі зміни та трансформації. Більше того, православна візантійська цивілізація, яка зберігала і розвивала традиції античності, постійно впливала на розвиток *західноєвропейської цивілізації*. Це також стосується як і Русі та Угорщини, де процеси феодалізації суспільства протікали синхронно з іншими європейськими країнами¹, так і самої Візантії та балканських країн, де процеси феодалізації були стимульовані хрестоносцями на початку XIII ст.

Стосовно ж релігійних протиріч, ак-

тивізація яких відбулася після церковного розколу у 1054 р., то вони розвивалися повільно, паралельно з постійними спробами діалогу щодо пошуків шляхів об'єднання, аж до спроб його реалізації (переговори на соборі у Барі у 1089–1090 рр., спільна участь у Першому хрестовому поході 1096–1099 рр., унітарні спроби Кілікійської Вірменії, Сербії, Болгарії початку XIII ст., Галицько–Волинського королівства 1253 р., Флорентійська унія 1439 р.). При цьому руські князі тривалий час не звертали уваги на наявність релігійних протиріч і укладали шлюби з католиками, керуючись перш за все політичними розрахунками. Подібно до цього правителі православних Болгарії та Сербії приймали корони від папських легатів. Без конфесійної різниці всі християнські держави тією чи іншою мірою брали участь у Хрестових походах у Палестину чи в Прибалтику (XI–XIV ст.), а пізніше намагалися спільно стримувати османський натиск на Європу (XIV–XV ст.).

Тому можна стверджувати, що період *середніх віків* відбувався на території всієї Європи, а також Близького Сходу та Північної Африки в межах територій, що належали колись до Римської імперії.

Поняття “середні віки” сформувалося в колах італійських гуманістів, літераторів та істориків у XV ст. Флавіо Бюндо (1392–1463) першим виділив цей період в окрему епоху, відмінну від давньої історії та Відродження, у своїй основній праці “Три декади історії від падіння Римської імперії”, яка починалася від здобуття у 410 р. Риму вестготами на чолі з королем Аларіхом I і закінчувалася 1440 р. Ренесансні гуманісти розуміли це поняття, перш за все, як період занепаду культури – “проміжні віки” між власне античністю та епохою Відродження (античної спадщини). Сучасні дослідження повністю спростували такі погляди.

Остаточно поняття “середні віки” утвердилось в європейській історичній науці після появи праці професора університету в Галле (Німеччина) Христіана Келлера (Целларіуса) у 1698 р. Приймаючи поділ історії на давню, середньовічну й нову,

¹ Про це див.: *Войтович Л.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. Наукові студії. – Київ, 2004. – С. 385–394.

він початково пропонував вважати середньовіччям час від заснування Константинополя (331 р.) до його здобуття турками, тобто падіння Візантійської імперії, а також завершення Столітньої війни між Англією та Францією (1453 р.). Згодом Х. Келлер підкорегував і обґрунтував нові умовні межі цього періоду – від падіння Римської імперії (476 р.) до падіння Візантійської імперії (1453 р.).

Після тривалих суперечок, сьогодні більшість історичних шкіл, погодившись з нижньою межею (476 р.), умовно приймають за верхню межу відкриття Америки Христофором Колумбом, яке співпало з завершенням Реконкісти – відвоюванням Піренейського півострова від арабів (1492 р.). У питанні “верхньої межі” єдності немає досі. Окремі дослідники підіймають її до зародження Реформації (початок XVI ст.) або ж, навіть, опускають до початків Відродження (XIV ст.). Останнім часом сформовано компромісний варіант: 500–1500 рр.

Марксистська історіографія, зберігаючи прийнятий поділ, в основу визначення *середніх віків* поклала період існування феодалної суспільно-економічної формації, вважаючи, що остання тривала від падіння Римської імперії до Англійської буржуазної революції (кін. V – середина XVII ст.). При цьому *середні віки* поділялися на три періоди: раннє середньовіччя – період генези та раннього феодалізму (кін. V – X ст.), класичне середньовіччя – період розвинутого феодалізму (XI – XV ст.) і пізнє середньовіччя – період занепаду феодалізму (XVI – середина XVII ст.).

У Радянському Союзі, і відповідно в Україні, ця схема пережила чудернацьку модернізацію через запозичену від російської дореволюційної історіографії прихильність до особливого східнослов'янського чи російського розвитку суспільства. Крім того чільний російський марксист В.І. Ульянов (Ленін) помилково вважав, що основною ознакою феодалізму є наявність кріпацтва. Внаслідок цього існування феодалізму “розтягли” хронологічно від VII–VIII ст. до 1861 р. – часу ліквідації кріпацтва в Росії. Ця схема досі збереглася у багатьох підручниках з історії. Цілий ряд істориків продовжують від-

носити до *середніх віків* не лише XVII, а навіть XVIII ст. і не тільки у підручниках, але й у монографічних працях та статтях у фахових виданнях. Крім того, окремі автори, спеціально не обумовлюючи, вкладають у поняття “*середні віки*” свою схему, залишаючи іншим завдання відгадувати, яку саме. При цьому спираються на авторитет французького медієвіста Жака Ле Гоффа, який вважає, що у менталітеті загалом, в першу чергу сільського, не відбулися зміни, які пережила Європа наприкінці XV ст.

У найновішому мюнхенському виданні курсу *історії середніх віків* охоплює середину V – кінець XV ст., тобто період між умовними датами 476–1492 рр. У найновішому гарвардському виданні цей період позначений умовно 500–1500 рр. Враховуючи загальну умовність обох дат, обидва варіанти є прийнятними. Але в основу цієї періодизації варто покласти не стільки ментальні зміни та особливості (якраз стосовно сільського населення та міських низів джерельна база визначення металності мізерна та достатньо дискусійна), а структурні політичні зміни державних систем.

Спільним явищем, яке охопило більшість території Західної Європи, а згодом також Візантію і весь ареал *візантійської православної цивілізації*, включаючи територію Русі та князівств, які утворилися на її землях, і меншою мірою Скандинавію, був *феодалізм*.

Сам термін *феодалізм* [нім. *feudalismus*, фр. *feodalite*, від пізньолат. *feodum*, *feudum* – фео́д, тобто земельні володіння] виник напередодні Французької революції кінця XVIII ст. і початково означав “старий порядок”, який тоді асоціювався з абсолютною монархією та пануванням дворянства-шляхти. В марксистсько-ленінській ідеології *феодалізм* розглядався як соціально-економічна формація, що передувала капіталізму. Вважалося, що головний засіб виробництва – земля, знаходилася у монополійній власності панівного класу феодалів (які іноді майже повністю зливалися з державою), а саме господарство велося силами і технічними засобами дрібних виробників – селян. Основою економічних відносин при феодалізмі вважалася феодална рента, тобто додатковий продукт, який забирали феодалі (або держава) від

виробників у формі певних повинностей (робіт), грошей або натурі (продуктів чи виробів). Вважалося, що антагонізм феодального суспільства, заснованого на експлуатації селян феодалами, породжував розмаїття форм прояву соціальних протиріч, які виливалися у народні селянські війни, що були основною суттю цього періоду і призвели до його заміни більш прогресивним на той час капіталізмом.

У сучасній європейській історичній науці *феодалізм* визначається як система суспільних стосунків, породжена необхідністю формування і утримання важкоозброєного лицарського війська. Ця система почала зароджуватися в епоху формування „варварських” держав в умовах розпаду Римської імперії та Великого переселення народів (кін. IV–VII ст.), коли новостворені держави не мали засобів для централізованого утримання і забезпечення війська за рахунок державної скарбниці. Племенні ополчення вже не відповідали вимогам часу, що змусило володарів держав вдаватися до озброєння і утримання війська власним коштом тих, хто відбував військову повинність, наділяючи останніх для цього певними засобами отримання ресурсів, перш за все землею.

Остаточно ця система сформувалася в умовах зовнішньої (мусульманської, норманської та уторської) небезпеки, ускладнення озброєння, придбання якого вимагало значних ресурсів (вартість озброєння одного вершника була адекватна вартості кількох десятків корів), а використання – постійних тренувань, що початково призвело до скорочення, а згодом і до остаточної ліквідації масових народних ополчень. Ті, хто не міг відбувати військової повинності, мусили своїм коштом утримувати тих, хто її ніс. Держава, яка не мала розвинутого апарату для регулярного збору податків, фактично передала цей збір із певних територій до рук тих, на чию користь він стягувався.

Поступово до таких осіб перейшли і інші судові та адміністративні функції, що перетворило їх на дрібних володарів з тенденціями до відокремлення від самої держави аж до створення власної. Ця система стала панівною у Західній Європі, певні її модифікації розвинулися у краї-

нах Центрально-Східної Європи (Польщі, Угорщині та Русі²). В Скандинавії ця система не пішла далі невдалих спроб, та й то переважно у Данії. У Візантії – набула часткового поширення після здобуття Константинополя і утворення Латинської імперії (1204 р.), на Близький Схід її занесли хрестоносці.

Королівська влада, як і окремі князі на Русі, протягом всього періоду панування феодальних стосунків намагалася їх приборкати, принаймні щодо тенденції перетворення чи не кожного феода на окрему державу. Але потреба у феодальній армії робила неможливою цілковиту ліквідацію цієї системи. Спроба королів опертися на церкву (церковні володіння не підлягали успадкуванню і їх завжди можна було надати молодшому родичеві або прихильникові) дала тільки частковий ефект. Підтримка церкви дозволила утримувати хиткий баланс між тенденціями до централізації і впорядкування влади та тенденціями до роздроблення. Але невдовзі й церква повела боротьбу за звільнення від світської влади. Католицькій церкві це вдалося і церковні лени в ході цієї боротьби відпали від королівської влади. Наступний розвиток міст, які прагнули звільнитися від опіки феодалів, фактично купуючи права на самоврядування, призвів до того, що королівська влада нарешті знайшла міцну опору. Але при цьому королівська влада тривалий час не розуміла значення міст, зацікавлених в централізації, сильній верховній владі, безпеці доріг та інших аспектах, які забезпечували їх розвиток, і здатних до наповнювання королівської скарбниці. Так, наприклад, у Італії бурхливий розвиток міст, які отримали самоврядування, звів нанівець феодальну систему задовго до її ліквідації, почавши заміну феодальних армій професійними найманими арміями кондотьєрів. Спроби останніх стати феодальними сеньйорами лише продовжили агонію феодалізму.

Розвиток військової техніки, зокрема поява арбалетів і вдосконалення луків, здатних пробити будь-які обладунки, ціло-

² Стосовно існування феодалізму на Русі триває дискусія серед науковців. Про останні думки з цієї проблеми див.: *Свердлов М.Б.* Домонгольская Русь. – Санкт-Петербург, 2003.

го набору різновидів алебард, які дозволили піхоті ефективно протидіяти лицарській кавалерії з її багатопаровою бронєю, і, врешті, поява вогнепальної зброї, звели нанівець гегемонію лицарської кавалерії. На полях битв Столітньої війни (1337–1453) була похована її слава. Вирішальна ж битва часів війни Червоної та Білої троянд у Англії (1455–1485) – при Босворті (1485 р.) стала останнім акордом лицарського війська.

Недовзі лицарські армії поступилися місцем професійним найманам арміям (початком яких стали *сержанти* – озброєні коштом скарбниці лицарі неспляхетного походження), для утримання яких потрібні були значні кошти державного скарбу, які забезпечували централізовані стани або абсолютні монархії. Поява і формування цих монархій були вигідні в першу чергу містам, яким вони забезпечували розвиток торгівлі та промисловості. Стимулювали вони також розвиток сільськогосподарського виробництва і отримали значною мірою підтримку церкви. Ці процеси співпали із завершенням середніх віків.

Завдяки працям відомих медієвістів (П. Рот, В. Мензель, А. Допп, М. Блок, Г. Кравінкель, Ф.Л. Гансгоф, Ф.М. Стентон, Л. Февр, та ін.) термін **феодалізм** можна визначити як систему стосунків на основі феодів-ленів [*feodum, feudum* – від старофранк. *fehu+od* – садиба, худоба, майно, володіння, фр. – *fier* (*ф'єр*), англ. – *fee* (*фі*), нім. – *lehn* (*лен*)] – земельних володінь або фіксованих доходів (натурою чи грошми), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами [фр. *suzerain*, від старофранц. *sus* – понад, вище + лат. *vertere* – скерувати] своїм васалам [фр. *vassal* від лат. *vassus* – слуга, або кельт. *gvas* – слуга] у тимчасове або спадкове володіння з правом інвестири (тобто надання частини отриманих земель, в свою чергу, своїм васалам) за умови виконання служб на користь сюзерена – військової, адміністративної, судової чи придворної.

Постійна небезпека та загроза життю змушувала практично всі стани середньовічного суспільства шукати покровительства та захисту. За висловлюванням Жака Ле Гоффа, у середньовіччі "*вільна людина – це той, у кого є могутній покровитель*".

Сюзерени не лише використовували і визискували своїх васалів, але приймали на себе зобов'язання щодо їх захисту.

За умов функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій.

Протягом всього існування феодальних держав у них відбувалися процеси боротьби верховної (королівської чи князівської) влади, яка намагалася проводити політику централізації і впорядкування управління, зі своїми васалами, які намагалися зосередити в своїх руках адміністративну, судову і фіскальну (збір данин-податків) влади та, відгородившись від своїх сюзеренів *імунітетами* (привілеями щодо автономії у певних питаннях), і, спираючись на власну мілітарну силу і мілітарну силу своїх васалів, творити окремі суверенні державні організми.

Термінологія, пов'язана з різними етапами феодалізму, довгий час була предметом дискусії. Але без розуміння цієї термінології важко зрозуміти саму епоху. Розрізняють два види надань сюзеренів (тобто володарів певних територій) своїм васалам (особам, котрі несуть службу з оборони частини цих територій або управління ними): **прекарії** [*precarium* – щось, надане в тимчасове користування] чи **бенефіції** [*beneficium* – привілей, умовне надання на період несення служби] та власне **феоди** [умовні надання з правом успадкування]. Початково всі ці терміни фактично були синонімами одного поняття. Причому **феодами** називали земельну ділянку, яку отримували як плату за виконувану повинність чи роботу особи будь-якого стану, включаючи ремісників та нижчий клір.

Практично в усіх європейських країнах, які розвивалися на базі "варварських" королівств, із утворенням постійних дружин королів та їх намісників починала складатися система роздачі **бенефіцій** і поступова заміна їх **феодами**. Спочатку верхівний вождь – король чи герцог, об'єднуючи функції військового вождя, судді (а в язичницьку епоху ще й верховного жерця), намагався тримати при собі дружину, забез-

печуючи її всім необхідним. Але озброєння ускладнювалося і вже у VIII ст. вартість його для одного вершника стала адекватною вартості 28 корів. Крім того межі герцогств та королівств збільшувалися, дружинники заводили сім'ї, старіли і ставали непридатними для військової служби, проте їх досвід та заслуги дозволяли передати їм у управління певні території з частиною прерогатив сюзерена. Це потребувало відповідного забезпечення, для чого й служили бенефіції.

Однак бенефіції, тобто надана земля, яку в свою чергу можна було віддати в оренду, або ж територія, з якої *бенефіціарій* мав право збирати податки в рахунок плати за виконувану службу, були держанням тимчасовим і закінчувалися із закінченням служби. Васали прагнули гарантувати майбутнє своїх нападків і тому місце бенефіції зайняли *феоди*. Феоди також були держанням умовним, але вже держанням спадковим, хоча кожен спадкоємець, вступаючи у володіння ними, складав присягу, під час якої ніби повторно отримував свій феодал знову.

Поряд з феодами, які сюзерен міг відібрати за порушення васальної присяги, існували *аллоди* [*alleux* – землі чи володіння, вільні від будь-якої залежності, що передавалися у спадок]. Ці володіння частково перейшли з римської епохи, формувалися шляхом купівлі, а більшість були роздані королями та герцогами церкві, дружинникам та окремим особам з числа еліти, від чого довелося відмовитися, зіткнувшись з проблемою відсутності вільних земель. Трансформація володінь одного виду у інші відбувалася в різні періоди в різних регіонах.

Добі феодалізму були характерні станово-ієрархічна нерівність, закріплена правом, лицарська військова організація та християнська ідеологія. Все це визначало характер середньовічної культури.

Формування феодалізму охопило V–IX ст. (ранне середньовіччя), розквіт припав на X – середину XIII ст. (класичне середньовіччя), а початок трансформації і занепаду – на середину XIII – кін. XV ст. (пізнь середньовіччя).

У період розквіту феодалізму економічно і політично укріпилися міста (де сфор-

мувалися ринки найманої праці і позичкового капіталу) і міське населення (яке, користуючись постійною потребою королівської влади у коштах, викупило і закріпило свої права у вигляді магдебурзького, хелмінського та інших кодексів), сформувалися станово-представницькі зібрання (кастильські і каталонські кортеси, англійський парламент, французькі Генеральні Штати, скандинавські сейми тощо). Почала складатися станово монархія, яка була змушена рахуватися з інтересами не лише знаті, але й інших станів.

Протистояння церкви (папства) і світської монархії (імператорів) створювало простір для утвердження особистої свободи, яка також постійно розхитувала станово-ієрархічний феодалний устрій. Розвиток міської економіки підірвав натурально-господарські основи панування аристократії, а ріст вільнодумства призвів до появи Ренесансу і переростання єретичних рухів в Реформацію XVI ст., яка поховала рештки феодалізму.

Середні віки були віками глибокої християнської релігійності аж до духовних поривів, які вилилися у паломництва до святих місць, захоплення релігійними релікваріями, духовні подвиги пустельників, подвижництво ченців та хрестові походи із загальною жертвовністю широких мас. При всьому цьому рядовий, особливо провінційний, клір сам слабо розбирався в тонкощах теології. Проповіді для загалу або не відбувалися, або були дуже примітивними. До того ж латиною володіли далеко не всі священики. До церковного собору у Ліможі (1031 р.) взагалі вважалося, що проповідь може виголошувати тільки єпископ. Мирянам заборонялося зберігати вдома тексти Святого Письма, окрім молитовників, Псалтиря чи Життя Богородиці. Переклади ж основних текстів на народну мову були відсутні.

Звичайно, фрески та барельєфи на стінах храмів ("послання для тих, котрі не вміють читати") надавали загалу значну інформацію, якої, однак, було замало для того, щоб зрозуміти тонкощі теології, навколо яких продовжували сперечатися вчені богослови. Тому релігійне життя загалу підживлювалося безліччю вірувань та обрядів, які або були передані їм у спадок

тисячолітньою традицією магічних ритуалів, або народжені зовсім недавно, у лоні цивілізації, досі одухотвореної великою міфічною творчою силою, і які здійснювали постійний тиск на офіційну доктрину.

У грозових хмарах люди бачили пересування фантазмагонічних армій: то армії мерців, казала юрба, ні, то армії лукавих демонів, казали вчені, менш схильні заперечувати ці візії, аніж знаходити для них більш або менш ортодоксальне пояснення. На лоні природи люди відправляли незлічену кількість ритуалів, серед яких поезія донесла нам особливо багато відомостей про свято травневого дерева³. На Русі це були купальські ігрища. Церква пробувала боротися з цими явищами, тим більше, що подібний стан загалу сприяв легкому переходу його до табору різноманітних відхилень від церковної доктрини – ересей, аж до сприйняття заплутаної і надзвичайно складної теології альбігойців (дивовижного поєднання маніхейства з християнством).

Тому церква влаштувала гоніння на ці народні вірування, особливо на жінок, які були певними носіями цих традицій, в силу відчуття більшого страху і меншої захищеності. Так з'явилися з XIII ст. аутодафе [ісп. і порт. *auto de fe*, буквально – акт віри] – урочисті публічні виголошення вироку інквізиції, головним чином в Іспанії та Португалії, а також самі виконання вироку (здебільшого публічні спалення єретиків). Згодом “Молот відьом” (книга інквізиторів Генріха Інститоріса та Якова Шпренгера, видана в 1487 р. Кельвським університетом, яка докладно розповідала про чаклунство, відьом і методи боротьби з ересю), як вияв рівня середньовічної суспільної свідомості фактично підсумував накопичений стосовно цього досвід.

Також різноманітними були релігійні протиріччя, які вилилися у розрив Східної та Західної церков (1054 р.), пошуки до діалогу і об'єднання, прояви протесту проти централізаторської політики Риму у формах теологічних обґрунтувань необхідності повернення до початків християнства з його проповідями загальної рівності, які розпочав англійський релігійний мисли-

тель, професор Оксфордського університету, Джон Вікліф (1330–1384). Протистояння християнського і мусульманського світів вилилося у могутній порив християнського руху (XI–XIII ст.), який через чвари та зажерливість його верховодів поступово згас.

Однак католицька церква протягом середніх віків не тільки зуміла вистояти у боротьбі з світською владою, але й поставити себе на вищій щабель. Православній церкві це не вдалося і в силу різних причин вона опинилася у підлеглому щодо світської влади стані. На Русі фактично єпископів ставили князі (за винятком Новгороду). Так було і у Сербії, Болгарії, Грузії та в самій Візантії, де василевси зміщали патріархів, керуючись політичними мотивами.

Середньовічна історія не була чимось єдиним для всього європейського простору. Регіональні особливості були більш, ніж значними. Можемо стверджувати, що кріпацтва як форми експлуатації селянства, практично не було. Колони та парики (посаджені на землю вчорашні раби, військовополонені або інші залежні групи) швидко перетворилися на орендарів. Зайняті війнами, тренуваннями у військовій справі (одним з його видів було полювання – улюблена забава феодалів) та політикою, бенефіціарії та феодалі мало займалися власними помістями. В деяких регіонах (Скандинавія, значна частина Іспанії) залежних селян взагалі не було. До початку XII ст. залежність селянства була ліквідована в Італії (за винятком півдня).

Сьогодні можна стверджувати, що моделі середньовічного суспільства були відмінними у Центрально-Східній Європі, Русі, Візантії, Скандинавських, Апеннінських та Піренейських державах (де з 711 по 1492 рр. тривала Реконкіста, тобто практично безперервна війна) і, почасти на Британських островах. Деяко схожими були процеси у французьких та німецьких землях. Але завершилося все приблизно однаково: ліквідацією феодалізму у різних його проявах та формуванням абсолютних і станових монархій.

Міста, які, ставши торговельно-ремісничими осередками, поступово добилися економічної незалежності і самоврядування аж до перетворення на політичні одини-

³ Про це див.: Блок М. Феодальне суспільство. - Київ, 2002. - С.99.

ці (від вільних імперських міст до об'єднань на зразок Ломбардської ліги чи Ганзи), сформувавши окреме міське суспільство особисто вільних людей з найманою працею та позичково-банківським капіталом, людей, втягнених у суспільно-політичне життя, рухливих, мігруючих, постійних учасників виборів власного правління цехів, гільдій і міст, потребуючих знання грамоти, системи ваг і мір, здатних до підприємництва та адаптації в різноманітних умовах. Ця міська цивілізація і стала рушійною силою, своєрідним "могильником" феодалізму. Спочатку міста зруйнували іділю натурального господарства, а згодом винайденням і поширенням нових видів озброєння (від арбалетів та алебард до вогнепальної зброї) дозволили піхоті протистояти лицарській кавалерії аж до доведення непридатності останньої, чим зробили саму систему феодальних стосунків зайвим архаїзмом. Спочатку міста викупилися з-під влади сеньйорів, потім продемонстрували королям та іншим правителям переваги постійної професійної армії і надавали їм ресурси, щоб за допомогою таких військ зламати опір непокірних феодалів.

Середні віки не були "темними віками". "Темними" їх зробило незнання цього періоду та ідеологічні штампи. Середні віки були важливим етапом розвитку європейського суспільства, його науки і техніки. В глибинах цього військового суспільства зародилися прекрасні зразки тонкої героїчної та ліричної поезії (поезія трубадурів, скандинавських скальдів, іспанські романсеро), іронічної прози, мистецтво готики. Були сформовані високі ідеали лицарства, які не залишалися порожнім звуком. Заради них такі визначні особистості, як англійський король Річард Левине Серце (1189–1199) чи французький король Іоанн II Добрий (1350–1364) жертвували навіть політичними інтересами. Ця феодальна лицарська еліта була скинена з п'єдесталу міським бюргерством, яке принесло інші ідеали прагматизму, здорового глузду, а заодно і підняло оцінку людини як вершини Божого творіння в ідеології та мистецтві Ренесансу.

Середньовіччя закінчилося появою Ренесансу, який зародився також в умовах вільних міст, де відбулися контакти між

новою міською цивілізацією та вмираючою візантійською цивілізацією, яка залишалася носієм античних традицій. Середньовіччя заклало основи розвитку сучасної європейської цивілізації. У його лоні розвинулися ті мови, якими і сьогодні розмовляє населення Європи; сформувалися до кінця цієї епохи європейські нації з їх укладом життя і особливостями психології. Саме у ту епоху склалися основні європейські держави, парламентаризм і судові системи.

У зв'язку з цим важливим є вивчення менталітету середньовічної людини, його динаміки, генези та регіональних особливостей. Певною мірою допомагають реконструювати цю важливу частину суспільної свідомості такі джерела, як тогочасна література, епос, релігійні та філософські трактати. Людина залишається головним об'єктом дослідження середніх віків. Релігійність, ставлення до життя і смерті, радості і смутку, кохання і сексу, сприйняття ідеалів та ідеологій, а через них осягнення різних видів тогочасного мистецтва і потреби в ньому, а не прокрустове ложе суспільно-економічних стосунків на основі гноблення селян та міщан (які відбували навіть такі "жахливі" повинності, як ремонт укріплень, доріг і гребель), є сутністю історії середніх віків.

Поряд з іншими науками середні віки заклали початок критичної історіографії, заснованої на аналізі джерельної бази. Корпус джерел, на базі яких сформовані дослідження з медієвістики, різномірний. Його наявність для різних територій і періодів, також неоднакова. Основні джерела (перш за все історичні хроніки, папські послання – булли, дипломатичне і приватне листування, майнові та судові документи, нумізматичні, сфрагістичні та археологічні матеріали) будуть розглядатися при викладі конкретних тем. Збірники джерел, праці окремих хроністів, саги і епічні пісні та поеми складають невід'ємну частину курсу. Видання перекладених джерел у більшості випадків малоприслужне для наукових досліджень, зате незамінне при засвоєнні курсу. Сьогодні в Інтернеті можна легко віднайти переклади європейськими мовами більшості основних середньовічних джерел.

Дослідження в галузі медієвістики розпочалися ще у XVII ст. завдяки працям представників т. зв. “ерудитської” історіографії, які виявили і ввели в науковий обіг велику масу різноманітних джерел. Церковні ерудити з французької конгрегації св. Мавра у 1618–1790 рр. в монастирі Сен-Жермен-де-Пре (згодом їх назвали *мавристами*), зусиллями багатьох самовідданих дослідників (Ж. Мабільйон, М. Буке, Б. Монфокон та ін.) виробили правила критичного видання пам’яток, зібрали і опублікували велику масу джерельного матеріалу.

Монахи-езуїти (яких пізніше назвали *болландистами* від імені організатора-ентузіаста Болланда, який разом з Г. Росвем розпочав зібрання та часткову публікацію джерел “Acta Sanctorum” (1643–1794)), серед яких найбільш активними були учні Болланда Г. Геншен (1600–1681) і Д. Папелброх (1628–1714), їздили Італією, Німеччиною, Австрією, Францією та Іспанією, знімаючи копії з документів та поповнюючи зібрання. Після Французької революції та Наполеонівських війн ця робота була відновлена у 1825 р. З 1845 р. відновлено випуск “Acta Sanctorum”, з 1882 р. у Парижі та Брюсселі виходять “Analecta Bollandiana” та інші видання товариства.

До зібрання, дослідження та публікації середньовічних джерел активно долучилися світські ерудити: Етьєн Балюз (1630–1718), що займався критикою документів, які стосувалися церковної історії та канонічного права; Луї-Антон Мураторі (1672–1750), який, працюючи бібліотекарем знаменитої міланської бібліотеки, досліджував церковну історію та її джерела; Шарль Дюканж (1610–1668), видатний візантиніст та лінгвіст, та інші.

І, нарешті, у 1698 р. в німецькому місті Ієні вийшов вже згадуваний підручник Х. Келлера з історії середніх віків, який охоплював період 476–1453 рр. У XVIII – середині XIX ст. розгорнулися суперечки між двома школами: *германістами* та *романістами*. Обидві школи зосередили увагу на дослідженнях ролі германської та римської основи у створенні і розвитку соціально-політичної моделі середньовіччя. Германісти (Буленвільє, Монтеск’є, Мезер, Ейхгорн, Маурер, Кембл, Фрімен) явно

переходили межі можливого: від розгляду германців, які завоювали кельтські та романські території, як ролі протоласти пляхти, до ідеалізації германців як носіїв інститутів народовладдя і соціальної рівності або іншої крайності – вищості германської раси. Романісти (Т’єррі, Гізо, Фюстель де Куланж) наголошували на еволюційному розвитку феодальних інститутів із пізньюримських. Відгомін цих суперечок певною мірою триває досі. Значна частина праць істориків обох шкіл ще не втратила свого значення.

Нові школи (*позитивісти, критичний напрямок, школа “Анналів”* тощо) і окремі дослідники у XIX–XX ст. створили як цілісну картину історії середніх віків, так і комплекс глибоких досліджень з історії окремих країн, міст, ремесла і торгівлі, феодальних інститутів, суспільства та культури. Тривають теоретичні дискусії навколо основних понять цієї епохи, а також її періодизації та етапів. З величезної маси праць зарубіжних істориків-медієвістів виділяємо праці Герхарда Зелігера (1860–1921), Анрі Піррена (1862–1935), Георга Каро (1867–1912), Альфонса Доппа (1868–1953), Йохана Хейзінги (1872–1945), Люсьєна Февра (1878–1956), Фернана Броделя (1902–1985), Марка Блока (1886–1944) і, особливо, Жака Ле Гоффа, чії праці давно стали класичними.

В Україні дослідження з історії середніх віків розпочалися у XIX ст. (список більшості рекомендованих при вивченні курсу праць вміщено наприкінці цього видання). Зрозуміло, що при користуванні старими працями слід враховувати панівну ідеологію того часу. Протягом XIX – початку XX ст. головним центром медієвістики в Центрально-Східній Європі був Львівський університет, якому належить повернути собі це значення. Сьогодні медієвістичні студії успішно розвиваються у Києво-Могилянській академії, Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича та Харківському національному університеті ім. М. Каразіна.

У зв’язку з тим, що на історичних факультетах окремо читаються курси *Історії України, Історії Візантії, Історії південних і західних слов’ян, Історії Центрально-*

Східної Європи та Історії народів Азії і Африки, відповідні частини яких є складовою частиною Історії середніх віків, у даному курсі воли відсутні. Тут лише відображено всі переплетення історії країн Західної Європи з історією українських земель, Візантії та територій Центрально-Східної Європи.

На сьогодні більшість у вузівських бібліотеках складають давно застарілі підручники, які несуть відбиток марксистської ідеології. У цих підручниках велика увага зосереджена на бунтах, які тривали подекуди кілька днів і практично не залишили відбитку на розвитку тієї чи іншої країни, до феодального визиску відносять навіть такі новинності, як ремонт доріг, укріплення і гребель (що було життєвою необхідністю для самого населення). Про феодалізм як доконаний факт у цих виданнях говориться при описі середньовічної історії Швеції чи Норвегії (де навіть важко віднайти спроби його зановрадження). Окремі країни і території (зокрема Скандинавія чи Піренейські країни), де важко відшукати класову боротьбу, взагалі пропускаються або висвітлюються побіжно. Подекуди відсутні цілі періоди та персоналії політичної та релігійної історії. При кожній нагоді підкреслюється негативна роль церкви, особливо католицької. Все це необхідно брати до уваги, користуючись цією літературою.

Ідеологічні впливи відбилися і на підбірці матеріалів у хрестоматіях, навіть у кращих з них (за редакцією В.Є.Степанової та А.Я.Шевелеико). Тому на сьогодні найкращою хрестоматією, а заодно і посібником, є підбірка джерел за періодами середньовічної історії, зібрана й впорядкована професором Санкт-Петербурзького університету Михайлом Матвійовичем Стасюлевичем (1826–1911), яка перевидана у Росії в 2001–2002 рр.

Історія середніх віків – дисципліна динамічна, яка розвивається досить швидкими темпами. Дискусії навколо її основних понять, періодів та подій будуть тривати довго. Величезним досягненням медієвістики є видання корпусу середньовічних джерел, перш за все хронік та актового матеріалу. Завдяки Інтернету стали доступ-

ним пам'яток. Значна частина з них перекладена з латинської мови (яка була офіційною мовою на більшості територій середньовічної Європи) сучасними європейськими мовами. На часі видання українських коментарів та історична географія. Все це дозволяє сформулювати більш повну об'єктивну історію середніх віків.

ЧАСТИНА ПЕРША

ЗАХІДНА ЄВРОПА У V-XI СТ.

РОЗДІЛ 1. КРИЗА В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (III–V СТ.)

§ 1. Кінець “Золотого віку” Римської імперії. Місто-держави Рим у статусі Республіки, а пізніше Імперії, внаслідок активної збройної експансії у III ст. до н.е. – початку II ст. н.е., заволодів всім Середземномор'ям. Риму належали величезні території від Піренейського півострова до Закавказзя, від Британії до Північної Африки і Месопотамії. Рим – столиця Імперії, був найбільшим містом того часу, де проживав майже один мільйон населення.

Добробут римських громадян забезпечувався державними гарантіями захисту приватної власності, звільненням від податків, працею близько 11 мільйонів рабів, стабільними цінами. Для завоювання популярності серед загалу влада влаштувала криваві і азартні циркові видовища та роздачу грошей і продуктів у столиці. Норми римського права, відмінні від “варварських” законів і звичаїв, забезпечували захист римських громадян. Суд був публічним, вимагав доведення вини і надавав можливість захисту.

Західна, Південна та Центральна частини Європи, Північна Африка та Близький Схід були вкриті добротними мощеними дорогами, мостами та акведуками. Територія Імперії була об'єднана поштовим сполученням. У всіх зручних бухтах узбережжя Середземного моря римлянами було споруджено нові або реконструйовано давні порти. Ще у I ст. до н.е. піратство на Середземному морі і у водах навколишніх морів було цілком знищене. Безпека на морях і дорогах створювала сприятливі умови для торгівлі та подорожей. Захоплені під час постійних переможних воєн полонені ставали джерелом поповнення кількості рабів, які виконували важку роботу у сільському господарстві, копальнях, каменоломнях та на будівництві. Міста-поліси зберегли свою внутрішню структуру та самоврядування, а їх громадяни отримали змогу стати ще й громадянами Риму.

Але дешева рабська праця повністю знецінила рентабельність праці вільних селян – вигідніше було мати для роботи рабів, аніж працювати самому. Постійні війни, які вимагали значних ресурсів, та вичерпання можливостей золотих (Македо-

нія і Фракія) і срібних копалень (Іспанія) призвели до гострої фінансової кризи. Державі не вистачало металу для карбування повноцінних монет. Імператори змушені були постійно зменшувати лігатур (вміст коштовного металу) золотих і срібних номіналів. До другої половини II ст. кількість міді в денарії сягала 50%, що призвело до падіння його курсу. Від початку III ст. основні фінансові капітали зосереджувалися не в столиці, а в провінціях Імперії. Впливові лихварі, зокрема Опрамоас з Лікії, фінансували навіть усі східні походи імператора Траяна (98–117).

Здобуття дакського укріплення.
Барельєф колони Траяна (II ст.)

Доки держава фінансувала утримання і забезпечення озброєнням професійного 300–тисячного війська, 25 легіонів якого були розташовані вздовж кордонів, майже два століття жителі Імперії не зазнавали нападів зовнішніх ворогів.

З II ст. на північно-західні кордони по Рейну висунулися масиви германських племен, які виходили зі Скандинавії. З просторів Азії рухалися сармати, авангард яких – алани, тиснув на рештки дакі

та бастарнів, які вціліли після погрому за часів Траяна. На Волині почав розвиватися протослов'янський масив, який витіснив рештки даків (липицька культура) до Карпат. На півдні кордонам Імперії загрожували парфяни а згодом перси. 300-тисячного війська уже було недостатньо, щоби вести активні наступальні дії на двох стратегічних напрямках – рейнсько-дунайському і близькосхідному, де продовжувалася війна з Парфією. Зняти війська із будь-якої іншої прикордонної провінції було неможливо, а безпосередньо в Італії знаходилося лише 10 преторіанських когорт.

Тому вже за наступника Траяна, імператора **Адріана (117–138)** Імперія припинила загарбання нових територій і назавжди перейшла до тактики оборони своїх кордонів. 38 провінцій Імперії із майже 65 мільйонним населенням потребували захисту від зовнішніх нападів. Ще від 83 р. н.е. за імператора Доміціана між фортецею (castellum) Алізо та Рейном римляни почали споруджувати імперську прикордонну дорогу та вздовж неї лімес – лінію прикордонних укріплень з валами, ровами і фортецями для прикордонних гарнізонів через певні інтервали. Всього від Рейну до

Дунаю було споруджено 50 фортець. Верхньогерманська частина лімесу починалася на правому березі Рейну (між сучасними німецькими містами Бонном та Кобленцом), а біля теперішнього Франкфурта на Майні перетинала р. Майн і простягалася до Дунаю. Майже суцільний вал завдовжки 368 км простягався від Тауна, Фрідберга до р. Майн і далі до рік Неккар і Лорх поблизу м. Вормса. Від р. Лорх до Дунаю був

завдовжки 174 км, який завершувався поблизу Регенсбурга (тоді *Castra Regina*). Інші частини лімесу – Задунайська (*Limes Transdanubianus*) і Зарейнська (*Limes Transrhenuanus*) перетинали територію Південної Германії по діагоналі з південного заходу на південний схід. Ці землі було названо “Десятинними полями” (*Agri Decumates*) і заселено федератами Імперії – германськими племенами батавів і каніфатів, які окрім несення сторожової служби були зобов'язані сплачувати Імперії десятину.

У середині II ст. загальна довжина германського лімесу становила 542 км. У його безпосередній охороні було задіяно до 25 тис. воїнів (переважно германців на римській службі). У провінціях Верхній та Нижній Германії було дислоковано вісім легіонів, які постійно перебували у таборах Монгоціак (Майнц), Аргенторатум (Страсбург) і Кастра Боннезія (Бонн). Державні кордони на інших територіях імперії мали значно менше укріплень і меншу концентрацію військ.

Від часів імператора **Марка Аврелія (168–180)** Імперії довелося оборонятися вже від планомірних наступів потуж-

Марк Аврелій. Статуя на римському Форумі (II ст.)

них германських племінних союзів. У 161–166 рр. хатти прорвали лінію рейнського кордону, пограбувавши навколишні прикордонні римські території. У 165 р. маркомани за підтримки племен вандалів, квадів і сарматів-язигів вперше прорвали дунайський кордон Імперії і, грабуючи землі провінцій Паннонії, Норіку, Реції та Іллірії, дійшли аж до Аквілеї в Північній Італії. Щоб зібрати кошти для здійснення походу, Марк Аврелій

навіть віддав під заставу коронні коштовності. "Маркоманські війни" у 165–180 рр. закінчилися перемогою Імперії та відновленням дунайського лімесу.

Оборонні війни проти варварів співпали із поширенням епідемії чуми, внаслідок чого населення Імперії скоротилося із 65 до 40 млн. Гостра нестача досвідчених легіонерів в умовах вторгнення германців призвела до поспішного формування нових частин і практики присвоєння командирських звань всупереч традиціям. Імператор Марк Аврелій дозволив набір до війська рабів та вдався до практики залучення полонених "варварів", яким надавали землю на території Імперії для ведення домашнього господарства із зобов'язанням служби у допоміжних підрозділах.

При переході Імперії від наступу до оборони у Європі та на Близькому Сході створена ще Октавіаном Августом система формування і дислокації військ виявилася зовсім непридатною. Імператор Адріан для збільшення кількості війська дозволив набирати до легіонів провінціалів, які не мали статусу римських громадян. За відносно мирні два попередні століття вільне рядове населення Імперії досягло певного вищого соціального або кар'єрного рівня або перетворилося на паразитуючий міський плебс – безробітних, що отримували від імператорів грошові або продовольчі подачки в обмін на політичну лояльність. Служити у війську цей плебс не хотів. А ті громадяни, які мали приватну власність, не бажали покидати свої господарства задля небезпечної двадцятилітньої служби в казармовому режимі з тілесними покараннями, без права мати сім'ю. Той, хто мав у своїй власності господарство, переставав бути легіонером. Так як всі вищі командні пости легатів та військових трибунів діставали аристократи, які зазвичай не були військовими, для середніх командирів (центуріонів) служба не мала великих перспектив. Перед імператорами поставала гостра проблема – укомплектування війська для захисту кордонів імперії.

31 грудня 192 р. під час палацового перевороту було вбито останнього представника династії Антонінів – імператора Коммода (180–192). Смерть цього бездарного правителя спровокувала гостру

політичну кризу, яка тривала з перервами майже 60 років і призвела до важливих політичних, соціально-економічних і духовних змін у всіх землях Імперії.

§ 2. Спроби реформ. Вбивство Коммода відкрило період, коли претенденти почали знімати з охорони кордону легіони і використовувати їх для боротьби за владу. У 193 р. до влади прийшов командувач паннонськими легіонами **Септимій Север (193–211)**. Спираючись на армію, новий імператор після успішної війни проти Парфянського царства у 198 р., провів ряд військових реформ. Він дозволив як відзначити формувати преторіанські когорти не з італіків, як це було прийнято, а з усіх країн солдатів легіонів усіх провінцій Імперії. Легіонерам збільшили платню, дозволили одружуватися з розміщенням солдатських сімей поблизу військових таборів. Було запроваджено принцип місцевого комплектування військ з несенням служби за місцем набору. Легіонери з військових таборів поблизу Рейну і Дунаю отримали право орендувати та обробляти землі, які належали їхнім легіонам. Ці заходи дозволили збільшити загальну чисельність війська до 400 тисяч.

Септимій Север змінив систему вислуги рангів, надавши можливість рядовим легіонерам вислужити ті ранги, які раніше надавалися виключно представникам знаті та вершників. Ранг *пріміліа* (найвищого центуріонів), до якого міг дослужитися рядовий легіонер було оголошено вершницьким. Тепер, виходячи у відставку, пріміліа міг за власним бажанням робити цивільну кар'єру на державній службі і дослужитися до керівної посади префекта або бути обраним народним трибуном. Крім того імператор запровадив поповнення середньої і нижчої ланок державного апарату управління відставними військовими. Оголошивши себе проконсулом Італії, Септимій Север звів її до статусу рядової провінції.

Його син-наступник – імператор **Каракалла (211–217)**, продовжуючи ці реформи, у 212 р. скасував виняткове правове становище римських громадян, надавши всім вільним мешканцям Імперії статус римських громадян. Раніше порівняно нечисленний привілейований стан громадян оточувався величезною масою рабів, віль-

новідпущеників та варварів. Після едикту раби перетворювалися на меншість серед громадян. Ця зміна соціальної основи суспільства стала причиною кризи Імперії у III ст. Імператор залишався першим громадянином, але перестав бути чільником громадян, що панували над підданими і підкореними народами. З іншого боку до III ст. земля була власністю всього римського народу, який надавав частину її окремим громадянам, залишаючи за собою право контролю. Земля імперських міст була власністю міських громад. З 212 р., як представник римського народу, яким стало все населення Імперії, імператор привласнив собі право контролю над усіма землями Імперії. Усі громадяни Імперії через податки мали поповнювати військовий бюджет держави.

Але коштів не вистачало. Готуючись до грандіозного східного походу, Каракалла у 214 р. почав карбувати нову монету *антонініан* з більшою вагою 5,3 г, але з меншим вмістом срібла (більше 50% міді). Випуском цієї монети імператор мав намір покращити курс і вийти з фінансової кризи. Проте досить швидко ця реформа призвела до порушення правильного співвідношення вартості срібних і золотих монет. Золотий ауреус зник з обігу – його було вигідніше ховати у скарбах. Антонініани цілком витіснили з обігу денарії, але самі повністю знецінилися. Врешті рівень срібла опустився до 2%, а найчастіше мідна монета тільки фарбувалася зверху срібною фарбою і мала курсувати за примусовим курсом, встановленим державою.

Реформована армія, зіткнувшись з новими германськими племенами, які через Данію просувалися із Скандинавії у III ст. (*алемани, готи, франки, бургунди*), зазнавала поразок від менш численних і гірше озброєних “варварських” ополчень. Римська армія втратила найважливіший елемент своєї могутності – дисципліну і вікові традиції.

В березні 235 р. у таборі в Монгоціаку (Майнці) повсталі легіонери вбили імператора Александра Севера та його матір, які вели переговори з германцями. Настав період правління “солдатських імператорів”. За період 235–284 рр. на римському престолі змінилося приблизно двадцять

імператорів, не рахуючи співправителів і узурпаторів¹. Імператорський титул найчастіше передавався тим, хто міг підкупити охорону імператорського палацу і замовити вбивство правлячого імператора, або захопити престол під час війни. Військові сили, необхідні для оборони кордонів, марнувалися на політичну боротьбу претендентів на владу.

З середини III ст. моря знову заповнили пірати, а сухопутні дороги страждали від розбійників не менше, ніж *лімес* від варварів. Падіння обсягів торгівлі почало призводити до натуралізації виробництва, замкнутості окремих провінцій, особливо у західній частині Імперії. Грошова і податкова системи Імперії припинили своє повноцінне існування – армія стала забирати для своїх потреб за необхідністю і найчастіше не розплавувалась. Солдатські імператори, не задумуючись, брали податки наперед і роздавали великі суми армії та плебсу, чим розорювали країну значно більше, аніж вороги.

У 254 р. *франки* і *алемани* прорвалися через лінію *лімесу* і дійшли аж до Галлії. Алемани захопили Десятинні поля, перейшли через Альпи і досягнули Медіолану (Мілан), де їх зумів зупинити імператор **Галлієн (253–268)**. Імператор навіть одружився з дочкою одного з германських вождів, але Десятинні поля і Верхню Паннонію довелося віддати алеманам.

У 256 р. перси захопили усю Сирію. При спробі її повернення у 260 р., римська армія зазнала катастрофічної поразки під Едессою, а батько і співправитель Галлієна імператор Валеріан потрапив у полон. Відразу ж у 260 р. в Галлії легат Марк Латиній Постум оголосив себе імператором Риму, контролюючи Галлію, Британію, Іспанію і частину Нижньої Германії. В цей період аж 183 особи у різних частинах Імперії оголосили себе імператорами².

¹ Крім імператорів *Деція*, який був першим римським імператором, що загинув у бою проти готів у 251 р.; *Валеріана*, який потрапив у полон до персів і там загинув після 260 р., *Клавдія II*, який помер від чуми у 270 р., і *Кара*, якого у 283 р. вбила блискавка, – усі решта були вбиті власними солдатами або суперниками у боротьбі за владу.

² Не всі їх імена збереглися в історії, цей період називають правлінням “30 тиранів”. Серед цих самозванців лише двоє були знатного походження, а решта

Апієві ворота Риму (III ст.)

Галлієн зберіг під своїм контролем лише території Італії, Малої Азії, Північної Африки і територію, що прилягала до Нижнього Дунаю. У Медіолані імператор сформував мобільні кінні підрозділи з важкоозброєних вершників. Всі посади намісників він заповнив військовослужбовцями різних рангів. У 265 р. імператор навіть надав християнам східних імперських провінцій свободу віросповідання, сподіваючись залучити їх до боротьби з персами.

Не довіряючи преторіанцям, яким сподобалося міняти імператорів, Галлієн сформував гвардійський загін охоронців особисто відданих йому – *“протекторів”*. Незважаючи на ці заходи особистої безпеки, Галлієн таки став жертвою змови своїх охоронців і був убитий у 268 р.

§ 3. Останній період стабілізації. Імператор **Клавдій II (268–270)** у 268 р. відкинув готів з Балкан знову за Дунай. Його наступник **Авреліан (270–275)**, вмівло концентруючи на потрібних напрямках свої кінні війська, зумів успішно відбити усі напади германських племен на звичайними військовими авантюристами.

пейські провінції. У 273 р. “гальський імператор” Тетрік (270–273) добровільно здався Авреліану. Того ж року імператор повернув Пальміру, царицю якої Зеновія (Зенобія) спробувала відокремити свою державу від Імперії. Вперше від часу Пунічних воєн Авреліан зайнявся фортифікацією столиці, спорудивши новий 12-мильний (19,3 км) фортечний мур з вежами і 18 воротами. У Римі було встановлено державний контроль за цінами на хліб і внормовано традиційні роздачі продуктів, доповнивши їх роздачами одягу. Авреліан зміг відновити карбування більш вартісних срібних монет і встановив їх вартість у золотому еквіваленті.

Цілковиту політичну стабільність в Імперії відновив **Діоклетіан (284–305)**. Щоби краще контролювати і координувати оборону різних частин Імперії, він розділив її на частини, призначивши співправителями своїх соратників і земляків-іллрійців Максиміана (285–305), Констанція Хлора (293–306) і Гая Галерія (293–311). У 286 р. Діоклетіан з Максиміаном вважалися співправителями і носили титули *августів*. Максиміан отримав західну части-

ну Імперії з резиденцією у Медіолані (Мілан). Діоклетіан залишив за собою менш розорену східну частину Імперії із резиденцією в Нікомедії на узбережжі Мармурового моря. Кожен з Августів мав молодшого співправителя з титулом *цезаря*. Гай Галерій мав резиденцію у Сірміумі на Балканському півострові, а Флавій Констанцій Хлор – у Августі Треверорум (Трір). Ця система чотирьох правителів отримала назву *тетрархії*. Кожен із співправителів, маючи у своєму підпорядкуванні рівну кількість військ по 12 легіонів, мав у випадку ворожого вторгнення відразу розпочати бойові дії проти нападників.

В Імперії було створено чотири *префектури*, очолені *префектами*. Префекти контролювали забезпечення військ і збір податків, а згодом одержали повноваження контролювати усіх представників провінційних адміністрацій. На початку кожного року префекти оприлюднювали список податків на рік, щоб унеможливити передбачені надзвичайні побори, властиві для періоду правління “солдатських імператорів”.

Діоклетіан започаткував нову політичну систему – *домінат* (від лат. *dominus* – пан), вимагаючи від підлеглих беззастережної покори як богів і самодержавному імператорові. Якщо за системи *принципату* римські імператори демонстрували погодження політики з сенатом і повагу до республіканських установ, то за *домінатом* імператор отримав необмежену диктаторську владу. Закони, які він видавав, не підлягали жодному обговоренню, а виконувати їх були зобов’язані всі.

Армія зросла до 500 тис. Її утримання вимагало збільшення податків. В попередній період відповідальні за збір податків урядовці досить часто втікали, не віддаючи державі зібраних податкових коштів. Діоклетіан змусив багатих городян відбувати *літургію*, тобто займати безоплатні муніципальні посади, оголосивши втечу злочинном. Всіх селян, які мали статус колонів, юридично прикріпили до землі, заборонивши покидати свої наділи. У містах усі ремісничі професії було оголошено спадковими, а ремісників примусово об’єднали у колегії. У 301 р. Діоклетіан ввів *аннону* – поголовний податок з усіх селян, який

сплачувався сільськогосподарськими продуктами (зерно, хліб, м’ясо, риба, вино або олія). Одиницею оподаткування вважалася *голова* ((чоловік), – жінка вважалася половиною голови). Нова система податків враховувала розмір зібраного врожаю та родючість ґрунтів.

Селян змусили платити податок і за порожні сусідні ділянки, але замість зацікавлення в розширенні виробництва цей захід дав зворотній ефект. Розорені дрібні землевласники, поряд з вільновідпущениками (вчорашніми рабами) поповнювали ряди колонів. Частина колонів отримувала від свого орендодавця посівні матеріали, реманент або необхідний кредит для початку сільськогосподарських робіт. Все це прикріпляло орендаря до господаря, перетворюючи першого на *клієнта*, прив’язаного до певної *вілли* та її господаря. Число колонів у IV – V ст. невпинно зростало. За становищем близькими до них були і *раби з хатинами* (*servi casati*), яких вже не утримували в казармах під вартою, а надавали *пекунії*, тобто переводили на індивідуальне господарство з обов’язковим оброком. Рабів із хатинами та колонів брали до війська лише за умови надзвичайного набору.

Великі масиви землі продовжували лежати пустою, частину плебсу поглинали міста, тому держава роздавала землі прихплим *варварам*, переважно на умовах несення різноманітних служб. Частина з них, отримавши землі від приватних землевласників, були зобов’язані здавати частину виробленого продукту у вигляді *оброку*. Але людей від покоління до покоління змушували працювати весь час на одному місці, де їх реєстрували. Надалі ця система збору податків лише посилювалася. Мешканці міст обкладалися подушним грошовим податком, у тих же розмірах, що й платники *аннони*.

Із зібраних державою натуральних податків платню за свою службу почала одержувати не лише армія, а й цивільні чиновники. Їхня платня складалася окрім продуктів із певної кількості предметів, необхідних для того, щоби чиновник жив відповідно до свого рангу – від одягу і посуду до рабів і рабинь. Грошову платню одержували лише чиновники найвищих рангів.

Одночасно з цим реформуванням податкової системи по всій Імперії було встановлено тверді ціни і заробітну платню. Продаж будь-чого вище ціни, встановленої державою, кваліфікувався як важкий кримінальний злочин і карався смертю. Але кількість грошей, викарбуваних за правління Діоклетіана, не забезпечувалася продуктами. Тому ціни продовжували зростати, однак санкціоновані державою, а монети, виготовлені із коштовних металів, населення Імперії або ховало, або переробляло на ювелірні вироби.

Для кращого управління військами Діоклетіан провів адміністративну реформу. До складу провінцій входили і території, заселені прийшлими племенами, і привілейовані міста і, навіть, окремі залежні держави. Це створювало неабиякі труднощі при організації оборони і зборі податків. Діоклетіан розділив Імперію на 12 діоцезів на чолі з *вікаріями*. Кожен діоцез поділявся на провінції, очолювані *губернаторами*. Найменшим діоцезом була Британія, що поділялася на 4 провінції. Всього в Імперії в новостворених діоцезах було об'єднано 100 провінцій. Нові провінції були значно меншими у порівнянні з попередніми неререформованими, тому управляти ними було легше.

Рим залишився лише номінальною столицею Імперії, перетворившись на провінційний центр. За увесь час свого правління Діоклетіан жодного разу не відвідав Риму. Управління Імперією почало здійснюватися професійним, організованим на військовий лад бюрократичним апаратом, а римський сенат було зведено до значення римської міської ради. У війську всі командні посади стали доступні навіть *варварам*.

Намагаючись створити надійну ідеологічну основу своєї влади, Діоклетіан всіляко підтримував різноманітні язичницькі культури. Християн імператор оголосив поза законом. Його едикти 301–303 рр. про знищення християн у всіх провінціях Імперії спровокували погроми християн або підозрюваних у вшануванні Ісуса Христа. Але послідовники християнської релігії гинули на тортурах, не приймаючи культу обожествлених імператорів.

Римські катакомби.
Ранньохристиянські поховання.

Неочікувано для всіх, у 305 р. Діоклетіан відійшов від влади і усамітнився у величезному палаці в Салоні на узбережжі Далмації (тепер м. Спліт у Хорватії). Коли, після початку збройної боротьби між іншими співправителями, депутата з Риму запропонувала Діоклетіанові повернутися, він по-філософськи відповів: *“Подивіться, як я виростив на грядках капусту”*.

Переможцем у боротьбі за владу став імператор **Константин I (306–337)**, син Констанція, який в 324 р. став єдиним імператором, усунувши усіх співправителів та інших претендентів на владу. У 309 імператор ввів в обіг нову золоту монету – *солід* (лат. *solidus* – самородний) вагою 4,55 г. З 324 р. цими грішми почали платити військам за службу. Від запису про виплату грошей (*solidus datus*) пішла нова назва військових – солдат. Згодом солід став основною грошовою одиницею Візантійської імперії та варварських королівств, що виникли у Європі на землях Римської імперії.

У 330 р. імператор Константин своєю едиктом переніс столицю імперії з Риму до збудованого на місці колишнього грецького

го поселення Візантії нового міста – Константинополя.

Константин скасував піпу преторіанську гвардію і створив нову гвардію, яка складалася із германських вершників. Він провів також реформу легіонів, замінивши 5-тисячні легіони новими, чисельністю близько 8000-10000 воїнів. Нестача фінансів змусила скасувати утримання професійних легіонів на казармовій системі і призвела до переведення військ на територіальну систему поселень. В цій ситуації було неможливо підтримувати ані політичну, ані формальну дисципліну. Воїни, які жили не в казармах, а в міських і сільських будинках разом із своїми сім'ями, які займалися господарством, звичайно, значно втрачали у професійній підготовці та бойових можливостях. Звичайно, заміна професійної армії на напівпрофесійну була вимушеною.

Власники латифундій перестали відчувати себе в безпеці. Вілли почали укріплюватися валами і мурами. Таке укріплене помістя отримало назву *castellum* (замок), що збереглося і у пізніші періоди. Для оборони такого помістя його власники стали формувати власне приватне військо. Дрібніші землевласники та колони перетворилися на клієнтелу власників укріплених помість, шукаючи у них захисту та допомоги. На межах своїх земель вони виставляли знаки своїх покровителів. Еліта або покидала міста зовсім, або зуміла вивести свої володіння з-під юрисдикції міст-полісів. Купівельна спроможність колонів та дрібних землевласників була невеликою, що з втратою і скороченням ринків збуту призвело до розорення міських ремісників. Утримання майстерень стало збитковим. Середні землевласники, які жили у містах, отримуючи ренту від своїх володінь, за таких умов втратили інтерес до виконання обов'язків куріалів (членів міських курій), пов'язаних з відповідальністю за сплату податків. Загострювалося самовільно залишати міста і курії аж до тюремного ув'язнення і держава почала таврувати втікачів з ремісничих колегій розпеченим залізом, як колись рабів.

§ 4. Перемога християнства. Повстання 60–70-х років II ст. та невдалі воєнні кампанії III ст. сприймалися частиною римлян як помста зневажених давніх богів,

а іншою частиною – як покарання за здирництво і зажерливість жерців тих чи інших культів. Влада спрямовувала невдоволення плебсу проти християнських громад. Їхні таємні для непосвячених обряди, несприйняття офіційних культів, особливо культу оголошених богами римських імператорів, давно дратували самих імператорів і широкі кола розбещеного ними плебсу. Деспотизм імператорів доби домінувати остаточно знівельював моральні та духовні цінності античного суспільства. Бути свідомим і активним римським громадянином ставало не лише непопулярно, але й небезпечно. Скептицизм стосовно офіційних культів породжував зневіру і потребу пошуку нових духовних цінностей. Стійкість християн, які залишалися відданими своїй вірі, незважаючи на тортури, викликала повагу. Християнство стало набувати популярності.

Після кривавих розправ і терору проти християн Діоклетіан фактично визнав свою поразку. Його наступники вважали відмовилися від репресій. У 313 р. згідно з *Міланським едиктом* імператорів Константина I та Ліцинія (співправителя у східній частині Імперії у 312–324 рр.) християнство отримало легальний статус в межах Імперії. Едикт легалізував християнську церковну ієрархію, надавав християнам право відкрито здійснювати обряди свого культу і володіти майном, оголошував про повернення конфіскованого раніше майна і забороняв примушувати християн до участі в публічних язичницьких обрядах. Християнська церква була звільнена від податку на нерухомість, хоча цей закон не стосувався церковних земель. Церкві було надане право відпускати рабів на волю, а також судову владу стосовно цивільних справ. Християнські громади отримали для своїх церковних споруд право притулку, яким віддавна володіли язичницькі храми.

У травні 325 р. в Нікеї у Малій Азії імператор скликав Перший Вселенський собор на якому було прийнято офіційний символ віри ("Вірую..."). Християнство стало державною релігією Римської імперії. Крім остаточної легалізації християнства Константин I добивався зняття з догматів церкви усіх суперечливих питань і усунен-

ня від керівництва церкви тих, хто прагнув навіть ціною конфліктів довести свою правоту. Після гострих суперечок собор оголосив анафему александрійському пресвітері Арію, який не сприймав вчення про Святу Трійцю, засудив його послідовників як еретиків-відступників, позбавивши їх церковних посад. Імператор, який симпатизував аріанам, погодився з таким рішенням, добиваючись єдності церкви. Собор встановив 20 канонів (правил) поведінки кліриків і мирян, а також єдиний день святкування Пасхи для всіх християн. Рішенням собору Константин I надав державну санкцію.

Розпорядженням імператора збір із певної частини оподаткованої землі кожного міста Імперії віддавався місцевим *церквам*. Поряд з цим сам імператор Константин I усе життя формально залишався язичником і прийняв хрещення лише перед смертю. За час свого правління він не зробив нічого, що могло б принизити язичництво.

Фактично Константин I сформував політичну доктрину *цезарепапізму* – підпорядкування церковних інституцій державі. Імператорові була потрібна державна церква, а не церква в державі. Він втручався у церковні справи, сприяв обранню кандидатів на єпископські кафедри і усував усіх непокірних. Своєрідною декларацією доктрини цезарепапізму був твір видного церковного діяча Євсевія Кесарійського (бл. 263–339) “Життя імператора Константина”, де імператор поданий як представник Бога на землі, покликаний реалізовувати божественні плани для всього людства.

Імператору, однак, не вдалося реалізувати план створення єдиної державної церкви. За роки переслідувань і державних репресій розрізнені громади звикли відстоювати свої ідеї. Крім аріанства, поширеного серед германців, за даними християнського письменника IV ст. Єпіфанія було ще 60 ересей, його сучасник Філастрій нарахував їх аж 128.

Імператор **Констанцій II (337–361)**, який вступив на престол як християнин, першим розпочав репресії проти тих, хто продовжував сповідувати язичництво. У 356 р. було оголошено про закриття усіх язичницьких храмів і заборону під стра-

хом смертної кари здійснення публічних жертвоприношень язичницьким богам. Але ці акції не були схожими на гоніння проти християн в часи Діоклетіана. Так, 357 р. під час відвідин Риму імператор християнин висловлював своє захоплення красою язичницьких храмів і навіть провів традиційні обряди верховного понтифіка. Однак, Констанцій наказав винести із сенатської курії вівтар Перемоги – давній символ перемог Риму над своїми ворогами і прихильності до міста язичницьких богів. Констанцій II ще більше схилився до аріанства, засудженого Нікейським собором і допустив продовження догматичних суперечок з цього приводу, в що втягнулася вся імперія. Почалася гостра політична боротьба між церковними ієрархами. Під час цієї боротьби лідер ортодоксального християнства александрійський єпископ Атанасій (295–373) п'ять разів позбавлявся сану третину свого перебування на кафедрі провів у вигнанні, не поступившись своїми переконаннями.

Аріанство було популярним серед германських племен, із яких все більше стала рекрутуватися римська армія. Аріанські пресвітери та єпископи проводили богослужіння не тільки грецькою чи латинською, але й племінними мовами. Їхня проповідь за якою Ісус Христос, як син, був нижчим за Бога-отця, як батька, була більш зрозумілою аніж нікейська формула Святої Трійці. Аріанські проповідники також не заперечували проти полігамії, часто і самі жили з кількома жінками.

Племінник Констанція II і його наступник **Юліан (361–363)**, прозваний пізніше Відступником (*Apostata*), зробив першу і останню спробу відновити язичницьку релігію. Він не проводив репресій стосовно християн, але заборонив християнам бути вчителями і державними службовцями, скасував усі фінансові привілеї християнських храмів, позбавив їх державних субсидій. Він також повернув із вигнання прихильників усіх ересей, щоби послабити християнську церкву внутрішніми чварами. Але вплив церкви вже був настільки сильним, що всі намагання Юліана виявилися безрезультатними. В 363 р. Юліан Відступник загинув від випадкової стріли під час війни проти персів (помираючи, він

зібрав на долоню власну кров, яка текла з рани, і жбурнув її в напрямку Єрусалиму із стоном: "Ти переміг, галілеянин"). Більше в Імперії жоден правитель не пробував боротися проти християнської церкви.

Імператор **Йовіан (363–364)** скасував антихристиянські розпорядження свого попередника, і відновив усі раніше надані привілеї. За імператора **Феодосія I Флавія (379–395)** едиктом 380 р. було зобов'язано всі народи Імперії перейти на християнську віру з нікейським символом віри. У 381 р. Феодосій I скликав у Константинополі Другий вселенський собор. На соборі було підтверджено нікейський символ віри і з'ясовано переважну більшість теологічних суперечок про трактування божественності Святого Духа. Аріанам на соборі було виголошено анафему і цим поставлено поза законом. У 383 р. Феодосій I скликав "Собор всіх ересей", де примусив чільних представників еретичних сект надати йому у письмовій формі основні положення їхніх вчень. Прийнявши від кожного такий текст, Феодосій I схвалив тільки ортодоксальний, відповідний до прийнятого Нікео-Константинопольського символу віри, а решту демонстративно порвав. За час свого правління він ухвалив 17 законів проти еретиків. Усі спроби аріан здобути прихильність імператора були безрезультатними. У 388 р. Феодосій I заборонив Тріанські зібрання, відправи і дискусії про віру, а в 392 р. заборонив аріанам признавати єпископів.

У питаннях церковної політики великий вплив на Феодосія I мав міланський єпископ Амвросій (340–397), який схилив його до проведення політики релігійної нетерпимості. Влітку 390 р. в Фессалоніях від 7 до 15 тисяч загинуло під час розстрілу циркового видовища, забороненого імператорською владою. За санкцією імператора в усій Імперії безжалюбно нищилися язичницькі храми і жертівники. Були скасовані гладіаторські бої, заборонені театральні постанови та Олімпійські ігри. Християни, німахи в попередню епоху катували і вбивали на циркових аренах та в театрах, нетерпимість ставлялися до цих язичницьких установ. Особливо до кривавих гладіаторських боїв. У лютому 391 р., Феодосій I заборонив публічні і приватні жертвопринесення,

вшановування будь-яких зображень людей або тварин, визначивши розмір штрафу за порушення вимог закону. 16 червня 391 р. натовп християн, очолений александрійським єпископом Теофілом, зруйнував знаменитий храм Серапіса в Александрії. Атеїстична пропаганда пізніше приписувала їм і знищення знаменитої бібліотеки, але це не відповідає джерелам. Александрійська бібліотека проіснувала до мусульманського завоювання.

Християнство остаточно перемогло і церква стала перетворюватися на самостійну і впливову політичну силу. Церковна політика стала важливою частиною держави. Імператори стали опиратися на церкву, намагаючись з її допомогою консолідувати різноетнічне населення Імперії.

§ 5. Поділ Імперії. Від середини IV ст. із Сходу розпочався процес *Великого переселення народів*. Примарна стабілізація на кордонах була порушена. З 50-х років IV ст. різні племена масово почали переходити римський лімес і самовільно селитися на землях Імперії. Імператорам Констанцію та Юліану Відступнику вдалося відбити наступ племен *алеманів* і *франків*, зробивши їх *федератами* Імперії, які отримували переважно третину земель у певній провінції із зобов'язанням виставляти військові контингенти для її оборони. Імперія продовжувала вести війни проти Персії, в яких була задіяна більшість військ.

У 376 р. договір про союз із вестготами уклав імператор **Валент (364–378)**. Вестготи, які відступали на захід під натиском гунів, отримали дозвіл переправитися через Дунай і оселитися на території Балканського півострова, яку повинні були захищати. Чиновники, яким було доручено займатися розселенням вестготів, не тільки привласнили державні кошти, виділені імператором на поселення германців, але й вимагали від поселенців додаткових виплат за доставку провіанту. Тоді готські вожді Алавів і Фрігігерн підняли бунт, розгромивши римське військо коміта Фракії Лупіціна. Фракія та Македонія були спустошені готським військом. Імператор Валент зняв війська з Сирії і сам вирушив проти Фрігігерна. Імператор переоцінив свої можливості і вирушив із військом проти готів, не дочекавшись підходу додаткових

легіонів, свого співправителя і племінника Граціана. **9 серпня 378 р.** під Адріанополем (нині Едірне, Туреччина) у провінції Мезія римське військо Валента зазнало нищівної поразки. Імператор загинув – ймовірно його було спалено у хатині, де він переховувався після битви.

Масштаби Адріанопольської поразки були жахливими – вперше в римській історії до війська з 381 р. набирали навіть калік. Але готи не вміли захоплювати укріплених міст. Наступник Валента – імператор **Феодосій I (379–395)** зумів домовитися про мир. Тепер Імперія вже мусила платити своїм федератам данину (трибут). Після Адріанопольської катастрофи римська армія почала формуватися лише як наймана. Це була спроба відновити її боєздатність. Насправді ж це призвело до зміни етнічного складу більшості контингентів на варварські.

Зайнятий східними і церковними справами Феодосій I фактично не контролював європейських справ, покладаючись на співправителів, або окремих урядовців. Перед смертю у **395 р.** Феодосій прийняв рішення про офіційний поділ своєї Імперії на Західну (столиця Равенна) і Східну (столиця Константинополь) частини. Населення колишньої імперської столиці Риму на той час зменшилося до 60 тис. і значно поступалося населенню навіть таких міст, як Александрія чи Антіохія. Обидві частини Імперії отримали сина Феодосія I: Східну – **Аркадій (395–408)**, Західну – **Гонорій (395–423)**. Надалі імператори обох імперій приходили до влади незалежно один від одного, хоча формально Імперія усе ще продовжувала вважатися єдиною.

§ 6. Падіння Західної Римської імперії. У 400 р. на Італію напали вестготи, очолені королем Аларіхом I (395–410). Їх дальший рух на захід спричинила подальша експансія гунів. Вандал Стиліхон, який командував військами Західної Римської імперії у 403 та 405 рр. розбив Аларіха. Але у 407 р. для захисту континентальних земель Імперії він мусив вивести з Британії усі римські легіони, залишивши ці території безборонними. У серпні 408 р. Стиліхон став жертвою придворних інтриг равеннського імператорського двору і був убитий. Імператор Гонорій спробував домови-

тися з Аларіхом про суму викупу, але вестготський король не тільки вимагав надмірну суму, але й хотів поставити імператором римського префекта Аттала. У 409 року військо Аларіха оточило Равенну. За відмову від підтримки свого ставленника Аларіх знову поставив вимогу виплати величезних сум. Гонорій не міг виконати цих умов і вестготи взяли в облогу Рим. **24 серпня 410 р.** Аларіх захопив і пограбував колишню столицю Імперії, скориставшись тим, що одну з брам міста вночі відчинили місцеві раби.

Ця подія шокувала населення Імперії. Серед інтелектуальної еліти поширилися думки про те, що Рим було захоплено варварами через зміну релігії та відмову від шанування давніх язичницьких богів. Тому відомий християнський богослов **св. Августин (354–430)** написав церковно-політичний трактат “Про Град Божий” де обґрунтував думку про те, що гріховний Рим спіткала доля біблійних Содом і Гоморри, а дбати необхідно про чистоту віри і душі, які є запорукою досягнення вічного незнищеного Божого Граду на небесах.

Від часу першого захоплення Риму реальна влада перейшла до командувачів західноримської армії, зокрема Констанція (411–421), Аеція (430–454) і Ріцимера (456–472), які намагалися утримувати під своїм контролем Італію та окремі плацдарми в інших частинах Європи, і за допомогою підкупу послаблювати або знищувати варварських вождів у міжусобних війнах. Імператорський двір перетворився на арену інтриг проти цих полководців. Агонія Імперії продовжила дочка Феодосія I імператриця Галла Плацидія (388–450), яка була регенткою у 425–437 рр.

У 444 р. імператор Західної Римської імперії **Валентиніан III (425–455)**, син Феодосія I, визнав цілковите економічне і військове банкрутство своєї держави: “*Новобранцям, ні ветеранам не вистачить запасів, що заледве приносять платити податків, і, очевидно, із цього джерела ні провіант, ні одяг добувати вже неможливо. Тому, якщо солдати не зможуть прогледуватися торгівлею, справою негідною і ганебною для людини, їм не вдасться уникнути небезпеки голоду або загибелі від холо-*”

Христос – добрий пастир. Мозаїка мавзолею Галли Плацидії у Равенні. (кінець V ст.)

ду... [і однак], якщо ми вимагатимемо відшкодування цих витрат від землевласника, додатково до тих витрат, які він має тепер, таке підвищення податків вичерпає його останні ресурси". Імперія не могла утримувати не тільки найманої армії (не кажучи вже про давню професійну армію), але, навіть, територіальної армії.

У 451 р. римському полководцю Аецію вдалося сформувати коаліцію з різних племен (франків, вестготів, бургундів, аланів та інш.) проти спільного ворога римлян і германців – гунів та залежного від них конгломерату племен (остготів, гепідів). Гунський король Атілла (434–453) 20 червня 451 р. у знаменитій "битві на родів" на Каталунських полях (рівнина в Північно-Східній Франції, західніше сучасного м. Труа) був зупинений. Але Західна імперія вже доживала свої дні.

У 455 р., коли Валентиніана III було вбито під час палацового перевороту, вандали, очолювані королем Гейзеріхом (428–477), напали на Рим і пограбували його.

Агонія Західної Римської імперії скінчилася 24 серпня 476 р., коли конунг германського племені скірів Одоакр змусив зректися престолу останнього імператора Західної Римської імперії – десятиріч-

ного Ромула Августула (475–476), якого відправили у почесне заслання в Кампанію, де він жив у розкішному палаці на березі Байської затоки, одержуючи від Одоакра пенсію в 6 тис. солідів. Згодом хлопчика було вбито у Лукуллових садах в Римі. Імператорські регалії (діадему, пурпурову мантию і перстень) Одоакр відіслав до Константинополя ("на небі один Бог, на землі має бути один імператор"), засвідчивши покору східноримському імператорові Зенонові, який в свою чергу подарував германцю почесний титул "патриція Східної Римської імперії". Одоакр тоді ж одержав титул "короля Італії" і зробив своєю столицею Равенну.

Західна Римська імперія перестала існувати, а Східна Римська імперія (Візантія) виступила її законним правонаступником, зберігаючи у свідомості європейської інтелектуальної еліти аж до 1453 р. стереотип вічної Римської імперії як ідеальної держави і зразку для наслідування. У всіх сферах політичного, церковного і юридичного життя Європи продовжувала використовуватися, хоч і спотворена "варваризмами", латинська мова (*latina vulgata*) – мова неіснуючої на той час Імперії; до VIII ст. по всій Європі ще використовували римські моне-

ти; в Іспанії, та колишніх африканських і східних провінціях продовжувала функціонувати мережа римських доріг і водогонів.

Отже, криза Римської Імперії затяглася на чотири століття і завершилася остаточною втратою Римом усіх своїх захоплених раніше територій. Імперію знищила не інтервенція германських племен, а гостра внутрішня криза, яка спричинила розпад цієї величезної держави. В межах кордонів Імперії було об'єднано і багато народів, культурні здобутки і традиції яких набагато перевищували культуру римлян. Процес романізації стосувався відсталих племен Центральної і Західної Європи. Народи Сходу імперії (греки, сирійці, вірмени та єгиптяни) не сприймали ні латинських традицій і звичаїв, ні латинської мови. Тому їй досить легко відбувся поділ Римської імперії на Західну і Східну. Римська влада століттями плекала космополітизм своєї власної еліти і простолюду, забезпечуючи добробут своїх громадян за рахунок визискування і утисків підкорених народів. Тому суспільство, котре складалося із споживачів гарантованих державою благ, виявилось приреченим на занепад тоді, коли держава почала зазнавати поразок у війнах і вже не могла повною мірою забезпечувати надання цих благ.

Контрольні запитання:

1. Які головні риси були характерні для "золотого віку" Римської імперії?
2. В чому основні причини фінансової кризи, яка почалася у II ст.?
3. Що таке лімес і для чого він будувався?
4. З якими труднощами зіткнувся імператор Марк Аврелій?
5. В чому суть реформ Септимія Севера та Каракалли?
6. Які зміни відбулися в Імперії в епоху "солдатських імператорів"?
7. В чому причина провалу реформ Діоклетіана?
8. В чому причина перемоги християнства?
9. Яку церкву відстоював Константин I?
10. Чому Юліану Відступнику не вдалося реставрувати язичництво?
11. Чому Імперія не змогла протистояти вторгненню "варварських" народів?
12. Чому впала саме Західна Римська імперія, а Східна Римська імперія продовжила своє існування як Візантія?

РОЗДІЛ 2. СТАРОДАВНІ GERMANCI. НАШЕСТЯ ГУНІВ.

§ 1. Германські племена. Етнонім "германці" (лат. *germani*) охоплює давні племена, що розмовляли мовами германської гілки індоєвропейської мовної сім'ї. Їх рання історія залишається дискусійною. Між 2000–1500 рр. до н.е. від північних берегів Каспійського моря в Східну Європу перемістився великий індоєвропейський конгломерат племен, який пройшов територію сучасної України та Польщі до Балтики. Археологи ототожнюють його з культурою кам'яних бойових сокир (культурою шнурової кераміки). Біля узбережжя Балтійського моря конгломерат, тіснячи рештки палеоевропейців (які жили тут раніше), розділювався. Частина перемістилася у Прибалтику (їх нападки згодом стали балтами і слов'янами), інша частина перемістилася у Скандинавію (їх нападки стали германцями). Складення прагерманського етнічного і мовного субстрату можна віднести до I тис. до н.е. На думку більшості вчених до VIII–VI ст. до н.е. утворення германської етнічної мовної групи було в цілому завершено. *Ясторфська* археологічна культура, найдавніша культура, пов'язана виключно з германськими племенами, тривала з 750 р. до н.е. до початку нашої ери.

В цей період германці населяли Південну Скандинавію, Ютландію, Зеландію, узбережжя Балтійського моря і Північну Німеччину між ріками Емс і Одер та Гарцським гірським масивом. Природні умови Скандинавії були порівняно незручні для розвитку господарської діяльності, та й самі місцевості, придатні для поселення, були обмежені і роз'єднані рельєфом країни. Це, а також зміна клімату й приріст населення, зрештою стало наслідком переселення племен (або частини з них, бо багато назв у Скандинавії виключно стабільні і свідчать про збереження частини населення на старому місці) в глибинні континентальні області і в східні приморські райони.

Перша хвиля їхніх переселень зі Скандинавії тривала до VII ст. до н.е. У останні століття до нашої ери германці почали розширювати свою територію на південь і захід. У VI–I ст. до н.е. вони поступово зайняли басейн Везера і Одера, просуваючись до Дунаю і Альп, дійшли до Рейну і Вісли. В

верхів'ях Рейну і Дунаю германці витіснили кельтські племена, далі рухатися на захід і південь їм заважали римські кордони. Але лише частина германців (*готи*, та близькі до них *геніди* і *герули*) рушили на схід, де просування було легшим, але кліматичні умови були важчими. З II–III ст. н.е. основний масив германських племен почав переселятися в області між Одером і Віслою ближче до римських кордонів, які манили багатством і добрими умовами куди більше, ніж незнаний та вбогий схід.

Германські племена до зіткнення з римською цивілізацією не були єдиним цілим. Це були союзи і окремі самостійні племена, що склалися й розпадалися, весь час ворогували між собою, часто змінювали територію і навіть за мирних часів розпадалися на дрібніші племена.

Згадка про один з перших контактів античного світу з германцями збереглася у Страбона. Він передав розповідь Піфея (Пітеаса) з Массилії (Марсель, Франція) про його подорож у 320 р. до н.е. на південно-східне узбережжя Північного моря, де він зіткнувся з *тевтонами*. Також зберігся запис, датований 223 р. до н.е., згідно з яким "консул *Марцелл* здобув перемогу над *галлами* і *германцями*". Близько 180 р. до н.е. на нижньому Дунаї з'явилися *бастарни*, які постачали найманців македонському царю Персею у його боротьбі з Римом. Чи належали бастарни до германського масиву, чи були даками – досі сперечаються історики.

Вперше германці і римляни зіткнулися при напесті *кімврів* і *тевтонів* (114–101 рр. до н.е.), які мешкали раніше в Ютландії. Зрушені з місця стихійними лихами (частими повеннями) ці племена дійшли до сучасної Чехії, де зустріли опір *кельтів-бойів* (останні дали назву Богемії) й повернули в Галлію. Римляни втратили декілька армій, варвари загрожували Італії, і лише видатному полководцеві Гаю Марію вдалося їх перемогти у 102–101 р. до н.е. Свідчення про це збереглися у істориків Посідонія та Тіта Лівія (I ст. до н.е.).

Вперше вжив етнонім *германці* Фронтін в розповіді про повстання рабів 72 р. до н.е., позначивши ним племена, які осели-

лися за Рейном, ближче до Ельби, і не зовсім чітко відмежовуючи їх від лівобережних кельтських племен. Термін цей кельтського походження (кельт. *ger-tann* – людина зі списом). Існує навіть версія, що ця назва початково належала одному з кельтських прирейнських племен. Публій Корпелій Тацит у I ст. н. е. писав, що германцями початково називалося лише невелике плем'я і лише “нещодавно” ним стали позначати цілий конгломерат народів.

У I ст. до н.е. спробам германців закріпитися в Галлії перешкодив знаменитий римський полководець, намісник цієї провінції у 58–50 рр., Гай Юлій Цезар (100–44 до н.е.). Йому належить перший опис германців і їх країни. До початку нашої ери Рим взяв під контроль територію від Рейну до Ельби. Однак у 9 р. н. е. в Тевтобурзькому лісі (Вестфалія) вождь херусків Арміній знищив три римські легіони з допоміжними військами, очолені легатами Квінтілієм Варом і Светонієм. Римсько-германський кордон знову встановився по Рейну. Для його зміцнення римляни звели оборонну лінію – “Римський вал” (*Limes Romanus*), який простягався від середнього Рейну до Верхнього Дунаю на 542 км. На лівому березі Рейну було утворено провінції Нижню і Верхню Германію.

З писемних джерел про ранніх германців в першу чергу слід згадати IV і VI книги “Записок про Галльську війну” Гая Юлія Цезаря, написаних у 52–51 р. до н. е. як літературна обробка регулярних доносів римському сенатові від намісника Галлії. Головну увагу автор приділив військовій справі германців, не полишивши поза увагою інші сторони життя цих народів, їх побут та суспільний лад.

Окремі цінні відомості про германців містять “Природнича історія” у 37 книгах Гая Плінія Старшого (24–79 рр.), написана близько 77 р. н.е., в якій містяться відомості про агротехніку, зернові, одяг та деякі звичаї, ареал розселення германців. Пліній не був типовим для всіх часів і епох кабінетним ерудитом. У 47–51 рр. він брав участь у походах проти хавків і фризів, а потім служив у прирейнських провінціях.

У 98 р. н.е. Публій Корнелій Тацит (55–120 рр. н.е.) написав змістовний і всеохопний твір – “Про походження

та місцеперебування германців” (“Германіка”). У 89–93 рр. Тацит був намісником у римській провінції Бельгіці і вивчав германські племена, що проживали за Рейном. Він мав можливість користуватися свідченнями торговців і солдатів, знайомився з щомісячними звітами начальників прикордонної варти, що стояла вздовж Рейну. Вважається, що Тацит чимало запозичив з праці Плінія Старшого “Германські війни”, яка не збереглася. Праця Тацита – історико-етнографічне описове джерело, що складається з двох частин і 48 розділів (1–28-й – загальні відомості, а 29–48-й – опис племен). Тацит не завжди об'єктивний, часто моралізуючи, протиставляв розбещену римську аристократію германцям з їхніми “чистими і незіпсутими звичаями”. Але його праця – найважливіше джерело, яке зберегло відомості про місця розселення, вірування, звичаї, суспільство, спосіб ведення війни окремих германських племен.

Критично відібрані відомості про германців з різних античних авторів, зібрав у своїй “Географії” (у 17 книгах) грецький філософ, історик та географ Страбон (64 р. до н.е. – 23/24 р. н.е.).

Зокрема Тацит писав: “Я думаю, що германці не змішувалися з жодними іншими народами і є окремим, чистим, лише на себе схожим плем'ям”. Він вважав їх автохтонами земель на схід від Рейну, хоча в переказах самих германців їх прабатьківщиною була Скандинавія. Автор аргументував це так: “у колишні часи, ті, хто хотів переселятися, прибували не сухим шляхом, а на кораблях. Океан же, що тягнеться по той бік Германії на величезний простір і, так би мовити, протилежний нам, рідко відвідується кораблями з нашого боку. При тому не кажучи вже про небезпеки плавання страшним і невідомим морем, хто ж залишить Азію, Африку або Італію, для того, аби спрямуватися до Германії з її негарним ландшафтом, суворим кліматом, і тужливим зовнішнім виглядом, внаслідок культурної неосвоеності, якщо тільки вона не є його батьківщиною?”

На початку н. е. за різними даними германців було близько 4 млн. чол. Дослідники підраховували, що якщо плем'я займало понад 5 тис. км. кв, на цьому просторі мо-

гло прогледуватися 25–40 тисяч осіб. З них дорослих чоловіків у племені могло бути 6–10 тисяч.

За Юлія Цезаря (I ст. до н.е.) найпотужнішим був **Свевський військовий союз**, куди входили племена, які жили на берегах Ельби, Майну і Верхнього Рейну. Цезар писав про них: *“Плем’я свевів – найбільше і найвойовничіше з усіх германських племен. Кажуть, що в них сто округів, і кожен [округ] щорічно висилає зі своїх меж на війну по тисячі озброєних воїнів. Інші, залишаючись вдома, годують себе і їх; через рік ці [останні] в свою чергу вирушають на війну, а ті залишаються вдома. Завдяки цьому не уриваються ні землеробські роботи, ні військова справа”*.

Навколо кордонів цього союзу залишалися ненаселеними і необробленими чималі території (до декількох сотень кілометрів): це вважалося ознакою його могутності. *“Германці, – як пише далі Цезар, – вважають характерною ознакою доблесті [даного племені] ту обставину, що визнані зі своїх володінь його сусіди відступають і ніхто не наслідуються поселитися поблизу цього племені; разом з тим воно може почуватися [завдяки цьому] в більшій безпеці на майбутній час і не боятися раптових ворожих вторгнень”*.

До цього союзу входили *лангобарди*, *семнони* (основне свевське плем’я на середній Ельбі); *маркомани* (на північ від Дуваку в Богемії); *гермундури* (у районі сучасного німецького м. Регенсбурга). Свевський союз включав і ряд менших племен по нижньому Рейні і узбережжю Північного і Балтійського морів.

На середньому Рейні проживали: *сигамбри* і *марси*, *хатти* та *херуски* (на схід від попередніх), на нижньому Рейні – *бруктери*, *хамави*, *узипети*, *убії*, *тенктери*. Античні автори помилково приписували германське походження племенам *белгів* (*нервії*, *тунгри*, *ебурони*), оскільки лівобережні галльські белги мало чим відрізнялися від германців.

Вздовж узбережжя Північного моря мешкали *фризи* і *хавки*. На північ від гирла Ельби і на Ютландському півострові: *англи*, *сакси*, *тевтони*, *кімври*. На схід від цих племен по Одеру і Віслі та південному узбережжю Балтійського моря: *готи*, *ван-*

дали, *бургунди*, *ругії*. Ближче до гирла Дупаку: *бастарни* (належність яких до германського масиву залишається дискусійною) та *квади*. У Скандинавії: *свіони* (виділялися сильним флотом) і *гаути*. Така географія племен мала місце за часів Юлія Цезаря.

Тацит у 46 розділі “Германіки” навів повний список відомих йому германських племен, всього **50 окремих племен**. За Тацитом прародичем германців був *Манн* (перша людина), син бога *Туйстона* (Туйско або Тевта – звідси *тевтони* [teutschen-deutschen]), сина Матері Землі. У Манна було три сини – *Інг*, *Іск*, *Ермін*, від яких пішли три групи германців:

Інгевони – кімври, тевтони, юти, фризи, хавки, сакси, англи, херуски;

Ермінони (*гермінони*) – племена свевської групи, й можливо, лангобарди з хаттами;

Іствеони (*іскевони*) – сигамбри, батави, хамави, тенктери, бруктери та інші прирейнські племена, пізніше відомі під назвою “*франки*”.

У I ст. до н.е. германці жили родовими общинами. За часів Цезаря у них була кровноспоріднена община з *колективним виробництвом й спільною власністю на землю*. Періодичний перерозподіл землі здійснювався під контролем старійшин. Плем’я поділялося на сотні (роди), які заселяли окремі села. При збільшенні кількості населення села рід розселявся і розділявся на два роди – два села. Суспільна земельна власність села (в середньому 150 км. кв.) називалася *гау* (волость). Очлював гау старійшина роду – *гунно*. Від гау виставлялося *сотня воїнів*¹, якою командував гунно. Германські села або хутори були невеликими, з нерегулярною забудовою. Довгі будинки германців мали 10–30 м завдовжки і 4–7 м завширшки (150–200 м. кв.). У одному селі налічувалося 200–250 мешканців. Охайні дерев’яні будинки жінки обмазували чистою різнокольоровою глиною.

Германцям була притаманна *гостинність* – образити гостя (з яких міркувань би він не з’явився) вважалося гріхом. З гостем ділили їжу і житло. Цезар відзначає соціальну рівність: *“Кожен бачить, що він*

¹ “Сто” в значенні великого, круглого числа, тому сотня могла мати більше або менше воїнів.

у майновому відношенні рівний з наймогутнішими людьми”.

Германці були хоробрими і фізично витривалими воїнами, причини чого Цезар вбачав у переважанні в раціоні германця м'ясо молочних продуктів, щоденних військових вправах, загартовуванні у холодній воді, вільному способі життя, через що “вони, не привчені змалку ні до покори, ні до порядку, нічого не роблять проти своєї волі, [все це] зміцнює їхні сили і породжує людей такого величезного зросту”.

Головними ознаками “вільної” людини у германців у цей час були: право на носіння зброї; право на участь у народних зборах; право на рівну частку військової здобичі (за жеребом); право на рівний з іншими суд за звичаями предків. Народні збори – *ting* – були вищим органом влади у германців. У цих зборах брали участь всі дорослі чоловіки, що мали право носити зброю. Постійної влади вождя (*dux*) ще не було, його обирали лише на час походу. Коли будь-хто з перших осіб в племені заявляв на народних зборах про свій намір очолити похід і закликав охочих приєднатися, зголошувалися, насамперед, ті, хто схвалював і задум і особу вождя, обіцяючи йому свою допомогу. Ті ж, хто пообіцяв, але не пішов за вождем, вважалися втікачами і зрадниками, втрачали згодом суспільну довіру. Вождь у поході отримував право “розпоряджатися життям і смертю” членів племені. Родові старійшини виконували головним чином судові функції – розглядали дрібні побутові справи. За часів Юлія Цезаря рабів у германців ще не було.

Германцям були знайомі поняття “злочину” й “відповідальності”, бо за різні провини по різному карали. Зрадників і дезертирів вішали, а боягузів і тих, за ким помічали збочення (“тілесні мерзоти”), кидали в болото, загороджуючи “місце поховання” бар'єром. За останні роки німецькими археологами виявлено декілька таких могил, хоча, можливо, не у всіх з них поховані злочинці. За Тацитом, германців вирізняла сувора мораль, що різко контрастувала з розбещеним життям римлян і “вільною поведінкою” галльських кельтів.

За півтора століття, що відділяють “германців Цезаря” від “германців Таціта”, відбулися суттєві суспільно-господарські змі-

ни. Насамперед, германці міцно осіли на землі. Германці обробляли землю сохою, в яку впрягали волів, хоча знали вже й колісний плуг. У них панувала перелогова система обробітку землі. “Земля у них не поділена, і не знаходиться у приватній власності, їм не можна більше одного року залишатися для обробітку землі на одному й тому ж місці”, – писав свого часу Цезар. Всупереч цим повідомленням, вчені встановили, що германці з покоління в покоління тривалий час обробляли одні й ті ж ділянки, обносячи їх кам'яним чи земляним валом. Тацит стверджував, що дорослі і боєздатні чоловіки ззагалі не працювали на землі, залишаючи це заняття жінкам, старшим і хворобливим людям. Навряд чи цьому можна вірити. Германці знали і висівали усі основні зернобобові (ячмінь, пшеницю, овес, жито тощо). Садівництва і виноградарства у них ще не було.

Домінуючою галуззю господарства було скотарство. Худоба (воли, бики, коні, вівці та кози) була мірилом усіх цінностей і складала головне багатство германців у часи Таціта: “...германці люблять, щоби худоби було багато, і в цьому єдиний і найприємніший для них вид багатства”. Тваринництво давало основну частину продуктів харчування: сир, молоко, м'ясо. Худобою виплачували *вергельд* – відшкодування за вбивство, що його отримували родичі вбитого від родичів убивці. Рядові обцининики дарували худобу старійшинам.

Хліба споживали значно менше. З напоїв найбільш поширеним було пиво. У племен морського узбережжя переважало рибальство і збиральництво бурштину – цінного експортного продукту.

За часів Цезаря гроші ще не стали предметом зацікавлення германців. Торгівлею вони займалися лише для того, щоб продати воєнну здобич. Хоча залізний вік в німецьких землях почався приблизно у IV ст. до н. е., ще у часи Таціта виробі із заліза були великою рідкістю. Але германці добували і обробляли срібло, олово, мідь. Кераміка виготовлялася вручну.

Рейнські і дунайські германці активно торгували з Римською імперією. Вони продавали рабів, шкіри, бурштин. Ці товари обмінювалися на вино, бронзові посудини, різноманітні прикраси, зброю тощо.

Оскільки германська економіка мала *натуральний характер*, ремесло ще не виділилося в її окрему галузь. Важко, однак, повірити Таціту, коли він стверджує, що германці одягалися в шкіри, й одночасно вирощували льон, а їхні жінки носили полотняний лляний одяг. Зрозуміло, що матеріальна культура германців ранньої епохи не відрізнялася особливим багатством і різноманітністю. Всі відомі типи фібул (металевих застібок для одягу), зброї та інших виробів виконані технічно не надто якісно і тісно пов'язані зі своїм функціональним призначенням. Нечисленні бронзові і срібні речі у похованнях германців, які різко виділяються багатством і майстерністю виконання, були кельтським імпортом.

До часів Таціта у германців кровноспоріднену общину замінила землеробська. Власність на землю залишалася спільною, але землю вже обробляли великі сім'ї (три й більше поколінь родичів), які отримували наділи "за гідністю".

В племінному середовищі стали виділятися знатні сім'ї, з яких обиралися військові *вожді-конунги*, влада котрих початково була обмеженою. Військова здобич дозволила їм виділятися від оточення одягом та зброєю, більшою кількістю худоби та наявністю рабів. Але така "знатність" майже завжди здобувалася на полі бою.

Конунг маркоманів *Маробод (?-37)* зумів об'єднати потужний союз племен і встановити одноосібну владу. Але у 19 р., через декілька років після поразки від Риму, він був скинений невдоволеними підданими в союзі з іншими германськими племенами. Таціт, як справжній римлянин, зауважив з цього приводу: "нехай ніколи не припиняється у цих племен взаємна ненависть".

У германців часів Таціта вже були раби. Вони отримували ділянку землі і вели власне господарство. Власнику платили оброк хлібом, худобою або одягом. Звичай германців не забороняли навертати у рабство членів племені. Полонених часто вимінювали на полі бою або вбивали, відпускали на волю або всиновлювали.

Свої найважливіші справи (питання війни і миру, вибори воєначальників, вироки у важких злочинах) германці вирішували і далі на *тінгах*. Спершу справи обгово-

рювалися старійшинами, потім збори схвалювали брязканням зброї або відкидали несхвальним гомоном їх пропозицію.

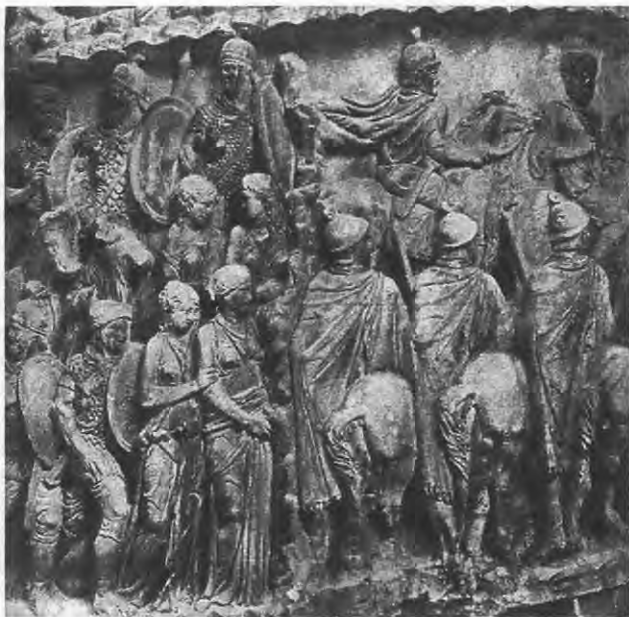
Жінки користувалися особливою повагою і авторитетом, особливо віщувальниці за жеребовими паличками. Германці вважали, що в жінках є щось священне. Вони надавали велике значення гаданням, оскільки вірили в напередвизначеність людської долі. Користувалися як загальноприйнятими здавна способами ворожіння по польоту птахів, по нутрощах тварин, так і незнайомим римлянам ворожінням, за допомогою рун – магічних символів, що вирізалися на дереві.

За часів Юлія Цезаря германці поклонялися сонцю, вогню і місяцю. З богів більше всього шанували *Водана (Вотана, Одина)* – бога всього суцього, який сидить в небесних сферах на золотому престолі, творця людей і бога військової перемоги, якого римляни вважали тотожним Меркурію. Це творча сила, яка дає форму природі і людині, створює всі блага на землі і під нею. Йому приносили людські жертви. У нього були дві дружини [*Фрея (Фрігг)* – покровителька шлюбу і сім'ї та *Нерта* – богиня землі, миру і плодючості, яка подорожувала на золотій колісниці в надземному просторі], які сиділи біля його трону праворуч і ліворуч і не конфліктували між собою. Від шлюбу з Нертою народився рудобородий *Донар* – бог грому, землеробства і плодючості, який володів молотом. Його брат *Тіу (Тай, Ціу)* – навпаки ж був озброєний мечем і вважався богом війни (римських автори називали його Юпітером і Марсом). Третій із братів *Фро (Фреер)* – бог сонця і радості, лікував хвороби, він їздив по небу і землі на золотому кабані, нагороджуючи усіх світлом і радістю. Розумний і красномовний *Бальдер*, наймолодший, дав людям закон і правосуддя, за що був убитий злим богом *Локи*. Найпрекрасніша із богинь – *Хольда* жила під водою. Зла *Хель* – цариця підземного світу, оберігала пекло.

Замість храмів германці використовували священні гаї або гірські вершини, де проводилися ритуальні жертвоприношення – плоди, тварин і рідко людей. Вони також поклонялися численним добрим і злим духам, що жили під землею як карли-

ки (ельфи, гноми) або люті велетні, що цілий час боролися зі світлими боже-ствами.

Незважаючи на погавлені контакти з романським світом, християнство проникло до германців повільно. Його приймали у формі аріанства тільки племена, що поселилися на території Римської імперії – готи, вандали, бургунди і інші.

Війна з германцями.
Барельєф з колони Траяна. (II ст.)

§ 2. Військова справа германців. Улюбленими заняттями германців були війни, полювання і бенкети. Тацит писав, що *“вони воліють битися з ворогом і терпіти від ран на полі бою, ніж цілий рік чекати, поки зійде врожай”*. Вожді-конунги за раунок військової здобичі намагалися утримувати постійні військові дружини, які формувалися не за ознакою родової приналежності, а на основі добровільної відданості вождю. Такі дружини відігравали помітну роль при міграціях великих мас населення. Вожді і певна частина їхньої дружини поповнювалися з прошарку знаті, що поступово виділялася як окрема верства, завданням якої була охорона безпеки племені, яке на її утримання віддавало частину своїх продуктів.

Дружинник перебував у цілковитій залежності від вождя, отримував від нього зброю і бойового коня. Дружинники перестали брати участь у продуктивній праці і служили лише вождю. Такий устрій характеризується як *військова демократія*. Ці суспільні зміни у германців чітко фіксує археологія (багаті поховання германських племінних вождів з різноманітним і коштовним інвентарем).

Основною зброєю германців був ко-

роткий дротик (спис) – *фрамея*. Мечі були рідкістю. Із захисного озброєння найбільш поширеним був дерев'яний або плетений щит, обтягнутий шкірою. Були відомі, але менш поширені, панцир і шолом. Готуючись до битви, германці шикувалися клинами, що складалися з родичів. У деяких племен було в звичаї зв'язувати воїнів передньо-

го ряду ланцюгом. Вірність своєму племені була понад усе: вважалося ганьбою пережити в битві вождя.

Про значення військової справи у германців говорить звичай вручати фрамею юнакові по досягненні ним повноліття (14 років). На бенкетах обговорювалися важливі справи: військові дії, укладення шлюбів, примирення між ворогуючими сторонами. Германці любили побенкетувати і, як повідомляє Тацит, пити непробудно протягом декількох днів не вважалося у них негостою справою. Загалом же у військовій справі, за свідченнями античних авторів, германці досягли досконалості і вирізнялися хоробрістю, значно переважаючи у цьому кельтів та інші народи.

Склад германського війська відрізнявся від римського наявністю в ньому численної, доброї іррегулярної кінноти, що вміла працювати пліч-о-пліч з піхотою. Цезар так описує “парних” германських бійців: *“тут було 6 тисяч вершників і стільки ж вкрай моторних і хоробрих піхотинців; кожний вершник в пару до себе для своєї охорони вибирав зі всього війська одного піхотинця. Вони приймали на себе відступ вершників і поспішали вперед, коли останнім доводилося важко. Якщо важко-*

поранений вершник падав з коня, вони обступали його і захищали. Змушувані часто то до швидкого переслідування, то до відступу, вони досягали за допомогою вправ такої швидкості, що, вхопившись за вершника, встигали за ним”.

З причини недостатнього озброєння маси піших воїнів, а також побоювання за фланги при зіткненні з кінним супротивником і для зручності руху по горбистій місцевості, германська піхота пикувалася в бою не фалангою, а декількома глибокими колонами, центр яких при безладному русі в атаку, звичайно, видавався вперед, тому супротивники – римляни – називали їх побудову “клином” або “свинячою головою”. Але якщо прорив фронту ворога не вдавався миттєво, то зав’язувався рукопашний бій. Колони, під впливом натиску ззаду, безладно розгорталися в обидва боки і зливалися в одну лінію.

Оскільки війни почали займати все більше місця в житті германців, у них з’явилися риси розпаду родоплемінного ладу: окремі германські племена вже підкоряли інші, змушуючи платити їм данину (наприклад, свеви – узипетів та тенктерів), з’явилися могутні вожді з сильними дружинами (Аріовіст, Арміній, Маробод). У суспільстві все більше розвивалася нерівність, з’явилося патріархальне рабство, хоча навіть за часів Таціта воно ще не відіграло помітної ролі в господарстві.

Таким чином у германців поступово формується соціальна піраміда: знать, дружинники, вільні, вільновідпущеники, раби. Конунги-королі германських племен поза військовою сферою були обмежені народними зборами і радою старійшин. Родові порядки залишалися непохитними. У бою продовжували пикуватися за групами родичів, юнаків посвячували у воїни у присутності всіх родичів. Для германця обов’язковою залишалася кровна помста за родичів. У присутності родичів відбувалося укладання шлюбу й сплата посагу. “Чим більше родичів, тим поважніша старість германця”, – писав Таціт.

§ 3. Рух германських племен у III–IV ст. Відносний спокій тривав на західних кордонах Римської імперії до Маркоманських воєн (166–180 рр.). До кінця III ст. н.е. картина розселення германських племен

почала змінюватися. Племінні союзи продовжували розвиватися, поглинаючи не тільки етнічно близькі, але і далекі племена, які могли мати в межах об’єднання різних ступінь самостійності. Дрібніші племена управлялися надалі власними вождями і зберігали усвідомлення своєї окремішності, але втрачали давній етнонім, приймаючи ім’я всього союзу або племені-гегемона. Так з’являлися нові етноніми: *алемани* (старогерм. *alle tannen* – всі мужі), *франки* (старогерм. *frei* – вільні) тощо. Більші племена зберегли свою самостійність і назву: *лангобарди*, *хатти*, *фризи*, *маркомани*. Новим явищем було виникнення нових військових союзів племен в результаті внутрішнього розвитку суспільства, а не в наслідок великих пересувань народів і військових походів.

Найбільшим народом, що вже жив до I ст. н.е. вздовж узбережжя Балтійського моря між Одером та Віслою, були *готи*. Історія готів відома нам за твором остготського історика *Йордана* (бл. 485 – після 551), який був сумлінним компілятором більш ранньої втраченої 12-томної праці Кассіодора (485–518), одного з лідерів римської партії при дворі остготського короля Теодоріха Великого та його дочки Амаласунти. На замовлення свого правителя Кассіодор написав величну працю, яка прославляла готську династію Амалів. Важко сказати, хто з цих авторів використав готський епос. Самі готи вважали, що прибули на цю землю з великого острова “Скандза”. Їх батьківщину Йордан назвав “майстернею племен”.

Готи переселилися з Південної Швеції, де ще довго зберігалася племінна назва *гаутів*. В ході своєї міграції вони заселили острів Готланд, недовго залишалися у нижній течії Вісли, пройшли через Волинь (слідами їх руху є пам’ятки *вельбарської культури*) і опанували середню та нижню течії Дніпра. З ними рухалися *геніди* та *герули*. На Дніпрі готи розділилися на дві потужні гілки – *остготів* та *вестготів*. Весь поліетнічний масив, на якому вони запанували, огорнула *черняхівська культура*, навколо якої тривають дискусії археологів. Але немає сумнівів, що це була поліетнічна високорозвинена культура зі значними впливами римського лімесу, яка впала після відхо-

ду гото-гепідських племен.

За короля **Германаріха (351–373)** готи створили величезну імперію, яка простягалася від Волги до Дунаю і Тиси з центром у Дарнаспаді (Дніпровському городку). Але це було нестійке об'єднання різних народів, яке впало під ударами гунів, в боротьбі з якими загинув наступник Германаріха **Вінітар** (бл. 378 р.) Частина готів залишилася в Криму (де вони ще розмовляли своєю мовою у 1754 р.), а основна маса, як і інші германські та сарматські народи, зрушені гунами, рушила на Захід. Почалося Велике переселення народів.

Зосереджений натиск германців та інших племен у III ст. призвів до перших втрат римлян. У 258–259 рр. була втрачена область у Реції між Рейном і Дунаєм. У 270 р. *даки* і *сармати* заволоділи Дакією. Паралельно *алемани* і *франки* регулярно проривалися у Галлію. Зарейнський лімес з 350 р. перетворився на постійний театр бойових дій. Германці тепер не просто грабували прикордонні поселення, але, форсуючи Рейн, закріплювалися на лівому березі. Змінилася і римська політика. Рим вже не пробував будь-якою ціною утримати лімес. Він перейшов до легалізації племен, які його прорвали, оголошуючи їх федератами Імперії, надаючи відповідні землі, взамін за зобов'язання їх обороняти. В такий спосіб намагалися стипити натиск варварів.

Нова хвиля цього натиску припала на 352–355 рр., коли *алемани* і *франки* зруйнували 45 міст. Алемани захопили Ельзац, Пфальц і Рейнгессен, франки – область *батавів* на Нижньому Рейні. Імператор Константин II призначив цезарем *Юліана*, майбутнього імператора Юліана Відступника і доручив йому відновити рейнський кордон. У 357 р. Юліан переміг *алеманів* у битві при Аргентораті (Страсбург) і взяв в полон їхнього короля Хнодомара. Алемани стали федератами Імперії, звільнивши 20 тис. захоплених жителів римських провінцій. У 358 р. Юліан виступив проти *франків* на Нижньому Рейні і також змусив їх стати федератами Імперії.

У 401 р. у Північну Італію вдерся король *вестготів* **Аларіх I (395–410)**. Стягнувши військо з рейнських провінцій, римський командувач Стиліхон змусив Аларіха зняти облогу Мілана і розбив його військо

у 402 р. в битві при Поленцо. У 403 р. Стиліхон розбив Аларіха під Вероною і витіснив вестготів у Іллірію. У 405–406 рр. цей полководець відстояв Італію від *остготів*, очолених Радагайсом, розгромивши їх біля Ф'єзоле поблизу Флоренції.

Скориставшись відходом римських військ у Італію, в новорічну ніч з 406 на 407 р. *вандали* і *свеви* перейшли Рейн у середній течії, захопили ряд міст у Галлії і дійшли аж до Піренеїв. За ними у безборонну провінцію вторгнулися *бургунди*. У 409 р. *вандали*, *алани* і *свеви* через перевали вторгнулися до Іспанії.

Леґіони, які стояли у Британії, проголосили імператором **Флавія Клавдія Константина (407–411)**. Переправившись у Галлію, він на якийсь час відновив рейнський кордон і добився визнання співправителем у імператора Гонорія. Але вже невдовзі військо Гонорія розгромило узурпатора під Арлем. Однак імператор **Гонорій (395–423)**, прислухавшись до нашіптування свого палацового оточення, стратив Стиліхона, чим фактично позбавив імперію захисту. Цього ж року Аларіх знову вторгся до Італії і обложив Рим. Він його відкупилися величезною контрибуцією. У 409 р. Аларіх повторно обложив Рим, знову зібравши контрибуцію, а **24 серпня 410 р.** здобув “вічне місто” і три дні його нещадно грабував, а потім вирушив у Південну Італію, забравши з собою сестру Гонорія – Галлу Плацидію. Аларіх помер у **410 р.** в Калабрії, а Імперія, за влучним висловлюванням римського історика V ст. Зосима (Zosimus), стала “резиденцією варварів”.

§ 4. Нашестя гунів. Величезний поштовх, який зрушив весь германський масив, а також рештки *даків* і *аланів*, у напрямку на захід, дали *гуни*. Хунлу (гуни) були народом монголоїдної раси, який у III–I ст. до н.е. займав територію нинішньої Монголії і маньчжурських провінцій Китаю. Велика китайська стіна була споруджена імператором Цінь Ші Хуанді (246–210 до н.е.) якраз проти цього кочового племені. Могутність гунів була підірвана тривалими війнами з Китаєм у 127–119 рр. до н.е. Поразка гунів у цих війнах призвела до внутрішньої боротьби, яка у 57–56 рр. до н.е. завершилася розколом гунів на північ-

них і південних. Південні хунну, очолені шаньюєм² Хухан'є визнали зверхність Китаю. Частина північних хунну на чолі з братом Хухан'є, шаньюєм Чжі-Чжі, вступивши в союз із середньоазійським племенем кангюйців, рушила у прикаспійські степи. Репта північних хунну були знищені китайцями у 85–87 рр.

До половини IV ст. гуни досягли берегів Меотиди (Азовського моря). Близько 378 р. (або дещо пізніше) їх король **Бадамбер** розгромив готів і оволодів територією колишньої "імперії" Германаріха у Причорномор'ї. Відрив гунів від культурних центрів упродовж чотирьох століть перетворив їх на справжніх кентаврів. Принаймі такими їх побачили цивілізовані римляни на зразок Амміана Марцеліна. Вони жили, народжувалися і вмирали на конях. М'ясо гуни не варили у котлах, а клали під сідло і там воно пом'якшувалося між крупом коня і сідлом, щоби м'ясо можна було розірвати зубами. Рівночасно вони були досить практичними і швидко засвоювали досягнення інших народів, особливо у військовій галузі. Гунське об'єднання було також державою військової демократії.

Близько 378 р. гуни наблизилися до імперських кордонів. Для Імперії це був трагічний період. Як вже попередньо йшлося, цього року у битві під Адріанополем вождь вестготів Фрітігерн знищив римську армію. У битві загинуло до 40 тис. воїнів і сам імператор Валент. Готи розграбували Епір, Фессалію, Ахайю і підступили до Константинополя. Гуни за короткий час оволоділи величезною територією від Волги до Карпат.

По смерті Феодосія I (395 р.) римляни відмовилися від оборони Паннонії. Слідом за військами і мирне населення покидало міста та поселення. Гуни вступили у Паннонію, тисячі готів і гендів. Їхній наступ витіснив вестготів Аларіха до Італії. Рятуючи Імперію від готів, Stilіхон запропонував гунам стати федератами Імперії, чим допоміг їм закріпитися у Паннонії. У 425 р. римський полководець Аецій привів загони гунів в Італію на допомогу проти германців. У 433 р. Рим змушений був офі-

ційно передати гунам як федератам імперії провінції Валерія (Valeria) і Паннонія Перша (Pannonia Prima).

У 434 р. помер король гунів **Регула (Руас)**. Він добився від Східної імперії щорічної данини – 350 фунтів золота. Королівську владу розділили його племінники – **Бледа** і **Аттіла**. Через два роки Аттіла вбив Бледу, зламав опір *акацирів*, які претендували на зверхність у гунському союзі, і став єдиним володарем гунів.

У 447 р. армія Аттіли знову дійшла до Константинополя. Наляканий імператор **Феодосій II (408–450)** послав посольство, очолене сенатором Максиміном. У посольстві 448 р. секретарем був Пріск з Паніону Фракійського (415–472). Філософ і ритор Пріск Панійський залишив записки, які охоплювали історію його часу за 411–472 рр., але від них вціліли тільки фрагменти за 434–472 рр. в цитатах Стефана з Візантія, Євграфія, Прокопія Кесарійського, Феофана, Льва Диякона та Йордана.

Пріск описав дерев'яний терем Аттіли (резиденція короля знаходилася у великому селищі, палац був збудований з дерев'яних колод та дощок і обнесений дерев'яною огорожею з вежами). Освітлений мешканець Константинополя був захоплений облаштуванням палат Аттіли і його дружини Креки. Пріск навів кілька термінів, зокрема *medos* (мед), *savas* (квас з ячменю), *strava* (тризна за номерлим), слов'янська належність яких надійно доведена ще чеським археологом та істориком Л.Нідерле (1865–1944), а також підтверджена сучасними чеськими істориками З. Клавіцою і Д. Тржептіком та російським – Л. Гіндіним.

На цій основі виникла гіпотеза про гунське походження слов'ян (І.Забелін та ін.). У белетристичній формі до цієї ідеї повернувся український письменник І. Блик в романі "Меч Арея", перетворивши Аттілу на "Богдана Гатила". На диво шукачів українського коріння з-поміж гунів за останній час прибуло (українські псевдоісторики Г. Василенко, Г. Силенко, А. Кіндратеико тощо).

Упродовж тривалого часу і уторці нов'язували своє походження з гунами (звідси назва Хунгарія). "Гунські речі" добре ідентифіковані в археологічній літера-

² Титул гунського правителя, який початково означав царя, залежного від китайського імператора.

турі. Вони поширені від м. Борового в Казахстані до м. Мундольсгейма у Франції. На території Угорщини в Паннонії знайдено аж 5 поховань, які можна віднести до “княжих” чи “королівських” (Нодьсейкшош, Батасек, Печ-Усег, Будапешт і Паннонхольмо). Немає сумнівів, що монголоїди-гуни не були предками угорців (як і українців).

На підставі поеми Відсідка (IX ст.), де розповідається про надвіслянські битви гунів і готів, польські науковці (в т. ч. відомий славіст Г. Ловмянський) почали припускати існування надвіслянських слов'янських князівств на чолі з гунськими династіями. Все це не має базового підґрунтя. Слов'янський епос не зберіг нічого про гунів. Очевидно “гунський смерч” був надто короткочасним. Зарубинецькі поселення в районі пізнього Києва були зруйновані. Матеріали другої половини IV ст. тут зустрічаються дуже рідко, а матеріали першої половини V ст. відсутні зовсім. Звичайно, що частина слов'ян з іншими народами була перегнана гунами на захід, але ця частина випала із слов'янського етногенезу, через що і не збереглася жодна часточка їх епосу. *Черняхівська культура* була зруйнована повністю. Коли на ці поселення повернулися слов'яни, вони не змогли навіть відтворити технологію гончарного кола і почали знову виготовляти ліплений посуд.

Посольство Максиміана у 448 р. купило мир ціною збільшення розмірів трибуту, який Імперія повинна була платити своїм федератам, та фактичної поступки гунам придунайської провінції. У 451 р. гуни повернули на північний захід. Імперія Аттілі сягнула Рейну і Данії. Гуни вторглися до Галлії, спустошили міста Трір, Мец, Страсбург, Реймс, Вормс, Майнц і взяли в облогу Орлеан. Доля Європи вирішилася на Каталаунських полях (20 червня 451 р.), про що вже попередньо йшлося.

Армію імператора Валентиніана III очолював досвідчений політик і полководець Аецій. Він сам з римськими легіонами зайняв лівий фланг бойових порядків, поставивши в центрі аланів, очолених королем Сангібаном, а справа – іспанських вестготів на чолі з королем Теодоріхом I (419–451). Різноплемінну армію гунів очолював сам Аттіла. Його головним військовим радником був король гепідів Ардаріх.

У стані гунів в цій битві були: *герули, гепіди, ругії, квади, скіри, тюринги тощо*.

Готські дружини очолювали внуки короля Вінтара, колись переможеного гуннами, – Валамір, Теодемір і Відомір. У цьому конгломераті були, напевно, і слов'яни (*неври* чи *скіфи джерел*). Вирішальну роль у битві зіграв маневр вестготського короля Теодоріха, котрий зумів оволодіти пануючою висотою. За сильно завищеними даними Йордана з обох сторін полягло до 180 тис. чол. (а всього, за тими ж даними, брало участь до півмільйона чол.) Битва закінчилася фактично нічийним результатом, але для Аттіли це була поразка. Йому не вдалося розгромити Імперію.

Символом порятунку імперії стала **Галла Плацидія (388–450)**, чий вишуканий мавзолей в Равенні досі вражає туристів досконалістю і стриманістю. Дочка імператора Феодосія I, сестра імператорів Аркадія і Гонорія, взята при здобутті Риму Аларіхом як військовий трофей, будучи рабинею, зуміла закохати у себе наступника Аларіха короля Атаульфа (410–415), що повів вестготів на завоювання Іспанії. Ставши королевою (414 р.), вона зуміла поста-

Галла Плацидія.

вити вестготську політику на службу порятунку вмираючої Імперії. За це Атаульф заплатив життям, вбитий вестготськими нобльями у Барселоні. Галла пережила і загибель другого чоловіка, короткочасного імператора Констанція III, поставленого британськими легіонами (421 р.) і дочекалася утвердження на імператорських тронах в Константинополі та Равенні своїх двох синів – Феодосія II та Валентиніана III. Окрім них вона мала від Констанція III ще й дочку – Гонорію. У 425 р. Гонорію ув'язнили у римському палаці для збереження обітничі дівочої чистоти. Але у 450 р. через євнуха Гіацинта Гонорія передала Аттілі обручку з проханням взяти Італію та її. Феодосій II, до якого вислали сестру, негайно внадав її заміж за простолюдина, порушивши обітницю своєї матері.

Аттіла використав послання Гонорії як формальний привід для походу на Рим. Спалівши Аквилею, він у 452 р. підступив під стіни Риму. Папа Лев I (440–461) ціною великих коштів і вмовлянь добився дива. “Бич народів” повернув назад. Через три роки (455 р.), коли під Рим підступив король вайдалів Гейзеріх, дива не сталося. Рим вже не мав чим відкупитися.

Аттіла помер у 453 р. Під час чергового пльобу в цершу ніч його вбила молода дружина Люна, яка мстила за свого батька, вбитого гунами. Аттіла був пизенького зросту, велика голова міцно сиділа на широкोगрудому торсі, маленькі рухливі очі, приплюснений ніс, темна шкіра та рідка борода – таким запам'ятали короля гунів очевидці.

По смерті Аттіли його імперія розпалася. В битві на р. Недао у Паннонії (454 р.) найближчий соратник покійного гунського владика король гепідів Ардаріх розбив синів Аттіли. В бою загинув улюблений син Аттіли – Еллак. Його брати мусили поступитися лівим берегом Дунаю по Тисі гепідам і герулам. Західніше від них розмістилися остготи. Сини Аттіли спробували потіснити цих своїх недавніх союзників по Каталаунських полях і Недао, але були розгромлені королем остготів Валаміром і відійшли на схід до Дніпра, а далі до Азовського моря. Невелика частина гунів, очолена сином Аттіли Дінгзіном (Денгізоном) продовжувала воювати з остготами

в Паннонії. Денгізох загинув в бою з римським військом, а його брат Ернак у 466 р. осів у Добруджі як федерат Імперії. Після битви на Недао гуні за короткий час зникли з європейських теренів. Підкорені гунами племена одержали незалежність.

Але гунський натиск в часи Аттіли настільки зрушив германські, дакійські, кельтські та іранські (аланів, роксоланів і язигів) племена, що їхній подальший натиск на Імперію став незворотнім. Розпад Гунської імперії знаменував Велике переселення народів, яке отримало своєрідний поштовх і доля Римської імперії була вирішена.

Контрольні запитання:

1. Як і де сформувалися германські племена?
2. Хто з античних авторів писав про германців?
3. Що найбільше цінували германці?
4. Як змінювалися суспільні відносини в германському середовищі?
5. Якою була роль жінки в германському суспільстві?
6. Які головні Боги були в германському язичницькому пантеоні?
7. Яким було германське військо?
8. Звідки і куди була спрямована міграція готів?
9. Які германські племінні союзи прорвали римський лімес?
10. Якою була роль гунів у Великому переселенні народів?
11. Які германські племена брали участь у битві на Каталаунських полях?
12. Що послужило причиною походу Аттіли на Рим?

РОЗДІЛ 3. "ВАРВАРСЬКІ" КОРОЛІВСТВА

§ 1. Загальні риси. Після поразки римлян під Адріаноподем з 382 р. імператор Феодосій I дозволив германським племенам (*вестготам, бургундам, вандалам і саввам*) створювати компактні поселення в межах Римської імперії. Ці германські поселенці отримали статус *федератів* (союзників), їхні вожді (частина з яких носила титули королів), зберігаючи владу над своїм племенем, визнали владу римських імператорів і отримували римські титули. Федерати отримали третину земель з будівлями на території провінцій, відведених під заселення, зобов'язувались виставляти військові контингенти для оборони імперії.

Усі германські племена, які вступали на територію імперії, ще в IV ст. прийняли християнство у аріанській формі. Між германськими племенами існувала ворожнеча, у частих міжплемінних війнах одні племена витісняли інші із територій їхнього розселення. Крім германців на римській лінії вийшли залишки даків, сарматів (алани) та тюрки (авари і протоболгари).

Імператори Східної Римської імперії проводили політику заохочення германських племен до поселення саме на територіях Західної Римської імперії. За величезні відкупні суми, отримані в Константинополі, германці масово не переходили кордонів Східної Римської імперії. Натомість західноримські імператори, не маючи достатньо власних військ і коштів, щоб відкупитися, були змушені змиритися з масовими переходами кордонів і поселенням германців на землях імперії.

Ставши федератами імперії, прибулі германці створювали на відведених територіях свої "королівства". Політична та економічна стабільність у цих "варварських" королівствах залежала від взаємин германців із місцевим римським або романізованим населенням. Чим більшою у тій чи іншій місцевості була кількість прибулих германців, тим гострішими були соціальні, міжкентні та релігійні конфлікти прибульців із місцевими мешканцями. На території германських королівств запроваджувалися норми "персонального права" з перевагами для прибульців. За один і той самий вид злочину германець міг відкупи-

тися штрафом, а "римлянин" засуджувався до смертної кари. Військову службу несли лише германці, а місцеве населення мусило їх утримувати своїм коштом. Зберігалася система збору податків із римського населення, які були зменшені у порівнянні з імперським періодом. Германці ж зазвичай жодних податків не платили.

Римська адміністрація у містах підпорядковувалася "варварським" королям. Зібрані податкові кошти надходили до королівської скарбниці. Тривалий час у "варварських" державах продовжували курсувати римські монети (срібні денарії і золоті соліди). Латинська мова, спотворена "варваризмами", продовжувала залишатися мовою законів і ділової документації.

У всіх "варварських" державах в більших або менших масштабах було проведено конфіскацію земель римської аристократії. Перерозподіл власності стосувався від 1/3 до 2/3 земель. Землю отримали германські общини-марки. Значна частина великих землеволодінь колишніх римських землевласників була роздана королями своїм дружинникам, які надавали тамтешнім рабам статус залежних селян (колонів). Місцева влада у германських королівствах належала представникам родоплемінної знаті – герцогам.

§ 2. Королівство свевів (411–585). Іспанія у IV–V ст. була суто сільськогосподарською провінцією з численними, але невеликими містами. Звідси вивозили зерно, оливокве олію, свинину і коней, а також деревину та віск. Добувалися також золото, срібло і свинець. Римських військ було небагато. В Леоні стояв один легіон, ще декілька допоміжних підрозділів набирали з корінного населення – *іберів* (у III–II ст. до н.е. завойованих римлянами і здебільшого романізованих). Озброєну варту утримували сенатори та інша місцева знать. Церква в Іспанії мала досить міцні позиції.

"Варвари" прорвалися в Іспанію у 409 р., коли територія провінції визнавала імператором Константина III (407–411), який залишив тут сина Константа і полководця Геронтія. Геронтій повстав проти Константина III і висунув нового узурпатора Максима. Частина римських військ на узбереж-

жі залишилася вірною равеїнському імператору Гонорію (395–423), інші розділилися між Максимом і прибічниками Константина III. Два роки, за свідченням сучасного подіяч хроніста **Идація**, варвари спустошили країну, яку до того ж охопили чума і голод (доходило навіть до канібалізму). У 411 р. Максим з Геронтієм офіційно погодилися на передачу *свевам і вандалам-астінгам* Галісії (північно-західної області Піренейського півострова вздовж Атлантичного океану), *вандалами-сілінгами* отримали Беотіку (південь), найбільш економічно розвинену і романізовану, провінцію), а *алани* – Лузітанію (сучасна Південна та Центральна Португалія) та Картахену (область на південному сході Піренейського півострова).

У 412 р. Геронтій розбив проголошеного імператором Константа II (408–412), але сам зазнав поразки від римських військ, вірних Гонорію, яких підтримали вестготи. Узурпатор Максим втік до варварів. Після війни 416–418 рр. імперські війська отримали підтримку у *свевіх*.

Свеви (квади) у II–III ст. довгий час пробували прорвати лімес на Рейні. Пізніше вони перейшли у Моравію в район між Карпатами та Середнім Дунаєм. Витіснені гунами свеви у 408 р. разом з вандалами і аланами рупили в Галлію, а у 409 р. прорвалися на Піренейській півострів¹. Їх очолював король **Гермеріх**. Прийшовши до Іспанії, свеви налічували не більше 30–35-ти тис. (8 тис. воїнів), в той час, коли у всій Іспанії було 7–8 млн. населення. Воєни початково осіли по обидва береги р. Дору (Дуеро) в основному в околицях сучасних португальських міст Браги, Порто та Вілана де Кастело. За інформацією римського історика та священника **Орозія** (бл. 380–бл.420), автора “Історії проти язичників”, свеви мирно співіснували з місцевим населенням, яке відало їм перевагу над податковим гнітом римлян.

Намагаючись розширити свою територію,

¹ Королі свевів: Гермеріх (408–438?), Рехіла (438?–448), Рехіарій (448–456), Агрівульф (456–?), Мальф (456–460?), Франта (456–?), Фрумаріх (460?–464?), Рехімулд (464?–465), Ремісмунд (465–після 469), ... [відомості в джерелах не збереглися], Хараріх (до 550–559?), Аріамір (559–565), Теодемір (565–570), Мірвай (Мірон) (570–576?), Еборіх (576?–583), Авлека (583–585).

свеви здійснювали постійні напади на провінції, які залишалися під контролем римської влади, так що навіть місцевий плебс затяго від них боронився. Король **Рехіла** у 440 р. розгромив римське військо легата Андевота і утвердив свою владу в Беотиці та Картахені. У 446 р. він розбив наступного римського воєначальника Віта. Король **Рехіарій** у 448 р. спустошив область *басків* та Тарракон. При ньому свеви стали християнами-ортодоксами, відмовившись від аріанства.

Римський уряд, намагаючись зупинити розширення Свевського королівства, зумів зіткнутися його з вестготами-аріанами. У 456 р. вестготи Теодоріха II розгромили свевів. Рехіарій загинув, а свевським королем вестготи поставили **Агрівульфа** з оточення Теодоріха II. Поступаючись свевській знаті, Агрівульф майже відразу порвав із залежністю від вестготів і незабаром був розгромлений своїми колишніми союзниками.

Свеви поставили королем **Мальфа**. Інша група висунула **Франта**. Поступово вдалося і дійти згоди з вестготами проти римлян. Для цього **Ремісмунд** у 465 р. повернув свевів до аріанства. Падіння Римської імперії зробило їх підковитими господарями своїх територій.

У VI ст. Свевське королівство займало простори Галісії (включно зі сучасною Північною Португалією). Їх столицею була Брага, де перебував королівський двір. Король **Мірвай** у 572 р. зруйнував Коїмбру (місто на півночі Португалії, на березі р. Мондегу), вийшов до узбережжя Біскайської затоки і вторгся до Кантабрії, але був витіснений вестготами. Тоді він підтримав претендента на вестготський престол Герменгільда. В ході цієї боротьби король вестготів Леовігільд розгромив свевів і змусив їх визнати свою залежність від вестготів. Король **Авдек** спробував порвати з вестготською зверхністю, у 585 р. свеви знову повернулися до католицької релігії. Але у **585 р.** Леовігільд остаточно розгромив їх і приєднав все Свевське королівство, перетворивши його на провінцію.

Сліди свевського права зберігалися у Північній Португалії ще у IX ст. Королівська влада була спадковою, але традиційно затверджувалася загальним зібранням

воїнів.

§ 3. Вестготське королівство (391–720). Вестготи з кінця IV ст. пересувалися землями імперії, вимагаючи території для поселення². Взввши в облогу Рим у 408 р., король **Аларіх I** отримав велику контрибуцію: 40 тис. рабів, 5 тис. фунтів золота, 35 тис. фунтів срібла і 3 тис. фунтів коштовних на той час врянощів. Але імператор Гонорій відмовився надати вестготам землі для поселення. 24 серпня 410 р. Аларіх I захопив і пограбував Рим. Далі він попрямував до Південної Італії, щоб переправитися до Північної Африки. Однак підготований для переправи флот було знищено штормом в Мессінській протоці. Невдовзі після цього Аларіх I помер і королем вестготів став його син **Атаульф**. У 412 р. Атаульф зазнав поразки під час спроби утвердитися в Італії і відійшов до Південної Галлії. 1 січня 414 р. він взяв собі за дружину Галлу Пладидію, дочку імператора Феодосія, взяту Аларіхом під час захоплення Рима. Вона зробила все, щоби спрямувати активність вестготів проти інших германських племен, які перебували на землях імперії. Восени 415 р. Атаульфа було вбито, ймовірно, через спробу домовитися із римлянами про військовий союз. Наступний король **Сігеріх** був вбитий після семи днів свого правління противниками союзу з римлянами.

Але політика союзу з рівненськими імператорами збереглася. У 418 р. імператор Гонорій нагородив вестготів, надавши їм статус федератів і землі для поселення в Аквітанії. Там сформувалося Вестготське королівство з центром в Тулузі – **Тулузьке королівство**. Як і у інших “варварських” королівствах у Тулузькому королівстві вестготи складали меншину

² Королі вестготів: Аларіх I (391–410), Атаульф (410–415), Сігеріх (415), Валія (415–418), Теодерід (Теодоріх) I (419–451), Торісмунд (451–453), Теодерід (Теодоріх) II (453–466), Евріх (466–484), Аларіх II (484–507), Гезалех (507–511), Амаларіх (511–531), Теода (531–548), Теодегізіл (548–549), Агула I (549–554), Атанягіл (554–567), Луїва I (567–572), Леовігільд (568–586), Рекаред I (586–601), Луїва II (601–610), Вітеріх (603–610), Гундемар (610–612), Сіссбут (612–621), Рекаред II (621), Свінтіла (621–631), Сісенад (631–636), Хінтіла (636–639), Тульга (639–642), Хіндасвінт (642–653), Рекесвінт (653–672), Вамба (672–680), Евріг (680–687), Егіка (687–702), Вігіца (702–709), Ахіла (709–710), Родеріх (Родріго) (710–711), Агула II (711–714), Ардо (714–720?)

порівняно із галло-римським та іберійським населенням. Король **Теодоріх I** значно розширив кордони Тулузького королівства, витіснивши з Іспанії вандалів та аланів³. Спроби Теодоріха I захопити Арль у 422 та 427 рр. були двічі відбиті римським полководцем Аецієм. Але спільна загроза гунського вторгнення змусила їх тимчасово об'єднатися. 20 червня 451 р. в битві на Каталаунських полях вдалилий маневр Теодоріха I врятував римську армію.

Після загибелі Теодоріха I на Каталаунських полях розпочалася кривава боротьба за трон між його синами. Останній з них король **Евріх** у 475 р. проголосив незалежність Вестготського королівства від імперії. За короля Евріха королівство вестготів досягло своєї найбільшої могутності – воно охоплювало усю Південну і Центральну Галлію (до р. Луари на півночі і Рони на сході) і майже усю Іспанію (лише північно-західна частина Піренейського півострова перебувала під владою свевів). Вестготи зберегли в Іспанії римську адміністративну систему і навіть державну поштову службу. Лише на чолі військ, міст і провінцій була поставлена вестготська верхівка. Загалом же в державі, де проживало до 8 млн. населення, при владі було 80 тис. готів.

У 475 р. за короля Евріха були складені перші кодекси вестготських законів. Закони забороняли змішані шлюби між вестготами і римлянами. Для вестготів зберіся ще закон про кровну помсту. В кодексі Евріха згадуються буццелларії (buccellarii), які отримували за свою службу у війську земельні наділи і зброю, та сайони (saiones), які отримували тільки зброю. Римляни не мали права служити у вестготському війську. Наступники Евріха доповнювали цей правовий документ, створивши “Вестготську правду”, остаточно кодифіковану в 654 р. королем **Рекесвінтом**.

До V ст. вестготи обирали королів, поступово визнавши право успадкування престолу членами одного роду. Після правління короля **Теоди** вестготи знову почали обирати правителів серед представників різних родів. Лише в другій половині VII ст. відновилася традиція передавати ко-

³ Частина аланів залишилася на півночі, про що свідчить назва історичної області Каталонії (спотворення від Гот-Аланія).

рону у спадок. При королі була вірна йому військова дружина, – “вірні короля” (лат. *fideles reges*).

У 490 р. король **Аларіх II**, як союзник остготського короля Теодоріха Великого (цей союз був скріплений шлюбом Аларіха з Тюдіготою, дочкою Теодоріха), вирушив у похід проти короля салічних франків Хлодвіга (481–511). Ця війна завершилася миром у 502 р. Навесні 507 р. Хлодвіг віроломно порушив мирний договір і вдерся на вестготську територію. В битві при Вуе поблизу Пуатьє (Південно-Західна Франція) вестготи зазнали нищівної поразки, а Аларіх II загинув на полі битви. Вестготи назавжди втратили більшу частину своїх володінь в Аквітанії.

Законний спадкоємець престолу **Амаларіх** був ще дитиною, тому наступником Аларіха став його позашлюбний син **Гезалех**. Він не зумів завадити франкам разом із бургундами захопити Нарбонн, а просто втік до Барселони. На захист вестготів виступило остготське військо короля Теодоріха Великого. Зупинивши наступ франків і очистивши частину колишнього Тулузького королівства, Теодоріх змістив Гезалеха, оголосив королем Амаларіха, а фактично як регент правив вестготами до своєї смерті у 526 р. Скарбниця Вестготського королівства також була перевезена до Равенни (тоді столиці Остготського королівства).

Щоб відновити дружні стосунки з франками **Амаларіх** одружився із Хлодехільдою (Клотильдою), донькою Хлодвіга. Але, залишаючись фанатичним аріанином, він перешкодив дружині залишатися ортодоксальною християнкою і навіть за це бив її. Це дало підстави франкському королю Хільдеберту I для початку нової війни. В 531 р. вестготи зазнали поразки в битві під Нарбонном, а Амаларіх був вбитий змовниками у Барселоні.

Наступним королем став остгот **Теода**, зброносець Теодоріха Великого, поставлений колись опікуном над малолітнім Амаларіхом. Він переніс столицю з Нарбонна до Барселони і повів боротьбу з франками на півночі та візантійцями на півдні. Теода був убитий підкупленим візантійцями власним оточенням. Того ж 548 р. були вбиті обрані королями **Тевдіс** і **Теодегізіл**.

Новий король **Агіла** розпочав масові переслідування ортодоксальних християн. Рятуючись від переслідувань, християни, очолені **Атанасійдом**, звернулися до візантійців, які на той час захопили Бетіку (південно-східну частину Піренейського півострова між гирлами рік Гвадалаквір і Хукар).

Напади франків і наступ візантійців вдалося зупинити лише у 70-х рр. VI ст. Король **Луїва I** до своєї смерті залишався в Нарбонні, а співправителем призначив брата **Леовігільда**, доручивши йому Іспанію. Останній повів енергійну боротьбу проти візантійських гарнізонів на півдні. У 570–571 рр. вестготи відвоювали міста Малагу і Медіну Сідонію, у 572–575 рр. підпорядкували іберійські племена салів і кантаврів у Північній Іспанії, а у 585–586 рр. – завоювали королівство свевів і захопили його столицю Брагу. Завоювати повністю землю басків не вдалося, але Леовігільд на захоплених баскських землях заснував міста Вікторіак (тепер Віторіо) і Рекополіс.

Леовігільд першим із вестготських володарів почав карбувати золоті монети із власним іменем і зображенням. Він також запровадив візантійську традицію прийомів на троні в королівських патах. Він зняв заборону на шлюби між вестготами і римлянами. У **580 р.** Леовігільд переніс столицю королівства в Толедо. Почався новий період вестготської історії – період **Толедського королівства**.

Старшого сина Герменгільда, який повстав проти батька, Леовігільд стратив у 585 р. Наступний син **Рекаред**, ставши королем у 587 р. прийняв ортодоксальне християнство, а в 589 р. на соборі в Толедо провів перехід всіх вестготів в ортодоксальну християнську віру (аріанським священикам дозволили зберегти свій сан і свою власність). Собор також прийняв рішення про примусове навернення у християнську віру євреїв, котрі проживали на території королівства. Король надав рішенням статус законів. Наступники Рекареда теж брали активну участь у діяльності церковних соборів, контролюючи таким чином церкву у своїй державі.

Після смерті Рекареда довгий час тривала боротьба за владу, поки королем не

став герцог **Свінтіла**, талановитий полководець короля Сісебута. Йому вдалося у 625 р. прогнати останні візантійські гарнізони з території Піренейського півострова. Через інтриги франкських емісарів у 631 р. змовники оточили Свінтілу поблизу Сарагоси і примусили його зректися престолу. Свінтілі було збережено життя, а між змовниками почалася жорстока боротьба за владу.

У 633 р. під головуванням севільського єпископа Ісидора відбувся IV Толедський собор, де було узаконене рішення про наступне обрання вестготських королів на загальнодержавних соборах духовенства і знаті. Перед вступом на престол королі вестготів мали приймати присягу на вірність своїм підданам. Усі головні державні справи король мав вирішувати на соборах, які мали скликатися у Толедо. Собор засудив будь-яке насильницьке захоплення влади, учасники якого підлягали відлученню від церкви. Але узурпацію влади **Сісенандом** було визнано законною і схвалено собором.

Рішення собору не відбило у вестготської знаті бажання боротьби за владу. Тому 79-річний король **Хіндасвінт** задля остраху наказав стратити аж 700 членів знатних вестготських родин. Авторитет Хіндасвінта був настільки значним, що він призначив співправителем свого сина **Рекесвінта**, який по смерті батька відразу зайняв престол, не чекаючи соборних виборів.

У другій половині VII – на початку VIII ст. Вестготське королівство не зазнавало зовнішніх нападів із східного та південного напрямків. Франкське королівство, кероване “лінивими королями”, уже не становило жодної загрози. У Вестготському королівстві велику вагу здобули толедські архієпископи, які усунули від влади королів **Вамбу** та **Ервіга**. Але король **Егіг** за візантійським зразком встановив цілковитий контроль держави над церквою. Щоб відвернути увагу від конфліктів між ортодоксами та аріанами, які продовжувалися і далі, на XVII Толедському соборі у 694 р. король звинуватив всіх євреїв королівства у підготовці бунту з метою передачі держави арабам. Почалися масові єврейські пороми. Євреїв оголосили рабами коро-

ля. Король отримав право, продаючи батьків, відбирати їхніх семирічних дітей і віддавати на виховання у християнські сім'ї. У 693–694 та 701 рр. значну частину території Іспанії вразила епідемія чуми, внаслідок якої вимерла майже половина населення Піренейського півострова.

Король **Вітіца** почав роздавати аріанським єпископам і священикам щедрі земельні та грошові надання, сприяючи відродженню впливу аріанської церкви. Через це церковна верхівка у 710 р. не визнала спадкоємцем трону його сина Агілу, а проголосила королем герцога Бетіки **Родеріха (Родріго)**. Усунутий від влади Агіла разом із своїми родичами та правителем Сеути, яка прикривала протоку між Іспанією та Африкою, графом Юліаном (Хуманом), опинившись у скрутному становищі, закликали собі на допомогу арабів і берберів із Північної Африки.

Навесні 711 р. арабо-берберське військо, очолюване еміром міста Танжера **Таріком ібн Зіядом** переправилося на південне узбережжя Піренейського півострова. Від імені Таріка протока стала називатися Гібралтаром. Єдина битва між вестготами і арабами відбулася **19 липня 711 р.** на березі річки Гвадалете поблизу містечка **Херес де ла Фронтера**. 90-тисячне вестготське військо, очолюване королем **Родеріхом** зазнало ганебної поразки від 17 тис. арабів. Причиною поразки вестготів став панічний відступ з поля бою командирів правого і лівого флангів їхнього війська – єпископа Опшаса і герцога Сісберта. Король **Родеріх** загинув під час відступу, намагаючись організувати відсіч.

За хронікою короля Астурії **Альфонса III Великого (866–910)**, написаною близько 880 р., тоді у м. Візео ще зберігалася гробниця з написом “Тут спочиває Родріго, останній король готів”. За іспанським епосом **Флорінда Ла Кава**, дочка намісника Сеути і Танжера графа Хумана, під час перебування у Толедо була зваблена королем. Вона послала батькові листа з благанням помсти і останній пропустив арабів через протоку. Після битви король залишився живим, біля Візео зустрів ченця, якому зізнався у своєму гріху. Чернець наказав йому лягти живим у могилу разом із змією з двома головами. В момент його

Фрагмент біблії готського єпископа Вульфїлі (V ст.)

смерті дзвони у Візео задзвонили самі по собі.

Наступник Родеріха, **Агула II** до 714 р. пробував чинити опір арабам, а після його загибелі у Септиманії тримався ще король **Ардо (714–720)**. Араби продовжили завоювання території королівства і до 719–720 рр. майже уся територія Вестготського королівства була ними завойована і приєднана до Арабського халіфату. Їх завоювання уникнула тільки гірська Астурія, де у 718 р. був обраний королем **Пелайо**, що доводився онуком королю Хіндасвінту.

Вестготське королівство після майже 300 років постійних воєн, придворних інтриг, релігійних і етнічних конфліктів припинило своє існування. Змішавшись з романізованими кельтами, готи утворили іспанську (кастильську) народність, у середовищі якої збереглися готські імена (Родріго, Альфонсо, Фернандо) та частина готських слів. Але крім ономастичних матеріалів з латиномовних вестготських грамот, монет і написів, не збереглося нічого. Не збереглося жодного списку вестготського перекладу Святого письма аріанського єпископа Вульфїлі (зробленого ще між Дніпром та Дунаєм). Єдиною пам'яткою залишився тільки збірник з початку IX ст. з

готськими іменами, складений Смарагдом, вестготом з Південної Франції, абатом монастиря Сен Мішель на р. Маас.

§ 4. Вандало-Аланське королівство (429–534). Вандали – союз племен східногерманської групи, близьких до готів. З Ютландії та Скандинавії вони перемістилися до узбережжя Балтики, а згодом і в басейн Середнього Одеру і Вісли, де розділилися на дві групи – силінгів та асдінгів. Від перших походить назва Силезії. Гірська гряда, яка відділяє Чехію від Силезії, у II ст. називалася Вандальськими горами. Вандали, що вирізнялися з-поміж германських племен особливою гордістю і агресивністю, брали участь у Маркоманських війнах. У 174 р. імператор Марк Аврелій віддав асдінгам землі в Дакії. До 271 р. вони жили в дако-карпатському лімесі на диво доволі мирно. Окремі королі були у асдінгів та силінгів. Частина вчених досить переконливо пов'язує з асдінгами пшеворську культуру, пам'ятки якої присутні і в Галичині.

З Дакії вандали були витіснені готами, в битві з якими загинув король асдінгів **Візімар (336 р.)**. Імператор Константин I перевів вандалів до Паннонії, і зобов'язав їх виставляти допоміжні кавалерійські підрозділи. На початку V ст. під натиском гунів вандалів⁴, очолені королем **Годігізелем**, рушили вверх вздовж Дунаю до Рейну і далі до Галлії. У 405 р. Годігізель загинув у битві з франками, які як федерати імперії не дозволяли вандалам переправлятися через Рейн.

Вандали обрали королем сина загиблого **Гундеріха**, який при підтримці свевів та сарматів-аланів форсував Рейн, спустошив Галлію і через Піренеї перейшов до Іспанії. Іспанію вандалі разом зі свевами та аланами розділили за жеребом, що у 411 р. мусив визнати західноримський імператор Константин III. Римляни на півострові зберігали під своїм контролем лише порти. Вандали отримали східну і південну частини півострова – асдінгам належав схід півострова, а силінгам південна частина. Вандали були аріанами, що відразу ж різнило їх з місцевим романізованим кельто-

⁴ Королі вандалів: Годігізел (?–405), Гундеріх (405–428), Гейзеріх (428–477), Хунеріх (477–484), Гунтрамунд (484–496), Тразамунд (496–523), Хільдеріх (523–530), Гелімер (530–533).

іберійським населенням. Пам'ять про вандалське перебування на території Піренейського півострова зафіксувалася у назві іспанської історичної області Андалусія – так бербери з північноафриканського узбережжя називали територію Піренейського півострова.

Римська влада зіткнула вандалів з вестготами, які у 418 р. завдали вандалам поразки. У 425 р. вандали перемогли римське військо поблизу м. Тарракона (тепер Таррагона) і, захопивши міста Гіспаліс (Севілья) та Новий Карфаген (Картахена), заволоділи усім південним узбережжям півострова. Захопивши в портах римські кораблі, вони розпочали піратські набіги на Балеарські острови та західне узбережжя Північної Африки (вперше вони вторглися до Мавританії ще в 422 р.).

У 428 р. намісник провінції Африка Боніфатій, піднявши бунт проти імператора Валентиніана III, повів переговори із королем вандалів Гейзеріхом. Результатом цих переговорів стало переселення у 429 р. близько 80 тис. вандалів разом із королем до Африки, де вони отримали право поселення і мали стати на службу у війську Боніфатія. З вандалами переселилася значна частина аланів. Але число прибульців не перевищувало одного відсотка до населення провінції. Тому, уклавши мирну угоду з імператором, Боніфатій спробував позбутися запрошених союзників. У відповідь влітку 430 р. вандали захопили Карфаген. За умовами мирного договору, укладеного у 435 р. в африканському місті Гіпшопі-Регії, західноримські імператори визнавали владу вандалів в Африці. Вандали зобов'язувалися сплачувати данину та повернути римлянам Карфаген. Але у 439 р. Гейзеріх, всупереч договору, оголосив Карфаген своєю власністю і організував піратський напад на Сицилію. Після трирічної війни імперія у 442 р. уклала з вандалами нову мирну угоду, за якою до Риму відходили східна частина Нумідії і Мавританії, а на військо Гейзеріха покладався обов'язок охорони римських кордонів у Африці від нападів берберів. Вандалський король визнавався римлянами суверенним правителем Проконсульської Африки, Західної Триполітанії і Східної Нумідії. Столицею нового королівства став Карфаген.

Влада вандалського короля була абсолютною. Землі та вілли римських сенаторів і ортодоксального християнського духовенства були конфісковані і роздані вандалам, аланам та аріанському духовенству. Вандалські та аланські “тисячники” (millenarii) отримали провінції королівства з адміністративними, поліційними і військовими повноваженнями. Кожен рядовий вандал та алан отримав від них земельний наділ разом із худобою, колонами і рабами. До служби у війську крім вандалів та аланів заохочували також маврів та берберів. Вандали і алани повністю звільнялися від податків, але їхнє привілейоване становище оплачувалося потрійними податками з римлян.

Вандали зруйнували усі римські прикордонні і міські фортифікаційні укріплення і навіть облогові машини. Від 439 р. у королівстві відбувалися систематичні переслідування ортодоксальних християн та маніхей⁵. З 35 ортодоксальних християнських храмів на території королівства залишилося лише три церкви у Карфагені, Гіпшопі та Цитрі.

Коли 16 березня 455 р. після вбивства Валентиніана III престол імперії захопив керівник змовників сенатор Петропій Максим, вдова імператора Євдокія, з якою узурпатор захотів одружитися, звернулася до Гейзеріха. Вже у травні 455 р. флот вандалів був у гирлі Тібру. В Римі почалася паніка. Невдачу-узурпатора було закидано камінням до смерті. **16 червня 455 р.** вандали, очолювані Гейзеріхом, напали на Рим і 14 днів його безжально грабували, не шкодуючи християнських храмів. Крім награбованого добра, вандали вивезли з собою з міста багатьох заручників, кваліфікованих ремісників, а також красивих римлянок. Звідси з'явився термін вандалізм.

Флот на зворотньому шляху Гейзеріха захопив Корсику, Сардинію, Сицилію та Балеарські острови, а також усі західноримські володіння в Африці. Користуючись численними базами, вандали тепер

⁵ Маніхеї – послідовники Мані (216–276), який виступив з дуалістичним вченням про боротьбу добра і зла, світла і темряви як первинних і рівноправних принципів буття. Його вчення швидко поширилося від Центральної Азії аж до Китаю, Північної Африки та Іспанії. Якийсь час маніхеї були однією з світових релігій.

нещадно грабували не тільки італійське, але і грецьке узбережжя. Щоби припинити ці безчинства, у 467 р. правитель Західної Римської імперії **Рецімер (465–467)** і східноримський імператор **Лев I (457–474)** організували проти вандалів флот, що налічував аж 1113 кораблів. Не маючи змоги протиставити свій флот такій армادі, Гейзеріх вдався до хитрощів. Він уклав із командувачем імператорського флоту Василіском п'ятиденне перемир'я. За цей час вандали таємно збудували брандери (кораблі, навантажені запалювальними речовинами) і, дочекавшись сприятливої зміни напрямку вітру, за наказом короля спрямували їх на римський флот. Через декілька годин увесь римський флот було знищено вогнем. Восени 476 р. візантійський імператор Зенон мусив укласти мирний договір із Гейзеріхом, остаточно визнавши його державу.

Син Гейзеріха **Гуннеріх**, який зайняв престол 50-річним, продовжив переслідування ортодоксальних християн, наказуючи убивати їх або виселяти у пустелю. У 483 р. 5 тис. священників і мирян були виселені з усіх міст королівства. Репресії проти християн були настільки масштабними, що в 484 р. королівство вразив голод, бо нікому було працювати. Масові переслідування християн припинилися лише за короля **Трасамунда**, який мусив відбивати дедалі частіші грабівницькі напади берберів.

У 491 р. остоти захопили Сицилію, а Вандальське королівство, зайняте берберськими війнами, мусило з цим змиритися, скріпивши мир шлюбом Трасамунда з сестрою остготського короля Амалафрідю.

Внутрішні проблеми змусили короля **Хільдеріха** скликати у лютому 525 р. собор у Карфагені, на якому було оголошено про рівноправність усіх релігійних конфесій. Коли арианське духовенство почало протестувати, король оголосив що позбавляє арианську церкву усіх її привілеїв. Хільдеріх уклав союз із Візантією, розірвавши стосунки з остготами. Амалафріда та її наближені були вбиті. Політика короля викликала рішучий протест більшості вандальської знаті й арианського духовенства, чим скористався онук Гейзеріха – **Гелімер**. Зібравши мавританських найманців, він у 530 р. увійшов до карфагенського

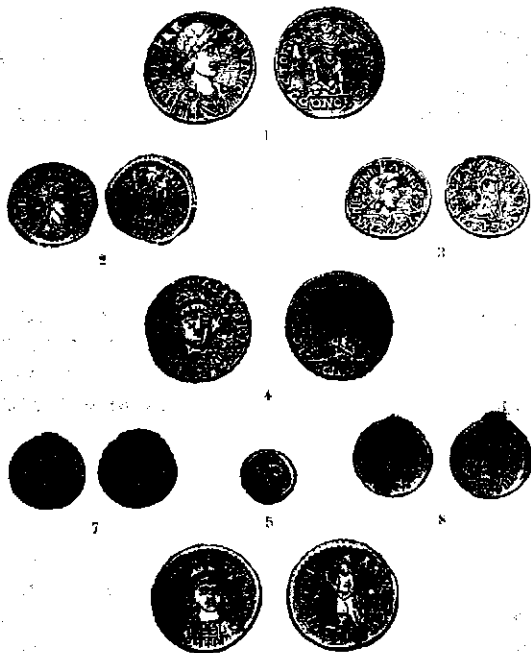
королівського палацу, схопив Хільдеріха, якого було невдовзі вбито і повернув арианами всі привілеї. Знову у містах почалися погроми християн.

Цей переворот візантійський імператор Юстиніан I (527–565) використав як привід для відвоювання Північної Африки. Бойові дії розпочалися у 532 р. Спритний палацовий інтриган Гелімер виявився бездарним стратегом. За його наказом 5 тис. елітних воїнів на 120 кораблях були відправлені до Сардинії, щоб не допустити можливого захоплення острова. Невдовзі 15-тисячне візантійське військо під командуванням кращого візантійського полководця Велізарія змогло безперешкодно висадитися на мисі Капудія і здійснити швидкий марш до вандальської столиці. Місцеве християнське населення радо вітало візантійців як визволителів. **13 вересня 533 р.** у вирішальній битві поблизу **Карфагена** вандальське військо було розгромлене. Гелімера було схоплено і на умовах почесного полону вивезено до Константинополя. До **534 р.** Вандальське королівство остаточно припинило своє існування, а його території були приєднані до Візантійської імперії.

§ 5. Королівство бургундів (411–534). Племена *бургундів* з Південної Норвегії близько II ст. до н.е. перемістилися на Балтику і певний час жили на острові Борнхолм, звідки у I–II ст. перейшли в басейн Нейсе і Варти. Близько 200 р. бургунди спробували переселитися по верхній течії Вісли, але були відтіснені *гепідами*. Поступово рухаючись на південний захід, вони в басейні ріки Майну зіткнулися з *алеманами*. Їх спроби прорватися через римський лімес, закінчилися у 277 р. великою поразкою від військ імператора Проба. В середині IV ст. бургунди дійшли до впадіння Майну в Рейн.

Лише після вторгнення вандалів, аланів і свевів, бургунди⁶, очолені королем **Гундахаром** [Гюнтером *епосу про Нібелунгієв*], зайняли Майнц і долину Рейну, звідки підтримали узурпатора Іовіана

⁶ Королі бургундів: Гундахар (Гунтер) (до 411–437), Гундікар (бл. 435–451), Гундіох (до 436–бл. 470), Хільперік I (бл. 456–472), Хільперік II (473–474), Голдгізель (473–475), Гондемір II (473–492), Гундобад (473–516), Сигізмунд (501–524), Гондемір III (524–534).

Бургундські монети VI ст.

(411–413), який виступив проти імператора Гонорія. У 413 р. Рим прийняв бургундів як федератів і надав їм землі по лівому березі Рейну між Лаутером і Наге, де вони заснували свою державу зі столицею у **Вормсі**. Саме цю державу оспівав знаменитий Нібелунговий цикл.

Виступ проти римлян, очолений королем **Гундікаром**, спровокував Аеція на звернення до гунів. Гуни у **437 р. (436?)** розгромили бургундів, вбили їх короля і розорили територію. Рештки бургундів Аецій переселив до приальпійської Сабаудії (Савойя), на південь і південний захід від Женевського озера.

Нове **II Бургундське королівство** зі столицею у м. **Ліоні** у басейні верхньої та середньої Рони і Сени з їх притоками заклав у **457 р.** король **Гундіох**. Цьому значною мірою сприяло знекровлення на Каталлаунських полях традиційних ворогів бургундів – гунів. Гундіохові довелося ділити владу з братом **Хільперіком I**, по смерті якого сини Гундіоха **Хільперік II**, **Годегізель** та **Гондемир II** у 473 р. розділили королівство на три частини з центрами у **Ліоні**, **В'єнні** та **Женеві**. Наймолодший **Гундобад**, повбивавши братів, зно-

ву відродив єдність Бургундського королівства. Він видав кодекс бургундських законів – “*Lex Gundobada*”, послабивши प्रतिриччя між місцевими ортодоксами та аріанами-бургундами. У 493 р. Гундобад уклав з королем салічних франків Хлодвігом I (481–511) договір про ненапад. Його наступник **Сигізмунд** перейшов на ортодоксальну християнську віру. Але він був розбитий синами Хлодвіга I і разом з дружиною та дітьми втоплений у криниці в м. Кульм'є. Його брат король **Гондемир III** розбив франків при Везернсі (524 р.), однак згодом зазнав поразки (532 р.) і невдовзі загинув, а Бургундське королівство у **534 р.** було приєднане до Франкської держави.

Прийшовши на нові землі, бургунди отримали дві третини орної землі, половину лісів та пасовищ і третину рабів. Селилися вони кровноспорідненими групами – **фарами** (великими сім'ями), а їх члени називалися **фараманами**. Фара зберігала спільну власність на неподілені землі, ліси та пасовища. Враховуючи запустіння цих областей, місцеві землевласники не зазнали утисків. Окремі з них охоче вступали на службу до бургундських королів. Як

нові федерати бургунди мали обороняти ці землі від алеманів, тому вони були зрівняні у правах із римськими солдатами та офіцерами. У середовищі бургундів, судячи із *Бургундської Правди* короля Гундобада (яка діяла до IX ст.), вже відбувся поділ суспільства на три категорії чи групи, що відбилося у різних сумах вергельду за вбивство (відповідно 300, 200 і 150 солідів). Нижче цих категорій знаходилися *вільно-відпущеники* та *раби*. *Галло-римляни* також зберегли право носити зброю і служити у війську. Можливо через це романізація бургундів відбувалася швидкими темпами. Лагіна залишилася мовою двору та адміністрації, а податкове законодавство не змінилося.

§ 6. Королівство тюрингів (426–515). Тюринги були союзом германських племен, до складу якого входили *гермундури*, *варни* та відгалуження *свевів*. Станом на II–III ст. вони займали територію між Тюринзьким лісом, Гарцем та басейном Зали (Заале), лівої притоки Ельби. В суперництві з *херусками*, *маркоманами* та *хаттами* (з котрими у 58 р. вели вперту боротьбу за узбережжя Заале, джерела якої були багаті сіллю і вважалися місцем перебування богів, де людська молитва легше досягала мети) вони пробували розширити свої території або просунулися далі на захід.

Король **Мервіг** змушений був визнати зверхність гунів⁷. Тюринги брали участь у поході Аттіли на Галлію (451 р.). Його наступники були незалежними володарями. Після **Бізіна II** було відразу три королі – **Герменефред**, **Бертахар** та **Бадеріх**. Ослабленням тюрингів через боротьбу за владу скористалися франки, які у 515 р. завоювали і ліквідували це королівство. Останній король **Герменефред**, якому обіцяли безпеку, був скинений з фортечної стіни королем франків Теодоріхом. Франки перегворили Тюрингію на герцогство, в якому правила франкська династія, яка вигасла у 720 р.

§ 7. Баварське герцогство (554–788). Відлам маркоманів – *бавари*, утво-

рили герцогство, яке за могутністю і розмірами були співрозмірними із більшістю подібних королівств. Початково вони розмістилися на південь від Майну, пізніше, у I ст., відійшли на терени нинішньої Чехії, а до кінця V ст., будучи зрушені гунами, переселилися до Баварії. З середини VI ст. тут запанувала династія Агілульфінгів⁸.

Перші герцоги **Гарібальд I**, **Тассіло I** та **Гарібальд II** відстояли свої володіння від аваро-слов'янського натиску. Пізніший період гірше висвітлений у джерелах. В цей період баварські герцоги намагалися розширити свої володіння в напрямку Адріатичного моря. З рубежу VIII ст. Баварське герцогство зіткнулося з експансією франків. Одночасно продовжувався рух на захід слов'ян. Певної стабілізації добилися герцоги **Хугіберт**, **Оділо** та **Тассіло III**. Останній вступив в союз з лангобардами, сподіваючись разом вистояти перед натиском франків. Карл Великий скинув Тассіло III, змусивши його постригтися в ченці. Для управління Баварією король франків став призначати своїх префектів (графів).

§ 8. Королівство остготів (493–555). Після розгрому гунів германське плем'я остготів, очолюване королем **Тіудімером**, оселилося на території придунайських земель Східної Римської імперії між ріками Лейтою, Дунаєм і Дравою, маючи статус федератів. Після смерті Тіудімера (471 р.) його владу успадкував **Теодоріх** з давньої королівської династії Амалів⁹, який перед тим виховувався у Константинополі, де перебував як заручник. Авторитет і вплив Теодоріха зріс після того, коли він разом із своїми військовими загонами допоміг у 484 р. імператорові Зенону (474–491) відстояти його права на престол імперії. За свою допомогу Теодоріх отримав титул копусла і головнокомандувача (*magister militum*) усіх військ, дислокованих на Балканському півострові, і навіть

⁸ Баварські герцоги: Гарібальд I (534–594), Тассіло I (595–610), Гарібальд II (610–640), ... [інформація в джерелах не збереглася], Теодор (бл. 700–718), Теодобальд (718), Теодоберт і Грімоальд (718–724), Тассіло II (718), Хугіберт (724–737), Оділо (737–748), Тассіло III (748–788).

⁹ Королі остготів: Теодоріх Великий (471–526), Аталаріх (526–534), Теодогад (534–536), Вітігіс (536–540), Ельвальд (540–541), Ераріх (541), Тотіла (541–552), Тейя (552).

був усиновлений імператором.

Проте Зенон прагнув позбутися Теодоріха або нейтралізувати його зростаючий вплив при дворі. Восени 488 р. Теодоріхові було наказано розпочати похід в Італію, щоб там усунути від влади Одоакра, якого в Константинополі терпіли вимушено і вважали узурпатором. У похід до Італії вирушило 100 тис. остготів разом із важким обозом. З них лише 20 тис. були воїнами. Під час походу в Італію до них приєдналися частини інших варварських племен, зокрема алеманів, ругів та фракційців.

28 серпня 489 р. біля р. Ізонцо, а через кілька днів біля Павії на р. Аддуа, остготи розбили війська Одоакра. Не зустрічаючи опору, готи встановили свій контроль на усій території Італії, а у 491 р. зайняли, прогнавши вандалів і Сицилію. Обложений в Равенні Одоакр тримався майже три роки. Уклавши угоду про поділ Італії, Одоакр відчинив ворота **5 березня 493 р.** Через десять днів, на бенкеті, влаштованому на честь примирення двох вождів, Теодоріх особисто вбив Одоакра і проголосив себе королем Італії, ввійшовши в історію під іменем **Теодоріха I Великого (493–526)**. Столицею своєї держави він зробив Равенну.

Територія новоствореної держави охоплювала сучасні Італію, Швейцарію, Австрію, частину Баварії (Німеччина), Угорщини, Словенії та Хорватії. У 497 р. візантійський василевс **Анастасій (491–518)** офіційно визнав королівський титул Теодоріха. Він карбував монети з власними монограмами.

Остготи прийшли в Італію не як завойовники – вони мали статус римського війська, розквартированого для постою. Тому римляни без опору зустрічали остготів і надавали їм у користування третину своїх земель разом із рабами і господарськими спорудами. З часом землі, надані остготам, оголопувалися їхньою приватною власністю (аллодами). Ліси і насовища залишалися у спільній власності римлян та остготів. Розподіл третин власності відбувся без конфліктів, бо значна частина розділених земель вже раніше була надана воїнам Одоакра, переважно тям, які через війну проти остготів загинули або були позбавлені своїх наділів. Більшість готів осіла

на території Північної і Середньої Італії, в Південній Італії та Сицилії вони мали статус орендарів королівських земель. Тут перебували лише їх військові гарнізони. Остготи складали 2 % від загальної кількості місцевого населення тогочасної Італії, яке приблизно налічувало 5–7 млн. чол.

Остготська еліта на чолі з Теодоріхом почала зближуватися із старою римською аристократією. При дворі впливовими стали римські сенатори. Одним з них був знатний римлянин Магн Аврелій Кассіодор (бл. 480–575). У 507 р. він став квестором, тобто особистим (державним) секретарем Теодоріха, з 514 р. – консулом, а згодом (до 522 р.) першим міністром королівства (magister officiorum). Залишаючись до 540 р. на державній службі, Кассіодор, який разом з Теодоріхом вірив у можливість об'єднання римлян і готів та створення єдиної Італо-Готської держави, між 526 і 533 р. написав у цьому дусі “Історію готів”. У 537 р. він написав збірку “Різні” (“Varie”), до якої увійшли офіційні листи і документи, складені ним від імені Теодоріха. Твори Кассіодора, написані прекрасним стилем, схожим до стилю двірцевої римської канцелярії IV–V ст., стали взірцем як для світської дипломатичної переписки епохи Середньовіччя, так і для офіційних церковних документів, насамперед папських енциклік (послать у справах віри, моралі, суспільно-політичних проблем).

Завдяки політичній стабільності відновилася внутрішня і зовнішня торгівля. Торгові мита ставали стабільною статтею прибутків королівської скарбниці. Особа Теодоріха була проголошена священною, а він одержав титул августи. Король започаткував широкомасштабну програму відбудови пошкодженого попередніми війнами Рима. Він піклувався також про відбудову оборонних споруд в інших італійських містах – зокрема, в Павії, Равенні, Вероні, Сполето. За державні кошти по всій Італії відбудовувалися зруйновані попередніми війнами мости, дороги і акведуки.

Теодоріх завжди намагався демонструвати те, що він “король римлян і готів”. Сповідуючи арианство, він проводив толерантну політику стосовно ортодоксальної християнської церкви, до якої належала переважна більшість римлян. Король ще

Гробниця Теодоріха Великого. Равенна (VI ст.)

дро дарував гроші та інші цінності на потреби храмів обох конфесій і не втручався у церковні справи християнської церкви. Змішані шлюбів в Остготському королівстві не заборонялися, але римляни не допускали до військової служби. *“Римлянам – мирні справи, готам – турботу про їхній захист”* – саме така теза простежується у текстах королівських едиктів Теодоріха. Римляни зберегли за собою усі цивільні та адміністративні посади у королівстві. Готи судилися згідно з власними традиціями, а римляни – за римськими законами. Теодоріх, однак, намагався створювати нове законодавство, обов’язкове для виконання і готами, і римлянами. До королівської скарбниці також платили готи і римляни. Звільнялися від податків лише ті, хто служив у війську. Звільнитися від військової служби можливо було лише по хворобі або через старість.

Зовнішня політика Теодоріха, на відміну від інших варварських королів того часу, відзначалася миролюбністю стосовно сусідніх держав. Коли було можливо, король застосовував укладання династичних шлюбів. У 493 р. він одружився із сестрою

франкського короля Хлодвіга Аудофледою, двох своїх доньок (Тіудіготу і Остроготу) він видав заміж за вестготського короля Аларіха II і бургундського короля Сигізмунда; свою сестру Аламафріді – за вандальського короля Тразамунда, котрий став союзником Теодоріха. Також було укладено союз із Тюринзьким королівством, король якого Германафрід одружився із племінницею Теодоріха Амалабергою.

Після розгрому вестготів франками у 507 р. при Вує (Пуатьє), Теодоріх взяв під захист Вестготське королівство. Вестготська територія між Альпами і р. Роною була приєднана до Остготського королівства. Тепер під його владою окрім Італії, Сицилії та Сардинії, опинилися території Провансу, більшої частини Піренейського півострова, Далмація, західна частина Паннонії, колишні римські альпійські провінції Норік та Реція.

Посилення Остготського королівства негативно сприймалося візантійським василевсом **Юстином (517–527)**. У 520 р. імператор почав звинувачувати остготського короля у тому, що він еретик-аріанин і діє проти римлян і християн, приводом

Монети остготського короля Тотілі (541-552)

для чого став наказ Теодоріха равеннським християнам відшкодувати міській єврейській громаді збитки за навмисне спалення синагоги. За цих обставин 75-річний Теодоріх почав підозрювати візантійські змови проти своєї влади. Підозри завершилися у 523–524 рр. репресіями проти римської аристократії, звинуваченої у таємних зносинах із константинопольським двором. Навіть римський папа Іоанн I, який довше дозволеного терміну затримався у Константинополі, був ув'язнений і лише через хворобу короля unikнув більш жорстокого покарання.

Серед жертв репресій був римський філософ, державний діяч і богослов Северин Боецій (бл. 480–524), якого аж до XIV ст. величали “summus philosophus” – “нашим головним філософом”. Крім філософії Боецій займався логікою, арифметикою, геометрією, музикою, астрономією і риторикою. Він зробив блискучу кар'єру при дворі Теодоріха: у 510 р. консул, далі принцепс римського сенату, а з 522 р. перший міністр королівства. Боеція звинуватили у спробах повернути Риму втрачену свободу, намаганні захистити інших сенаторів шляхом приховування документів, заняті магією і зневазі святинь. Боецій визнав справедливими перших два пункти звинувачень, за що і був невдовзі страчений. Перебуваючи від осені 523 р. до літа 524 р. у в'язниці, Боецій написав найвідоміший свій філософський трактат – “Втіха від філософії”.

30 серпня 526 р. Теодоріх Великий

помер у Равенні від дизентерії, не залишивши спадкоємців чоловічої статі. Королем став його внук Аталаріх, при якому регенткою була його мати Амаласунта, донька Теодоріха. Це була неординарна високоосвічена особа, яка сама переклала грецькою “Енеїду” римського поета Вергілія (70–19 до н.е.). Вона відновила рівноправний статус римлян, повернула конфісковане майно нащадкам репресованих римських аристократів. Вестготському королівству з Равенни повернули королівську скарбницю і відмовилися від податків з вестготських територій.

Але авторитет провізантійськи налаптованої Амаласунти серед готської знаті не був високим. Після раптової смерті Аталаріха королева одружилася із племінником Теодоріха – Теодохадом. Проте останній, підбурений знаттю, вирішив захопити владу, позбавивши її Амаласунту. Заколот Теодохада був вдалим і завершився ув'язненням королеви.

30 квітня 535 р. ув'язнену Амаласунту було вбито. Звістка про вбивство королеви дала Юстиніану привід оголосити Остготському королівству, керованому узурпатором, війну. Візантія мала у своєму розпорядженні могутній військовий флот, що дозволяло їй тримати стратегічну ініціативу, висаджуючи морські десанти на узбережжя королівства. Були зайняті Сардинія і Сицилія, а на території Далмації вірні Амаласунті готські війська без опору здалися візантійцям. У жовтні 536 р. той самий Ве-

Імператор Юстиніан. Мозаїка собору Сан-Вітале в Равенні (VI ст.)

лізарій, котрий завоював Вандальське королівство, з 9-тисячним військом захопив більшу частину Південної Італії. Римські аристократи і духовенство зустрічали візантійців прихильно. Лише укріплений у часи Теодоріха Неаполь із численним готським гарнізоном чинив запеклий опір візантійцям, які, захопивши місто, влаштували жорстоку розправу над оборонцями. Після цього візантійці без бою вступили до Рима, де перед тим відбулося антиготське повстання, очолене місцевими аристократами і сенаторами.

Король Теодохад переховувався у Равенні й готувався запропонувати візантійцям мир на будь-яких умовах. На початку листопада 536 р. поблизу Рима на народних зборах остготи проголосили королем звичайного воїна **Вітігіса**, а Теодогада було вбито під час його втечі з Равенни. Вітігіс одружився із донькою Амаласунти і почав приготування до війни. Зібравши 150 тис. війська, він звернувся по допомогу до франків, яким пообіцяв віддати територію Провансу. У 537–538 рр. готи взяли в облогу Рим. Проте, Велізарій перейшов у контрнаступ, захопив усю Середню Італію, а у грудні 539 р. взяв Равенну, полонивши там Вітігіса. Полоненого остготського ко-

роля у 540 р. було вивезено до Константинополя, де він перебував на умовах почесного полону.

Остготи не припинили збройної боротьби. Обраний королем **Тотіла** зібрав на заальпійських територіях нові загони остготів, франкських і алеманських найманців, почав брати до свого війська не лише римлян, але й римських рабів, яким за військову службу надавалася воля. Перейшовши Апенніни, 20-тисячна армія Тотіли відбила від візантійців Беневент, Куми і Неаполь разом із усією Південною Італією. У 546 р. Тотіла вступив до Рима. У 549 р. візантійців було повністю вигнано з Італії. Остготи знову заволоділи Сицилією і Корсикою і, збудувавши флот, почали грабувати західне узбережжя Балканського півострова (Епір). Тотіла вів із Юстиніаном переговори з позиції сили, погрожуючи остаточно зруйнувати Рим, знищити полонених римських аристократів і захопити Іллірію. Юстиніан на мир не погодився і бойові дії було відновлено.

Новий командувач візантійськими військами в Італії Нарсес (бл. 478–568), вирушив наступом на Равенну. Нарсес був незвичною людиною. Замолоду його зробили євнухом, але через невдалу операцію

його ріст припинився. Блискучий полководець і тонкий політик Нарсес не міг сидіти на коні і брати особисту участь у битві. Незважаючи на те, що його сили завжди були меншими за сили противників, Нарсес вмів добиватися успіху. Під час бойових дій Рим аж 5 разів по чергово захоплювали візантійські та остготські війська. Вирішальна битва відбулася поблизу міста Тагіно в Етрурії у липні 552 р. Тотілу було смертельно поранено, а його військо, яке залишилося без командувача, було розбите.

У жовтні 552 р. в битві при Монте Лактаріо поблизу Салерно війська Нарсеса за три дні остаточно розгромили остготське військо, а новообраний король Теїя загинув. Після цієї перемоги Нарсес відсвяткував у Римі тріумф – останній військовий тріумф в історії цього міста.

Окремі нечисленні загони готів ще продовжували чинити відчайдушний опір, але безрезультатно. У 555 р. здався останній готський загін, що оборонявся у фортеці Компса (Конца-делла-Кампанія). Алігер, молодший брат Теїї, віддав королівські регалії. На завойованій території візантійці сформували нове адміністративне утворення – Равеннський екзархат.

§ 9. Королівство лангобардів (568–774). Лангобарди належали до свевської групи германських племен, спорідненої з остготами. Вони пізніше за інші племена вийшли зі Скандинавії. З обох берегів Нижньої Ельби від останньої століть до н.е. до VI ст. н. е. вони поступово перемістилися до Паннонії¹⁰, де їх король Альбоїн у 567 р. розгромив гепідів. Короля гепідів Гунімунда було вбито, з його черепа Альбоїн звелів зробити чашу, а дочку Розамунду зробив своєю дружиною.

Італією управляв полководець Нарсес (555–568). Вередлива дружина імператора Юстина II (565–578) Софія пообіцяла посадити переможного полководця як інших

свнухів – за зраду. Поступаючись її домаганням, імператор замінив Нарсеса Лонгіном. Відїжджаючи з Італії, Нарсес запросив короля лангобардів до Італії, знявши охорону на іллірійському кордоні.

Альбоїн вторгся до Італії вже у 568 р., оголосивши себе месником за своїх одноплеменників-германців. Лангобардів було набагато більше ніж остготів і, рухаючись територією Італії, воїни супроводжували свій шлях насильством і грабунками. Окремі міста, як Падуя і Кремона, були знищені завойовниками. Лангобардиаріани нищили ортодоксальні християнські храми та монастирі, серед них Монте-Кассіно з його великою бібліотекою. Візантійці не мали в Італії достатньої кількості військ для оборони, імператор Юстин II вів війну проти персів. Один з наступників Юстина II – Маврикій (582–602) домовився із королем франків Хільдебертом за 50 тисяч солідів про те, що франкське військо вступить до Італії і допоможе візантійцям вигнати лангобардів. Однак франки гроші взяли, а на допомогу візантійцям не прийшли.

Лангобардський завойовницький похід тривав у 568–584 рр. Опір завойовникам чинила лише Павія, яка оборонялася три роки. Після захоплення Павії Альбоїн зробив її столицею свого королівства. На бенкеті у Вероні король Альбоїн, спіянівши, змусив Розамунду випити з чаші-черепа свого батька. Ображена жінка задумала помститися. Вона заманила до себе коханця своєї служанки Алмахільда, а коли той виявив обман, поставила перед вибором: вбити короля або загинути через те, що переснав з королевою. Після вбивства Альбоїна обоє втекли до Лонгіна в Равенну. Лонгін вирішив з допомогою Розамунди стати королем Італії. Він підмовив Розамунду позбутися вбивці свого чоловіка, який став її коханцем. У лазні Розамунда піднесла Алмахільду кубок з отруєним вином. Відчувши отруту, Алмахільд змусив Розамунду випити решту. Лангобарди обрали королем Клефа, після загибелі котрого 10 років (574–584) країна знаходилася під владою тридцяти герцогів.

Територія компактного розселення лангобардів отримала згодом назву Ломбардія (Лангобардія). Лангобарди селили-

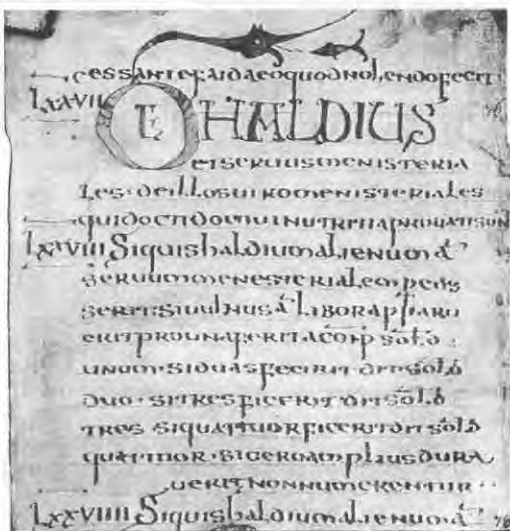
¹⁰ Королі лангобардів: Альбоїн (565–573), Клеф (573–574), “влада герцогів” (574–584), Аутарі (584–590), Агіульф (591–618), Адельвальд (616–626), Аріавальд (626–636), Ротарі (636–652), Рогоальд (652–659), Аріперт I (659–662), Гондінбер (662), Грімоальд (662–672), Гарібальд (672), Бертарі (672–691), Куніперт (686–700), Луїтперт (700–701), Рагімперт (701), Аріперт II (701–712), Анспранд (712), Луїтпрант (712–744), Гільпрант (736–744), Рагіас (744–749), Айстульф (749–756), Дезидерій (736–774).

ся у сільській місцевості кровноспорідненими громадами – *фарами*. Лангобардські фари були звільнені від податків, римляни ж обкладалися податками і повинностями і отримували статус підвладних (*tributarii*). Великі землеволодіння римської знаті, які відродилися при Теодоріку, Амаласунті та Нарсесі, були скасовані. Лангобарди повністю захоплювали володіння римських землевласників, перетворюючи тих на своїх рабів, іноді навіть продаючи їх за кордон, і не вдовольнялися третиною їхніх колишніх маєтностей. Щоправда, рабство у лангобардів мало патріархальний характер, нащадки рабів згодом змогли викупитися на волю.

Централізованого управління у Лангобардському королівстві не було, виконання королівських розпоряджень доручалося окремим придворним або дружинникам. Вільні лангобарди пожиттєво несли військову службу, тому на контрольованих лангобардами територіях відбувався переділ захоплених земель у повну або умовну власність. Поступово у королівстві до VIII ст. замість родоплемінної знаті сформувалась військово-служила знать, до складу якої входили дружинники – *газінди*, які служили королю або герцогам.

Найбільшими і найвпливовішими серед герцогів були герцоги Павії, Фріуля, Мілана, Брешії, Бергамо, Трієнто, Сполето. Території Венеції, Романії, Лігурії, Сицилії, Сардинії та Корсики залишалися під владою візантійського екзарха, який продовжував правити у Равенні. Свою владу над Римом зберегли і посіли римські єпископи (папи). Оскільки територія між Римом і Равенною була відокремлена землями, де оселилися лангобарди, то ці церковні можновладці повністю позбулися політичного контролю візантійців.

У середині 80-х років VI ст., через небезпеку війни проти візантійців та їхніх союзників франків, лангобардська еліта вирішила політично об'єднатися і обрати короля. Королем було обрано старшого сина Клефа – *Аутарі*. Усі герцоги добровільно віддали королю половину своїх земель, для того, щоб він міг утримувати своє військо і посадових осіб. Але королівські землі не становили єдиного масиву і це ускладнювало управління ними. Навесні 589 р. вій-

Збірник законів лангобардського короля Ротарі (643 р.)

ська Аутарі захопили у візантійців Беневент і лангобарди здобули доступ до Месінської протоки.

Як протизвагу сильній владі герцогів король Аутарі поставив до управління королівськими землями окремих чиновників – *гастальдів*. Ці посадовці не мали знатного походження і були залежні особисто від короля. Але лангобардські королі обиралися з числа герцогів і не сформували єдиної правлячої династії, тому ці заходи виявилися малоефективними. Аутарі був одружений із франкською принцесою Теоделіндою, яка стала активно схиляти лангобардську еліту до ортодоксального християнства. Після раптової смерті Аутарі у 590 р., вона вийшла за туринського герцога *Агілульфа*, добившись його обрання королем. Агілульф передав частину своїх земель ортодоксальній церкві і охрестив свого сина Адевальда. Символом королівської влади відтоді стала “Залізна корона” – золота корона із вмонтованим у неї залізним цвяхом, яким, згідно легенди, був прибитий до хреста Ісус Христос. До 70-х років VII ст. лангобардська еліта цілком відмовилася від аріанства. Але духовенство так і не отримало права бути присутнім на народних зборах, де обирали королів. Агілульф захопив у візантійців Падую, Кремону і Мантую і навіть змусив візантійського екзарха виплачувати трибут.

У 643 р. король *Ротарі* видав “Едикт

Монети лангобардських королів (VII-VIII ст.)

Ротарі” – кодекс лангобардського права латинською мовою. Було дозволено змішані шлюби між лангобардами та римлянами, за умови що шлюб укладали особисто вільні люди. До міст держави запрошувалися усі бажаючі поселенці, яким надавалося право жити за власними традиціями, за умови панування лангобардських законів. Проте, якщо переселенці бажали покинути міста свого поселення, хоча б для звичайного переїзду, це було категорично заборонено робити без спеціального королівського дозволу. У королівстві навіть рабів примушували одружуватися і створювати сім’ї та надавали право набувати у власність майно і передавати його у спадок своїм дітям. Держава вносила права спадкоємців – при розподілі спадку усі обов’язково мали отримати рівні частки. Майно засуджених ніколи не конфісковувалося у їхніх дітей. Надалі наступні лангобардські королі лише додали до цього едикту незначні доповнення.

Після 702 р. в королівстві знову розпочався період збройної боротьби за владу між лангобардськими герцогами. Переміг у цій боротьбі за владу **Ліутпранд**,

Скориставшись тим, що у Візантійській імперії розпочалася гостра політична криза, пов’язана з іконоборством, він почав війну проти равенського екзарха, щоб остаточно підкорити Італію. До 743 р. лангобарди захопили більшу частину екзархату, включно з Равенною. Ліутпранд зробив спробу захопити Рим, щоби встановити контроль над містом і римським папою **Григорієм III (731–741)**. Задля цього лангобардський король навіть уклав союз із візантійським екзархом Євтіхієм. Наступний папа **Захарій I (741–752)** мусив сплатити великий викуп. Він виявився вмілим політиком, змусивши лангобардського короля **Ратхиса** не тільки припинити бойові дії, але й зректися престолу і піти простим ченцем до монастиря Монте-Кассіно. Але його брат і наступник король **Айстульф** відновив війну. Тоді папа **Стефан II (752–757)**, покинутий візантійцями через протести проти політики іконоборства, звернувся за допомогою до франкського короля Піпіна Короткого, привернувши того на свій бік підтвердженням королівського титулу і даруванням титулу римського патриція (754 р.). У 755 р.

Піпін, прийшовши з військом до Італії, змусив Айсгульфа відмовитися від подальших завоювань і повернути папі загарбані землі, до яких входило аж 22 міста. Із цих відданих папі земель поступово сформувалася нова держава – Церковна (Папська) область (Патримоній Святого Петра). Її залишком є сучасний Ватикан.

Боротьбу з папами продовжив король **Дезидерій**. Папа **Павло I (757–767)** уклав проти нього військовий союз із сполетським та беневентськими герцогами, а коли ті зазнали поразки, закликав на допомогу франкського короля Карла Великого (768–814). Дезидерій зробив спобу примиритися із Карлом, одруживши його із своєю донькою Дезидератою у 770 р. Однак через кілька місяців під надуманим приводом безпліддя Карл вигнав лангобардську принцесу. Коли новий папа **Адріан I (772–795)** схвалив такі дії франкського короля, Дезидерій наказав своїм військам вирушити на Рим. Папа відразу попросив військової допомоги у франків.

У 773 р. Карл Великий, зібравши війська, привів їх через Альпи на територію Італії. Король Дезидерій відступив від Риму і заховався у сильно укріпленій Павії, не наважившись на польову битву. У 774 р. він капітулював. Останнього лангобардського короля було полонено і вивезено до Франкського королівства, де ув'язнено у монастирі в місті Корбі. Карл зайняв Павію і коронувався “залізною короною” лангобардських королів.

Повстання лангобардських герцогів у 776 р. спровокувало новий похід Карла. До Італії було введено франкські війська і ліквідовано усі герцогства, навіть ті, правителі яких заподадливо присягнули на вірність Карлові Великому. Територію королівських земель Лангобардського королівства франкський король наказав заселити франками і алеманами. Італійську територію було розділено на графства і запроваджено франкські закони. Тільки герцогство Беневент змогло зберегти свою формальну незалежність до 787 р.

§ 10. Причини падіння “варварських” королівств. Переважна більшість варварських королівств, сформованих на території колишньої Римської імперії, була слабкими державними утвореннями і до

VIII ст. через експансію Візантії, арабів і франків припинили своє існування. Спільним для усіх цих королівств у межах земель колишньої Римської імперії було те, що королівська влада в них могла ефективно діяти лише завдяки військовому і політичному авторитету окремих королів. Державний апарат перебував у стадії формування. Смерть короля часто призводила до тривалих політичних криз і навіть краху держав, якими вони правили.

Разом із королівською владою зберігали свої високі політичні і владні позиції представники германської родоплемінної знаті, владні амбіції яких часто провокували збройну боротьбу за владу в новостворених державах. Германський елемент на територіях, зайнятих ними, був незначним, ніде не перевищував десятої частини від решти романізованого населення. Культурний рівень германців, які склали нову еліту, значно поступався місцевому населенню, через що намічалися тенденції до поглинання пануючої верхівки римським культурним середовищем і втрати етнічних ознак.

Германці залишалися аріанами на протигагу решті населення, яке сповідувало ортодоксальне християнство. Часто це призводило до конфліктів на релігійному ґрунті. Місцеве населення було відсторонене від військової служби і вже тим переведене у підлегле становище. Все це створювало протиріччя, які заважали консолідації і зближенню населення варварських королівств.

Ці королівства через відсутність чіткої системи збору податків і наповнення державної скарбниці не могли забезпечувати навіть власну дружину всім необхідним і утримувати її на належному рівні. Загальні ополчення в міру ускладнення озброєння та його подорожчання вже не задовольняли потреб держави. Через це королі змушені були перейти на змішаний варіант: утримання власної дружини за рахунок самих дружинників, для чого їм стали надавати землю як аллоди, та скорочення ополчення з передачею тим, хто не виступав у похід, функцій щодо забезпечення решти. Відсутність апарату змушувала королів передавати намісникам цілі провінції, зосереджуючи в їх руках військові, адміністра-

тивні, судові та фіскальні функції. Все це призводило до утворення феодальної системи, покликаної до життя перш за все військовою необхідністю.

Контрольні запитання:

1. Які загальні риси були притаманні всім “варварським” королівствам в період їх утворення?

2. Яку територію займало королівство свевів і з чим було пов’язане його найбільше піднесення?

3. Де знаходилося Тулузьке королівство вестготів?

4. Хто з вестготських королів добився найбільших успіхів у Толедському королівстві?

5. Чому Вандало-Аланське королівство виявилось нездатним протистояти навіть невеликій візантійській армії?

6. В якому епосі відбита історія Першого королівства бургундів і короля Гюнтера?

7. З якими зовнішніми ворогами зіткнулося Баварське герцогство?

8. Якою була головна ідея остготського короля Теодоріха Великого?

9. Як відбувалося відвоювання Італії візантійцями?

10. За яких обставин відбулося лангобардське завоювання Італії?

11. Які зміни в розвитку земельних стосунків внесли “варварські” королівства?

12. В чому причини падіння “варварських” королівств?

Відповіді на запитання:

1. Усі варварські королівства мали спільні риси: територіальну роздробленість, феодальну систему управління, військово-політичний характер держави, слабку економіку, релігійну нетерпимість.

2. Територію між Рейном і Альпами. Піднесення пов’язане з військовими успіхами свевів під керівництвом Арімаріуса.

3. У долині Родона в Тулузі.

4. Хлодвіг.

5. Через внутрішні розколи та війну з франками.

6. Епос “Пісня про Гюнтера”.

7. З франками та лангобардами.

8. Ідея створення імперії, що охоплює всю Європу.

9. Поступово, за допомогою генерала Вітигіса.

10. Після поразки вестготів та вступу лангобардів.

11. Введення варварських земельних звичаїв.

12. Внутрішні розколи, економічна слабкість, військові поразки.

РОЗДІЛ 4. ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА МЕРОВІНГІВ

§ 1. Ранні франки. У III–IV ст. франками називали групу германських племен (*хамави, узитети, тенктери, сігамбри, бруктери, батави, хаттави* тощо). У III ст. вони займали території вздовж правого берега нижньої та середньої течії Рейну – від узбережжя Північного моря на заході й до р. Везер на сході, де сформувалося історичне ядро майбутнього Франкського королівства (*Regnum Francorum*). Ще у IX ст. ці землі в джерелах позначалися як “Давня Франкія” (*Francia Antiqua*).

Вперше франки згадуються під 242 р., коли їх загін вторгся до Галлії в районі нижнього Рейну і був розбитий трибуном VI легіону Авреліаном (700 франків загинуло, а 300 полонено і продано в рабство). Етнонім *франки* пояснюється різними дослідниками як “мандрівний”, “хоробрий”, “гордий”, “дикий, жорстокий”, “вільна людина”. Не пізніше III ст. франки поділилися на дві великі групи: *салічні* (кельт. *sal* – море) – приморські, які мешкали вздовж нижньої течії Рейну, та *рінуарські* (лат. *ripa* – берег) – прибережні, які мешкали вздовж середньої течії Рейну.

Протягом другої половини III ст. франки неодноразово проникали на територію Галлії аж до Іспанії, але не змогли там закріпитись. Найбільш відчутним для імперії був їх похід 254–259 рр. на південь Піренейського півострова. Лише у 358 р. салічні франки отримали дозвіл поселитися як федерати у Токсандрії (Північно-Східній Галлії) на умовах охорони кордону і служби у римському війську. На той час Галлія була буквально “всіяна” римськими містами–муніципіями, багатими і жвавими, із значною часткою самоврядування. В провінції налічувалося більше 100 *civitates* (більш менш значних міських центрів), не рахуючи дрібних *castra* (укріплених таборів). З появою варварів почався відтік населення, яке відчуло падіння матеріального добробуту і погіршення свого юридичного та соціального становища. Франки залишалися язичниками, тоді як корінне населення Галлії повністю перейшло на ортодоксальне християнство в першій половині IV ст.

Франки міцніше за інших германців вкоренилися у своїх нових поселеннях; вони швидко перейшли до землеробства і утворили багато маленьких окремих держав під владою королів. Вони розселилися компактними групами ізольовано від галло-римського населення, що дозволило їм на якийсь час законсервувати їхній устрій. Якийсь час вони майже не втручалися в життя галло-романського населення, що переживало глибоку кризу, а з приходом франків відчуло певний захист. Але обидві групи (самі франки не склали і десяти відсотків населення провінції) розділяли релігія, менталітет і культурний рівень.

Верхівка франкського суспільства швидко збагачувалася і виділялася з середовища рядових общинників. Вдалі військові походи і розподіл здобичі підносили військових вождів–королів та їх дружинників. Їм діставалися також крапці землі, більша кількість колонів, великої та малої рогатої худоби тощо. Від римлян франкська знать перейняла жагу до розкоші.

Держава франків пройшла в своєму розвитку два основні періоди (з V до VII ст. і з VIII до середини IX ст.). Рубіж, що розділяє ці періоди, характеризується зміною правлячих династій (на зміну Меровінгам прийшли Каролінги) і початком нового етапу глибокої соціально-економічної і політичної перебудови франкського суспільства, в ході якої поступово складалася феодальна держава.

§ 2. Григорій Турський – історик Меровінгів. Докладні відомості для розуміння ранньої політичної і церковної історії Франкської держави залишив нам франкський хроніст **Григорій Турський** (540–594). Він походив із знатної галло-римської сім’ї з області Овернь. Здобув добру освіту, прийняв сан і у 575 р. одержав Турське єпископство. Як впливовий єпископ, він належав до правлячої верхівки, був близьким до членів королівського дому Меровінгів, мав доступ до королівського архіву.

Свою “Історію франків” Григорій писав протягом усього життя, завершив у 591 р., назвавши “Десять книг історії” (*Decem li-*

bri historiarum”). Як сучасник і очевидець подій Григорій Турський написав останні п'ять книг. Для перших чотирьох використовував веселітні хроніки, поеми, листи (наприклад, галло-римського письменника і священика Сідонія Аполінарія (+ бл. 483), германського історика і священика Авіта (бл. 460 – 518), народні саги та перекази, церковні легенди, розповіді прочаї, агіографічну літературу тощо. Його праця є цінним джерелом з історії меровінзького суспільства в цілому. Вона написана простим доступним стилем з намаганням зберегти об'єктивність.

§ 3. Перті Меровінги. “Великі францuzькі хроніки” (джерело з XIV ст.) як першого правителя салічних франків згадують **Фарамона (370–429)**, сина прибульця **Маркомира**, котрий начебто навчив франків будувати укріплення і поводитися зі зброєю. Натомість “вони взяли його сина королем, бо хотіли мати короля, подібно іншим народам”.

Дещо більше відомо про правителя салічних франків **Хлодіона Довговолого (429–447)**, розбитого у 431 р. римським полководцем Аецієм, який з допомогою гунів стримав спроби франків просунутися далі вглиб римської території. Зібравшись з силами, Хлодіон у наступні роки зайняв римську провінцію Бельгіка, захочив місто Камбре й все узбережжя до р. Сомми, зробивши своєю столицею місто Турне.

Його настушником був **Меровей (Меровей – “народжений морем”) (447–457)**, сігамбр за походженням¹. За леген-

дою він мав подвійних батьків, як земного, так і був плодом викрадення й спокушення його вагітної матері морським чудовиськом (“звіром *Нептунівим*”). Історики попередніх поколінь вважали його сином Хлодіона. У 451 р. Меровей очолював салічних франків, які у битві на Каталаунських полях виступили на боці римлян. Від нього династія салічних франків отримала назву **Меровінгів**. Їх також називали “*довговолосими королями*”, тому що за прикладом знаменитого Самсона зі Старого Заповіту, вони не стригли волосся, в якому начебто містилася вся їхня “звитяга” і надприродні здібності.

Син Меровей, **Хільдерік**, “князь Турне” кілька разів проганявся з престолу. У його багатому язичницькому похованні, знайденому в 1653 р., виявили інкрустовану зброю, коштовності, близько 300 золотих бджілок (бджола була символом династії Меровінгів) і культові предмети (голове коня, золоту голову бика і кришталеву кулю). У 463 р., розпочавши війну з вестготами, Хільдерік I допоміг римському намісникові **Сіагрію** стати фактично правителем Галлії (463–486), чим здобув симпатії серед галло-римського населення. При ньому рйгуарські франки захопили землі в середній течії Рейну з м. Трір, зробивши його своєю столицею, та частину Баварії (475–478 рр.), і створили власну державу.

§ 4. Хлодвіг I (481–511). Об'єднана держава салічних франків була створена за правління **Хлодвіга I**. Він став королем салічних франків у 15 років. Вже у 486 р. він завдав під **Суассоном** нищівної поразки військам Сіагрія, який втік до вестготів. У 487 р. на вимогу Хлодвіга Сіагрії був виданий вестготським королем Аларіхом II і вбитий. У 491 р. Хлодвіг підкорив тюрингів. 493 р. наслідком його одруження з ортодоксальною християнкою Клотильдою, племінницею бургундського короля Гундобада, став франксько-бургундський договір про непад.

Хлодвіг III (675–676, Австразія), Дагоберт II (676–679, Австразія), Хлодвіг IV (691–695, Нейстрія, Бургундія, Австразія), Хільдеберт III (695–711, Нейстрія, Бургундія, Австразія), Дагоберт III (711–715, Нейстрія, Бургундія, Австразія), Хільдерік II (715–721, Нейстрія), Хлотар IV (718–719, Австразія), Теодорік IV (721–737, Нейстрія, Бургундія, Австразія), Хільдеберт III (743–751, Нейстрія, Бургундія, Австразія).

¹ Династія Меровінгів: Меровей (447–457), Хільдерік I (457–481), Хлодвіг I (481–511), Теодорік I (511–534, Мец), Хлодомер (511–524, Орлеан), Хільдеберт (511–558, Париж), Хлотар I (511–561, Суассон, з 558 р. – король всіх франків), Теодоберт I (534–548, Мец), Теодобальд (548–555, Мец), Хільперік I (561–584, Нейстрія), Харіберт (561–568, Париж), Гунтрам (561–592, Орлеан, потім Шалон), Сігіберт I (561–575, Реймс, потім Мец), Хільдеберт II (575–595, Австразія, з 592 – Бургундія), Хлотар II (584–629 Нейстрія, з 613 р. – король всіх франків), Теодоберт II (595–612, Австразія), Теодорік II (595–613, Бургундія), Сігіберт II (613, Бургундія і Австразія), Дагоберт I (623–639, Австразія, з 629 р. Бургундія і Нейстрія, з 632 р. – Аквітанія), Харіберт (629–632, Аквітанія), Хлодвіг II (638–657, Нейстрія і Бургундія), Сігіберт III (643–656, Австразія), Хлотар III (657–673, Нейстрія і Бургундія), Хільперік II (662–675, Австразія), Теодорік III (673–691, Нейстрія, Бургундія, з 687 р. – Аквітанія),

Вступивши, як союзник ріпуарських франків, у війну з алеманами (496–497 рр.), Хлодвіг опинився у скрутному становищі під Тольбіаком (тепер Цюльпіх поблизу Кельна). Тут він через дружину вперше звернувся до Бога християн зі своєю язичницькою молитвою: *“Ісус Христос, – так передає цю молитву Григорій Турський, – Хродехильда [Клотильда] говорить тим, хто на тебе сподівається: якщо ти даруєш тепер перемогу мені, то я в тебе стану вірити і дозволю себе охрестити в ім'я твоє: бо я волав до своїх богів, але вони мені не надали допомоги”*. Аламани програли битву, втратили значну частину своєї території (частину Баварії і Вюртемберга) і свій вплив серед германських племен. Хлодвіг і більшість земель узяв собі як надбання корони, а решту роздав своїм дружинникам та рядовим франкам.

За свідченням того ж Григорія Турського **25 грудня 496 р.** (деякі дослідники відносять цю подію до 498–499 рр.) реймський єпископ Ремігій (+ 533, пізніше канонізований) охрестив Хлодвіга у Реймському соборі, що скульптурно відображено на фасаді цього собору. *“Весь храм, – з натхненням розповідає Григорій Турський, – був сповнений небесних пахоців, і Бог вилити таку велику благодать на всіх, присутніх у той час в храмі, що всім здавалося, ніби вони в раю і вдихають його пахоці”*. Св. Ремігій звернувся до короля зі словами: *“схили голову твою, сігамбр, поклоняйся тому, що досі переслідував, і переслідуй те, чому досі поклонявся”*.

У IX ст. реймський єпископ Енкар доповнив опис церемонії цього хрещення білим голубом, який начебто приніс пляшечку олії (*“священний елей”*), щоби помазати Хлодвіга, що стало чітким натяком на аналогічне помазання Ісуса Святим духом.

Важливим було це, що Хлодвіг, а за ним і всі франки, прийняли християнство не у аріанській формі, як більшість германців, а відразу в ортодоксальній формі, сповідуючи Нікейський символ віри. Це зняло ідеологічні протиріччя між франками та галло-римлянами. Місцева церква відразу стала на бік короля франків. Християнство на той час вже встигло стати вели-

кою духовною силою в Галлії. Його прийняття супроводжувалося введенням латинської писемності. Церква засновувала монастирі (під кінець правління Хлодвіга їх було близько 250), будувала храми, зберігала давні рукописи й книги, спадщину античної науки. Почалося зближення і стирання відмінностей між франками та галло-римлянами. Крім того Хлодвіг добився від константинопольського імператора Анастасія I (491–518) звання *“патриція і проконсула”*, що дало йому вищий статус від усіх *“варварських”* королів і узаконило його правління в очах галло-римського населення. Цей титул значно полегшив злиття двох народностей і навіть у середовище *“наближених до короля”* вніс деяку рівновагу.

Спроби Хлодвіга захопити Бургундське королівство (500–502 рр.) завершилися невдачею. В союзі з тими ж бургундцями у 507 р. у битві при Вуе (Пуат'є) він доценту розбив військо вестготів, король яких Аларіх II загинув, а його син Амаларіх відійшов з решткою вестготів за Піренеї. Ця перемога дала Хлодвігові контроль над більшістю території південно-західної Галлії. Тоді його держава охопила територію від р. Гарони до Рейну і від кордонів Арморіки (Бретані) до р. Рони. У **508 р.**, заволодівши територією ріпуарських франків на сході, він зробив своєю столицею Лютецію (Париж) – природний центр Галлії.

В результаті перемог Хлодвіга франки приступили до опанування величезних територій, де міста капітулювали одне за одним і переходили на бік переможця. Король отримав можливість наділяти своїх дружинників землею, не зачіпаючи інтересів вищих верств галло-римського населення. Державних земель і конфіскацій, неминучих при кожному завоюванні, виявилось достатньо, щоби забезпечити короля та королівську дружину *аллодами*. Король роздавав землі також єпископствам та абатствам.

У меровінзький період королівське землеволодіння формувалося, насамперед, за рахунок земель римського фіску в Галлії, лісових масивів, та ще не зайятих населенням територій, а також земель, конфіскованих у племінних вождів, позбавлених влади і права на землю через непокору коро-

лю. Поступово воно стало найбільшим, незважаючи на наділи з його складу королівських дружинників. Значною мірою збереглося й землеволодіння колишньої римської знаті. Чималі земельні масиви стали власністю вільних франкських сільських общин.

Двір Хлодвіга був неоднорідний за складом: тут зібралися освічені єпископи, витончені знатні вельможі римського походження, і вайлуваті представники різношерстої франкської дружини, яких особиста хоробрість зробила знатними. Родову знать значною мірою винищив Хлодвіг, а служила знать, що формувалася як правляча верхівка в ході його військових походів, була нечисленною. Але з її середовища рекрутувалися королівські службовці, які наглядали за правильним надходженням до королівської скарбниці внесків – відраховували з торгових операцій, судових штрафів тощо, формуючи органи державного управління і витісняючи старовинні виборні посади.

За Хлодвіга загальноплемінні народні збори франків трансформувалися у весняні оглядини війська – “березневі поля”. Землі, заселені франками, були поділені на “*паги*”, що склалися з більш дрібних одиниць – *сотень* (з їх територій в ополчення виставляли сотню воїнів). У південних районах Галлії початково було збережено римський адміністративний поділ.

На територіях сотень діяли сотенні збори (*малос*), які виконували судові функції через виборних *тунгінів* (лат. *tunginus* або *centennarius*) – сотників, які мали право вершити суд. Тунгіні обиралися на сотенних зборах (з часом їх стали призначати графи). Тунгінам допомагали 7 *рахінбургів* (старофранк. *rachimburgii* або *rerinburghe*), знавців права (“оголошувачів вироку”), з числа представників общини. Франки, як і інші германці, вважали, що закони не створюються людьми, а їх “слід пригадати”. У першу чергу поцінювалася давність правових норм. Тунгіні також очолювали свої сотні у загальному ополченні.

Управління населенням, що проживало в пагах, доручалося королівським посадовцям, яких “Салічна правда” називає *графами* (від лат. *comit*, франц. *comte*, давньогерм. *gerefa* – людина із почту, супут-

ник, товариш) чи *сацебаронами*. Графи, що очолювали округ (графство), призначалися королем на певний термін і окрім контролю за судами і надходженням податків до королівської скарбниці, відповідали за збір війська свого округу. На своє утримання графи отримували кошти від судових штрафів, які надходили з судів графства. Посада графа тоді не була спадковою, а повністю залежала від волі короля.

Король виступав перш за все, як “охоронець миру”, як виконавець вироків общини. На його графів і сацебаронів покладалася в першу чергу поліційні та фіскальні функції. “Салічна правда” передбачала покарання для королівських посадовців, які відмовлялися задовольнити вимогу вільної людини і застосувати владу до правопорушників. Лише виконання королівської служби виправдовувало неяку обвинуваченого до суду.

Щодо постаті самого короля, то у Хлодвіга не було благородних рис германських королів-воїнів – це був справжній варвар, жадібний до влади і користі, якого не торкнувся вищий розвиток римського світу, навіть серед свого падіння і розтління здатного прославляти і ушляхетнювати. Християнство також не мало на Хлодвіга морального впливу: він діяв безсоромно там, де йшлося про розширення його влади і володінь.

Показовою в цьому плані була історія “*Суассонської чаші*”. У 486 р. Хлодвіг після перемоги над Сіагрієм отримав значну військову здобич. На прохання св. Ремігія про повернення особливо цінної чаші, взятої з храму, Хлодвіг, перш, ніж за давньогерманським звичаєм поділити здобич і одержати за жеребом її частину, звернувся до “*вірних воїнів*” з проханням отримати згадану чашу “*без жеребу*”. Але несподівано для всіх, один з них вихопив бойову сокиру, кинувся до чаші й розрубав її з вигуком: “*Ти отримаєш тільки те, що жереб дасть тобі!*” Король, взяв напіврозбиту чашу й віддав її єпископові. Однак наступного року під час “березневих полів”, підійшовши до воїна, що розбив чашу, Хлодвіг звинуватив його в поганому стані зброї і, вихопивши сокиру при всіх розрубав йому голову: “*Так ти вчинив з чашею*”.

До 510 р. Хлодвіг систематично й жор-

стоко винищував усіх родоплемінних франкських правителів – конкурентів на престол. Короля ріпуарських франків Сігерберта I Кульгавого він усунув, намовивши його власного сина убити батька: а потім підслав до сина вбивць. Після цього Хлодвіг I був проголошений королем ріпуарських франків (508 р.). Григорій Турський, детально висловлюючи всі ці жахи, спокійно додає: “Бог, щодня, схиляв перед ним ворогів його і поширював його царство”. Зрештою Хлодвіг повбивав “усіх своїх родичів до шостого коліна”.

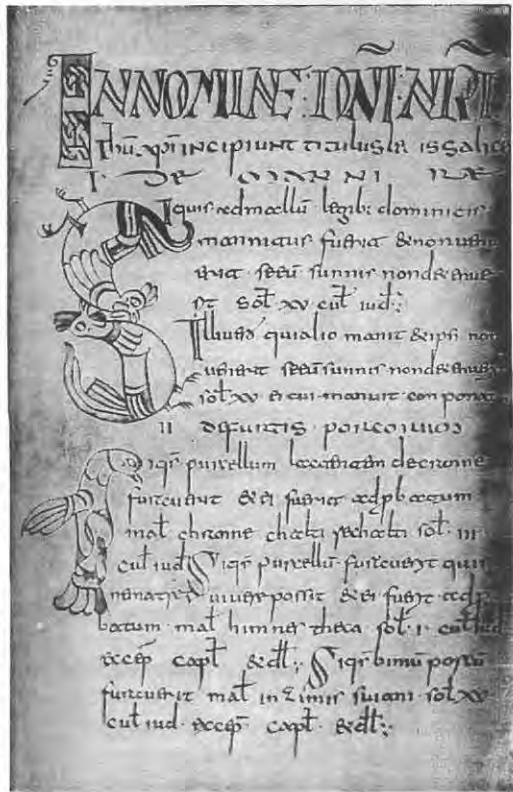
За Хлодвіга почали з’являтися королівські укази (едикти, декрети, капітулярії), які торкалися лише частини державних справ – збору війська, виклику до суду. Латинська мова стала мовою усіх документів королівства.

Щоби узаконити стосунки між церквою та державою Хлодвіг I скликав церковний собор в Орлеані (511 р.), на якому було ухвалено рішення про те, що жоден мирянин не може бути введений в церковний сан без королівського дозволу. Подальшим рішенням Орлеанського церковного собору (549 р.) було остаточно закріплено право королів контролювати призначення єпископів, в тому числі з-поміж своїх родичів.

Хлодвіг I помер 27 листопада 511 р. Він залишив своїм спадкоємцем державу, що охопила північну частину сучасної Франції, Бельгію, Голландію, північний захід і центр сучасної Німеччини. Головними підсумками його правління стало зміцнення державного апарату, кодифікація законодавства, прийняття християнства як державної релігії й розширення вдвічі території Франкського королівства.

§ 5. “Салічна правда”. Хлодвіг впровадив писане зведення законів – “Салічну правду” (Lex Salica), збірник записів звичаєвого права салічних франків, що відноситься до V ст., однак більшість цих звичаїв склалися ще у додержавний період. Для деяких регіонів, зокрема галло-римського населення Північної Галлії, продовжували діяти давні норми римського права, а не “Салічна правда”.

Зміст “Салічної правди” відображає соціально-економічні і політичні процеси ранніх етапів розвитку станового суспільства, держави і права. Такі записи звича-

Салічна Правда (VI ст.)

свого права наприкінці V – на початку VI ст. були в багатьох племен, які розселилися на території колишньої Римської імперії (Ріпуарська, Вестготська, Саксонська, Бургундська правди та інші). Хоча це були закони (*Leges Barbarorum*), за аналогією з “Руською правдою” русичів вони одержали у вітчизняній науці назву “варварські правди”.

Первісний текст Салічної правди до нас не дійшов. Він був доповнений при наступних – Хільдеберті I і Хлотарі I (VI ст.), а пізніше неодноразово видозмінювався й доповнювався Каролінгами. “Салічна правда” є найважливішим документом для вивчення землеробської общини, майнових відносин ранньофеодального періоду, прав і обов’язків франків – общинників і членів родової спільки, стародавнього судоустрою і судової процедури. Злочинам і покаранням тут приділяється основна увага. Злочинами вважалися особиста образа, шкода, заповідна особі або майну іншого, порушення “королівського миру”. Покаран-

ням було відшкодування за образу, за шкоду, своєрідний відкуп від можливої помсти з боку скривдженого або його родичів, а також штраф, що сплачувався за порушення “королівського миру”.

Вбивство тягло за собою штраф на користь рідних убитого – *вергельд* (“відшкодування за життя”, “плата за мужа”). У вузькому розумінні це була вартість життя людини, а в більш ширшому – система грошових відшкодувань, які служили охороною життя, майнових і інших прав окремих осіб. Розмір вергельду визначався правовим статусом та приналежністю вбитої особи до певної соціальної групи. Вергельд поділявся на дві частини, одна з яких призначалася потерпілому або його родичам, інша – на користь держави. Передбачалося також покарання у вигляді конфіскації майна. Смертна кара та тілесні покарання застосовувалися тільки до рабів.

Процес за “Салічною правдою” мав обвинувачувальний характер і передбачав три види доказів: *співприсяжництво*, *свідчення очевидців* і *ордалії* чи “суд Божий” (сакс. *ordal* – вирок; лат. *judicium Dei* – Божий суд) – винрбування підсудного вогнем, водою або рознеченим залізом. Зокрема, ордалії здійснювалися у випадку, коли у суддів виникав сумнів, щодо винності чи невинності підсудного. Випробування переважно застосовувалося до неповноправних осіб, тоді як до повноправних – присяга або судовий поєдинок (на мечаб або на палицях). Перемога в поєдинку розцінювалася і як виграт судової справи. Основним засобом отримання зізнання при звинуваченні рабів були тортури.

Основні земельні угіддя кожного села належали колективу його мешканців – общині. За даними “Салічної правди” общини були дуже різними за розміром поселеннями, що склалися із споріднених сімей, переважно великих патріархальних сімей, які включали близьких родичів трьох поколінь – батька і дорослих синів з їхніми сім’ями, що провадили господарство сумісно. Але з’являлися вже і малі, індивідуальні сім’ї.

Головним осередком господарського життя франків, їхньою індивідуальною власністю, стала садина і дім. За злочини, скоєні проти франка всередині огорожі цієї

садини, а тим більше в будинку, карали з надзвичайною суворістю. Орні (включно з луками й пасовицями) наділи перебували у спадковому користуванні, проте право вільно розпоряджатися ними належало тільки всьому колективу общини. Індивідуально-сімейна власність на землю у франків наприкінці V – у VI ст. лише зароджувалася, як свідчить IX розділ “Салічної правди” – “Про аллюди”.

Рухоме майно у франків безперешкодно відчужувалося, передавалося в спадщину одному з членів сім’ї померлого або родичу з боку матері чи батька. Більшість принесів “Салічної правди” присвячено охороні права власності на різні рухомі речі. У них з усіма подробицями розглядаються випадки крадіжки великої й малої рогатої худоби, а також свиней тощо. Зазіхання на домашнє майно каралося штрафом у 200 солідів, рівним вергельду за вбивство вільного.

У “Салічній правді”, в титулі “Про переселенців”, частково відображені міграційні процеси. Переселитися на територію общини “чужому” можна було лише за згоди всіх членів общини. Якщо хоча б один із них висловлювався проти, переселенець мав покинути общину, при цьому виковавєць рішення общинного суду про виселення “чужинця”, мав з’явитися не в будинок переселенця, а на ту ділянку землі, яка була ним оброблена. Якщо протягом року й одиого дня жоден із членів общини не висловився проти поселення “чужинця”, його землеволодіння починало охоронятися законом. Заборонялося також висловлювати протест проти переселенця, якщо на це була спеціальна грамота. Протестуючий проти королівського розпорядження засуджувався до штрафу в 200 солідів.

Община “Салічної правди” була у V–VI ст. перехідним етапом від великосімейної общини з колективною власністю роду па всю землю (включаючи і орні наділи великих сімей) до сусідської общини – *марки*, з індивідуальною власністю малих сімей на надільну орну землю при збереженні громадської власності на лісові угіддя, луки, пустки, насовища тощо.

Родичі продовжували відігравати велику роль у житті вільного франка. З них складався тісний союз, що включав всіх ро-

дичів “до шостого коліна” (третього покоління), всі члени якого в певному порядку були зобов’язані виступати в суді як співприсяжники (складаючи присягу на користь родича). У разі вбивства франка в отриманні і сплаті вергельду брала участь не тільки сім’я убитого або вбивці, але і їх найближчі родичі з боку батька і матері.

Зокрема це відображено у статті “Про жменю землі”, де йдеться про людину, яка вчинила вбивство, але позбавлена засобів, достатніх для сплати вергельду. Вона повинна зібрати в своєму будинку, в чотирьох його кутках, землю і, тримаючи її жменю в руці, вийти на двір садиби, за огорожею якої зібралися її родичі. Далі, повернувшись до них спиною, кидати в них цю землю, а потім в одній сорочці (тобто знявши плащ – звичний одяг франка), без пояса і з колом в руці перескочити через огорожу. І тоді обов’язок сплатити решту відшкодування за убитого покладался на тих, у кого неплатоспроможний убивця кинув жменю землі. Фактично, людина, що потрапила в скрутне становище, змушена була відмовитися від власного будинку і садиби, передати їх тим, хто міг би заплатити вергельд. Якщо вергельд не було б виплачено, винуватцеві загрожувала смерть – помста родичів убитого.

Якщо ж хто відмовлявся від спорідненості, мав переламати “гілки мірою в лікоть” і розкидати їх на всі чотири боки – це символізувало розрив родових зв’язків. Така особа мала публічно, в судовому засіданні, відмовитися від співприсяжництва, від участі в сплаті і отриманні вергельду, від спадку і від інших відносин з родичами. У разі смерті відмовника його спадок надходив не родичам, а до королівської скарбниці.

Салічна правда вказує на наявність у державі двох груп – франкської і галло-римської. Відмінності між ними були не стільки економічними, скільки соціально-правовими. До першої з них входили: *антрустіони* – королівські дружинники; *вільні франки* – общинники (наймасовіша категорія); *літи* – напіввільні особи германського походження (здебільшого полонені з сусідніх германських племен), і *раби*. Друга група представлена *королівськими співтрапезниками* – галло-римською

знаттю, що перейшла на службу до франкських королів; *посесорами* – середніми та дрібними землевласниками; *трибутаріями* – тягловими підданими, зобов’язаними за земельне тримання виконувати повинності, основними платниками податків; *колонами* і *рабами*.

Приналежність до королівської служби, королівської дружини, до державного апарату, що формувався, стала важливим чинником формування соціальних відмінностей як у франків, так і у галло-римлян. При цьому верхівку франкської ієрархії очолила не родоплемінна знать, а королівські дружинники – вільні франки, з яких здебільшого формувалася віддана королю нова служила знать. Якщо вергельд королівського антрустіона становив 600, вільного франка – 200, то літа – 100 солідів.

Початково антрустіони не мали великих земельних наділів. Вступаючи в дружину, вони присягою запевняли короля у вірності і відданій службі, і утримувалися його коштом за рахунок надходжень від податків та численних штрафів.

Кожен вільний франк володів земельною ділянкою і мав право користуватися неподіленими общинними угіддями, в переліку його прав була участь у сільських зборах, сотенних або окружних судових зборах (у ролі судового засідателя, свідка або співприсяжника). Вільні франки брали участь у військовому ополченні, у народних зборах усього племені, мали право носити зброю і претендувати на частку військової здобичі. Кожне з цих прав було одночасно обов’язком вільного франка, тому будь-яке їх невиконання суворо каралося нормами звичаєвого права.

Літ був неповноправним жителем общини франків, бо знаходився в особистій і матеріальній залежності від свого пана. Літ міг вступати у договірні відносини, відстоювати свої інтереси в суді, брати участь у військових походах разом зі своїм паном. Літ, як і раб, міг бути звільнений своїм паном, у котрого, проте, залишалося його майно. За злочин літові належалося, як правило, те ж покарання, що і рабові, наприклад смертна кара за викрадення вільної людини.

Раб вважався річчю. Його крадіж-

ка прирівнювалася до крадіжки тварини, сплачувалося 35 солідів його власникові як відшкодування тому збитків. Рабам загрожували тілесні покарання і навіть смерть за такі злочини, за які вільні франки сплачували тільки штрафи. Але рабська праця не була поширеною.

Вергельди галло-римлян були вдвічі меншими за франкські. Салічною правдою узаконювався привілейований статус найвпливовіших із них – “королівських співтрапезників”. Життя королівського співтрапезника оцінювалося у 300, посесора – у 100, а трибутарія – у 63 соліди. Галло-римлян залучали на королівську службу і в місцеві органи влади. Були вони представлені і в церковній ієрархії. Ані інституту рабства, ані колонату, ані земельних володінь галло-римлян, які підтримували франків, королі не ліквідували.

Саме наявність приватної власності на землю в “салічій правді” відсутнє, окрім рухомого майна та присадибної ділянки. Вона лише фіксує трансформацію *аллоду* (початково цим терміном франки означали будь-яку рухому власність), передбачаючи право передачі земельного наділу в спадок по чоловічій лінії. Наступне поглиблення соціальних відмінностей у франків було безпосередньо пов'язане з перетворенням *аллоду* на первинну форму приватної земельної власності – *вільновідчужуване, перехідне за спадком, землеволодіння вільних франків*.

У 564 р. едиктом короля Хільперіка I розділ “Про аллоди” було суттєво доновнено. У разі відсутності сина землю відтепер могли успадковувати дочка, брат або сестра померлого, але не “сусіди”, тобто община. Земля стала об'єктом заповітів, дарувань, а згодом і кушівлі-продажу.

Общинні порядки франків, зіткнувшись та співіснуючи з пізньоримськими приватновласницькими порядками галло-римлян, почали швидко змінюватися. Вже в середині VII ст. в Північній Галії починає складатися вотчина з характерним для неї поділом землі на панську – *домен* і селянську – *манси*. Прогрес у сільському господарстві, що спостерігався у франків, був наслідком не лише внутрішнього розвитку франкського сусільства, а й результатом заповзичення германцями більш доскона-

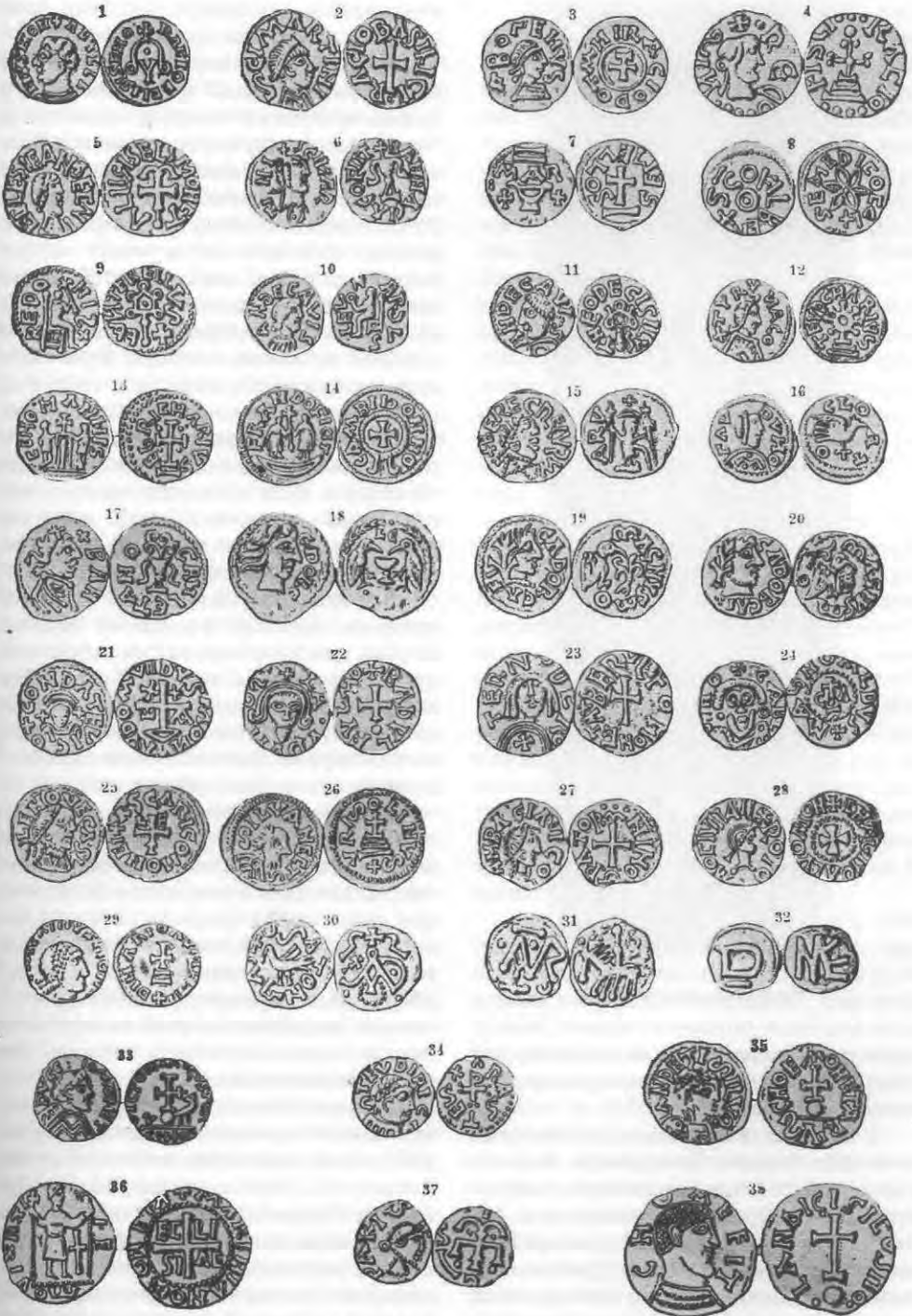
лих методів ведення сільського господарства, з якими вони зіткнулися на завойованій римській території.

§ 6. “Довговолосі” королі (511–639). Після смерті Хлодвіга I настав час жорстоких суцільних міжусобиць і боротьби за владу між його нащадками. У цій боротьбі брали участь їхні бойові дружини та значна кількість вільного населення. Вже його сини-спадкоємці – **Теодоріх, Хлодомер, Хільдеберт і Хлотар** – поділили королівство батька на чотири частини з центрами відповідно у Меці, Орлеані, Парижі та Суассоні. Лише під кінець правління наймолодшого з них, Хлотаря I, у 558–561 рр. країна франків ненадовго об'єднувалася під владою одного короля.

Однак вже наступники Хлотаря поділили країну знову. Король Австразії, східної частини королівства, **Сігіберт I** у 566 р. одружився з Брунгільдою (+ 613), дочкою Атанагільда, короля вестготів. Добре вихована і освічена Брунгільда, однак, невдовзі стала активною учасницею братовбивчої боротьби поміж Меровінгами, у якій загинуло більше десятка королів.

У зовнішній політиці, коли йшлося про нові завоювання, франки виступали спільно. У 534 р. було знищене королівство бургундів і приєднана його територія. У 537 р. франки відвоювали у остготів Прованс, здобувши вихід до Середземного моря. У 537 р. визнали себе васалами франків герцоги *алеманів* та *баварів*. До 551 р. також було завойовано *тюрингів* і обкладено даниною *саксів*.

На відміну від інших “варварських” держав королівства франків не роздиралися внутрішніми протиріччями. Франкські общини компактно заселяли пусті новоосвоєні землі, не відбираючи помість у галло-романського населення. Зберігаючи старі родові порядки і не розчиняючись в переважаючій масі галло-римлян, франки підтримували стабільні зв'язки з “Давньою Франкією”, звідки поповнювалися матеріальні і людські ресурси. Галло-римське населення продовжувало жити в старому звичному укладі. Приймавши ортодоксальне християнство, франки отримали підтримку церкви, авторитетної серед місцевого населення, духовенство якої вбачало в них опору проти “єретиків”. Все це до-

Монети франкських королів

Фрідегунда. Мозаїка VI ст.

зволило їм, незважаючи на боротьбу між “довговолосими” королями, продовжувати зовнішню експансію.

У VI–VII ст. етнічна ситуація поступово змінилася. Західна гілка франків, яка жила у *Нейстрії* (басейни Сомми і Сени), змішуючись з галло-римським населенням, стала все більше відрізнятися від східної гілки, яка займала *Австразію* (район нижнього й середнього Рейну та Майну). Цьому сприяли і поява різних королів-суперників та міжусобні війни. За правління Хлотара II та Дагоберта I (прозваного “Соломо-

ном франків”), обидві ці частини разом з Аквітанією та Бургундією були знову об’єднані під єдиним правлінням.

Хлотар II зібрав церковний собор “прелатів і знатних людей” у *Парижі* в 614 р. Едикт, прийнятий собором, закликав до “припинення найрішучішим чином заколотів і зухвалих вилазок зловмисників”, загрожуючи покаранням за “розкрадання і зловживання владою урядовцями і збирачами податків на торгових місцях”. Паризький собор, значною мірою, продемонстрував ослаблення королівської влади, яка шукала підтримки церкви, йдучи останній на значні поступки. Було скасовано постанови Орлеанського собору 511 р. Тепер єпископи повинні були обиратися “духовенством і народом”, за королем зберігалось лише право схвалювати результати виборів. Було обмежено право цивільних суддів і збирачів податків щодо церковних земель, чим закладалася законодавча основа їх імунітету.

За правління Дагоберта I остаточно склалась структура Франкської держави. Король трактував державу як свою вотчину, уособлюючи всі три гілки влади. Державний апарат, який формувався з королівськи слуг та наближених осіб, був ще доволі аморфним, без чітко визначених посадових повноважень і субординації.

Референдарії (доповідачі), що очолювали канцелярію, зберігали королівський перстень-печатку, вели документацію, оформляли акти й укази короля; *придвірцеві графи* відали судовими справами, стежили за судовими поєдинками і виконанням вироків; *камерарії* (згодом *кубікуларії*) стежили за надходженнями до королівської скарбниці, охороняли королівські скарби і палацове майно; *маршали* були начальниками конюшень.

Головне місце в королівському палаці займали *сенешал* (дослівно “старший раб”), який здійснював загальний нагляд, *коннетабль* (начальник маршалів) і *майордом* (“старший в домі”), який початково відповідав за палацове господарство. З плином часу ця посада стала особливо престижною і впливовою. Майордом став займатися податками і королівським доменом, земельними володіннями короля. Поступово, за умов безперервних походів ко-

роля, що управляв своїми територіями “із сідла”, в руках майордома зосередилася вся військово-адміністративна влада. Дагоберт I запровадив посаду єдиного майордома для Австразії, Нейстрії та Бургундії, що мало негативні наслідки в майбутньому.

Виразником королівської волі на місцях (судова, адміністративна та військова функції) був *граф*; поруч із графом знаходився *єпископ*, причому єпископальний округ – *діоцез* – співпадав з адміністративним округом. При Дагоберті I почала складатися практика поєднання єпископами функцій графа *одночасно*. Але в цілому система управління залишалася ще слабо-розвиненою і різко відрізнялась від колишньої римської.

§ 7. “Лінивi королі” (639–751). З другої половини VII ст. склалася нова система політичного панування і управління, свого роду “*демократія знаті*”, яка дозволяла безпосередню участь знаті, котра на той час вже сформувалася як симбіоз франкської еліти з галло-римською землею знаттю, в управлінні державою. Королівська влада втрачала свої позиції, завойовані Хлодвігом I. Зростає роль *Королівської ради*, яка складалася з представників служилої знаті і вищого духовенства. Тепер без згоди Ради король фактично не міг ухвалити жодного серйозного рішення.

Період “*після Дагоберта*” став часом посилення влади *майордомів*. Майордом став командувачем королівського війська, очолив податкову службу та палацовий суд. Він став фактичним главою уряду і першою особою в державі. Королівство франків знову розділилося на три частини: *Нейстрію* на північному заході, *Бургундію* та *Австразію* на північному сході. Кожен з майордомів цих територій став на чолі місцевої аристократії і виборював незалежність своєї країни. За правління наступників Дагоберта майордами розгорнули постійну боротьбу за верховенство між Нейстрією та Австразією.

Ця внутрішня боротьба відразу ж відбилася на становищі франкських земель. Зупинилася зовнішня експансія. До кінця VII ст. франки втратили ряд земель: у 40-х роках відокремилися Тюрингія, Алеманія і Баварія, близько 670 р. – стали самостійними герцоги Аквітанії. За франками зали-

шилися території між Луарою і Рейном.

За цих умов почала висуватися родина австразійських майордомів, яку пізніше назвали Піпнідами на честь **Піпіна Лейденського (Старого)**, власника величезних володінь в долині Маасу, який розпочав політику приборкання знаті і посилення військової могутності Франкського королівства. Його син **Гримоальд**, був страчений за спробу захопити владу в королівстві. Але невдовзі один з нащадків – **Піпін Геристальський (+ 714)** повернув собі уряд майордома, а у **687 р.** розгромивши при Тертрі Еброїна, майордома Нейстрії, знову став єдиним майордомом всіх трьох частин королівства. Центр Франкського королівства змістився на схід, розташовуючись між ріками Маас і Рейн. Піпін відновив франкські впливи в Алеманії та Баварії.

Піпін Геристальський залишив після себе лише бастарда **Карла (714–741)**. Останній придумав повстання нейстрійців і конфіскував землі своїх політичних супротивників. З королем **Теодоріхом IV** ніхто не рахувався. Майордами перетворили королів на “лінових”, як їх потім зневажливо назвали хроністи Каролінгів. Вкорочуючи віку юним Меровінгам, вони відтіснили їх взагалі від державних справ. Кожен наступний хлопчик продовжував бавитися в короля, поки фактичний господар не вирішував замінити його іншим. Можливо останніх Меровінгів правильніше було би назвати “нещасними” королями.

Карл, воюючи на всіх кордонах, у всіх провінціях, швидко став відомий як приборкувач внутрішніх ворогів. До 734 р. він зламав опір племен-данників (тюрингів, фризів, баварів і аламанив), Аквітанія знову була змушена визнати зверхність франків. Карл розгорнув програму місіонерської діяльності за Рейном, силою впроваджуючи християнство серед східних племен.

§ 8. **Арабський виклик.** Суттєвою загрозою Франкській державі стали араби, які після завоювання Іспанії перейшли через Піреней. Араби мали сильну легкоозброєну кавалерію. У 719 р. вони завоювали Септиманію, а у 721–725 рр. неодноразово вторгалися в південно-східні області держави франків. Коли араби розбили військо аквітанського герцога Еда і просунулися до

Луари, Карл виступив проти них і **25 жовтня 732 р. (733 ?)** переміг у битві при Пуатьє. Цим було загороджено шлях арабам до Європи, а сама перемога принесла Карлові прізвисько **Мартелл** (“молот”).

Утримання важкоозброєних вершників було дорогим. Прогрес у озброєнні вимагав постійних навиків і тренувань. Ополчення вільних франків вже не було спроможне забезпечити відповідне озброєння та постійне вправління у його використанні. Спроби посилати в ополчення кожного третього коштом його сусідів теж ефекту не дали. Роздані землі общинам та аллоди різко звузили базу надань франкських королів. Не вагаючись, Карл Мартелл пішов на секуляризацію церковних земель. Одночасно, впроваджуючи у новозахопленіх землях християнство і засновуючи нові єпископства, він прагнув домовитися з кліром. Але така практика принесла йому репутацію “грабіжника церкви”, й обіцянки з боку кліру “місця в пеклі”. Церква мусила змиритися з заходами всемогутнього майордома, враховуючи те, що арабський виклик ніс загрозу ісламізації.

Створений таким чином земельний фонд, Карл Мартелл роздавав в тимчасове умовне тримання на час виконання переважно кінної військової служби – *бенефіцій* (“*благодіяння, милість*”). За коштів, зібраних з землі (займаючись постійними тренуваннями сам *бенефіціарій* господарством не займався, а звично здавав її в оренду або отримував землю з сільським населенням, яке платило йому оброк), *бенефіціарії* забезпечували себе необхідним і купували відповідне озброєння. Відмова від служби або зрада королю спричиняли втрату наданого бенефіція.

Успішне проведення *бенефіційної реформи* усунуло від війська великі групи вільного населення. Чисельність війська скоротилася, але в його складі зросли елітні підрозділи важкої кавалерії. Поряд з цим ці реформи сприяли функціональному поділу праці, франкські селяни почали зосереджуватися на землеробській праці, передаючи управлінські функції панівному прошарку суспільства. Цим неспадковим власникам земель за військові послуги й повинності судилось стати основою майбутнього загальноєвропейського устрою

– феодалізму. Почав формуватися лицарський стан. Меті реформи було досягнуто – створено *регулярне боедатне військо франків*, з домінуванням у ньому кінноти.

Маючи титул майордома, Карл Мартелл був справжнім правителем Франкського королівства. Він не зазіхав на королівський трон і після смерті у 737 р. бездітного Теодоріха IV відновив на троні у 741 р. чергового Меровінга – **Хільдеріка III**.

Незадовго до смерті Карл Мартелл передав старшому синові Карломану Австразію із зарейнською Германією, а молодшому Піпінові – Нейстрію, Бургундію й Аквітанію. Придусивши бунт, піднятий їхнім братом бастардом Грифоном, Карломан та Піпін взяли за продовження церковної реформи, початої батьком. З цією метою вони скликали упродовж 743–744 рр. декілька церковних соборів, метою яких було подолання невдоволення, викликаного наслідками бенефіційної політики Карла Мартелла. Всі відібрані в церкви землі визнавалися її власністю, з “якої *бенефіціарії* мають вносити відповідні платежі”. Ці земельні тримання отримали назву “прекарії за королівським велінням” (*precaria verbo Regis*). Відчувши, що безпосередня арабська загроза минула, духовенство на місцях стало чинити спротив продовженню реформи. Карломан, зневірившись, постригся в ченці в монастирі Монте-Кассіно у 747 р. З цього періоду Піпін фактично став єдиним правителем королівства.

Король Хлодвіг I заклав наріжний камінь у фундамент держави й церкви, а Дагоберт I впорядкував державний апарат. Чвари VI ст. виявилися фатальними для Меровінгів, які поступилися владою майордомам. Найталановитіший з них Карл Мартелл, прийнявши арабський виклик, завдяки вдалим реформам створив міцний базис для нового суспільства. Меровінги зійшли з історичної сцени непомітно для франкського суспільства, поступившись місцем нащадкам Карла Мартелла.

Контрольні запитання:

1. Хто такі франки? Яка різниця між салічними та ріпуарськими франками?
2. Яке значення праці Григорія Турського?
3. В чому полягала різниця в розселенні на нових землях між франками та іншими германцями?
4. Які землі завоював Хлодвіг I?
5. Якою була основна заслуга Хлодвіга I?
6. Що таке "Салічна правда"? Що таке вергельд?
7. Що таке аллод?
8. Яким було управління державою за Дагоберта I?
9. Хто такі "довговолосі" та "ліниві" королі?
10. Хто такі майордоми?
11. В чому полягають заслуги Карла Мартелла?
12. В чому суть бенефіційної реформи?

РОЗДІЛ 5. ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА КАРОЛІНГІВ

§ 1. Піпін I Короткий (751–768). У 751 р. майордом Піпін зважився зробити вже давно обдуманий крок. Він відправив двох духовних осіб до папи **Захарія (741–752)**, який потребував допомоги франків у боротьбі проти лангобардів, із запитанням: чи не краще буде для франкської церкви, щоб той, хто тримає в руках владу, носив би і королівський титул. Папа відповів твердо. Останній із меровінзьких королів Хільдерік III був обстрижений (позбавлений довгого волосся – символу величчя династії) і відправлений у монастир.

У листопаді 751 р. в Суассоні були скликані збори знаті, де Піпін “за згодою всіх франків” був проголошений королем, фактично здійснивши державний переворот й започаткувавши правління нової династії – Каролінгів¹. У 754 р. в абатстві Сен-Дені вже новий папа **Стефан II (752–757)** коронував його як “*короля милістю Божою*”, забороняючи, під страхом відлучення від церкви, в майбутньому обирати короля поза цією сім’єю. Над Піпіном першим з європейських правителів був здійснений обряд помазання на царство. Папа також визнав призначених новим королем єпископів.

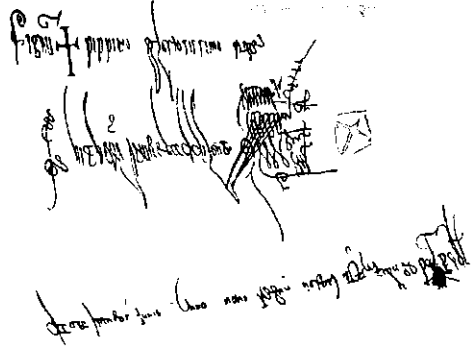
Піпін віддячився папі кількома походами проти лангобардів (754–756 рр.) та створенням у Середній Італії, на основі відібраного у лангобардів колишнього Равеннського екзархату, Папської області з містами Рим та Равенна, особливої Держави пап, якою воли правили як світські правителі (756–1870 рр.). Акт отримав назву “*Піпінів дар*”, що начебто було відновленням історичної справедливості – повернення території офіційно підтвердженої грамотою римського імператора Константина I (IV ст.). Насправді, це одна з найзнаменитіших в історії фальшивок, створених у папській канцелярії абатом Фулрадом, що

¹ Королі франків з династії Каролінгів: Піпін I Короткий (751–768), Карломан (768–771), Карл I Великий (768–814, з 800 р. – імператор), Людовик I Благочестивий (814–840, імператор), Карл I Лисий (843–877), Людовик II Заїка (877–879), Людовик III (879–882), Карломан II (882–884), Карл II Товстий (884–888), Карл III Простак (893–922), Людовик IV Заморський (936–954), Лотар (954–986), Людовик V (979/986–987)

залишився в Римі на чолі невеликого королівського гарнізону. Цим кроком Піпін закріпив тверде підґрунтя проникненню впливу франків до Італії.

Король Піпін I Короткий продовжив агресивну політику франків, ведучи безперервні війни в Баварії та Септиманії (завойована у 759 р.) і дев’ятирічну війну в Аквітанії (759–768 рр.).

Піпін I активно сприяв відродженню традицій проведення щорічних церковних соборів. Король особисто був присутній майже на всіх цих соборах. Завдяки йому продовжувалася реформа церкви: була введена десятина для всіх землевласників королівства, прийнята римська літургія. Церква отримала великі земельні надання, була звільнена від окремих державних податків, єпископи дістали широкі повноваження у межах їх діоцезів. Франкська держава стала реальним захисником інтересів церкви й поширювачем християнських ідей на Заході.

Автограф Піпіна Короткого

Король також реформував грошову систему. Він встановив королівську монополію на карбування монет. Так із традиційних срібних денгів, які мали ходіння по всій Європі, зникли імена монетників, які карбували монету в своїх регіонах.

§ 2. Карл Великий (768–814). Піпін I рано почав привчати своїх синів, Карла та Карломана, до державних справ. Більш здібний з-поміж них – Карл, у віці 11 років (753 р.) вже був відряджений зустрічати пана Стефана II. Хлопчиком і юнаком він брав участь в палацових нарадах й генеральних сеймах. У 761–762 рр. супрово-

джував батька в аквітанських походах. На час смерті батька 26-річний Карл був добре ознайомлений зі станом військових та дипломатичних справ у Франкській державі і готовий перейти під управління.

Ще за життя Піпін I розділив державу між двома синами більш-менш порівну. Карл одержав частину, що пролягла півмісяцем від Аквітанії до Тюрингії, вздовж морського узбережжя й середньої течії Рейну й Майну (Гасконь, західна частина Аквітанії й Нейстрії, Австразія та Фризія). Молодшому – Карломанові, дісталася компактна територія в басейні р. Рони і верхньої течії Луари, Сени, Маасу і Рейну (східна частина Аквітанії та Нейстрії, Бургундія, Септиманія, Прованс та Аламанія). 9 жовтня 768 р. Карл в Нойоні, а Карломан в Суассоні, були проголошені королями франків.

Правління Карла Великого описане в "Анналах", офіційному літописі королівства, що склався при дворі, і в капіту-

Імператор Карл Великий (статуетка IX ст.)

ляріях (збірниках розпоряджень). За свідченнями Ейнгарда (бл.770–840), особистого біографа й соратника Карла Великого, той носив густі вуса за модою франків, традиції яких він вельми шанував. Його зріст був 1 метр 92 см, він вирізнявся залізним здоров'ям і чудовим апетитом. Звиклий з юності до спортивних і військових вправ, він чудово плавав. Захоплювався мистецтвом і говорив латинкою, слухав музику, любив розповідати цікаві історії, хоча не вмів читати, старанно вивчав іноземні мови і цікавився граматикою і риторикою. У ньому дивним чином поєднувалися шляхетність і жорстокість.

Коли 4 грудня 771 р. за невідомих обставин помер Карломан, Карл заволодів його спадком й став єдиноправним королем франків. Дружина й діти Карломана втекли під захист короля лангобардів Дезидерія (756–774), який вимагав від папи коронації сина Карломана. Папа Адріан I відмовив йому й послав по допомогу до Карла. У травні 773 р. Карл прийняв папських послів, а в червні вже готував військо до італійського походу.

Карл Великий чудово розумів, що могутність створюваної ним держави базується, перш за все, на військовій силі. Вже на початку його правління франкське військо почало принципово змінитися. Раніше основу франкського війська складала ополченці з вільних селян. Але в процесі ускладнення озброєння селянам ставало все важче нести військову службу, забезпечуючи себе озброєнням та амуніцією. Ще з часів Карла Мартелла у лавах франкської армії була значна кількість важкоозброєних вершників. Тепер ці васальні дружини королівських бенефіціаріїв стали основним ядром війська. Піхота з ополченців-селян залишилася як допоміжна.

У королівських капітуляріях вказувалося, що кожен бенефіціарій зобов'язаний з'явитися на перший заклик у королівське військо на коні, із зброєю і спорядженням. На підставі джерельних даних історики підраховували вартість озброєння і спорядження такого воїна. Вона складала: вартість шолома була адекватна вартості 6 корів, лати – 12, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12 (всього 45 корів). Такі величезні кошти міг мати в сво-

ему розпорядженні тільки власник бенефіція. Вершники були озброєні довгими “каролінзькими” мечами, крапцями в Європі того часу. Піклуючись про збереження своєї військової переваги, король Карл у 779 р. заборонив вивозити зброю та обладунки за межі королівства.

Змінився і вигляд франкського пішого воїна – вони були озброєні бойовими сокирами і списами зі щитами, одягнені в міцні шкіряні захисні сорочки. Були також окремі підрозділи лучників, які були зобов’язані виступити на війну з луком, маючи при собі дві тятиви і 12 стріл.

Але служба і в цих підрозділах не кожному була під силу. Тому було встановлено, що кожен вільний франк, який мав 3–5 мансів землі, був зобов’язаний на заклик короля виступити в похід. За наявності 2 мансів у кожного з двох вільних франків один з них споряджав іншого воїна. За наявності одного мансу двоє споряджали третью, потім троє споряджали четвертого і четверо – п’ятого тощо. Кожен, хто з’явився на військову службу, був зобов’язаний мати при собі провіант на термін до 6 місяців. Єдиною компенсацією за участь у бойових діях служила військова здобич після переможного завершення війни. Тому тенденція зменшення селянського елементу у складі війська і зростання числа бенефіціаріїв була постійною. Таким чином чисельність війська скорочувалася за рахунок покращення його якості і озброєння.

Капітулярії передбачали пайсуворіпний облік всіх вільних франків, що проживали не тільки в селищах. З тих, хто ухилився від військової служби, стягували до королівської скарбниці величезні штрафи розміром у 60 солідів (одна корова коштувала 1 солід).

Бойові дії розпочинали переважно навесні, коли пасовища вже були вкриті травою, а корм для коней перестав бути проблемою, оскільки іноді потрібно було декілька тижнів, щоби добратися до місця військових дій. Під час походів королівську армію, звично чисельністю в 5–6 тисяч воїнів, супроводжував обоз, який обслуговували слуги, погопичі мулів і інші люди, що не брали участь у битвах. За військом Карла Великого в походах слідували стада худоби.

Карл прагнув напасти на ворога рапто-

во, походи здійснював декількома маршрутами, і до місця вирішальної битви його численна армія сходилася одночасно. Він також умів організувати результативну розвідку ворожих сил, практикував підкуп вождів противника і їхньої еліти.

Успадкувавши величезне королівство, Карл зробив все для його розширення: війна стала головною справою франків, і король, “посланець Божий”, чия місія було поширення християнства до кордонів Всесвіту, кожної весни здійснював новий похід. Карл вірив, що тільки шляхом завоювань і приборкань зрештою можна встановитися міцний мир, результатами якого скористається якщо не він сам, то його наступники. Всього за час свого правління він організував 53 походи (у 27 з них він брав участь особисто), не рахуючи невеликих експедицій. Умовно їх поділяють на *Італійську* (773–787), *Саксонську* (772–804), *Аварську* (788–796) кампанії та ряд дрібніших військових виїздів.

Про причини війни з лангобардами вже йшлося (розд. 3, § 9). Кульмінаційним моментом *Італійської кампанії* стала піврічна облога столиці Лангобардського королівства – Павії (774 р.). Залишивши у лютому основні сили під Павією, Карл пішов на Верону і взяв її штурмом. Одночасно було здобуто цілий ряд міст в долині По (серед них: Мілан, Турин, П’яченца). У червні цього року Павія капітулювала, а Карл Великий був проголошений “*королем франків і лангобардів*”.

Адальгіз, син короля лангобардів Дезидерія, з герцогами Фріуля та Сполето за участі Візантії підняли повстання, що спричинило другий успішний (каральний) похід Карла Великого до Італії (776 р.), під час якого масово конфісковувалися землі повсталих. 17 квітня 781 р. Карл коронував у Римі свого сина Піпіна як “*короля лангобардів*”. Останній похід на південь Апеннінського півострова (787 р.) завершився придушенням спільного виступу Адальгіза й Аріхіза, герцога Беневенту.

Більш виснажливою для франків виявилася *Саксонська кампанія* (772–804), супроводжувана майже щорічними походами у землі саксів з прочісуванням значної території, нищенням поганських капищ, насильним навертанням на християнство,

взяттям заручників і залишенням на окупованій території гарнізонів у напвидкоруч збудованих фортецях.

Сакси-язичники (4 гілки: *вестфали, остфали, енгерни та нордальбінги*), що мешкали між нижніми течіями Ельби і Рейну, були народом войовничим і захищали свою свободу відчайдушно: виявляли непримиримість, незламність і спротив завойовникам, відповідали вторгненнями у землі Франкського королівства. Вже під час першого походу Карла на саксів (772 р.), у відповідь на вторгнення вестфалів, було спалено капище й повалено святиню саксів – ідола Ірмінсула, взято чимало заручників.

У 782 р. у відповідь на повстання саксів під проводом Відукінда було введено франкську адміністративну систему: відбувся розподіл ще незавойованої Саксонії на адміністративні округи на чолі з графами (в тому числі й з вірної Карлові місцевої знаті). Реакція була миттєвою – повернення з Данії Відукінда і вибух всенародного повстання, яке перекинулось і на Фризію. Священиків і новонавернених саксів вбивали, респта рятувалась втечею. Помста Карла була страшною. Він добре усвідомлював, що на карту поставлено його престиж у цілій Європі. Негаймо зібравши військо (хоча погодні умови не були сприятливими), він дійшов до нижньої течії р. Везер і біля Вердена викликав до себе сакських старійшин. Відукінд втік до Данії. Старійшини видали 4,5 тис. своїх найактивніших земляків, які того ж дня були обезголовлені в Вердені (*“Верденська різня”*). Було видано жорстокий закон (його зазвичай називають *“Першим саксонським капітулярієм”*), згідно з яким будь-яке посягання на франкську адміністрацію і церкву каралось смертю.

У 783–785, 794–799 рр. тривали найбільш жорстокі безперервні акції придушення опору саксів. Відбувалися масові страти, виселення захоплених саксів у внутрішні райони Франкської держави. Лише у 795 р. було переселено 7070 чол., а загалом – до третини мешканців країни.

У 798 р. було спустошено область між Везером і Ельбою. Союзники франків слов'яни – ободрити розгромили нордальбінгів. Цього ж року їхній князь Дрожко розгромив саксів при Свентані. В битві по-

лягло 4 тис. саксів. Карл був настільки задоволений, що визнав Дрожко “великим князем”, а Нордальбінгію передав ободритам. 1,5 тис. найнепримиренніших саксів було забрано Карлом в полон і приречено на страту або рабство. Значна частина саксів також була розселена у внутрішніх районах Франкії.

Саксонська кампанія залишила глибокий слід в думках сучасників. Ейнгард писав про неї як про 33-ти річну війну, бо до 804 р. продовжувалися ще (“про всяк випадок”) переселення і депортації переможених, мали місце окремі спалахи опору.

Приводом для *Аварської кампанії* (788–796) став виступ проти Карла Великого баварського герцога Тассіло III, котрий діяв спільно з аварами (788 р.). Цього ж року на генеральному сеймі в Інгельгеймі Тассіло III було засуджено, а Баварія остаточно приєднана й перейшла в управління графів. Разом з нею до Франкської держави відійшли південнослов'янські землі – Карінтія і Крайна. Ейнгард стверджував, що за складністю й тривалістю, “Аварська” кампанія Карла поступалася лише “Саксонській”. *Авари* – конгломерат тюркських племен, що пройшли у VI ст. через територію теперішньої України і, витіснивши масиви сербських і хорватських племен, а також частину волинських племен (дулібів), утворили в Паннонії на придунайській рівнині свою потужну державу – *Аварський каганат*. Звідти вони загрожували Візантії, поступово разом з слов'янами опановуючи Іллірію, Далмацію і Балкани. Вони також здійснювали грабіжницькі набіги на Центральну Європу. Ставка кагана аварів знаходилася в Паннонії у *Ринзі* – сильно укріпленому концентричної форми таборі. Франки вважали аварів дикунами, зрівнюючи їх з ордами Аттіли, постійно вживаючи в тексті щодо них паралельно *“гуни чи авари”*.

Хоча франкські “Аннали” намагаються змалювати цю війну як суцільну низку перемог, насправді перемоги коштували Карлові чималих зусиль: будівництво підвісних мостів, проривання каналів, розчленування армії на окремі корпуси, і навіть, участь річкового флоту на Дунаї. У 795 р., подвоївши чисельність війська, Карл з союзниками (південними слов'янами) роз-

громив аварів. Хорутанський князь Войномир вторгся в межі Рингу й захопив все золото кагана, відправивши здобич до Аахена. У 796 р. похід Піпіна Італійського довершив справу. Побачивши величезне військо, авари самі вбили кагана і його головних радників. Піпін не став з ними вести переговори, оскільки йшлося про повне винищення. Ввійшовши в столицю, Піпін навантажив на 15 підвод решту аварських скарбів. Коли в Аварію прибули священники, щоб охрестити залишки аварів, виявилось, що Паннонія спорожніла і майже вся людність була перебита.

У 789–806 рр. відбувся ряд каральних військових походів франків та їхніх союзників у слов'янські землі: проти *вільців-лотичів, чехів, лужицьких сорбів* (здебільшого у відповідь на їхні виласки). Цікаво, що Карл не намагався включити слов'янські землі до складу Франкської держави. За його розумінням “Град Божий на землі” мав бути створений виключно на основі романо-германської єдності.

Невдачею закінчився похід Карла Великого за Піренеї (778 р.), коли він виступив на прохання правителя Сарагоси на допомогу проти омейядського еміра Кордови. Повертаючись після поразки з-під Сарагоси (15 серпня 778 р.), передовий загін франків, очолюваний префектом Бретонської марки Роландом (Хруотландом), потрапив у засідку в Ронсевальській ущелині (Західні Піренеї) й був атакований басками. Цей похід, а також героїчна загибель Роланда, стали основною сюжетною лінією відомого французького епосу – “Пісні про Роланда”.

У 781 р. Аквітанію було перетворено на віце-королівство на чолі з молодшим сином Карла – Людовиком. У 799 р. відбувся похід Карла Великого з численним військом у Бретань, яку однак повністю завоювати не вдалося. Карл продовжив походи за Піренеї, результатом яких стало взяття м. Барселони у 801 р. Барселона стала центром *Іспанської марки*, до якої були в 806 р. приєднані території до ріки Ебро.

У 803–810 рр. Карл успішно воював з Візантією на Адріатичі. Його союзником був знаменитий багдадський халіф Гарун ар-Рашид (786-809). Наслідком ряду перемог над візантійськими військами, союзниками пролангобардської коаліції, ста-

ло приєднання до Франкської держави Істрії (805 р.). Останні роки правління Карла Великого були відзначені нападами данійського короля Готфріда на Нордальбінгію (808–809 рр.), нападами норманів, а також піратів-сарадинів Середземномор'я. У 811 р. Карл інспектував флот у Булоші і Генті, з метою організації відсічі таким нападам.

Завоювання Карла Великого збільшили територію Франкської держави вдвічі: від Шлезвіга на півночі до р. Ебро на півдні, від Атлантики на заході до Паннонії на сході. Верховну владу Карла Великого визнали королі Галісії і Астурії на території сучасної Іспанії. В дружніх відносинах з ним перебували король Шотландії і вожді ірландських племен.

Для захисту рубежів держави, Карл Великий будував кам'яні замки і сторожові вежі. В гирлах судноплавних річок стояли військові флотилії для захисту від нападів з моря войовничих норманів. У прикордонній смузі і у великих містах-фортецях розміщувалися постійні військові загоны – *скарри*, що склалися з професійних воїнів.

Карл Великий розпочав облаштування *марок* – укріплених прикордонних графств, очолених маркграфами, у чьому розпорядженні були значні військові сили і повноваження. Ці марки склалися в систему, здатну, як вважалося, забезпечити державі спокої. Так, у 776 р. заново укріплені фортеці Ересбург і Сігібург, а також новозбудована фортеця Карлсбург, стали основою *Саксонської марки*. У 70-х роках VIII ст. було створено *Бретонську марку* (з містами Ренн, Тур, Анжер). У 779–801 рр. основу *Іспанської марки* склали міста Барселона, Герона, Урхель, Вік. У 809 р. було створено *Данійську марку* (внаслідок мирних переговорів з Готфрідом Данійським в Нордальбінгії, відібраний від ободритів, було збудовано декілька фортець). На сході існували *Чеська* (з 805 р.), *Сорбська* з містами Бардовік, Магдебург, Регенсбург, Ерфурт, Форейм (з 806 р.), на південному сході – *Фріульська* (з 776 р.) та *Східна чи Паннонська* (створена після аварського походу 796 р. для відсічі набігам хорватів і сербів) марки.

Скориставшись з конфлікту римського папи Лева III (795–816) з населенням Рима (прогнаний 25 квітня 799 р. папа втік

Корона Карла Великого.
Віденський національний музей

до короля франків у Падеборн), Карл вчетверте відвідав “вічне місто” у листопаді 800 – квітні 801 рр. 1 грудня 800 р. на “священному суді” у соборі св. Петра з папи були зняті всі звинувачування. На знак подяки Лев III 25 грудня 800 р. поклав на голову Карла імператорську корону. Пролунали

Карл Великий і папа Лев III

вигуки: “Хай живе Карл Август, Богом вінчаний, великий і миротворчий римський імператор”. Акція була спланована заздалегідь, про що свідчить текст попередньої угоди про це між Карлом Великим та Левом III (799 р.). Удаваний вияв невдоволення Карла під час коронації був лише шармом у його обережній політиці стосовно Візантії. Папа завдяки коронації наймогутнішого правителя тогочасної Європи відновив свій авторитет у Римі. Оскільки Карл Великий як римський імператор мав стати імператором усього християнського світу (включно з Візантією), відповідно мала бути встановлена супрематія Риму над усією християнською церквою.

З часів Одоакра (476 р.) візантійські імператори дивилися на себе як на єдиних спадкоємців Римської імперії. В їхніх очах варвар-франк був небезпечним суперником, а його італійська політика вже давно їх дратувала. Коли ж візантійська імператриця Ірина (797–802) прийшла до влади, фактично усунувши свого сина Константина VI, Карл скористався моментом і запропонував їй шлюб, плануючи династично об’єднати дві імперії. Однак 31 жовтня 802 р. завдяки змові знаті Ірину було скинуто, а новим імператором став Никифор (802–811). Почалася франко-візантійська війна (803–810 рр.), де Візантія зазнала ряду поразок на Адріатиці, і поступилася франкам півостровом Істрія. Імператор Михаїл I Рангавіс (811–813) зрештою змушений був визнати Карла Великого імператором, рівним собі (812 р.), але його наступники дали ігнорували імператорський титул франкських королів.

Імператор зміцнював свою владу, спираючись на Церкву, яка перебувала під його захистом. Франкфуртським капітулярієм (798 р.) він забезпечив зовнішнє становище духовенства, перетворивши звичайну сплату десятини на користь церкви на державний закон. Карл сам призначав єпископів на місця й наділяв їх бенефіціями разом з колом обов’язків. За його правління набуло поширення церковне будівництво (27 кафедральних соборів і 232 монастирі).

Прагнучи бути більшим католиком, ніж сам папа, Карл Великий стежив за дотриманням кліриками приписів церк-

ви, підтримував проповідь місцевими діалектами задля більшої їх зрозумілості населенням, особливо нещодавно наверненим у християнство. Втручався він і в богословські суперечки: боровся з *адопціанам* (доводили, що Ісус Христос “адоптований”, тобто усиновлений син Божий, їх очолював урхельський єпископ Фелікс в Іспанії у 792–799 рр.); видавав укази про безшлюбність духовенства, на два з половиною століття випередивши вирішення цього питання. У 809 р. Аахенський церковний собор з його подання затвердив нове тлумачення “*Filioque*”, згідно з яким “*Святий Дух походить від Отця і Сина*” одночасно. Це був перший камінь у фундамент майбутнього розколу західної та східної християнської церкви (1054 р.). Карл намагався покласти край всякому втручання Церкви в політику, стверджуючи, що папа повинен займатися лише церковними справами.

У останніх капітуляріях Карл виявляв тривогу з приводу людської гріховності і жаль з приводу неможливості встановити справедливість як основу основ християнського суспільства. Він також вважав, що зміцнення відносин васальної залежності зняло б з нього, як суверена, частину повноважень. Карл дарував землі васалам і відданим людям; той, хто прийняв дар, був зобов'язаний йому службою і клявся у вірності.

У 806 р. Карл Великий вирішив розділити імперію між трьома синами. У 810 р. помер старший з синів – Піпін Італійський, на якого батько покладав особливі надії, а у 811 р. – Карл Юний. За таких обставин Карл Великий у 813 р. в Аахені коронував імператорською короною останнього сина Людовика.

28 січня 814 р. Карл Великий помер від лихоманки, ускладненої плевритом. Його оплакували всі, навіть язичники, як “батька вітчизни” (*quasi pater orbis*). Поховання імператора відбулося з великими почестями, гідними його життєвого шляху і діянь. Над могильною плитою була зроблена позолочена арка з його зображенням і написом: “*Тід цим пам'ятником покладено прах Карла Великого і католицького імператора. Сильно розширив він королівство франків і щасливо правив 47 років...*”

§ 3. Життя в імперії Карла Великого. Карл Великий успадкував родові помістя, сконцентровані на північ від Луари біля Парижа, а також в басейнах рік Уази, Марни, Ени, Маасу (близько 300 одиниць). Чільне місце з-поміж таких помість займали *пальції* та *пфальци*, в кожному з яких був палац (довкола декількох вілл). З подібного помістя виріс Аахен, перетворившись на столицю імперії. Домени збільшувалися частково шляхом заорювання нових земель.

Королівські маєтки були зразковими господарськими закладами. Від своїх управителів – *вілліків* або *майєрів*, кожен з яких відав окремим маєтком-віллою, Карл вимагав точного звіту: якщо вони провинилися, то мали з'явитися в резиденцію короля “*і відповідати своєю спиною або понести інше покарання, яке забажає призначити королева*”. За старим звичаєм королеві в цій частині управління належала значна самостійна роль. За інструкцією Карла, *віллік* мав мати під наглядом стільки землі, скільки міг обійти і оглянути протягом дня. У розпорядженні *вілліка* знаходилася також численна челядь – лісничі, конюхи, скотарі тощо. Управителі мали творити суд і стежити за порядком у ввірених їм фісках, відмовлятися від хабарів і підношень, та жодним чином не використовувати для своїх особистих потреб людей маєтку.

Безпосередніми виробниками в маєтку були селяни. Вони поділялися на декілька категорій: *особисто-вільні*, *напіввільні* та *раби*. Але становище у всіх них було приблизно однакове: вони “*сиділи на наділах*” (мансах), виконували повинності і платили оброки. Разом із землеробами у маєтку жили і різні ремісники: ковалі, черевичники, ювеліри, сідельники, теслі.

Імператор сам чудово розбирався у всіх тонкощах своєї помісної економіки, перевіряючи щорічні звіти. Він точно знав, які і коли продукти повинні надходити до палацу, і міг перерахувати понад сто видів овочів, фруктів і трав (окремі з яких на сьогодні не відомі). Кошти від продажу надлишку, природно, осідали в королівській скарбниці. Постійно займаючись своїми помістями, їх проблемами та структурою, Карл поступово виробив певну модель, яку зго-

дом намагався поширити на монастирі й на маєтки світських землевласників. У складеному ним *"Капітулярії про помістя"* (бл. 800 р.) докладно описані всі обов'язки управителя великого королівського помістя та його підлеглих, робочий і домашній інвентар його жителів, розпорядок сільськогосподарських робіт і діяльність ремісників помістя, порядок постачання королівського палацу різноманітними продуктами тощо.

Карл Великий також змусив абатства й окремі монастирі складати описи своїх маєтків і доходів від землі – так звані *"поліптики"* – класичне джерело з історії ранньофеодальної вотчини, виразники рівня господарських відносин каролінзької доби. У цих описах містяться дані про кількість монастирської землі та будівель, розташованих на ній. Однак, здебільшого, це списки селянських держань (мансів) із зазначенням місця їхнього знаходження і переліку селянських повинностей, пов'язаних із ними; імен та соціального статусу держателів і членів їхніх родин. Найбільш відомим з них є поліптик Ірмінона, абата монастиря Сен-Жермен-де-Пре поблизу Парижа (поч. IX ст.). Збереглося приблизно 3/5 його тексту: немає початку, частини середини та закінчення. У відлілому тексті цього поліптика описані 25 монастирських помість (фісків), 19 з яких знаходилися в районі Парижа (приблизно 33-х тис. га орних угідь). Це джерело фактично зафіксувало результати опитування населення помість, яке давало свідчення про розміри своїх держань і належні з них повинності.

Органи вотчинного управління почали відігравати важливу роль в адміністративній системі держави. В часи Карла Великого широке розповсюдження отримали *імунітетні грамоти*, через які території, що належала власникові імунітету – *імуністові*, вилучалася (частково або повністю) з підпорядкування державних органів у судових, податкових і адміністративних справах. Вотчинним таким чином одержував над своїми селянами судову, податкову та адміністративну владу.

Поглибленню соціального розшарування та розорення вільних селян-общинників сприяли безперервні війни, військові повинності та платежі, державні

та церковні податки, стихійні лиха, неврожаї та голод. Боргова залежність значної маси селян поширила метод, за якого селянин спочатку втрачав свій наділ (в рахунок боргу), а згодом одержував її ж у користування, за що мав виконувати повинності на користь свого пана. Подібні операції отримали назву *"прекарний договір"*. Даний договір формально не встановлював особистої залежності, але разом з тим, створював всі умови для цього. Він спричиняв виникнення умовного тримання землі, переданої в тимчасове користування, супроводжувався виникненням тих або інших обов'язків прекаріста на користь великого землевласника (працювати на полях пана, віддавати йому частину врожаю).

Прекарісти створювали перехідний шар від *вільних общинників-аллодистів* до *залежних селян*. Існували три форми прекарія: *precaria data* ("прекарій даний") – своєрідна форма оренди землі, на підставі якої безземельний або малоземельний селянин одержував ділянку землі в тимчасове користування. За угодою *precaria remuneratoria* ("прекарій відшкодований") – прекаріст спочатку віддавав свою ділянку землі землевласникові, а згодом одержував його назад у володіння. Цей вид прекарія виникав, як правило, внаслідок застави землі в рахунок боргу. За угодою *precaria oblata* ("прекарій дарований") прекаріст, що вже потрапив у економічну залежність, віддавав свою ділянку панові, а згодом одержував від нього свою і додаткову ділянку землі, але вже як умовне тримання.

Власник прекарія володів правом судового захисту проти третіх осіб, але тільки не стосовно землевласника. Прекарій міг бути взятий назад землевласником будь-якої миті. У міру того, як число підвладних власникові прекарістів зростало, він отримував над ними все більшу владу.

Залежні від різноманітних обставин селяни були змушені шукати захисту у сильних і впливових осіб, через що з середини VIII ст. набула широкого розповсюдження система заступництва – *патронату*. Акт передачі себе (свого майна) під покровительство сильнішої, могутньої світської людини або церкви, монастиря чи єпископа називався *"комендацією"*. Окрім пре-

карних відносин, комендація передбачала встановлення особистої залежності “слабкого” від свого покровителя, а також виконання повинностей на користь покровителя.

Першими у відносини підпорядкування і залежності до своїх патронів вступали (комендувалися) дружинники, а ті, у свою чергу, виявляли останнім покровительство, надаючи зброю, коней, пізніше – землі. Окрім дружинників, які самі ставали вотчинниками, комендація поступово поширювалася на інших вільних людей, які потребували покровительства магнатів – дрібних державців селянського типу і поселенців (окремі з них навіть перебували на утриманні панського двору). Це вело до швидкого скорочення кількості вільного населення.

Так виникав новий суспільний устрій, при якому загальна залежність від короля змінювалася приватною залежністю від безпосереднього пана, і центр ваги переміщався від королівської, об’єднуючої влади до влади багатьох. Ці останні, спираючись на своїх васалів, тим більше чинили опір королю, чим більше той потребував їхньої допомоги. Піднесення знаті в умовах дії патронату, комендації, прекарія та бенефіція було таким же незворотнім, як і перетворення основної маси населення на безпосередніх виробників, підпорядкованих великим землевласникам. Крім того значна частина селян в силу майнового становища втрачала свій статус воїна.

Договори комендації (заступництва) виникли нерш за все у відносинах селян з церквою, монастирями. Вони не завжди були безпосередньо пов’язані з втратою свободи і прав власності на земельну ділянку комендованого. Але, одного разу потрапивши під таке заступництво, вільні селяни, які до того ж втратили статус воїнів, перетворювалися на “тяглий стан”, який поступово втрачав свою особисту свободу.

Держава Карла Великого активно сприяла зміцненню цієї системи. В капітулярії 787 р. заборонялося кому-небудь приймати під заступництво людей, що залишили сеньйора без його дозволу. Поступово васальні зв’язки, або відносини залежності, охопили всіх вільних. Капітулярієм 808 р. їм вже наказувалося йти на війну ра-

зом зі своїм сеньйором або з графом.

З VIII ст. залежне становище франкського землероба починає ставати нормою аграрних відносин у державі. Ця залежність захоплювала усе більшу частину колишніх галло-римських колонів, орендарів та посаджених на землю римських рабів, так само, як і частину вільних галло-римського та германського походження. Конкретні форми цієї залежності були дуже різноманітні, дрібні землероби і далі самостійно вели своє господарство, але їх залежність від бенефіціаріїв, а пізніше феодалів ставала все більшою.

Карл Великий розділив територію своєї держави на 11 провінцій, що містили по 33 королівських округи (*графства*) на чолі з “*judex*” – посадовими особами, герцогами або графами. Графства створювалися на базі більш давніх округів – *пагів*. Як і паги, графства були дуже неоднорідними, серед них траплялися зовсім карликові, як-от графство Савліс, і такі гіганти, як Овернь.

Карл управляв своєю імперією, передусім спираючись на віддалих людей і особисті зв’язки. За винятком часу, проведеного в своєму палаці в Аахені, імператор постійно роз’їжджав територією власної держави.

Двічі на рік Карл збирав державні сейми, що вирішували важливі для країни питання. На весняному (*“травневих полях”*) могли бути присутніми всі особисто вільні франки. Там Карл оголошував “свої рішення”, згодом видані в капітуляріях, а його віддані особисто клялися королю у вірності, що їм доводилося повторювати неодноразово. На осінньому ж (*“вересневих полях”*) були присутні тільки знатні представники духовної і світської знаті – *“Рада знатних людей”*. Тут король вислуховував думки у всіх справах, що стосувалися *“добра короля і королівства”* та приймав дарунки від знаті.

Королівський двір став центром державного життя. Було скасовано посаду майордома. Головним став *канцлер*. Початково канцлер відав церковними церемоніями при дворі і слідкував за відзначеннями церковних свят, пізніше замінив референдаріїв, а відтак став охоронцем державної печатки, якою скріплювалися всі важливі документи і очолював двірцевий штат.

Спостережні та судові функції при дворі перейшли до *палацового графа (пфальцграфа)*. При дворі жили *"товариші"* короля (*comites*), вузьке коло осіб, на яке король міг розраховувати у вирішенні певних питань.

Графи, які здійснювали управління королівськими округами, поєднували адміністративні, військові та судові функції. Але на широких просторах імперії різноманітні народи зберігали власні судові звичаї й правові погляди. *Графи* очолювали військові загопи і ополчення округу. Винагородою за службу були земельні надання і право утримувати на свою користь частину поборів з населення (за рахунок чого формувалися військові загопи графів та інших васалів).

Імунітетне право (вилучення з-під юрисдикції намісників короля території наданого лену) концентрувало в руках великих землевласників також адміністративну, військову, судову і фіскальну владу. Це містило у собі загрозу можливого феодалного роздроблення. Карл Великий намагався запобігти можливості спільних інтересів і справ графів із єпископами, добиваючись щоби одна влада контролювала іншу. *"Єпископи разом з графами і графи з єпископами, – йшлося у одному з капітуляріїв Карла Великого, – мають перебувати у такому становищі, щоби кожен з них мав можливість виконувати свою службу"*.

Ці заходи не давали бажаних результатів. Свавільля місцевих чиновників змусило імператора вдатися до інституту особистих контролерів – *"посланців"*: *"missi dominici"* (які контролювали судочинство й військову справу) та *"missi fiscalini"* (які здійснювали загальний нагляд). По декілька місяців у році одна світська і одна духовна особа спільно об'їжджали округи, що включали декілька графств. До їхньої компетенції входив, перш за все, нагляд за управлінням королівськими маєтками, за правильністю здійснення релігійних обрядів, за королівськими суддями, розгляд апеляційних скарг на рішення місцевих судів у важких злочинах. Вони також були покликані проводити в життя королівські розпорядження (оголошувати й тлумачити їх) та пропагувати ідею державної єдності. Королів-

ські контролери могли не лише скасовувати місцеві вироки й постанови, а й усувати з посад графів, єпископів й воєначальників, а також призначених тими осіб. Королівські *"посланці"* мали право придушувати повстання, вимагати видачі злочинця, що знаходився на території духовного або світського сеньйора. Про результати перевірок *"посланців"* звітували на *"травневих полях"*. Там само графи доповідали королю про дії *"посланців"*.

Але і така система не змогла виключити зловживання. Через часті скарги на судочинство Карл вніс деякі зміни в судові функції графів. На початку 80-х років VIII ст. з'явився припис, згідно з яким граф зобов'язувався на свої щомісячні судові засідання запрошувати представників ввіреного йому округу з людей *"шляхетних, мудрих і богобоязких"*. Такі особи – *скабіни*, фактично стали суддями, роль же графа відтепер зводилася до головування й оголошення вироку. Замість обтяжливої процедури зборів усього вільного населення на часті судові з'їзди також була введена посада *ешевена* – виборної особи, що на графському суді представляла вільну громаду.

Про енергійність Карла Великого свідчать його капітулярії, як з 770-х років називали королівські укази через поділ їхніх текстів на окремі параграфи (капітули). Поєднуючи у собі риси публічного (державного) і приватного (вотчинного) права, франкські капітулярії містять найрізноманітнішу інформацію про господарство, суспільний устрій, політичні інститути Франкської держави. Вони торкалися усіх сфер державного життя – від церковної організації до облаштування королівських помість. Збереглися відомості про 65 капітуляріїв Карла Великого, що містять понад тисячу окремих постанов.

Карл Великий дбав про впорядкування *"варварських правд"* – законів різноплемінних підлеглих народів (капітулярій 802 р.). Хоча були збережені *"старі римські"* закони, кожен великий регіон (Аквітанія, Ломбардія, Саксонія тощо) додатково отримав свій кодекс. Євреї судилися за власними законами. Закріпивши імперським титулом свої права на завойовані землі й не скасовуючи місцевих законів, Карл зробив спробу створити і загальноім-

перське законодавство. Капітулярії, що раніше торкалися конкретних народів (наприклад, саксів), після 800 р. були вже загальноімперськими документами.

Поєднання суворої уніфікації в сфері релігії й управління державою з повагою до традицій кожного народу, що населяв Імперію, стало характерною рисою правління Карла Великого і так чи інакше вплинуло на законодавство майбутньої Європи.

Карл Великий продовжив реформу свого батька Піпіна I (срібний монометалізм); золоті соліди карбувалися надзвичайно рідко. Офіційна грошово-рахункова одиниця – срібний лівр містила близько 400 грамів і складалася з 240 деньє. Король мав монополію на карбування монети, підтверджену капітуляріями 805 і 808 рр. Монету карбували здебільшого в великих містах, а згодом лише в Аахені. З 790 р. з монет стали зникати назви монетних дворів, поступившись місцем профілю та імені короля, а з 800 р. – імператора.

Будучи великим політиком і досвідченим правителем, Карл Великий так і не перестав бути вотчинником-господарем. Державна скарбниця сприймалася ним як власна. Заволодівши коштовностями аварської скарбниці, Карл роздав його частину своїм соратникам і церкві, а решту зберігав у скринях. Помираючи, він не залишив загальнодержавної скарбниці. Діти і внуки (як і палацові слуги) за заповітом отримали мізерну частку накопичених грошей, тоді як решта була віддана церкві: турбота про “спасіння душі” відсунула на задній план турботу про долю держави.

Прикметою часу була й слабкість торгівлі, яка знаходилася в руках фризів і євреїв. Фризи жили в внутрішніх містах – Майнці, Вормсі; а фризькі (фризькі) вовняні сукна всюди були в ціні і складали важливу статтю торгівлі зі східними країнами. Зовнішня торгівля імперії була зосереджена в руках євреїв. За правління Карла Великого вони користувалися такою віротерпимістю, якої ні до нього, ні після нього, їм ніхто не надавав.

Заможна верхівка користувалася майже виключно імпортованими товарами, які привозили з Візантії чи з мусульманського Сходу. Транзит йшов різними шляхами – через багату Італію, через міста Септима-

нії і Провансу, через Напт і Бордо, до Ламаншу й Північного моря, де головну роль відігравав великий торговий порт Квентовік. Тут діяли професійні купці – генуезці, ірландці, бретонці, англосакси, а транзитним товаром були раби, коні, сіль, вино, пергамент і тиснена шкіра, пахоці, метали, пурпурові тканини, індійські перли тощо. Карл Великий надавав покровительство цій торгівлі, оскільки до скарбниці потрапляла десята частина від кожної торгової операції.

Тривалих і стабільних господарських зв'язків між окремими районами держави франків не було. Хоча в з точки зору її соціально-економічного розвитку в ряді областей племенні відмінності давно вже стерлися, такі з них, як Аквітанія, Прованс і Септиманія значно випереджали більш відсталі області на схід від Рейну: Баварію, Тюрингію, Алеманію, Саксонію, де домінували пережитки родоплеменного устрою.

З метою покращення транспортної мережі і сполучення між різними частинами імперії, на римський зразок по всій країні будувалися мости, ремонтувалися й прокладалися нові дороги, ремонтувалися канали. У 793 р. навіть з'явився грандіозний для того часу проект поєднання каналом Дунаю і Рейну. Він не був виконаний лише через відсутність необхідної кількості робочих рук.

§ 4. Людовик Благочестивий (814 – 840). Хроністи саркастично називали молодшого сина Карла Великого “Благодухим”. Змолоду він мріяв про чернече життя, регулярно носив і знав всі тонкощі церковної служби, і лише суворе паполягання батька стримало його від усамітнення у монастирі. Його ідеалом був дядько Карломан (син Піпіна Короткого), який подався свого часу в ценці і “*досяг висот подвижницького життя*”.

Людовик Благочестивий часто вагався при прийнятті важливого рішення і залежав від думки свого, здебільшого церковного, оточення. Клірики всіляко навіювали монархові, що він вже не “*збирач земель*”, як його попередники, а “*августійський імператор*”, що править імперією не як власністю, а як паствою, уповноважений вищим промыслом на благо будівництва “*Граду Божого*”. Він, у свою чергу, дарував

церкві землі, відновив і збудував понад 26 монастирів, вивів чернецтво із стану занепаду, у якому те перебувало.

У державних справах Людовик, не знаючи як впоратися зі свавіллям знаті, замість того, щоби вгамувати її, змусити до покори своєю імператорською владою, загравав перед нею, роздаючи у володіння нові лени, чим ще більше посилював її позиції. Наслідком такої політики стала тривала міжусобна війна, що поклала початок розпаду Франкської держави, залученої світськими вельможами і єпископами в боротьбу придворних угруповань, від яких згодом і верховна влада опинилася в цілковитій залежності.

Державним актом, виданим в Аахені в 817 р., Людовик Благочестивий провів розподіл імперії (*"Ordinatio imperii"*) між синами від дружини Ірмінгарди: Лотарем (більшість власне франкських земель і італійські володіння), Піпіном (Аквітанія, Гасконь і Іспанська марка) та Людовиком (Баварія, Алеманія, Каринтія, землі аварів, і формально Чехія). Імператорський титул мав дістатися Лотареві. Собі він залишав північно-східні землі вздовж Рейну (колишня Австразія). Піпін і Людовик, згідно з цим актом, зобов'язувалися приносити йому дари, без його згоди не могли одружуватися, починати війну і укладати мир. Після їх смерті піддані мали визнати спільними королями їх старших синів, щоби унеможливити наступний поділ королівства.

Однак, після смерті Ірмінгарди Людовик у 819 р. одружився з Юдіф, донькою Вельфа, графа Німецького і Баварського. 13 червня 823 р. у неї народився син Карл, якому імператор вирішив залишити частину спадщини (початково Швабію). У 829–831 рр. Людовик розробив і ввів новий порядок успадкування, який нікого не влаштовував. Після ряду повстань синів і декількох тимчасових позбавлень трону (830–833 рр.) Людовик Благочестивий зрештою 1 лютого 839 р. в Метці знову повернув собі імператорський титул. Цього ж року він підняв питання про успадкування між синами Лотарем, Людовиком і Карлом, включивши до володінь Карла Нейстрію, Аквітанію, Септиманію, Іспанську марку і Бургундію, а 26 червня 840 р. помер.

§ 5. Верденський поділ Імперії. Війна між синами Людовика Благочестивого вибухнула відразу (840–843 рр.). Лотар, що успадкував титул імператора, оголосив про неподільність спадщини, тобто імперії. У відповідь на це Людовик і Карл уклали союз і виступили проти старшого брата. **25 червня 841 р.** вони завдали йому поразки при **Фонтену-ан-Поїзе**, неподалік м. Осера. Сам Лотар втік до Аахена. У цій братовбивчій битві зійшлося близько 300 тис. і загинуло понад 40 тис. осіб – еліта франкського воїнства. Представник вищої франкської знаті хроніст **Нітгард (+ 844)**, з боєм писав у своїй праці *"Чотири книги історії"* (опис подій доведено до 843 р.): *"брат йшов на брата, племінник здіймав руку на племінника"*.

Після Фонтену Людовик та Карл зблизилися. **14 лютого 842 р.** у Страсбурзі між ними був укладений новий договір, скріплений урочистою клятвою (*"Страсбурзька клятва"*), виголошеною Карлом романським (старофранцузьким), а Людовиком старонімецьким діалектами. Текст клятви, докладно збережений завдяки Нітгардові, був простим і лаконічним: *"З любові до Бога і задля спасіння християнського народу і нашого спільного спасіння, від цього дня й надалі, наскільки Бог дасть мені розуму і сили, так буду захищати цього мого брата, допомагати йому і всілякими іншими способами, як належить по правді захищати брата, з тим, щоби і він мені вчинив те саме, а з Лотарем (Карлом) не вступлю ніколи у жодні зносини, які, якщо мені стане відомо, будуть шкідливі для нього (мого брата)"*. Це не лише політичний документ, але і свідчення про об'єктивність формування споріднених, але різних, народностей у межах однієї імперії, дві найдавніші філологічні пам'ятки двох великих європейських мов. За влучним висловлюванням російської дослідниці Н.Басовської, *"це було перше означення двох різних культур"*.

Перед загрозою переважаючих сил Лотар змушений був шукати примирення зі своїми братами і в середині червня 842 р. вступив з ними у перемовини. У **серпні 843 р.** у Вердені брати підписали договір (текст не зберігся, про нього лише згадують Бертинські Анналі) про розподіл імпе-

рії Каролінгів на три частини: землі на захід від Рейну – Аквітанія, Нейстрія, Фландрія, Іспанська марка, Септиманія – мала дістатися **Карлові**; землі праворуч Рейну – Баварія, Швабія, Франконія, Саксонія, Тюрингія, а також лівобережні міста Шпейер з околицями, Вормс і Майнц, відійти середньому братові **Людикові II**; старший же, **Лотар**, за умовами договору зберігав за собою імператорський титул і став правителем королівства, що простяглося смутою від Північного моря і гірла Рейну до гірла Рони (Фрісландія, Лотарингія, Бургундія, Прованс), а також володіння франків на Апеннінському півострові. В його володіннях знаходилися великі міста Рим, Мілан, Марсель, Лугдун, Ліон, Трір, Аахен і Кельн.

Переділ території колишньої імперії Карла Великого мав всесвітньо-історичне значення, оскільки німецька східна половина держави була відокремлена від французької західної і таким чином було започатковано нові держави на основі відмінності національностей і мов. Фактично утворилися три держави: *Західнофранкське* (майбутня Франція) та *Східнофранкське* (майбутня Німеччина) королівства і *“держава Лотаря”* (майбутня Італія разом із землями по Рейну). Національної основи не вистачало лише державі Лотаря, випадково складеній і тимчасово зібраній під владою одного правителя.

Охоплюючи територію майже всієї Західної Європи і не маючи на своїх кордонах супротивника у рівного їй по силі, Імперія франків здавалася незламною і непорушною. Проте, вже тоді вона несла в собі елементи занепаду та розпаду. Їх слід, насамперед, шукати у відсутності міцного економічного підґрунтя та домінуванні натурального господарства. Господарська замкнутість регіонів, безперервне зростання влади великих землевласників на місцях і безсилля центральної влади обумовили неминучий розпад імперії. Посилюючись, регіональна знать дедалі більше втрачала колишню зацікавленість у єдиній державі.

Крім того це було нестійке військово-адміністративне утворення, конгломерат скорених силою племен і народностей під протекторатом франків, нічим, окрім військового примусу, не пов'язаних. Тому іс-

торичний розвиток відбувався не в межах Імперії в цілому, а в межах цих окремих народностей і племен, у яких закономірною була тенденція до звільнення з-під влади завойовників.

Але внесок Карла Великого у розвиток європейської спільноти важко переоцінити – здійснений ним союз держави і церкви зумовив характер європейського суспільства на сторіччя вперед. Освітні і церковні реформи Карла Великого зберігали значення тривалий час після його смерті. Його дії підготували підґрунтя для розвитку феодалізму, оскільки вже існувала практика васальних відносин. Чимало майбутніх європейських правителів братимуть за взірець Імперію франків при зміцненні власної державності. Не випадково з часів Карла Великого, чий образ перетворився на символ справедливості й могутності, почали вживати титулатуру “король” (з латин. *Karolus* – Карл).

Контрольні запитання:

1. Які чинники допомогли Піпіну I легко оволодіти королівською короною?
2. Як формувалося військо Карла Великого?
3. Які наслідки мала Італійська кампанія Карла Великого?
4. Як проходила Аварська кампанія Карла Великого?
5. Чим закінчилися походи Карла Великого за Піреней?
6. Які соціальні зміни відбулися у франкському суспільстві за Карла Великого?
7. Що таке прекарій?
8. Що таке комендація?
9. Яким було управління імперією Карла Великого?
10. Якою ідеологією керувався у своїй діяльності Карл Великий?
11. Що змінилося в управлінні імперією за Людовика Благочестивого?
12. Які території отримали за Верденським поділом сини Людовика Благочестивого?

РОЗДІЛ 6: ПІВНІЧНА ЄВРОПА У V-XI СТ. ЕПОХА ВІКІНГІВ

§ 1. Скандинавія у I тис. н. е. Після відходу основної маси германських племен на континент Скандинавія і Ютландія спорожніли. В Скандинавії, особливо в Норвегії, придатні для землеробства землі складали 1-2 % всієї території, до того ж вони були відділеними одна від одної пасмами гір. Так само опинилися віддалені одна від одної общини вкритої лісами Швеції. Все це зумовило більшу організованість територіальних громад, які взяли на себе всю організацію життєдіяльності їх членів. А одночасно основою такої общини стало індивідуальне господарство вільного сільського господаря – *бонда*, розміри якого напряму залежали від його здатності відвоювати територію у гір, лісу та інших природних чинників.

Вищим органом общини стали *тінги* – народні збори, на яких були присутні всі вільні члени общини. Тут вирішувалися суперечки і основні питання життєдіяльності. Общини однієї округи (яка розташовувалася по берегах фйордів – вузьких заток, якими порізані береги Норвегії і, почасти Швеції, або якоїсь річки чи поблизу бухти) через потреби оборони своєї території утворювали *фольки*, на чолі з *хевдінгами*, вождями військових ополчень. Часом кілька фольків, заселених спорідненими родами, утворювали “*королівство*” з виборним *королем-конунгом*. Ці перші конунги суміщали військові функції з сакральними. Через це їх доля була зовсім незавидною. У неврожайні роки, під час стихійних лих, конунга могли звинуватити у тому, що сталося, і вбити як своєрідну жертву. У всіх важливих питаннях королі-конунги були залежні від тінгів своїх фольків.

Коли склалося королівство Норвегії, воно було розділене на чотири великих округи, кожен зі своїм окремим тінгом, зі своїми окремими законами і звичаями. Округ *Фростатбінг* (Frostatbing) включав фольки, розташовані на північ від Согне-фйорда; округ *Гулатінг* (Gulathing) займав територію південно-західних фольків, *Упланда і Віке* – включали всю країну на південь та схід від Центральної гірської гряди. Тінги двох останніх округів спочатку збиралися разом у Ей-

дзатінгу, але пізніше округ Віке відділився і утворив окремий тінг. Фольки стали ділитися на *сотні* (herad), території які виставляли в ополчення сотню воїнів. Сотні очолювали виборні *герсіри* (hersir), з часом ця посада стала спадковою і поєднала функції військового, цивільного і релігійного керівника.

Династії шведських та норвезьких конунгів (Інглінги) вели своє походження від верховного бога Одіна, поєднуючи сакральні, військові та цивільні функції. Частина хевдінгів стала спадковими *ярлами*. Права і функції конунгів та ярлів, які в першу чергу залишалися військовими вождями, залежали від особистої відваги, вміння вести себе у бою, а також везіння. Потрібен був ще авторитет, одного лише покликання на Одіна не вистарчало.

На тінгах, де вирішувалися всі важливі справи, головними залишалися *бонди* (bonde) – сільські господарі. Бонди платили конунгові *віру* (вергельд) за порушення миру. Конунги об'їздили зі своїми дружинами територію “*королівства*”, вирішуючи суперечки між общинами та фольками (виступаючи швидше своєрідними арбітрами, ніж верховними суддями) та збираючи добровільні дари та піднесення, на що утримували свої дружини та невеликий двір. Звалося це *вейцлою*. Під час вейцли бонди ще влаштовували бенкети (кормління) королю і його дружинникам, тобто ділилися з королями та їх військовими дружинами часткою своїх продуктів, але робили це у вигляді дарів.

Якщо ж конунг намагався “*утвердити насилля замість права*”, тоді всі бонди фольку отримували стріли як знак того, що конунга необхідно схопити і вбити. Якщо вбити не вдавалося, то конунга назавжди проганяли з країни. Права на престол мали, поряд з законними дітьми і бастарди, походження яких доводилося за допомогою ордалії (випробування залізом).

Давньонорвезьке і давньошведське суспільства були близькими за всіма головними ознаками. Конунги, ярли, хевдінги і бонди з часом стали використовувати і рабів. Це були, переважно, полонені під час нападів. З ними обходилися поблажливо-

во. Їм, навіть, співчували, так як за уявами скандинавів лише вільні воїни, які загинули в бою або померли з мечем в руках, могли по смерті потрапити у рай (Вальхаллу), тоді як раби були приречені мучитися і по смерті. Звання бонда вважалося почесним. Поступити на службу до конунга, навпаки, було для бонда ганьбою і у деяких випадках служило, навіть покаранням. Тому на посади королівських міністеріалів (службовців) спочатку ставили навіть рабів.

Конунги були найбільшими землевласниками, на їх землях були посаджені раби, які управлялися *армадрами* (atmadr). При дворі конунга жила його дружина (до трьох сотень професійних воїнів), яку називали "домашніми людьми". Хоча вони всі були особисто вільними людьми, їх вважали залежними від короля і не зараховували до самостійних бондів. Дружина жила, озброювалася і утримувалася за рахунок конунга, по жертвувань бондів та військової здобичі.

Населення Скандинавії любило війну, грабіжницькі походи, полювання, рибальство і військові вправи. Вони добре бігали на лижах, були витривалими, не боялися лісів та гір. Вони влаштували бенкети, на яких були присутніми і жінки, любили веселитися і пили міцні напої. Бажаючи потрапити у Вальхаллу, вони прагнули слави і смерті у бою.

У битвах навіть брали участь і жінки. Скандинавські жінки, які через походи своїх мужчин нерідко залишалися вдома одні, звиклі були і до полювань і до оборони своїх жител. Скандинави були фаталістами, вони вірили в долю, якої не уникнути і це збільшувало їх відвагу. Вони вірили, що перемогу вирішує Один і сміливо вступали в битву з переважаючими силами противника. Вони любили поезію. Їхні поети (скальди) оспівували подвиги як окремих воїнів так і конунгів та цілих сімейств. Скальди самі були учасниками подій, про які складали свої пісні. Через це їх пісні – прекрасні джерела до історії життя скандинавського суспільства. Конунги нерідко нагороджували скальдів золотом і повними здобичі кораблями.

§ 2. Вікінги. Через складні природні умови общинне землеволодіння тут не отримало розвитку. Землі, відвойовані у

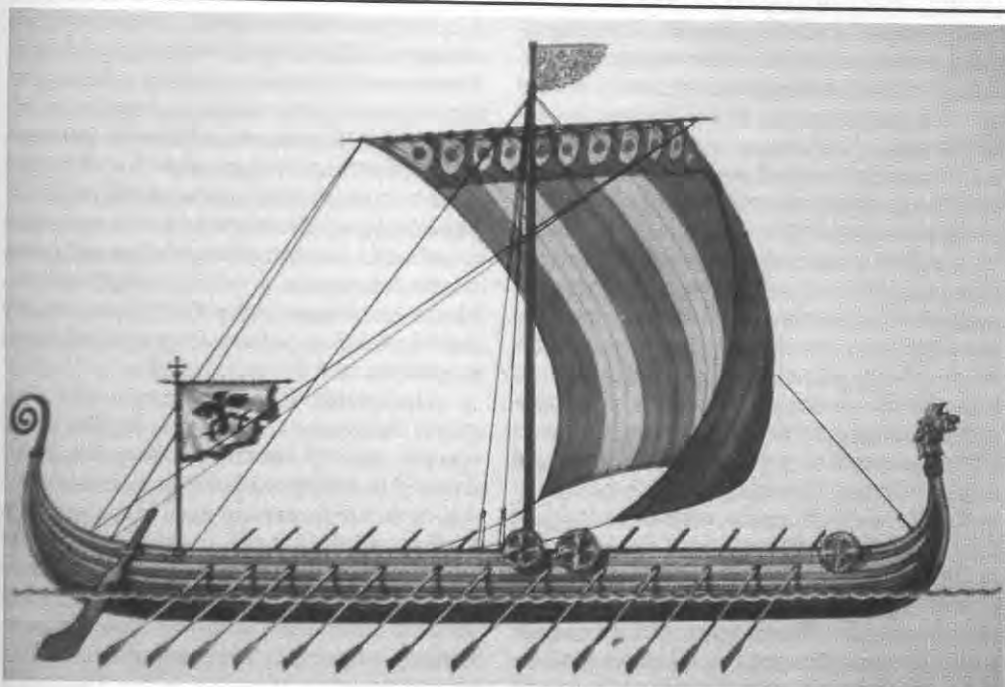
лісів та гір, складали власність конкретного бонда, який переважно сам їх обробляв, іноді даючи ділянки своїм рабам. Через брак землі рапо розвинулося право майорату, за яким всю землю і релігт нерухомості успадковував старший син, а молодші отримували свою долю грошми та шукали щастя у військових походах.

Ця ситуація сприяла активності скандинавів, їх морським походам в інші землі. Завжди знаходилися вожді, які збирали морське ополчення – *ледунг*, маючи під рукою масу молодих волонтерів, яких приваблювала слава, здобута мечем та сокирою. Учасники таких походів звалися *вікінгами* (більшість сходиться на тому, що цей термін означає "морського воїна, який вирушив за здобиччю"). Успішний похід дозволяв їх учасникам не просто збагатитись, а отримати можливість закладення власного господарства, стати повноцінним бондом. Частина з них була завжди готова закласти власний фольк на нових придатних землях.

Вже у VIII ст. норвежці, а за ними давці і шведи, стали наводити жах на сусідні прибережні землі. Коли ж місцеві конунги почали організовувати фольки у держави, дещо обмежуючи свободу вільних общин, число бажаючих взяти участь в походах, тобто піти у вікінги, стало зростати. За воїнами йшли і ті, які бажали осісти на завойованих землях. Стали брати участь у походах і купці, закладаючи факторії на узбережжі. Бажаючи прославитись і конунги виступали організаторами ледунгів.

Спочатку вікінги плавали морями у складі невеликих груп, виходили наприкінці весни чи на початку літа, нападали на острови та узбережжя, повертаючись додому з настанням осені, де зимували, щоби наприкінці весни знову піти в море. Невдовзі стали збиратися величезні ледунги, які висаджували потужні десанти, не боялися заглиблюватися далеко від берега, створювали бази, залишаючись на зиму, а навіть колонізували захоплені території. В Європі їх звали *норманами* (тобто північними людьми) незалежно від племенної приналежності. На Русі їх називали *варягами*.

Період походів великих ледунгів із закладеннями поселень та факторій розпочався у VIII ст. У 753 р. з'явилося укріплене

Дракар вікінгів (X-XI ст.)

городище вікінгів при впадінні р.Ладожки в Ладозьке озеро¹. Адельґ'юборґ (Ладога) стала базою вікінгів для освоєння шляху "з варяг в греки". Через Неву та Ладогу і далі по р. Волхов вікінги дійшли до оз.Ільмень і по р. Ловаті, яка впадає у це озеро, добралися до місць, де витікають Дніпро та Волга. Інші вікінги дійшли до цих місць через Західну Двину (Даугаву). Звідти по Дніпру та Волзі вони спустилися в Чорне та Каспійське моря, досягнувши казкового Константинополя (Мюкльгарда) та Персії. Шлях "з варяг в греки" надовго став важливою міжнародною артерією. В Англії вторгнення вікінгів розпочалося у 795 р., в Ірландії – у 835 р., в гирлі р. Луари у Франції, а потім на берегах Сени вікінги з'явилися у 841 р.

Далекі походи вікінгів покликали до втілення ряд винаходів в галузі мореплавства та озброєння. Наявність якісної болотної руди дозволила норманам зробити ряд видатних винаходів у галузі озброєння: важкі ударні списи, якими можна було колоти та рубати, сокири (з дровками до 90

см) з двома лезами, круглі щити з умбрами, і, що було найважливішим, "меч вікінгів" – довгий, важкий, дволезовий клинок з невеликою гардою, а також кольчуга і прекрасної конструкції шолом-каска (до якої Європа дійшла вже у пізньому середньовіччі).

Найбільшим досягненням вікінгів були їх бойові кораблі – дракари. Вузкий каркас такого судна був дуже зручним для підходу до берега і швидкого проходження по ріках та озерах. Їх можна було волоком на катках перетягувати з однієї ріки в другу, обходити пороги, водопади, гаті та укріплення. Такі судна будувалися спочатку як довбані однодеревки, борти яких нарощувалися дошками. Згодом перейшли до будівництва *лодей* з дощок, укладених рядами з перекриттям і скріплених гнутими шпангоутами. Фор- і ахтерштевні робилися піднятими, форштевень часто закінчувався фігурою дракона, звідки й назва дракар. Форма його була досконалою і забезпечувала найменший опір хвилям. Судно мало одну щоглу з широким міцним вітрилом. Вище ватерлінії воно яскраво розфарбовувалося. Голови драконів нерідко мали позолоту. Ахтерштевні виконувалися ча-

¹ Дата встановлена за дендрохронологією містків, отриманою Є.Черних та Є.Рябініним у 1970–1980-х рр.).

сом у вигляді хвостів драконів. При підході до портів по бортах вивішувалися щити. У своїх водах ці прикраси (голови і хвости драконів) знімалися, щоб не лякати добрих духів.

В туманних північних морях лоді, мов казкові дракони вискакували на берег, а з нутроців чудовиська висипали закуті в залізо воїни з жакливим криком: "Одін!!!" (його двійник Перун при Рюриковичах очолював пантеон богів на Русі). Судно могло іти під вітрилом, на веслах (13 пар весел було мінімальною кількістю для дракара), причому щогла могла вкорочуватися або взагалі зніматися, управлялося воно стерном у вигляді лопасті, установленим на кормі з правого борту. Перші дракари були розраховані на 40-80 чоловік, пізніше з'явилися конструкції завдовжки до 46 м, які могли перевозити кілька сотень чоловік. З допомогою різних пристосувань стерновий міг вести корабель проти вітру. Ця досконала конструкція забезпечила вікінгам мобільність їх флоту на морі, а також війську на суші, де вони вміло використовували сітку річкових русел.

Ходити туманними морями, коли рідко можна побачити чисте небо і зорі, вікінгам допомогло винайдення компасу. До них жоден флот не ризикував сильно віддалятися від берега і за його переміщенням можна було спостерігати. Вікінги могли у будь-яку мить несподівано з'явитися з туману.

Кілька справжніх суден вікінгів демонструються у музеях. У 1880 р. у Гокстаді (Норвегія) було знайдено добре збережені рештки дракара. Судно мало 23,3 м завдовжки і 5,3 м завширшки, щоглу, 32 весла та 32 щити. Збереглися частково і його різьблені прикраси. Його точна копія у 1893 р. пройшла під вітрилом з Норвегії до Ньюфаундленда за чотири тижні. Ця копія тепер знаходиться у Лінкольн-парку в Чикаго.

§ 3. Морські походи вікінгів. Спочатку вікінги опанували непривітні острови Північного моря: Фарерські ("Овечі") та Ісландію (яка до 1264 р. залишалася незалежною), у X ст. вони дійшли навіть до далекої Америки (Гренландія і *Vinland* на Ньюфаундленді).

З кінця VIII ст. почалися систематичні напади вікінгів на північні береги Англії. Язичники-нормани не падали ні церков, ні населення. Первинним був грабунок, але за ним йшли купці та заклалися факторії. У 793 р. вікінги пограбували і зруйнували монастир на о. Ліндісфарн, у 794 р. монастир Веармус, у 802 та 806 рр. – монастир на о. Айона. Напади були блискавичними. Після нападів на фризьке узбережжя, великий ледунг вікінгів у 825 р. висадився у Англії. У 836 р. вікінги вперше здобули та пограбували Лондон.

По смерті Карла Великого (814 р.), який наказував будувати в гирлах великих річок кораблі і нести постійну патрульну службу на узбережжі, вікінги почали грабувати землі його величезної Імперії. Вони здобули Руан (841 р.), розграбували і спалили Гамбург (845 р.), куди вони добралися по Ельбі на 600 драккарах (руйнування виявилися такими великими, що єпископська кафедра була перенесена з Гамбурга до Бремена), знищили Бордо (847 р.). У 851–852 рр. вікінги на 350 драккарах знову напали на Англію, захопили та пограбували Кентербері та Лондон.

У 866 р. шторм відніс кораблі вікінгів із 20 тис. воїнів у Шотландію та королівство Східна Англія, де вони перезимували. На початку наступного року вони утворили на цих землях королівство Денло (буквально "Смута данійського права"), куди включили королівства Нортумбія, Східну Англію, частину Мерсії та Ессексу. Лише у 878 р. після перемоги короля Альфреда в битві при Есцедуні англосаксам вдалося на якийсь час позбутися їх опіки.

Кілька разів вікінги піднімалися вверх по Рейну до Кобленца і Майнца, пограбували Кельн та Аахен (880 р.). Перекинувши по Сені на 700 драккарах до 40 тис. воїнів, вони тримали в облозі Париж (885–886 рр.), який страждав від них ще у 845, 857 та 861 рр., після чого спалили Реймс та Суассон. Вони тривожили іспанські береги, ввійшли у Середземне море і спалили Пізу (860 р.).

У 891 р. німецький король Арнульф поблизу Лувена знищив їх великий ледунг, але вже наступного року вони знову добралися до Вормса. Близько 900 р. нормани захопили дельту р. Сени, заснували там свої

факторії і заселили їх колоністами. У 911 р. західнофранкський король Карл Простакуватий (893–922) змушений був узаконити цю колонізацію, передавши норвежцю Роллону ці землі, на базі яких нормани заснували своє герцогство **Нормандія**.

Ерік Рудий, бастард прогнаного норвезького конунга Еріка Кривава Сокира, осів в Ісландії, але не зміг вжитися з ісландськими бондами і був прогнаний і звідти. Зібравши гурт відчайдушних вікінгів цей нащадок династії Харфаргів вирушив на захід. Після важкого і небезпечного плавання морем, заповненим айсбергами, вікінги побачили береги Гренландії (тобто "зеленої країни", як назвав її Ерік Рудий). Ерік заложив там дві колонії, які багатіли завдяки успішним полюванням на хутрових звірів та китів. Колоністи підтримували зв'язки з Норвегією через Ісландію. У 999 р. Лейф Еріксен, син Еріка Рудого, під час шторму був віднесений далі на захід і досяг берегів Америки, зі своєї подорожі він привіз паростки дикого винограду і колосся дикої пшениці, назвавши цю землю *Vinland* – Країна винограду і розповідаючи про теплий клімат та густі ліси. Окремі дослідники навіть вважають, що Лейф Еріксен досяг берегів Мексики, бо одним із головних божеств ацтекського пантеону був білолиций бог. Повторити експедицію Лейфа Еріксена спробував у 1003 р. вікінг Торфінн Карсефні з трьома дракарами та 160 вікінгами. Йому також вдалося досягнути берегів Америки (на думку американських археологів це були береги Ньюфаундленду, де знайдені сліди їхньої стоянки; інші дослідники вважають, що Вінланд знаходився у Північній Кароліні), де колонія вікінгів проіснувала до 1006 р. Пізніше вікінги з Гренландії ще кілька разів плавали до Америки.

§ 4. Норвегія. Наприкінці IX ст. Норвегія об'єдналася в одне королівство. Завдяки скальдам і сагам, які вони склали, можна відтворити історію трьох найважливіших королівств вікінгів. На західному березі Віку (тепер Християнс-фйорд) був розташований фольк **Вестерфйорд**, у якому правили конунги з династії *Інґлінґів*, які вважали себе нащадками Одіна

і, правдоподібно, прийшли з Упсали². Першим знаменитим конунгом Вестерфйорду був **Хальвдан Чорний**, якому вдалося через родинні зв'язки та військову відвагу об'єднати всю територію навколо затоки і далі аж до озера Мезен. Хальвдан рано помер, залишивши десятирічного сина Гаральда Гарфагра (Прекрасноволосого) (863 р.).

Змужнівши, Гаральд продовжив справу батька, підпорядковуючи своїй владі сусідніх конунгів, ярлів та хевдінгів. Але бонди не звикли коритися конунгам і багатогордих вождів та їх прихильників були прогнані з Норвегії або самі, зібравши ледунг, покинули батьківщину у пошуках волі. Пізніше за інших Гаральдові вдалося підпорядкувати землі на південь від Согнефйорду. Місцеві хевдінги зібрали значне військо, але у жорстокій битві при в битві у Хаврсфйорді поблизу Ставангера конунг **Гаральд I Прекрасноволосий** розгромив ополчення хевдінгів і почав утверджувати сильну королівську владу (з 885 р.).

Поняття свободи у цьому суспільстві вікінгів вимагало відсутності будь-яких проявів залежності. Тому сплата навіть незначних податків була сприйнята бондами як замахи на їхні права власників. Взаємні гостини і подарунки вони сприймали як пев-

² Королі Норвегії з династії Інґлінґів (Харфаргів): Хальвдан Чорний (? – 863), Гаральд I Харфарг (Прекрасноволосий) (885 – бл. 933, до 900 р. конунг Вестфолла), Ерік I Кривава Сокира (бл. 933–934), Хакон I Добрий (934–959), Гаральд II Сірий Плащ (959–974), Сігурд Свиня (974–1018, конунг Східної Норвегії), Олаф I Трюгвасон (994–1000), Олаф II Харальдсон (Олаф Святий) (1016–1028), Магнус I Олафсон (Магнус Добрий) (1035–1047), Гаральд III Сігурдсон (Гаральд Строгий Правитель) (1046–1066), Магнус II Гаральдсон (1066–1069), Олаф III Гаральдсон (1066–1093), Хакон I Магнусон (1093–1095), Магнус III Олафсон (1073–1103), Ейстейн I Магнусон (1103–1122), Сігурд I Магнусон (Сігурд Хрестоносець) (1103–1130), Олаф IV Магнусон (1103–1116), Гаральд IV Магнусон (1130–1136), Магнус IV Сігурдсон (Магнус Сліпий) (1130–1135), Інґе I Гаральдсон (Інґе Горбатий) (1136–1161), Сігурд II Гаральдсон (1136–1161), Ейстейн II Гаральдсон (1142–1157), Хакон II Сігурдсон (Хакон Широкоплечий) (1157–1162), Магнус V (1162–1184), Сверрір Сігурдсон (1184–1202), Хакон III Сверрірсон (1202–1204), Інґе II Бардарсон (1204–1217), Хакон IV Хаконсон (1217–1263), Магнус VI Хаконсон (Магнус Покращувач Законів) (1263–1280), Ерік II Магнусон (1280–1299), Хакон V Магнусон (1299–1319).

ну рівність з конунгами, але платити (навіть менше, ніж раніше віддавали) не бажали. Гаральдові I вдалося підпорядкувати всю територію Норвегії. Він поставив свою владу над тінгами. Невдоволені, які осіли у Ісландії, на Шетландських, Гебрідських і Оркнейських островах, стали тривожити береги Норвегії частими набігами. Гаральд I сам очолив морські експедиції, переміг суперників і утвердив на островах владу своїх ярлів.

Завдяки відвазі та наполегливості конунг Гаральд I Прекрасноволосий утворив єдине **Норвезьке королівство**, але під кінець життя сам звів нанівець свої досягнення, розділивши Норвегію на королівства між своїми синами, а бастардів поставив ярлами у важливих фольках. Утворилось 16 королівств над якими мав стояти старший син Ерік. Ерік, прозваний **Еріком Кривава Сокира** за те, що безжалісно нищив братів, здійснив спробу відновити єдине королівство ще за життя батька. Його жорстокість і тиранія підняли проти нього бондів. Вмираючий батько вже не міг нічого змінити. По його смерті Ерік був прогнаний з Норвегії, виїхав до Англії, а пізніше його кораблі наводили жах від Північного моря аж до східних берегів Балтики (у перший похід туди Ерік відправився ще, коли йому було 12 років). Його прихильники відпливли далеко на захід і відкрили береги Гренландії та Ньюфаундленду.

В Норвегії конунгом став **Хакон I Добрий**, бастард Гаральда I Прекрасноволосого від рабині, який виховувався при дворі англійського короля Етельстана, де був охрещений. Він урочисто обіцяв бондам відновити їхні давні права і повернути родові землі тим, у кого вони були відібрані. Хакон I дотримав слова і бонди назвали його "Добрим". Але його спроби поширення християнства не увінчалися успіхом. Бонди рішуче чинили опір новій релігії і вимагали від конунга виконання сакральних функцій. Врешті син Еріка Кривавої Сокири конунг **Гаральд Сірий Плащ** розбив свого дядька, який загинув у бою, та захопив владу. Але у боротьбі з данійцями, які допомогли йому утвердитися в Норвегії, він загинув. Його син **Сігурд Свиня** зумів утриматися лише у Східній Норвегії. Владу захопив ярл Хакон Сігурдарсон, ви-

ступаючи як васал короля Данії.

У 994 р. бонди Тріннелога підняли бунт, ярла вбив один з його рабів і конунгом Норвегії було проголошено нащадка Гаральда Прекрасноволосого знаменитого вікінга **Олафа I Трюгвасона**, який повернувся з Англії. Завдяки власній хоробрості цей конунг став улюбленим героєм норвезької історії. Саги розповідали про нього з особливою любов'ю. Але у битві з данійським ледунгом при **Свольдерай (1000 р.)** він загинув і Норвегія була підпорядкована Данії.

Така ситуація тривала недовго. Норвежці обрали королем правнука Гаральда Гарфарга – **Олафа II Товстого**. Його застуги визнали по смерті, назвавши "Святими" і патроном Норвегії. А за життя цього конунга, який намагався охрестити норвежців, вони боролися, щоб скинути його з престолу і знищити. Він об'єднав знову під своєю владою всю Норвегію, відбудував Нідарос, зложений Олафом Трюгвасоном і зруйнований данійцями, зробивши з нього столицю держави. Йому вдалося зламати опір бондів і запровадити християнство. Він змінив закони країни відповідно до нових умов життя та склав церковний статут.

Олаф II ліквідував повну незалежність бондів, змусивши їх рахуватися з королівською владою. Одночасно конунг ліквідував і спадковість міністеріальських посад **лендерменів** та **верзірів**. Було ліквідоване навіть звання ярла як правителя області, тепер ярл став **королівським міністеріалом**, помічником короля на війні і у мирний час.

Централізація і посилення Норвегії за конунга Олафа II Товстого викликали занепоєння у його сусідів, перш за все конунгів Данії. Невдоволені Олафом II бонди отримали підтримку в Данії. Олаф II намагався протиставити данській експансії союз зі Швецією та Руссю. Скориставшись від'їздом конунга Данії Кнута до Рима, Олаф сам напав на Данію. Це було його помилкою. У 1027 р. Кнут повернувся з Рима, маючи відповідні угоди з папою та імператором. Наступного року він зібрав ледунг проти Норвегії. Бонди вирішили, що віддалене правління данського конунга краще за правління Олафа II, якому треба підкорятися. Особиста свобода для них була ви-

щю за свободу Норвегії. Вони ще не відчували себе жителями норвезького королівства. Олаф II мусив втікати, знайшовши прихисток у Ярослава Мудрого на Русі. У 1029 р., зібравши своїх прихильників, він поплив назад до Норвегії, але при Стіккестаді його зустріло втричі більше норвезьке військо. Конунг прийняв битву і загинув. Його прихильники врятувалися втечею на Русь. Кнут Данський призначив намісником Норвегії свого сина Свена.

Але домовитися з норвезькими бондами було нелегко. Вже незабаром їм набридло данійське панування і вони по смерті Кнута у 1035 р. відправили депутацію 12 хевдінгів до Києва, де при дворі Ярослава Мудрого перебував десятирічний Магнус Олафсон. У складі депутації були Ейнар і Кальв, колись найбільш непримиренні противники Олафа. Опікун Магнуса Рагнвалд Брусон зажадав гарантії для юного принца. Хевдінги склали присягу перед Ярославом. З руською допомогою Магнус виїхав на батьківщину. Свен втік до Данії, з якою було укладено угоду: Магнус мав стати королем Данії по смерті конунга Гардакнута.

Конунг Магнус Спокійний проявив себе мудрим правителем. Тому по смерті Гардакнута Данія також визнала його своїм конунгом. Він відразу призначив намісником свого старого суперника Свена, але той через рік відмовився підкорятися йому. Магнус виступив проти данійців, здобув кілька перемог, але несподівано загинув після великої перемоги на острові Зеландія (1047 р.). Його загибель розпочала тривалу конфронтацію між Данією та Норвегією.

§ 5. Данія. Походження династії Рюриковичів. Коли сакси, англи і юти покинули Данію і опанували Британські острови, дани із Сконе та Халланду зайняли їхню первісну територію. У VIII ст. у данійські фольки почали об'єднуватися у королівство. Данські конунги вели своє походження від Скольда (Скьольда) Скевінга, котрий правив у VI ст. у королівстві Лер у Північній Зеландії³. Довший час окремі

області Данії мали своїх обласних конунгів, поки конунги Леру не об'єднали всі фольки. Це відбулося за короля Готріка (Готфреда) з династії Скьольдунгів. Але це королівство не було стійким. В Західній Ютландії правили споріднені династії. Конунгів, які правили у 935–1042 рр. часом називають *Гормсенами*, але їх засновник Горм Старий також походив з бічної гілки Скольдунгів.

Спорідненою із Скольдунгами або їх бічною гілкою була ютландська династія, до якої належав і засновник князівської династії, яка правила на Русі – Рюрик. Етимологія імені Рюрик, подібно до інших імен осіб з близького оточення перших Рюриковичів, однозначно є норманською. Ім'я “Рюрик” походить від „Hroegrek”, це ім'я надійно засвідчено рунічними написами та іншими джерелами. Дід принца Гамлета-конунг з династії Скольдунгів, який жив у VII ст. теж носив ім'я Рорік.

Початки Альдейг'юборга (Ладоги) як городища вікінгів відносяться до 753 р. Перша слов'янська знахідка (кривицьке срібне височне кільце) відноситься до 760-х рр., воно лежало поряд з головою Одина та двома десятками ковальсько-ювелірних інструментів скандинавського походження. Поліетнічне поселення з явними ознаками слов'янської присутності на Любші (в 2 км нижче по течії Волхова) виникло у кінці VII – на початку VIII ст. Слов'янські селища навколо Ладоги стали формуватися у VIII ст. Два потоки (скандинавський з північного заходу і слов'янський з південного сходу) зустрілися на фінській території в Ладозі. Слов'янська присутність стала стрімко зростати з IX ст. На урочищі Плакун у

Гаральд VIII (1014–1018), Кнут I Великий (1019–1035, король Англії з 1016 р. та Норвегії з 1028 р.), Хардакнут (1035–1042), Свен II (1047–1074), Гаральд IX (1074–1080), Кнут II Святий (1080–1086), Олаф I (1086–1095), Ерік I (1095–1103), Нільс (1104–1134), Ерік II Достопам'ятний (1134–1137), Ерік III (1137–1146), Свен III (1147–1157), Кнут III (1154–1157), Вольдемар Великий (1157–1182), Кнут IV (1182–1202), Вольдемар II (1202–1241), Ерік IV (Ерік Плужний Гріш) (1241–1250), Абель (1250–1252), Христоф I (1252–1259), Ерік V (1259–1286), Ерік VI (1286–1319), Христоф II (1320–1326, 1330–1332), Вольдемар III (1326–1330), Вольдемар IV (1340–1375), Олаф III (1375–1387), Маргарита (1387–1412, королева Норвегії у 1380–1412 та Швеції у 1387–1423), Ерік VII Померанський (1396–1439), Христоф III (1440–1448).

³ Королі Данії з династії Скольдунгів-Естрідсенів: Готрік (Готфред) (800–810), Хорік I (812–854), Хорік II (854–864/873), Сігіфрід (873–887), Горм Хардакнутсон (935–бл.950), Гаральд VII Синьозубий (бл.955 – до 988), Свен I Вилобородий (до 988–1014),

850–925 рр. продовжувало функціонувати окреме скандинавське кладовище, де були і жіночі поховання (які виділяються за парними лускоподібними фібулами, що скріпляли бретельки спідниці). Матеріали цілого ряду саг з циклу “саг про давні часи” розповідають захоплення Ладоги ютландським конунгом Естеїном десь в кінці VIII – на початку IX ст., який посадив там сина Хальвдана Старого. Останній пізніше повернувся у Ютландію і у 810–812 рр. претендував на данську корону. Бл. 852 р. шведський вікінг Фрамар з 60 дракарами при допомозі іншого вікінга Стурлауга і його сина Хрольва Пішогода оволоділи Ладогою. Конунг-переможець Фрамар залишився у Ладозі і спочатку “правив своїми володіннями, радячись з кращими людьми в тій країні”. Невдовзі у 860 р. слов’янські нобілі на чолі з Гостомислом організували повстання (археологи зафіксували на цей час сліди тотальної пожежі Ладоги) і прогнали шведів. Подальша боротьба за владу (“воста род на род и бысть межими рать велика и усобица”) призвели до ситуації, в якій група Гостомисла запросила Рюрика, сина Хальвдана...⁴

У Хальвдана Старого за джерелами було четверо чи п’ятеро синів: Ануло, Гаральд Клак, Регінфрід, Хеммінг та Рорік. Інші джерела називають Роріка сином Ануло або Хеммінга. Ануло та Регінфрід загинули під час боротьби батька за данську корону, Хеммінг – у 837 р. З 837 р. Гаральд Клак та Рорік володіли узбережжям Західної Ютландії та Фрісландії, контролюючи шлях з Північного моря по р. Айдер в Хедебу. Втративши ці володіння, у 840 р. Рорік приєднався до данців, з якими напав на Гамбург та Північну Францію. У 850 р. він повернув собі частину старих володінь з центром у Дорестаді і взяв участь у боротьбі за данську корону. У 850-х роках

він був ймовірним організатором блокади шведської Бірки. У 857 р. Рюрикові вдалося отримати частину Данії з виходом на Балтійське море. Як ворог шведських вікінгів (Фрамара) Рюрик міг бути бажаним кандидатом для ладозької верхівки. У 862–867 рр. Рорік “зникає” з західних джерел. Цікаво, що археологи знайшли у Ладозі у парах другої половини IX ст. фризські глеки та кістяні фризські гребені у білоозерському регіоні.

У 867–868 рр. Рорік остаточно втратив Фрісландію, а відновив свою діяльність в Ютландії у 870–873 рр., владнавши стосунки з Карлом Лисим та Людовіком Німецьким. Саме за цей час його відсутності в Ладозі могла виступити опозиція на чолі з Вадимом Хоробрим. Повернувшись, Рюрик мусив вступити в боротьбу, яка закінчилась загибеллю Вадима і втечею частини “мужів” в інші землі. Така рухливість вікінга була звичною для тих часів.

Вікінгами були також полоцькі династії – Рогволод і його сини, схоже нащадки оркеїнських ярлів. Норманського походження була і династія Діра та Аскольда (сина данського вікінга Рагнара Ладброка), яка правила у IX ст. в Києві. Збереглася легенда про вікінга Тура, засновника Турова на Прип’яті. Все це було пов’язане з освоєнням вікінгами шляху “з варяг в греки”.

Численні нащадки Хальвдана Старого, родичі Рюрика, розділили між собою частину Данії і боролись один з одним. Наприкінці IX ст. владу у Данії захопив шведський конунг Олаф, який скористався цією боротьбою. До 935 р. стара династія відновила своє панування. Але багато хевдінгів вивезло своїх людей до Норвегії та Англії. Син ярла Хардакнута (внука Рагнара Ладброка) Горм Грімм (Горм Старий) відновив єдине королівство Данію.

Данські вікінги скерували свою енергію проти Англії, де вони спиралися на Денло (“область данського права” в північно-східній частині), заселену нащадками вікінгів. Страшна поразка в Англії (13 листопада 1003 р.) не зупинила данських вікінгів. Кнут, син конунга Свена Роздвоєна Борода, у 1016 р. таки завоював Англію, зібравши добре підготований ледунг і скориставшись зі смерті англійського короля.

⁴ Версію тотожності літописного Рюрика з Роріком Фрісландським (який помер не раніше 879 і не пізніше 882 р., коли він згаданий посмертно у Фульдських анналах) першим висунув у 1816 р. бельгійський дослідник Г.–Ф.Хельманн, обґрунтували її Ф.Крузе та М.Беляєв. Сьогодні ця гіпотеза має багато прихильників, в т. ч. Л.Гумільова, С.Азбелева, А.Кірпічкова, Г.Лебедєва, М.Свердлова, О.Молчанова, О.Мельнікову, Є.Пчелова, А.Чернова, Л.Войтовича та ін. Серед противників цієї версії найбільш авторитетні О.Ридзевська та Г.Ловмянський.

Табір вікінгів у Данії в часи Кнута Великого

Кнут I Великий та його син **Хардакнут** володіли землями Данії, Норвегії та Англії, пробуючи створити на півночі Європи своєрідну “імперію вікінгів”.

§ 6. **Швеція.** За традицією шведська династія **Шетконунгів** вважалася вілгалуженням **Інглінгів**, які походили від легендарного Інгі, першого конунга Швеції, сина Одіна, верховного божества вікінгів. За іншою версією Інгі Фрейд був внуком Одіна. Династичні таблиці шведських Інглінгів з середини V ст. вже відбивають реальних племінних конунгів sweїв.

З центру sweїв Упсали походять і перші конунги, яким вдалося за конунга **Інгяльда (пом. до 650?)** розпочати об'єднання Швеції і завершити цей процес до кінця X ст. Шведські Інглінги були споріднені з Інглінгами норвезькими⁵. Об'єднання земель Швеції завершив конунг з династії Інглінгів **Ерік Сегерсель**. Напевно його родичкою була Олова, перша дружина князя Володимира Святого, мати його старшого сина Вишеслава. По смерті Еріка до його вдови Сігрід Гордячки сватався один з си-

нів Володимира (Вишеслав чи Всеволод?) у 995 р., але це сватання закінчилося спаленням юного претендента у лазні.

Сігрід вийшла за данського конунга **Свейна Вилобородого**. Схоже, що перша дружина Ярослава Мудрого – Анна, напевно, була родичкою Свейна Хладаярла, чий загін став основою його війська, яке готувалося виступити проти Володимира Святославича у 1015 р. Старший син Ярослава Ілля, також, можливо, був одружений з данською принцесою. Але потім ситуація змінилася. У 1019 р. Ярослав одружився з Інгігердою-Іриною, дочкою шведського конунга **Олафа Шетконунга**, віддавши її родичеві Рагнвалду в уділ Ладогу (якою до своєї смерті у 1036/1037 рр. володів його син Ейлав).

Утвердившись на Русі, Рюриковичі активно втручалися в політику скандинавських країн. Родина норвезького конунга Олафа II отримала притулок на Русі. Союз Русі та Швеції за часів конунга **Анунда Якоба** не дав Данії об'єднати всі норманські землі.

На початку XI ст. всі три норманські королівства остаточно прийняли християнство. Поступово походи вікінгів скінчилися. Їх замінила внутрішня колонізація і більш повне освоєння власних земель. Норвезька колонізація почала просуватися далі на північ. Данські та шведські правителі, користаючи з ослаблення Русі, розпочали боротьбу за землі балтів і фінів.

У Швеції в середині XI ст. відбулася зміна династії. Королем став вікінг із Гета-

⁵ Королі Швеції з династії Шетконунгів-Інглінгів: Інгяльд (до 650), Олаф I Лісоруб, Івар Широкий Обійми (король Швеції, Данії і Денло), Бйорн (бл. 830), Олаф II (бл. 850), Анунд (середина – друга половина IX ст.), Ерік VII Анундсон (бл. 900), Бйорн Старий Еріксон (бл. 900–бл. 950), Ерік VIII Бйорнсон (Ерік Переможець) (бл. 950 – бл. 995), Олаф Шетконунг (бл. 995–1022), Анунд-Якоб (1022–1051), Едмунд Старий (1051–1060), Стенкіль Рагнвалдсон (1060–1066), Хальстен (1066–після 1080), Інге I Старший (після 1080–1112), Філіп (1112–1118), Інге II Молодший (після 1118–1130).

ланда **Стенкіль**. Традиційними залишилися тільки тісні шведсько-руські контакти. З дочкою короля **Інге Стенкільсона** – Христиною (+ 1122) одружився знаменитий князь Мстислав-Гаральд (1076–1132), син Володимира Мономаха.

§ 7. Останній вікінг Гаральд III. У війську Ярослава продовжував службу норвезький принц Гаральд Хоробрий. Гаральд був сином Сігурда Свині, який правив у Східній Норвегії, і племінником короля Олафа Трюгвасона. На Русь він емігрував в числі прихильників короля Олафа II Святого. В складі руського корпусу, де переважну більшість склали вікінги, він був посланий до Візантії. Гаральд Сігурдсон був не лише відважним воїном і полководцем, але і поетом-скальдом. Він брав участь у походах до Малої Азії, Сицилії, Африки та Італії. У 1040 р. при здобутті Пірея Гаральд розписався рунами на мармуровій фігурі лева. Того лева кондотьєр Морозіні у 1687 р. перевіз до Венеції, де він стоїть і досі. Одну з його балад, присвячену Єлизаветі Ярославні, переклав Іван Франко. Кохання Гаральда до Єлизавети було справжнім, палким захопленням скальда-воїна, а не політичним розрахунком норвезького принца, про що свідчить текст балади, повний смутку і безнадії⁶.

У 1042 р. василевс Візантії Михаїл V був осліплений. А дочка василевса Константина VIII, якій було вже 64 роки, вийшла за свого давнього фаворита Константина Мономаха, що став таким чином василевсом-імператором. Відомий полководець Георгій Маніак у 1043 р. підняв в Італії бунт проти нового василевса. Його підтримала та частина руського корпусу, яка перебувала в Італії. Тоді Константин IX Мономах негайно роззброїв решту корпусу, який при Михаїлі V виконував роль гвардії. Лише Гаральдові з 500 воїнами вдалось втекти.

У 1043 р. він взяв участь у невдало-

⁶ *Край Сицилії далекої
Наш кораблик пролітав,
В тишних строях ми на покладі
Повставали, як і слід,
Живо біз носатий човник наш,
Гордий, що героїв ніс...
Гей, в кого не мужня душа,
Не посміє би плавать там.
А проте дівчина з руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймас.*

му морському поході на Візантію новгородського князя Володимира Ярославича. І на цей раз норвезькому принцу вдалося втілювати. У 1045 р. Ярослав Мудрий видав таки за Гаральда Єлизавету. Це значно зміцнило позиції норвезького принца. У 1046 р. він виїхав на батьківщину, де став співправителем конунга Магнуса Доброго, а по його смерті став конунгом Норвегії Гаральдом III Суворим Правителем.

Йому вдалось придушити опір обласних правителів-хевдінгів та бондів, організувати регулярну державу зі збором податків та мит, повністю підпорядкувати королівській державі духовенство, яке стало його опорою. Торгівля перетворилась на один з основних важелів економіки. Було засновано Осло, яке швидко розвивалося як головний торгово-ремісничий центр країни. Почалось карбування срібної монети, якою король розплачувався з дружинниками.

Але мудрість правителя співіснувала в Гаральді з духом авантюриста-вікінга. Слабкість Англійського королівства, яке недавно звільнилось з-під данійської опіки, спонукала Гаральда III спробувати завоювати Англію. Норвезький ледунг висадився в північно-східній частині країни. В битві при **Стамфордбріджі** біля Йорка **25 вересня 1066 р.** норвезьке військо було розбите досить слабким англійським ополченням, а сам Гаральд III загинув. Усього через півмісяця Англія стала легкою здобичкою нормандського герцога Вільгельма. Останній вікінг зійшов в могилу, а з ним і закінчилися знамениті походи норвезьких вікінгів.

Син Гаральда III та Єлизавети **Олаф Спокійний (Олаф Бонд)** правив у **1066–1093 рр.** При ньому було засновано Берген і продовжилось зміцнення Норвезького королівства. В інтересах сина Єлизавети у 1067 р. вийшла за данського конунга **Свена II Естрідсена (1047–1076)**, сина сестри Кнута Великого Естрід та ярла Ульфа, котрий зайняв данський престол після тривалої боротьби з Магнусом. Цей шлюб укріпив становище Олафа Бонда в Норвегії.

Єлизавета була третьою дружиною Свена II. Може серед його численного потомства були і її діти. Наприклад, невідомо

хто був матір'ю Олени-Гунхільди, наймолодшої дочки Свена II. Син Свена **Олаф I**, король Данії у **1086–1095 рр.**, був одружений з дочкою Гаральда III та Єлизавети – Інгігердою, що забезпечило укріплення норвезько-данського союзу. Навряд чи тут обійшлося без впливу Єлизавети Ярославни, яка відмовилась від військової політики чоловіка на користь мирної політики батька, чим забезпечила синові непогані умови для процвітання Норвегії.

Наприкінці XI – на початку XII ст., коли епоха вікінгів скінчилася, скандинавські держави вже остаточно сформувалися, але їх розвиток був дещо відмінним від розвитку інших регіонів Європи. Тут і далі основою війська залишалося ополчення бондів, а зачатки феодалізму були зовсім незначними.

Контрольні запитання:

1. Якими були особливості розвитку скандинавських земель у I тис. н. е.?
2. Хто такі бонди?
3. Що таке тінг?
4. Якою була влада скандинавських конунгів?
5. Що таке вейцла? Який юридичний відповідник вейцли був на Русі?
6. Хто такі вікінги?
7. Що таке драккар?
8. Де пролягав шлях “з варяг у греки”?
9. Як сформувалося Норвезьке королівство?
10. Звідки походив Рюрик? Як він потрапив у Ладогу?
11. В яких стосунках з Руссю була Швеція у X–XI ст.?
12. Яким було життя Гаральда III?

РОЗДІЛ 7. АНГЛІЯ ТА ШОТЛАНДІЯ ДО КІНЦЯ XI СТ.

§ 1. Кельтська та римська Британія. У ранньому середньовіччі незахищені з моря Британські острови не раз ставали об'єктом вторгнень ззовні і були неодноразово завойовані. Кельти, римляни, англосакси, нормани в різні епохи привносили сюди свої звичаї, правові норми, культурні традиції.

Починаючи з VI ст. до н. е. Британію почали заселяти кельтські племена, переправляючись через Ла-Манш. До I ст. н. е. цей процес був в основному завершений. Новоприбулі кельти змішалися з місцевими автохтонними племенами *піктів* і першою кельтською хвилюю – *скотами* (термін означає “власник, володар”). Останніх витіснили на північ *кімври* і *логри* (камбрійці) друга хвиля кельтських переселенців з Галлії і Східної Європи. *Бритти* (кельти з Північно-Західної Галлії, між Сеною і Луарою) були третьою хвилюю прибульців. Назва *бритти* закріпилася за всім змішаним населенням, переважно кельтського походження.

Кельти Британії жили вільними родовими общинами. У процесі переселення на Британські острови, в ході війни з піктами та скоттами, значення їх племінних вождів зросло. Для ведення бойових дій кельтські племена вступали у тимчасові союзи. Племінні центри, зокрема *Лондінії* (нині Лондон), переросли з часом у міста. Але кельтські вожді ворогували між собою і ці міжусобні війни підривали їх єдність.

У 56 р. до н. е., римський полководець Гай Юлій Цезар на 800 кораблях з 5 легіонами і кавалерією висадився на Британських островах, але зіткнувся з впертою обороною *бриттів*. Пізніше кельти називали римлян *цезарійцями*.

Цезар докладно описав мешканців островів: “внутрішня Британія населена людьми, які стверджують на підставі традиції, що вони корінні мешканці цих місць; узбережжя займають прибульці – *белги*, що з'явилися сюди для грабунку і війни [...] Майже всі вони зберегли назву племен, від яких походять, а потім осіли і стали обробляти землю. Це численний народ, поселення щільні, двори стоять близько один біля одного, безліч ху-

доби [...] Як гроші вони використовують бронзові та золоті монети, а також залізні злитки встановленої ваги. У внутрішніх районах є олово, а на узбережжі – трохі заліза. Мідь вони зазвичай привозять [...] Вони вважають, що кролів, курей і гусей їсти не можна, а тримають їх для розваг і забав [...] Найбільш цивілізовані живуть в Кенті (цей район повністю береговий) і їхній спосіб життя децю відрізняється від галльського. Більшість племен внутрішньої частини не сіють і не орють, а живуть за рахунок молока і м'яса, носять звірячі шкури. Всі бритти розфарбовують тіла вайдою, яка має синій колір, це надає їм страшного вигляду в бою. Волосся носять довге, але все тіло голять, окрім голови і верхньої губи (вусів) [...] Дружин мають спільних на 10–12 чоловіків, особливо брати й батьки з синами, але діти від цих союзів вважаються дітьми того, хто перший переспав з жінкою (!)”.

Походи Цезаря були продиктовані швидше стратегічними, аніж економічними причинами: Британія була центром, який підтримував галльський опір римському пануванню. Британські воїни переправлялися через Ла-Манш, щоб допомогти населенню Галлії, частина якого знаходилася притулок і підтримку у британських племен.

За імператора **Клавдія (41 – 54)** римляни, почавши планомірне завоювання (**43 р. н. е.**) силами чотирьох легіонів (20 тис. чол.), використали протиріччя між верхівкою *бриттів*. Відсутність єдності серед бриттів постійно призводила до поразок повсталих. До 50 р. римляни оволоділи півднем Британії. Незавойованими залишилися племена Ірландії та Шотландії.

Римська провінція Британія на цей час мала 0,5–1,5 млн. населення. Вона ділилася на дві частини: мирну (або рівнинну) і військову (або гірську), де панування римлян підтримувалося системою фортець з сильними гарнізонами, з'єднаними мощеними дорогами.

Імператор **Адріан (117–138)** спорудив у Північній Британії між бухтою Сольвей і гирлом річки Тайн вал завдовжки 73

милі (приблизно 120 км) із 17 фортецями, де були розміщені гарнізони силою в когорті, 80 укріпленими пунктами і 160 сигнальними вежами, названий його іменем (*Адріанів вал*). Вал був прикритий глибоким ровом. У кожній вежі знаходився річний запас продовольства. Цей укріплений кордон охороняло 5 тис. воїнів від постійних набігів піктів з Шотландії.

Військовий район охоплював Уельс і всю територію на північ і захід від району Пік аж до Карлайла. Імператор **Антонін Пій (138–161)** збудував далі на північ, на перехідку між Ферт-оф-Клайдом та Ферт-оф-Фортом, новий прикордонний вал, також названий його іменем (*вал Антоніна*). Але вже за імператора **Коммода (180–192)** римляни мусили відступити на 120 км південніше до Адріанового валу. У 208–211 рр. імператор **Септимій Север (193–211)** змушений був підновити і укріпити камінням цей прикордонний вал.

Розгалужена мережа доріг сприяла розвитку торгівлі. На території Римської Британії були засновані укріплені військові поселення, залишки яких частково збереглися і досі. На їх базі розвинулися міста (переважно з назвами *честер* та *кастер* від лат. *castrum* – укріплений табір). Значними містами римського періоду були *Лондініум* (Лондон), *Камуладунум* (Колчестер), *Веруламій* (Сент Олбанс), *Глеву* (Глостер), *Еборакум* (Йорк) і *Ліндум* (Лінкольн). Намісник (*vicarius*) Римської імперії мав резиденцію у Лондоні.

Крім військ, задіяних в охороні Адріанового валу, у провінції розквартирувалося ще 40 тис. воїнів. З Британії вивозили зерно, срібло, свинець, олово, худобу та шкури. Римляни запровадили тут численні вілли (*villae rusticae*) і поширили рабовласництво. Еліта бриттів охоче віддавала своїх дітей до римських шкіл.

У IV–V ст. британський діоцез складався із п'яти провінцій, які управлялися *консуларіями* або *президами*. Розквартирована до 407 р. в Британії армія підпорядковувалася коміту Британії, а військами на північному кордоні командував князь (dux) бриттів.

Але загальна криза імперії не могла не зачепити Британії. У 383 р. полководець **Магн Максим** був проголошений британськими легіонами імператором (383–

388). Він перекинув значну частину військ до Галлії, де повів боротьбу проти імператора **Граціана (367–383)**. Це значно послабило оборону римської Британії, довелося скоротити, а пізніше і взагалі вивести гарнізони з Адріанового валу. Місцеві кельтські загони не могли впоратися самотужки, але римляни знайшли тимчасових союзників в особі ворожих їм до цього часу племінних князів Шотландії.

У 407 р. відбувся остаточний “відхід римлян”, були відкликані останні три легіони. Відразу ж король Ірландії вторгся в області Уельсу та Корнуоллу та забрав багатьох жителів у рабство.

Бритти, які за римського панування відучилися воювати, тепер захищалися в укріплених містах. Археологи масово знаходять скарби римських монет, датованих до 400 р. (час невпевненості суспільства), тоді як монет періоду після 420 р. – одиниці.

До 30-х років V ст. напади *піктів* послабшали. *Скоти*, прийнявши християнство у його ортодоксальній формі, спрямовували свої походи не проти римських провінцій Британії, а у північну частину острова, яка невдовзі стала називатися **Шотландія** (Scotland).

Бритти ще сподівалися на допомогу Риму. Перший британський історик священик Гільдас (бл. 500–570), який до 547 р. завершив написання свого знаменитого твору “Про плундрування і завоювання Британії”, згадує, що бритти ще тричі (востаннє – у 446 р. до полководця Аеція) зверталися до західноримського уряду із проханням про невідкладну військову допомогу. В листі до Аеція вони нібито писали: “*Варвари женуть нас до моря, а море жене нас назад до варварів; ми перебуваємо між двома цими смертями і можемо бути або задушені, або втоплені*”. Але Рим не міг допомогти навіть собі.

Римські колоністи поспішали покинути Британію слідом за легіонами. Романізована Британія залишилася у виключно кельтському оточенні: кельти жили у Корнуоллі, Ірландії, на півночі острова. *Скоти* з півночі Ірландії перемістилися до Каледонії, звідки стали проникати до римської Британії. Кельти Ірландії заповнили Уельс. “Кельтське відродження” на початок VI ст. повністю витіснило романський вплив.

Після відходу римлян кельти були господарями римської Британії протягом півстоліття. Кельтська еліта, перейнявши римські методи ведення господарства з використанням рабської праці, невдовзі зіткнулася у запеклій міжусобній боротьбі, втягуючи у цю боротьбу континентальні германські племена *англів*, *саксів* та *ютів*. Такі дружини, які поступово залишилися на зимівлю в Британії, і стали згодом базою завойовників.

§2. Завоювання Британії англami, саксами та ютами у V – сер. VI ст. Конгломерат германських племен, до складу якого входили *англи*, *сакси* та *юти*, тривожив Британію з сучасної данської території. Ранні британські хроніки назвою **“сакси”** позначали всіх нових поселенців Британії, ворожих до бриттів.

Галло-римський історик Сідоній Аполінарій (+ бл.483) у своєму листі від 469 чи 470 р. звертає увагу на серйозну небезпеку, яка йде від саксів: *“Цей ворог своєю жорстокістю переважає всіх інших. Він нападає миттєво та несподівано. Він зневажає тих, хто виступає проти нього відкрито і знищує тих, хто його не чекає”*. Завоювання Британії саксами відбувалося з **середини V ст. до кінця VI ст.** У 449 р. вождь *бриттів* Гуортеїрн сам покликав саксів – “людей з довгими ножами”, яких сподівався використати як союзників у боротьбі проти *скотів*. Деякий час вони дійсно воювали як союзники і жили на о. Танет, а потім просто окупували його. У 477–491 рр. *сакси* стали прибували із сім'ями, захоплювали землі на південному сході країни, засновували поселення і вели безперервну боротьбу з *бритами*. За англосаксонським літописцем **Бедою Вельмишанонним (672–735)** Британію завойовували *сакси*, *англи* і *юти*. Ці племена у VI – VIII ст. були тісно пов'язані з *фризами*. Участь останніх у завойованні Британії зберегла назва затоки поблизу Единбурга в Шотландії – *Фризьке море*.

Кельтське населення Британії чинило англосаксонським завойовникам впертий опір. Цей опір відбувся у знаменитому епосі про короля **Артура та лицарів Круглого Столу**, який був популярним у середньовічній лицарській літературі. Частина *бриттів* була зннчена, частина пере-

селилася на півострів Арморіка у північно-західній Галлії, який став називатися **Бретань**. Кельти зберегли свої “королівства” лише у гірських районах (*Уельс*, *Корнуол*, *Шотландія*). Ранні англійські хроніки “Історія бриттів” Ненія (кін.VIII–поч. IX ст.) та “Аннали Камбрії” (кін. X ст.) підтверджують існування кельтського вождя Артура, який очолив опір загарбникам десь під кінець V – на початку VI ст. За період 490–503 рр. відбулося не менше 12 битв Артура з саксами.

До **середини VI ст.** продовжувалося масове переселення германців із континенту. Нині відомо понад 1500 могильників із 50 тис. поховань англосаксів, які відносяться до часу перед 600 р. – таким був масштаб цієї колонізації. Завойовники намагались розселитися у місцевостях з найбільш родючими ґрунтами, уникаючи гірських і болотистих територій, часто використовуючи для своїх поселень залишки римських укріплень. До середини VI ст. їх поселення зайняли всю Південну та Середню Англію до гирла Хамбера на півночі, а річка Трент і Із послужили їм шляхом вглиб острова. Піднімаючись на своїх довгих плоскодонних човнах по цих ріках, вони висаджували десанти, палили і нищили селища бриттів, громили багаті церкви та монастирі. За Гільдасом *“вогонь їх [саксів] люті лизав своїм червоним язиком західний океан [Ірландське море]”*.

У **577 р. при Баті сакси** розгромили *бриттів* і вийшли на кордони з Уельсом. У 584–592 рр. *бритти* були остаточно розгромлені в Уїлтширі та відтіснені в гірські райони Девону і Корнуоллу. У **613 р.** перемога *англів* при **Честері** відкрила їм шлях до Ірландського моря. Ці декілька перемог назавжди розділили кельтів Шотландії, Корнуоллу і Уельсу.

На території Британії, завойованої англосаксами, до початку VII ст. утворилось 15 дрібних англосаксонських племінних князівств. У результаті боротьби, в якій вони постійно перебували, сформувалося 7 **королівств: Кент**¹, на край-

¹ Кент: королі Хенгіст (455–488), Ерік (488–512), Ерменріх (512–560), Етельберт (560–616), Едбальд (616–640), Еркюберт (640–664), Екберт I (664–673), Хлотер (673–685), Едрік (685–687), Освін (688–690), Свехард (690–692), Вітред (690–725), Етельберт (725–

ньому південному сході, заснований ютани (455 р.); *Суссекс*² (477 р.), *Уессекс*³ (491 р.), і *Ессекс*⁴ (527 р.) – у південній та південно-східній частині острова, засновані *саксами*; *Східна Англія*⁵ на сході (593 р.) і *Нортумбрія*⁶ на півночі

762), Едберт (725–748), Едвульф (747–767), Сігред (бл.762), Едмунд (?), Хеберт (бл.765–785), Екберт II (бл.765–785), Ельмунд (?), Едберт (796–798), Кутред (798–807), Бальдред (807–827).

² *Суссекс*: королі Елла (477–491), під королями Уессексу (491–674), Етельвальд (674–680/685), Бергун (685/688), вбитий королем Уессексу Кедвалдо, під королями Уессексу (688–726), Нотгхельма (бл.692–бл.728), Вагт (чоловік Нотгхельми, король-консорт), Етельстан (бл.714), Етельберт (725–754), Осмунд (бл.762–772), Освальд (бл. 772), Ослек (бл.772), Ельдвульф (бл.772–787), Ельвальд (?), Лудека (825–827), Віглаф (827–840), Бергвульф (840–852), Бурдред (852–873/874), Келвульф (873/874–883), Етельред (879–911), Етельфлед (911–918), Ельфвінн (918–919).

³ *Уессекс*: королі Кедрік (519–534), Кіпрік (534–560), Келвіл (560–591/593), Кел (591–597), Келвульф (597–611), Кінегільс (611–642), Кенвал (642–672), Саксбурга (672–674), Еквін (674–676), Кентгайн (676–685), Іне (688–726), Етелард (726–740), Кутред (740–756), Сіберт (756–757), Кеневульф (757–786), Брітрік (786–802), Егберт (802–839).

⁴ *Ессекс*: королі Саберт (604–616/617), Секред і Севард (616/617–617), Сігерет I (617–653), Сігерет II (653–654), Свігхельм (654), Сігерх (664), Себбі (664–694), Сігерхерд (694–709), Свєфред (694–709), Яффа (694–708/709), Свєфберт (709–738), Селеред (738–756), Свігред (?), Сігеріх (?–798), Сігеред (798–827/828).

⁵ *Східна Англія*: королі Редвальд (593?–616/627), Ерпвальд (616/627–627/628), Сігерет (630/631–637), Ектрік (?), Анна (?–654), Етелер (654–655), Етельвальд I (654–664), Ельдвільф (664–713), Етельвальд II (713–749), Хун, Бенна і Альберт (749–?), Етельберт (бл.799), Етельстан (бл.825), Етельвальд III (бл.850), Едмунд (855–869), Гуторм (869–889/890).

⁶ *Нортумбія* (у складі королівств Берніції та Дери): королі Берніції: Іда (547–559), Гліпт (555–568), Етельрік (568–572), Теодрік (572–579), Фрейтвальд (579–585), Хуста (585–592), Етельфріт (592–616), Едвін (616–633), Енфріт (633–634), Освальд (634–642), під королями Мерсії (642–655), Освіу (655–671), Екберт I (867–873), Ріксіг (873–876), Екберт II (876–878), Едвульф (878–913), Ельдред (913–?), королі Дери: Едда (560–588), Едвін (616–633), Осрік (633), Освіу (642–651), Етельвальд (651–655), Хальфдан I (?), Гутфріт I (883–895), Зігфрід (895), Кнут (?), Етельвальд (899/900–903), Хальвдан II (902–910), Евіл (910), Рагнал I (911–920), Зігтріг (921–927), Гутфріт II (927–934), Олаф I (939–941), Олаф II (941–943), Рагнал II (943–947), Ейрік (947–954/955); королі Нортумбрії: Етельфрід (король Берніції) (592–616), Едвін (король Дери) (616–633), Освальд (король Берніції) (634–642), Освіу (король Берніції) (655–671), Егфріт (671–685), Ельфріт (686–705), Едвульф (705–

(605 р.) – *англами*; *Мерсія*? (585 р.) в центрі Британії – *англами* і *саксами* спільно. Найсильнішими з-поміж цих королівств епохи *семикоролів'я* або *гентархії* були Кент (кінець VI – початок VII ст.), з середини VII ст. – Нортумбрія (складалася з двох королівств – Берніції та Дери, які періодично об'єднувалися і розходилися), а у VIII–IX ст. – Мерсія і Уессекс. У 650 р. в Лондоні була викарбувана перша англосаксонська монета.

Мерсія (буквально – *прикордонна смага*) тривалий час залишалась оплотом язичництва. Коли король Уессексу **Іне (688–726)** підпорядкував собі Суссекс і Кент, Мерсія зуміла вистояти. Скориставшись з усобиць між наступниками Іне, Мерсія сама завойовала Уессекс і всі сили звернула на підпорядкування Нортумбрії, як головного оплоту християнства. Але невдовзі королі Мерсії теж стали християнами.

З другої половини VIII ст. Мерсія стала наймогутнішою з-поміж англосаксонських держав. Мерсійський король **Оффа (757–796)** підпорядкував собі Кент, Суссекс та Східну Англію і створив на північному сході (сучасний Йоркшир) єдину державу. З правителями Нортумбрії і Уессексу Оффа поріднився через династичні шлюби своїх дітей. У 796 р. навіть хотів одружити свого спадкоємця із дочкою Карла Великого, але останній вважав такий шлюб нерівним. Оффа вперше запровадив офіційну церемонію помазання на царство (над своїм сином **Егфрітом**). Він спирався на церкву і неодноразово брав участь в цер-

706), Осред I (705/706–716), Кенред (716–718), Осрік (718–729), Келвульф (729), Елберт (737–768), Освульф (758), Етельвальд I (758–765), Ельред (765–774), Етельред I (774–796), Етельвальд (778/779–788/789), Осред II (788–792), Освальд (796–799), Ердвульф (796–806/808), Етельвальд II (806/808–810), Енеред (808/810–840), Етельред II (840–848), Редвульф (844), Оберт (848–862/863), Елле (862/863–867).

⁷ *Мерсія*: королі Пенда (626–655), Освіу (король Нортумбрії) (655–658), Вульфєр (658–675), Етельред I (675–716), Кенред (704–709), Келред (709–716), Етельбальд (716–757), Бернред (757–769), Оффа (757–796), Екфрід (796), Кенвульф (796–821), Келвульф I (821–823), Бернвульф (823–825), Лудека (825–827), Віглаф (827–840), Бергвульф (840–852), Бургред (852–873/874), Келвульф II (873/874–883), Етельред II (879–911), Етельфлед (911–918), Етельвінн (918–919).

ковних Соборах. Користуючись приязни-ми стосунками з папою Адріаном I, король добився дозволу створити архієпископську кафедру в Лічфілді, поблизу королівської резиденції Тамворт. Це дозволило, хоча і ненадовго, звільнити Мерсію від юрисдикції налаштованого вороже до Оффи архієпископа Кентерберійського. Але по смерті Оффи його син правив всього п'ять місяців. При його наступниках королівська влада в Мерсії значно ослабла.

У IX ст., коли викликала загроза нового скандинавського завоювання, уссекський король **Егберт (825–839)** у **827 р.** об'єднав під своєю владою всіх англосаксів. Але це не означало, що при ньому Англія була організована як єдина держава. Більшість королівств перетворилися на провінції Уссексу, але деякі з них продовжували мати своїх власних королів, звичайно, в тій чи іншій мірі залежних від уссекського короля.

§ 3. Поширення християнства. Сакси, англосакси та юти не знали релігії народу, який завоювали. За свідченням римського теолога і письменника Тертуліана (бл. 160–після 200), християнство почало розповсюджуватися в Британії ще у II ст. Перші єпископи в Британії відомі з IV ст. В Арльському соборі 314 р. взяли участь троє британських єпископів – Лондонський, Йоркський і Колчестерський. У Сілчестері та ряді інших міст Британії розкопані залишки церков, які відносяться до IV ст., але збудовані на більш давніх фундаментах.

Англосакси руйнували християнські святині і залишалися язичниками аж до VII ст. Кентський король **Етельберт**, одружений з Бертою, дочкою франкського короля **Харіберта (561–567)**, першим прийняв християнство. Посланий папою Григорієм I бенедиктинський монах Августин на Різдво **597 р.** охрестив в Кенті Етельберта та 10 тис. з еліти ютів.

У 625 р. досягнула успіху друга християнська місія в Нортумбрії, коли охрестився король **Едвін**, одружений з кентською принцесою, з якою в Нортумбію вирушив **Павлін** – перший єпископ Йорка. Після прийняття хрещення Едвіном Павлін 25 днів хрестив людей у річці Глен. Такі ж масові хрещення відбулися поміж у річках Суейл і Трент.

Англосаксонське завоювання дало можливість спокійного самостійного розвитку Ірландії. Відірвана від колишніх римських провінцій у Західній Європі, де розвивалася нова християнська цивілізація, орієнтована на Рим, Ірландія розвинула своєрідне *далекозахідне християнське суспільство*. Місію в Ірландії очолював св. **Патрік (бл.390–460)**, послідовник якого св. Ілтуд разом із своїми учнями заснував перші в Британії монастир і школу у Ланвіті на початку VI ст. Ірландські місіонери стали змагатися з британськими у поверненні англосаксонських королів. Проповідник ірландської церкви св. **Колумбан (521–597)**, який походив з королівського роду, заснував на північному заході Британії на острові Айона монастир, звідки через деякий час християнство поширилося в Нортумбрії (625 р.), Мерсії та Ессексі. Учні св. Августина Кентерберійського, який хрестив королівство Кент, зіткнулися з учнями св. Колумбана Афонського на соборі **Уїтбі у 664 р.** Предметом диспуту став метод підрахунку дати Великодня та інші розбіжності, які впливали із своєрідності ірландського християнства. Завдяки активності Уільфреда, майбутнього архієпископа Йоркського, перемогло римське духовенство.

До 700 р. в англосаксонських королівствах вже було засновано 15 єпископств, які підпорядковувались архієпископові Кентерберійському. Англійські та ірландські місіонери почали проникати на континент. Так св. **Боніфаций (680–755)**, почавши з хрещення фризів, став *“апостолом германців”*. Ірландські проповідники у VI–VII ст. послали в германські землі 115 чол., у Франкське королівство – 45 чол., землі белгів – 36 чол., і навіть цілу групу до Італії.

§ 4. Англосаксонське суспільство. Англосаксонські правди VII–XI ст. дозволяють стверджувати, що провідним заняттям германців, особливо в центрі та на півдні Британії, було землеробство при помітній ролі скотарства, рибальства і полювання. Розвивалися також лісові промисли, добування солі, заліза та свинцю. Землеробство було орним, застосовували найчастіше важкий плуг із запряжкою з 4 або 8 волів, рідше легкий, одноволовий. У центральних і південних районах було розпо-

всюджене дво- і триплля. Англосакси сіяли озиму пшеницю, жито, ячмінь, овес та вирощували городні культури – боби і горох.

Джерела не дозволяють з'ясувати характер англосаксонських общин у VI–VII ст. Система відкритих полів і черезсмужжя, характерна для сусідської общини–марки, зафіксована тут лише в IX–X ст. Схоже, що до цього в англійських землях існували велика сімейна (землеробська) община і більш ширша общинна організація, яка об'єднувала декілька поселень в єдиний округ, у центрі якого сходилось зібрання глав великих сімей, вершились судові справи, здійснювалося самоуправління. Окремі сільські общини, що склалися з індивідуальних сімей, стали виникати лише з кінця VII – початку VIII ст. Общини отримували землю при її розподілі після завоювання. Вільні селяни-общинники – *керли* володіли в межах общини значними ділянками землі – т. зв. “гайдою”⁸. Верховним розпорядником землі був *король*. Він ділив і розподіляв землю від імені племені, за яким залишалось право власності на землю. Король давав землю не лише общині, але і вождям, родовій знаті, воїнам. Гайдові наділи перебували у спадковому користуванні общинників і не були цілісними ділянками землі: вони склалися із багатьох смуг, розкиданих по полях, взятих для обробітку конів (ділянок).

Кожен *кон* поділявся на два або три поля (залежно від того, дво- чи триплляна система була прийнятою в даній общині), озиме, ярове та поле під паром. У кожному полі кожного кону общинник отримував по одній смузі. Сукупність смуг, які були в общинника, і становила його орний наділ – гайду. Гайду (зважаючи на важкі глинясті ґрунти Англії) можна було зорати 8-ми воловим плутом, що передбачало наявність великих патріархальних сімей, у яких брати, їхні сини та внуки вели господарство спільно. Остання обставина гальмувала виникнення в Англії вільновідчужуваної земельної власності типу франкського *аллodu*.

Чіткі норми звичаєвого права зобов'язували *керлів* підпорядковуватися примусо-

⁸ Розмір гайди в середньому складав 48–50 га (100–120 акрів землі).

вій сівозміні та системі відкритих полів. Після збору урожаю всі поля ставали общинним вигоном для овець та великої рогатої худоби. Щоби не страждали інтереси общини, на всіх смугах одного поля, які належали різним общинникам, висівалася одна і та ж культура в одні й ті ж терміни (*примусова сівозміна*). Окрім орної землі кожне господарство мало право на угіддя, які залишалися у користуванні всієї общини: луки, пасовища, води, ліси та інше.

Керли у VI–VII ст. були повноправними людьми, які брали участь у народних зборах, мали зброю і складали основу військового ополчення англосаксонських королівств. За неявку в ополчення *керл* сплачував штраф – 30 шилінгів.

Англосаксонські правди згадують родову знать – *ерлів*, які були знатніші та багатіші від *керлів* (вергельд *ерла* – 400 шилінгів, *керла* – 200), але жодних особливих прав стосовно до останніх не мали. Це не дає підстав стверджувати, що наділи *ерлів* складали дві гайди. Скоріше *ерли* висунулися у військових походах завдяки військовій звитязі, що дозволило їм згодом за рахунок королівських дарунків отримувати наділи у 40 гайд та багатіти від військової здобичі.

В англосаксонському суспільстві VI–VII ст. були також раби – *лети* та напіввільні люди – *уїлі* (так називали англосакси кельтів-валлійців). *Летів* використовували як дворову челядь або ж надавали їм наділи для обробітку землі англосаксонської знаті. Посаджені на землю *лети* і *уїлі* мало чим відрізнялись від вільних *керлів*, вони не мали власних наділів, а сиділи на чужій землі, за що мусили вносити власникам плату у вигляді натурального оброку. Вергельд *уїлів* складав 80 шилінгів, *летів* – 40 шилінгів. Вергельд за лета платили його панові.

Рабство було спадковим або борговим. Вільна людина могла добровільно продати в рабство як себе, так і своїх дітей. Звичай (не без впливу християнства) були м'якшими за суворе право: вони гарантували *лету* два хліби щодня, робили недоторканими його свята (за “Правдою” усе-секського короля Іне раб, який за наказом власника працював у неділю, ставав вільним). *Лет* мав право викупити свою волю

на зароблені у наймі гроші. За погане ставлення до *лети* його власник підлягав церковному покаранню.

Частина кельтів (особливо в західних областях англосаксонських королівств, які межували з кельтським Уельсом), хоча і сплачувала данину на користь короля, зберегла свої землі та свою свободу. Частина кельтської знаті, якій вдалося уникнути винищення, асимілювалася із завойовниками. Так кельтський елемент став етнічною складовою англійського народу.

З кінця VII ст. в англосаксонських королівствах почався розклад общини і виділення з неї заможної селянської верхівки, яка перетворювала свій наділ в *аллод*. З ускладненням озброєння у VII–VIII ст. в англійських землях почалися масові королівські пожалування землі дружинникам та церкві. Але землі не вистачало, тому частіше надавали право збирати з певних ділянок королівських володінь данину, тобто тримати землю “для прогодування”. Королі оформляли такі земельні пожалування спеціальними грамотами, а земля, що доходила від якої передавалися кому-небудь, називалася “бокленд” (від англосакс. *boc* – грамота, і *land* – земля). Також грамотою передбачались судові та фінансові права над населенням певної території.

Великі володіння – *фолькленд* (народна земля), які вирости в процесі розкладу общини, були ще довгий час складовою частиною общинних земель і власник мусив панувати общинні порядки (за якими таку землю не можна було передавати у спадщину, продавати, заповідати по жіночій лінії). Отримана за грамотою земля (бокленд) ставала нічим не обмеженою, вільновідчужуваною земельною власністю, на яку не поширювались старі общинні традиції. Люди, які жили на цій землі, поступово ставали залежними від власників бокленда, хоча і зберігали ще довго особисту свободу.

Великі землевласники, на території яких опинилися наділи *керлів*, називались *глафордами* (звідси більш пізня форма – “лорд”, що відповідало поняттю “сеньйор”, “пан”).

В умовах розвитку *бокленда* та *глафордату* основна маса *керлів* до XI ст. залишалася мало втягнутою у ці процеси ранньої

феодалізації суспільства, а община, поступово набуваючи вигляду сусідської общини, зберігала свою свободу. Тому і головну робочу силу на землях, пожалуваних в *бокленд*, складали ще *лети* і *уїли*.

Вже зі середини VIII ст. *бокленд* пов'язувався з обов'язком нести військову службу. У грамотах все частіше згадуються три повинності, які мав виконувати власник бокленда: 1) з'являтися з відповідним озброєним загоном в ополчення; 2) ремонтувати мости і дороги; 3) брати участь у підтримці укріплених пунктів. Король залишав за собою право відібрати бокленд, якщо його утримувач ухилявся від виконання цих обов'язків, незалежно від того, був він представником світської чи церковної знаті.

В англосаксонських державах постійно зростало королівських дружинників – *гезитів*. Королівська служба була для дружинника джерелом багатства та знатності. Ця служба підвищувала людину в очах закону, при цьому різниця у вергельді між *керлом* і *гезитом* зростає в декілька разів. *Гезити* зливалися з ерлами, витісняючи з цього середовища представників родової знаті. В самому служилому прошарку виникла диференціація: виник поділ на королівських службовців (міністеріалів), служилих людей, які мали землю, та служилих людей безземельних. Відповідно до цього визначався їхній вергельд. Так, в законах уессекського короля Іне, королівський *гезит*, наділений землею, оцінювався в 1200 шилінгів, вергельд безземельного королівського дружинника дорівнював 600 шилінгів; вергельд *керла*, як і раніше, становив 200 шилінгів. Таким чином, роль *керлів* зменшувалася і у військовій організації королівств.

Королі, прийнявши християнство, щедро обдаровували єпископів та монастирі, *боклендами*, підпорядковували їхній владі селянське населення. Але від цих боклендів вони вимагали військової служби.

У найбільш ранній пам'ятці англосаксонського права – законах кентського короля **Етельберга I (560–616)** немає ще жодних згадок про королівських посадових осіб, про королівський суд та податки. Одиниці адміністративного поділу цих королівств виявляли зв'язок із пле-

мінним устроєм. До VII ст. письмове право було відсутнє. Першим записом права була **“Кентська правда”** короля Етельберта I (602 р.). Королівська влада в цей час була ще досить слабкою. Король виступав швидше як племінний вождь аніж верховний представник державної влади. Щоб надати своїй владі більшого авторитету і зробити її спадковою, королі виводили здебільшого своє походження від головного язичницького бога германців – Одіна (Вотана).

Маючи у своїх руках вищу військову та виконавчу владу, король мусив дотримуватися звичаєвого права. Давня традиція розглядала короля як приватну особу, хоча його життя і майно оцінювалися вже вище, ніж життя та майно інших знатних людей. Давні кентські закони не знали поняття **“державної зради”**. Навіть вбивство короля, як і вбивство всіх інших вільних людей, могло бути відшкодоване відповідним вергельдом, який просто сплачували його родові так само, як і за вбивство простої людини.

Англосаксонські правди VIII ст. вже встановлюють, що слову короля треба вірити без підтвердження присягою. Людина, яка вчинила бійку в домі короля, підлягала страті, а її майно – конфіскації на користь короля; у церквах повинні завжди молитися за короля, без особливого на це наказу. Особа короля поступово стає священною і недоторканою.

У перші століття після завоювання Британії англосакси не знали постійного поземельного податку, а податкова система була відсутня. Постійної королівської скарбниці в Англії не було аж до часу правління Едуарда Сповідника (1042–1066).

Англосаксонські королі були обмежені **“радою мудрих” – уїтенагемот**, до складу якої входили члени королівської сім'ї, єпископи, абати, **елдормени** (старшини) графств і королівські **тени** з числа головних службовців двору та верхівки королівських дружинників, які володіли частинами королівських доменів і були пов'язані з королем присягою вірності. Загальна кількість **уїтанів** ніколи не була великою: у королівстві Мерсії при королі Оффі (757–796 рр.) їх було 15, а в об'єднаному королівстві (після 829 р.) в уїтенагемоті було від 30 до 100 осіб. Не було жодного важливого

питання, для вирішення якого король міг не радитися з уїтанами. Хроніст Беда Вельмишановний розповідає, що у Нортумбрії християнство було запроваджено за рішенням уїтенагемоту. Лише **“за порадою і зі згоди своїх уїтанів”** король видавав як світські, так і духовні закони, роздавав землі в бокленд, про що свідчать підписи членів уїтенагемоту на королівських грамотах, вирішував питання війни та миру, флоту і армії.

Уїтенагемот був і вищим судовим органом, до якого зверталися з апеляціями на рішення судів графств. Цей орган судив, які в силу свого поважного становища або своєї близькості до короля, підлягали тільки королівській юрисдикції. **“Рада мудрих”** разом із королем призначала елдорменів графств, а в деяких випадках – і єпископів.

Уїтенагемоту, нарешті, належало право обирати короля. Хоча на практиці обирався зазвичай старший син померлого короля, для зайняття престолу необхідною була згода уїтенагемоту, а її міг отримати далеко не кожен, що мав права спадкоємства. Вибір мав зупинятися на найздібнішій особі, яка перебувала в близьких родинних стосунках з останнім королем. Уїтенагемот також мав право скинути недостойного короля.

В британських королівствах зберігалися і народні установи, хоча їх роль поступово зменшувалася. Протягом VII–IX ст. формувалася королівський адміністративний апарат, який присвоював низку функцій, що раніше належали народним зборам. З кінця VII ст. королівські закони почали регламентувати взаємовідносини між землевласниками та користувачами їхніх земель, між глафордами та залежними від них людьми. Королівські управителі отримали певні поліційні повноваження.

Обласна та місцева судово-адміністративна організація за формою залишалася общинною. Сільська община мала своє самоуправління. На сільському сході – **галімоті**, на який збиралися вільні жителі села, вирішувались всі важливі справи господарського життя общини – питання сівозміни, випасу худоби, спільного користування общинними угіддями, розглядалися суперечки між сусідами, судові позови та

оформлялися різні угоди, наприклад, акти передачі прав на землю одним членом общини іншому, вирішувались питання про допущення до користування правами даної общини сторонніх осіб. Община приймала обов'язкові для її членів постанови, розподіляла повинності, розшукувала злочинців та ін. На чолі общини стояв обраний нею *констебль* (староста), якого, з посиленням королівської влади, міг призначати король.

Сільські общини об'єднувалися в округи, які називалися *сотнями*. Раз на місяць у сотні скликалися збори у складі сотенного старшини та представників від сільських общин – старости, священника і чотирьох найбільш заможних і шанованих селян, спеціально на це уповноважених. Відвідування зборів було обов'язковим, за неявку карали штрафом. Сотенні збори поряд зі судовими справами, які виникали між жителями різних сіл, а, отже виходили за межі сільських зборів, займалися розкладкою фіскальних повинностей серед населення. Вони оформляли також різні юридичні акти і справи, що стосувалися власності.

З посиленням королівської влади короля виборний сотенний старшина поступився місцем королівському представнику – *сотенному бейліфу* (герофу), який спочатку займався лише збором на території сотні судових штрафів на користь короля. З IX ст. сотенні справи стали вирішуватися вузьким колом 12 *старших тенів* сотні.

Сотні (від 4 на півночі до 64 на півдні) об'єднувалися у графства (*скіри*, або пізніше – *шайри*). У середині X ст. було 32 графств, які представляли собою судово-адміністративні округи. Спершу графство очолював *елдормен* (в минулому самостійний племінний князь), який збирав і командував ополченням округу, слідкував за дотриманням порядку в своєму окрузі і брав участь у раді короля. З посиленням королівської влади *елдормен* був замінений королівським чиновником – *скір-герофою* або *шерифом*, який спочатку був помічником елдормена, а тепер став на чолі графства. Тепер обов'язки *шерифа* були: збирати надходження до королівської скарбниці – податки, штрафи, фірми; завідувати королівським майном в графстві та здійснювати судову й адміністративно-поліцейську

владу. Шериф стежив за виконанням закону, поступово обійнявши головування на судових зборах графства. Його плата становила 1/3 судових штрафів.

Два рази на рік елдорменом, а потім шерифом, скликалися збори графства, в яких брали участь єпископ, власники великих боклендів, місцеві посадові особи, а також староста, священник і четверо найбільш шанованих селян від кожної сільської общини. На цих зборах розглядалися судові справи, питання організації оборони округу, оголошувалися закони та постанови короля, оформлювалися різні юридичні акти. На зборах графств суддями були всі присутні, як і в *галімоті* та на зборах сотні, але і тут усе більшого значення набували голоси верхівки з “12 старших тенів”. Сюди надходили всі справи, в яких позивач не знаходив справедливості після того, як тричі звертався до сотенних зборів. Якщо і на зборах графства позивач не знаходив задоволення своїм вимогам, лише тоді він міг звернутися до суду самого короля.

Кожне графство мало виставляти також певну кількість кораблів з екіпажами і всім необхідним для цього, відповідно до розмірів графства.

Все більшого значення наприкінці англосаксонського періоду стала набувати військово-служба знать – *тени*. З ускладненням конструкції та вартості озброєння король вже не міг озброїти і утримувати дружинників за рахунок військової здобичі. Тени стали землевласниками, отримавши не менше 5 гайд і за рахунок праці своїх летів та увів міг здійснювати кінну службу та утримувати зброєносців і слуг. Тени були значним за кількістю прошарком дрібних і середніх землевласників, попередниками лицарів. Нападок дружинника, який став теном завдяки своїм п'яти гайдам землі, вже у третьому поколінні ставав знатним, навіть не маючи жодного власного акра. Права тена набував і купець, який тричі перепливав зі своїми товарами через море. Великі ж землевласники, які відрізнялись від тенів насамперед розмірами своїх володінь (40 гайд землі) і більшим політичним впливом, зберегли назву знатних людей – *ерлів*.

Наприкінці англосаксонського періоду

суспільство вже було диференційованим зі сформованими ранньофеодальним стосунками.

§ 5. Вторгнення данських вікінгів. Пропес політичного об'єднання англосаксонських королівств у єдину державу був загальмований зовнішньою небезпекою – нападами вікінгів. В Британії норманів-вікінгів називали “данцями”, незалежно від того, з Данії, Норвегії чи Швеції вони припливали на своїх драккарах. Поява норманів призвела до збільшення обсягів королівських повинностей. До середини X ст. з'явилася королівська канцелярія і був запроваджений подушний земельний податок – “данські гроші” (від 1 до 4 шилінгів), які йшли на ведення військових дій або на відкуп від нападів противника.

З 835 до 865 рр. щороку загопи данських вікінгів на десятках кораблів (“Англосаксонська хроніка” налічує їх у деяких походах до 350; така кількість дракарів була у данського ледунгу, який у 851 р. захопив Кент і спалив Кентербері) грабували південне та східне узбережжя Британії. Плондрувань зазнали Корнуелл, Ексетер, Портсмут, Вінчестер. У 836 р. нормани завдали поразки біля Гармоута мерсійському королю **Егбертові**. Але військо Мерсії у 837 р. біля **Хенгїстдуна** розгромило нападників. Відбивати регулярні напади данців мусив у 839–858 рр. король Уссексу **Етельвульф**.

Нормани також палили монастирі і нищили рукописи. У 842 р. вони влаштували “велику різанину” в Лондоні та Рочестері. Лондон був спалений. Франкський хроніст писав, що вони залишили в Лондоні лише ті будинки, які заплатили викуп. Велике данське військо у 851 р. вперше перезимувало в Англії, на острові Танет. Далі військові табори та поселення данців на північному сході Британії стали регулярними.

Восени 856 р. численне данське військо, очолене кількома *конунгами*, висадилося в Східній Англії. Згідно традиції цим ледунгом командували сини найславетнішого данського вікінга IX ст. **Рагнара Ладброка (Шкіряні Штани)** – Івар та Хальвадн. Вони провели рік у Східній Англії, уклали мир із королем і за згодою місцевих властей обзавелися кінями та спорядженням для подальших походів углиб

країни. 1 листопада 866 р. вони здобули Йорк.

У 867 р. Нортумбія впала під ударами данців, а у 868 р. вони напали на Мерсію. Король Етельред виступив назустріч данцям і уклав з ними мир. Після цього данці вирушили у Східну Англію та завоювали її. Король Едмунд був убитий стрілами (через декілька десятиліть церква проголосила його святим мучеником), а престол зайняв данський конунг Гутрум. Мерсія почала сплачувати данину і визнала верховенство завойовників.

Данці мали кращу зброю, захисні панцири (кольчуги і шоломи), їх удари були стрімкими і концентрованими, а англосаксонські королівства ще й воювали між собою. В англій і саксів основною зброєю були дротики. Їхні мечі були коротші, а обладунки шкіряні. У VIII – XI ст. вікінги не знали рівних собі на морі. Суходолом вони пересувалися кінями. Захоплюючи певну територію, вікінги відразу ж будували на ній фортеці, оточені частоколами.

До кінця 60-х років IX ст. значна частина англосаксонської території перебувала в руках скандинавських завойовників, а саме існування королівства Уссекс, опинилося під загрозою.

§ 6. Альфред Великий (871–899). У 870 р. данське військо вторглося до Уссексу. Наступного року данці пішли вгору по Темзі і захопили Лондон. Уссекський король **Етельред I (865–871)** загинув під час цієї боротьби. Королем став його 22-річний брат Альфред. Він уклав договір з данцями, відкупившись від них, завдяки чому данські загопи протягом декількох років не турбували Уссекс. Але у 878 р. данці пройшли через всю південну частину острова і фактично поклали край існуванню Уссекського королівства. Король Альфред втік в Етельні, який знаходився серед сомерсетських боліт. Тут він розпочав підготовку наступу на норманських завойовників. Зібравши значні сили, Альфред завдав нарешті данцям великої поразки біля **Едінгтона**, в Уїлтширі, внаслідок чого йому вдалося у 879 р. укласти з ними мир. За умовами **Уедморського миру** з лідером данців Гутрумом англосаксонська Британія була поділена між данцями та королем Альфредом. Данці отримали Нортумбрію, Східну

Англию, центральну Англию (Мерсія була поділена) і Лондон. Лінія розподілу пролягла по умовній прямій, на якій перебували міста Лондон–Бедфорд–Честер, у напрямку з північного заходу на південний схід. За Альфредом залишився Уссекс і практично весь південний захід.

До цього часу нормани уже прижилися на всьому північному сході країни і Альфред мусив з цим рахуватися. Споріднені англосаксам і за етнічним походженням, і мовно, вони мало чим відрізнялись від місцевого населення також і в економічному та соціальному відношенні. Суспільний лад скандинавів був для англосаксів північних районів зовсім недалеким минулим, за яким селяни цих районів ностальгічно шкодували. Данці-завойовники, поселявшись серед англосаксонських селян, ріднилися з ними, жили в складі одних і тих самих общин. Язичник Гутрум прийняв християнство за Уедморським договором, а за ним пішли вслід його воїни, що зняло релігійну відмінність між данцями та англосаксами північних районів.

Північно-західна область, яка відійшла до данців, стала називатися Областю данського права – *Денло*. Соціально-економічні відносини в цій області характеризувались тривалим збереженням общинних порядків та особистої свободи селян.

Альфред, будучи освіченим, розумним і талановитим політиком, провів ряд реформ у законодавстві та устрої країни. Він вніс суттєвий вклад у розвиток освіти та культури в Англії, розвитку англійської мови як державної. За його правління відбулася християнізація прибулих скандинавів.

Після 879 р. почався період певної стабілізації. Король Уссексу готувався до нової боротьби з норманами. Альфред помітив дві особливості їхньої тактики: використання морського флоту та ухилення від битв у відкритій місцевості. Тому особливу увагу він звернув на будівництво флоту. “Англосаксонська хроніка” під 885 р. повідомляє, що Альфред наказав будувати довші кораблі: деякі з них мали 60 весел, а інші і більше. Вони були міцнішими, стійкішими та швидшими від фризських та данських драккарів, які поряд з цими новими

кораблями Альфреда виглядали застарілими. Таких суден уссексі збудували більше сотні. Альфред також став створювати систему бургів-фортів, які будувалися з дерева та землі (що було швидше та дешевше), але були придатні для розміщення великих гарнізонів. Інформацію про ці бурги дають археологічні розкопки та список бургів, складений наприкінці правління Альфреда, в якому перелічено 30 фортець від Суссекса до Девона, від Саутгемптона до Бекінгема, які виконували оборонні функції. До кожного бурга для забезпечення його матеріальних потреб було приписано певну кількість гайд землі. Це була ретельно розроблена система оборони.

Альфред також провів реорганізацію пішого війська. Король рідко вдавався до скликання в *фірд* (ополчення) всього вільного населення, бо це важко відбувалося на економічному становищі селян, а збирав переважно половину *фірду*, залишаючи іншу половину вдома для виконання своїх основних сільськогосподарських занять. Населення кожних п'яти гайд озброювало одного воїна і утримувало його, постачаючи всім необхідним. У результаті основою військової організації виявились важкозброєні воїни, забезпечені прибутком із наділів землі розміром у п'ять гайд. Це вже було не селянське військо, а військо професіоналів, яких називали *тенами*. Тени з'являлись у свої загони в кольчугах (англосаксонські кольчуги були не плетеними, а з нашитих сталевих кругів), шоломах, на конях і приводили зі собою по декілька піших легкоозброєних воїнів. Тепер військо Уссекса складалося з кінних королівських тенів з вергельдом 1200 шилінгів; ополчення графств, очолених елдорменами; ополчення єпископів та монастирів; тенів з вергельдом 600 шилінгів (до X ст.), які не забезпечувались п'ятигайдовим наділом; керлів з вергельдом 200 шилінгів, які входили до *фірду* в складі загонів елдорменів, та “бургових людей” (гарнізонів бургів). Таке військо вже могло витримати натиск данців.

У 886 р. Альфред зайняв Лондон і, використавши плюбні зв'язки з королівськими династіями Східної Англії та Мерсії, став верховним правителем всієї Англії, вільної від данців. У 890 р. було складено

“Правду короля Альфреда” – кодекс законів королівства.

Протягом 892–897 рр. Альфред чинив опір новому великому напестю данців. Йому допомагали у цій боротьбі його син Едуард і зять Етельред, король Мерсії. В ході цієї важкої боротьби формувалася Англійська держава під владою уссекського короля. Проте, у Східній Англії та Нортумбрії скандинави змогли закріпити свою владу до смерті Альфреда Великого у 899 р.

§ 7. **Боротьба з норманами у X ст.** Син Альфреда, **Едуард (899–924)**, який правив тоді Уссекським королівством, під час свого правління боровся проти норманів. Він підкорив Східну Англію, а його сестра **Етельфлід** – Мерсію, де сформувалася так звана “конфедерація п’яти міст” Денло: Дербі, Лінкольн, Лестер, Стамфорд і Ноттінгем. Кожне з цих укріплених міст управлялося окремим графом, який мав у своєму розпорядженні військовий загін, а дванадцять суддів творили суд за данським правом. Існував і вищий суд для всіх п’яти міст. Етельфлід проводила систематичну облогу міст, споруджуючи одночасно на противагу цим містам свої фортеці, поки не розгромила бунтівливу конфедерацію.

Правління **Етельстана (924–939)**, сина Едуарда, було наповнене боротьбою проти ліги, до якої ввійшли окрім Денло Шотландія та Уельс. У 926 р. союзники були розбиті, але через 10 років ліга знову відновилася. Етельстан на чолі свого військового флоту пішов на північ і розгромив шотландців у 936 р.

У 937 р. повстал Нортумбрія, одночасно у Хамбері з’явився ледунг норвежців, які наступали з Ірландії. Знову відродилася об’єднана боротьба Шотландії, Уельсу та данців проти англійського короля. Етельстан не тільки відбив втручання норвежських правителів Ірландії, але й здобув Йорк. Воюючи з норвежськими вікінгами, які прийшли до влади в Ірландії, Етельстан встановив дружні зв’язки з конунгом Норвегії **Гаральдом Харфаргом**. Гаральд надіслав Етельстанові в подарунок багато прикрашений драккар під пурпуровими вітрилами. При дворі Етельстана виховувався син конунга Гаральда – **Хакон** (майбутній норвежський конунг **Хакон Добрий**).

Етельстан помер 27 жовтня 939 р.,

залишивши престол малолітньому **Едмунду (939–946)**. Данці зуміли повернути собі собі Йорк та інші території на півночі Англії, звідки були витіснені до середини 40-х років X ст. Король Едмунд загинув під час змови у 946 р. Його місце зайняв брат **Едред (946 – 955)**. Ситуація ускладнилася появою норвежських вікінгів **Еріка Кривава Сокира**, якого прогнав вихованець Етельстана – **Хакон Добрий**. Ерік з’явився в Нортумбрії і місцеві скандинавські поселенці побачили у ньому вожда, здатного відновити їхню незалежність від королів Англії. Проголошення Еріка конунгом Йорка призвело до війни з королем Англії та вікінгами Ірландії. В результаті Ейрік був вигнаний, але незабаром знову повернувся до Нортумбрії. Лише у 954 р. за свідченнями “Англосаксонської хроніки” жителі Нортумбрії остаточно прогнали Еріка та визнали верховенство англійського короля. В цей час завдяки зусиллям Уссексу та його успішній боротьбі з данцями відбулося об’єднання Англії в єдине королівство.

З початків правління **Едгара (959–975)** вся влада фактично знаходилася в руках вченого монаха та дипломата **Дунстана**, який займав кафедру архієпископа Кентерберійського. Дунстан зумів домовитися з верхівкою Денло, яке ввійшло до королівства Едгара, зберігаючи свої місцеві права та звичаї. Знать Денло отримала від Дунстана вищі посади в державному управлінні та в церковній ієрархії. Стара назва “Британія” була замінена назвою “*English land*” – *країна англів, Англія*.

По смерті Едгара (975 р.) на престолі опинився малолітній король **Едуард Мученик (975–979)**, але правителем залишився далі Дунстан. У 979 р. Едуарда вбили і Дунстан був змушений передати управління королівством лідеру бунтівників елдорменові Східної Англії Етельвіну. Той посадив на престол молодшого брата Едуарда – **Етельреда II Нерішучого (979–1013 [1016])**.

Англія надалі зазнала нового вторгнення данців. **Восени 991 р.** велике кінне військо данців та норвежців, одним з вождів якого був **Олаф Трюгтвасон**, нащадок Гаральда Харфарга, у битві поблизу **Мелдона** розгромило англосаксів. Етель-

ред II мусив укласти договір з вождями вікінгів, зобов'язавшись виплачувати данину в обмін на дотримання миру та захисту Англії від інших вікінгів. нових нападів. Вікінги отримали величезну суму – 22 тис. фунтів золота і срібла. Але вже незабаром Олаф Трюггвасон знову став противником короля Етельреда II.

У 1013 р. король Данії **Свен Вилобородий** під формальним приводом помсти за розгром данців у 1003 р. висадився в Сендвічі, проник у Хамбер і вверх по р. Уз дійшов до Гейнсборо, де був підтриманий населенням і проголошений королем Нортумбрії. Звідси Свен рушив до Мерсії та Уессексу. Опір чинив лише Лондон, але місто було захоплено, а Свен проголошений королем всієї Англії. Етельред II був змушений тікати до Нормандії.

У 1014 р. Свен помер, а данський флот відплив на північ. Кнут, син Свена покинув Англію лише для того, щоби зміцнити свою владу на батьківщині та стати королем Данії. Етельред скористався раптовою смертю Свена, щоби повернутися до Анлії. Але його становище залишалось нестійким. Проти нього повстав його син Едмунд Залізнобокий, який знайшов підтримку в Денло. Коли Кнут на чолі великого флоту знову повернувся до Англії, елдормен Мерсії перейшов на бік данців.

§ 8. Кнут Великий. Спроба створення “Імперії вікінгів”. У 1016 р. після смерті Етельреда II англійська еліта присягнула на вірність Кнutowі. В Лондоні королем Англії став син Етельреда II **Едмунд Залізнобокий (1016)**. Він витримав за сім місяців сім битв з данцями. Кнут змушений був укласти з ним угоду у 1016 р., поділивши Англію по Темзі. Але через декілька днів Едмунд Залізнобокий несподівано помер і королем Англії став **Кнут (1016–1035)**, одружившись з Еммою, вдовою Етельреда II. До його держави входили Данія, Норвегія та Англія.

В Англії Кнут насамперед розправився з елдоременом Мерсії, а потім з братом Едмунда – Едвіном. Він значно обмежив владу елдорменів, поставивши своїх чиновників – *графів*. Кнут оточив себе відданими воїнами – *хускерлами*, які складали його особисту дружину. Багато з них отримали земельні пожалування в різних частинах Ан-

глії, а деякі стали правити від його імені цілими областями як *ярли* (так називали намісника у скандинавських країнах).

Кнут не робив різниці між англосаксами та данцями. У виданому ним кодексі широко застосовувалося законодавство попередніх англійських королів та данські закони. Кнут виступив поборником інтересів церкви. Він намагався зблизитися із християнськими правителями Європи та з папою римським. Він навіть здійснив у 1027 р. паломництво до Риму і був присутній там на коронації німецького імператора.

Кнут прагнув до створення своєрідної імперії вікінгів, у чому йому завадила підтримка шведських конунгів та норвезьких вигнанців київським князем Ярославом Мудрим.

Після смерті Кнута у **1035 р.** у наступні 7 років невміле правління його синів звело нанівець всі його успіхи. Знову почалися усобиці, в результаті яких Англія знову була поділена на дві частини за течією Темзи: північ визнала королем **Гарольда Заячу Ногу (1035–1040)**, південь – **Гардакнута (1035 [1040]–1042)**. Ворожнеча серед данців дала привід нападкам вікінгів герцогами Нормандії втрутитися в справи Англії, використовуючи синів Етельреда. Альфред разом з 900 нормандськими лицарями висадився в Англії, але зазнав невдачі. Після смерті Гарольда (у 1040 р.) Гардакнут залишився єдиним правителем Англії. Але, щоби утриматися, він був змушений вдатися до кривавого терору. Встановлення високих податків призвело до того, що у 1040 р. у Вустері натовп розтерзав королівських збирачів податків. Гардакнут кинув на придушення бунту своїх дружинників-хускерлів. Вустер був спалений, а прилегла до нього місцевість спустошена.

Гардакнут помер у 1042 р. під час бенкету (можливо був отруєний). Англосаксонська знать на чолі з Годвіном відразу обрала королем сина Етельреда – Едуарда, відновивши таким чином Уессекську династію. Деморалізовані данці втекли “за море”.

§ 9. Едуард Сповідник (1042–1066) до зайняття англійського престолу виховувався і жив у Нормандії. До Англії з ним перебралося його норманське оточення. З їх

числа Едуард обирав кандидатів на високі державні та церковні посади, чим налаштував проти себе місцеву еліту. Образ благочестивого Едуарда був дуже ідеалізований після нормандського завоювання. Насправді це був доволі нікчемний і безвольний правитель.

За Едуарда при дворі ввійшли в моду норманська ("гальська") мова і одяг. Документи стали оформлятися за норманським взірцем. Поширений у цей час жарг "Прости гальською мовою і будеш почутий" доволі чітко відображає загальну картину. Не уникнув загальної участі і Годвін, з дочкою якого Едітою одружився король Едуард: його все більше і більше відтіснили від управління країною нормандці. Врешті Годвін зібрав велике військо і у 1051 р. спробував прогнати короля. Англосакси були розгромлені, Годвін прогнаний, а королева Едіта ув'язнена в монастирі.

Після цього в Англії з'явився як бажаний гість герцог Нормандський Вільгельм, якого зустріли як повелителя та господаря. Але Годвін не склав рук. У 1052 р. зібраний ним флот дійшов до Лондона. Населення Англії його вітало. До Годвіна прибували представники знаті, тени, міщани і навіть прості керли. Едуард зрозумів, що боротьба неможлива, і поступився. Годвін зосередив у своїх руках правління державою, а нормандський двір мусив покинути Англію.

У 1053 р. Годвін помер, передавши правління синові Гаральду. Едуард Сповідник відійшов від справ, зосередившись на релігії. Він помер у січні 1066 р., заповівши королівство Гаральдові, який був рідним братом його дружини. Розуміючи, що нормандський герцог Вільгельм виступить з претензіями на англійський престол, англосаксонська еліта поспішила коронувати Гаральда через шість годин після похорону Едуарда. Північні області Мерсії та Нортумбрії відмовилися визнати нового короля. Швидкий похід на північ відновив ситуацію, але тамтешні графи Едвін та Моркар затаїли ворожнечу, чекаючи слушної нагоди.

§ 10. Нормандське завоювання. Нормандський герцог Вільгельм оголосив Гаральда узурпатором і відправив до нього послів з вимогою васальної присяги. Він звернувся також до папи Олексан-

Будівництво дракарів. Килим з Байо (XI ст.)

дра II, звинувачуючи Гаральда у порушенні клятви, і отримав від папи освячене знамено і санкцію на похід у Англію. Сенешал Нормандії Вільям фіц Осберн почав збирати лицарів не лише з Нормандії, а з Бретані, Фландрії, Піккардії та Артуа. Таке своєрідне ілюстративне джерело того часу, як gobelen із Байє, дає безліч зображень, що стосуються підготовки походу та подій, пов'язаних із завоюванням. Сучасні дослідники вважають, що всього суден було не більше 700 і що переправити вони могли близько 5 тис. чол. (а не 60 тис. чол., як вказано в пізніших джерелах). Лише 2 тис. воїнів були важкоозброєними лицарями, які мали навчених коней. Решта 3 тис. осіб – це піхота, лучники та команда кораблів.

Поки тривали ці приготування, Гаральд, добре знаючи про все, що відбувалося у Нормандії, зібрав на півдні Англії людей та кораблі. Несподівано для нього на північну Англію напав норвезький король Гаральд III, який виступив на допомогу вигнаному з Англії Тості, брату графа Едвіна. Гаральд III, зять Ярослава Мудрого – "останній вікінг" на престолі Норвегії, сам мав надію завоювати Англію. Маючи великий флот, **20 вересня 1066 р.** норвежці увійшли в затоку Хамбер. У відчайдушній битві поблизу **Стамфордбріджа**, неподалік від Йорка, Гаральд розбив це військо. Норвезьке військо було краще озброєне, але через надмірну відвагу Гаральд III і Тості були вбиті. Син загиблого норвезького конунга Олаф, пообіцяв ніколи більше

не нападати на Англію. І справді, норвезькі вікінги більше не турбували береги Англії.

Король Гаральд не встиг навіть відпочити після цієї перемоги. Вже 28 вересня 1066 р. на півдні Англії в Півенсі висадилась армія Вільгельма, герцога Нормандії. Коли 6 жовтня Гаральд в'їхав до Лондона, ополчення південних районів ще не зібралось, і основну силу війська Гаральда складали хускерли, знать і керли південного сходу. Це були піші загони. Гаральд виступив назустріч завойовникам і став очікувати вороже військо, зупинившись за 10 км. від Гастінгса. Битва відбулася **14 жовтня 1066 р.**

Два війська, англосаксонське та норманське (за складом і мовою французьке), являли собою ніби дві сходинки у розвитку військового мистецтва, уособлюючи різницю в соціально-політичному ладі Нормандії та Англії. Англосаксонське військо – це в основному селянське піше ополчення, озброєне бойовими сокирами, переважно у шкіряних обладунках. Хускерли та ерли мали мечі, данські бойові сокири і щити, частина з них була в кольчугах. Ні кінного війська, ні лучників у Гаральда не було. Норманське військо – це досвідчена лицарська кіннота в кольчугах із нашитих круглих сталених пластин. Були також загони лучників. У битві загинули Гаральд і багато тенів та ерлів. Вільгельм не поспішав із подільшими діями; тільки через п'ять днів він пішов на Дувр і Кентербері.

У Лондоні оголосили спадкоємцем престолу нащадка Ессекської династії Едгара Етелінга, але північні графи його не підтримали. Лондонські міщани також вирішили не чинити опору Вільгельмові, очевидно, побоюючись знищення міста. Англосаксонська еліта наперебій намагалась примиритися із Вільгельмом і заявити про свою лояльність. Південна Англія не чинила активного опору Вільгельму Завойовникові.

На Різдво 1066 р. Вільгельм Завойовник був помазаний на правління Англією у Вестмінстері. Церемонія проходила за своєрідних обставин: наліжені до Вільгельма придворні через хибну чутку про зраду підпалили будинки навколо собору і почали бити тих, хто траплявся їм на шляху.

Всі, крім Вільгельма та священника, вибігли з церкви, зав'язалася збройна сутичка. Але церемонія все-таки була завершена належним чином.

Після Гастінгса були переписані імена всіх вбитих знатних англосаксів, а їхні родини відразу ж були позбавлені земель. Частина захоплених скарбів Вільгельм відіслав до Рима, а землі роздав лицарям. Хроніст Вільгельм Мальсберійський писав: *“вони оскаженіли від щастя [...], ці розбійники не впізнавали самих себе; бачачи стількох людей у своїй владі, вони лили кров бездумно і безжалісно, відбирали останній шматок з рота нещасного, забирали все: речі, землю, честь, життя”*. Схожі цитати віднаходимо й у інших хроністів. Окремі міста нормандські лицарі програвали один одному в кості. За кожного вбитого нормандця карали 100 англосаксів.

Нормандці почали розбирати будинки для спорудження мурів і фортець. Так, у Норвічі з 43 церков і 1320 будинків половиною загинула. В Йорку залишилося 411 мешканців, а до завоювання було 10 тис.; там з колишніх 1800 будинків вціліло 800. В Оксфордї з 800 будинків 500 було зруйновано, а решту 300 – оподатковано.

§ 11. Вільгельм I Завойовник. Підкреслюючи законність успадкування ним англійського престолу, Вільгельм I урочисто пообіцяв дотримуватися *“добрих законів короля Едуарда”*. Привілеї Лондону були підтвержені особливою грамотою. *Всі ліси та сьома частина орних земель* стали королівською власністю. Надаючи численні лени своїм баронам, король уважно стежив, щоби нові володіння були розкидані по різних графствах. Він вже добре розумів всі *“принади”* феодалізму.

Тени здебільшого зберегли свої землі, але були відтепер стали васалами баронів. Поступово середні і дрібні тени стали називатися *лицарями*.

Не всі англосакси змирилися з норманським завоюванням. Особливо важкими були повстання на півночі у **1068–1069** та **1071** рр. (останнє ініціював і підтримав шотландський король Малкольм III). Вільгельм I не зупинявся перед репресіями і нещадно відбирав землі учасників таких виступів (до 1075 р.). Осередок най-

нив нормандськими. Єпископи складали королю ленну присягу. Королівський васал не міг бути відлученим від церкви без дозволу короля. Світська і церковна юрисдикції були чітко розділені. Постанови соборів відтепер затверджувалися королем. Стосунки з папою також перебували під його контролем. Він від-

більшого спротиву – Йоркська долина була сплюндрована.

Вся Англія була вкрита “квадратиками” – замками норманського типу. У самому Лондоні на березі Темзи було зведено похмурий замок Тауер (від *tarries* – вежа). В графствах Вільгельм I ввів управління *шерифів*, які призначалися і знаходилися під безпосередньою владою короля, збирали податки, підтримували “Божий мир”, заарештовували злочинців. Великі графства, створені Кнудом Великим, при Вільгельмі були ліквідовані. Лише у трьох місцях він заснував палатинати (Честерський, Дургемський і Кентський), але два з них були віддані духовним правителям, які не могли їх передати у спадок.

Вільгельм зберіг також традиційні англійські інститути влади, які, на його думку, стримували феодалізацію суспільства. Було підсилено систему кругової поруки десятків (*frankpledge*) і збережено суди сотень та графств.

Повністю було замінене єпископат англійської церкви. Вільгельм I змінив Кентерберійського архієпископа Стіґада на свого соратника Ланфранка, а останній більшу частину англійських прелатів замі-

мовився скласти ленну присягу папі Григорію VII, але останній, в умовах конфронтації з німецьким королем, не став відлучати Вільгельма від церкви.

Англосаксонське селянство почало переходити в основному на статус *вілланів*. Залишалися також і *фрігольдери* (вільні землевласники), *сокмени*, *бордарії* (ті, що тримали половину вілланського наділу) та *коттарії* (ті, що користувалися лише присадибними ділянками). Однак фрігольдери та сокмени складали ледь не половину всього сільського населення, вони залишалися вільними та достатньо заможними. Тому становище англійського селянства було значно кращим від їх сусідів у Франції.

Закони проти браконьєрства позбавили селян можливості полювати у королівських лісах, що пізніше породило цілі стихійні рухи, в т. ч. відомий рух Робіна Гуда.

У **1086 р.** було здійснено перепис населення та земельних володінь. У народі його назвали "**Книга Страшного суду**" (Domesday book), бо королівські міністриали підкреслювали опитуваним необхідність надавати правдиві свідчення, нічого не приховуючи, "як на Страшному суді".

Метою перепису було дізнатися й зафіксувати: які земельні володіння належать королю; скільки васалів (лицарів-ленників) у барона; скільки у манорі (помісті) гайд (вже як фіскальних одиниць); скільки плутів землі (земельних наділів); скільки робочої (тяглової) худоби у селян і на панській землі; скільки селян і яких категорій; який **суккупний прибуток** дає **помістя**.

На основі цього перепису влада збирала поземельний податок ("данійські гроші"). За даними Книги Страшного суду історики з'ясували, що на момент завоювання населення Англії становило близько 1,5 млн. чол., при цьому 95 відсотків цього населення були селянами (!).

У **1087 р.** в Солсбері на заклик короля з'їхалися всі більш менш значимі землевласники (близько 1400), безпосередні васали, користувачі земель від короля. Вільгельм скликав їх з метою підтвердження васальної присяги, а також гарантій успадкування англійської корони одним із його синів (Роберт, Вільгельм, Генріх).

Вільгельмові Завойовнику довелося вести війну проти баронів Нормандії, яким допомагали французькі сусіди. Об'їжджаючи палаючі руїни щойно здобутого міста Нанта він випадково впав з сідла і розбився. Його перевезли в Руан, де він і помер **9 вересня 1087 р.** Однак поховали Вільгельма Завойовника з усіма належними його королівському рангу почестями не відразу, оскільки сини більше були зайняті питанням захоплення корони.

Старший син Роберт успадкував по батькові герцогство Нормандія, а молодший **Вільгельм II Рудий** став королем Англії (**1087–1100**), захопивши попередньо скарбницю батька у Вінчестері. Вільгельмові II вдалося відбити спроби брата зайняти ще й Англію, тим більше, що брат невдовзі вирушив у хрестовий похід. Але свавільний та нахабний Вільгельм II кон-

фліктував з церквою, не користувався прихильністю своїх васалів (не всі його визнавали). Витрачав надто багато зусиль на війни на кордонах з Уельсом, Шотландією і Францією.

Він загинув від "випадкової" стріли на полюванні, на якому був присутній його молодший брат Генріх, який згодом триматиме 28 років у полоні ще й свого старшого брата Роберта Нормандського.

Таким чином, острівна Англія лише на кінець XI ст. завершила формування держави феодального типу.

§ 12. Шотландія до XI ст. Наприкінці V ст. *скоти*, які переселилися до Шотландії з Ірландії, утворили племінне об'єднання **Дал Ріада**, яке очолив Фергус Мор Мак-Ерк. Союз розділився на три частини, які отримали назви від синів Фергуса Мора – **Лорн**, **Гебрен** і **Енгус**. Правитель з роду Гебрен вважався старшим. З часом династія *скотів* споріднилася з місцевою династією *пиктів*.

У першій половині IX ст. королем *скотів* (Дал Ріади) був **Еоганан (?–839)**, після загибелі якого обидва королівства розділилися, але по смерті короля *пиктів* Влада (842 р.) внук Еоганана Кеннет II, одружений з дочкою Влада, об'єднав обидва ці королівства і став правити як король Шотландії **Кеннет I**. Династія від його батька короля Дал Ріади **Альпіна** отримала значно пізніше назву **Мак-Альпінів**. Мак-Альпіни були королями Шотландії у **843–1290 рр.** (фактично у 1034 р. прямі нащадки Мак-Альпінів вигасли і династію продовжили діти Бети, дочки короля Малкольма II). У **1034 р.** Мак-Альпіни приєднали до Шотландії королівство **бриттів Страйтклайд** (на престол якого у 1018 р. **Малкольм II** посадив свого сина Дункана).

Суспільний устрій середньовічної Шотландії був доволі своєрідним. Шотландцям було притаманне глибоке відчуття родової приналежності ("клановості"), яке постійно виявлялося в різних формах і було майже всезагальним: незламна властивість триматися один одного; не тільки етнічна, станова, конфесійна, але і родова згуртованість. За твердженням єпископа Дж. Леслі, що опублікував у 1578 р. "Історію Шотландії", це відчуття розділялося "всім народом, а не однією лише знаттю".

Пояснення цих явищ, здавалося б незвичайних для невеликої, малонаселеної, гористої і бідної країни, приховане у вельми своєрідних особливостях її історичного розвитку. Питання про взаємодію кланової і феодальної систем дуже неосяжне і складне, щоб розглядати його докладно. Багато істориків і нині досить різко протиставляють їх одне одному, але мають рацію ті, хто вказує на спільність двох устроїв. Загалом, слово *clann* гельською мовою означає діти. І в мирний час і під час війни всі члени клану підпорядковувалися своєму вождю. Ця система сягала своїм корінням в стародавні кельтські традиції, принципи спорідненості і культ вождя як заступника Бога на землі, який вирішував всі суперечки, допомагав у злиднях, захищав своїх людей і їхнє майно.

Насправді, незважаючи на всі відмінності, феодальна і кланова системи склалися паралельно, і між ними, як і між "гірською" (*Highlands*) і "рівнинною" (*Lowlands*) Шотландією, ніколи не існувало чітких рубежів: ні географічних, ні політичних, ні економічних, ні соціальних. У джерелах мешканці як північного заходу, так і південного сходу країни називалися "клановим людом" (*clannit men*). Як справедливо відзначив шотландський історик Т.К. Смаут, "відмінності в суспільній структурі між *Highlands* і *Lowlands* полягали переважно в акцентах – "гірське" суспільство базувалося на спорідненості, перетвореній феодалізмом, а "рівнинне" суспільство на феодалізмі, пом'якшеному спорідненістю".

Використовуючи протиріччя між англосаксонськими королівствами, данійськими та норманськими завойовниками, гірський ландшафт своєї території, шотландські королі тривалий час зуміли відстоювати незалежність своєї держави.

Контрольні запитання:

1. Якою була Британія під римським пануванням?
2. Як відбувалося завоювання Британії англами, саксами та ютами?
3. Хто такий король Артур?
4. Які англосаксонські королівства виникли у Британії?
5. Як проходило утвердження християнства у англосаксонських королівствах?
6. Яким було становище керлів?
7. Що таке бокленд?
8. Які функції були в уїтеногемота?
9. Які реформи було зроблено Альфредом Великим?
10. Чому Кнутіві вдалося завоювати Англію?
11. Якою була політика Вільгельма Завойовника? Що таке "Книга Страшного суду"?
12. Якими були особливості розвитку Шотландії?

РОЗДІЛ 8. ПІРЕНЕЙСЬКІ ЗЕМЛІ У VIII–XI СТ. ПОЧАТКИ РЕКОНКІСТИ.

§ 1. Мусульманське завоювання.

Прийняття ісламу консолідувало розрізнені арабські племена, об'єднані в централізовану теократичну державу на чолі з халіфом – головою *правовірних*, заступником пророка Мухаммеда (570–632). Арабські племена перестали воювати одне з одним, а зосередили свою енергію на завоюванні земель за межами Аравійського півострова. У другій половині VII – на початку VIII ст. араби завоювали весь Магриб – візантійську Африку (сучасний Туніс, Алжир і Марокко), вийшовши близько 709 р. на узбережжя Атлантичного океану. Завойовані території перейшли на іслам. Внутрішній спокій в халіфаті, безпечні дороги, загальний ентузіазм суспільства сприяли піднесенню торгівлі та ремесла. Розпочався період розквіту арабської цивілізації. Активність, яку раніше араби проявляли в битвах, була тепер спрямована на розвиток літератури, науки, промисловості.

Араби з'явилися на Піренейському півострові на заклик вестготських вельмож, противників короля Родеріха (Родріго). Намісник Танжера пропустив їх через протоку. Весною 710 р. загін з 500 чол. під командуванням Абу Зура Таріка, слуги омейядівського еміра¹ Муси, перетнув протоку Гібралтар. Цей загін спустошив ряд населених пунктів і з багатою здобиччю повернувся до Африки. Слідом за ним інший полководець Муси – бербер Тарік ібн З'яд весною 711 р. з 300 арабами і 7 тис. берберів висадився на Піренейському півострові з наказом йти до вестготської столиці То-

Коран (VII ст.)

ledo. Перемога мусульманського війська при Херес де ла Фронтера (19 липня 711 р.) несподівано завдала смертельного удару королівству вестготів. Король Родеріх загинув у битві.

У 712 р. на півострів висадилося основне арабське військо Муси і захопило вестготську столицю – Толедо. Населення покинуло Толедо, а єпископ Сіндеред втік до Риму. Араби стали господарями становища. Частина вестготської світської знаті і духовенства почала переходити на бік переможців. Вдова Родеріха Королева Егілона одружилася із ал-Азізом, сином Муси. Граф Фортуній з Таррага та єпископ Севільї не лише перейшли на бік завойовників, але і зреклися своєї віри. Активну допомогу мусульманським військам, що наступали, надавали євреї, проти яких попередня влада чинила систематичні репресії. Араби захопили більшу частину півострова аж до гірського пасма, що проходить на захід від Толедо до ріки Дуеро.

В Іспанії усіх нових завойовників стали називати або *маврами* (хоча ця назва стосувалася лише темношкірих вихідців із північноафриканської Мавританії), або *арабами* (хоча значну частину прибулих склали бербери).

¹ Емір (араб. – “вождь”) – так спочатку у арабів називалися полководці. Після Мухаммеда так стали називатися мусульманські правителі, що претендували одночасно на духовну і світську владу. Халіф Омар перший прийняв титул еміра аль-муменін, тобто “вождь віруючих”. Пізніше першого міністра халіфату титулювали “вождь вождів”, згодом титул “аль-омара” (емір), набув значення повновладного майордома. Окрім Омейядів і Аббасидів титул емір-аль-муменін носили ще Фатіміди, Омейяди Іспанії і Альмохади. Альморавіди і Мерініди прийняли інший титул – емір-аль-муслемін. З падінням арабських халіфатів титул “емір” поступився місцем іншим титулам (султан, хан), а при його локальному використанні прирівнювався до титулу “князь” або “найсвітліший князь”.

У 714 р. Мусу і Таріка було відкликано до Дамаска, на чолі війська залишився ал-Азіз, який здійснив ряд експедицій до Португалії і в Андалусію, Малагу і Гранаду. На території Мурсії мусульмани наптовхнулися на запеклий опір військ графа Теодемира, який оборонявся в Оріуелі. Теодемир капітулював за умов збереження за ним Валентенти, Оріуели, Аліканте, Мули і Лорки. Місцевим християнам за умови виплати невеликої данини було гарантовано недоторканність майна, дозволено сповідувати свої релігії, будувати і ремонтувати свої храми. Того ж року арабам здалися більшість великих фортець півострова.

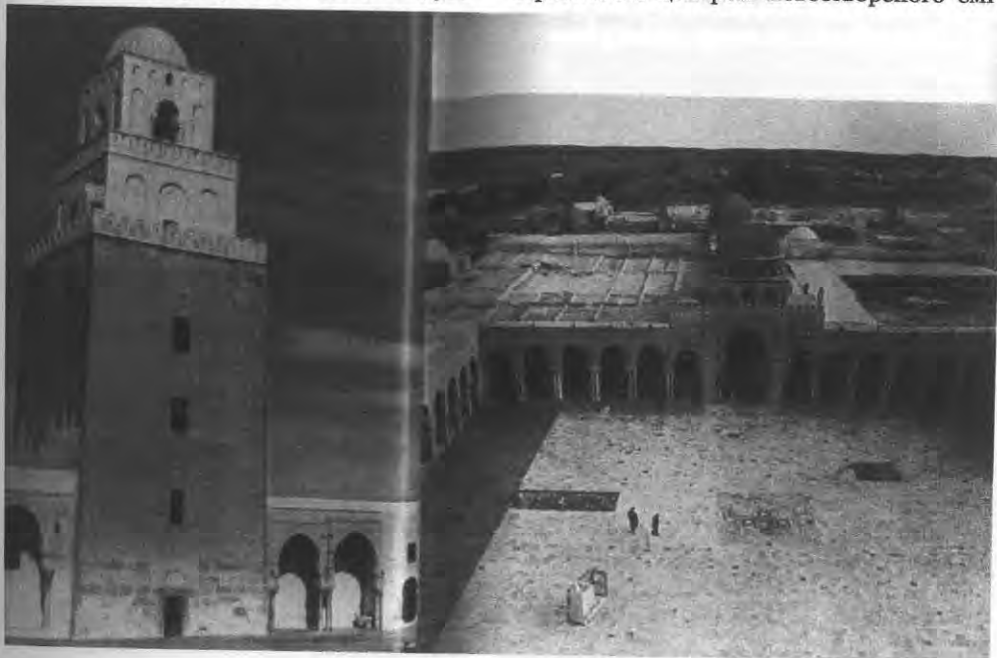
Після вбивства ал-Азіза (ймовірно через його шлюб із вестготською королевою), справу завоювання іспанських земель до 718 р. завершив емір ал-Хурр. Він навіть перейшов Піренеї і торгся в Галлію, захопивши там місто Нарбонн.

Але більшість вестготів, які не хотіли миритися із завойовниками, очолені колишнім охоронцем Родеріха, членом королівської родини Пелагієм (доном Пелайо), втекли в гірські землі північної частини півострова, де утворили християнське королівство Астурію. Коли у 718 р. арабське військо спробувало його ліквідува-

ти, дон Пелайо розгромив його в астурійських горах поблизу Ковадонги. Саме ця подія засвідчила початок нової наступальної війни проти мусульманської присутності на півострові – **Реконкісти** (з ісп. *la reconquista*, від *reconquistar* – “відвоювати”) – відвоювання християнськими народами Піренейського півострова захоплених земель.

У 719 р. араби повністю оволоділи Септиманією. Вони попрямували далі в Галлію, де різні еміри здобували перемогу за перемогою, поки один з них, Абдеррахман, не був розбитий франкським майордомом Карлом Мартеллом у битві поблизу Пуат'є (732 р.).

Оскільки Іспанію було завойовано африканськими військами, її вважали залежною від африканських володінь халіфату Омейядів. Іспанський емір призначався африканським намісником, що підпорядковувався халіфові, резиденція якого знаходилася у сирійському Дамаску. Землі Піренейського півострова мусульмани називали – **аль-Андалус (Андалусія)**, за спотвореною назвою германського племені вандалів, яке певний час жило тут у V ст. до переселення у Північну Африку. Адміністративним центром новоствореного емі-

Мечеть в Кайруані (670-862 рр.)

рату стало місто Кордова (колишня римська Кордуба) на березі ріки Гвадалквівір.

Мусульманські володарі не практикували насильне навернення завойованих народів у іслам. Відповідно до встановлених у Халіфаті законів новонавернені в іслам платили менше податків державі, тоді як віруючі інших конфесій сплачували окремий податок у подвійному розмірі – *харадж*. Мусульманські володарі з повагою ставилися не лише до релігійних вірувань, але і до побуту і звичаїв завойованих народів.

Основна частина іберо-римського і вестготського населення залишилася під владою своїх графів, суддів та єпископів, користуючись власними церквами. Вони платили мусульманським емірам окрім *хараджу* подушний податок (розміри якого залежали від майнового стану платника, податок не знімався з жінок, дітей, ченців, калік, убогих і рабів) та поземельний – “*джиз’ю*” (з орних земель та садів, його також платили і мусульмани з земель, що раніше належали християнам або євреям). *Джиз’ю* та *харадж* платили також церкви та монастирі.

Муса забрав 1/5 частину завойованих земель і будинків державі, що склало особливу суспільну фундацію – “*хумс*”. За обробку державних земель місцеве населення мало віддавати емірові 1/3 урожаю. До *хумсу* ввійшло переважно церковне і королівське майно, а також майно тих, хто втік в Астурію. 3/4 конфіскованих земель розподілялися між арабами і берберами, бідніші північні території в Галісії і Леоні дістали бербери, багатші південні в Андалусії – араби.

За арабським правом місцеві землевласники могли вільно продавати свою власність, що було обмежене у вестготський період. Суттєво покращилося і становище рабів з якими мусульмани поводилися більш толерантно. Крім того, будь-якому рабу-християнину було достатньо перейти в іслам, щоб стати вільним.

За таких умов серед місцевого іберо-римського і вестготського населення сформувалися особливі соціальні групи:

– *мосараби* (араб. *мустараб* – той, що став братом) – християни, що зберегли свою віру, але в побуті і під час бого-

служинь перейшли на арабську мову; вони отримали свій суд, автономне управління; сприйняли арабську культуру, а у X ст. навіть переклали арабською мовою Євангеліє; окремі з них займали досить високе становище, не зазнаючи утисків;

– *муваллади* (араб. *мулладі* – “нечистокровні”) – особи, які зреклися християнської віри, прийнявши іслам, але розмовляли готською або романсеро; частина з них отримала землю і стала служити у мусульманському війську, але більшість не отримала землі, яка була вже роздана, і поповнила ряди міського плебсу;

– *ренегадос* (*ренегати*) – ті, що зреклися і віри, і мови. До цієї категорії належали переважно представники знаті, які в такий спосіб зберігали можливість служби в армії та кар’єри, багатьох приваблювали також можливості утримання гаремів.

У більшості мусульманських міст з’явилися цілі єврейські квартали. Євреї отримали право займатися ремеслом, торгівлею і лихварством, займати адміністративні посади в іспанських містах і, навіть, служити у війську. Їм було дозволено вільно сповідувати свою релігію. Єврейська верхівка перетворилася на купецьку еліту. Окремі представники цієї еліти зайняли при дворі халіфів місця радників та міністрів.

Незважаючи на цілковиту віротерпимість мусульманських властей до християн, церква опинилася під владою емірів, які призначали і усували єпископів і, навіть, скликали церковні собори.

Представникам будь-якої конфесії загрожувала смертна кара лише у випадку, коли вони намагалися повернути у свою віру мусульманина.

З моменту мусульманського завоювання серед військової і цивільної адміністрації ал-Андалусу тривали безперервна політична ворожнеча і міжплемінні конфлікти. Повстання берберських племен у Північній Африці (738–743 рр.) переросло в конфлікт між арабами і берберами на Піренейському півострові. Після поразки мусульман при Пуатьє (732 р.) берберський шейх Османа ібн Мунуси уклав союз з аквітанським герцогом Едом, одружившись з його сестрою. Союзникам вдалося розгромити не лише арабські війська в Африці,

але і армію, сформовану халіфом, яка складалася із сирійських арабів.

Кордовський емір араб Абд-ал-Малік, опинився у скрутному становищі, і змушений був кликати собі на допомогу залишки сирійського війська, розквартировано-го табором у Сеуті. Сирійці під командуванням еміра Бальджа переправилися до Іспанії і розгромили берберів. Але кордовський емір не виплатив сирійцям обіцяної нагороди. Сирійці підняли бунт, скинули Абд-ал-Маліка і поставили еміром Бальджа. Це спровокувало війну між сирійцями і арабами-кельбітами, прибічниками Абд-ал-Маліка. Після примирення сирійці були поселені на території Мурсії.

Невдовзі вибухнула міжплемінна війна між *кайситами* (арабами-аравійцями) та *кельбітами* (арабами-еменцями), яка тривала 11 років. Влада у ал-Андалусі перебувала в руках двох кайситів – Самаїла і Юсуфа. У цей час андалуські шейхи самостійно обирали емірів, не звертаючи увагу на владні повноваження халіфа і африканського еміра.

§ 2. Кордовський емірат. У 750 р. правлячу династію **Омейядів (661–750)**, столицею якої був Дамаск, змінили Аббасиди. Останні вели свій родовід від дядька Пророка – Мухаммеда аль-Аббаса Абд аль-Муталліба (+ 653). Його правнук Мухаммед ібн Алі, не стерпівши публічної образи від Омейядів, підняв у Куфі повстання (747–749 рр.). На початку 750 р. останній омейядський халіф Мерван II був вбитий в Єгипті. Переможці вирізали майже всіх Омейядів (80 осіб) та сплюндрували могили, повикидавши кістки всіх попередніх халіфів цієї династії. Лише 10-річному Абд-ер-Рахманові, внукові халіфа Хішама, вдалося сховатися у Єгипті, звідки він перебрався у берберську Африку. Тут його спроби створити незалежну державу провалилися. Але, скориставшись суперництвом між берберами та арабами на Піренейському півострові, він домовився із окремими вождями і у 755 р. висадився в Андалусії. **Абд-ер-Рахманові I** вдалося одержати вирішальну перемогу над еміром Юсуфом і його полководцем Самаїлом у **756 р.** і стати незалежним еміром (**756–788**). Почалася історія незалежного омейядського Кордовського емірату (756–929).

У **763 р.** аббасидський халіф **Мансур (754–775)** здійснив спробу знищити непокірного еміра, організувавши проти нього похід військ Алі ібн Мунгиса. У битві при **Кармоні** аббасидське військо зазнало нищівної поразки і Аббасиди відмовилися від боротьби за Кордову. В самому еміраті тривалий час кайсити, бербери і шейхи окремих племен не визнавали влади нового незалежного еміра. Абд-ер-Рахман I не тільки підпорядкував непокірні племена, але й успішно воював проти гірських *басків*, примусивши платити данину графа Серданьї (у Східних Піренеях). Невдоволена еміром арабська верхівка організувала залот, запросивши франкського короля Карла Великого (778 р.), який досяг Сарагоси. Абд-ер-Рахман I повернув собі Сарагосу і змусив франків відступити, але останні все ж зберегли Барселону і організували Іспанську марку.

Абд-ер-Рахман I, не довіряючи арабським шейхам, сформував військо з рабів (переважно слов'ян – “ас-сакалаба”) і африканських найманців. Він реорганізував армію, розділив емірат на 5 військових округів та створив потужний флот.

У 785 р. емір викупив у кордовській християнській громаді базиліку св. Вінсента і на її місці наказав розпочати споруду-

Мечеть в Толедо. (VIII ст.)

дження одного із найбільших храмів ісламу – мечеті “Мескіта”. Завдяки пізнішим добудовам, цей храм став третім за величиною у мусульманському світі. Ностальгія за розкошами втрачених сирійських палаців спонукала еміра до побудови подібних споруд у своїх андалуських володіннях.

Наступник і син першого еміра **Хішам I (788–796)** був змушений вести війни проти андалуських шейхів, християн Астурії і Галісії, басків і франків у Септиманії. У 793 р. він завдав поразки графові Тулузькому і захопив частину Провансу. Хішам був дуже релігійним володарем, він взяв під покровительство мусульманських аскетів-теологів – *факіхів*. Вперше мусульманські фанатики були допущені до двору і відразу ж ретельно почали домагатися скасування окремих привілеїв християнської церкви. Наступний емір **Хакам I (796–822)** любив вино і розважався полюванням, через що обмежив присутність *факіхів* при дворі. Останні стали підбурювати столичний плебс. Дійшло до того, що в еміра, коли він проїздив кордовськими вулицями, кидали каміння. У 814 р. фанатики підняли бунт і обложили еміра у власному палаці. Придушивши бунт, Хакам I прогнав його учасників з території емірату. Тоді країну покинули дві великі групи кордовських ренегадос – 15 тис. родин переселилися до Єгипту і близько 8 тис. – до міста Фес (у Північно-Західній Африці). Фес був підлеглий емірам, але фактично користувався справжньою автономією. Його населення складалося головним чином з вестготів і іберо-римлян, більшість яких стала ренегадос. Хакаму I довелося і далі придушувати бунти у великих містах, зокрема Толедо, Меріді і Бобастро. Під час цих бунтів фанатики періодично провокували різанину християн.

Наступникові Хакама I **Абд-ер-Рахману II (822–852)** довелося воювати з Толедо 8 років (829–837 рр.). У 837 р. він оволодів містом лише завдяки чварам між християнами і ренегадос. В Меріді, де місцеві християни встановили взаємини із франкським імператором Людовиком Благочестивим, вони підіймали безперервні бунти. У Мурсії 7 років тривала громадянська війна між *кельбітами* і *кайситами*. Лише внаслідок тривалих облог вдалося

підкорити непокірні міста.

Емір приділив велику увагу розвитку військового та торговельного флоту. При ньому іспанські купці-євреї (ар-Радханья) розгорнули морську торгівлю до Західно-Франкського королівства, Константинополя, Хозарії та слов'янських країн, звідки вивозилися раби.

Несподівано на західне узбережжя Галісії стали нападати *нормани*, звідти вони були відігнані, але згодом у 844 р. знову з'явилися поблизу Лісабона, Кадіса і Севільї. Еміру вдалося змусити їх залишити Андалусію, але нормани залишалися на острові Крістіна, в гирлі Гвадіани, звідки скоювали часті набіги на землі Сідонії. Емір змусив розгорнути будівництво військових кораблів і верфі на Гвадалквівірі. У 858 або 859 рр. нормани (араби їх називали *мадху*) напали на місто Алхесірас, сплюндрувавши його.

В Арагонській області (яку араби називали “*Верхньою межею*”) рід Бену-Казі, ренегатів вестготського походження, створив власне королівство, куди ввійшли такі значні міста, як Сарагоса, Тудела і Уеска. У 862 р. емір **Мухаммед I (852–886)** воював Туделу і Сарагосу, але Бену-Казі вступили в союз з королем християнської Астурії, повернули собі втрачені міста, добившись визнання своєї незалежності та передачі фортеці Бадахос.

Цей успіх активізував ренегадос важливого району Андалусії – *Ренії*, в гірській області Ронди з центром у Арчідоні. Їх очолив талановитий вождь **Омар ібн Хафсун**. Війна, яку розв'язав проти нього кордовський емір у 886 р., тривала більше 30 років. Омар став володарем майже всієї Андалусії, здобувши території Малаги, Гранади, Хаена і частини кордовської округи. Неодноразово Омар підступав до стін самої Кордови. Кордовські еміри **Мунзір (886–888)** та **Абдаллах (888–912)** не раз змушені були укладати договори з Омаром, визнаючи його незалежність. Омар не мав союзників, будучи ізольованим від християнських королівств півночі та інших бунтівних територій. Намагаючись стати кордовським еміром, він пробував домовитися з африканськими емірами Аббасидів. Врешті він повернувся до релігії предків – християнства. Всі мусульмани, які його підтриму-

вали, перейшли в інший табір, а андалузські християни виявилися нездатними до скинення арабського панування. Королівство Омара припинило своє існування.

§ 3. Астурія. Область Астурія на півночі Піренейського півострова – майже дика гориста місцевість на березі моря, наповнена відрогами Кантабрійських гір, головний ланцюг яких утворює практично весь південний кордон Астурії і посилає на північ та південь поперечні хребти, які тягнуться майже до самого моря. Весь південний кордон Астурії усяяний вершинами заввишки понад 2 тис. метрів. Головна дорога між столицею Астурії Ов'єдо та Леоном проходить через гірський перевал Пахарес на висоті 1370 м. Круті і похмурі ущелини перерізують північні схили хребта, місцями виступають паралельні ланцюги гір, які оточують живописні долини, а дикі потоки гірських річок прокладають у них собі дорогу. Сніг не сходить з голих вершин до серпня, схили їх вкриті альпійськими лугами, а дерева та поля з'являються тільки біля підніжжя гір.

Ростуть тут каштан, горіх та тулове дерево, на полях – жито, у захищених від вітру місцях – фіги, оливки та апельсини, а також виноград. Здавна тут розвивалося тваринництво, особливо годівля кіз, великої рогатої худоби та коней. На узбережжі розвинене рибальство. В горах добували мідь, залізо, свинець, кіновар, а також мармур.

Арабській кавалерії було важко і небезпечно прориватися через ці перевали. Тому тут вже у 718 р. було проголошено королем дона Пелайо, внука вестготського короля Хіндасвінта². Астурія першою повела боротьбу із завойовниками, розромивши арабів у 718 р. поблизу Ковадонги. Досі астурійці вважають себе вільними ідальго, в крові яких немає арабських та єврейських домішок.

Астурійці поволі просувалися на південь, утверджуючись в Галісії та Леоні. За

44 роки правління короля Астурії Альфонсо III Великого було приборкано галісійську знать, яка не хотіла бути у складі Астурії. Лише приборкавши галісійців, Альфонсо III зміг розпочати війну проти арабів і розширити межі своїх володінь на заході аж до Мондего, а на сході прониь на територію Кастилії, де заснував у 884 р. місто Бургос (тобто "бург"). При ньому було зведено велику кількість замків та церков. Для оборони від норманів він збудував на крутій скелі кантабрійського узбережжя неприступну фортецю Гансо. У 900 р. при Саморі король Альфонсо III у чотиригодинній впертій битві розбив 60-тисячне арабське військо. Боротьба була жорстокою і голови загиблих арабів прикрасили стіни Самори.

Однак у королівстві Альфонсо III не було внутрішнього миру. У 910 р. розбитий власними синами він мусив зректися престолу (в опозиції до короля перебувала навіть його дружина). В результаті територію королівства було розділено. Один з синів Альфонсо III, Гарсія, отримав леонські землі, інший, Ордоньйо, – Галісію і лузітанські володіння, третій, Фруела, – Астурію. Король же залишив собі фортецю Самору. Розподіл мав катастрофічні наслідки для королівства, хоча в роздробленому вигляді воно ще проіснувало декілька років, а у 924 р. Леон і Астурія навіть об'єдналися в єдине королівство Леон зі столицею в м. Леоні.

За відомостями Альбельдензької хроніки король Альфонсо II у 792 р. відновив в Астурії державний і церковний устрій, який існував у вестготському королівстві. Продовжував діяти кодекс вестготів – *Fuero Juzgo*. Королівська влада, як і раніше, була обмежена соборами, в яких брала участь світська та духовна знать.

Окрім великих власників землі (*ricos hombres*), пізніших грандів, та лицарства (*hidalgos*) сформувалася економічно сильна група *pecheros* (ісп. *pecha* – подать), проміжна між основним сільським населенням (*villanos*) та феодалами. *Пехерос* і *віллани* виконували натуральні та грошові повинності – платили подимний податок, подорожнє, а також при вступі у спадок (віддавали крапу вівцю з отари чи щось із нерухомості). За відсутності спадкоємців

² Королі Астурії: Пелайо (718–737), Фавіла (737–739), Альфонсо I Католик (739–757), Фруела I (757–768), Аурельйо (768–774), Сіло (774–785), Маурелато (785–789), Бермудо I (789–792), Альфонсо II Непорочний (792–842), Раміро I (842–850), Ордоньйо I (850–866), Альфонсо III Великий (866–910), Гарсія (910–913), Ордоньйо II (913–923)

сеньйор успадковував усе майно. При відході від свого сеньйора пехерос втрачав також половину нерухомості, а віллан – усю. *Пехерос* тримали також і власну землю (*бегетрія*), але в такому випадку мусили знайти собі сеньйора з числа грандів (в будь-якій частині держави), якому за захист платили окремий податок. Також вони платили за право їздити верхи (*fontadera*) та данину св. Мартина (*martiniega*), яку ділили між королем та сеньйором. Змінювати сеньйора можна було скільки завгодно. Бегетрія була поширена в основному в областях, які ніколи не були під арабським пануванням. Раби, головним чином полонені маври, стали швидше предметами продажу, аніж учасниками суспільних процесів.

З королівських доменів, як розширювалися в міру відвоювання нових територій, король наділяв церкву і своїх васалів, але без права продажу і передачі інших особам. Щоби сприяти успішному заселенню розорених війною областей і закріпленню за собою відвоюваних територій, королі мусили надавали переселенцям різноманітні привілеї. Особливо це стосувалося міст, які в мусульманських державах процвітали. Так виникло нове *фуеральне право* (ісп. *fueros* – пожалування, привілеї) – систему станових та місцевих привілеїв, яке обмежувало *Фуєро Juzgo*. В силу цих привілеїв (*фуерос*) міські общини в Астурії, Леоні та Кастилії дуже рано отримали муніципальну автономію та власну військову організацію. Всі жителі міської общини визнавалися рівними перед законом; правитель і судді міста щорічно обиралися шляхом прямих загальних виборів з числа жителів, що мали хоча б одного коня. Суд відбувався на основі місцевих *фуерос*; магістрати були відповідальними перед виборцями. Володіння міських общин були також далеко за мурами міст, охоплюючи не тільки приміські землі, але й окремі села та містечка. Міська влада також отримала в своє розпорядження міські ополчення, які можна було використати і проти феодала, якщо б той взявся порушити *фуерос*.

В боротьбі з світськими та церковними грандів, королі збільшували число та об'єм муніципальних *фуеросів*, поширюючи останні на ті міста, які раніше ними не користувалися. Рівночасно містам заборо-

нили надавати свої землі грандам, ідальго або церкві. У такий спосіб королі свідомо організовували протидію силі аристократії та її впливи на міські структури. За отримані *фуерос* міські общини платили щорічний податок до державної скарбниці (фіксовану суму, яку розкладали на всіх громадян у залежності від розмірів нерухомості), тоді як духовенство і знать були від цих податків звільнені.

Завдяки цьому міські общини поступово перетворювалися на практично незалежні комуни, які визнавали за королями значення верховного представника народу, право верховної юрисдикції і отримання податку (*moneda forera*) як плати за надання *фуерос*.

Будучи зацікавленими у збільшенні поселенців на відвоюваних землях, а також збереженні старого населення, особливо мосарабів, які залишалися християнами, королі роздавали *фуерос* і сільським поселенням.

§ 4. Леон. Область Леон охоплює басейн р. Дуеро, який з півночі на північний захід перетинають гори Леон. З півдня його захищають вершини гір Кастильського вододілу (С'єрра де-Гредос і С'єрра де-Гата). Північно-західна частина вкрита дубовими та каштановими лісами, плоскогір'я – лужками, де паслися отари овець.

Король Астурії Альфонсо III у 910 р. виділяв Леон старшому синові Гарсії³. Його брат **Ордоньйо II** у 917 р. переніс столицю Астурії з Ов'єдо в Леон і об'єднане королівство стало називатися Леон.

Леонсько-астурійські королі продовжили політику попередників, повільно просуваючись на південь, закріплюючи за собою долину р. Дуеро будівництвом замків та укріплень. Вони вміло використовували конфлікти між мусульманськими правителями, але їх обмежені ресурси не дозволяли просуватися на південь швидше. У 939 р. король Раміро II завдав дошкульної поразки могутньому кордовському халіфу в битві при **Сіманкасі**. За наказом Раміро II був

³ Королі Леону: Гарсія (910–913), Ордоньйо II (917–923), Фруела II (923–924), Альфонсо IV (924–930), Раміро II (930–950), Ордоньйо III (950–955), Санчо I (955–958, 959–966), Ордоньйо IV (958–959), Раміро III (966–982), Бермудо II (982–994), Альфонсо V (994–1027), Бермудо III (1027–1037).

викопаний рів з замаскованим частоколом в тилу ворога і коли важка арабська кіннота почала тікати, вона туди потрапила. Це була перша велика перемога християнського війська над мусульманським.

Перешкоджало Реконкісті і суперництво між християнськими королями. У 1037 р. король Кастилії Фердинанд (Фернандо) I розбив свого швагра короля Леону **Бермудо III**, який загинув у битві. Королівство Леон було приєднано до Кастилії.

§ 5. **Кастилія** у VIII – першій половині IX ст. була невеличкою прикордонною областю Астурійського королівства в долині ріки Ебро і не мала ні спільного центру, ні стійкої назви (Castella – укріплення, якими була покрита вся її територія). В середині IX ст. королі Астурії утворили тут прикордонну марку на чолі з графами Бургосу⁴. Ці графи, спираючись на своїх воєвничих васалів, не дуже рахувалися із своїми сюзеренами. У 923 р. принц Раміро взяв у полон бургоського графа Фернандо Гонсалеса, але місцева знать домоглася у короля **Раміро II** його звільнення. Незважаючи на васальну присягу, місцеві правителі подалі вели себе все більш самостійно. Вони були на передовій лінії Реконкісти і могли не боятися репресій від своїх християнських сюзеренів.

Символічно, що саме Фернандо Гонсалес (932–970) згодом зумів об'єднати ряд графств Кастилії в спадковий державу, яка з 944 р. фактично вийшла з-під контролю астуро-леонських королів, і відвоювати землі до ріки Дуеро. За його наступників графство закріпилося на південь від Дуеро, навіть втручалось у справи Халіфату і зміцнювало зв'язки з Наваррою. У 1029 р. граф Гарсія був вбитий синами графа Вела де Алава, якого перед цим прогнав з Кастилії. Король Наварри Санчо III Великий (1000–1035) під приводом помсти зайняв Кастилію, яку перед смертю заповів синові Фердинанду I (Фернандо). Як король Наварри і Кастилії останній у 1037 р. приєднав до Кастилії королівство Леон і Астурію. Всі ці об'єднання були нестійкими. Вже у 1065 р.

Кастилія виділилася в окреме королівство, король якої Альфонсо VI у 1072 р. приєднав Леон та Галісію. По його смерті у 1109 р. ці території знову опинилися у складі Наварри.

§ 6. **Барселона**. Другим центром боротьби з арабами стала Барселона, у 801 р. відвойована сином Карла Великого Людовиком Благочестивим, який зробив її центром Іспанської марки, до складу якої ввійшли графства Руссільон, Ампуриас, Бесалу, Барселона, Серданья, Пальяра, Урхель, Аусон. Поступово іспанські маркграфі звільнилися від опіки Імперії, марка розпалася, але невдовзі була практично відновлена графами Барселони, які, починаючи з Бернара Септиманського (до 844 р.) та Саніфреда I (844–848), стали незалежними володарями. Графство Барселона⁵ було тісно пов'язане з Руссільоном та землями колишнього Тулузького королівства.

§ 7. **Наварра**. Третім центром Реконкісти стала Наварра, держава басків у Піренеях. Наварра крім нинішньої провінції (Верхня Наварра) включала ще й Нижню Наварру (нині французький департамент Нижні Піреней). Захищена горами Наварра з центром у Памплоні була важкодоступною і її населення чинило опір також і франкам, які пробували долучити її до Іспанської марки. Ця країна була багата залізом, лісами, садами (каштани, фрукти, горіх) і вкрита альпійськими луками.

Людовик Благочестивий у 806 р. приєднав басків до Іспанської марки, але невдовзі графом Наварри став син герцога Гасконі Хімена з франкських Меровінгів, які вціліли у Аквітанії та Гасконі, – **Ньйго Аріста**. Декларуючи свою спорідненість із вестготським королем Реккаредом, його син Гарсія I у 860 р. коронувався у Памплоні королівською короною⁶. Наварра брала

⁵ Графи Барселони: Віфред I Волосатий (874–898), Віфред II (898–912), Сун'єр (912–954), Мірон I (954–966), Боррель II (954–992), Рамон Боррель III (992–1019), Беренгер Рамон I (1018–1038), Рамон Беренгер I (1035–1076), Рамон Беренгер II (1076–1082), Беренгер Рамон II (1082–1096), Рамон Беренгер III (1096–1131), Роман Беренгер IV (1131–1162).

⁶ Королі Наварри: Гарсія I (852/857 – 870/882, до 860 р. граф), Фортуно Гарсіас (870/882–905), Санчо I Абарка (905–925), Гарсія Санчес I (925–966/970), Санчо II (968/970–993), Гарсія Санчес II (993–1000), Санчо III Великий (1000–1035), Гарсія IV (1035–1054),

⁴ Графи Кастилії: Родріго (до 873), Дієго Родрігес (873–885), Фернандо Діас (883–923), Нуньо Фернандес (923–927), Фернандес Ансурес (927–930), Фернандо Гонсалес (923–968), Гарсія Фернандес (968–1006), Санчо Гарсіас (1006–1028), Гарсія (1028–1029)

активну участь в Реконкісті. Королю Санчо I вдалося відібрати у маврів область Верхнього Ебро. Його старша сестра Хімена була видана у 869 р. за короля Астурії Альфонсо III Великого. Король Санчо III приєднав Кастилію, Арагон, Леон та Астурію, але це об'єднання виявилось нестійким. У 1076 р. Санчо IV був вбитий братом Рамоном, бастардом Гарсія IV. Наваррська знать передала престол королям Арагону.

§ 8. Інші християнські держави. Періодично зі складу Астурії та Леону виділялося окреме королівство Галісія (населення цієї області називає себе *галъегос* і розмовляє мовою близькою до португальської). Наваррський король Санчо III у 1035 р. передав синові Раміро як окреме королівство Арагон⁷.

У середині IX ст. королі Астурії відвоювали у арабів територію сучасної Північної Португалії. У 868 р. на землях Португалі (майбутнього Порту) астурійський король Альфонсо III утворив графство, надавши його лицарю Вімарано Пересу. Його нащадки, розділившись на п'ять родин, управляли португальськими землями у X–XI ст., поки не вигасли.

В цих землях рептки іспано-римлян, змішані з готами та свемами, значно менше піддавалися тут арабізації, називаючи себе *готами*. Вони користувалися єдиним кодексом законів (*Foro dos Surzes*), який представляв собою суміш різноманітних варварських та римських інститутів. Суспільство ділилося на знать, вільних (*ingenios*) та залежних різних категорій (*servo*). Відбувся розподіл *ingenios* на дві групи – вільних землевласників і буцеларіїв (*bucselarios*) – осіб, які не мали власної землі і жили на утриманні сеньйорів, обробляючи їх землю та виконуючи різні повинності. В цій області велике значення отримали міські общини, які жили окремим внутрішнім життям, зберігаючи давні курії та муніципії. У муніципіїх населення поділялось на *декуріонів* та *плебеїв*; *декуріони* утворювали *curia*, або *senatus*, який обирав

Санчо IV (1054–1076), Санчо V (1076–1094, король Наварри і Арагону), Педро I (1094–1102, король Наварри і Арагону).

⁷ Королі Арагону: Раміро I (1035–1067), Санчо (1067–1094), Педро I (1094–1134)

муніципальну владу та збирав податки.

Король Кастилії, Леону і Галісії Альфонс VI, користуючись міжусобицями серед мусульманських емірів, відвоював південь португальських земель із містами Сантарем, Лісабоном та Сінтру. У 1095 р. він призначив графом Португалії внука герцога Бургундії Генріха (Енріке), який прибув на чолі лицарів-волонтерів як хрестоносець для боротьби з невірними, одруживши його з своєю молодшою дочкою і надавши йому землі областей Коїмбри та Оporto. Граф Енріке (1095–1112) в основному завершив визволення Португалії від маврів.

§ 9. Кордовський халіфат. У 912 р. помер емір Абдаллах I, призначивши наступником внука Абд-ер-Рахмана, вихованню якого приділяв особливу увагу, рано побачивши в хлопцеві незвичайний розум, далекоглядність і наполегливість.

За допомогою 20-тисячного професійного найманого війська Абд-ер-Рахман III підпорядкував всіх своїх внутрішніх суперників, тримає у страху християнських королів на півночі Іспанії (у 920 р. емір розгромив християнських королів при Вальдехункері, заволодів багатьма християнськими містами і, навіть, на короткий час столицею Наварри Памплоною, успішними були його походи проти Наварри у 924 р. та Астурії у 948–949 рр.) і контролював Середземне море, створивши потужний флот. Приборкавши Севілью, Кармону і королівство Омара ібн Хафсуна та його синів, у 929 р. Абд-ер-Рахман III прийняв титул *халіфа*, прирівнявши себе таким чином до багдадського халіфа. Цей титул і додаток нього "ан-Насір лі-Діні-л-лах" ("той, що мужньо бореться за віру Аллаха") ставили правителя ал-Андалусу над будь-якою мусульманською владою. Як прямих нащадок Омейядів, прогнаних з Дамаска Аббасидами, кордовський правитель декларував своє право духовної влади над мусульманським світом.

Допомагав халіфові *хаджиб* – перший міністр. Абд-ер-Рахман III поділив халіфат на 21 провінцію і з прикордонні марки (на зразок Франкської держави). Центром Нижньої марки став повернений Бадахос, Середньої – Толедо (після дворічної облоги міста), Верхньої – Сарагоса (як символ

Толедо. Фортеця Алькантра

відновлення там мусульманської влади після того як Сарагоса стала васалом Леону). Мусульманські провінції очолювали *валі*, у немусульманських збір данини і певні автономні функції (власні суди) здійснювали *графи*. У халіфаті відбувалося потужне економічне і культурне піднесення, карбувалася золота монета.

951–961 рр. війська Абд-ер-Рахмана III зайняли всю Північну Африку (окрім Єгипту). Сюзеренітет халіфа визнали королівства Леон і Наварра, графства Кастилія і Барселона, які стали платити щорічну данину. На вимогу халіфа були зруйновані або передані мусульманам сотні фортець.

Успіхи Абд-ер-Рахмана III не залишилися непоміченими у християнській Європі. Укласти з ним союз прагнули візантійський василевс Константин VII Багрянородний та німецький король Оттон I. Халіф також посилав посольства у Візантію (945, 955 рр.) та Німеччину (955, 969 рр.). Його міністр фінансів єврей Хасдай ібн Шапрут (+ 970) встановив зв'язки з Хазарією. У 965–966 рр. інший єврей кордовський купець Ібрагім ібн Якуб ал-Ісраїлі ал ат-Туртузі їздив до східних слов'ян через польські і чеські землі. З його реляції можемо стверджувати про функціонуван-

ня міжнародного шляху з Булгару через Київ на Перемишль (в якому вже тоді була єврейська факторія) і далі Краків-Прагу-Регенсбург-Трір-Париж. Гарем кордовського халіфа набув небувалих навіть для мусульманського світу розмірів – 6 тисяч дружин, половину з яких становили “посольські подарунки”!

За часів влади Абд-ер-Рахмана створені видатні мистецькі пам'ятки у столиці та інших містах халіфату. Кордова стала одним із найгарніших міст тогочасного світу з населенням близько півмільйона мешканців, мечетями, лазнями, садами і палацами. За наказом халіфа за кілька миль від Кордови на площі у 112 гектарів було споруджено розкішний палацовий комплекс Медіна-аль-Захра. Для його оздоблення привозилися напівкоштовні камені і мрамур з усього Середземномор'я. До розкішного палацу халіфа, тераси якого потопали у садах, було проведено 15-ти кілометровий водопровід. Саме завдяки халіфові в Європу для палацового саду було привезено і посаджено перші пальми.

Наступний халіф **Хакам II (961–976)**, продовжував політику батька, зокрема у сфері культури, будучи інтелектуалом і бібліофілом. Він зміцнив спадщину батька.

Кількість населення центральної і південної частини Піренейського півострова у IX–X ст. становила 30 мільйонів. В X ст. у мусульманському ал-Андалусі було 368 міст, а державний бюджет єдиної на той час європейської мусульманської держави був найбільшим серед усіх християнських держав континенту.

Незважаючи на релігійні заборони стосовно виробництва і споживання вина, араби не лише не винищували плантацій виноградників, але і дбали про нові насадження, виробництво і зберігання якісного вина. Завдяки запровадженню нової системи зрошування полів землероби отримали змогу вирощувати не лише традиційні землеробські культури, але і рис, гранатові дерева, бавовну, цукрову тростину, банани і дитрусові. Цікаво, що для сільськогосподарських робіт використовували не арабський, а римський календар. Активного розвитку набуло перегінне скотарство.

Міста Кордова, Малага і Альмерія ста-

ли центрами виробництва шерстяних і шовкових і парчових тканин. У Хатіві вперше у Європі розпочалося виготовлення паперу із старого ганчір'я. Чінчілья і Куенка стали центрами килимарства. Араби почали виготовляти кришталь і вдосконалили римську традицію виготовлення скла. Зброярі ал-Андалусу успішно конкурували якістю своїх виробів (ручної холодної зброї та обладунків) із зброярами Мілана і Дамаска. У містах Халіфату були майстерні, де переписувалися і перепліталися коштовними палітурками книги. Вартість книг була такою великою, що при потребі їх можна було не лише вигідно продати, а навіть і закладати лихварям. Було відновлено роботи у занедбаних у попередній період золотих і срібних копальнях поблизу Гранади і Хаена.

Міста мусульманської Іспанії мали нічне вуличне освітлення, мощені кам'яними плитами вулиці і дороги міжміського сполучення, фонтани, водопровід і каналізацію. Усе це було недоступним для тогочасних християнських західноєвропейських міст, які зазвичай потопали у темряві, багноці і смітті. Особливо контрастно міста виглядали у мусульmano-християнському порубіжжі півночі Піренейського півострова.

Певна віддаленість ал-Андалусу від традиційних близькосхідних центрів мусульманської релігійної ортодоксії і співіснування на півострові різноконфесійних та різноетнічних громад призвели до формування особливої ментальності і культури прибулого берберського і арабського населення. Андалуські мусульмани зазвичай цілком нехтували настановами Корану про заборону пити вино, грати на музичних інструментах і танцювати. Нехтувалася і норма Корану про чотирьох дружин. Успішні походи проти християн і пропозиція нових рабинь на невільничих ринках давали можливість обходити цю норму шаріату. Мусульманки Андалусії не ховали своїх обличчя під чадрою і мали право не лише ходити на молитву до мечеті, але і навчатися у школах.

Арабська мова була державною мовою у халіфаті, але переважна більшість населення розмовляла особливою говіркою, яка складалася із іберійських, латинських і

арабських слів – т. зв. *романсеро*. Знання і вільне володіння декількома мовами ставало повсякденною реальністю. До другої половини XI ст. *мосараби* проводили християнське богослужіння арабською мовою. Лише внаслідок втручання папи Григорія VII використання арабської мови було суворо заборонено і поширено обрядовість латинською мовою. До кінця XI ст. священнослужитель будь-якої релігії міг вільно вступати у богословську дискусію із теологами інших конфесій.

У X ст. при Кордовських мечетях існувало близько 27 шкіл. Держава своїм коштом забезпечувала дітей, які здобували освіту, їжею та одягом. Єдиним недоліком освітньої системи халіфату була її безсистемність – кожен викладач навчав тому, що сам вважав за потрібне. У Кордові існувала знаменита школа перекладачів. Завдяки роботі її вчителів і вихованців було перекладено і переписано твори багатьох античних авторів, філософських, історичних, природничо-технічних, медичних і юридичних трактатів (при цьому копії ретельно звірялися з оригіналами). Завдяки меценатству халіфа Хакама I у місті було засновано велику бібліотеку, фонд якої налічував 400 тисяч томів рукописів. Загалом, у мусульманських володіннях діяло 70 громадських бібліотек. Широкого розповсюдження в ал-Андалусі набула поетична творчість. Нею займалися не лише поети, а й навіть еміри і халіфи. У мусульманських навчальних закладах здобували освіту християни та євреї. Так у Кордові здобув вищу освіту Герберт де Орільяк (майбутній папа Сильвестр II). Саме завдяки йому європейцям стали відомі арабські цифри від 1 до 9.

Кордовські правителі також сприяли розвитку архітектури (стиль “арабескі”). І Абд-ер-Рахман III, і Хакам II, а згодом й ал-Мансур, розширювали і удосконалили конструкцію Кордовської мечеті. Дбали вони й про підтримування у належному стані доріг, мостів, дамб і укріплень.

Військова міць і вплив Кордовського халіфату сягнули апогею в період правління **Хішам II (976–[1009] 1013)**. Сам халіф був безтурботним нікчемою, передавши реальну владу *хаджшіві* – талановитому полководцю Мухаммеду ібн-Абу-Аміру,

на прізвисько **ал-Мансур** (аль-мансур-біллях – той, кому допомагає Бог або переможець Божою милістю), який у християнських хроністів відомий як Альмансор. Він навіть отримав право бути згаданим після халіфа в п'ятничній молитві – *хутбі*. Ал-Мансур став *хаджибом* завдяки покровительству старшої дружини Хакама II басконки Аврори (її арабське ім'я Субх). Скориставшись неповноліттям халіфа, якому на той час було лише 12 років, він ізолював його у розкішному палаці, систематично влаштовував для хлопчика оргії, демонструючи оголені званниці. Це дало йому можливість у 981–1002 р. правити державою цілком самостійно. Мати Хішам II бачила все це, але вже нічого не могла зробити, щоби допомогти синові. Щоб її ізолювати від сина, ал-Мансур перевів адміністрацію з Алькасара в Кордові у свій власний новий палац Мадіна аз-Захіра.

Ал-Мансур сформував особисту гвардію халіфа з чужоземців-рабів або найманців – слов'ян, а також франків, галісійців, німців, ломбардів. За традицією це формування називалося *сакаліба* (арабський термін для означення слов'ян; ісп. – *eslavos*). Командували цим військом "слов'янські" і берберські полководці.

Зосередивши владу над державою і військом, ал-Мансур перейшов до наступу на християнські держави. У 981 р. він напав на свого тестя Халіба, який був у союзі з Леоном. Халіб загинув, а Леон втратив міста Самору і Сіманкас. У 985 р. йому вдалося навіть здобути Барселону. Він захопив Асторгу і прорвався на територію Галісії. Здобувши Коїмбру і наблизившись до Леону, він змусив королівства скласти васальну присягу. На знак своєї покори християнські правителі більшості піренейських держав були змушені віддавати своїх доньок до гарему ал-Мансура.

У 997 р. войовничий кордовський візир заволодів частиною Астурії разом із містом Сантьяго де Компостелла, яке разом з храмами цілком зруйнував. Нападники залишили недоторканою лише головну святиню міста і християнської Іспанії – могилу апостола Якова, бо у мусульман наруга над будь-якими могилами вважається важким гріхом. На спинах полонених християн він з тріумфом приніс до Кордови ворота і

дзвони знаменитого храму св. Яго (Якова). У Кордові їх було переплавлено на світильники для найбільшої мечеті міста – Мескіти. Ал-Мансур здійснив 57 успішних військових походів проти християнських держав Піренейського півострова. Він помер під час кастильської кампанії у 1002 р.

Владу над халіфатом захопив його син – Абд ал-Малік, який з 998 р. займав посаду віце-короля у Фесі. За нові військові успіхи у 1007 р. халіф подарував йому титул "*аль-Музаффар*" ("Звитязний"). Абд ал-Малік помер за загадкових обставин у 1008 р. Наступний син ал-Мансура Абд-ер-Рахман був вбитий у 1009 р. Відразу зіткнулися берберські вожді з командирами сакаліби. У 1010 р. під час боїв між їхніми загонами було дощенту знищено палац халіфів у Кордові. Перемогли бербери, але за 25 років на престолі халіфату побувало 14 осіб (не лише Омейядів). В 1027 р. після кількालітньої війни халіфом було обрано останнього з Омейядів – **Хішам III**, який втратив владу після перевороту 1031 р. Мусульманська знать організувала в Кордові *Державну раду*, влада якої обмежувалася тільки районом Кордови. До цього часу 30 міст півострова вже мали більш менш незалежних емірів. Почалася епоха *мулюк аттавайф* ("питомих князків"). Єдиний Кордовський халіфат⁸ припинив своє існування, розпавшись на 23 князівства – *тайфи*. Уже в XI ст. сформувалися окремі династії удільних правителів у Малазі (Хаммудіди), Севільї (Абадіди), Гренаді (Зайріди), Кордові (Джахваріди), Толедо (Зу-і-Нуніди), Валенсії (Аміріди), Сарагосі (Туджібіди та Худіди).

§ 10. Успіхи і невдачі Реконкісти.

Поразки християнських держав на початках халіфату зробили привабливою ідею об'єднання. У 1037–1065, 1072–1157 рр. були об'єднані в єдине королівство Леон,

⁸ Кордовські еміри (з 929 р. халіфи): Абд-ер-Рахман I (755–788), Хішам I (788–796), Хакам I (796–822), Абд-ер-Рахман II (822–832), ал-Мунзір (886–888), Абдаллах (888–912), Абд-ер-Рахман III (912–961), Хакам II (961–976), Хішам II (976–1009, 1010–1013), Мухаммад II (1009–1010), Сулейман ал-Мустані (1009–1010, 1013–1016), Алі ан-Насір (1016–1018), Абд-ер-Рахман IV (1018), ал-Касім ал-Мамун (1018–1021, 1022–1023), Ях'я ал-Муталі (1021–1022, 1025–1027), Абд-ер-Рахман V (1023–1024), Мухаммад III (1024–1025), Хішам III (1027–1031).

Астурія і Кастилія. Один з синів наваррського короля Санчо III Великого – **Фернандо I** отримав Кастилію разом з титулом короля, а в 1037 р. завоював Леонське королівство. Претензії Фернандо I на верховну владу на півострові у 1054 р. визнала Наварра. На заході були відвойовані області аж до Мондего. Мусульманські тайфи, що виникли після розпаду Халіфату, були обкладені великою даниною в обмін на покровительство короля. Після смерті Фернандо I королівство було розділене: Кастилія перейшла до Санчо II (1065–1072), Гарсія (1065–1073) отримав Галісію з частиною Португалії. Леон і титул “імперського короля” дісталися третьому наймолодшому і найулюбленішому синові – **Альфонсу VI**, якому вдалося знову об’єднати християнські королівства, приєднавши до них області басків (1076 р.).

Незважаючи на ріст великого землеволодіння, зберігалися вільні дрібні господарств, міста користувалися самоврядуванням і королівським покровительством. Вільні селяни і заможні міщани, здатні забезпечити себе конем і зброєю, легко набували статусу *кабальєро*.

Масове паломництво до гробниці апостола Якова (Сантьяго-де Компостелла), поширення бенедиктинського, а згодом і клонійського чернецтва, повсюдне введення римської літургії супроводжувалося посиленням політичних зв’язків з Європою, сприяло приїзду численних лицарів (кастильці називали їх франками) для боротьби з невірними. Все це дало можливість

Альфонсу VI знову перейти до наступу.

25 травня 1085

р. Альфонс VI захопив давню вестготську столицю – **Толедо**. Новий кордон проліг вздовж р. Тахо. Весь півострів був охоплений військово-політичною активністю. Правителі і їхні полководці, незалежно від релігійної приналежності, заради досягнення

політичної і стратегічної вигоди вступали у союзи і воювали проти своїх одновірців – мусульмани укладали такі союзи із християнами, а християни з мусульманами.

Відвоювання Толедо налякало мусульманських емірів і спровокувало вторгнення Альморавідів⁹. Емір Севільї Мутамід звернувся за допомогою до альморавідського полководця – бербера Юсуфа ібн-Ташфина із Марокко, війська якого після розгрому сенегальських і суданських племен заволоділи більшою частиною узбережжя Північної Африки (Магрибу).

20 жовтня 1086 р. біля ріки Салаки, неподалік міста Бадахос, війська Юсуфа і Альфонсо VI зустрілися для вирішальної битви. Вперше у світовій історії ворогуючі сторони добровільно узгодили день тижня для початку битви. Мусульмани не бажали битися у п’ятницю, євреї, яких було багато у мусульманському війську, – у суботу, а християни не хотіли осквернити убивствами неділю. Отож битву було вирішено розпочати у найближчий понеділок.

23 жовтня 1086 р. війська Альфон-

⁹ Європеїзована форма “альморавіди” походить від назви першої берберської держави з центром-фортецею (рібат) у гирлі р. Сенегал – аль-Мурабітун (“люди з фортеці”). Релігійно-політичним вождем військово-кочової конфедерації берберів був арабський богослов Абдаллах ібн Ясін (фанатичний сунніт-малікіт), якого бербери самі запросили як вчителя, місіонера і наставника. Альморавіди початково пропагували суннітський фанатизм і аскетизм, вимагали очистити іслам від усіх некоранічних надуживань (музика, вино, поезія, лихварство) й закликали до “священної війни з усіма невірними”.

со VI були розгромлені. Непризвичаєні до дисципліни християнські лицарі, особливо франки, зустрілися із чітко вишикуваними важкоозброєними тюркськими лучниками і чорношкірими мечниками, що рядами йшли у бій під оглушливий гул великих африканських барабанів. Після битви тисячі відрубаних голів християн на возах було розіслано у найбільші міста Магрибу. Король Альфонсо VI дивом уник полоноу. Успішну до того часу Реконкісту було зупинено.

Більша частина мусульманської Андалусії у 1086–1145 рр. стала провінцією *Альморавідської держави*, центр якої знаходився у місті Марракеш (Марокко). Альморавідські правителі носили титул “емір мусульман”. Переможець Юсуф зневажав слабких андалузських емірів, які його запросили. Розгромивши християн, він почав поступово підпорядковувати собі їх емірів. Емір Мутамід у 1091 р. був позбавлений Юсуфом влади і помер жебраком у Північній Африці.

У більшості мусульманських міст і еміратів було розташовано альморавідські гарнізони, які намагалися встановити норми ортодоксального ісламу серед розманижених, на їхню думку, андалузських мусульман. Почалися погроми іновірців – християн і євреїв, нищення усього того що не відповідало нормам ортодоксального ісламу. За сприяння місцевих *факіхів* альморавідські фанатики нищили музичні інструменти, спалювали безцінні рукописи і вирубували виноградники.

§ 11. **Родріго Діас де Бівар (Сід Кампеадор)**. Збереглися десятки прекрасних романсеро про боротьбу з маврами, а також знаменита поема – “Пісня про мого Сіда” (Cantar de mio Sid), присвячені подіям Реконкісти. Іспанські романсеро, подібно до скандинавських саг, були поезією, яку складали учасники подій про своїх сучасників, в числі яких були не тільки королі графи та лицарі. Це правдива розповідь про правдиве життя, де відвага та героїзм переплітаються із зрадою, слава – з забуттям, а щастя – з трагедією.

Більшість романсеро історичного характеру, сучасні дослідники групують їх за циклами: романси про останнього вестготського короля Родріго; романси про Бер-

нардо дель Карпійо, племінника астурийського короля Альфонса II, від руки якого загинув знаменитий франкський граф Роланд; романси про інфантів Лара; романси про графа Фернандо Гонсалеса, і, звичайно, романси про Сіда (XII–XIV ст., з яких більше двох сотень були вперше надруковані у 1612 р.).

Рятівник християнських держав півострова кастильський лицар Родріго Діас де Бівар (бл.1040–1099), був достатньо знатним кабальєро і належав до інфансонів (дворян другої категорії¹⁰ кастильської знаті, відомий як Сід (від араб. *sejīd* – повелитель). Він народився він у Біварі, неподалік від Бургоса. Близько 1063 р. дон Родріго поступив на службу до двору кастильсько-леонського короля Фернандо I, перебуваючи при його старшому синові Санчо. Саме Санчо II виховав з нього воїна, посвятив його в лицарі і вперше взяв у військовий похід. Правління короля Санчо II було часом “збирання” земель. Але на частини, що залишилися, були і інші претенденти. В цих протиріччях і проявив себе дон Родріго як хоробрий воїн і досвідчений дипломат. За доблесть Санчо II проголосив його “*принцемом*” всього королівського війська (командувачем і королівським мечоносцем) і надав йому вищий чин королівського прапороносця – “*альферес*”. Той, хто носив королівський штандарт, йменувався “*верховним зверхником над людьми короля у битвах*”¹¹. Сід займав цю високу посаду упродовж усього правління Санчо II, будучи таким чином ініціатором військових виправ і завоювань Кастильського королівства.

За правління Альфонса VI його стосунки з королем змінилися. Родріго перестав бути *альфересом*, зійшов до становища “*васала з багатьох*” (vassallo de tantos), а згодом і до “*васала, котрого терплять*” (vassallo tolerado). Відтепер його підпис у грамотах стояв одним з останніх. Не допомогло навіть одруження Родріго на племінниці Альфонса VI – доньї Хімені Діас – дочці графа Ов’єдо Дієго Родрігеса, представ-

¹⁰ На відміну від “*рікос омбрес*” – дворян першої категорії.

¹¹ Так було і в інших європейських країнах, де королівський прапороносець був одночасно командувачем королівського війська.

ниці найродовитішої астурійської знаті. З 1081 р. король відправив Сіда у вигнання. З невеликим загоном піхотинців Сід поступив на службу до ал-Мутаміна, еміра Сарагоси, успішно воюючи з графом Барселони (1082 р.) і з Санчо Раміресом, королем Арагону і Наварри (1084 р.). Саме за військові успіхи цього періоду він був прозваний маврами – Ел-Сайд (Прізвисько “Сід” звичайно давалося тим іспанським сеньйорам, у котрих були мусульманські васали або данники). Згодом якийсь час Сід знаходився на службі у правителя мавританської Севільї.

Помирившись з королем, у 1085 р. Сід проявив нечувану хоробрість при здобутті Толедо. У 1087 р. король остаточно покликав Сіда назад. За угодою з королем Сід мав отримати всі землі, завойовані у Валенсії. У **1094 р.** Родріго де Бівар із своїм лицарським загоном захопив Валенсію і відволік на себе значну частину альморавідських військ, які до 1099 р. марно намагалися відвоювати втрачене місто. Підтримку Сідові надали навіть окремі андалуські еміри, яких налякав фанатизм і владні амбіції Юсуфа. Самому ж Юсуфові допомагав своїми військами давній супротивник Сіда – арагонський король Педро I.

Дон Родріго Діас де Бівар помер **10 липня 1099 р.** у Валенсії. Похований (як і його дружина Хімена) в кафедральному соборі у монастирі Сан Педро де Карденья (поблизу Бургоса). Коли незабаром після його смерті мусульмани штурмом узяли місто, християни, рятуючись втечею, понесли з собою і тіло свого улюбленого полководця. Його дружина донья Хімена не змогла втримати Валенсію, і у **1102 р.** держава Сіда дісталася Альморавідам, здобуття якими міста все ж не відвернуло остаточної втрати ними стратегічної ініціативи.

У народній пам'яті лицар Родріго Діас де Бівар (Сід) став символом Реконкісти, ідеалом самовідданого і чесного лицаря, на подвигах якого виховувалися покоління іспанців.

Контрольні запитання:

1. Як відбувалося мусульманське завойовання Піренейського півострова?
2. Які чинники допомогли арабам так швидко опанувати півострів?
3. Хто такі мосараби?
4. Хто такі мувалади?
5. Яких успіхів добилися правителі Кордовського емірату?
6. Якими були перші кроки Реконкісти в Астурії?
7. Які християнські держави брали участь в Реконкісті?
8. Що таке фуерос?
9. В чому секрет злету Кордовського халіфату за Абд-ер-Рахмана III?
10. Хто такий ал-Мансур?
11. Чому війська Альфонса VI були розгромлені Альморавідами?
12. Хто такий Родріго Діас де Бівар?

РОЗДІЛ 9: НІМЕЦЬКІ ТА ІТАЛІЙСЬКІ ЗЕМЛІ У ІХ – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІ СТ.

§ 1. Східно-Франкське королівство. Однією із трьох держав, що виникли після Верденського поділу імперії Карла Великого у 843 р., було Східно-Франкське королівство, де до 911 р. продовжували правити королі з династії Каролінгів. Східно-Франкське королівство (лат. *Francia Orientalis*; нім. *Ostfrankenreich*) було попередником сучасної Німеччини. Столицею королівства з часів **Людовика Німецького (843–876)** і спадкоємців із його династії стало м. *Регенсбург* у Баварії.

До складу цього королівства входили території розселення германських племен, завойованих Карлом Великим: **Баварія** (на схід від р. Лех), **Тюрингія** і **Саксонія** (на захід від Ельби), **Франконія** і **Швабія** (по середній течії р. Рейну і Майну), **Фризія** (поблизу узбережжя Північного моря). Східний кордон королівства проходив вздовж р. Ельби (Лаби). У період існування Римської імперії більшість цих земель перебували поза *лімесом*, до Франкського королівства були включені в другій половині VIII – на поч. IX ст. і не становили етнічної або політичної спільноти. З XI ст. мешканці цих територій почали називати себе **тевтонами**. Ця назва в німецькій мові трансформувалася у *Teutschen* або *Deutschen*. У слов'янській традиції і у більшості слов'янських мов заельбське населення називалося "німцями".

На прибережних територіях поблизу рік Рейну, Мозеля і Дунаю знаходилися військові табори римських легіонів. Саме на їх основі згодом виникли міста Відень, Бонн, Майнц, Вормс, Кельн, Трір, Страсбург, Регенсбург та інші, які у V ст. занепали, але не припинили свого існування. В окремих старих містах виникли єпископії (Майнц, Трір, Кельн, Пассау), абатства, в інших – резиденції герцогів та графів. Кількість населення королівства в X ст. досягла 4 млн. Найменш заселеними територіями були північні та східні землі.

На більшості земель збереглися вільні сільські общини-марки і племенні традиції. Одночасно відбувалися процеси розкладу марки, дроблення селянських наділів – *губ*, продаж останніх, а також пошу-

ки захисту дрібних землевласників у власників замків, чиїми васалами вони ставали. Реальна влада належала племінним герцогам, котрі сформували власні династії і трималися як незалежні правителі. У найбільшому з герцогств Саксонії правила герцоги з роду Людольфінгів, у Франконії – Бабенбергів і Конрадінів, у Баварії – Вельфів. Усі загальнодержавні справи королівства вирішувалися на сеймах (*ландтагах*), де були присутніми усі герцоги. Від їхньої волі залежало тимчасове надання військових загонів під командування короля. Судового і податкового контролю за територією герцогств король взагалі не мав.

Перехід від ополчення вимагав розширення бази комплектування постійного лицарства. Рядовими лицарями ставали не лише молодші сини знатних родів (германці з раннього часу визнавали право *майорату* – успадкування всієї нерухомості старшим сином), а й вихідці із селянства, *міністеріалів* (челяді, зброєносців, слуг). Герцоги та їх васали не були зацікавлені у силі королівської влади. Єдиною політичною силою, яка прагнула консолідації в межах держави, була християнська церковна ієрархія, сформована у каролінзький період і представлена впливовими архієпископами Майнца і єпископами міст Констанца, Фрайзінгена і Зальцбурга.

Уже від початку IX ст. держава без консолідованої верховної влади і військових сил часто ставала беззахисною перед грабіжницькими вторгненнями норманських загонів. *Нормани* здійснювали з моря грабіжницькі набіги на території Саксонії та Фризії. Лише у серпні 891 р. король **Арнульф (888–899)** розгромив поблизу м. Лувена великий норманський загін, що стало першою відчутною поразкою норманів на суходолі, і змусила їх надалі змінити тактику своїх нападів, які порідшали.

Окрім норманів з початку 90-х років IX ст. велику небезпеку почали становити масові вторгнення племені угрів (*мадярів*). Угри були останніми варварськими племенами, які прийшло до Європи з-за Уралу. Перейшовши через Карпати, вони знищили слов'янську Великоморав-

ську державу (906 р.) і оселились на території Паннонської рівнини (територія сучасної Угорщини). Звідси з 895 р. легкоозброєні кінні загоны утрів здійснювали великі грабіжницькі походи і окремі рейди територією держави, а також навіть і у землі Західно-Франкського королівства і Північної Італії. Спільно з уграми на землі Східно-Франкського королівства здійснювали набіги їхні союзники – слов'янські племена – *чехи*, *лужичі* (лужицькі серби) та *ободрити*. Чинити ефективний опір цим нападам роздроблене королівство не могло, бо кожен герцог організовував оборону своїх володінь самостійно, а удари утрів були масованими.

§ 2. Доля спадщини Лотаря. Територія, яку отримав після Верденського поділу Лотар – **Лотарингія** (від витоків Рейну та Шельди до гирла Рейну), де на східних територіях проживало германське, а на заході – романське населення, швидко стала спірною територією між Східно-Франкським і Західно-Франкським королівствами.

Після Верденського розподілу 843 р. між 844–853 рр. королі періодично збиралися на асамблеї і приймали спільні рішення з питань збереження миру і державних кордонів. Зв'язки між різними частинами Імперії не поривалися, залишалися династичні стосунки, оскільки всюди правили Каролінги. Імператор **Лотар (843–855)**, який найбільше потерпав від жорстоких набігів норманів, не мав сил, щоби втручатися у справи братів. Незадовго до смерті він прийняв чернецтво, розділив свої володіння між трьома синами: старшому **Людикові II (855–875)** дісталися Італія та імператорський титул, середньому **Лотарю II** – землі від Фрісландії до Аахена і власне Лотарингія, молодшому **Карлові**, хворому на епілепсію, – Прованс і Бургундія. З вересня 855 р. формально існуюча Імперія складалася з п'яти королівств.

Вже у **858 р.** за прирейнські землі спалахнула війна між Людовиком Німецьким і Карлом Лисим. Скориставшись труднощами у зв'язку із нападами норманів, Людовик Німецький навіть на короткий час захопив Аттінї (858 р.) – столицю Карла Лисого. Останній, спираючись на підтримку Роберта Сильного, графа Тура і Анже-

ра, пробував заволодіти Провансом. Реймський архієпископ Гінкмар, який спочатку вважав це *“ударом по християнському братству”*, підтримав Карла Лисого у його зазіханнях на спадщину Лотаря, не визнаючи прав його сина Лотаря II. 9 вересня Карл Лисий у Меці коронувався як король Лотарингії. У **серпні 870 р.** між Західно-Франкським і Східно-Франкським королівствами була укладена угода у **Мерсені** за рахунок поділу володінь племінників (“уділу Лотаря”). Карл Лисий відмовився від Меца і Аахена, але отримав Льеж, Верден, Туль, Безансон, Ліон, В'єнн і весь правий берег Рони. Кордони між двома королівствами встановилися по ріках Рона, Сона, Шельда і Маас.

Старший син Лотаря, Людовик II, який разом з центральними областями Італії успадкував і титул імператора, фактично отримав роздроблену країну, південь якої з моря грабували араби. Він не міг втрутитися в боротьбу на Рейні. У **875 р.** він помер, не залишивши спадкоємців. Наступного року помер і Людовик Німецький. Боротьба між Східно-Франкським і Західно-Франкським королівствами спалахнула з новою силою.

Карл Лисий відразу оголосив себе “наступником короля Людовика” і здійснив спробу захопити землі Східно-Франкського королівства, розділеного між трьома синами покійного. Але вже у 876 р. в битві поблизу м. Андернаха він зазнав поразки від **Людовика III**. Ця перемога на деякий час закріпила територію Лотарингії за Східно-Франкським королівством. За Рібермонської угодою (880 р.) між двома королівствами було встановлено новий кордон.

В 895 р., після перемоги над норманами, маючи у своєму розпорядженні безздатне військо, східно-франкському (німецькому) королю **Арнульфові** вдалося завоювати Північну та Середню Італію. Він був вперше коронований в Римі імператорською короною, започаткувавши таким своїм кроком, початок тисячолітньої політичної традиції поєднання титулів імператора Римської імперії і короля Німеччини.

У 911 р. у п'ятнадцятирічному віці помер **Людовик Дитина (899–911)** – останній представник династії Каролінгів у Східно-Франкському королівстві. Король

Західно-Франкського королівства – Карл III Простакуватий відразу заявив про свої претензії (як Каролінга) на німецьку спадщину. Скориставшись невизначеністю політичної ситуації, Карл III у грудні 911 р. захопив Лотарингію.

Німецькі герцоги обрали королем франконського герцога **Конрада I (912–918)**, започаткувавши вибори короля на з'їздах правлячих князів королівства. Відразу розпочавши війну за повернення Лотарингії, Конрад I зумів відвоювати лише її північно-східну частину – *Ельзас*. Дальшій боротьбі завадила усобиця в Німецькому королівстві. Влітку 915 р. неподалік від фортеці Грона (поблизу сучасного Гюллінгена) військо Конрада зазнало поразки від військ саксонського герцога Генріха Людольфінга. Того ж року угри здійснили спустошливий набіг на більшість земель королівства. Передчуваючи смерть, хворий король Конрад I добровільно передав символи королівської влади (корону франкських королів, меч, священний спис і королівську порфиру) своєму противникові – саксонському герцогові Генріху.

§ 3. Італійські землі у IX – першій половині X ст. По смерті імператора Лотаря (855 р.) Італія формально продовжувала вважатися королівством, хоча фактично вже була конгломератом дрібних держав. Південь Апеннінського півострова належав Візантійській імперії. Ставши незалежними володарями, колишні франкські маркграфі Фріуля, Тоскани і Сполето та лангобардські герцоги Беневенту почали війну за захоплення візантійських територій – Калабрії, Апулії та Неаполя. В 827 р. на Сицилії з'явилися нові завойовники – *араби*, які перетворили острів на базу свого піратського флоту, здійснюючи напади на всі італійські території, а у 859 р. навіть пограбували і спалили римські передмістя. Далі араби організували свої військово-морські бази в гирлі р. Гарільяно (Південна Італія) і Фраксіне (узбережжя Провансу), звідки влаштовували експедиції на навколишні території з метою захоплення рабів. Наприкінці IX ст. в Північній Італії з'явилися *угорські* загони, які проводили грабінницькі набіги на північноіталійські міста і у 926 р. дійшли навіть до Риму. На початку XI ст. південні землі Італії ста-

ли грабувати *нормани*.

Небезпека ворожих вторгнень певною мірою сприяла зростанню кількості міського населення, куди стікалися, шукаючи захисту, сільські жителі. Це прискорило розвиток ремесел і міського життя, а також взаємну асиміляцію романського і германського населення. На півночі країни сформувалися великі міста – центри ремесла і торгівлі – Павія, Мілан, Кремона, Бреція; завдяки торгівлі швидко багатіли і приморські міста – Амальфі, Неаполь, Салерно. Більшість адміністрацій цих міст вважали за краще при потребі відкупитися від нападників, аніж вести збройну боротьбу проти них.

Хоча титул короля Італії та Ломбардії був позбавлений щонайменшого значення, за цю корону тривала напружена збройна боротьба між князями країни – маркграфами Івреї, герцогами Сполето та їх сусідами з-за меж Апеннінського півострова – графами Провансу і арлеатськими (бургундськими) королями. Титули королів Італії носили німецький король **Людovic II (855–875)**, французький король **Карл II Лисий (875–877)**, німецькі королі **Карломан (877–879)** та **Карл Товстий (879–887)**. Останній навіть прийняв титул імператора (881 р.). Ці правителі часом з'являлися в Італії, розганяли війська своїх противників, розграбовували певні території, а потім поверталися назад, коронувавшись “залізною короною” італійських (лангобардських) королів.

Папська держава в Італії також переживала період гострої політичної кризи. Папи розтранжирили свій земельний фонд і стали маріонетками в руках римських феодалів. Світська влада пап перетворилася на номінальну і обмежувалася лише двома римськими провінційними округами.

За рівнем розвитку міст Італія набагато перевершувала своїх німецьких сусідів. Але політичний хаос і відсутність на півострові сильної централізованої влади робила італійські землі привабливими територіями для майбутніх завоювань.

§ 4. Генріх I Птахолов (919–936). У травні 919 р. королем Східно-Франкського королівства було обрано саксонського герцога Генріха з роду Людольфінгів, який отримав від сучасників пріз-

військо “Птахолов” (нім. “Vogler”) (післанці князів, які прибули з пропозицією королівського престолу, застали його на соколиному полюванні). Баварський герцог Арнульф і швабський герцог Бурхард ігнорували вибори короля. Але Генріх I зумів з ними домовитися, визнавши їх суверенітет. Спочатку, щоб не виокремлюватися серед інших герцогів, Генріх відмовився від каролінзьких традицій – обряду королівського помазання елеєм і коронації, а вдовольнився лише формальним схваленням своєї кандидатури знаттю. У 919 р. Генріх I вперше використав у своєму титулуванні титул “*rex Teutonicum*” (лат. *король тевтонів*). Це започаткувало процес трансформування Східно-Франкського королівства у нову державу – Німецьке королівство.

У Саксонії, яка була родинним герцогством Генріха Птахолова, основу населення складали дрібні землевласники *фрілінги* (фраймани) – колишні общинники. З них набиралося кінне та піше ополчення, що робило саксонського герцога менш залежним від своїх знатних васалів. Але проти угрів потрібна була сильна важкоозброєна кавалерія. Тому землі свого домену новообраний король почав роздавати воїнам із зобов'язанням кінної служби, намагаючись створити кінноту, яка могла успішно протистояти уграм. За ініціативи короля вздовж східного кордону королівства було споруджено мережу невеликих укріплень (*бургів*), розташованих на невеликій віддалі одне від одного. У кожному укріпленні був постійний гарнізон, який складався із 9 воїнів, добровільно набраних на службу з селян. Вісім із них мали жити і працювати на землях поблизу укріплення і приходити на його захист у випадку небезпеки, а на дев'ятого було покладено обов'язок нагляду за спорудами укріплення та спостереження за околицями. Число цих воїнів при потребі на найбільш важливих напрямках збільшувалася, а самі бургі переростали в укріплені міста. Одночасно у королівстві формувалося важкоозброєне кінне військо із вільних селян-общинників, які ставали бенефіціаріями. Вже у 925 р. Генріху I вдавалося повернути територію *Лотарингії*.

У 926 р. в сутичці із кінними загонами угрів, вдалося захопити в полон впли-

вового представника угорської племінної знаті. Генріх I Птахолов погодився відпустити знатного бранця за умови, що *угри* 9 років не нападуть на його королівство, а за кожен рік миру отримуватимуть данину. Виторгувавши мир в угрів, Генріх I розпочав активну підготовку до майбутньої війни проти них.

Цей період короткого перепочинку на південному сході, Генріх Птахолов використав для рішучого наступу проти угорських союзників – заельбських слов'ян. В літературі досі з цим пов'язують початок політики *Drang nach Osten* (Натиск на Схід), яка аж до середини ХХ ст. ніби-то була визначальною складовою стратегічних планів німецьких правителів. Насправді ж ці дії Генріха Птахолова не були результатом глибокого стратегічного плану. *Полабські слов'яни* зберігали родово-племінний устрій і язичницьке віросповідання. Їхня політична організація не виходила за рамки союзу племен. Крім того окремі племінні князівства ворогували одне з одним. Форсувавши Ельбу, військо Генріха I підпорядкувало *лужицьких сербів, гаволян, шпровян* (які жили по берегах річок Гавели та Шпрови – сучасної Шпрее). У 928 р. німці захопили слов'янське місто Бранібор (пізніше перейменоване на Бранденбург), дали здійснили низку походів проти *лютичів*, завоювавши частину їхніх земель. На землях завойованих слов'янських племен будувалися монастирі та бургі (замкового або міського типу) з німецькими гарнізонами. Частина слов'янських князів зберегла свою владу.

У 929 р. військо Генріха I вторглося в *Чеське князівство*, чеський князь Вячеслав визнав себе васалом німецького володаря. Для закріплення своїх завойованих позицій на слов'янських землях Генріх I наказав спорудити нове місто-бург – *Мейсен*. Таким чином, слов'янські племена, які раніше були союзниками угрів, до початку 30-х років Х ст. були підпорядковані або політично нейтралізовані.

Підготувавшись до відсічі, у 932 р. на сеймі в Ерфурті Генріх I наказав кинути до ніг угорських послів, які приїхали за даниною, обезголовленого пса. Вже наступного року два численні угорські війська вторглися на територію королівства. У березні

933 р. у Тюрингії поблизу р. Унструт військо Генріха I Птахолова вперше у відкритому бою завдало поразки угорському війську і змусило його втікати. Друге угорське військо король розгромив біля містечка Ріаде неподалік від Мерзебурга.

У 934 р. Генріх I організував успішний похід проти *данців* на Ютландський півострів, змусивши їхнього короля прийняти християнську віру. На відвоєваних від данців землях Південної Ютландії було створено *Шлезвізьку (Саксонську) марку*.

У 935 р. було підписано угоду з Францією та Бургундією, за умовами якої Західно-Франкське королівство (Франція) відмовлялося від претензій на Лотарингію, а Генріх I в обмін на Базель (у сучасній Швейцарії) отримував у бургундського короля християнську реліквію – “*спис Костянтина*”. Володіння цією реліквією давало Генріхові I та його спадкоємцям право претендувати на землі бургундського короля в Північній Італії.

Завдяки цим важливим військовим і дипломатичним перемогам зріс авторитет Генріха I у всіх німецьких землях. Перед своєю смертю у **936 р.** Генріх Птахолов без традиційних виборів призначив спадкоємцем королівської влади свого сина Оттона. Останній одержав право на трон навіть в обхід свого старшого брата Тінкмара. Генріха I Птахолова поховали у Кведлінбурзі. Його молодший син **Бруно** з молодих літ став кліриком і невдовзі отримав сан архієпископа Кельнського, започаткувавши подібну практику у королівських та герцогських сім'ях. Єдина дочка **Ядвіга (Гедвіг)** була видана за французького герцога Гуго і стала матір'ю короля Гуго Капета – засновника французької династії Капетингів.

§ 5. Оттон I (936–973). Німецькі князі на рейхстазі у Аахені у **серпні 936 р.** підтвердили призначення батька, обравши Оттона I королем. У свої 24 роки це була рішуча та енергійна людина, вірна з друзями, не злопам'ятна (він легко мирився з ворогами). Оттон відразу зайнявся укріпленням королівської влади, вибравши тактику дроблення герцогств і призначення родичів на державні посади. *Королівський двір* трансформувався в уряд країни, а королівські міністеріали – у вищих урядовців (*кан-*

цлер, камерарій, маршал).

Старший брат Тінкмар відразу підняв бунт за підтримки франконського герцога Ебергарда. Оттон I негайно розгромив обох у 938 р. Але проти короля піднявся його середній брат Генріх в союзі з тим же Ебергардом, лотаринзьким герцогом Гізельбертом та майнцьким архієпископом Фрідріхом за підтримки французького короля. Оттон розбив і цих противників при Біртені у 939 р. Обидва герцоги Ебергард та Гізельберт загинули, втопившись у Рейні поблизу Андернаха. Синів баварського герцога Арнульфа, які самовільно поділили герцогство, тут же позбавив влади. Баварське герцогство отримав брат короля Генріх, який у 941 р. ще раз вчинив замах на його життя, але був прощений і залишився вірним йому до смерті. Оттон віддав Лотарингію своєму зятеві Конрадові Рудому, Швабію – синові Людольфу; Франконію та Саксонію він утримав за собою як *домен*. І тільки у 961 р. віддав Саксонію герцогові Герману Біллінгу. Коли проти нього повстали син Лудольф та зять Конрад Рудий у 953–954 рр. Оттон, повернувшись з Італії, розгромив заколотників і відібрав у них герцогства.

Щоб краще контролювати підвладні території, Оттон I призначав на усі адміністративно-державні пости *єпископів*. Він посилював владу єпископів, надаючи їм лени, збільшуючи їхні володіння і привілеї. У **955 р.** король визнав за єпископами права феодалних сеньйорів у їхніх округах (так звані “*Оттонові привілеї*”). Посилилася також роль *фогтів* – посадових осіб, які здійснювали судочинство на церковних територіях. На цей час це була виправдана політика. Церковні лени не були спадковими, король мав право *споліації* (відбирання на користь держави рухомого майна померлої духовної особи), міг тривалий час тримати церковні посади незаміщеними (і доходи від цих бенефіцій у такому випадку надходили до королівської скарбниці) і користуватися *симонією* (продаж і купівля церковних посад).

За “Оттоновими привілеями” єпископський округ отримав *імунітет* (на нього не поширювалися акти державної влади). Єпископи отримали повну юрисдикцію в своєму окрузі. Брат короля – Бру-

но, будучи архієпископом Кельнським, отримав ще герцогство Лотарингію. Місійні обов'язки поширення християнства і організації церкви на ново навернених слов'янських землях традиційно покладалися на Майнцьких архієпископів. У 962–968 рр. слов'янські церковні справи король передав до відання Магдебурзьких архієпископів. Таким чином Оттон I проводив політику створення залежної від своєї влади *“імперської церкви”*, використовуючи її у протистоянні з герцогами.

Не менш активними були **оборонні заходи** короля Оттона I проти *данійців* та *угрів*. У 947 р. Оттон I здійснив переможний похід проти данійців, грабівницькі рейди яких загрожували північним землям його королівства. Продовжувалася боротьба з полабськими слов'янами, в якій союзником Оттона I виступав чеський князь Болеслав. Провідниками боротьби з полабськими слов'янами були маркграф Північної марки Геро Залізний і саксонський герцог Герман Біллінг. За хроністом Відукіндом Корвейським, Геро запросив на бенкет тридцять слов'янських князів, і напоївши їх, наказав убити. Такі підступні дії маркграфа спровокували війну з *ободритями* і *гаволянами*, внаслідок якої територія *Мейсенської* і частини *Бранденбурзької марок* були захоплені ними. У 939 р. проти слов'ян виступив сам король. Він домовився з полоненим гаволянським князем Тутумиром про мирну здачу Бранібора і умови підпорядкування гаволян. Того ж року німцям скорилося слов'янське плем'я *ротарі*, яке жило між Ельбою та Одером.

У 954 р. племінники герцога Германа Біллінга – Віхман та його брат Екберт організували змову проти свого дядька, а зазнавши невдачі втекли до племені *вендів*. Віхман очолив вендів і з ними напав на саксонські землі. Вендів підтримали *ободрити*, *череспеняни*, *велети* і *доленчани*. Було захоплено кілька саксонських фортець, але на вендів напали *поморяни* і *ругії*. Віхман і князь ободритів Стоїгнев змарнували час, вдаючись до грабунку захоплених німецьких земель. Це дало можливість Оттону I прийти на допомогу маркграфу Геро з німецькими та чеськими військами. Віхман оточив їх поблизу Малкова, але завдяки плану Германа Біллінга німці не

тільки прорвали оточення, але й розгромили противника. Стоїгнев загинув, а Віхман з Екбертом втекли до Франції. Через чотири роки Віхман підбуривав плем'я *ротарі*, але останні були розбиті німцями та польським військом князя Мешка I.

Війною зі слов'янами поспішили скористатися угри. Очолені князем Турмасом (Термач) з роду Арпадів, вони обложили головне місто Швабії – Аугсбург, де на їхню думку, перебувала державна скарбниця. Оборону міста очолював єпископ Ульріх, який особисто брав участь боях і протримався до підходу Оттона I. **10 серпня 955 р. на р. Лех** (притока Дунаю) Оттон I завдав нищівної поразки уграм. Турмас загинув на полі бою, дев'ять інших чільних представників угорської еліти потрапили в полон і були повішені.

Оттон I рушив на схід, очистивши частину території, яку контролювали угри, і заложивши тут **Східну марку** (майбутню Австрію). Тут, у горах поблизу теперішнього міста Грац, було відкрито поклади срібла. Окрім Східної марки, Оттон заснував на відвоєваних від угрів землях нові марки – **Каринтію**, **Країну** та **Істрию**, більшість земель яких були заселені слов'янами. Після поразки на р. Лех угри відмовилися від вторгнень до Західної Європи, змінивши напрямок своєї експансії на землі Балканського півострова.

Посиливши східні та північні кордони смугою з 11 прикордонних марок, Оттон I отримав можливість активних зовнішньополітичних дій в Італії.

Візантійці спостерігали за боротьбою на Апеннінському півострові, сподіваючись невдовзі повернути собі італійські землі. Основні їх зусилля поки-що були зосереджені проти арабів в Сирії та болгар на Балканах. Королем Італії проголосив себе бургундський король **Рудольф (922–926)**, якого невдовзі переміг граф Провансу **Гуго (926–947)**. Новий король пробував приборкати дрібніших володарів. У 932 р. він схопив та осліпив свого брата Ламберта, маркграфа Тоскани та герцога Лукки. Через рік він видав дочку Ламберта за Беренгарія II, сина маркграфа Адальберта Іврейського. Остання підмовила свого чоловіка на бунт. Зазнавши поразки, Беренгарій II знайшов притулок у німець-

кого короля Оттона I. У 945 р. він із невеликим військом перейшов Альпи. Більшість дрібних сеньйорів визнали його владу. Старий Гуго зрікся престолу на користь сина **Лотаря (947–950)**, виїхавши назад у спокійний Прованс. Лотаря отруїли прихильники **Беренгарія II (950–961)**. Новий король Італії хотів закріпити свої права, одруживши сина Адалберта з вдовою Лотаря Адельгейдою. Адельгейда відмовилася вийти за сина вбивці свого чоловіка, була кинута до в'язниці, звідки зуміла попросити допомоги у Оттона I. Полонена королева була згодна і на укладення шлюбу із королем-визволителем.

Використавши законний привід, у 951 р. Оттон I із військом перейшов Альпи. Його перша дружина Едіта померла у 946 р., тому Оттон I, прийнявши титул *короля Ломбардії*, без вагань одружився з Адельгейдою, якій допомогли втекти з в'язниці. Васали Беренгарія II при-

Імператор Оттон I з дружиною Едітою. Магдебург (1240-1250).

сягнули на вірність королю-чужоземцю. Сам же італійський король мусив особисто поїхати до Оттона I. У 952 р. в Аугсбурзі Оттон змусив Беренгарія II прийняти Італію (без маркграфства Верони та герцогства Фріуль) як німецький лен.

Спроба Беренгарія звільнитися від васальної залежності була придушена сином Оттона Людольфом. Але Людольф помер від злоскісної лихоманки. Скориставшись цим, Беренгарій II почав жорстоко розправлятися із противниками, серед яких і був римський папа **Іоанн XII (956–964)** – розпусний і безпринципний молодик, що свого часу вступив на престол завдяки своїй матері Теодорі, маючи лише 18 років. Військо Беренгарія II почало захоплювати Сполето, а його син Адалберт готувався до

здобуття Риму. Папа звернувся по військовоу допомогу до Оттона I.

У листопаді 961 р. Оттон I із військом знову виступив до Італії. Беренгарій відступив під захист фортець і замків. Того ж місяця в Мілані Оттон I коронувався італійською короною, оголосивши про позбавлення Беренгарія II королівського титулу. 31 січня 962 р. Оттон I тріумфально прибув до Рима. Там німецький король прийняв рішення про відновлення (*renovatio*)

“Римської імперії”. Оттон I мав на меті відновити Римську імперію в тих межах, у яких нею володів ідеал пізніших середньовічних володарів – Карл Великий. **2 лютого 962 р.** Оттон I і його дружина Адельгейда були короновані імператорськими коронами.

Таким чином було створено *Римську імперію*, яка з XII ст. почала офіційно називатися “**Священна Римська імперія**”, а з XV

ст. “**Священна Римська імперія німецької нації**”. Ця держава проіснувала до 1806 р. Від початку існування в ідею новоствореної імперії було закладено два небезпечні для цілісності держави юридичні принципи, згодом зведені до рівня законів: німецький король (обраний або спадковий) ставав імператором Священної Римської імперії лише після коронації, проведеної в Римі; король (імператор), здобувачи престол, обов'язково мав передавати землі свого домену комусь із своїх родичів. Тому у Римській імперії не сформувалися землі королівського чи імператорського домену, які би могли стати основою для формування централізованої держави і абсолютної монархії. В імперії також не було постійного війська, військового флоту, еди-

них фінансів і єдиної податкової системи. Новостворена імперія була наднаціональною, тому не мала внутрішньої єдності, а влада над її важливими частинами – Римом та Італією взагалі встановлювалася лише завдяки присутності та силі німецьких військ.

Після обряду коронації, за прикладом своїх попередників, Оттон I надав церкві додаткові привілеї, які доповнювали “Константинів дар” – так звані “Оттоніанум”, а також щедро роздав нові привілеї німецьким та італійським церквам і монастирям.

Хитке військово-політичне становище Оттона I в Італії проявилось як тільки-но імператор з військом виїхав за межі Рима. Римський папа Іоанн XII, для якого німецька присутність попри одержані дари і привілеї, виявилася обтяжливою, примирився із Беренгарієм і впустив до “Вічного міста” військо Адальберта. Оттон I був змушений із поспіхом повернутися до Рима, змусивши вороже військо і папу втікати.

У листопаді 963 р. імператор за своєї ініціативи скликав у Римі церковний собор італійського і німецького духовенства, де папу Іоанна XII було оголошено позбавленим сану і влади. Тоді ж вперше в історії християнської церкви було обрано папою світську особу з числа придворних Оттона I – **Лева VIII (963–965)**. Папа Іоанн XII з цим не змирився і Оттонові I у 964–965 рр. довелося придушувати два римські бунти, організовані папою-вигнанцем. Після загибелі Іоанна XII у випадковій сутичці в лупанарії (публічному домі), його наступник **Бенедикт V (965)**, добровільно зрікся своєї влади, покинувши Рим і здавшись війську Оттона I. Владу Лева VIII було відновлено, однак невдовзі папа помер за нез'ясованих обставин.

Беренгарій II до 964 р. оборонявся у гірській фортеці Сан-Леоне, але змушений був здатися і решту життя провів разом із своєю дружиною на засланні у Бамберзі, де помер у 966 р.

Прибувши втретє на територію Італії восени 966 р., Оттон I влаштував у Римі показову страту чільних бунтівників і обрання нового папи – італійця **Іоанна XIII (965–972)**. Наступного року в Римі папа Іоанн XIII коронував імператорською ко-

роною сина Оттона I – тринадцятирічного **Оттона II**, який отримав статус співправителя батька на імперському престолі.

Проголосивши створення нової імперії і себе “королем над королями Заходу”, імператор Оттон I Великий продовжував перебувати у міжнародній ізоляції. Візантія, в особі її тодішнього василевса **Никифора II Фоки**, успішного полководця, який відвоював у арабів частину Сирії та острови Крит і Кіпр, не хотіла миритися з появою новоствореної імперії, що також претендувала на “римську спадщину”. Оттон I спорядив до Константинополя посольство на чолі з кременським єпископом Луїтпрандом, пробуючи домовитися з василевсом про укладення династичного шлюбу між Оттоном II та багрянородною принцесою Анною. Але німецькі посланці після принизливого майже місячного очікування на прийом отримали від візантійського імператора категоричну відмову. Анна пізніше стала дружиною великого князя Русі Володимира Святославича.

Ображений Оттон I восени 968 р. відповів вторгненням німецького війська до Апулії і Калабрії та облогою – Барі. Але імператор не мав флоту і не міг перешкодити противнику перевозити до італійських земель війська з інших провінцій. Влітку 969 р. німецько-лангобардське військо було розгромлене візантійцями біля містечка Бовіно, а його командувач Пандульф у кайданах відвезений до Константинополя. Стратиг Євгеній перейшов у наступ, маркграфі Неаполя і Салерно перейшли на бік переможців. Новий похід імператора Оттона I на Південь Італії теж не дав жодних результатів.

Але палацовий переворот у Константинополі, який привів до влади іншого полководця **Іоанна Цимісхія (969–976)**, змушеного боротися з князем Русі **Святославом Ігоревичем**, якого свого часу Никифор II сам спрямував у Болгарію, щоб розв'язати собі руки у боротьбі з арабами, призвів до того, що Візантія сама ініціювала відновлення переговорів з Оттоном I. Імператор відмовився від імені всіх своїх наступників від претензій на візантійський престол і відвів свої війська з Апулії і Калабрії. Мир було скріплено у **квітні 972 р.** у римському соборі св. Петра шлюбом Отто-

на II і племінниці Іоанна Цимісхія – візантійської принцеси Феофано.

Оттону I не вдалося отримати дипломатичне визнання від Франції та Кордовського халіфату, почасти через зверхність і нахабство своїх дипломатів. При Оттоні I були спроби княгині **Ольги (945–964)** встановити дружні зв'язки Русі та Німеччини. У 959 р. Ольга зажадала допомоги у проведенні християнізації краю. Бременський архієпископ Вільгельм Могунцій, який отримав право опіки над новою паствою, призначив єпископом Русі монаха Лібіуса з Майнца. Лібіус помер у 961 р., так і не виїхавши до Києва. Новим єпископом був поставлений трірський монах Адальберт, але його місія закінчилася невдачею. У Києві відбувся язичницький переворот і Адальберт у 962 р. мусив рятуватися втечею. Оттон I поставив його магдебурзьким єпископом, доручивши місійну проповідь на Сході.

У 973 р. Оттон I помер у Тюрингії і був похований у заснованому ним магдебурзькому соборі, де на його честь була поставлена кінна статуя.

§ 6. Оттон II (973–983). Оттон II був сином від другої дружини Адельгейди. Ще за життя батька його коронували як німецького короля (961 р.) та римського імператора (967 р.), а одноосібну владу над державою він отримав у вісімнадцятирічному віці.

У 974 р. він переміг данського короля Гаральда Синьозубого і, захопивши територію Шлезвігу, змусив данійців сплачувати данину імперії. В цей час німецька знать перевірила силу молодого короля та імператора. Коли він передав герцогство Швабію своєму племінникові Оттону, а австрійську марку відділив від Баварії, віддавши роду Бабенбергів, проти нього організував змову баварський герцог Генріх Впертий, привернувши на свій бік чеських і польських князів. Оттон II розбив його кілька разів і у 978 р. взяв у полон. Тоді ж на вірність Оттонові II, зазнавши поразки, присягнув і князь Чехії Болеслав II.

Відразу ж довелося ловувати і проти французів, король яких **Лотар III (954–986)** вторгся до Лотарингії і навіть захопив Аахен. У квітні 978 р. Оттон II витіснив французькі війська і восени підійшов до

Парижа. Оборону міста тоді очолював Гуго Капет (з 987 р. – засновник нової королівської династії – Капетингів). Облога Парижа тривала до кінця листопада. За умовами Шієрського миру (980 р.) Франція відмовилася від будь-яких претензій на Лотарингію.

У 980 р. імператор Оттон II виступив до Італії. В Римі тривав гострий політичний конфлікт, який почався після смерті папи Іоанна XIII (972 р.), коли папою став **Бенедикт VI (973–974)**. Римські аристократи Кресценці у червні 974 р. захопили Бенедикта VI, ув'язнили його в Замку Ангела, і звели на папський престол диякона Франко, під іменем **Боніфація VII (974, 980–поч. 981, 984–985)**. Той відразу ж наказав вбити у в'язниці свого полоненого суперника. Тоді граф Зікко, як уповноважений імператора, схопив і стратив прибічників папи. Сам папа втік до Візантії. Папою обрали єпископа Сутрі з родини Феофілактів – **Бенедикта VII (974–983)**. Коли ж у 980 р. Боніфацій повернувся, папа Бенедикт VII звернувся по допомогу до імператора. У 981 р. Оттон II відновив у Римі владу свого ставленика-вигнанця і півтора роки перебував у своїх італійських володіннях, не покидаючи їх.

У цей час сцилійські араби під командування еміра ал-Касима вторгнулися у Південну Італію. Оттон II втрутився в цю боротьбу, можливо під впливом дружини Феофано. У 982 р. він безперешкодно зайняв Апулію, Калабрію, Неаполь і Тарент. Візантійські намісники відразу ж помирилися з арабами і навіть уклали з ними союз. **13 липня 982 р.** поблизу мису **Котроне** в Калабрії арабсько-візантійське військо дощенту розгромило німецьку армію, а сам Оттон II ледь врятувався втечею із поля бою.

На рейхстазі у Вероні (Італія) імператор добився рішення про новий похід на південь Італії. Взимку 983 р. залежні від імператора полабські слов'яни підняли повстання, знищували християнські храми і монастирі, вбиваючи священників і місіонерів та відновлюючи язичництво. Протягом місяця імперія втратила усі свої слов'янські володіння між Ельбою і Одером. Слов'яни навіть дійшли до Гамбурга, спаливши його передмістя. Ціною великих втрат і зусиль

вдалося відтіснити їх назад за Ельбу.

Це затримало похід в Південну Італію. Під час підготовки цього походу імператор у віці 28-ми років помер у Римі від малярії. Оттон II був єдиним імператором за всю майже тисячолітню історію Священної Римської імперії, якого було поховано в Римі в соборі Святого Петра.

§ 7. Оттон III (983–1002). Єдиний син Оттона II – Оттон III у трирічному віці був коронований як імператор в Аахені у груд-

ні 983 р. Хлопчика виховували єпископ Бернард (Bernvard) та вчений монах Герберт Орільякський (+ 1003), який у 999 р. став римським папою Сильвестром II. Хлопчика також виховували мати Феофано, бабуся Адельгейда і тітка Матильда, абатиса Кведлінбурзького монастиря. Завдяки їхньому вихованню Оттон III, перший і єдиний із тогочасних володарів Західної Євро-

пи умів читати і писати грецькою та латинською мовами. Ці жінки за підтримки Віллігіса, архієпископа Майнцького, і вірних військ врятували корону Оттона III від зазіхань баварського герцога Генріха Впертого, який робив спроби захопити владу.

Меланхолійний за характером хлопець виховувався в аскетичному дусі невдоволеності собою, притаманному ченцям. Цей аскетизм згодом набував крайніх форм – юний імператор їв лише кілька разів на тиждень, постійно проводив час у відвідинках німецьких чи італійських монастирів, спілкуванні з ченцями-відлюдниками, поклонінні церковним реліквіям, нехтуючи державними справами. Саме така дивна поведінка правителя і обумовила прізвисько, дане йому сучасниками, – “**Чудо Світу**” (Mirabilla mundi).

Імператор Оттон III

Імператриця Феофано до своєї смерті у 991 р. самостійно правила державою, незважаючи на невдоволення своєї свекрухи Адельгейди. Грекиня на німецькому престолі не лише вміло протистояла владним амбіціям німецької знаті, але й нападам зовнішніх ворогів. Весною 986 р. вона відбила нову спробу французького короля Лотаря III захопити Лотарингію.

Від 991 р. регенткою стала бабуся Адельгейда. Не зумівши знайти спільної мови з онуком (якого вважала невірним вихованим своєю матір'ю у чужих традиціях), вона покинула двір, виїхавши в один із своїх замків.

У 14-річному віці в 994 р. Оттон III розпочав самостійне управління. На початку 996 р. папа Іоанн XV (985–996) запросив імператора до Італії, де він був повторно коронований в Римі імператорською короною вже новим папою Григорієм V (996–999) у трав-

ні 996 р. Цей папа став першим понтифіком німецького походження. Відразу після відходу імператора з Італії, сенатор Кресценці організував вигнання папи з Риму. У 998 р. Оттон III знову перейшов Альпи, вступив з військом у Рим і ув'язнив антипапу Іоанна XVI. Свого вчителя Герберта у 999 р. імператор поставив римським папою під іменем Сильвестра II (999–1003).

Він мріяв про відновлення Римської імперії з включенням до неї усіх земель Центрально-Східної і Східної Європи. Маючи на меті перетворити Рим на столицю своєї держави, Оттон III почав при своєму дворі відновлювати до дрібниць римські традиції та імперський придвірцевий церемоніал, палацові та державні посади античного періоду. Оттон III проектував свою імперію християнською державою а себе

верховним християнським світським володарем – на його імператорській мантії було вишито сцени Апокаліпсису в поєднанні із знаками Зодіаку. Не бажаючи відновлювати імператорський палац на Платинаті, Оттон III почав спорудження нового на Авертинському пагорбі.

У новій системі влади імперії Оттона III папа римський окрім суто церковних повноважень визначався лише як “повноважний помічник імператора”, а не світський володар Риму чи Римської області. Саме в період правління Оттона III вперше було піддано сумніву легітимність “Константинового дару”. На єпископські кафедри в Італії імператором призначалися або німці, або лише лояльні до німецької влади італійці.

Вважаючи Італію центром своєї держави, Оттон III більшу частину часу свого правління проводив у Римі або в поїздках італійськими землями. Лише у 997 р. імператор виїхав з Італії для того, щоб організувати похід проти полабських слов'ян, однак, зазнавши поразки, знову повернувся на Апеннінський півострів. Тут у 999 р. до імперії було приєднано міста Неаполь, Салерно, Гаету і Амальфі, які раніше перебували в сфері візантійського впливу.

У 1000-му році уся християнська Європа очікувала кінця світу. Сам же імператор Оттон III вважав цей рік найбільш сприятливим для реалізації своїх церковно-політичних проектів, маючи на меті створити на східних кордонах імперії смугу васальних християнських держав. Такими державами мали стати Польща, Угорщина та Данія, а в можливій перспективі і Русь. Оттон III відбув паломництво у Гнезно (Польське князівство) до могили свого друга св. Адалберта Празького, канонізованого за мученицьку смерть, якої він зазнав, намагаючись християнізувати прибалтійських пруссів. У Гнезно імператор-прочанин заснував архієпископство (звільнивши польську церкву від підпорядкування магдебурзьким архієпископам) і надав польському князю Болеславу Хороброму титул “патриція Римської імперії”. Згодом, у контексті пізніших німецько-польських конфліктів XI–XX ст. польську політику імператора-ідеаліста гостро критикувало не одне покоління ні-

мецьких державних діячів, політиків і науковців.

Далі імператор у 1001 р. відбув до Угорщини. Угорський князь Іштван (Стефан) прийняв християнство від німецьких місіонерів і оголосив про прийняття християнської віри своєю державою. Папа та імператор Оттон III надали Іштванові I королівський титул, а Угорське королівство, як і Польща, отримало статус союзника імперії. Тоді ж за сприяння Оттона III у Естергомі було засновано архієпископство, незалежне від німецької церковної юрисдикції. Залежність Угорщини від німецького імператора так само виявилася символічною. Всі наступники Стефана на королівському престолі носили титул “апостольських королів”, підкреслюючи цим залежність лише від Апостольського Престолу в Римі, а не від імператорів Священної Римської імперії.

Після завершення своїх східноєвропейських візитів Оттон III відвідав Аахен, де взяв активну участь у канонізації Карла Великого.

За цей час на півдні Італії міста, здобуті у 999 р., вигнали німецькі гарнізони. Повернувшись до Риму, Оттон III у травні 1001 р. був обложений повсталим плебсом у власному Авертинському палаці. Він заледве утік до Равенни, очікуючи підходу німецького війська для нового наступу на Рим, але несподівано помер від холери у січні 1002 р. у віці 22-х років поблизу Вітербо. Незважаючи на бажання помираючого імператора бути похованим у Римі в соборі Святого Петра, його вірні війська не маючи доступу до “вічного міста”, мушили з боями перевозити катафалк із тілом імператора через Північну Італію.

§ 8. Кінець Саксонської династії. Захоплено мріючи про чернече життя, Оттон III не був одружений і не залишив спадкоємців. Німецькі князі обрали королем троюрідного брата Оттона III – баварського герцога Генріха, що увійшов до історії як **Генріх II Святий (1002–1024)**. Він цілком відмовився від реалізації ідеї Оттона III про відновлення Римської імперії, а проголосив своєю метою боротьбу за реставрацію Франкської імперії. Тому коронація нового короля відбувалася саме за франкськими традиціями. Основна увага

Генріха II була спрямована на стабілізацію соціально-політичного становища німецьких земель.

Генріх II значними поступками намагався стримувати владні амбіції німецьких герцогів. Державу охопила хвиля "приватних воєн", під час яких феодали намагалися заволодіти землями своїх слабших або бідніших сусідів. Якщо попередні німецькі королі запорукою успішної організації війська вважали збільшення лицарської кавалерії, то Генріхові II через обмеженість ресурсів довелося вдосконалювати піхотні збройні формування – запроваджуючи нові види озброєння. Саме на початку XI ст. у німецькому королівському війську з'явилися окремі загони, озброєні арбалетами і алебардами – зброєю для боротьби проти важкоозброєної піхоти та кавалерії.

Як і Оттон III, Генріх II в юнацькому віці мав намір піти у монастир. Далі він підтримував церковні володіння, бачачи в церкві свого союзника проти герцогів. За свою церковну політику Генріх II після смерті у 1146 р. був канонізований, ставши єдиним німецьким правителем у такому статусі.

Баварію король залишив своїм доменом, не полишаючи герцогського титулу. Королівська резиденція була перенесена у Регенсбург. У листопаді 1007 р. у франконському Бамберзі за сприяння короля була заснована єпископія. Окрім великого собору і кількох монастирів у цьому місті також було засновано соборну школу, яка вважається попередницею перших німецьких університетів. Генріх II та його дружина Кунегунда залишалися бездітними, через що щедро обдаровували храми, сподіваючись на Божу милість.

Зовнішня політика Генріха II була пасивною. У 1003 р. польський князь **Болеслав I Хоробрий (992–1025)** захопив територію Чехії з столицею Прагою та Мейсенську марку. Підтримуючи чеського князя Яромира і прагнучи не допустити появи на східних імперських кордонах сильної слов'янської держави, Генріх II розпочав війну проти Болеслава I. Він навіть пішов на союз з поморськими слов'янами-язичниками, не звертаючи уваги на невдоволення з боку церкви. У 1003–1005, 1015 і 1017–1018 рр. Генріх II воював проти Поль-

щі (у 1017–1018 рр. в союзі з київським князем **Ярославом Мудрим**), добившись лише відновлення лінії давнього кордону по р. Ельбі. За умовами Будипинського миру 1018 р. він визнав Болеслава I королем в обмін на формальне прийняття васалітету. Невдоволений повільними діями в цій війні свого союзника Ярослава Мудрого, Генріх II дозволив Болеславу необмежене право втручання у справи своїх східних сусідів, надавши в його розпорядження великий загін для походу на Русь.

В Італії відразу після смерті Оттона III обрали королем маркграфа Івреї Ардуїна. У 1004 р. під час першого походу до Італії Генріх II також коронувався в Павії королівською короною. Коли у 1011 р. араби захопили і зруйнували Пізу, Генріх II з найманним військом у 1012 р. розгромив їх на Тосканському узбережжі. Лише після цього, отримавши підтримку тосканців, він змусив Ардуїна зректися корони і у 1014 р. був коронований як імператор у Римі.

Генріх II проводив у Італії більш обережну і реалістичну політику, вдовольняючись визнанням васальної залежності італійських герцогів та маркграфів, та покладаючись на свого союзника римського папу **Бенедикта VIII (1014–1024)**. Папа, при свій високий духовний сан, брав активну участь у бойових діях проти арабів і їхніх візантійських союзників, виявляючи неабиякий талант полководця і стратега. У 1016 р. під командуванням папи об'єднане військо міст Генуї та Пізи звільнило від арабів острів Сардинію. Але через черговий збройний заколот все того ж бунтівливого роду Кресценці Бенедикт VIII втратив престол, а папою став візантійський ставленник **Іоанн XIX (1024–1032)**.

У 1016 р. лангобардський князь Мело (Мелус) з Беневенту захопив важливий візантійський форпост Барі, запросивши на допомогу загони норманів. Зазнавши нищівної поразки від візантійського війська у битві при Каннах, він почав просити допомоги у німецького імператора. У 1021 р. Генріх II разом зі своїм військом і норманськими найманцями захопив Неаполь, Салерно, Капую і Беневент. Візантійці зберегли лише фортецю-анклав Барі.

В період правління Генріха II мирним шляхом було підготовано приєднання до

імперії території Бургундського королівства, до складу якого входили багаті міста Ліон, Марсель, Безансон та Арль. Бездітний бургундський король Рудольф III гарантував передачу земель свого королівства Священній Римській імперії. Але реалізувати цей план Генріхові II завадила смерть. Спадкоємців у нього не було і династія Людольфінгів (Саксонська) припинила своє існування. За час його правління, незважаючи на війни, було частково стабілізовано внутрішньополітичне становище і відновлено частину втрачених зовнішньополітичних позицій.

Таким чином, створена Людольфінгами Священна Римська імперія на довгий час стала квазідержавою, у структурі якої німецькі та італійські князі розвивали свої великі та малі держави з регіональними династіями та власною політикою. Значну частину слов'янських земель Східно-Франкське королівство, а згодом і Священна Римська імперія захопили, скориставшись міжусобицями серед слов'янських племен і держав. Конгломерат територій, з яких складалася імперія, не мав ані політичних, ані економічних передумов до об'єднання. Жодні важливі торговельні шляхи не перетинали німецьких земель імперії, не пов'язуючи торгівлею інші її складові – Італію та Чехію. Оскільки вони були поєднані в структурі імперії силою зброї, тому протягом тривалого часу серед них були сильними відцентрові тенденції, подолати які було неможливо.

Контрольні запитання:

1. Які території займало Східно-Франкське королівство? Хто йому загрожував?
2. Чому спадкоємці Лотаря не змогли утримати своєї частки?
3. Яке становище склалося у Італії після смерті Лотаря II?
4. В чому були особливості внутрішньої організації Східно-Франкського королівства?
5. Які заходи вжив Генріх I Птахолов проти угрів?
6. Якою була політика Генріха I Птахолова на півночі і північному сході?
7. Чому Східно-Франкське та Західно-Франкське королівства боролися за Лотарингію?
8. В чому полягали успіхи Оттона I?
9. З якими труднощами зіткнувся Оттон II у своїй італійській політиці?
10. Якою була політична програма Оттона III?
11. Які чинники в Італії впливали на політику імператорів Саксонської династії?
12. Чим відрізнялася політика Генріха II від його попередників?

РОЗДІЛ 10: СУСПІЛЬСТВО ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ДО ХІ СТ.

§ 1. **Регіони Європи.** Єдиної Європи у середні віки, звичайно, не існувало. Спроби марксистських істориків загнати європейську історію у прокрустове ложе вчення про феодалізм як суспільно-економічну формацію, суттю якої було гноблення селянства феодалами (у радянському варіанті – кріпацтво), слід вважати невдалими. У Європі склалися кілька регіонів зі схожими умовами та особливостями розвитку, менталітетом і формуванням суспільних та державних інститутів: **франко-германський, апеннінський, скандинавський, піренейський, центральноевропейський та візантійський.** У складі цих макрорегіонів можна виділити ще й кілька мікрорегіонів, наприклад **британський** (який належав до франко-германського, але зазнав значних впливів скандинавського регіону) чи **руський** (будучи візантійською ойкуменом, він живився впливами скандинавського та центральноевропейського регіонів, а також кочового степу) і т.д.

Але при всіх регіональних відмінностях та особливостях до кінця X – початку XI ст. у Західній Європі в усіх її макрорегіонах склалося чітко ієрархічне і структуризоване суспільство. Ускладнення озброєння, зростання його ціни та необхідність постійних тренувань для його застосування, при відсутності сформованих державних фінансів, покликали до життя бенедикційно-феодалну систему, яка також почала розвиватися практично всюди. Особливості її були різними у різних регіонах.

Найбільш класичні варіанти сформувалися у франко-германському регіоні, де бенедикції швидко переросли у феоди, а останні стали набувати політичних ознак. В апеннінському та піренейському регіонах ранній розвиток міст як торговельно-ремісничих центрів, що добивалися статусу самоврядних комун, постійно обмежував феодальні тенденції. Центральна влада ще не розуміла значення міст і проти сепаратизму великих феодалів шукала союзу виключно з церквою. Церковні бенедикції не могли перерости у феоди, а право інвестиції залишалося у центральній владі як у захисника церкви. В центральноевропейському регіоні лише у польських землях бе-

нефіції, які трансформувалися у феоди, почали набувати ознак державно-політичних одиниць. Подібне відбувалося і на окраїнах візантійського регіону (Балкани та Русь). Скандинавія на початку XI ст. тільки починала знайомитися із окремими елементами феодальної системи. Надто потужною була військова система вікінгів, через що і відходила повільно, затримуючись завдяки таким видатним фігурам, як данський король Кнут I Великий (1019–1035) чи норвезький король Гаральд III Суворий Прагматичний (1045–1066).

Спільним для всієї Європи було те, що суспільство скрізь було військовим, виразно розпадаючись на дві категорії: *людей меча* та решту, яка повинна була в тій чи іншій мірі утримувати та обслуговувати *людей меча*.

У всіх регіонах в міру ускладнення конструкцій озброєння та зростання його вартості спостерігалася тенденція скорочення чисельності загальних ополчень і трансформація значної частини сільського населення, яке, втрачаючи статус *людей меча* переходила в підлеглі стани, іноді частково або повністю втрачаючи і особисту свободу. Постійна загроза життю та нестабільність змушували більшість станів шукати покровительства та захисту. Ці чинники дозволили центральній владі поступово ліквідувати та обмежувати інститути народовладдя періоду військової демократії, замінюючи їх апаратом своїх службовців–міністеріалів. Винятком залишався *скандинавський* регіон, де *тінги* (народні зібрання) залишилися головними органами, а *бонди* (сільські господарі) зберегли статус *людей меча*. Свою модель скандинави просунули в Британію, гальмуючи зачатки феодалізму у цьому краї. Деяко схожим було становище у християнських піренейських державах.

До кінця X ст. Західна Європа двічі народжувала політичні химери – прообрази вселенської західної християнської імперії – *Римської франкської імперії Карла Великого* і *Римської германської імперії Оттонів*. Візантія зробила вигляд, що не помітила цих змін, продовжуючи вважати себе і надалі центром християнського

світу і єдиною світовою, також *Римською*, але за спадковим правом, імперією. Сильніші з західноєвропейських правителів боролися за цей престижний титул імператора, жертвуючи заради нього важливими суспільними проблемами власних держав.

§ 2. Ієрархія. Суспільство, яке формувалося, ставало чітко ієрархічним. Вершину ієрархічної піраміди займали *королі*. Після Карла Великого його нащадки Каролінги намагалися коронуватися імператорською короною. З другої половини X ст. королі Німеччини вже також намагалися хоча б раз здійснити похід до Рима, щоби там у соборі св. Петра коронуватися короною імператорів. Васалами королів були *єрцоги*, *маркграфи*, *ландграфи*, *пфальцграфи* та *бургграфи*.

Герцогами (нім. *Herzog*) називалися у давніх германців племінні військові вожді, яких обирали на період війни (лат. *dux*). Поступово ця посада закріпилася за представниками одного роду і стала спадковою. Багато племен із спадковими герцогами вступили у "*Велике переселення народів*", а згодом просто трансформувалися у ленників королів. Від імені останніх вони управляли провінціями, приводили до виконання королівські постанови, очолювали військо свого округу (герцогства) у походах, виконували судові функції та ніколи не забували про те, що їхні предки були самостійними володарями. Тому в німецьких, апеннінських та франкських землях герцоги де-факто перетворювали свої території на напівсамостійні та фактично самостійні структури з усіма державними механізмами, а при нагоді приймали королівський титул або просто відходили від своїх сюзеренів, утворюючи нові держави.

Щоби зупинити їх постійне намагання отримати цілковиту незалежність, Карл Великий старався скасовувати це звання, замінюючи їх своїми службовцями—міністеріалами *графами*, *маркграфами* та *зендграфами*. Але провести цю реформу до кінця йому не вдалося. При його слабких наступниках звання герцогів поступово відновилося, а маркграфи та інші намісники з вищих службовців-міністеріалів перетворилися на правителів рівних з герцогами і, зробивши свою посаду спадковою, почали вести таку ж саму політику. У X ст. в

Німеччині було фактично 5 сильних герцогств (Баварське, Швабське, Франконське, Саксонське та Лотаринзьке), правителям яких тільки номінально визнавали верховну владу короля. Герцоги Лотарингії періодично приймали королівський титул. Щоб послабити владу герцогів, Оттон I став надавати титул герцогів лише своїм родичам та прихильникам, але це зовсім не змінило тенденцій носіїв цієї влади. У Франції герцоги Аквітанії, Гієні, Гасконії, Нормандії, Бретані та Бургундії також лише номінально визнавали своїми сюзеренами королів Франції. Герцоги Сполето, Фріуля, Беневенто тривалий час залишалися суто незалежними володарями в Італії.

У слов'ян такі правителі називалися *князями*. Подібно до *скандинавських конунгів* вони вважали себе королями. І тільки, коли їх князівства почали дробитися, окремі з князів стали добиватися королівських та навіть імператорських титулів (у південних слов'ян — царських, від римського "*цезар*", у східних — "*каган*", від хозар) або іменуватися великими князями (на зразок "*цар царів*" на сході). В європейській ієрархії князями (принцями, від "*принцепс*" — "*перший*"; нім. *Fürst*) стали називати спадкоємців-королевичів. В міру подальшого дроблення князівств цей титул поступово нівелювався і у Священній Римській імперії імперськими князями стали всі правителі з титулами нижче герцогів (маркграфи, пфальцграфи, ландграфи і бургграфи). З часом цей титул став почесним і надавався імператорами з XVI ст. за заслуги, займаючи проміжне місце між герцогами та іншою титулованою знаттю.

Карл Великий на кордонах своєї Імперії почав організовувати окремі територіальні одиниці — *марки*, доцільність яких підказували військові обставини. Такі військові марки очолювали *маркграфи* (Marchio, Comes marchae, Marchisus). Першими марками стали Аварська (Панонська), Фріульська, Саксонська, Сербська, Іспанська та Бретонська. Цим шляхом пішли німецькі королі Генріх Птахолов та його наступники. У X ст. було засновано Північну та Східну марки, Мейсен та Шлезвіг.

Отримавши владу, рівнозначну владі герцогів, і перетворивши свою посаду на спадкову, *маркграфи* повели таку ж саму

політику як і герцоги. Різниця полягала лише в тому, що у військових походах маркграфі, які вважалися нижчими за герцогів, повинні були йти за герцогським знаменом. Число марок зросло: Штірія, Намюр, Бранденбург та інші. Частина маркграфів стали герцогами і, навіть, королями. В Італії та Франції маркграфи трансформувалися у *маркізів*. Пізніше останній титул у Франції та Англії стали надавати старшим синам герцогів за життя їх батьків.

Пфальцграфами (comes palatii або palatinus; середньовічне нім. *Pfalz* означало початково королівський палац, місто з таким палацом і, нарешті, область, якою управляв пфальцграф) у франків називали придворних сановників, котрі допомагали королю вершити суд. При Каролінгах пфальцграфи стали заміщати королів на суді, а потім сформувався самостійна інстанція – суд пфальцграфа. Пізніше їх стали призначати на певні територіальні області, додавши адміністративні та фіскальні обов'язки. У Лотарингії, в Баварії, на Рейні і в Саксонії пфальцграфи отримали в управління цілі графства, залишаючись на пряму підпорядкованими королю. І ця посада, яку спочатку займали міністри, швидко стала спадковою і нічим не різнилася від маркграфів чи герцогів. При дворі німецьких королів та імператорів залишилися тільки *придворний пфальцграф* (Hofpfalzgraf, Hochgraf, comes palatinus caesaris, comes sacri palatii), на якому лежали обов'язки виконання актів, які складали виключну прерогативу імператора (*iura reserata exclusiva et communia*): узаконення бастардів, призначення нотаріусів, затвердження гербів, коронування поетів (всі ці права складали т. з. *comitiva minor*) і надання шляхетства (*comitiva major*).

Ландграфі (лат. comes provincialis) спочатку окрім звичайних обов'язків, які виконували графі, повинні були забезпечувати військове прикриття населенню своєї території та мир на ній. З перетворенням цієї посади на спадкову, вони перестали відрізнятися від герцогів чи маркграфів. Володарі з таким титулом переважно були у Тюрингії та Ельзасі.

Бургграфі (Burggravius чи Burgcomes) були спочатку звичайними начальниками замкових округів. Але, поступово, з пере-

творенням окремих замків на великі міста, їхня влада також стала спадковою. Частина з них стала називатися *штадтграфами* (comites urbis) і претендувати на владу, подібну до влади герцогів. Але наступний розвиток міської цивілізації у більшості випадків звів нанівець їх значення. Бургграфі перетворилися на комендантів королівських замків при містах (каптелянів). Лише у Нюрнберзі, Мейсені, Магдебурзі та деяких інших містах збереглася спадкова влада маркграфів як імперських князів.

Наступну категорію феодалів склали *графі* та *віконти*. Граф (нім. *Graf*; старовинні форми – *garafio, grafio, gerefa, greve*; франц. *comte*, від лат. *comes*; англ. *earl* від скандинавського *jarl*) спочатково був королівським намісником (*comites*) кожного міського округу (*civitas*). Ще у Салічній правді граф виступав як поліцейський чиновник, який приводив до виконання вироки народного суду сотні, якщо винні не виконали вирок добровільно. Поступово ліквідовуючи виборні органи влади, королі замінили графами у виборних народних судах тунгінів або сотників (*thunginus aut centenarius*). На них покладали також обов'язки збору королівських доходів, піклування про беззахисних сиріт та вдів, збереження миру та спокою, приведення народу до присяги на вірність королю та збір війська в окрузі і командування ним. Так графі перетворилися на королівських намісників (*comites*) кожного міського округу (*civitas*). За свою службу вони отримували частину судових штрафів та землі з королівських помість. Призначав і зміщав графів король на свій розсуд. Уже у 614 р. вони змусили франкського короля Хлотаря II прийняти закон, за яким граф повинен був походити з тієї області, куди був призначений, “*щоби була можливість у випадку якої-небудь провини повернути збитки з його майна*”. Карл Великий поширив інститут графів на всю Імперію. У герцогствах вони потрапили під контроль герцогів. Перетворення цих посад на спадкові (К'єрсійський капітулярій Карла Лисого 877 р.) підняло окремих графів (наприклад Провансу чи Барселони) до рівня герцогів та інших правлячих князів, але більшість з них залишилися васалами герцогів, які однак на своїх територіях зберігали всі

ознаки суверенів. У Англії *графу-ерли* (також намісники замкових округів) перейняли цей титул від титулу *jarl*, який означав у данських норманів одну з вищих посад, фактично під данійським впливом *ерли* змінили більш стару назву *олдерменів* як вищі посадові особи в обласному управлінні.

Віконти (фр. *Vicomte*, англ. *Viscount*, італ. *Visconte*, іспан. *Vicescomte*) спочатку були віце-графами, тобто намісниками у якому-небудь графстві (*vice comes*). Але з часом окремі віконти так посилилися, що стали незалежними князями (наприклад Бомон, Пуатьє та ін.). Але у більшості випадків це звання стало надаватися старшим синам графів за життя їх батьків. У такому сенсі вони вийшли із середньовіччя у пізніші часи.

Значний прошарок феодальної знаті складала *барони*. Титул барона (від лат. *baro, liber baro*, нім. *Baron* або *Freiherr* – “вільний”, той що знаходиться в залежності виключно від вищої королівської влади) отримали представники давніх лицарських родів, переважно вихідців з королівських дружинників, які, не маючи в управлінні території і пов'язаних з ними бенефіцій та феодів, отримували невеликі лени безпосередньо від королів або імператорів (імперські барони), при цьому частина з них зберігали родові спадкові володіння (*аллоди*). Ці барони були, наприклад, основною групою феодалів в Угорщині. Відігравали вони значну роль і у Німецькому королівстві та в Англії.

§ 3. Лицарство. Основну масу феодалів складала їх нижча група – *лицарство*¹. Його поява була зумовлена переходом від загального пішого ополчення до постійного кінного війська васалів. Вартість коня, захисного та наступального озброєння вимагала певних ресурсів, а ускладнення самих конструкцій озброєння – постійних тренувань та навичок.

Спочатку кавалерію у війську франкських королів складала тільки королів-

ські дружинники (*антрустіони*) і скарбниці пробувала утримувати їх за свій коштів. Але від вестготів, які зіткнулися з арабами, франки швидко перейняли досягнення кавалерії. Карл Мартелл перший роздав своїм дружинникам (*газіндам*) церковні землі на умовах *прекарія*, за що вони були зобов'язані нести кінну службу. Потім на тих же умовах почали роздаватися коронні землі як *бенефіції*. З VIII ст. газіндів, які отримали бенефіції, стали називати *васами* або *васалами*.

Вільний, але, недостатньо забезпечений для відбування кінної служби, міг як васал отримати бенефіцій, або як поселенець (*hintersasse*) – ділянку оброчної землі. Наділення оброчною землею переслідувало господарські цілі, роздача бенефіцій – військові. Васалами ставали як вільні, так і залежні люди. Вільний ставав васалом шляхом *комендації* (*manibus iunctis se tradit*) і складав своєму сеньйорові *оммаж* – присягу на вірність (*per sacramentum fidelitas promittitur*). З кінця VIII ст. присяги на вірність вимагали і від залежних (*servi*), які отримували бенефіції або посади (*ministeria*) чи ставали васалами.

Карл Великий ще застосовував у своїх війнах піхоту; Людовик I і Карл II збирали в похід тільки кінноту. У 865 р. власник 12 гуф землі мав з'явитися у пластинчатому панцирі з конем та зброєю. Легка кіннота не мала панцирів, а тільки спис, щит, меч та лук. Ця легка кіннота рекрутувалася також від бенефіцій рядових лицарів, які брали з собою своїм коштом (в залежності від розміру володінь) 1–3-х воїнів. Панцирні лицарі (*milites*) із своїми легкоозброєними вершниками (*vavassores, caballarii*) склали основу ополчення графств, тому поступово перетворилися у васалів графів.

Також поступово склався певний уклад життя цієї верстви з полюваннями та турнірами, які по суті були продовженням щоденних тренувань цього війська, а також кодексу лицарської честі з ритуалами проходження військової науки від *пажів* через *зброєносців* до посвяти у *лицарі*. На Русі також проходили відповідні ступені лицарської науки: *детські, отроки, гриді і бояри*.

Потреба у розширенні бази лицарства давала шанс оброчному населенню. З його

¹ У сучасній українській мові термін “лицар” використовується у його куртуазній формі і, швидше, означає “галантний кавалер”. Тому для означення лицаря-воїна правомірним є, також, термін “рицар” (порівн. польськ. – *rycerz*; чеськ. – *rytič*; рос. – *рыцарь*; від нім. *ritter* у значенні “вершник” тощо).

лав можна було піднятися у *міністеріали*, тобто палацові служителі при дворі сеньйора, що давало право на несення служби легкоозброєного кіннотника, а при вислузі бенефіція на перехід у лицарі. У це число *двірських слуг* (*vassi, servi ministeriales, pueri*) потрапляли навіть вчорашні раби або їх нащадки. При дворах баронів, графів чи, навіть, вищих феодалів, вони ставали маршалами (доглядачами конюшень), сенешалами, шенками, камергерами або просто ключниками, старостами чи несли кінну службу, як гінці або конвойні. З розвитком ленної системи більшість міністеріалів отримали лени і поповнили ряди лицарів. Різниця між міністеріалами та лицарями за походженням полягала у неможливості покинути службу за власним бажанням.

У піренейських християнських державах, які знаходилися у стані постійної війни з мусульманами, перехід в лицарський стан (*ідальго*) визначався спроможністю купити коня та озброєння і влада слідувала за міським та сільським населенням, яке ухилилося від такого переходу. У скандинавських країнах обмежене число лицарів складали королівські дружинники, а основна частина війська і далі складалася з ополчення бондів.

§ 4. Церква. Ортодоксальна церква, здолавши аріан та інші напрямки раннього християнства, утворила свою ієрархічну структуру. Нижчою її ланкою став провінційний клір – парафіяльні священики (*кюре*) та настоятелі соборів (*пробсти*), утримання яких покладалося на парафії, які вони обслуговували. Поряд з цим королі та герцоги підтримували і закладали монастирі, очолені *абатами*, надаючи їм певне земельне забезпечення. Такого ж забезпечення добивалися *єпископи* та *архієпископи*. Прикордонні єпископства та архієпископства (з огляду на місійну діяльність) окрім значних земельних володінь отримали право утримувати своїх міністеріалів та власне військо з лицарів-васалів. Поряд з цим, королівський уряд, рано відчувши тягу феодалів до суверенізації, також сприяв утворенню церковних ленів. Вони не були спадковими, а відповідний сан завжди можна було надати своєму молодшому родичеві або прихильнику. Так

поступово стали складатися справжні церковні князівства-лени (Майнц, Трір, Кельн, Страсбург та інші).

Саме з цієї причини королі та інші володарі намагалися не випустити церкву з-під свого контролю, особливо тримаючись за право *інвеститури* (призначення) ієрархів церкви від єпископа до абата. Сильніші з правителів брали участь у церковних соборах, втручаючись у теологічні суперечки і намагаючись долучити до церковних установ вигідні для них постулати.

У свою чергу *князі церкви* намагалися не тільки уникнути контролю з боку світської влади, впорядкувати правила поставлення ієрархів від римського папи до абатів, але й обґрунтовували примат духовної влади над владою світською. Церква починала брати під свій нагляд не лише духовне, але й особисте життя суспільства, перш за все сімейні стосунки. У цих питаннях намітився стрімкий поворот у X–XI ст., який призвів пізніше до значних змін.

Східна і західна церкви розвивалися по-різному. З втратою позицій у Італії візантійські василевси втратили можливість контролю за діями римських пап. Останні деякий час перебували в хаотичній залежності від складних взаємовідносин римської аристократії та лангобардських аріанських правителів. Звернувшись за підтримкою до франкських правителів, папи римські отримали досить велику область навколо Риму, ставши одночасно світськими володарями. Їх авторитет та значення почали зростати.

§ 5. Феодальні порядки та ідеологія. Феодали всіх рівнів намагалися перетворити свої володіння на спадкові, тобто трансформувати бенефіції на лени-феоди. Сеньйори, поступаючись своїм васалам, оскільки потребували їхньої служби, намагалися закріпити та збільшити їх залежність. Так з'явився *оммаж* – процедура прийняття васалом присяги – *фуа* (франц. *foi* – клятва вірності) при отриманні феоду. Васал ставав на коліна, вкладав свої руки в руки сеньйора і називав себе його людиною (*оммаж* від франц. *Нотте* – людина). Кожен новий сеньйор після смерті попередника приймав *оммаж* від усіх своїх васалів. Коли помирав васал, його спадкоємець перед прийняттям *оммажу* виплачу-

замків, які служили одночасно житлом феодала, розміщенням його двору та пристанищем для навколишнього населення. Вже з X ст. таке будівництво стало переважно кам'яним. Окрім веж та стін замки захищалися мокрими та сухими ровами, мали підйомні мости. Під стінами таких замків нерідко розгорталися торги,

вав *рельєф* – плату за успадкування володіння, яка могла бути доволі високою. В Англії барони платили одну тисячу фунтів стерлінгів.

Виконуючи місію захисту населення від зовнішніх ворогів, боротьби з розбійниками на дорогах та інші військові функції, феодали стали зводити укріплені замки (*кастелі* та *бурги*). З IX ст. розпочалося масове будівництво

поселялися ремісники і виникали під городдя із своїми власними укріпленнями.

Поступово стала формуватися особлива ідеологія *людей меча*, де поряд з такими звичними для воїнів цінностями як особиста відвага, лицарська майстерність і професійне вміння володіти різними видами зброї, фізична сила та геройські по-

двиги, стали цінуватися вірність слову та присязі. Порушення слова чи присязи стало трактуватися не тільки як безчестя (“лицарська честь дорожча за життя”), але й як смертельний гріх. В цьому військовому суспільстві, де християнство було засвоєне доволі поверхово, і де головними святими патронами були переважно святі воїни на зразок св. Георгія чи св. Олафа, ідеали всепрощення і братньої любові сприймалися поверхово. Прославляння героїчних подвигів, боротьба з іновірцями та язичниками, вірність слову і присязі стало основним лейтмотивом поезії того часу від іспанських романсеро до скандинавських саг.

Тренування лицарської майстерності, дух змагання, породили спеціальні турніри з їх пишним церемоніалом та ритуалами.

§ 6. Сільське населення. Феодали, особливо дрібні, здавали свою землю колонам, ряди яких нерідко поповнювали бранці, взяті на війні. Рядові общинники, які не потрапили до лав бенефіціаріїв і не могли нести військову службу, також потребували захисту, приймали добровільно *васалітет* (без оммажу та фуа) і по суті ставали ленниками лицарів, баронів чи графів. Частина з них поповнювала ряди міністеріалів і несла легку кінну або пішу (в замках) службу, більшість же сплачувала державний податок і плату феодалові за захист та оренду землі, якщо не було власної ділянки. У помістях працювали колоні, а часом і раби.

Але сеньйори бачили свою вигоду у роздачі землі в оренду, яка приносила більший ефект. У Німеччині, Італії та Англії ще залишалося багато дрібних землев-

ласників, які платили тільки податки бенефіціаріям і державі, працюючи на власному наділі. Тепер ті, хто вже не призивався до рядів ополчення, мали нести повинності на користь тих, хто ніс службу. По суті ці повинності були державним податком, але держава за відсутності відповідного апарату перекладала його стягнення на плечі самих бенефіціаріїв та феодалів.

У Франції селяни поділялися на дві категорії *вілланив* та *сервів*. Віллани були нащадками вільних общинників, вони платили податки і виконували регламентні повинності, пов'язані зі спільними інтересами (ремонт доріг, замків, мостів). Своє майно та нерухомість вони успадковували. Серви були нащадками рабів та відпущеників, вони не мали права роботи заповіт, а їх майно нащадки отримували, подібно до васалів, тільки сплативши своєрідний *рельєф* (кращу корову чи свиню). Серв також не міг без згоди свого пана одружитися або видати дочку заміж.

Так зване “право першої ночі” (*Jus primae noctis*, *Recht der ersten Nacht*, *Herrenrecht*, *Droit de cuissage*, *Droit de prélibation*), напевно рудимент рабовласництва, досі викликає суперечливі судження істориків. Воно було поширене майже у всіх країнах Європи, окрім Скандинавії, Центральної Європи та Візантійського регіону (але і на Русі платили “куничне”). Так, наприклад, навіть канонікам собору Сен-Віктор у Марселі офіційно дозволялося користуватися цим правом стосовно дівчат сервів. Це не означало, однак буквально-

Сільська праця (мініатюра XIV ст.)

го його використання, сеньйори переважно продавали це право за 5–10 су. У більш пізній період сеньйор тільки обмежувався тим, що переступав через шлюбне ложе або ставив на нього свою ногу. А плату вносила тільки родина нареченої.

Більшими правами користувалося сільське населення в Англії та у Піренейському регіоні. Бонди Скандинавії взагалі не визнавали жодної залежності, а королівську службу вважали нижчою своєї гідності. Розмови про тотальне закріпачення селян у цей період позбавлені доказовості. До початку XI ст. сільське населення Європи складалося з різних категорій, які були продуктами еволюції вільних общинників, колонів та рабів. Ті категорії сільського населення, які не несли або втратили право несення військової повинності, перетворилися на *тягле* населення, яке відбувало певні повинності або віддавало частину власних продуктів на утримання *людей меча*. При цьому ступінь їх залежності залежав від того, як давно вони або їх предки втратили право несення військової служби.

§ 7. Міське населення. Вільним та різнорідним залишалося населення міст, де (особливо в Італії, Франції, Іспанії та Англії) довгий час зберігалася куріальна (*curia*) римська система та ремісничі корпорації. Незважаючи на певну тенденцію до натурального виробництва, коли кожна вілла намагалася виробляти все сама, необхідність у завезенні як предметів озброєння, так і предметів розкоші, а також продовольства, стимулювали до розвитку торгівлі. Причому розвитку набула не місцева торгівля, а торгівля міжнародна. Завозилися товари, матеріали та продовольство, яких не було в даному регіоні. Розвиток торгівлі вимагав захисту морських та сухопутних шляхів від розбійників, певної організації, що вело до об'єднання торговців та формування стану бюргерів, який уже в наступний період повів боротьбу за свої права.

Але до початку XI ст. міста переважно ще не стали торговельно-ремісничими центрами, через нерозвинене виробництво та відсутність ринку збуту більшість їх населення жило з підсобного сільського господарства, відрізняючись від сільських жителів лише меншими повинностями. Кра-

ще інших розвивалися міста в апеннінських та піренейських країнах, не в останню чергу завдяки арабському та візантійському впливу. Зовсім незначний розвиток міст відбувався у скандинавському регіоні.

§ 8. Демографія. Більшість демографічних показників середньовічного суспільства залишаються спірними. Перш за все, вік життя людей. Всі спроби обмежити середній вік людей 30–40 роками залишаються бездоказовими. Видні клірики, політичні та церковні діячі, чий вік зафіксований джерелами нерідко доживали до глибокої старості (70 та більше років). Звичайно, регулярні війни вкорочували вік чоловіків-феодалів, але джерела не дають підстав стверджувати, що тривалість життя дуже зросла в наші часи у порівнянні з раннім середньовіччям.

У трактаті Андрія Капелана “Про кохання” (бл. 1185 р.) зазначалося, що чоловіки після 60 років і жінки після 50 років не здатні до кохання, бо “*вони втрачають природне тепло своїх тіл і свою силу...*”, тобто життя людей такого віку було явищем звичним і для того часу. Всі підрахунки населення різних країн того часу досить умовні, а методики їх дискусійні.

Римське право окрім співжиття з жінкою (*конкубінату*) розглядало два різновиди шлюбу: “юридичний” (з усіма наслідками для спадкоємців) та “неюридичний” (“вільний” шлюб, який можна було легко розірвати). Обидва різновиди перейшли у середньовічне суспільство. Початково для укладення шлюбу необхідною умовою була тільки присутність семи свідків. Головним елементом вважалася перша шлюбна ніч. Напередодні весілля наречена отримувала подарунки, а також після першої ночі – в нагороду за збереження дівочої цноти.

Від римського права була запозичена заборона на шлюб з родичами до четвертого коліна. Санкції на подружню невірність передбачалися лише для “юридичних” шлюбів. Дівчата могли виходити заміж у 12 років, хлопці – у 15. Винятками були династичні шлюби, на які церква давала згоду, виходячи з політичної доцільності. На практиці середній вік виходу заміж для всіх верств був нижчим від 20 років. Це характерно для всіх регіонів Європи.

Церква спочатку *взагалі не брала участі* у цій процедурі. Пізніше присутність священника була лише епізодом. Головними були згода батька нареченої, домовленість за придане, святковий бенкет та перша шлюбна ніч. Обручки одягали одне одному самі наречені. Головним на весіллі залишався батько нареченої. Лише з X ст. церковна реєстрація і процедура стали обов'язковими. Церква добилася права контролювати моногамію, публічність і нерозривність шлюбу, виключення родинних зв'язків, а також скріплення шлюбів церковним благословенням.

Кількість дітей у сім'ях визначалася можливостями їх виживання, через що дітей у селянських сім'ях народжувалося значно менше, ніж у сім'ях феодалів, середньостатистичний показник у землях франків – 2,3–3,8 на родину. Матеріали стосовно ж селян у французьких абатствах показують, що значне число родин взагалі не мало дітей (близько 20 відсотків). Смертність дівчаток у дитинстві складала більше число, аніж хлопчиків, зате потім ситуація вирівнювалася. Через війни та інші втрати чоловіки помирали частіше.

Бастарди (народжені не у шлюбі діти) часто користувалися тими самими правами, що і законні діти. Право та громадськість засуджували найбільше зв'язок одруженого чоловіка з одруженою жінкою, менше осуджувався зв'язок, коли хтось із коханців був вільним. Поширеним був *суаньтаж* – союз двох вільних людей, які з різних причин не могли вступити у шлюб. Це були різні варіанти зв'язків кліриків. Так, наприклад, відома історія філософа П'єра Абеляра (1079–1142) та красуні парижанки Елоїзи (пом. 1155), яка, вже маючи від Абеляра сина, писала йому: *“Хоча ймення дружини представляється більш священним і достойним, мені завжди було приємніше називатися твоєю подругою, або, якщо ти не образишся, твоєю співжительною або коханкою”* (шлюб був би кінцем кар'єри Абеляра як магістра богословської школи). Право *целібату* для рядового католицького духовенства остаточно утвердилося аж у X–XI ст.

Люди того часу були більш звичними до смерті і більше боялися раптової смерті, яка позбавляла можливості нормально за-

вершити земні проблеми, тому дуже поширеними були заповіти.

§ 9. Одяг і предмети побуту. Якщо класичні римські письменники, такі як Публій Корнелій Тацит (98 р.) з певною іронією описували одяг германців, то вже у V–VI ст. Сідоній Апполінарій чи Агафій підкреслювали практицизм одягу варварів, зокрема штанів, яких римляни ніколи не носили. Штани у германців доповнювала коротка туніка. Поверх цього одягу носили плащі, скріплені застілками у вигляді кругів або стилізованих голів тварин. Пишно прикрашалися, а пізніше інкрустувалися застілки та пряжки від ременів та поясів. З Візантії, яка залишалася законодавцем моди, була запозичена ієрархія одягу, яка підкреслювала належність до певних соціальних станів. Це перш за все підкреслювали плащі, застілки та фібули, а також якість самих тканин. Неприлягаючі штани стали обов'язковим атрибутом одягу чоловіків. Їх заправляли у високі черевики. Тунік стали носити двоє. Нижню заправляли в штани, а верхня стала коротшою і спускалася до колін, відкриваючи штани. Нижній її край прикрашався візерунковими тасьмами або вишивкою. Зверху накидувався плащ.

Головні убори були переважно у вигляді напівкруглих шапок. Взимку в північних краях носили ще хутряні шуби-накидки. Взуття також вирізнялося певним примітивізмом – напіввисокі черевики без застібок. На півдні ще досить довго носили римські сандалії.

Жінки носили кілька тунік, які одягалися одна на одну. Верхня туніка не прилягала до тіла, а опускалася як балахон аж до самих ніг. Рукави були широкі і декорувалися по краях вишивками чи тасьмами. У Скандинавії носили спідниці на бретельках, які заціпалися фібулами. За цими фібулами археологи і розрізняють скандинавські поховання. Взагалі жіночі прикраси (намиста, підвісні кільця, персні, брошки) залишаються основними етнічними визначниками, характерними для певних племен.

Загалом же одяг був доволі одноналітний і відрізнявся тільки якістю тканин у людей з різних станів. Тканини з шерсті, льону, конопель та шовку з природними барвниками поступово заповнювали єв-

ропейські ринки. Вже в наступну епоху विकристалізувалися регіони їх виробництва, звідки вони експортувалися до найважливіших ярмаркових центрів.

Витончені декоровані меблі та побутові предмети римського часу надовго замінили прості дерев'яні вироби, а металевий посуд – глиняний гончарний. Однак повернення до багатих декорованих виробів вже стало загальним під кінець X ст.

Суспільство Західної Європи в динаміці свого розвитку все більше трансформувалося у диференційоване станове суспільство, а самі стани ставали все більше закріпленими.

Контрольні запитання:

1. Які регіони з особливостями розвитку, менталітетом і формуванням суспільних та державних інститутів сформувалися у середньовічній Європі?
2. Якими особливостями відрізнявся скандинавський регіон?
3. Хто такі маркграфи?
4. Хто такі пфальцграфи?
5. Хто такі графи?
6. Хто такі барони?
7. Що таке оммаж?
8. Як формувалися церковні лени?
9. Яким було сільське населення у різних регіонах?
10. Яка особливість була характерна для міського населення до XI ст.?
11. Як уклалися шлюби до XI ст.?
12. Який одяг носили представники різних станів та регіонів Європи до XI ст.?

РОЗДІЛ 11. ФРАНЦІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ІХ – ХІ СТ.

§ 1. На шляху відродження Імперії. Перший власне французький король Карл I Лисий (843–877) продовжував орієнтуватися на відродження імперії франків. При цьому влада його залишалася слабкою навіть у межах Західно-Франкського королівства. Фактично повною мірою король розпоряджався лише у своєму домені в басейні р. Луари, а також в Бургундії і Септиманії. Інші регіони залишалися під владою своїх герцогів та графів, аквітанська знать до 848 р. взагалі не визнавала його зверхності, а бретонці не корилися йому до кінця правління.

Опорними пунктами королівської влади були міста Париж, Орлеан, Реймс, Сен-Дені, Лан. Крім прибутків з доменіальних маєтків до королівської скарбниці надходила також частина прибутків з розташованих в цьому регіоні абатств (Корбі, Сен-Дені, Сен-Мартен в Турі, Сен-Кантен), оскільки король мав титул "світського абата". Цих ресурсів, однак, не вистачало для амбітних планів відродження імперії і король мусив шукати підтримки знаті. **Восени 843 р. у Кулені** король уклав з верхівкою церкви та знаттю договір, в якому, зокрема, сторони погоджувалися "діяти разом, як один голос, як одне серце", однак "кожен повинен мати те, що йому належить, тоді спільні справи стануть успішними". Королю декларувалися як належні "гідність і королівська влада, відданість і послух підданих", а церкві – "шана і багатства". За королем також залишалося право призначати на посаду і усувати з неї, виключне право на призначення єпископів. Однак далі тактовно додавалося, що єпископи і вельможі, це "поміч королю порадою і підтримкою". Король зі свого боку пообіцяв "нікого не позбавляти почесностей і зберегти за кожним, незалежно від роду і звання, його законні права".

Надалі, згідно з "Капітулярієм про сеньйорів" (847 р.) кожна вільна людина мала знайти собі сеньйора, а права сеньйора над васалами були зрівняні з правами короля над своїми підданими. Поряд з цим васалітет поступово набував спадкового характеру і король втрачав можливість стягувати поземельний податок після смерті

свого васала. У обмін на свою вірність граф ставав повновладним господарем довіреної йому області, свого бенефіція.

Карл Лисий добився титулу імператора і короля Італії **25 грудня 875 р.**, будучи коронованим папою Іоанн VIII у соборі св. Петра. Але можливостей утримати в своїх руках хоча б північноапеннінські землі не було. Карл Лисий передав управління в Італії герцогові Бозону, чоловікові своєї сестри, а сам повернувся до Франції. Даремно на початку 877 р. папа Іоанном VIII благав Карла прийти на захист Риму від мусульманських набігів з півдня.

У короля були проблеми із збором своїх васалів. **К'єрсійським капітулярієм (12 червня 877 р.)** Карл Лисий узаконив спадковість бенефіція, які таким чином перетворилися на феоди – безумовні земельні володіння. Як влучно висловився з цього приводу російський історик М.Осокін: "він узаконив все шкідливе, що фактично існувало в суспільстві". Король підтвердив право синів васалів, які вирушали з ним у похід, залишатися господарями бенефіція, подарованих їх батькам, а державні (адміністративні) посади і бенефіції тих васалів, які не повернуться з походу, мали успадкувати їхні сини. У дев'ятому розділі цього капітулярія говорилося: "якщо граф помре, а син буде з нами, чи відсутній, то управляє графством, за вибором короля, найближчий родич, спільно з єпископом і королівськими чиновниками. Якщо син малолітній, то він вступає в номінальне правління, під керівництвом призначених осіб. Якщо сина немає, то спадкоємця визначає король. Цього ж порядку повинні дотримуватися й інші феодали у своїх землях".

Фактично титули графів, віконтів і маркізів також стали спадковими титулами. Місцеві династії, незабаром зрівняні з герцогськими, невдовзі розкололи Францію на цілий ряд майже незалежних володінь. Поява спадкових феодів знаменувала початок нового етапу переходу до феодального королівства та організації державної влади на основі васальних відносин. Разом з перетворенням влади короля-вождя на владу короля-сеньйора на зміну ранньофе-

одальний державі поступово прийшла нова державна форма – *сенйоріальна монархія* (X–XIII ст.).

Італійський похід Карла Лисого закінчився нічим. Прибувши до Павії, він невдовзі захворів і **6 жовтня 877 р.** помер у простій хатині, покинутий наближеними. Його засипане сіллю тіло в просмоленій бочці перевезли до усипальні франкських королів в абатство Сен-Дені. Підсумовуючи діяльність цього короля, сучасний французький історик Ф.Лот написав: *“Йому довелося вести боротьбу з норманами; опираючись на авторитет королівського імені, маневруючи між численними угрупованнями знаті, підтримуючи то одних, то інших, Карл Лисий усе ж зумів встановити свою владу”*.

З чотирьох синів Карла Лисого вижив лише хворобливий **Людвиг II Заїка (877–879)**. Його наступники **Людвиг III (879–882)** і **Карломан (882–884)** поступово втратили контроль над землями за межами власного домену. Але боротьба за імперію продовжувалася. Внук Карла Лисого **Карл II Товстий (884–887)** у **881 р.** коронувався імператорською короною, а до **884 р.** ненадовго зумів об'єднати імперію майже у колишніх кордонах (за винятком Провансу, де узурпатор герцог Бозон створив власне Бургундське королівство). Після перемоги над *норманами* під Парижем у **886 р.** він перебував на вершині слави. Але у листопаді **887 р.** його племінник Арнульф здійснив у східній частині імперії переворот і змусив імператора зректися престолу. У **січні 888 р.** Карл II помер.

У **888 р.** знать вперше обрала королем “некаролінга” – маркграфа Нейстрії Еда **Паризького (888–898)**, старшого сина впливового графа Паризького Роберта. **Роберт Сильний (+ 866 р.)**, фактичний засновник династії Робертинів–Капетингів, був родом з Саксонії, у **853 р.** одержав лен від Карла Лисого – став герцогом д'Анжу і де Тюрени, а згодом графом Паризьким. Він успішно захищав від норманів Париж та Орлеан. У **866 р.** при Бріссарті він розбив ворога, але в битві зазнав смертельних ран. Ед, успадкувавши уряд графа Паризького, у **885–886 рр.** протягом 10 місяців витримав у Парижі норманську обло-

гу. Це підняло його престиж і забезпечило обрання королем. Але залишалися ще живі Каролінги. Тому владу Еда визнали не всі – знать Південної Фландрії, Пуатьє та Бретань виступила проти. В цих умовах Ед намагався поширити вплив свого клану, очолюваного його братом Робертом.

У **893 р.** противники Еда обрали внука Карла II Товстого – **14-річного Карла III Простакуватого (893–922)**, якого коронував реймський архієпископ Фульк. В ході війни між двома королями незалежність знаті ще більше посилилася. Після смерті Еда (**898 р.**) Карл III Простакуватий, продовжуючи боротьбу з кланом Робертинів, незаконно відібрав абатство у графа Роберта. Скривджений зібрав своїх прихильників, які проголосили його королем **Робертом I (922–923)**. Вибухнула війна в ході якої Роберт I загинув **15 липня 923 р.**, але бунтівна знать відмовилася повернути на престол Карла III. Він потрапив у полон і помер в ув'язненні (**929 р.**).

Корону запропонували синові Роберта I – Гуго, який від неї відмовився, тоді корону віддали зятеві Роберта I – Раулю, синові герцога Бургундського. **Рауль Бургундський (923–936)** змушений був піти на значні територіальні поступки знаті у Південній та Північній Франції, щоби добитися визнання. До **933 р.** Південна Франція стала фактично незалежною, а у Північній Франції роль короля звелася до номінальної функції *гаранта миру і арбітра*.

Норманська загроза для Франції була головним викликом того часу. Вперше *нормани* з'явилися біля узбережжя Галлії близько **800 р.** Починаючи з **30-х років IX ст.** вони регулярно нападали на приморські області Франції, долини р. Сомми, Сени, Луари, Гаронни. Особливо жорстокими були рейди **841–848 рр.**: Руан (**841 р.**), Квентовік (**842 р.**), Нант (**843 р.**, а всього **6 разів**), Тулуза (**844 р.**), Бордо (**844, 848 рр.**), Париж (**845–846 рр.**)¹. Нормани-язичники грабувати міста, монастирі й церкви. Напади були тривалими і послідовними. Організувати оборону не вдавалося. Постійного війська не було, а збір лицарського ополчення був довготривалим і неефективним.

¹ У **845 р.** знаменитий данський конунг Рагнар Лодброк (Шкіряні штани), прийшовши з ледунгом на сотні дракарів, здобув і розграбував Париж.

Нормани встигали відплисти із награбованим майном. З середини IX ст. розпочалося будівництво кам'яних замків, які нормани не вміли брати штурмом. У цей період з'явилися кам'яні оборонні мури у багатьох міст: Тура, Реймса, Нуайона, Орлеана, Ренна та інших. Але більшість території залишалася вразливою до можливих нападів. У 911 р. Карл III Простакуватий змушений був поступитися норманському конунгові Роллону узбережжям Нижньої Сени, де нормани заснували герцогство **Нормандія**.

Аббон (+ 1025), чернець Сен-Жерменського монастиря в Парижі, описав облоги столиці, очевидцем однієї з яких був сам, у праці "Три книги про війну міста Парижа з норманами" (завершена у 897 р.).

Французькі королі, які намагалися відродити Імперію франків, мусили йти на компроміси із знаттю, поступаючись останній в її домаганнях. Відсутність ресурсів при великих амбіціях не дозволяла їм ефективно боротися з норманською загрозою.

§ 2. Від королівства франків до королівства Франція. До середини IX ст. франки вже асимілювалися із галло-римлянами. В цьому симбіозі перемогла галло-римська мова, збагачена словниковим складом мови франків. Специфіка розвитку, а також участь у цих процесах готського масиву, призвели до сформування двох

споріднених народностей – *північнофранцузької* і *провансальської*.

На території Франції утворився ряд великих феодальних володінь з усіма ознаками окремих держав, які лише номінально визнавали зверхність королів. Графство **Фландрія** з середини XI ст. було одним із найбільш потужних ленів Франції, у 60-х роках XI ст. граф Балдуїн V виступав в ролі опікуна, титулюючи себе в документах "опікуном і володарем королівства".

Герцогство **Нормандія** протягом X – поч. XI ст. розширило свої володіння вздовж узбережжя Ла-Маншу до Бретані на заході і до р. Сомми на сході, володіючи нижньою течією Сени, норманські герцоги відрізали вихід до моря з боку Парижа.

вик **V Ледачий** (співправитель Лотаря з 979, король у 986–987), були слабкими правителями, до того ж вони мусили відбивати регулярні норманські напади.

16-річного Людовика IV, сина Карла III Простакуватого, що переховувався в Англії, запросила на трон північнофранцузька знать на чолі з Робертином **Гуго Великим**

Завоювання норманцями Англії (1066 р.) ще більше посилило зробило герцогів Нормандії королями Англії.

Герцогство **Бретань** взагалі було самостійним до XV ст. Населення Бретані складала здебільшого прийшли з Британських островів кельти, які розмовляли мовою, малозрозумілою для французів.

По середній і нижній течії Луари розташувалися потужні графства **Блуа, Турень, Анжу, Пуату**. На південному заході – герцогство **Аквітанія**; поблизу Піренейських гір – **Гасконь**; у Середземномор'ї – **Тулузьке** графство і маркграфство **Прованс**. На північному сході від Тулузького графства також знаходилися графство **Овернь** і герцогство

Бургундія; на схід від Парижа – графство **Шампань**.

Правителі цих володінь заложили власні династії і проводили власну політику, мало рахуючись з королями.

Останні Каролінги, що знову прийшли на зміну Робертинам, – **Людовик IV Заморський (936–954)**, його старший син **Лотар (954–986)** та внук – **Людо-**

(+ 956). Після смерті Рауля Бургундського Гуго залишався найвпливовішим феодалом у королівстві, але не хотів ставати королем. Людовик IV віддячив йому, надавши титул “герцога франків”. Цей титул успадкував син Гуго Великого також на ім'я Гуго. Гуго Великий і Людовик IV були одружені з дочками німецького короля Оттона I (936–973).

Реально у володінні Людовика IV спочатку перебувало лише одне місто Лан. Спроба стати справжнім королем коштувала йому у 945–946 рр. полону у могутнього пвагра і паризького графа. Але Людовик IV добився певної рівноваги сил з Робертинами і відновив невеликий, але компактний домен навколо Реймса і Лана.

Ослаблені боротьбою за спадщину, виснажені набігами вікінгів, Каролінги змушені були утримувати значне військо. Тому вони збільшували податки і роздавали бенефіції. Незабаром головною турботою королів стало утримання в покорі найбільш впливових васалів.

У IX–XI ст. феодалні стосунки у Франції стали домінуючими. Процес феодалізації призвів до утворення складної структури, яка складалася не лише з сеньйорів і васалів, а містила в собі підвасалів різних рівнів (*арр'єр-васалів*). Формально на верхшні феодалної піраміди перебував король, але багато *герцогів* і *графів* вважали себе рівними королю (*пєрами*) і не виконували своїх васальних обов'язків. На нижчих щабелях перебували дрібні феодалі-лицарі (*шевальє*), які не мали своїх васалів і виступали як сеньйори лише стосовно своїх селян.

У IX–XI ст. більшість селян перетворилися на *сервіс*, що перебували в особистій спадковій залежності від свого папа, виконуючи на його користь ряд повинностей та сплачуючи оброк. Іншу групу залежних селян складали *віллани*. Вони були особисто вільними, але утримували землю, яка належала феодалові, за що платили земельний податок (*талью*). З XI ст. почало стрімко зростати міське населення, яке залишалося вільним, але самі міста знаходилися на землі державців-феодалів, тому повели боротьбу за звільнення від сеньйоріальної влади, будучи готові вносити спеціальні податки за надання їм спеціальних грамот – *вольностей*.

§ 3. Перші Капетинги. Союз Франції і Русі. Вважається, що назва династії походить від капелюха (клубука) видовленої форми (фр. *chappet*) – улюбленого головного убору засновника династії Гуго Капета. Оскільки Робертини тривалий час були патронами абатства Сен-Мартен в Турі, певний відтінок цього прізвиська має натяк і на мантію або накидку (фр. *sara*) св. Мартіна, яка зберігалася в релікварії тамтешнього монастиря.

У 987 р., після смерті останнього Каролінга бездітного Людовика V Ледачого, за підтримки нормандського герцога Річарда Безстрашного, реймського архієпископа Адальберона та його вченого секретаря

Герберга, майбутнього папи Сильвестра II (999–1003), на з'їзді духовних і світських сеньйорів Франції королем був обраний герцог Льє-де-Франсу Гуго Капет (987–996). Новий король, який ніколи не одягав корони, був коронований 3 липня 987 р. у соборі м. Нуайон. Французький історик А. Люшер написав про Гуго Капета: *“він не був посеседністю, зумів зберегти захоплене, поводитися гідно й вільно перед папством і святою церквою, без суттєвого опору передати корону своєму синові”*. Під приводом дальнього походу Гуго відразу розділив трон із своїм сином Робертом, коронованим 30 грудня 987 р. в Орлеані.

Роберт II Благочестивий (996–1031) за описом його власного біографа Ельго був високим на зріст, повнунатим з видовженим обличчям і густою бородою. Він був привітним і високоосвіченим, знав латину, любив книги і завжди возив їх із собою. Його вчителем був Герберт Орільяк, церковно-політичний діяч, математик і філософ, викладач і керівник Реймської школи (972–982 рр.), один з найосвіченіших мужів свого часу. Одружившись з Бертою, вдовою графа Одона Шампанського, при цьому будучи хресним батьком одного з її синів, заради політичної вигоди Роберт II порушив церковні канони. Папа Григорій V (996–999) відлучив його від церкви. В умовах очікуваного у 1000 р. ківця Світу частина близького оточення, і навіть слуг, покинула короля. Реабілітований папою Сильвестром II (999 р.), своїм колишнім вчителем, король переклав державні турботи на плечі своєї другої дружини Констанції, племінниці герцога Анжуйського і її оточення, а сам зайнявся улюбленою справою – складанням гімнів і церковних пісень та перекладанням їх на музику, більшість часу проводив у храмах, співав у церковному хорі, опікувався немічними і жебраками. Як описав у 1050 р. бургундський літописець Рауль Глабер, під кінець правління Роберта II Францію спустошив жаклиивий голод (1027–1031 рр.) під час якого вимирали цілі поселення (багато сотенні братські могили), мали місце факти масового канібалізму, розбій на шляхах. Навіть коли ситуація стабілізувалася державі шляхом репресій ще довго доводило-

ся страчувати продавців на ринках і споживачів людського м'яса.

При цьому Роберт II зумів втримати корону і передати її старшому синові Генріхові, а молодшому Робертові – у 1030 р. герцогство Бургундію.

Утвердитися королю **Генріху I (1031-1060)** було нелегко. Ситуація ускладнювалася також інтригами матері Констанції. Найбільше постунок довелося робити нормандським герцогам. Спроба скористатися юним віком герцога Вільгельма (майбутнього Вільгельма Завойовника) і заволодіти його землями провалилася. Нормани відстояли права свого вождя, хоча він і був бастардом. Але найбільше загрожувала Генріху I можливість перетворення на васала імперії. Тому після першого нетривалого шлюбу з Матильдою, племінницею німецького імператора Генріха III (померла після пологів), Генріх I одружився з Анною Ярославною (1032 – після 1075), дочкою великого князя Русі Ярослава Мудрого. Активність *Римської імперії* (Німецького королівства) не могла не хвилювати такого політика як Ярослав Мудрий. Особливо небезпечними були спроби імперії підпорядкувати собі Чехію, Польщу та Угорщину. Ярослав Володимирович спершу спробував укласти союз з імперією, скріплений династичним шлюбом, а коли це не вдалося, протиставив імперській політику локальних союзів з Польщею (яка була врятована на межі розчленування та поглинання імперією), Угорщиною та рядом впливових німецьких князів. Союз з королем Франції також вписувався у цю схему зовнішньої політики. Тут його інтереси сходилися з інтересами перших Капетингів, які були слабші за багатьох феодалів свого королівства. Шлюб з дочкою одного з найбільших володарів Європи сильно підносив престиж короля Франції. Ініціатива союзу належала Франції.

До Києва прибуло посольство, очолене шалонським єпископом Роже (за іншими даними – москським єпископом Готге) та міністром двору Жосленом де Шавіньяком. Допитливий прево Реймського собору Ольдарік просив у послів заодно з'ясувати там, на краю світу, чи існує місто Херсонес і чи повторюється чудо, коли море відступає

гили святого Климента.

Думка про те, неначе Генріх I боявся одружитись з ким-небудь з родини, щоби подібно до свого батька не бути відлученим від церкви, є непереконливою. Залишалося немало принцес в піренейських, апеннінських та німецьких князівствах, з якими Капетинги не перебували в родинних відносинах. Головну роль, як і у більшості подібних випадків, зіграли такі політичні мотиви.

Анна Ярославна виїхала з посольством через Перемишль, Краків, Прагу, Регенсбург, Трір на Париж. 14 травня 1049 р. у кафедральному соборі в Реймсі вона обвінчалася з Генріхом I. Її вкладом в собор було Євангеліє, яке нині стало національною реліквією Франції. На Реймському Євангелії присягали всі наступні королеви Франції. Нині ця пам'ятка зберігається в Національній бібліотеці в Парижі. Цікаво також, що у списку ктиторів Київського Печерського монастиря, який подав у своєму дослідженні Афанасій Кальнофойський (1636), була внесена Анна Ярославна. Печерського монастиря, коли вона покидала Київ, ще не було, але, можливо, що на ім'я княжни було внесено вклад пізніше.

У Анни і Генріха було троє синів: Філіп, Роберт та Гуго. В останні роки свого правління Генріх I сильно хворів і державними справами займалася королева. У 1059 р. папа Миколай, звертаючись до королеви, хвалив її за розум та добротність, радив такими ж виховувати дітей і підтримувати короля в його турботах про державу.

У 1059 р. Генріх I, можливо передчуваючи свою близьку смерть, передав корону 9-річному **Філіпові I (1060–1108)**, а сам наступного року помер. Регенткою при малолітньому правителі стала Анна Ярославна і допомагала Філіпові I у державних справах до 1067 р. В Сенлісі, в 40 км. на південний схід від Парижа, на честь народження Філіпа королева заложила монастир св. Вінсента. Сюди по смерті Генріха I переїхала вся королівська родина. Звідси Анна Ярославна правила від імені малолітнього сина. На грамоті Суассонському аббатуству з 1063 р. стоїть її кириличний підпис *Ана ргына* (тобто "Anna regina" – „Анна королева"). Поряд постав-

лений малолітнім Філіпом хрестик.

Регенство Анни закінчилось несподівано. В королеву закохався один із найбільших сеньйорів Франції, родич покійного короля – Рауль II Великий, граф де Крепі-Валуа. Кохання було взаємним. Але у Рауля була жива дружина Альпора Брабантська. Незважаючи на це, обидвоє наважились кинути виклик всьому суспільству. Під час полювання в Сенліському лісі Рауль “викрав” королеву і взяв з нею шлюб. Ображена Альпора звернулася до римського папи. Папа проголосив шлюб недійсним і пригрозив обом коханцям відлученням від церкви. Але Анна залишалася у Валуа до самої смерті Рауля у 1074 р. Політична ситуація змінилася і ніхто не наважився потривожити королеву-матір. Тепер в умовах боротьби з імператором французьким королем Рим прощав подібні порушення. Останій підпис Анни Ярославни стоїть на документі 1075 р. Під час реставраційних робіт в Сенлісі в монастирі св. Вікентія, де ймовірно була похована Анна Ярославна, їй встановлено пам’ятник: красива жінка в короні стоїть на повний зріст зі скіпетром в правій руці і моделлю монастиря – у лівій.

Правління Філіпа I не було блискучим. Через відлучення від церкви він не брав участі у I Хрестовому поході (король був відлучений через свій другий шлюб у 1090 р. з Бертрадою де Монфор, яку силоміць викрав від живого чоловіка, Фулька IV, графа Анжуйського), героєм походу став його молодший брат Гуго Великий граф де Крепі. Не підтримав король і григоріанську (кльонійську) реформу – питання заборони симонії, дотримання celibату, верховенства пап над світською владою тощо, розпочату у 70-х роках XI ст. папою Григорієм VII (1073–1085). Філіп I сам хотів одержувати прибутки від продажу церковних посад і розумів, яку небезпеку може становити церква, незалежна від королівської влади. Йому дорікали у гурманстві, а Григорій VII називав його “зłodієм і клятвopopyшником”. Зайнятий придворними забавами Філіп I (друга дружина Бертрада ревнувала і ненавиділа Філіпа I та неодноразово намагалася його отруїти, тоді як її колишній чоловік спокійно дивився на їхні стосунки, буваючи при дворі, розмовляючи

з королем і віддаючи йому належні почесні) “прогавив” завоювання Англії своїм васалом герцогом Вільгельмом (1066 р.).

Єдине, що пробував зробити Філіп I – здобути цілковитий контроль над своїм доменом. Він карав своїх баронів за міжусобиці. Не байдужими були йому і зовнішньополітичні вектори – Філіп I був ініціатором багатьох чвар у англійській королівській сім’ї за Ла-Маншем.

§ 4. Франція за перших Капетингів. Домен Капетингів ще до початку XII ст. обмежувався територією Іль-де-Франсу [з фр. *Острів Франції*, або *Французький острів*] – порівняно невеликою смугою землі, яка простягалася від Комп’єна до Орлеана, оточена зі всіх сторін феодалними князівствами – герцогствами Нормандія, Бургундія, Бретань та графством Шампань, які в багато разів перевершували своїми розмірами територію домену короля. Домен не був єдиним цілим. Він включав землі в басейні р. Сени; землі північніше р. Луари з центром в Орлеані; окремі королівські фіюки в області Комп’єна і Лана. На цій території стояли королівські замки, млини та інші споруди, мита та податки за землю з цієї території поступали в королівську скарбницю. У кожній з цих земель королівські володіння вклинювалися у володіння інших сеньйорів. Навіть у Парижі, окрім короля, співвласниками міста були єпископ і світські сеньйори. Сам Париж знаходився на острові Сіте, оточений болотами й водоймами. Іль-де-Франс, насамперед, сприймали як маленьке острівне королівство, що мужньо тримає кордон проти норманів. Постійної столиці не було. Головною резиденцією Капетингів початково був Орлеан.

Королівський двір крім родичів короля складали домашні службовці і слуги (*domestici*). Королівські міністеріали з числа слуг займалися поточними господарськими і політичними (!) справами в домені. Питання, що виходили за межі домену, розглядалися королівською курією. Перші Капетинги у всьому були залежними від своїх великих васалів, маючи змогу покладатися лише на баронів королівського домену. Щоби зберегти корону за своїми синами, вони мусили ще за життя робити кого-небудь з них своїм *співправителем*.

Король до початку XII ст. не був найсильнішим з феодалів Франції. Він розглядався як спільний (загальний) сюзерен, підконтрольний (формально) імператорові, верховний суддя і арбітр у постійних зіткненнях своїх великих васалів через землі. Іноді Капетинги й самі втручалися у справи сусідів, але не як королі, а просто, використовуючи чвари своїх непокірних васалів, щоби захопити невелику територію або зруйнувати замок нахабного барона (з-поміж таких виділялися баронські роди Кусі, Монлері, Монморансі, Монфори).

За правління перших Капетингів не існувало загальнодержавного законодавства. З другої половини IX до середини XII ст. не було видано жодного законодавчого акту (!). Королівська канцелярія складала тільки грамоти, у яких санкціонувалися привілеї церковних і світських сеньйорів. Аж у 1155 р. був прийнятий "Акт про запровадження земського миру".

Перші Капетинги багато їздили з помістя в помістя, споживаючи зібрані тут запаси. Їздили і монастирями, щоби, користуючись правом постою, харчуватися коштом цих монастирів. Навіть полювання для них було не розвагою, а справою добування дичини як їжі.

У власному домені французькому королю також доводилося наполегливо боротися з місцевими баронами, а поїздки з Парижа до Орлеана він здійснював лише з військовим супроводом. Виїжджаючи за межі домену, перші Капетинги наражалися на ще більш серйозну небезпеку. Вони не раз були захоплені своїми васалами – графами і герцогами. Номінально ті вважалися підданими Капетингів, однак якщо королі ступали на їхні землі, то вступало в дію правило: *"Тут моя земля, і ти будеш моїм бранцем; плати викуп"*. Першим Капетингам доводилося платити, хоча й вони не нехтували елементарним розбоєм, який був одним з важливих джерел доходів.

Великоземельна знать, вважаючи Роберта II, Генріха I і Філіпа I слабкими політичними фігурами, не бачила небезпеки від королівської влади. Вони постійно воювали між собою, чим полегшували Капетингам завдання щодо зміцнення влади. Капетинги вистояли, підтримали принцип

королівської влади і ідею королівства, маючи васалів з територіями більшими за їх домен і ресурсами більшими за королівські.

Французькі королі вважалися покровителями церкви, вони призначали 4 архієпископів та більше 20 єпископів. У монастирях Сен-Дені, Сен-Мартен в Турі, Сен-Жермен, Сен-Корнейль де Ком'єн король був світським абатом. Але постійні конфлікти перших Капетингів з церквою і папою все більше дискредитували їх – відлученими від церкви значний період часу були Роберт II Благочестивий та Філіп I. В таких умовах французькій церкві нелегко було підтримувати королівський авторитет.

Сильні міста раніше з'явилися на півдні Франції (Марсель, Арль, Нарбонн і Монпельє), де були сприятливі чинники розвитку ремесла і міжнародної торгівлі з апеннінськими містами, Візантією і Сходом. Але міста мусили підкорятися феодальному сеньйорові, в руках якому спочатку була зосереджена вся влада в місті. Феодал був зацікавлений у виникненні міста на своїй землі, оскільки промисли і торгівля приносили йому додатковий дохід. Але прагнення феодалів витягнути якомога більше доходів неминуче призводило до боротьби між містом і його сеньйором. Феодали вдавалися до прямого насильства, що викликало відсіч з боку городян і їх боротьбу за звільнення від феодального гніту. Від результату цієї боротьби залежав політичний устрій, який одержувало місто, і ступінь його незалежності по відношенню до феодального сеньйора.

Сеньйори міст цього періоду мало цікавилися дотриманням формальностей і ще менше думкою короля. Королі ж не розуміли вигоди від підтримки міського муніципального руху і переважно виступали на стороні сеньйорів. Крім того вони постійно програвали свої прерогативи на користь васалів. До отриманого раніше від королів *права імунітетного суду* над залежними людьми, сеньйори невдовзі прилучили *право державного суду*, поширюваного на всі прошарки населення.

В ряді міст були церковні сеньйори, в інших – світські. Деколи в одному й тому ж місті встановлювалася паритетна угода між єпископом та графом, які порівну ді-

лили сфери впливу в місті. Так було в Суассоні, Бове, Шартрі (на півночі), в Безьє, Монпельє, Нарбонні (на півдні). Часом графи ставали васалами єпископів, які зуміли використати королівську підтримку (Нуайон, Лан, Шалон, Ам'єн, Реймс, Турне, Осер). Причому самі міста на початках таку ситуацію вітали. Але єпископ з покровителя общини, до якого зверталися за допомогою і опікою, фактично перетворився з часом на власника міста, суворого, й більш придатного для ролі правителя, ніж пастиря. Громади відчували на собі цю еволюцію, тому дуже швидко спротивилася такому дисбалансу. Вже у 957 р. у місті Камбре, коли місцевий єпископ Беренгар відбув у своїх справах до імператора, мешканці домовилися між собою (*conspiratio*) і не пустили його назад до міста, замкнувши ворота. Але єпископ за допомоги графа Фландрського, *“легко привів місто до покірності”*. Для перемоги у таких виступах у міст ще було замало сили, а королівська влада не вмiла оцінити своєї вигоди від такої ситуації. Необхідні були такі обставини, за яких сеньйорові ставало вигідним звільнення міста.

Джерела зафіксували перші локальні успіхи у цій боротьбі. Так, абатство св. Арнульфа поблизу міста Меца надало двом містечкам – Морвілю (967 р.) і Броку (984 р.) дві грамоти – *хартії вольностей*.

Філіп I у своїй політиці стосовно міст був непослідовним. Він то підтримував місто в боротьбі проти сеньйора, якщо місто добре йому платило, то допомагав сеньйорові знищити самостійність міста, якщо отримував від того відповідну вигоду. Але саме період правління Філіпа I став переломним у процесі формування союзу міст і королівської влади. Показовим тут є приклад здобуття комунальної хартії згаданим містом Камбре (1077 р.). Після першої невдалої спроби звільнитися з-під влади єпископа (957 р.), міщани Камбре у 1076 р. знову, скориставшись від'їздом єпископа Жерарда, проголосили комуни (*communitat juraverunt*), присяглися на вірність їй і вирішили не впускати сеньйора до міста, поки той не присягнеться затвердити її. Єпископ дав непевну обіцянку, був впущений в місто, але відразу розпочав репресії. Його військо перебило багато людей.

Полоненим, навіть тим, кого захопили зненацька в церкві, виколювали очі й таврували. Комуна була знищена. У 1107 р. вперті камбрезійці знову прогнали єпископа, відновили комуни й зачинилися в місті. Несподівано до Камбре прибув німецький імператор Генріх V (1106–1125) і влаштував над міщанами суд, звинувативши їх у змові проти держави. Він наказав принести хартію, яку тут же роздер, і змусив городян присягтися, що такі повстання більше не повторяться. Єпископа повернули на своє місце. Камбрезійці втретє проголосили комуни (1127 р.), скориставшись війною за фламандську спадщину. Згодом вона була ще декілька разів знищувана й відновлювана. Схожим було становище і в багатьох інших французьких містах, що розпочали боротьбу лише з XII ст.

Контрольні запитання:

1. Як відбувалася трансформація Східно-Франкського королівства у королівство Франція?
2. Чи були правильними намагання Каролінгів відродити імперію?
3. Що стало причиною піднесення Робертинів?
4. Чому Каролінги не могли організувати відсічі норманам?
5. Як виникло герцогство Нормандія?
6. Як виникло герцогство Бретань?
7. За яких умов прийшла до влади династія Капетингів?
8. Яким було правління Роберта II Благочестивого?
9. Якими були причини союзу Русі і Франції за Генріха I?
10. Чи була Анна Ярославна доброю регенткою?
11. Яким було французьке суспільство за Капетингів?
12. Як починався комунальний рух французьких міст?

РОЗДІЛ 12: ІТАЛІЯ В XI– ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XII СТ.

§ 1. Особливості італійських земель. Довший час у науці панували погляди, викладені класиками марксизму, про натуральний характер господарства до XI ст. “Капітулярій про помістя” (бл. 800 р.) та інші ранні франкські пам’ятки, на підставі яких робилися висновки про існування натурального господарства у всій Європі, зовсім не дають підстав для подібних тверджень навіть стосовно території франків. При натуральному господарстві у помісті ніби-то вироблялося все необхідне для феодала та залежних від нього селян. Ці залежні селяни ніби-то виробляли і предмети озброєння і ювелірні вироби, виплачуючи ними оброк феодалові і повністю задовольняючи цим його потреби і потреби залежної від нього округи. Подібна система могла існувати лише як побажання. Натуральне господарство могло (і то тільки певний час) задовольнити лише потреби у продовольстві.

Ускладнення озброєння, особливо захисного, вимагало спеціалізації і професійного ставлення до ремесла. Не можна, обробляючи поле та виконуючи інші повинності, навчитися виплавляти крицю, обробляти її в штаби, зварювати ці штаби та виготовляти з них бойові мечі. Згадані у “Капітулярії про помістя” десятки два ремісників (в т. ч. слюсар, коваль, ювелір) були професіоналами, яких феодал бажав мати при своєму дворі аби не бути залежним від ремісників міських. Така “варварська” традиція ще могла мати місце у германців у VIII–IX ст., але задовольнити її на практиці було практично неможливо. Набрати і утримати таку кількість майстрів-професіоналів могли хіба королі або окремі герцоги. Їх потрібно ще десь вчити, вони мусять працювати постійно, вдосконалюючи свій фах, як постійно мусять тренуватися кінні лицарі, інакше, втративши навик, будуть нездатними для битви.

Якщо на певних етапах в селах і була спроба тримати ремісників різних професій, які, не маючи постійних замовлень, мусять займатися сільським господарством (все це разом з відсутністю відповідного вишколу, постійного досвіду, зрештою і нормальної сировини, робило їх вироби досить

примітивними), то надалі у селах залишилися тільки коваль-ремонтники та гончарі. Ще жінки займаються ткацтвом для власних потреб. Решту виробів сільське населення намагалося все-таки купувати чи вимінювати на продукти. Воно не було таким багатим, щоби користуватися речами, які швидко рвуться та ламаються. Бідне сільське населення дуже бережливо ставилося до ремісничих виробів і довго ними користувалося, ремонтуючи до останньої можливості. Тому коваль-ремонтник завжди мав роботу і міг цією роботою (поряд з присадибною ділянкою) себе прогодувати. Немає достатньо обґрунтованих підстав говорити про існування довший час натурального господарства, тим більше у всіх регіонах, особливо в Апеннінському (італійському).

У містах, особливо існуючих з римських часів, ніколи не зникали ремісники, в пізньоримську епоху загнані у примусові корпорації. У перехідний період, із занепадом міст, виникли мандрівні ремісники (навіть шевці та кравці), які мігрували у пошуках замовлень та ринку збуту. Саме таких ремісників могли набирати феодала у свої вілли, але це було не вигідно, бо жодна вілла чи село не могли би забезпечити їх роботою. Крім того, лицар не міг з’явитися на полі бою в чім будь і з чим будь, бо від цього залежало його життя. Державі вигідно було мати ремісників у містах, тому вона завжди дбала про розвиток торгівлі, без якої розвиток ремесла немислимий. Причому на перших етапах розвивалася не звична приміська торгівля, а торгівля далека, з іншими містами в інших країнах. Зв’язок італійських міст з візантійськими та арабськими містами служив головним джерелом піднесення цих міст. Купці були революціонізуючим елементом цього суспільства. Незважаючи на небезпеку, різниця в цінах на різних ринках була вражаючою, успішна операція робила людину відразу ж багатою, тому ніякі небезпеки не могли стримати бажаючих.

Середземноморська торгівля пов’язувала ворожі світи: західноєвропейський з візантійським та арабо-мусульманським. Близьке розташування італійських земель

до обох, робило їх лідером і монополістом у цій торгівлі. І Візантія, яка зберегла державну організацію ремесла, і Арабський халіфат та країни, які утворилися після його розпаду, наповнювали середземноморський ринок якісними тканинами, ювелірними виробами, предметами розкоші, а також іншими ремісничими виробами. Вся верхівка суспільства прагнула цих речей, які завозили купці. Міські ремісники намагалися копіювати такі вироби в міру своїх можливостей. Це стосувалося перш за все всіх виробів, пов'язаних з військом та мореплаванням. Саме міста Італії почали першими відроджувати своє життя і функції, як тільки-но трохи стабілізувалася ситуація і зупинилося переміщення потоків варварів, які терзали Італію.

Міста материкової частини Італії були несхожі на інші. В XI ст. це в основному міста-фортеці, що постали як на руїнах старих античних міст, так і на нових місцях. У понад 300 з них (більших і менших) встановилася влада єпископа (діоцези), призначеного імператором. Єпископи збирали податки і віддавали частину доходів до імперської скарбниці. Населення там складало в основному *вальвассори* (дрібне лицарство) і вільні землероби, що обробляли землі довкола міста (*контадо*).

У 1070-х роках розгорнулася запекла боротьба папи Григорія VII з імператором Генріхом IV за інвеституру (див. розд. 13), якою італійські міста скористалися найбільше, проголошуючи себе містами-комунами. Комуна як самоврядна одиниця, що обирала власного *консула*, не бажала підкорятися центральній владі. XI ст. в Італії пройшло під знаком війн міст зі своїми сеньйорами. Міські війська оточували замки феодалів – *грандів* та *капітанів*, і після захоплення руйнували і заорювали їх.

Тому з початком XII ст. капітани здебільшого змушені були переселятися до міста, де будували укріплені палаци. Італійські міста цього періоду були дивним видовищем – маса дерев'яних хатин і подекуди як гриби фортечні палаци родовитих кланів (жодного архітектурного ансамблю). Італійська комуна XI–XII ст. – це, насамперед, республіка *нобілів* (лицарів, які формували основу міського ополчення), у

якій купецтво і ремісники ще безправні. А селяни, що проживали у містах та *контадо*, взагалі не набували статусу міщан.

У XII ст. тривалі війни міст-комун призвели до виділення сильніших ("знатних") міст, які підпорядкували собі менші комуни. На Півночі це були Мілан, Парма та Генуя, а у Середній Італії – Флоренція, Болонья і Піза. Імперська влада тут була майже відсутня.

§ 2. Південна Італія. Цей регіон завжди вирізняла віротерпимість і поліетнічність. На півдні Італії лежав багатий острів Сицилія, наповнений давніми портовими романізованими, колись грекомовними, містами. Варварські завоювання практично не змінили нічого на цьому острові. Візантія відновила повною мірою давнє римське право. У 827 р. островом заволоділи араби. Частина помість у Сицилії перейшли у володіння фіску, решта були роздані під *вакуфи* – своєрідні феоди із зобов'язанням військової служби. Населення, особливо те, що піддалося арабізації і прийняло іслам, поповнило міста, які прилучилися не так до торгівлі, як до піратства.

Візантія утримала володіння на материку, що прилягали до Сицилії як важливі центри торгівлі з Італією та можливі бази для її відвоювання. Тут стояли візантійські гарнізони, підтримувалися постійні зв'язки з метрополією. Попри суперництво і війну з арабами візантійські та лангобардські міста півдня торгували з арабськими піратськими центрами та одне з одним.

Лангобардське герцогство Беневент маневрувало між потужними сусідами, періодично визнаючи номінальну залежність від Римської імперії або Візантії.

Арабська присутність на Сицилії заважала християнським державам. З піратства араби перейшли до контролю над торгівлею в центрі Середземномор'я, усуваючи конкурентів старим перевіреним способом. Вікінги, які у складі *постійного руського корпусу*, брали участь у численних спробах Візантії вибити арабів з Сицилії, також давно звернули увагу на цей багатий і важливий острів. З 1016 р. Південна Італія стала предметом зацікавлення і вікінгів з Нормандії. Два потоки північних розбійників об'єдналися. На цей раз вони знайшли підтримку і у самій Італії і за її меж-

тах, визнавши владу норманів. Граф **Рожер (1061–1101)** утримав у своїх руках Сицилію, формально визнавши зверхність старшого брата Роберта Гвіскара та його наступника, свого племінника, також **Роже-ра (1085–1111)**, котрий прийняв титул герцога Апулії, Калабрії і Сицилії. Старший син Роберта Гвіскара бастард Боемунд отримав

ами. Римська імперія, яка також включилася у відвоювання Південної Італії, після перших поразок зрозуміла, що без сильного флоту воювати з арабами важко. А вікінги були найсильнішими моряками Європи. У **1027 р.** за згоди імператора Священної Римської імперії Конрада II нормани заснували на острові перше поселення Аверса, яке невдовзі стало центром новоствореного графства.

Норманів очолювали десять синів Танкреда Готвільського, під проводом яких норманські загони поступово стали опанувати не лише острів, але й прилегле узбережжя материка. Старший син Танкреда – Вільгельм у 1042 р. став графом Апулії, четвертий син – знаменитий Роберт Гвіс-

кар – взяттям Барі (**1071 р.**) завершив завоювання візантійських володінь у Південній Італії. **Роберт I Гвіскар (1059–1085)** прийняв титул герцога Калабрії.

Наймолодший Рожер у 1061 р. розпочав відвоювання Сицилії і через 30 років з арабським пануванням на острові було покінчено. Араби переважно залишилися у міс-

Тарент і став одним з героїв Першого хрестового походу.

Після Рожера владу в Апулії успадкував бездітний **Вільгельм II (1111–1127)**, тоді як на Сицилії, по смерті старшого брата **Симона (1101–1105)**, – **Рожер II (1105–1154)**, який у **1130 р.** отримав від папи Анаклета II титул короля Сицилії, Калабрії і Капуї. Це королівство трансформувалося після здобуття Неаполя у **королівство Обох Сицилій** зі столицею в м. Палермо. Римські папи розглядали цю норманську державу як свій лен і опору у боротьбі з імператорами.

Володіння норманів більше нагадували пізніші централізовані монархії ніж феодалні королівства. Міста, завдяки торгів-

лі, стрімко зростали. Але вони знаходилися під контролем королівських та герцогських чиновників. Управління цими герцогствами та королівством було доволі еклетичне, але ближче до візантійського. Місцеві барони, подібно до бояр на Русі, повністю залежали від своїх сюзеренів, жили за рахунок своїх бенефіцій та військової здобичі. Скарбниця ж королів та герцогів наповнювалася за рахунок міст. У Королівстві Обох Сицилій діяло одночасно лангобардське, візантійське, арабське та норманське право. У повсякденному житті і державній документації вживалися арабська, грецька мови й латинська говірка.

Торгові міста Амальфі, Салерно і Барі розквітали за рахунок транзитної торгівлі. Але прифронтовий характер і постійна небезпека змушували місцеві комуни терпіти контроль сицилійських чиновників.

Найбагатше з них Амальфі було приморським містом біля Салернської затоки на скелястому схилі (будинки з'єднуються між собою висіченими в скелі сходами, а дахи служать садами), оточене плантаціями винограду і оливних дерев. Добре захищене природою, місто було засноване імператором Константином I і довго було візантійським опорним пунктом. Візантійці збудували тут собор св. Андрія. Основну частину міщан становили рибалки та моряки, які ще за часів нашествия лангобардів організували тут окрему комуноу, основою існування якої стала морська торгівля. Комуна обирала пожиттєвих консулів, які згодом при-

йняли графський, а пізніше навіть герцогський титул. Манзус Фузулус (892–908) став першим спадковим герцогом Амальфі. Його нащадки вигасли в XI ст. і Амальфі перейшло до герцога Салерно Гізульфа. Тоді здавалося, що з його допомогою легше буде перемогти основного торговельного суперника Пізу. У 1077 р. Амальфі приєднав до своїх володінь в Апулії та Калабрії герцог Роберт Гвіскар. На той момент у місті жило більше 50 тис. жителів, а флот був чи не найпотужнішим у цьому регіоні.

Комуна Амальфі сподівалася, що у складі норманського герцогства буде безпечніше. Норманські правителі використали багатство і флот Амальфі у своїх війнах проти Візантії та арабів, зруйнувавши основні напрямки місцевої торгівлі. Місто стало занепадати. А пізанці дочекалися свого часу і у 1135 та 1137 рр. двічі здобули та розграбували давнього суперника, який після цього остаточно занепадав.

Давнє лангобардське герцогство Беневент взагалі зійшло з політичної арени. Спочатку з герцогства виділилися незалежні маркграфства Салерно та Капуя. Тривала боротьба між герцогами Пандольфом III (1033–1053, 1054–1077) та Ландольфом VI (1038–1053, 1054–1077) завершилася цілковитою ліквідацією герцогства. Спочатку у 1053 р. імператор Генріх III передав герцогство, правителі якого вели між собою суперечку, папі в обмін на ленні права на Бамберг у Франконії, а у 1077 р. нормани оволоділи і спустошили

все герцогство, залишивши нерозграбованим лише місто Беневент з округою. Беневент, місто між гирлами рік Сабато і Калоре, центр архієпископії, заснованої у 969 р., славився золотими та срібними виробами, обробкою шкіри та виготовленням пергаменту. Місто завжди також активно торгувало зерном.

До кінця XI ст. південь Італії скла-

дався переважно з володінь норманських герцогів та графів, які пізніше увійшли до складу королівства Обох Сицилій. Візантія ще чіплялася за окремі порти.

§ 3. Центральна Італія. В Центральній Італії найбільшим окремим володінням була Папська область навколо Риму. Спираючись на ці володіння, папи повели з імператорами боротьбу за *інвеституру*.

Торгівля з Сходом швидкими темпами підносила міста Тоскани, зокрема Пізу, Флоренцію, Сієну, Лукку, що дозволило місцевим комунам, користуючись відсутністю центральної влади і покровительству пап, зацікавлених в союзникам в боротьбі з імператорами, рано трансформуватися в окремі політичні одиниці.

Піза, розташована на р. Арно у 12 км від її впадіння у Лігурійське море, у прекрасній кліматичній ніші, забезпеченій чистою водою з Пізанських гір, уже в XI ст. була захищена мурами завдовжки майже 10 км з шістьма воротами. Кораблі спокійно підіймалися до стін міста по ріці Арно. Тож не дивно, що місто стало центром міжнародної торгівлі і утримувало потужний військовий флот. Торговий патриціат рано добився міського самоурядування і зосередив всю увагу на боротьбі з арабськими піратами. Компас, винайдений вікінгами, в XI ст., став надбанням італійських моряків. Пізанський флот перестав боятися відходити від берегів. Весла в умовах високих хвиль та постійного розхитування були малоефективні, тому на перший план ви-

йшло вітрило. Пізанці зуміли протиставити флотиліям арабських піратів свій флот, кораблі якого не поступалися у швидкості арабським. Від оборони вони перейшли в наступ проти піратських баз, досягнувши значних успіхів у цій боротьбі. У 1016 р. пізанці в союзі з Генуєю відібрали у арабів **Сардинію**, у 1035 р. здобули над ними пере-

могу при Боні у Північній Африці, а у 1063 р. – при Палермо.

Завдяки обширним торговельним відносинам Піза сильно розбагатіла і приваблювала іноземних купців. Суперниками Пізи виявилися Амальфі та Генуя, які претендували на першість у південній частині Середземномор'я, тому Піза з кінця XI ст. повела проти них вперті війни.

Вже у XII ст. Гогенштауфени узаконили наявність у комуні–республіці виборного управління на чолі з консулами. На честь морської перемоги при Палермо у 1063–1118 рр. в центрі Пізи було споруджено знамениту базиліку (реставровану після пожежі у 1597–1604 рр.), фасад якої складається з чотирьох рядів колон, поставлених один над одним; і має троє бронзових дверей, на південній стороні собору старовинні металеві двері роботи Бонанна (1180 р.).

Вище Пізи по р. Арно розташована старовинна **Флоренція** (заснована ще римлянами у I ст. до н.е. на місці поселення етрусків). Тут з лангобардських часів осідало переважно ремісниче населення, яке займалося переробкою вовни та ткацтвом, а також ювелірною справою. Поступово у місті відроджувалися традиції та порядки римського часу. Карл Великий, відвідавши Флоренцію на Різдво у 786 р., включив її до складу маркграфства Тоскани. Маркграфи, які при розпаді імперії зберегли відносно незалежність, прислали до Флоренції намісників (*viccomites*). Поволі Флоренція позбулася цих чиновників, пішовши пля-

хом сусідньої Пізи. У IX ст., спираючись на папські імунітети, значної сили досягли тут архієпископи, але їм не вдалося перетворити Флоренцію на церковне князівство.

За підтримку і лояльність імператор Оттон I надав Флоренції територію на 6 миль навколо міста. Далі місто, вміло маневруючи між імператорами, папою та тосканськими маркграфами, добивалося нових привілеїв, узаконюючи своє виборне правління та перетворившись на республіку-комуна.

Обробка цінних металів та виготовлення вовняних тканин сильно спричинилися до економічного підняття міста. Дружина тосканського маркграфа **Гуго Велико-го (961–1001)** Губерта у 975 р. збудувала у Флоренції знамениту *Бадію* в честь Діви Марії. Під час правління маркграфині **Матильди (1076–1115)**, місто, яке вірно служило їй, стало оплотом Вельфів, приймало під захист своїх стін папу Григорія VII і витримало облогу війська імператора Генріха IV (1081 р.). Матильда, в свою чергу, надала місту необхідні привілеї, які відгороджували його від спроб численних дрібніших феодалів оволодіти цим багатим містом.

Флорентійці активно підтримали ідею Першого хрестового походу як традиційні союзники пап. Саме громадянин Флоренції Паццо деї Пацці першим підняв християнський прапор на стіні Єрусалиму. За заповітом Матильди місто перейшло до папи, але, фактично, відбивши натиск баронів, чії замки покривали пагорби навколо міста, Флоренція перетворилася на потужну торговельну республіку. У 1125 р. флорентійці здобули найсильніший баронський замок Ф'езоле і приєднали його до міста. До червоного флорентійського прапора було приєднано білий колір Ф'езоле. Далі були підпорядковані сусідні міста Понья, Прато та інші і розпочалася боротьба з конкурентами, серед яких основними на той час були сусідні міста-комуні **Пістойя** (на р. Омброне притоці Арно), **Ареццо** (поблизу впадіння р. Кіани в Арно) та **Сієна** (ще місто римського часу, в якому франки зробили центр графства). Сієна аж до 1557 р. залишалася конкурентом Флоренції.

Представники знаті, позбувшись замків, змушені були поселитися за мури міс-

та. Сільське населення *контадо* платило податки місту і постачало його продовольством та сировиною. Флоренція вступила в союз з Луккою, Болоньєю та Перуджою. Добрі стосунки з Пізою, а також шлях з Північної Італії на Рим, який проходив через Флоренцію, забезпечували їй збут власного виробництва та участь у міжнародній торгівлі. У Флоренції дуже рано виникли різноманітні великі та малі асоціації, ремісничі та торговельні, подібні до давніх *scholae* та *collegia*.

Міська міліція, спочатку підпорядкована сеньйорам, уже за Матильди підтримала збройний виступ громадян проти свого єпископа (1063 р.). Вище правління у місті зосередилося в юридичній установі (*municipale praesidium*), на чолі якої стояв призначений маркграфом *подеста* (*potestas*), який вершив суд із засідателями, обраними міщанами, які спиралися на розроблені місцевими юристами комуні з врахуванням нових умов норми давнього римського права. Після ліквідації маркграфства *подеста* якийсь час призначався папою, але його значення падало у міру дальшого розвитку місцевого самоврядування, яке у Флоренції, якій вигідно було визнавати зверхність сеньйорів, остаточно склалися трохи пізніше від інших міст. За традицією італійських міст-комун *подеста* призначався з іноземців, тобто не міг бути флорентійцем.

Лукка певний час була столицею графів Тусції, але завдяки торгівлі з Сходом піднялася до вільної комуні і торговельної республіки. Піза, Флоренція, Сієна та Лукка постійно воювали між собою, поряд з цим вступаючи у вигідні союзи проти спільних противників і вміло маневруючи між папами та імператорами.

Одночасно з піднесенням центральновіталійських міст зійшло з політичної арени герцогство лангобардів **Сполето (1030 р.)**, яке ще у X ст. завдавало тон у політичному житті. Основна частина його території перейшла до Папської області.

§ 4. Північна Італія. На півночі Італії поступово також стали зростати торговельно-промислові міста. В центральній частині Ломбардії найбільшого піднесення досяг **Мілан**, розташований у родючій долині по берегах річок Олон (впадає

одним гирлом у Ламбо, другим – у По) і на трьох каналах, які з'єднували його з Аддою та Тічіно. Окрім вигідного розташування, своєму піднесенню Мілан завдячував високому розвитку зброярського ремесла, чому сприяли і поклади руди потрібної якості. Тут була добре розвинена і переробка шкіри та вовни. Мілан очолив *Ломбардський союз міст*, який став поважною силою у політичній боротьбі XII ст., хоча його зачатки можна простежити і раніше.

Управління Міланом спочатку належало загальним зборам (*consiglio grande*), куди входили всі власники нерухомості (пізніше їх число обмежили до 2 тис., 1200 і, нарешті 800 найбагатших). З XII ст. Велика рада міста обирала комітет – *креденцу* (*credenza*), який відав таємними справами, та консулів, яким належала виконавча влада.

У 998 р. нащадок короля Італії Беренгара Бертольд отримав від імператора Оттона III графство Моринське. Його син **Амадей I Біла Рука (+ бл.1045)** розширив ці володіння, ставши у 1027 р. графом Савойї, як васал короля Бургундії, з якою Савойя ввійшла у 1032 р. до складу Німецького королівства. Його другий син **Оттон (бл. 1045–1060)** одружився у 1050 р. з Адельгейдою, дочкою Манфреда, маркграфа Туринського і успадкував маркграфство П'ємонт, об'єднавши його із Савойєю.

За **Амадея II (1060–1080)** графство Савойя з П'ємонтом та частиною нинішньої Швейцарії стало однією з найпотужніших держав у Північній Італії. Через її територію пролягали основні торговельні і стратегічні військові шляхи з Італії до інших регіонів Європи.

§ 7. Венеція та Генуя. Ще дві торговельні республіки з потужним морським флотом – Венеція та Генуя – з XI ст. стали відігравати значну політичну роль в житті Італії.

Венеція у V ст. була невеликим поселенням посеред боліт і острівців, куди втікали від нашествия варварів мешканці півночі Італії (100 дерев'яних будинків на палях і церква, у якій лише хрестили дітей). Щоби прогодуватися, місцеві мешканці випарювали морську сіль і міняли її на хліб, а також рибалили на невеликих човнах вздовж Адріатики. Торгівля сіллю, що надовго ста-

ла основною статтею доходів Венеції, почала давати непогані прибутки. **Після 810 р.** на о. Ріальто сформувалося власне місто Венеція.

З 466 р. територія Венеції управлялася *трибунами*, які виконували адміністративні, судові та військові функції. Звільнившись від опіки равенських екзархів та аквілейських патріархів, з **697 р.** Венеція почала обирати пожиттєвих герцогів – *дуків* (від спотвореного латинського терміну *dux* – князь, *герцог*). Цей титул до XIII ст. трансформувався у титул *дожа*. Своє друге ймення – Республіка св. Марка – місто отримало після перенесення з Александрії мощей євангеліста Марка. З того часу св. Марк вважається покровителем міста, а крилатий лев, що красувався на прапорі Венеції – символом і емблемою міста-республіки. У **997 р.** до відвойованої території півострова Істрії Венеція приєднала більшість міст Далмації, які добровільно шукали її покровительства після евакуації візантійських гарнізонів.

У X ст. Венеція розгорнула широку посередницьку торгівлю і першою вжила заходів щодо регулювання работорівлі, яка була одним з найважливіших джерел прибутку адриатичного піратства. Для цього венеційці збудували потужний військовий флот. Не винаходячи нічого нового, вони будували свої галери за давніми зразками часів римського імператора Октавіана Августа (27 до н.е.–14 н.е.). Одна така галера, що мала 150 гребців і 20–30 солдатів, була і бойовим і торговим (могла перевозити значні партії товарів) кораблем. Нерідкими були випадки нападів венеційських галер на кораблі торгових конкурентів. Такі напади супроводжувалися стрімкою атакою лучників по бортах, абордажем – штурмом й відбиранням товарів. Це було своєрідне “первісне нагромадження капіталу”.

Військовий флот Венеції перемагав і норманів, і слов'янські флотилії на Адріатиці, і арабів у південній частині Середземномор'я. До початку XI ст. венеційці звільнили Адріатичне море від піратів і стали його господарями. У **1123 р.** відбулася вирішальна морська битва з арабами при **Аскалоні**, у якій 200 бойових галер венеційців розгромили арабський флот. З цього часу можна говорити про Ве-

нецію як про “царицю морів”.

Візантійський імператор Олексій I Комнін (1081–1118) надав Венеції торговельні привілеї як винагороду за допомогу в боротьбі з арабами та норманами. У Константинополі закупувалися шовк, скло, прянощі, які після прибуття до Венеції перевантажувалися на мулів і через Альпи прямували до Франції та Німеччини. Натомість на схід везли ліс, зброю та рабів, куплених в угорців та німців.

Налагодивши власне виробництво шовку на місці, Венеція поступово перетворилася ще й на місто ремісників. “У нас немає полів і пасовиськ, тому все необхідне нам дає море і подорожі до чужих земель”, – говорилося в одному із звернень венеційців до папи римського в середині XII ст. Значення моря в житті міста підкреслювала традиційна процедура “одруження з морем”, за якою кожен новий дож виходив на своєму кораблі в море й кидав коштовний перстень у воду.

Через обмаль площі під забудову тут велось інтенсивне осушення боліт та “приропування території”, відвойованої у моря. Місто мало здебільшого дво – і більше поверхові будівлі (перший поверх – господарські приміщення, а другий – покої власника). У XII ст. Венеція, місто з 50-ти тисячним населенням, досягла суттєвих успіхів на шляху до утворення своєї колоніальної імперії. Як і раніше, це було результатом зовнішньоекономічних успіхів в галузі економічного розвитку республіки, своєрідності її соціального і політичного ладу, рідкісної послідовності і цілеспрямованості її політики і сприятливого для неї міжнародного становища.

Вдалою була і внутрішня соціальна політика дожів. Венеція ще не зазнала впливу розкоші, купці вміли економити кошти, будувалися будинки для бідноти, неспроможної на це самотужки. Як наслідок – соціальна гармонія і відсутність бунтів у місті. Крім того розбудова флоту і розвиток виробництва на експорт постійно вимагали робочих рук.

Незважаючи на спроби окремих дожів стати спадковими герцогами [П’єтро Орсеоло II (992–1009) та Оттоне Орсеоло (1009–1026), які навіть поріднилися з угорськими королями; Домені-

ко Контаріні (1042–1071)], Венеція зберегла і, навіть, почала обмежувати владу виборних дожів.

Венеція намагалася утримати лідерство у Північному Середземномор’ї та на Адріатиці. Напрямами її експансії стали бази у Далмації, якими володіла Візантія. Венеція зуміла вистояти проти намагань аквілейських патріархів включити її до свого церковного князівства. Вийшовши на простори Середземного моря, республіка зіткнулася з конкуренцією Пізи та Генуї.

Так чи інакше, транзитні торгові інтереси Венеції тісно пов’язували її з Візантією, де вона мала ринки для збуту і закупівлі товарів. Всі зусилля венеційських державних діячів скеровувалися на те, щоби мати виск з Візантійської імперії і усунути всяку конкуренцію в портах Середземного і Чорного морів. Візантія ж, зі свого боку також була зацікавлена підтримувати Венецію, тому що остання володіла таким флотом, якого у Імперії не було.

Генуя на протилежному березі Апеннінського півострова, створивши потужний флот і помалу опановуючи сусідні острови, які раніше служили базами для піратів, піднімалася і міцніла у боротьбі з арабами. Вона вступала в союзи з Пізою, норманами, радо допомагала імператорам, які не мали флоту. У 1098 р. Генуя надовго отримала правління на чолі з виборними консулами, яких обирали терміном на один рік. Лише пізніше у 1339 р. республіка св. Георгія перейняла венеційське управління і стала обирати собі дожів. Упоравшись з арабами, Генуя зіткнулася з конкуренцією Амальфі, Пізи та Сицилійського королівства, а наприкінці XI ст. і Венеції.

Колись потужне герцогство лангобардів Фріуль припинило своє існування у 952 р., його володіння в основному перейшли до патріарха Аквілеї, а з XI ст. стали поступово переходити до республіки св. Марка – Венеції.

Потрапивши під номінальну зверхність німецьких королів, італійські землі продовжували розвиватися в сторону загального роздроблення, в умовах якого малі держави намагалися проводити власну політику.

Контрольні запитання:

1. Чим відрізнявся розвиток італійських земель у XI ст.?
2. Чому в італійських містах комунальний рух почався раніше, ніж у інших регіонах Європи?
3. Чому нормани отримали підтримку на півдні Італії? Як утворилося їх королівство?
4. Як розвивалася комуна Амальфі?
5. На чому базувалося процвітання Пізи?
6. Як змінювався устрій у Флоренції?
7. Чому папи підтримували комунальний рух міст Тоскани?
8. Які політичні утворення були головними на півночі Італії?
9. Як відбувалося піднесення Венеції?
10. Яку структуру мала торгівля Венеції і як ця структура змінювалася?
11. Якими були напрямки розвитку Генуї?

РОЗДІЛ 13: НІМЕЧЧИНА В ХІ СТ. БОРОТЬБА З ПАПСТВОМ ЗА ІНВЕСТИТУРУ.

§ 1. **Конрад II (1024–1039)**. Після смерті Генріха II Святого новим німецьким королем на початку вересня 1024 р. було обрано 40-літнього франконського герцога **Конрада II**. На відміну від свого попередника Конрад II зустрів загальний спротив німецьких прелатів своїй кандидатурі. Причиною був його вдалий шлюб з вдовою швабського герцога – Гізелою, яка до того ж була його родичкою. Але цей шлюб перетворив німецького короля на одного із найсильніших володарів, до домену якого окрім Франконії були приєднані землі Швабії, Баварії та Каринтії як посаг Гізели. Але заповзятий учасник лицарських турнірів, яким був Конрад, розцінювався більшістю герцогів як найкращий кандидат на вакантний престол. Прогнозував ці вибори лише герцог Лотарингії.

Вже наступного 1025 р. Конрад II організував похід в Лотарингію і змусив непокірного васала присягнути на вірність. Тоді ж кельський архієпископ Пільгрим коронував його дружину Гізелу, яку раніше відмовився коронувати майнцький архієпископ Арібо.

Конрад II після королівської коронації не поспішав на імператорську коронацію до Рима. Не віддав він і власних доменіальних земель у Франконії своїм родичам. Щоб згладити певні політичні суперечності з німецькими прелатами, король став щедрим меценатом церковного будівництва. Зокрема, у 1030 р. він надав кошти для спорудження величезного храму – собору Святих Марії і Стефана у м. Шпеєрі, який був до 1258 р. найвищим (34 м) і найбільшим за площею християнським храмом Західної Європи.

Прагматичний і обережний Конрад II у внутрішній політиці намагався спертися перш за все на власних *міністеріалів*. Останні зазвичай були замковими слугами, набраними із селян. Займаючи посади сторожів, лісників, дозорців, придворних, вони користувалися землями домену як платою за несення служби. Король збільшив ці землі, залучаючи міністеріалів до військової служби, чим підняв престиж їхнього становища. До ХІ ст. міністеріали

були залежними людьми, тепер військові заслуги давали багатом з них підставу для переходу в лицарський стан. Конрад II першим спробував з цього соціального стану формувати власне постійне військо, замінюючи ним найманців. Міністеріали отримували від імператора титули лицарів і право на володіння землями, які вони мали раніше у статусі користувачів. Великим феодалам було заборонено свавільно конфісковувати лени васалів, а землі мало-земельних феодалів надавалися їм у спадкове володіння. Загалом усі лени в межах німецьких земель імперії було оголошено спадковими земельними володіннями, що припвидшило процеси феодалізації держави.

Однак, Конрад II не зумів оцінити такого важливого чинника як прагнення німецьких міст до самоврядування. В умовах збройної боротьби *міст* проти їх феодальних власників, він надав їм жодної політичної підтримки. Причиною такої позиції була його цілковита залежність від союзу із феодалами для організації італійських походів.

Збройні сили імперії склалися з королівського війська і військ васалів короля. Королівське військо формувалося з числа баронів його домену та міністеріалів. Кількість воїнів, яких мали виставляти світські та церковні феодали, визначалася імператором, але умови їхньої участі в поході визначалися феодальними звичаями тої місцевості, звідки походив загін, або ухвалами місцевих сеймів – *ландтагів*. В італійських походах участь усіх васалів була обов'язковою, однак не всі дотримувалися цього обов'язку.

В ХІ ст. державний апарат у німецьких землях ще не був розвиненим. Король мусив особисто об'їздити територію своєї держави, підтримуючи авторитет своєї влади. Так, наприклад, протягом весни-літа 1033 р. Конрад II об'їхав величезну територію від Бургундії до польського кордону, а звідти у Шампань і знову на територію Лужиць. Сучасник короля, його особистий капелан Віпо – автор “Життєпису Конрада II”, написав про це так: “у Конрада сідло із

стременими Карла Великого”.

Вищі міністеріали – канцлер, маршал, камергер, палатин, королівський капелан та інші з волі короля виконували свої повноваження, реалізуючи частину його прерогатив. Вища посада канцлера звично надавалася вищим церковним ієрархам – архієпископам Майнцькому, Трірському або Кельнському. Стан справ в італійських землях час від часу контролювали імператорські посланці, наділені військовими або адміністративними повноваженнями, а також префекти окремих міст, а також лояльні єпископи німецького або італійського походження. Пфальцграфи керували королівськими маєтностями. Приватна королівська скарбниця не відділялася від державної.

Король твердо дотримувався правил роздачі церковних посад в Німеччині, Італії та Бургундії лише тим особам, на підтримку яких міг розраховувати у можливому протистоянні із світськими феодалами. Подібну політику Конрад II намагався проводити і стосовно надань герцогств. По смерті двохорідного брата Конрада Молодшого він надав синові Генріху Каринтію. У 1027 р. він добився обрання Генріха баварським герцогом, пізніше римським королем, віддавши йому у 1038 р., по смерті бездітного герцога Швабського, ще й Швабію.

Як спадкоємець Генріха II, спираючись на попередньо підписану угоду з королем Бургундії Рудольфом III, Конрад II у 1027 р. виступив претендентом на бургундську спадщину. Швабський герцог Ернест II, мати якого була племінницею Рудольфа III, також виступив претендентом на бургундську корону. Третім претендентом виступив двохорідний брат короля – Конрад Молодший. Обидва зазнали поразки у війні з Конрадом II. У Базелі остаточно було визнано право на Бургундське (Арелатське) королівство за Конрадом II та його сином Генріхом, який на імперському рейхстазі в Аахені у 1028 р. був проголошений спадкоємцем батька.

Але місцева бургундська знать хотіла бачити на престолі племінника померлого короля – Еда, графа Шампані. Почалася нова війна. У 1033 р. Конрад II уклав проти графа союз із французьким королем Генріхом I, якому теж були не до вподоби

надмірне зростання влади його васала. Напавши із своїми військами на землі графа, Конрад II змусив його відмовитися від претензій на землі Бургундії. Згодом Ед натрапив на засідку поблизу Бар-ле-Дюка і був убитий. Спротив бургундської знаті ще деякий час був настільки відчутним, що Конрад II наступного 1034 р. був змушений коронуватися бургундською короною не у столиці Бургундського (Арелатського) королівства – Арлі, а в Женеві. Того ж року в Золотурні він уклав мирну угоду із чільними представниками бургундської знаті, яка врешті-решт визнавала його права на володіння Бургундією.

Бургундія до 1364 р. стала складовою частиною Священної Римської імперії. Приєднане до імперії королівство, незважаючи на порівняно невелику територію, не було однорідним ні в етнічному, ні в соціально-економічному плані. Багаті території Нижньої Бургундії і частини Провансу із містами Марселем, Ліоном, Греноблем і В'єнном, заселені франкомовним населенням, різуче контрастували із заселеними переважно німецькомовними мешканцями високогірними альпійськими землями на північному-сході. Високогірні території Бургундії згодом стали однією з основних складових частин майбутньої Швейцарії. У цих землях було багато світських феодальних сеньйорій (герцогство Церінгенів з Берном і Фрібургом, графство Савойя та ін.), третина міст і земель перебувала у власності церкви (Лозанна, Золотурн, Лангр). Окремі високогірні альпійські землі належали вільним сільським і міським громадам. Приєднання земель Бургундії було останнім територіальним надбанням імперії у Західній Європі.

Добившись від німецьких князів визнання права на корону за своїм малолітнім сином Генріхом, навесні 1026 р. Конрад прибув до Італії, коронувався у Мілані як король Італії та у Римі як імператор (1027 р.). Норманські герцоги Капуї, Беневенту і Салерно визнали себе його васалами в обмін на визнання їхніх завоювань південно-італійських візантійських земель. Присутньому на імператорській коронації у Римі данійському королю Кнудові I Великому (1019–1035) імператор подарував більшу частину Шлезвізької марки – герцогство

Шлезвіг, залишивши за собою лише графство Гольштейн. Союз з головним правителем вікінгів мав бути скріплений шлюбом сина імператора Генріха із дочкою Кнута I – Гунхільдою (Кунігундою). Страшні набіги вікінгів були ще на пам'яті. Крім того Конрад II гарантував собі нейтралітет північного сусіда і невтручання останнього у перебіг німецько-польського протистояння. Сама ж Польща була тоді на межі розвалу і перетворення на німецький лен.

Зайнятий німецькими справами Конрад II не контролював ситуацію в Римі та в Італії. Уже в 1033 р. римські графи Тускулано поставили папою **Бенедикта IX (1033–1045)**, якому на той час виповнилося 11 років. Міланський архієпископ Аріберт також вирішив самовільно створити і очолити “Домен святого Амвросія”, проти чого у 1035 р. повстали місцеві дрібні феодала – *вальвасори*, які вимагали встановлення для себе права на спадкові землевладіння на таких же юридичних підставах, як і німецькі міністеріали. У 1036 р. імператор знову виступив до Італії. На рейхстазі у Павії він звелів заарештувати Аріберта. Там же імператор оприлюднив *Закон про лени* (“Лівійську конституцію”), яким офіційно визнавалася спадковість ленів і заборона їх конфіскації інакше, ніж за вироком суду рейхстагу, на рішення якого допускалася апеляція до імператора. Аріберт втік до Мілана, міщани якого підтримали непокірного прелата. Загроза візантійського вторгнення на територію південноіталійських герцогств залишила цей конфлікт нерозв'язаним.

Усі ці події відбувалися на тлі першого масового великого голоду, який через попередні неврожаї, спричинені погіршенням кліматичних умов (1028–1030 рр.), у 1032–1035 рр. вразив більшість держав Західної і Південної Європи. Серед імперських земель дуже постраждали тільки Бургундія та Лотарингія. В умовах традиційного для більшості тогочасних територій бездоріжжя, налагодити ефективну допомогу голодуючим навіть завдяки церковній і монастирській благодійності було надзвичайно важко. Але саме такі спроби спричинилися до зростання популярності та активізації осередків *Клюнійсько-го руху*, який був започаткований там ще в

X ст. Суворий статут монастиря Клюні, підпорядкованого безпосередньо папі, дисципліна і пишні безперервні богослужіння також приваблювали до клюнійських монастирів віруючих. До другої половини XI ст. по усій Європі налічувалося 1450 абатств, підпорядкованих монастирю у Клюні. 815 з них було у Франції, в Німеччині та Італії діяв 161 клюнійський монастир. В самому Клюні зародилися ідеї за якими церква повинна була позбутися контролю світської влади. Стосовно імперії клюнійські ідеї були не лише загрозливими, але й антидержавними. В країні, де традиційна система “імперської церкви”, покликаної зрівноважити вплив великих феодалів, для чого імператори з часів Оттона I не скупчилися, формуючи церковні князівства-лени, введення церковної централізованої ієрархії, залежної від папи, ці ідеї означали цілковитий обвал імператорської чи королівської влади. Ні за яких умов Конрад II не міг підтримати подібних ідей.

На початку 30-х років XI ст. у Бургундії, а згодом і у сусідніх землях, набули популярності ідеї встановлення “*Божого миру*” – певних тижнів або місяців, під час яких категорично заборонялося ведення приватних воєн між окремими феодалними родами. Порушники миру ставилися поза законом і відлучалися від церкви. Ця ініціатива, на відміну від клюнійських ідей, отримала цілковиту особисту підтримку імператора, хоча і не стала законом.

У 1038 р. в італійських землях стало швидко поширюватися стихійне лихо – *чума*, яка почала косити ряди імперського війська. Конрад II вирішив вивести військо до Німеччини, однак дорогою також заразився і помер (1039 р.).

Саме в період правління Конрада II держава почала офіційно називатися “Римською імперією” (лат. *Imperium Romanum*). Уже незважаючи на візантійські інтереси, німецький король відверто заявив про своє право володіти усіма землями, які раніше входили до складу Римської імперії.

§ 2. Генріх III (1039–1056). Після смерті Конрада II влада перейшла до його сина Генріха III, коронованого ще за життя батька. Обдарований від природи, щиро віруючий, прекрасно вихований, з сильним характером, Генріх III міцно тримав владу

у своїх руках.

Він навіть дозволив собі відмовитися від політики попередників передачі герцогств членам своєї сім'ї або залишення їх за собою. Генріх III передав Баварію і Швабію Генріхові з Лютцельбургу та рейнському пфальцграфу Оттонові. Після смерті своєї першої дружини – данійки Гунхільди, у 1043 р. король вдруге уклав шлюб з аквітанською принцесою Агнесою де Пуатьє, дочкою аквітанського герцога Гійома. Завдяки впливу дружини і тестя Генріх III став палким прихильником клонійського руху. У благочестивому пориві король навіть відмовився від проведення традиційних забав на власному весіллі. Імператор почав дбати про розвиток монастирських шкіл і скрипторіїв. Але віддавати право інвеститури – призначення церковних ієрархів, Генріх III також не збирався.

На відміну від свого батька, Генріх III активно втручався у церковні справи, особливо в Італії, де були найскладніші церковно-політичні проблеми. Суворий аскет, римлянин за походженням, який викупив у розпусного папи Бенедикта IX престол і став римським папою **Григорієм VI (1045–1046)**, першим спробував провести реформу церкви в дусі ідей монахів Клоні. Римська світська знать, спираючись на військо своїх васалів та найманців, не збиралася терпіти контроль понтіфіка. Бенедикт IX знову оголосив себе папою, а графі Тускулану висунули на престол папу Сильвестра III (1045 р.). Тоді римський архідиякон Петро самочинно скликав собор у Римі, на якому було вирішено звернутися за допомогою до імператора.

Генріх III прибув до Італії у 1046 р. Григорій VI виїхав йому на зустріч і на соборі в Сутрі, де були скинені його противники, добровільно відмовився від тіарі, бо вона була отримана шляхом симонії. Він помер у Німеччині в 1048 р. Всупереч італійським аристократам, Генріх III посадив на папський престол саксонського німця, бамберзького єпископа Суїдгера під іменем **Климентя II (1046–1047)**. Генріх III навіть провів деякі церковні реформи в дусі ідей клонійського монастиря.

Але прихильники клонійських ідей цим не задоволилися. За папи **Лева IX (1049–1054)** в Римі під верховенством

ченця Гільдебранда сформувалося угруповання, яке вимагало не тільки повної самостійності церкви, але й висунула ідею примату влади духовної над владою світською. Ситуація ускладнилася розколом християнської церкви у 1054 р. на Східну (православну, грецьку) і Західну (католицьку, латинську) церкви. У цій безнадійній політичній і теологічній ситуації імператор намагався бути арбітром між сторонами конфлікту, роблячи марні спроби організації діалогу і примирення між чільними представниками духовенства обох сторін.

За Генріха III особливо важливими були східні вектори його політики – *польський, угорський та чеський*. У спроби імперії підпорядкувати східних сусідів активно втручалася і Київська Русь, де на той час правив київський великий князь **Ярослав Мудрий (1019–1054)**.

Після загибелі короля Польщі **Мешка II (1025–1034)**, Польщу охопив безлад. З потужного противника імперії Польща перетворилася на конгломерат слабких васальних князівств. Але Польщу несподівано врятував Ярослав Мудрий. У 1038 р. чехи захопили Гнезно і Познань. Юний польський князь **Казимир I Відновник (1039–1058)** з матір'ю виїхали до Угорщини, де спадкоємець польського престолу потрапив до в'язниці. Невдовзі, по смерті угорського короля **Стефана I Святого (997–1038)**, його звільнили. Його мати Рихеза своїм коштом наwerbувала в німецьких землях 500 лицарів, з якими Казимир вирушив відвойовувати Польщу. І тут Ярослав підтримав польського князя, надавши військову допомогу. За угодою Польщі і Русі 1042 р. польський князь Казимир повернув 800 полонених з числа захоплених його дідом Болеславом I Хоробрим, визнав повернення Ярославам пригородних земель і відмовився від Ятвягії. Угоду скріпили шлюби Казимира з молодшою сестрою Ярослава Марією-Доброногою, та Ізяслава Ярославича з сестрою Казимира – Гертрудою.

Зближення Києва з Краковом викликало незадоволення при імператорському дворі. Там вірно оцінили успіхи політики київського князя. У листопаді 1040 р. посольство Ярослава Володимировича з багатими дарами приймали в Альгштедті (Тю-

рингія), але, коли у січні 1043 р. Ярослав запропонував Генріхові III підтвердити союз, скріпивши його шлюбом з однією зі своїх доньок, йому було в цьому відмовлено. Імператор тоді обрав Агнесу де Пуат'є. Тоді Ярослав став шукати можливостей налагодження зв'язків із впливовими німецькими родами імперії, одруживши своїх синів з сестрою трірського єпископа Бурхарта, дочкою графа Леопольда фон Штаде – Одою і донькою саксонського маркграфа Оттона Кунегундою. Така політика династичних шлюбів дозволяла руському князю стримувати активність німецької держави у східному напрямку і уникнути безпосередніх кордонів з імперією.

У 30–40-х роках XI ст. **Чеське князівство** зробило спробу визволитися від імперської залежності, діючи самостійно всупереч німецьким інтересам. Чеський князь Бржетислав мав честолюбний намір створити єдину і незалежну слов'янську державу з центром у Празі, про яку свого часу мріяв польський король Болеслав I Хоробрий. У 1035 р., не зустрівши серйозного опору, Бржетислав заволодів Краковом і Гнезно. Звернувшись до римського папи, він зажадав звільнення Празької єпископії від канонічної залежності від майнцького архієпископа, надавши їй права митрополії.

Генріх III викликав чеського князя на імперський суд у замок Інгельгейм поблизу Майнца. Чеський князь не з'явився і імператор оголосив йому війну. Перший похід німецького війська у 1040 р. закінчився поразкою. Але під час другого походу (1041 р.) Прага була обложена і Бржетислав капітулював. У Регенсбурзі він символічно зрікся чеського престолу, отримавши його назад як ленне володіння разом із Силезією, завойованою у Польщі. Але Моравію було відділено від Чеського князівства і в статусі маркграфства оголошено імперським леном.

Боротьба проти **Угорського королівства** виявилася для імперії найважчою і найменш результативною. За кількістю населення Угорське королівство майже не поступалося Німецькому. Угорський король мав потужне військо, що дозволило йому претендувати на Баварію як посаг дружини Стефана I – Гізели, сестри імператора Ген-

ріха II Святого. У 1030 р., воюючи з Конрадом II, угорці захопили Відень. За умовами миру до Угорщини відходили землі, розташовані у межиріччі Дунаю, Лейти і Фіпи.

Спроби Генріха III скористатися боротьбою за спадщину Стефана I не дали ефекту. Король **Петро Осоло (1038–1041, 1044–1046)** втік під захист Генріха III до Регенсбурга. Замість нього барони обрали королем свого представника – **Абу Шамуеля (1041–1044)**. У 1042 р. новий угорський король із військом напав на Баварію, але був розгромлений. Восени того ж року німецькі війська під командуванням Генріха III вступили в Угорщину, і розгромивши короля Абу Шамуеля, окупували більшу частину королівства. Наступного року угорський король визнав себе васалом німецького імператора, зобов'язувався сплачувати щорічну данину і надавав у володіння імперії усі землі до рік Морави і Лейти. Але насправді угорський король лише намагався виграти час. Генріх III знову організував новий похід на Угорщину (1044 р.) В битві при Менфьо німецьке військо перемогло і на престол повернувся Петро. Короля Абу було позбавлено влади і страчено.

Проте влада Петра, встановлена силою німецької зброї, знову виявилася недовговічною. Влітку 1046 р. змовники вбили Петра і проголосили королем **Андрія (Ендре) I (1046–1060)**. Відновити контроль над угорськими територіями Генріх III не зміг. Андрій I отримав військову допомогу Ярослава Мудрого, а імператору активно діяти перешкодив конфлікт із баварською знаттю. У 1051–1052 рр. у баварських землях тривала збройна боротьба між герцогом Конрадом і регенсбурзьким єпископом Гебхардом. Розбитий єпископом, герцог втік до Угорщини і з допомогою угорського війська напав на територію Каринтії і розграбував її, погрожуючи організації збройного виступу інших герцогів імперії.

Генріх III, який розраховував на баварське військо, нічого не міг вдіяти. Єдиною втіхою для нього виявилася проголошення у Трібурі його трирічного сина Генріха майбутнім німецьким королем (1056 р.). У вересні 1056 р., перебуваючи у своєму замку в Бодфельді поблизу Гослара, імператор

отримав звістку про розгром *лютичами* імперського війська біля Бранібора. Цієї звістки він не пережив, захворів і помер 5 жовтня 1056 р., маючи лише 39 років.

§ 3. Генріх IV (1056–1106). Боротьба за інвеституру. Син Генріха III в момент смерті батька був 5-річною дитиною. Регенткою стала його мати – Агнеса, яку підтримали папа **Віктор II (1055–1057)** та аугсбурзький єпископ Генріх. Це викликало заздрість кельнського архієпископа Анно, який у 1062 р. викрав юного Генріха і став управляти від його імені. Обурена знать змусила архієпископа повернути юного короля, регентом при якому став бременський архієпископ Адальберт.

Новий регент дозволяв своєму підопічному все, що завгодно. Поряд з тим, він навів юному правителю ідею про необмеженість влади монарха та ненависть до саксонських князів. У 1065 р. Генріх IV досяг повноліття, але далі фактично правив архієпископ Адальберт. Невдоволені князі на рейхстазі у Трібурзі змусили регента передати управління раді князів на чолі з тим же кельнським архієпископом Анно. Крайною ширилися чутки про те, що король належить до секти *миколаїтів* з їх таємними оргіями (коли жінки кожна по черзі мала належати всій компанії), тому архієпископ Анно поспішив одружити короля з Бергою, дочкою суського маркграфа. Відразу ж після шлюбу Генріх почав клопотання про розлучення, але, напштовхнувшись на протидію папи та князів, знову повернув свою дружину.

Прихід Генріха до влади співпав із виступом проти нього цілого ряду князів, що посилили свою владу, скориставшись періодом неповноліття короля. Баварський герцог Оттон, який організував змову з метою вбивства Генріха IV, був позбавлений герцогства. Герцогство отримав його зять Вельф. Сам Оттон із своїм союзником саксонським герцогом Магнусом, потрапили у полон. За порадою архієпископа Адальберта, який залишився радником короля, король відпустив на свободу Оттона, але ув'язнив Магнуса.

Генріх IV, як і його попередники спирався на підтримку міністерялів, частину німецьких та італійських прелатів – противників папи. Активно підтримували коро-

ля й міста Рейнської долини.

Політика короля призвела до бунту знаті, відомого як *Саксонська війна*, яка почалася у 1073 р. Закріплюючи своє просування, Генріх IV почав будувати міцні замки і ставити в них свої гарнізони. Оттон зумів обложити його у Гарцбурзі, звідки король ледь врятувався втечею. До заколоту Оттона приєдналися й інші феодалі. Короля врятувала лише стійкість міщан Вормса, але він змушений був у 1074 р. погодитися на зруйнування зведених у Саксонії замків і повернення Оттонові герцогства Баварського.

Уклавши союз з частиною князів і знайшовши підтримку серед населення єпископських міст на Рейні, Генріхові IV вдалося розгромити саксонців у 1075 р. при Гогенбурзі, а наступного року захопити у полон їхніх князів. Саксонські замки були відновлені, а король звернувся до папи з вимогою змістити єпископів, які взяли участь у бунті проти нього.

Папський престол займав тоді **Григорій VII (1073–1085)**, той самий Гільдебранд – провідник Клонійської реформи, який вважав папську владу вищою за світську. Виходець із простолюду, ймовірно лангобард за походженням, він починав як чернець-бенедиктинець в Римі, згодом у монастирі Клоні, був капеланом папи Григорія VI (1046 р.), кардиналом-субдіяконом за папи **Лева IX (1049–1054)** та архідіаконом за понтифікату папи **Стефана IX (1057–1058)**. З допомогою матері короля Агнеси йому вдалося привести до влади папу **Миколая II (1058–1061)**, а потім уже проти волі імператриці – **Олександра II (1061–1072)**.

Будучи головним ідеологом папської політики з часів Григорія VI, Гільдебранд сформував ідею світової теократії пап: влада канонічно обраного і висвяченого римського єпископа є святою завдяки заслугам апостола Петра (формально першого римського єпископа і папи у **33–67 рр.**), а підпорядковане лише римському понтифіку духовенство має стояти над світським суспільством, будучи підпорядкованим папі як наміснику Бога. Один тільки папа має право видавати закони і зміщати єпископів, без його авторитету жодна книга не може бути визнана канонічною, а

його вирок не допускає заперечень. Судити папу ніхто не сміє. Зміст всього земного буття – приготування до “блаженства вічного”, ключі від якого знаходяться у папи. Він несе відповідальність перед Богом за всю паству, тому йому належить право давати такий лад земному життю, при якому люди краще всього досягали б кінцевої мети свого існування. У розпорядженні папи обидва мечі, як духовної, так і світської влади, останній папа вручає імператорові. У світській владі не повинно бути ніяких невід’ємних прав, ніяких завдань, незалежних від церкви. Папа один має право користуватися імператорськими відзнаками, скидати імператора та королів, звільнювати від присяги їх підданих. Пануючи над світською владою духовною силою, теократія повинна бути незалежною від неї і в матеріальному відношенні, має володіти власними реальними ресурсами. У духовній особі не повинно бути жодного сеньйора, окрім папи, жодної сім’ї, окрім церкви. Незалежний клір повинен сам, без стороннього впливу, обирати свою владу і самого папу.

Це була глобальна і далекосяжна програма, особливо якщо зважити, що світські володарі скрізь користувалися правом *інвеститури* (призначення) церковних ієрархів і прерогативами патронів та захисників церкви.

Як етап реалізації цієї програми Гільдебранд добився ще за понтифікату папи Лева IX на соборі 1049 р. заборони *симонії* (купівлі і продажу церковних посад) та шлюбу для парафіяльного духовенства (*целібату*). Вибори папи 1059 р. пройшли вперше за участі колеги кардиналів. Згодом, папу Олександра II і самого Гільдебранда також обирали кардинали, що правда, за формальної згоди імператора. На соборі 1074 р. папа добився винесення постанови, за якою винні у симонії мали бути позбавлені сану, а одруженим клірикам заборонялося служити до розлучення із власними дружинами.

Більшість представників духовенства виступали проти скасування *симонії*, яка дозволяла багатьом без особливих проблем робити духовну кар’єру, а особливо стосовно *целібату*. Виступаючи проти папської позиції, прелати спирались на догмат церк-

ви про святість шлюбу і, не без підстав, побоюючись за моральність самого духовенства, позбавленого права на шлюб. Тому Паризький собор 1074 р відмовився підпорядкуватися цим постановам.

Це не зупинило папу. На соборі 1075 р. він оголосив про скасування усіх *інвеститур*, наданих клірикам світськими особами. Всі духовні особи, призначені світською владою, мали зректися своїх посад під загрозою відлучення від церкви, яке поширювалося і на всіх світських володарів, які наважилися роздавати в лен церковні титули і бенефіції. За цим законом всі землі, які належали до ленів архієпископів та єпископів, відходили до церкви і імперія їх втрачала.

Зіткнення папи з німецьким королем було неминучим. Попередні німецькі імператори будували свою політику, утворюючи церковні лени на протигагу світським і роздаючи їх своїм прихильникам. Вони ставили на престол і самих пап. Король не міг погодитися із вимогами папи, а папа першим порушив мир. Коли Генріх IV звернувся до нього з проханням позбавити сану бунтівливих єпископів, папа просто звинуватив короля у симонії і зажадав з’явитися до нього на суд.

У відповідь на такі дії папи Генріх IV зібрав у Вормсі собор німецьких єпископів, які оголосили папу позбавленим влади і сану (грудень 1075–січень 1076 рр.). Це була помилка, його попередники-імператори, усуваючи від влади римських пап, перебували або в Римі, або в Італії. Генріх же оголосив про позбавлення влади папи безпосередньо з Німеччини і сам ще не мав імператорського титулу. Папа, в свою чергу, негайно оголосив королю церковне прокляття (*анафему*) і наклав на нього *інтердикт* (відлучення від церкви), звільнивши усіх васалів Генріха IV від присяги на вірність сюзеренові.

Цим скористалися противники короля, щоби позбавити його корони. Зібравшись у Трібурі представники бунтівної знаті, оголосили, що Генріх буде позбавлений престолу, якщо протягом року не отримає від папи прощення. Більша частина німецьких єпископів відмовилася від підтримки короля, який до того ж іще не був коронований імператором. Не чекаючи на отримання

грамоти від папи про його прощення, противники Генріха IV у березні 1077 р. обрали новим німецьким королем швабського герцога Рудольфа.

Генріх IV був заскочений такими обставинами зневацька і разом із сім'єю і невеликою групою придворних вирушив до Італії за прощенням понтифіка. В грудні 1077 р. німецький король перейшов Альпи і у північноіталійському замку Каносса (власність Матильди, маркграфині Тосканської), прочекавши на зустріч три дні і босоніж на снігу ставши на коліна перед папою, попрохав його прощення і арбітражу в суперечці з князям. У цій ситуації папа не міг проігнорувати прохання короля — адже середньовічне суспільство і правові норми, церковна і світська влади базувалися на ритуалі. Тому **28 січня 1077 р.** Генріх отримав прощення від папи як християнин, який кається.

Історія покаяння у Каноссі згодом обросла легендами. Каносська зустріч папи та німецького короля подавалася прибічниками папи як вирішальна перемога папи над світською владою імперії. Але для самого Генріха IV каносське покаяння було лише дипломатичним кроком, що давав змогу виграти час у політичній боротьбі, яку Генріх IV вів у німецьких землях проти князів і швабського герцога “антикороля” Рудольфа, якого підтримав Григорій VII.

Розумний і далекоглядний політик, папа вирішив у боротьбі з німецьким королем теж не поступатися принципам, оскільки перемога над імператором змусила би скоритися і решту світських володарів Європи. Щоб ця боротьба не стала безнадійною, він із рештою монархів та духовенством їхніх держав поведився більш поблажливо. Королям християнських держав Піренейського півострова та Англії було поставлено умову визнати свою залежність від престолу св. Петра, який надав їм у лен їхні королівства. Двічі папа грозився відлучити від церкви за розпусне життя короля Франції Філіпа I, але вирішив цього не робити.

Задля політичного і військового нейтралітету сусідів імперії папа не виступав проти того, що призначення на церковні посади і навіть оподаткування церковних і монастирських земель в Англії та Угорщині

ні було під контролем тамтешніх світських властей і нехтувалися норми celibату. Григорій VII надав королям Польщі та Угорщини право воювати проти відлученого від церкви Генріха IV, а тамтешні церковні ієрархи отримали від римського понтифіка цілковите канонічне звільнення від підлеглості будь-яким німецьким прелатам, незалежно від їхньої політичної орієнтації. Лише вбивство краківського єпископа Станіслава, необачно вчинене Болеславом II, позбавило польського короля подальших привілеїв і милостей від папи. Окрім того, Польща і Угорщина отримали статус “ленів Святого Петра”, який давав їм гарантію політичного захисту Апостольського Престолу. Таким чином, папі Григорію VII вдалося остаточно нейтралізувати німецький церковно-політичний вплив у державах Центрально-Східної Європи.

Боротьба в Німеччині набула піку гостроти, оскільки вирішувалися доля політичного суверенітету папства. В інших тогочасних європейських країнах, де володіння єпископату не були такими великими і компактними, як у Священній Римській імперії, суперечки про інвеституру відбувалися без конфліктів на державно-му рівні.

У 1078–1080 рр. на територіях Північної Німеччини із череміним успіхом тривали бойові дії між військами Генріха IV і “антикороля” Рудольфа. Дворічна боротьба Генріха IV з Рудольфом стала схилитися на бік першого, коли папа знову відлучив короля від церкви. Він вирішив добити супротивника, продемонструвавши на його прикладі безперспективність боротьби з церквою. Однак, на цей раз Генріх IV вже був готовий до такого розвитку подій. Він зібрав у м. Бріксені собор єпископів, на якому папу Григорія VII було оголошено позбавленим влади, і поставлено папою архієпископа Равенни Віберта як папу Климента III. Надалі проголошення “антипап” почало набувати важливого значення у політиці німецьких королів (імператорів), як і висунення “антикоролів” і “антиімператорів” у політиці пап.

У листопаді 1080 р. у битві поблизу Намбурга саксонсько-швабське військо Рудольфа було розгромлене, а самого антикороля вбито. У 1083–1088 рр. Генріх IV

впорався і з рештою саксонської опозиції, що значно розрядило внутрішньополітичне становище в імперії. Він також закріпив подальші права династії, добившись коронації в Аахені свого сина Конрада.

Залишивши у Німеччині свого зятя герцога Фрідріха Гогенштауфена, Генріх IV вирушив до Італії. Проте похід був важким

і його війська зайняли Рим лише навесні 1084 р. Тут у соборі св. Петра Климент III коронував Генріха IV імператорською короною, а Григорій VII в цей час переховувався у римській цитаделі – замку св. Ангела.

Від можливого полону папу визволили його союзники – нормани під командуванням Роберта Гвіскара. Серед цього війська були також і загони сицилійських мусульман. Генріх IV, не бажаючи бути обложеним у Римі, був змушений покинути місто. Проте, визволивши папу, нормани і араби почали грабувати Рим і забирати городян у рабство. Така їхня поведінка спровокувала повстання римлян, спрямоване проти відновленого на престолі Григорія VII.

З охопленого повстанням “вічного міста” Григорію VII довелося втікати до Салерно, де він невдовзі помер у 1085 р. із впевненістю у своїй правоті. Час довів, що він справді був одним із найвидатніших пап, який зумів тактично поставити духовну владу вище світської. Розпочата ним боротьба дозволила католицькій церкві звільнитися з-під опіки світської влади, що стало запорукою її наступних політичних успіхів.

Повернувшись до Німеччини, Генріх IV мусив боротися аж із двома антикоролями (обраним у 1081 р. прихильниками папи графом Люксембургу Германом та маркграфом Мейсенським Екбертом, що сам себе проголосив королем). Обидва противники незабаром були вбиті.

У Римі кардинали-григоріанці обра-

Рим. Замок св. Ангела

ли папою Віктора III (1086–1088), а після його смерті – Урбана II (1088–1099). Обидва понтифіки були палкими продовжувачами політики Григорія VII, продовжуючи виголошувати анафему німецькому імператорові. Проте їхні відлучення не мали уже жодного політичного зна-

чення.

У 1089 р. Генріх IV одружився у Кельні із Євпраксією Всеволодівною (бл.1071–1109), донькою великого князя Русі Всеволода Ярославича (1078–1093), яка на той час була вдовою Генріха фон Штаде, сина маркграфа Південної Саксонії. При коронації Євпраксія отримала ім'я Адельгейди на честь абатиси Кведлінбурзького монастиря, де вона перебувала після смерті свого першого чоловіка.

У 1090 р. імператор втретє виступив до Італії з молодого дружиною. По дорозі він довідався, що його син Конрад став на бік ворогів батька, а ломбардські міста з'єдналися проти нього з герцогом Вельфом, чоловіком тосканської маркграфині Матильди. Очевидно, що умови жорстокої боротьби зламали стійкого Генріха IV і він почав шукати забуття в оргіях миколаїтів, змушуючи брати в них участь і молоду дружину. Для вихованої у монастирі Євпраксії це була трагедія. Її проблеми вміло використали політичні противники Генріха IV. Герцог Баварії Вельф II та його дружина Матильда допомогли імператриці втекти з Верони. У березні 1094 р. на соборі у Констанці була обговорена її грамота із скаргою на чоловіка. Папа Урбан II вмовив імператрицю виступити ще на соборі у П'янченці (березень 1095 р.) у присутності 4 тис. кліриків та 30 тис. мирян. Імператора у черговий раз засудили, а його дружину навіть звільнили від *епітимії* (церковного покарання у вигляді посту і тривалих мо-

литов) і ненависного їй плюбу.

Але до 1096 р. Генріх IV пляхом різноманітних політичних поступок помирився із німецькими князями. Він повернувся до Німеччини і у 1097 р. і зумів домовитися про мир із Вельфом II, а Адельгейда стала йому непотрібною. Вона повернулася на Русь і в грудні 1106 р. прийняла чернецтво у Переяславському монастирі.

§ 4. Дальша боротьба за інвеституру. Правління Генріха IV співпало із початком Першого хрестового походу. Як відлучений від церкви, німецький імператор не мав права брати у ньому участі, однак, не забороняв своїм васалам йти у похід разом із іншими хрестоносцями. Серед васалів німецького імператора, що брали участь у поході, був герцог Нижньої Лотарингії Готфрід Бульонський, котрий раніше брав активну участь у грабунках тих церков і монастирів, де виконували розпорядження римських пан і прагнув заслужити прощення.

Під час проходження німецькими землями “народного” хрестоносного війська Петра Пустельника та Вальтера Голяка імператор Генріх IV не лише заборонив погроми, пригрозивши покаранням їх учасникам і організаторам, але й оголосив про те, що бере євреїв під свій захист, надаючи їм статус “людей імператора”. Окрім того, імператором було оголошено “Божий мир” на території усїєї держави.

За змову проти батька Конрад був позбавлений Генріхом IV королівського титулу і спадкоємцем став наступний син імператора – Генріх-молодший, якого 10 травня 1098 р. на з’їзді князів у Майнці було проголошено німецьким королем. Його коронація відбулася **6 червня 1099 р.** в Аахені.

Німецьке королівство розпадалося на десятки самостійних князівств, в межах яких формувалися на спорідненій, але різноплемінній основі, регіони, відмінні за економічним потенціалом, традиціями і, почасти, менталітетом. Консолідація держави, розхитана боротьбою з папами, замінилася посиленням князів та їхніх князівств. Тимовими для того періоду були подвійні інвеститури на єпископські кафедри – імператор і той чи інший папа призначали на них своїх людей, вважаючи лише свої

креатури законними. Час від часу між подвійно призначеними єпископами відбувалися збройні сутички, але вони не переросли меж локальних конфліктів.

Новий папа **Пасхалій II (1099–1118)**, що раніше був клюнійським ченцем, висвяченим у кардинали ще Григорієм VII, у 1104 р. знову виступив проти світської інвеститури і в черговий раз відлучив від церкви імператора Генріха IV. У 1104 р. підбурюваний окремими князями і пропавським духовенством повстав проти батька юний Генріх. Він сховався від батька в Баварії і збирав довкола себе значні сили.

У серпні 1105 р. війська обох Генріхів (імператора-батька і короля-сина) зустрілися готові до битви поблизу річки Реген. Військо імператора було деморалізоване потребою воювати із єдиним сином володаря і почало розбігатися. Після зречення Генріхом IV престолу (5 січня 1106 р.) більшість німецьких князів присягла в Майнці на вірність новому королю – Генріхові V.

Однак, позбавлений війська і взятий хитрістю своїм сином у полон, імператор зумів втекти у Лютіх (тепер Льеж у Бельгії), де збиралися його прихильники, і влітку знову почав підготовку до нової війни. У розпал цих приготувань він несподівано помер **7 серпня 1106 р.** Місцевий єпископ поховав імператора з усіма почестями, навіть незважаючи на те, що імператор помер непростеним церквою і не мав права на християнське поховання. Вороги померлого імператора викошали його труну і перевезли у Шпеєр, де останки імператора залишалися непохованими протягом п’яти років, поки в 1111 р. не було зняте церковне прокляття і відбулося перепоховання у Шпеєрському кафедральному соборі.

Незважаючи на смерть імператора, боротьба імперії і папства не лише не припинилася, але розпочалася із новою силою, коли до влади реально прийшов **Генріх V (1106–1125)**. Новому королю дісталася від батька важка спадщина – королівські маєстності були розграбовані або роздаровані, а знать готовою до збройного спротиву. Однак він виявився саме таким правителем, який завдяки власній рішучості і дипломатичному хисту був здатним на все задля політичної вигоди своєї держави.

Генріх V відновив практику призначення єпископів і абатів на вакантні кафедри, ігноруючи волю папи. Новий німецький король ігнорував також і ухвалу Гвасталльського церковного собору, скликаного у жовтні 1106 р. папою Пасхалієм II, яка забороняла усім світським володарям надавати інвеституру єпископам і абатам.

Не вступаючи у відкрите протистояння із папою, у 1108–1109 рр. Генріх V спільно із чеським князем Святошлуком організував похід проти папських ленників – Польщі та Угорщини, щоби підкорити їх або змусити сплачувати забуту ними данину. Хоча похід виявився невдалим, спустошення, вчинені німецько-чеським військом у польських і угорських землях переконали тамтешніх правителів у потребі невтручання у подальший перебіг конфлікту між німецьким королем і папою. Також у 1110 р., з метою забезпечити протидію можливим зазіханням французьких королів на Лотарингію, німецький король уклав договір про союз із англійським королем **Генріхом I (1100–1135)**, заручившись із його п'ятирічною донькою Матильдою. Цим було закладено базис довготривалих династичних відносин із Англією.

Після завершення походів Генріх V почав готуватися до імператорської коронації, яка, згідно традиції мала відбуватися у Римі. Потреба організації коронування призвела до дипломатичних переговорів між королем і папою стосовно спірних питань надання інвеститури. В лютому 1111 р. у містечку Сутрі поблизу Рима німецький король і папа Пасхалій II уклали компромісну угоду. Імператор відмовлявся від інвеститури, а папа декретом зобов'язував духовенство під страхом відлучення від церкви відмовитися від феодальних володінь, отриманих із часів Карла Великого, і від усіх прав та привілеїв із ними пов'язаних.

Генріх V прийняв цю пропозицію за умови її прийняття церковними ієрархами. Коли ж папа перед коронацією Генріха V зачитав цю угоду в римському соборі св. Петра, італійське і німецьке духовенство висловило рішучий протест. Вперше в історії коронацію імператора було зірвано безпосередньо перед початком церемонії. Розлютований їхньою поведінкою, Ген-

ріх V наказав заарештувати папу і колегію кардиналів.

Коли містом поширилася звістка про те, що папу ув'язнено, 13 лютого римляни повстали і примусили німецького короля та вірні йому війська відступити до замку Святого Ангела. Звідти в ніч з 15 на 16 лютого король відступив за мури міста, забираючи своїх полонених, серед яких був папа Пасхалій II та 16 кардиналів.

Протягом двох місяців тривала німецька облога Рима і тортури полоненого духовенства. Врешті **11 квітня 1111 р.** в **Понте-Маммоло** (поблизу річки Аніо) було укладено новий договір. Папа відмовлявся на користь короля від інвеститури, урочисто пообіцяв ніколи не мститися за завдану йому кривду, не відлучати Генріха від церкви і коронувати згідно давнього церемоніалу. Натомість король звільняв папу та кардиналів і милостиво погоджувався просити у понтифіка прощення! **13 квітня того ж року** папа Пасхалій II урочисто коронував Генріха V імператорською короною в соборі св. Петра.

Тільки-но після коронації Генріх V повернувся до Німеччини, як папа оголосив на Латеранському соборі 1112 р. Сутрійську домовленість з імператором “неправим ділом”. Усе ще побоюючись імператора, він сам не наважився на відлучення останнього від церкви, але дозволив це зробити своєму легатові – сієнському архієпископові Гвідо. Імператор не звернув уваги на це відлучення. Тоді проти нього було організоване повстання саксонських князів. Кращий полководець Генріха V – граф Гойер фон Мансфельд розгромив саксонців при Варенштедті (1114 р.). Прихильники папи організували бунт рейнських і вестфальських князів на чолі з саксонським герцогом Лотарем і колишнім канцлером імперії майнцьким архієпископом Адальбертом. Бунт охопив всю Північну Німеччину. У битві з силами опозиції на р. Вішпер, при Вельфесгольці (1115 р.), де загинув граф Гойер фон Мансфіельд, Генріх V зазнав нищівної поразки. Майнцький та кельнський архієпископи негайно відлучили його від церкви, а папа ще раз урочисто оголосив нечинною угоду у Сутрі.

Саме в цей час померла тосканська маркграфиня Матильда, війська якої були

одними із основних військових союзників папи. Імператор, залишивши Німеччину на вірних йому князів Швабії, із військом негайно перейшов Альпи і окупував землі померлої маркграфині. Пасхалій II був прогнаний з Риму, а папою обраний Григорій VIII. Противники імператора обрали папою **Геласія II (1118–1119)**, який знову відлучив імператора від церкви і відразу змушений був тікати до Франції. По його смерті папою обрали давнього ворога Генріха V – в'єннського архієпископа Гі (Гвідо) під іменем **Калікста II (1119–1124)**. Це ще більше загостило стосунки з папством у питанні інвеститури. Німеччину охопила міжусобиця, яку імператор Генріх V завершив на Вормському рейхстазі 23 жовтня 1121 р. поверненням конфіскованих володінь знаті.

§ 5. Вормський конкордат (1122 р.). Калікст II, ще раз відлучив імператора від церкви, але врешті змушений був погодитися взимку 1122 р. на компроміс, згодом відомий як Вормський конкордат. Згідно його умов обрані на зборах духовенства прелати отримували духовну інвеституру – введення в сан (перстень і патерицю) від папи, а світську – право на землеволодіння (скіпетр) від імператора. В Німеччині гарантувалася участь імператора в обранні єпископів (спостерігав і мав право голосу), яким відразу надавалася світська інвеститура, в Італії і Бургундії імператор був позбавлений права обрання єпископів і абатів і вручав інвеституру лише після 6 місяців.

Загалом, Вормський конкордат був більше вигідний папі, ніж імператорові, бо виводив з-під імператорського впливу церковно-політичний контроль за ситуацією в Бургундії та Італії. Така втрата контролю перетворювала саме існування Священної Римської імперії на фікцію. Також негативними наслідками конкордату стали адміністративне руйнування давньої єпископальної системи державного управління імперією і посилення феодальної влади світських князів та церковних ієрархів. Найбільше виграли від цього конкордату міста Північної Італії.

Конкордат завершив *перший етап боротьби за інвеституру*. Але угода не ліквідувала фундаментальних протиріч між

світською і церковною владами. Політичні суперечки з цього приводу продовжувалися і у наступних століттях – папи та їхні юристи апелювали до свого особливого зв'язку із Христом, світські володарі – до того факту, що імператори існували до появи пап. Обидві сторони розцінювали конкордат не як мир, а як перемир'я. Однак безсумнівним було те, що 50-річний церковно-політичний і збройний конфлікт у Священній Римській імперії нарешті було завершено.

Імператора був знову прийнятий до лона церкви, і папою було проголошено прощення. Останні роки свого життя Генріх V прожив у мирі з церквою, але у постійних війнах проти феодальних можновладців. Він помер від злоякісної пухлини в Утрехті, не маючи синів-спадкоємців, і з його смертю **23 травня 1125 р.** припинила своє існування Франконська (Салічна) династія.

Історичне значення суперечки про інвеституру полягало не лише в тому, кому належало право призначати єпископів. Вперше в Європі гостро конфліктували носії різних теорій влади – Римська імперія, що обґрунтовувала свою владу від традицій імператорського Риму, і Апостольський Престол. Оскільки папи та імператори мали різну владу – духовну і світську – конфлікт було неможливо вирішити силою зброї, як це зазвичай було прийнято у варварських державах раніше. Доводилося апелювати до правових аргументів і логіки писаних законів. Вперше після занепаду Римської імперії і її чіткої правової системи, з'явилася і утвердилася думка про те, що право вище за силу, і що влада походить із закону і обґрунтовується раціональними юридичними доказами.

Контрольні запитання:

1. Які заходи вживав Конрад II для підсилення королівської влади?
2. Чому німецькі королі змушені були спиратися на міністеріалів?
3. Яку загрозу імперії становила Клунійська програма?
4. Якими були вектори східної політики Генріха III?
5. Чому Ярослав Мудрий підтримав Польщу та Угорщину?
6. Чи мав вплив шлюб Генріха IV з Євпраксією-Адельгейдою Всеволодівною на русько-німецькі стосунки?
7. Якою була програма папи Григорія VII?
8. Чому папа та імператор пішли на компроміс у Каноссі?
9. Як Генріху IV вдалося добитися коронації імператорською короною?
10. Як можна оцінити діяльність Генріха IV в цілому?
11. Чого вдалося досягнути Генріху V?
12. В чому полягав зміст Вормського конкордату 1122 р.?

РОЗДІЛ 14. ЦЕРКВА У V–XI СТ.

§ 1. Становлення християнської церкви. Релігія у середні віки відігравала у житті суспільства далеко більшу роль, ніж у пізніші часи, пронизуючи всі сторони суспільного життя. Рання історія християнської церкви була складною і бурхливою.

Після гонінь та переслідувань, які посилилися за часів римського імператора Діоклетіана (284–305), християнство стало визнаною релігією. Потрібно було виробити єдиний символ віри та єдину церковну організацію. Для цього у **325 р.** імператор **Константин I Великий (306–337)** зібрав у **Нікеї I Вселенський собор**. Більшість єпископів сходилася на тій формулі, яка була зрештою прийнята і донині залишається символом віри (з невеликою відмінністю у католиків та православних, прийнятою пізніше).

На той час багато прихильників мав **александрійський пресвітер Арій (256–336)**. Він вчив, що єдиносутність Бога-Отця і Бога-Сина хибна, Бог-Син є творінням Бога-Отця і тим самим є нижчим за нього. Більшість солдат імперії та варварських народів схилилися до цих міркувань. Підтримував їх і імператор. Арій прибув на собор зі своїми прихильниками, серед яких виділявся **кесарійський єпископ Євсевій (264–340)**, учень мученика Памфіла з Кесарії, автор знаменитих “Церковної історії” та “Історії палестинських мучеників”. Він користувався великим авторитетом, відкривав собор і висунув свій компромісний проект символу віри, трохи відмінний від аріанського.

Православних чи *ортодоксів*, як їх згодом називали за прихильність до нікейського символу віри, очолювали **александрійський патріарх Афанасій (295–373)** та **міррлікійський єпископ Миколай (280–343)**.

Арій зазнав поразки на соборі. Його вчення було засуджене, але аріанами залишалися майже всі германські народи і це породжувало немало проблем в процесі їх сількування з рештою населення на зайнятих землях. Сам Арій до смерті намагався довести свою правоту. Під час одного диспуту він відчув різкий біль у шлунку, вийшов в туалет, де відразу ж і помер (336 р.).

Подібно закінчив і висунений його послідовниками антипапа **Лев**, що дало підстави для насмішок противникам *аріанства*.

Аріани знайшли притулок не тільки у варварських королів. Окремі імператори, наприклад **Валентиніан III (375–392)**, вважали їх церкву рівноправною з ортодоксами. У багатьох випадках, користуючись підтримкою влади, аріани знущалися над ортодоксами і нищили їх храми. П'ять разів імператори-аріани скликали помісні собори і змушували **Афанасія Олександрійського** шукати захисту у вигнанні. На помісному соборі у **Антіохії 87 єпископів**, і серед них римський папа **Ліберій I (352–366)**, навіть відлучили Афанасія від церкви. У відповідь непримиренний Афанасій відлучив своїх противників.

У IV ст. після припинення гоніння на християн ідеали мучеництва за віру почали замінюватися на ідеали пустельників. Взірцем для останніх став єгипетський пустельник **Антоній Великий** або **Антоній Фівський (251–356)**, який на практиці власного життя втілював євангельську ідею перемоги духу над тілом. Ще за його життя натовпи віруючих стікалися у пустелю послухати проповіді св. Антонія.

Його учень і послідовник **Палладій Еленопольський (бл.364–бл.430)** у “Лавсійській історії” описав духовні подвиги свого учителя, який навіть не знав грамоти. Ці перекази особливо сприймалися західною церквою, де популярність св.Антонія була вражаючою, а його боротьба із спокусами довго надихала багатьох митців.

Практичні основи чернецтва, що почало складатися на базі захоплення пустельництвом, сформував **коптський священник Шенуте (бл.333–451)**, ставши одним з перших архімандритів. Основою його монастиря була дисципліна і щоденна праця. „Хто не хоче працювати, хай не їсть”. Плоди своєї праці монахи використовували для укріплення монастиря від набігів нубійських племен та заготівлі продовольства, яке потім роздавали старцям, жінкам та дітям, які переховувалися в монастирі від цих набігів. Приклади єгипетських пустельників негайно підхопили на окраїнах

імперії, перш за все на заході, де була жагуча потреба у подібній діяльності.

На єпископських кафедрах, в перших монастирях і, навіть, печерах пустельників, творилися перли церковного письменництва, які геть витіснили світську літературу вмираючої імперії. В умовах варварських нападів, постійних війн і знецінення життя, ідеї борців за віру, які добровільно йшли на муки, та перших пустельників сприймалися краще. Аквілейський патріарх **Руфін** переклав Євсевія на латину і доповнив його історію подіями за 325–395 рр.; були написані церковні історії **Сократа Схоластика** (бл.380–440), **Соломона Єрмея Созомена** (пом. бл.450) та **Макарія Феодорита** (387–457).

На сході активно працювала теологічна думка – праці членів каппадокійського гуртка: **Василія Великого** (бл.330–379), його брата **Григорія Нісського**, їх близького товариша **Григорія Богослова** (бл.330–390) та яскравого полеміста **Іоанна Златоуста** (347–407) заклали основу теології, використавши всі досягнення античної філософії. Язичництво не могло протиставити щось суттєве. Останній його апологет, імператор **Юліан Відступник**, вмираючи від випадкової рани, зібрав у долоню власну кров і, кинувши її в напрямку Єрусалиму, закричав: “*Ти переміг Христос! Наситись галілеянина!*”. Це була агонія вмираючого язичництва.

Західна церква додала до цієї блискучої плеяди перших теологів двох не менш видатних діячів: **Євсевія Ієроніма** (348–420) та **Аврелія Августина** (354–430). Св.Ієронім, отримавши блискучу освіту в Римі, останні сорок років життя провів в самотній келії. Він не боявся виступати проти імператора, як і проти тих представників кліру, які ганьбили своєю поведінкою ідеї церкви. Він першим обгрунтував примат духовної влади над світською і доводив неприпустимість підпорядкування церкви імператорам. Йому належить латинський переклад Біблії (*Вульгата*), каталог 135 ранньохристиянських письменників та нотатки з римської літератури.

Св.Августин був родом з Нумідії і більшу частину життя провів в Африці. Він також здобув добру освіту, а певний час захо-

плювався містицизмом *маніхеїв*¹. У своєму головному творі “Про град Божий”, де Августин передікав загибель Риму, він проводив цікаву паралель: перше у світі місто заснував братовбивця Каїн, а найбільше місто світу – братовбивця Ромул. Своє кредо св. Августин виклав у автобіографічному трактаті “Сповідь”, який за силою і глибиною віри наближається до перших євангелій. (“*Я не був би, я зовсім не міг би бути, якби Ти не був присутнім у мені*”). Його людина відчуває себе над провалляма небуття, над якою її утримує рука Бога. “*І якщо Бог є форма форм, він має буття, хоча форма землі дає землі бути, а форма вогню – вогню. Форма ж даюча буття, є Бог, який формує всяку форму*” – так вирішив загадку існування життя св. Августин.

Іспанський пресвітер **Орозій** у 417 р. в дусі св. Августина завершив всесвітню історію від Адама до готів, підкреслюючи благодатний вплив християнства. Його твори також були дуже популярними на заході.

У християнстві склалося історично чотири головні центри (*Александрія, Рим, Антіохія та Єрусалим*). З падінням Рима як столиці (імператори переїхали до Равенни) зросло значення і *Константинополя*. Єпископи цих центрів стали іменуватися патріархами (римський – папою). Шостий центр – *Аквілея*, єпископ якої також став патріархом, не маючи відповідних традицій, залишилася звичайною архієпископією.

Імператори прагнули мати центр християнства у своїй столиці, щоби контролювати церкву, тому підтримали константинопольських патріархів. Основна боротьба за верховенство в церкві велася між *Александрією та Константинополем*. Останній на початках використовував Рим як надійного союзника.

Аріани розділилися на три течії – *євноміани, євдоксіани і напіваріани*, які стверджували, що Син подібний, але не єдиносущний Отцю. Константинопольський патріарх **Македоній** (355–359)

¹ Прихильників вчення **Мані** (216–276), котрий розглядав світ як арену боротьби між добром і злом, закладеними у кожній людині, і шлях до перемоги першого вбачав у крайньому аскетизмі; його вчення також претендувало на світову релігію і певний час було суперником християнства.

пропонував вважати Св. Духа третьою особою Трійці по честі, але по суті відмінним від перших двох – творінням, а не Богом. Були ще інші дрібні ересі (*аполінаристів, маркелліан, фотиніан*). Тому у **381 р.** імператор Феодосій скликав у Константинополі **II Вселенський собор**, на якому зібралося 150 єпископів, в основному східних. 36 єпископів, прихильників Македонія, покинули собор, не погодившись прийняти *нікейський* символ віри.

Собор засудив всі ересі та підправив *нікейський* символ віри. Після слова “Творця” було додано “неба і землі”, після слів “народженого від Отця” – слова “перед всіма віками”. Після слів “через якого все сталося” були випущені слова “на небі і на землі”. Далі на соборі були вставлені слова: “від Духа Святого і Діви Марії”, “роз’ятого за нас при Понтії Пілаті” “і похованого”, “його же царству не буде кінця”. *Нікейський* символ закінчувався і “в Духа Святого”, собор доповнив завершення згадками про церкву, хрещення, воскресіння мертвих і “життя будучого віку”.

Дуже важливими для життя християнства були *канонічні* правила, прийняті собором. Вони встановили п’ять помісних церков, заборонивши єпископам однієї єпархії втручатися у справи іншої, а також надали єпископам (патріархам) Константинополя, як Нового Риму, перше місце за єпископами (папами) римськими.

Вже постанови цього собору римська і александрійська церкви не визнавали до половини V ст. У 382–383 рр. у Константинополі знову збиралися собори, які вносили незначні правки у рішення вже прийняті.

Середина V ст. характеризувалася новим спалахом активності поодиноких пустельників, таких як св. **Северин** (+ **482**), котрий проповідував у придунайських варварів; його учні **Євгійп** (бл. **450** – бл. **535**), **Симеон Стовпник** (+ **459**), який останні 47 років свого життя провів на вузькій та незручній площадці на колоністопі, проповідуючи ідеї соціальної рівності і збираючи біля своєї колони величезні натовпи, через які він посилав розпорядження імператорським чиновникам, а також проганяв багатців, які відмовлялися відпускати на свободу рабів.

§ 2. Несторіани. У 428–431 рр. константинопольську кафедру займав патріарх **Несторій** (+ бл. **451**), який пішов ще далі, ніж Арій. Він вважав Христа не Богом-Сином, а людиною, яка через втілення св. Духа стала месією. Його страждання і смерть на хресті не мали відношення до Бога. Матір Ісуса також не була Богородицею, бо породила не предвічного Бога, а людину.

Несторія підтримав константинопольський клір та антіохійський патріарх Іоанн. Проти гаряче виступив александрійський патріарх Кирило. На бік останнього схилявся і папа Целестин, але побоювався, не знаючи достеменно позиції імператора. Несторій був прямим і нездатним до інтриг. Кирило схилив на свій бік єрусалимського патріарха Ювеналія і ряд впливових єпископів. На **III Вселенському соборі**, який зібрався **431 р.** у Ефесі, було 200 ієрархів. Легати Целестина спізналися умисне, представники антіохійської церкви – через інтриги Кирила. Несторій відразу зазнав поразки і був скинений. Прибулі легати папи стали на бік переможців. Сирійська церква відмовилася визнати рішення собору і пішла за Несторієм. Її місіонери у наступні століття кродили аж до Індії та Китаю, в деяких країнах *несторіанство* стало офіційною релігією.

На III Вселенському соборі було засуджено і *пелагіянство*, яке ще довший час залишалося популярним, особливо на заході. Чернець **Пелагій** (бл. **360**–після **418**) вчив, що кожна людина має вільну волю і тому, творячи добро, може досягнути внутрішнього самовдосконалення і отримати спасіння душі.

Продовжувалася боротьба і з аріанством, яке в Африці та Іспанії, користуючись підтримкою вандалів та вестготів, переходило в наступ.

§ 3. Монофізити. Незабаром у надрах александрійської церкви в процесі боротьби з несторіанами сформувалася нова потужна ересь – *монофізити*. Архімандрит **Євтихій** навчав, що у Христа лише одна природа – божественна, а не подвійна (божественна та людська), і таким чином на хресті страждав не богочоловік, а сам Бог.

У **451 р.** в Халкидоні було зібрано **IV Вселенський собор**. Це був найбільш

представницький собор у складі 630 отців церкви. Собор прийняв політичне рішення у 28-му каноні проголосивши, що Константинополь має рівні права з Римом у церковних справах. Папа Лев I, затвердивши рішення Халкедонського собору, оминув 28-ий канон.

Стосовно вчення Євтихія собор прийняв компромісне рішення: *“Христос – Бог, але він і людина, перебуває в двох ествах, незмінно і нероздільно”*. Монофізити не визнали цього рішення. За ними пішли коптська (єгипетська), ефіопська та вірменська григоріанська церкви.

Єдина вселенська християнська церква розділилася на ортодоксів, несторіан та монофізитів. Тверді позиції ще зберігали аріани.

У 536 р. імператор Юстиніан I (527–565) на помісному соборі у Константинополі під впливом папи Агапіта (західна церква не сприйняла монофізитства) позбавив патріаршества Анафіса, як таємного прихильника монофізита.

У 553 р. імператор Юстиніан I скликав у Константинополі **V Вселенський собор**. На соборі були присутні 150, а наприкінці 164 архієреї, серед них константинопольський, александрійський та антиохійський патріархи. Римський папа Вігільй через хворобу не брав участі у засіданнях. Собор дозволив осуджувати померлих і наклав анафему на Арія, Несторія, Оригена, Македонія та Аполлінарія. Були засуджені і оголошені єретичними твори Феодора Мопсуетського, Феодорита Кірського та Іви Едеського, в яких знайшли несторіанські погляди.

Римські папи, змушені корегувати свої погляди за візантійськими імператорами, уважно спостерігали за боротьбою кафедр Константинополя та Александрії. Несторіанство та монофізитство меншою мірою зачепило західну церкву, хоча боротьба з ересями і тут протікала бурхливо. З VI ст. слідом за франками і інші германці почали відмовлятися від аріанства.

Папа **Григорій I**, прозваний **Великим (580–604)**, розпочав зміцнення римської церкви, відмовившись від політики лавірування, характерної для його попередників. Розгорнувши велику місіонерську діяльність в Африці, Іспанії та Брита-

нії, він зайнявся створенням економічної бази церкви з метою зробити її незалежною від світської влади. Він першим ввів у християнську теологію догмат про чистилище, давши надію великим грішникам, яких молитви живих могли визволити від вічних мук. Папа обґрунтував тезу про те, що не лише Господь, але і свята Богородиця і всі інші святі, канонізовані церквою, можуть допомогти грішникам. Ці ідеї набули великої популярності серед основної маси населення варварських королівств. Популярними стали також написані папою доступною мовою *“Діалоги про чудеса святих отців”*.

Східна церква не сприйняла цього догмату, як і не помітила того, що папа запровадив єдиний латинський обряд на заході, давши поштовх відділенню церков. На сході поступово запроваджувалася служба св. Іоанна Златоуста, яка сильно відрізнялася від меси Григорія Великого. Окрім того східна церква користувалася різними мовами, тоді як Рим, визнаючи канонічними латину, грецьку мову та гебрайську, користувався виключно першою.

§ 4. Монофеліти. Розробляючи можливість компромісу з монофізитами, константинопольські патріархи **Сергій I (610–638)** та **Піпп (638–641, 654)** в “Екфесісі”, визнаючи наявність у Христа двох природ, внесли висновок про єдину божественну волю. Це поклато початок нової ересі – *монофелітів*.

За нікейський символ віри вступився знаменитий теолог і проповідник **Максим Ісповідник (580–662)**. На помісному Латеранському соборі у **649 р.** ересь монофелітів, які заперечували наявність у Христа людської волі та діяльності, було засуджено. Але вже наступного 650 р. Максим був викликаний до Константинополя, засуджений і ув'язнений у монастирській тюрмі у Лазіці, де і був замучений, не зрікшись своїх поглядів. Папа **Мартин I (649–655)** був заарештований равеннським екзархом і відправлений у Константинополь, де його засудили на смерть, яку замінили на прохання патріарха засланням в Крим, де він і помер. Незважаючи на спробу імператорів силою добитися запровадження компромісної версії монофелітів, вона не призвела до зближення з монофізитами і вве-

сла тільки напруження у стосунках із західною церквою.

Тому у **680 р.** у Константинополі було скликано **VI Вселенський собор**, який тривав мало не два роки. 153 ієрархи, в їх числі константинопольський та антіохійський патріархи і три легати папи, провели 18 засідань. Відкритий монофеліт антіохійський патріарх Макарій був засуджений та зміщений з посади. Монах Поліхромій, який з'явився на собор захищати монофелітів, пообіцяв воскресити мертвого. При великому зібранні народу чудо не відбулося, що також посприяло засудженню монофелітів.

§ 5. Іконоборство. Незабаром східну церкву охопило іконоборство. Його ідеології доводили, що Господа не можливо зобразити і вимагали знищення ікон. Імператор **Лев III Ісавр (716–741)** в умовах арабської загрози, вишукуючи землю для збільшення числа своїх стратіотів, не тільки підтримав іконоборців, але й спрямував їх енергію проти монастирів, які володіли значними землями і виступали на захист ікон.

Патріарх **Герман (715–730)**, побоюючись імператора, зайняв невизначну позицію, але помісний собор 727 р. став на захист ікон та чернецтва. І тоді імператор у **730 р.** едиктом заборонив шанування ікон та змістив патріарха. Монастирі закривалися, їх землі отримували стратіоти, а чернь громилла храми, викидаючи ікони та статуї. Монахи втікали в далекі окраїни або на захід, де ідеї іконоборства не отримали підтримки. Між константинопольською та римською церквами виростала глуха стіна.

Іконоборство породило ще одну ересь – **павліканство** (від апостола Павла), яке намагалося сумістити ідеї маніхейства з іконоборчим православ'ям. Його вождем став **Константин-Симеон з Вірменії**. За його вченням Бог добра – небесний батько, Бог зла – творець землі і людей і лише після його знищення на землі утвердиться влада добра. Христос був одним з ангелів, сином Бога добра, а павлікани – його послідовники і справжні християни. З християнського канону павлікани визнавали тільки Новий завіт (без послань св.Петра), відкидали культ Богородиці та святих, виступали проти ікон та монастирів.

Вони організували справжню армію, очолену архонтами Карвеасом і Хрисохіром, та організували власну державу на арабо-візантійському кордоні, очолену католікосом Сергієм. Після того як імператор **Михайл III (842–867)** організував проти них справжній терор, архонт Хрисохір вирушив на Нікею та Нікомедію. Візантія прийняла виклик, столиця павлікан Тефріка була взята в облогу і здобута, а Хрисохір страчений (878 р.). Павлікани зреклися своєї ересі, але багато з них після переселення на фракійський кордон перейшли на захід, давши поштовх ересі **богумілів** та **альбігойців**.

Все це ще сильніше віддалило східну і західну церкви. Коли ж, нарешті, на **VII Вселенському соборі** у Нікеї (останньому спільному соборі, який визнають обидві церкви) у **787 р.** було відновлено шанування ікон, виявилось, що віддаль між обома церквами дуже значна. На заході було інше богослужіння, інша церковна мова, розвинулося вчення про чистилище, доповнене тезами про накопичення благодаті праведниками (що призвело згодом до продажу **індульгенцій** – спеціальних грамот про відпущення гріхів за рахунок цієї благодаті), розвинулося шанування Богоматері та святих подвижників. Окрім того константинопольські та інші східні патріархи повністю потрапили під владу імператора, тоді як папи в особі франкських королів отримали надійних захисників, а, отримавши частину земель Равеннського екзархату і утворивши власний лен навколо Рима, – можливість для проведення власної незалежної політики. Хоча в цілому церква і далі скрізь потребувала підтримки і захисту держави.

§ 6. Розрив між церквами. Видимість єдності церков ще зберігалася, хоча західна та східна церкви (остання повільно заліковувала рани нанесені іконоборством) йшли своїм шляхом. Ще більше їх розділило проведене з ініціативи імператора франків Карла Великого доповнення нікейського символу віри **filioque (i від сина)** та вчення про **целібат** (заборону на одруження) навіть серед білого духовенства.

Один з найбільш яскравих константинопольських патріархів **Фотій (858–867, 878–886)**, автор знаменитої "**Бібліотеки**", у процесі боротьби зі своїм суперни-

ком Ігнатієм звернувся до папи **Миколая I (858–867)** як до арбітра. Але замість допомоги, на яку він розраховував, папські легати поставили вимогу присутності на соборі усунутого Ігнатія і відмовилися визнати законність поставлення Фотія за імператорською волею. Окрім того папа зажадав повернення конфіскованого майна римської церкви у Калабрії та на Сицилії і передачі під його зверхність солунського та сіракузького діоцезів.

Намагаючись дійти згоди, в Константинополі у травні **861 р.** скликали собор, де у присутності 318 єпископів та папських легатів Ігнатій відмовився від патріархату і визнав поставлення Фотія законним. Але папа, вислухавши реляції своїх легатів, заявив візантійським послам, про невизнання Фотія (**березень 862 р.**). У 863 р. папа навіть відлучив від церкви Фотія та сіракузького архієпископа Григорія Асвесту, який його висвятив.

Фотій, підтриманий імператором, повів боротьбу з Римом. Він піддав критиці всі відступи латинської церкви, які не відповідали постановам соборів, в т. ч. вчення про *целібат*, самовільну зміну символу віри. На Константинопольському соборі 867 р. папу Миколая I змістили. Імператор Людовик II втавав, маючи підстави бути невдоволеним надто самостійним папою, але смерть останнього та переміна династії у Візантії, що призвело до усунення Фотія, зняли напруження.

Наступний папа Адріан II так різко і самостійно тримався стосовно Візантії, що послі Ігнатія та імператора Василія I, які прибули до Рима, стали свідками анафемам константинопольському собору і спалення його актів та повторення анафемам Фотію і Григорію Асвесті. Три папські легати виїхали в Константинополь, щоби там спалити акти собору і проголосити анафему. Ці легати головували на соборі, який засідав в Константинополі у св. Софії з **5 жовтня 869 р. до 28 лютого 870 р.** і вважається римською церквою **VIII Вселенським собором**. Його рішення підписали 102 єпископи.

Суперечка за Болгарію, яку римська церква також хотіла долучити до себе, відновила протистояння. Фотій, який був засланий у Скепський монастир; отримав

підтримку не тільки тих, хто відмовився підписати постанови собору, але й більшої частини рядового духовенства. По смерті Ігнатія, імператор повернув Фотія на престол.

Було скликано новий собор з метою примирення церков, який відбувався у Константинополі з **листопада 879 до березня 880 р.** На ньому були присутні 383 єпископи та легати папи **Іоана VIII (872–882)**. Фотій був визнаний патріархом, рішення собору 869 р. були скасовані, відкинуто главенство римського престолу і зміну у символі віри.

Через останнє папські легати покинули собор, а кардинал Марін оголосив, що Рим припиняє зносини з Фотієм. Папа Іоанн VIII знову відлучив патріарха від церкви. Ще сподіваючись на примирення церков, імператор **Лев VI Мудрий (886–911)** змусив Фотія знову покинути патріарший престол.

Остаточний розкол між обома церквами стався у **1054 р.** Легати папи відлучили від церкви патріарха Константинополя Михаїла Кіруларія, а той своєю чергою анафемував легатів. Пізніше сторони ще довго намагалися знайти компроміс.

§ 7. Ключіньська конгрегація. Римська церква, звільнившись від опіки візантійських імператорів, повела боротьбу за звільнення від опіки імператорів Священної Римської імперії, яку розпочав папа **Григорій VII (1073–1085)** боротьбою за інвеституру. Цей папа був вихованцем абатства Клоні – монастиря у Верхній Бургундії, який у 910 р. отримав абат Бернон із звільнення від будь-якого духовного чи світського сеньйора і прямим підпорядкуванням папі.

Ввівши суворий статут, ченці Клоні невдовзі організували цілу конгрегацію, куди до середини XII ст. увійшло близько 2 тисяч монастирів по всій Західній Європі. Ця конгрегація постановила підпорядкувати папі всі національні церкви і поставити церковну владу вище світської. Абатство Клоні у XI ст. стало *“школою черночої освіченості і релігійності”*, звідси вийшли 12 кардиналів і кілька пап, які взяли за втілення цієї програми.

Практика показала, що західна церква, яка пішла шляхом реалізації ключіньської програми (церква вже настільки окріпла

та завоювала стійкі позиції в суспільстві, що могла обійтися без підтримки світської влади, яка означала повне підпорядкування останній), добилася повної незалежності і стала самостійною політичною силою, тоді як східна (візантійська) церква все більше потрапляла в залежність від держави. В наступні періоди це призвело і до своєрідного "переливання" – переходу лідерства в розвитку теології та релігійної освіти зі сходу (де території, контрольовані Візантією, постійно скорочувалися) на захід.

Відгомін боротьби між обома церквами проник і у наукову літературу, тому в різних виданнях можна зустріти протилежні оцінки цих процесів.

§ 8. Релігійність. На межі X–XI ст. (коли на Заході очікували кінця світу у зв'язку з наближенням 1000-го року) релігійний екстаз, тяга до подвижництва і паломництва у святі місця неймовірно зросли. Але, подібно як і на сході, теологічні суперечки і складні тонкощі богословських питань були мало зрозумілими для плебсу і зовсім не цікавили верхівку ("людей меча"), якщо вони не зачіпали їх політичних інтересів.

Загальна релігійність була поверховою, у своїй масі люди зберігали наївну віру в магію, демонологію і пов'язані з цим забобони та ритуали, звертаючись до останніх в хвилини відчаю. В цей період церква ще слабо боролася з подібними проявами пережитків тисячолітнього язичництва. Тільки на межі X–XI ст. нитання плюбу та подружнього життя стали переходити під її контроль. Але й далі в Константинополі та Римі, Антіохії та Александрії процвітали лупанарії (публічні доми), куди тягнулися городяни і прибульці, знать і далі утримувала коханок і добивалася визнання бастардів спадкоємцями. Але поступово церква все більше впливала на суспільну думку, поведінку всіх верств населення і правила співжиття.

В цей період розрив між церквами здався тимчасовим непорозумінням і не тільки загал, але й теологи та ієрархи ще були готовими до діалогу.

Контрольні запитання:

1. Яке головне рішення прийняв I Вселенський собор?
2. Чим вчення аріан відрізнялося від ортодоксального?
3. Які заслуги теологів каппадокійського гуртка?
4. Чому аріанство так довго утримувало свої позиції?
5. В чому суть вчення несторіан?
6. Чим коптська та вірменська григоріанська церкви відрізняються від православної?
7. Чому вчення монофелітів не підтримали ні ортодокси ні монофізити?
8. Чому візантійські імператори підтримали іконоборців?
9. Які теологічні протиріччя між східною і західною церквами склалися на середину IX ст.?
10. Як відбувався розрив східної і західної церков?
11. Які ідеї сформувала Ключійська конгрегація?
12. Якою була релігійність у ранньому середньовіччі?

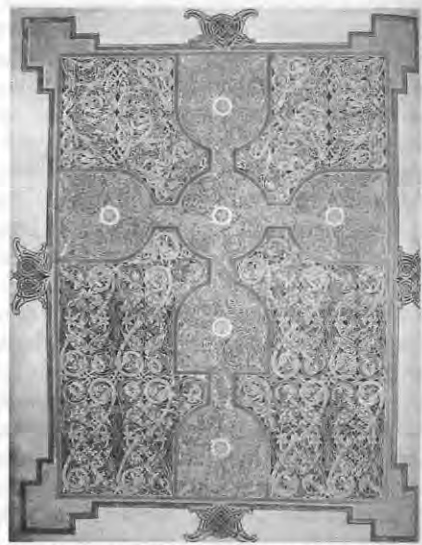
РОЗДІЛ 15: СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА V–XI СТ.

§ 1. **Першопочатки середньовічної культури.** Середньовічна культура Західної Європи сформувалася в процесі зіткнення, нашарування та змішання двох відмінних одна від одної традицій – греко-римської та “варварської” – перша переживала сутінки, інша зустрічала світанок. Окрім того, було ще потужне гравітаційне поле сусідньої візантійської цивілізації. Об’єднавчим духовним стержнем, завдяки якому культура Середньовіччя, попри все розмаїття своїх хронологічно-територіальних проявів, постає цілісним явищем, стало християнство.

Перемога та легалізація християнства означали глобальну трансформацію культури. Виступаючи проти античного паганізму, нова християнська культура постійно зверталась до спадщини античності, наповнюючи давні форми і образи новим змістом. Так, основним типом християнських храмів стала т.зв. *базиліка* – вдовжена прямокутна споруда, що завершувалася півкруглою нішею, *апсидою*. Одна з найбільших ранньохристиянських базилік була споруджена 329 р. над місцем поховання апостола Петра в Римі. Розквіт храмовбудівництва стимулював розвиток інших видів мистецтва. Тут на першочергову згадку заслуговують мозаїки італійського міста Равенни, що дають докладне уявлення про етапи формування християнської іконографії (*мавзолей Гали Плацидії, баптистерії аріан і православних, церкви Сант Аполінаре Нуово, Сан Вітале, Сант Аполінаре ін Классе*). Втім ця яскрава сторінка початків християнського мистецтва на території Західної Європи, а конкретно Італії, була “написана” зусиллями візантійських майстрів. Натомість, прародичі сучасних західноєвропейських народів, на той час в основному перебуваючи на етапі міграцій і війн, лише поступово долучалися до здобутків християнської культури, привносячи до неї власні т.зв. *варварські елементи*.

Важливим явищем ранньосередньовічної культури, яскраво відмінним від ранньохристиянського мистецтва середземноморського регіону стало т.зв. *Іберно-саксонське мистецтво*, що пережило пері-

од розквіту у VI – VIII ст. Термін утворено від латинської назви Ірландії (Hibernia) та назви германського племені *саксів* (в радянській історіографії був поширений термін *ірландсько-англійська школа*). Провідний вид цього мистецтва – ілюмінація рукописів. Прикладом, що дає уявлення про характер оздоблення іберно-саксонських рукописів, є виконана бл. 700 р. мініатюра з *Ліндісфарнського Євангелія* (Британська бібліотека, Лондон). Внутрішнє поле прямокутного обрамлення декороване складним візерунком динамічно сплетених тіл змієподібних крилатих монстрів. Попри

Мініатюра з Ліндісфарнського Євангелія, бл. 700 р.

те, що візерунок чітко продуманий (немає жодної випадкової лінії), надмірна деталізація і колористичне розмаїття (використано всі основні кольори спектру) створюють ефект бурхливого руху чи навіть хаосу. Над цим панує масивний і статичний силует хреста. Попри бестіарний характер декору, немає підстав підозрювати його виконавця в прихованих симпатіях до язичницької релігії його кельтських предків. Мініатюра репрезентує ідею зв'язати Християнської релігії, адже на зміїні тіла накладено символ хреста, що сковує зло і захищає від нього. Контраст статичності і динаміки, прагнення до декоративності, абстрактності, острах віль-

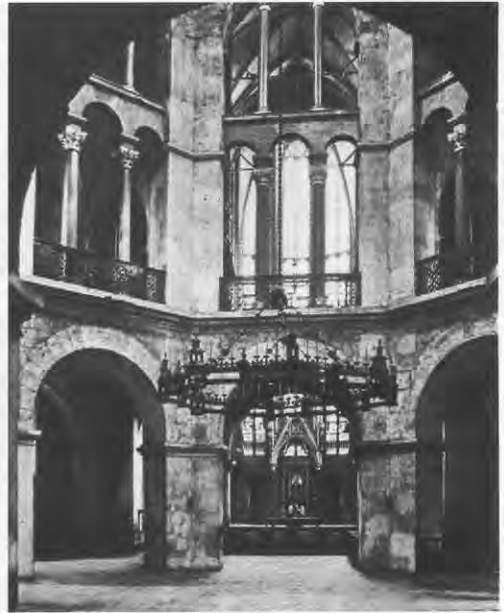
ного простору, перевага символу над реальністю – ці основні стилістичні характеристики і надалі відігравали важливу роль в розвитку середньовічного мистецтва.

Паралельно з розквітом мистецтв і вченості в ірландських монастирях важливі культурно-мистецькі процеси відбуваються і на території Франкського королівства в період *Меровінгів*. Розвивається кам'яне будівництво (*базиліка Сен Мартен в Туре, баптистерій в Пуатьє, крипта Сен-Лоран в Греноблі*), мистецтво різьби (*саркофаг в Муассаці*) та рукописної книги (*Луксейський лекціонарій*). У меровінгський період сформувались передумови для першого розквіту ранньосередньовічної культури в часи правління Карла Великого.

§ 2. Культура епохи Каролінгів. Римська коронація Карла Великого у 800 р. була символом відновлення імперії на Заході, поверненням до віковичного порядку, торжеством цивілізації над варварством. Саме ідея відновлення величчя давнього Риму визначила характер культури епохи Каролінгів, яку прийнято називати Каролінзьким відродженням.

Зорієнтованість на римські зразки проявилась у спорудженні між 792 та 805 рр. за проектом архітектора Одо з Метца *Палацової каплиці в Аахені* (сучасна Німеччина). Палацова каплиця – центрична в плані будівля, простір якої організований довкола октагону, утвореного з триярусних аркад. Архітектурні конструкції Палацової каплиці масивні та чіткі. В історіографії поширене припущення, що зразком для Аахенської каплиці став план *церкви Сан Вітале в Равенні* (526–547 рр.), місті яке тривалий час було опорою Візантійської імперії на Апеннінському півострові. Карл Великий справді побував у Равенні, проте безпосередній зв'язок між обома будівлями сумнівний. Тут радше використано спільний історичний прототип – мавзолеї давньоримських імператорів.

При монастирях засновувались *скрипторії* – спеціальні майстерні, у яких створювались рукописи. Досконалий випуканий шрифт т.зв. *каролінзький мінускул* – одне з яскравих досягнень в мистецтві рукописної книги, проте справжньою окрасою каролінзьких манускриптів є їхні міні-

Палацова каплиця, Аахен, 792-805 рр.

ятури.

Згідно з легендою у 1000 р., коли було відкрито гробницю Карла Великого в Аахені, на його колінах лежав рукопис, відомий тепер як *Коронаційне Євангеліє* (Кунстгісторіше музеум, Відень). Згодом на цьому рукописі німецькі імператори складали присягу під час церемонії коронації, звідки він і одержав свою назву. Коронаційне Євангеліє датують бл. 800–810 рр. Стиль мініатюр цього рукопису позначений наслідуванням античних зразків. Наприклад образ св. Матвія природністю пози та пропорцій, об'ємним світлотіньовим моделюванням форми нагадує зображення античних філософів та авторів. Св. Матвій вбранний в римську тогу та сандалії, його стілець і попітр також римські, і врешті римський мотив листя аканту декорує масивне обрамлення мініатюри. Лише великий жовтий німб, що оточує голову євангеліста, вказує, що перед нами християнський святий.

Виконаний бл. 816–835 рр. образ св. Матвія з *Євангелія архієпископа Еббона* (Муніципальна бібліотека, Еперне) – за композицією практично ідентичний тому, що в Коронаційному Євангелії. Пейзаж на задньому тлі, складки драперій, волосся і навіть риси обличчя євангеліста промальо-

Св. Матвій. Мініатюра з Коронаційного Євангелія.
Бл. 800-810 р.р.

астроном **Дунгал** та географ **Дікуїл**. Керував Академією англосакс **Алкуїн з Йорка** (+ 804). "Для одних він викладав правила граматики... Він пояснював гармонію неба, затемнення Місяця й Сонця, бурхливі рухи моря, землетруси, природу людини і тварин, комбінації чисел..." – так писали про нього сучасники. В Академії вивчали твори грецьких та римських авторів, відбувалися філософські диспути, літературні конкурси, творилися вірші. Серед вихованців Академії був **Ейнгард**, автор визначного історичного твору "Життєпису Карла Великого". Саме в епоху Карла Великого було закладено основи середньовічної історіографії. Визначним мислителем каролінзької епохи став філософ та богослов **Іоанн Скот Еріугена** (бл.810 – бл.877), автор трактату "Про поділ природи" (867 р.)

Прагнучи розширити освітню сферу в державі, капітулярі-

вані вібруючими експресивними лініями, які створюють ефект анімації. Костюм, архітектура, спроба подати підставку попітра в перспективі, вказують на античні джерела інспірації, проте гармонія та врівноваженість принесені в жертву намаганням гіперболізовано передати момент духовного осяяння євангеліста. Сучасному глядачеві ця мініатюра може здатися радше карикатурною, проте вона також є переконливою та емоційно виразною, врешті самобутньою, що дозволяє трактувати мистецтво епохи Каролінгів не як імітацію, але як творче переосмислення давньоримської спадщини.

Розквіт мистецтва при дворі Карла Великого поєднувався з активним розвитком науки та освіти. Тут склався вчений осередок (794 р.) – т.зв. *Академія*, до якої належали кращі мислителі, яких Карл Великий зібрав з усіх усюд Європи від Ірландії до Італії. Серед цих вчених мужів були історик **Варнефрід** (**Павло Диякон**), поети **Павлин Аквілейський** і **Петро Пізанський**, проповідники **Арн** і **Лейдрад**,

Св. Матвій. Мініатюра з Євангелія архієпископа
Еббона, бл. 816-835 рр.

ем 787 р. Карл Великий наказав запровадити по всій країні систему шкіл при монастирях, а капітулярієм 789 р. – початкові народні школи при церквах. Священики зобов'язувалися безкоштовно навчати своїх прихожан читати і співати.

Всеж культурно-освітні процеси, що відбувалися в Імперії Каролінгів, мали в основному локальний придворний характер, тому значення Каролінзького відродження для розвитку середньовічної культури загалом не прийнято переоцінювати. На думку французького історика Жака Ле Гоффа, це *“була, безсумнівно, невдала спроба рушити вперед, завершена тим, що довелося звернути зі шляху або зупинитися”*.

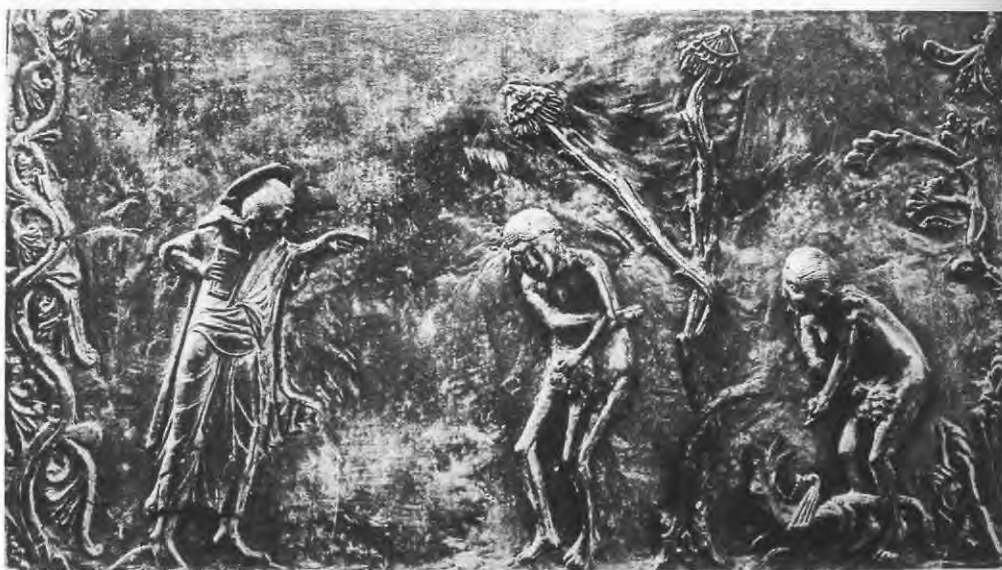
§ 3. Культура епохи Оттонів. Черговий етап розвитку ранньосередньовічної культури пов'язаний з майже столітнім правлінням в східній частині колишньої імперії Карла Великого трьох тезоіменних представників Саксонської династії – Оттонів. Цьому новому культурному піднесенню передували політичні успіхи німецької держави у статусі королівства, а згодом і у статусі імперії. За аналогією з епохою Каролінгів епоху Оттонів в історії середньовічної культури також називають *Оттонівським відродженням*. Подібність тут головним чином проявилась в придворному характері явища, хоча в X ст. вплив придворної культури на інші суспільні верстви був очевиднішим і потужнішим. Так у сфері освіти важливим явищем стали т.зв. *соборні школи*, що їх запровадив Оттон I. Першу таку школу було відкрито у Магдебурзі, згодом у Кельні, Вормсі та Бамберзі. У цих школах мали можливість здобути освіту діти міщан, відтак освіта більше не замикалась в монастирських мурах, проте монастирі і надалі зберігали значення провідних культурних осередків. Саме у монастирях було створено кращі твори т.зв. *оттонівської історіографії*. Відукінд, чернець монастиря Корвей у Саксонії написав “Історію саксів”, де прославив Генріха I Птахолова і Оттона I Великого. **Тітмар Мерзебурзький** у своїй “Хроніці”, створеній як історія Мерзебурзького єпископства, описав сучасні йому події не лише в імперії але і в інших землях у тому числі Русі. Лангобард **Ліутпранд**, який за вірну службу Оттоно-

ві I став єпископом кремонським, у своєму творі “Antapodosis” описав події учасником яких був він сам. Черниця Гандерсгаймського монастиря **Росвіта** була авторкою апологетичної віршованої історії правління Оттона I. Окрім монастирів активну роль у поширенні освіти і культури серед німецької еліти відігравали резиденції хільдесгаймського і падерборнського єпископів, пов'язаних із королівським двором.

Доволі тісні взаємини з італійськими землями мали важливе культурно-мистецьке значення для розвитку культури німецьких територій. Завдяки знайомству із античними та візантійськими пам'ятками у німецьких землях від середини X ст. починається активний процес побудови і реконструкції храмів і монастирів

Собор св. Михаїла бенедиктинського абатства в Гільдесгаймі (Німеччина), споруджений між 1001 та 1031 рр., репрезентує сполучний місток між архітектурою епохи Каролінгів та спалахом будівельної активності в наступний романський період. Собор в Гільдесгаймі є базилікою. В Давньому Римі споруди такого типу використовувалися для громадських зборів. Архітектурний тип базиліки був згодом асимілюваний в християнському сакральному будівництві, оскільки досконало відповідав функції християнського храму як місця зборів громади вірних, дозволяючи вмістити максимальну кількість людей. На відміну від ранньохристиянських *базилік*, які мали лише одну *апсиду* у східній частині, собор св. Михаїла має апсиди як у східній, так і в західній частинах, а входи влаштовано у повздовжніх стінах. Перед східним та західним вівтарями центральну *наву* перетинають два симетричні *трансепти* акцентовані в екстер'єрі парами веж. Архітектурні форми масивні, суворі та чіткі. Декоративні елементи практично відсутні. Це радше храм-фортеця.

Ініціатива будівництва собору св. Михаїла належала гільдесгаймському єпископові Бернварду, який також замовив для споруди великі бронзові двері, оздоблені рельєфами на сюжеті Старого і Нового Заповітів. Ці рельєфи вважають передвісником розквіту мистецтва монументальної скульптури в декорації екстер'єрів романських та готичних соборів, проте самі вони позбав-

Вигнання з раю. Рельєф з Гільдесгаймських дверей, бл. 1015 р.

лені монументальності і їхнім джерелом скоріш за все були мініатюри рукописів.

Один з найвиразніших рельєфів *Гільдесгаймських дверей* зображає сцену “Вигнання з Раю”. В лівій частині композиції зображено Господа, який, притискаючи лівою рукою до грудей книгу, звинувачувальним жестом правої руки вказує на Адама. Той, зігнувшись і прикриваючи листям геніталії, переводить звинувачувальний жест на Єву, а та своєю чергою, приховуючи наготу, вказує пальцем на змія, що в’ється по землі коло її ніг. Автор рельєфу не продемонстрував розуміння класичних пропорцій людського тіла, проте йому вдалося створити переконливу і пряму розповідь історії гріхопадіння, а отже повною мірою реалізувати “виховне” завдання покладене на його твір. Цей рельєф демонструє значення жесту як головного розповідного засобу в композиціях середньовічного мистецтва.

У мистецтві книжкової мініатюри період правління Оттонів позначений формуванням нового виразного стилю, в якому каролінгські традиції поєдналися з візантійськими елементами. Основні характеристики оттонівських мініатюр це площинність у трактуванні форми, деформація та відовженість людських фігур, специфічна манера зображення очей з акцентованими

чорними зіницями, експресія жестів та гіперболізації долонь, спрощення тла, в якому домінує золото.

Важливим центром мистецтва книжкової мініатюри в цей період було місто Рейгенау. Там, зокрема, створено *Псалтир Ерберта* (Національний археологічний музей, Чівідале дель Фріулі) рукопис, що в XI ст. потрапив у власність Гертруди, правниці імператора Оттона II і дружини київського князя Ізяслава Ярославича.

Серед найвідоміших рукописів, створених в Рейгенау – датоване бл. 1000 р. *Євангеліє Оттона III* (Державна бібліотека Баварії, Мюнхен). На одному з розгортів цього рукопису представлено сцену глорифікації імператора. Алегорії чотирьох земель імперії “воздають шану” Оттонові, котрий сидить на престолі в оточенні представників кліру та знаті. Духовна і світська влада гармонізована під його правлінням, підвладні землі щасливі – це ідеалізований образ, до якого мав прагнути кожний середньовічний володар. Оттон III підносить скіпетр та сферу, що символізує ідею універсальності його влади. Народжений від шлюбу західного імператора Оттона II та Феофано, племінниці візантійського імператора Цимісія, Оттон III омріявав ідею об’єднання Заходу і Візантії у єдину християнську імперію. Його передчасна смерть напередод-

ні шлюбу із представницею македонської династії Зоєю, племінницею чинного візантійського імператора Василя II, поклала край цим мріям. І саме на початку XI ст. західноєвропейська культура входить в нову фазу свого розвитку, що визначила її самобутнє обличчя у порівнянні як з античною так і візантійською цивілізаціями – романську епоху.

Отже, перші 500 років в історії середньовічної культури були періодом її формування. Це формування відбувалося на основі спадщини греко-римської цивілізації з відчутним впливом кельто-германських елементів і в ідейному полі християнської релігії. Ранньосередньовічна культура розвивалася під патронатом християнської церкви та правителів новостворених “варварських” держав. Найяскравішими явищами ранньосередньовічної культури були Каролінзьке та Оттонівське “відродження”.

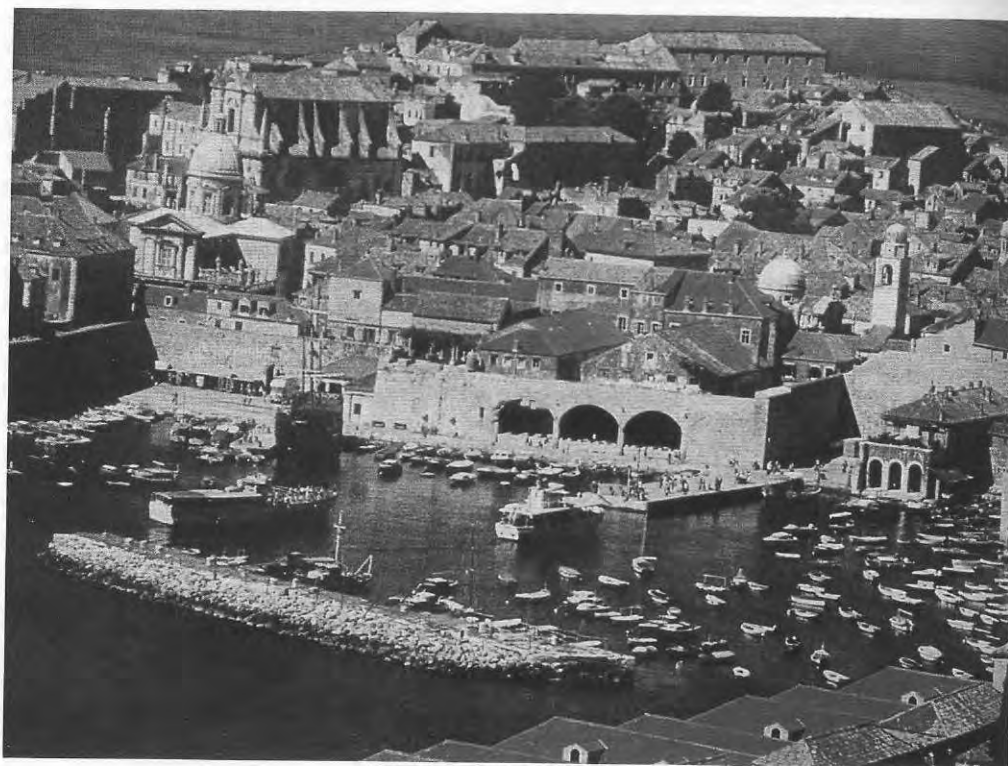
Оттон III. Мініатюра з Євангелія Оттона III. Бл. 1000 р.

Контрольні запитання:

1. Які чинники відіграли роль у формуванні ранньосередньовічної культури?
2. У церквах якого італійського міста збереглося найбільше ранньохристиянських мозаїк?
3. Які особливості оздоблення ірландських рукописів VII–VIII ст.?
4. У чому історичне значення культури періоду Меровінгів?
5. Що таке Каролінзьке відродження?
6. Як проявилось наслідування античних зразків у каролінзькому мистецтві?
7. Які заходи щодо розвитку освіти запровадив Карл Великий?
8. Хто керував Академією при дворі Крала Великого?
9. Що таке оттонівська історіографія?
10. Які характерні риси притаманні храмам епохи Оттонів?
11. Як ранньосередньовічні митці використовували «мову жестів»?
12. Що символізують алегоричні постаті в мініатюрі Євангелія Оттона III?

Панорама міста Дубровнік

Порт м. Дубровнік (XIV-XV ст.)

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗАХІДНА ЄВРОПА У XII-XV СТ.

РОЗДІЛ 1 : МІСТА І МІСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

§ 1. Еволюція міст на межі XI–XII ст. Міста відрізнялися від інших населених пунктів трьома основними ознаками: а) окремим статусом населення; б) наявністю різних прошарків населення за соціальними, а у великих містах етнічними, та релігійними ознаками; в) наявністю укріплень. В Європі міста існували і до XI ст., сягаючи своїми початками у римський і, навіть, доримський періоди. Немало європейських міст вже в XI ст. займали значні площі і були повністю сформованими. Рим, Флоренція, Мілан і Неаполь – в Італії; Париж, Суассон, Марсель, Бордо – у Франції; Лондон, Вінчестер і Йорк – в Англії; Аахен, Майнц, Трір, Аугсбург, Регенсбург – у Німеччині; Барселона, Кордова, Сарагоса, Толедо – в Іспанії та інші. Однак до кінця XI ст. більшість таких міст займали лише частину території своїх попередників римського періоду, перестали бути центрами ремісничого виробництва та торгівлі і служили лише потужними фортецями або резиденціями світських та духовних правителів. Переважна більшість міського населення, за винятком двору правителя та його обслуги, жила з обробки землі і мало відрізнялася від сільського населення округи. Міста не виконували своїх функцій і були схожими на просто укріплені села.

До кінця XI ст. стрімкий розвиток військової техніки, захисного озброєння, метальної артилерії покликав розвиток відповідних ремесел. Щоби виготовити обладунк кінного лицаря, який складався з кольчуг тонкого і грубого плетіння, наплічників, поножів, наручнів, шолома з маскою, не рахуючи кінського захисту і різновидів зброї, потрібно було залучити різних фахівців вузької спеціалізації. Теж саме вимагало виготовлення арбалетів-куш та іншої стрілецької зброї. Певний прогрес у сільському господарстві призвів до появи надлишків виробництва, стимулював його вивіз, що давало поштовх до розвитку сировинної бази. Відбувалася спеціалізація ремесел, які обслуговували потреби людей в одязі, взутті та товарах щоденного вжитку. Ремесло відділилося від сільського господарства і стало працювати на ринок. Одяг з шерсті поступово витіснив менш зручний

Робота на приміських полях. Середина XIV ст.

і більш дорогий одяг зі шкіри, а також, часті, і тканини з льону та коноплі. Більш якісні вироби професійних ремісників стали витісняти вироби сільських ремісників, які поєднували ремесло з обробкою землі. Розвиток торгівлі почав ламати натуральне господарство. Все це стало певною мірою переломним етапом у розвитку середньовічних міст.

Потреба у озброєнні, яке постійно модернізувалося і ускладнювалося, упряжі для коней, одязі, меблях та інших речах, які не могли забезпечити некваліфіковані сільські ремісники, для яких ремесло не було основним заняттям, розширила ринки збуту за рахунок феодалних дворів та їх господарств. Навколо лицарських замків почали формуватися ремісничі поселення з торговиськами, які швидко розвивалися у міста. Такі міста з закінченнями назв на “*бург*” (“укріплення”) сьогодні заповнюють більшу частину Німеччини (Фрайбург,

Бранденбург, Гамбург тощо).

Так само виникали міста навколо укріплених монастирів з назвами на "санкт", "сан", "сен" ("святий") – Сен-Жермен, Сен-Дені, Сант-Яго, Сан-Себастьян, Сан-Ремо тощо), та переправ через ріки (Франкфурт на Майні, Франкфурт на Одері, Брюгге – "міст").

Міста повернули собі роль центрів, які обслуговували навколишню сільськогосподарську округу. Рівночасно міста, розташовані на вигідних міжнародних торговельних шляхах, почали переживати періоди піднесення. З'явилися такі чинники економічного збагачення як міські ярмарки та мита за перевезення і продаж товарів.

§ 2. Ремесло. Розвиток технології ремесел призвів до вузької спеціалізації ремісників. Так, наприклад, обробіток заліза розділилися на залізоплавильників [які з болотної руди виплавили крицю (сталь з механічними домішками), з якої готували заготовки –

штаби (методом кування видаляючи з криці механічні домішки)]; ковалів найрізноманітніших спеціалізацій: зброярів – мечників, шоломників, бронників, кольчужників, волочильників дроту, ковалів з виготовлення плугів, серпів та кіс тощо). Так само поділялися ремісники інших професій.

Число спеціальностей серед ремісників стрімко зросло, технологія вдосконалю-

валася. Все це вимагало суто фахового підходу. Ремісник вже не міг поєднувати роботу на полі з роботою у майстерні. Щоби опанувати фах, потрібно було довго вчитися. Але тепер ремесло годувало ремісника і його сім'ю. Рівночасно продукти сільськогосподарства, рівно ж як сировину, потрібно було купувати. Зросли ринки, куди втягувалися села. Крапці за якістю виробів міських ремісників легко витіснили вироби сільських майстрів, котрі, не маючи регу-

лярних замовлень, не встигали за новими технологіями та матеріалами. Село також пішло на міські ринки, де виробити коштували дорожче, але були кращими за якістю і служили довше.

Ремісники міст стали готувати продукцію на ринок. Там, де ця продукція відзначалася особливою якістю, її збували на інші (більш віддалені) ринки, а не лише для потреб самого міста та навколишньої округи. Ремесло остаточно відділилося від сільськогосподарства. Міські ремісники

через ринок постачали селу всі необхідні вироби, через той самий ринок, закуповуючи для себе необхідну сировину та продовольство. Таким чином, місто втягувало в торговельний оборот сільську місцевість і сприяло розвитку у ній товарно-грошових стосунків.

До кінця XI ст. старі римські дороги з твердим покриттям були безнадійно запущеними. Найбільш зручними шляха-

Збір винограду в долині Рейну (мініатюра XIV ст.)

Міські ремісники (мініатюри XIV ст.)

ми сполучення стали ріки. З малих річок водним шляхом можна було потрапити у великі річки. Враховуючи невелику осадку тодішніх суден, більшість річкових портів були одночасно і морськими портами (Піза, Флоренція тощо). Через це майже всі тогочасні міста виникали переважно на берегах великих і малих річок. Лише відродження у великих розмірах міжміської, а відтак міжнародної, торгівлі з XII ст. поклало до життя відродження шляхів з твердим покриттям (т. зв. "битих шляхів"). Почалося відновлення давніх римських доріг та будівництва нових доріг, де їх раніше не було, з мостами, греблями та переправами, для обслуговування яких почали брати відповідні мита. Важливі переправи та мости дали поштовх навіть для виникнення цілих політичних одиниць (наприклад, – пфальцграфство Цвайбрюкен – "двох мостів").

Поступово відновилися давні міжнародні шляхи, а також виникли нові. Одним з головних трансєвропейських торговельних шляхів був шлях з Києва через Галич та Перемишль на Краків–Прагу–Регенсбург–Трір, який на північному сході доходив до Булгару на Волзі, а на півдні – до Кордови за Піренеями. Цей шлях ще у X ст. з'єднав християнський, мусульманський та язичницький світи. З XII ст. почалося його нове піднесення і облаштування мостами та переправами.

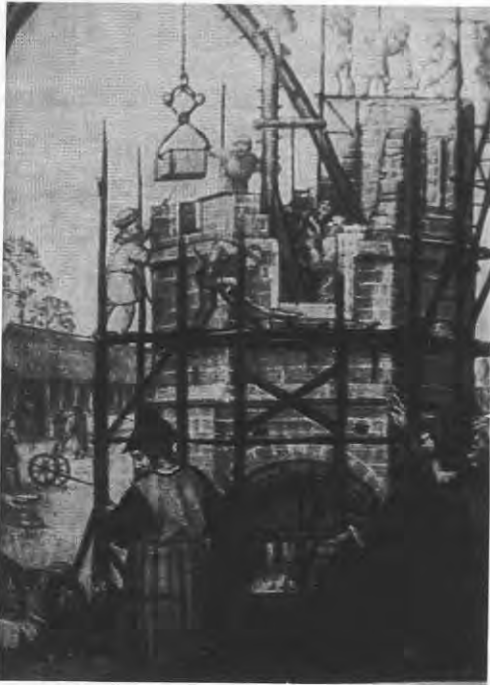
§ 3. Цехи. До XI ст. у Західній Європі повністю зникли ремісничі колегії римського типу. Поступово склалися об'єднання ремісників іншого типу – цехи. Цехи (*Zunft, Innung, Bruderschaft, Amt, Zeche, Gilde, Craft gild, Arte, Métier, Fraternitas, Ars, Artificium*) стали замкненими організаціями ремісників, створеними для обєрганізації кредиту і монополії ремесла та спільного здійснення деяких життєвих потреб. Цехи об'єднали не тільки людей, зайнятих промисловим ремеслом. Були цехи лікарів (цирульників), нотаріусів, жонглерів, вчителів, школярів, могильників і садівників. У середні віки будь-яка міська професія вважалася ремеслом. А цех утворювався для захисту монополії певного ремесла.

Початки цехового устрою залишаються досі дослідними. Частина дослідників продо-

вжує бачити в них результат генези ремісничих корпорацій римського часу, інші – своєрідну копію купецьких гільдій. Дискусія триває також навколо питання, чи працювали перші цехи виключно на замовлення, чи також для рику? Схоже на те, що всі мають хоча б часткову рацію. Так цех римських садівників (чий статут відноситься до 1030 р.), корпорація равенських рибалок (яка згадується в документах з VIII, у X і XI ст.) чи цех паризьких "торговців на воді" (*mercatores aquae*) виявляють немало схожості зі старими "*nautae parisiaci*". У цехових статутах, які стали своєрідною конституцією для учасників цеху, також відбилася частина звичаїв, характерних для ремісничих корпорацій римського часу, зокрема, обов'язків поховання своїх померлих. Але в цілому цехи були зовсім іншим явищем, яке виникло на новій основі для захисту інтересів ремісників певних професій. Окрім того більшість територій, де розвивався цеховий устрій, лежали за межами території колишньої Римської імперії і, навіть, старогоримського лімесу.

Поки панувало переважно натуральне господарство і не відчувалося великої потреби у спеціалізації ремесла, цехові об'єднання, як і самі професійні ремісники, були рідкісним явищем. Ремісники поєднували ремесло з обробкою землі і працювали виключно за індивідуальними замовленнями. Лише з кінця XI ст. місцеве непрофесійне ремесло, зосереджене на віллах та при замках, перестало задовольняти потреби як самих феодалів, так і сільської округи. Поряд з ковалями, шевцями і кравцями, для послуг яких завжди існував ринок, вже з X ст. почало формуватися широке коло вільних ремісників, число професій яких невпинно зростало. Такі ремісники мандрували селами й містами в пошуках замовлень.

З кінця XI ст., з ростом числа міст, туди почали стікатися як мандрівні ремісники, так і ремісники з сільської округи і "повітря міст" робило їх вільними. Міста сприяли прискоренню процесів розкладу натурального господарства, промисли на селі стали швидко занепадати і село перетворилося на виключно аграрного виробника, а промисловість та торгівля перемістилися до міста. Розвиток і спеціалізація реміс-

Будівництво міської вежі (мініюра XIV ст.)

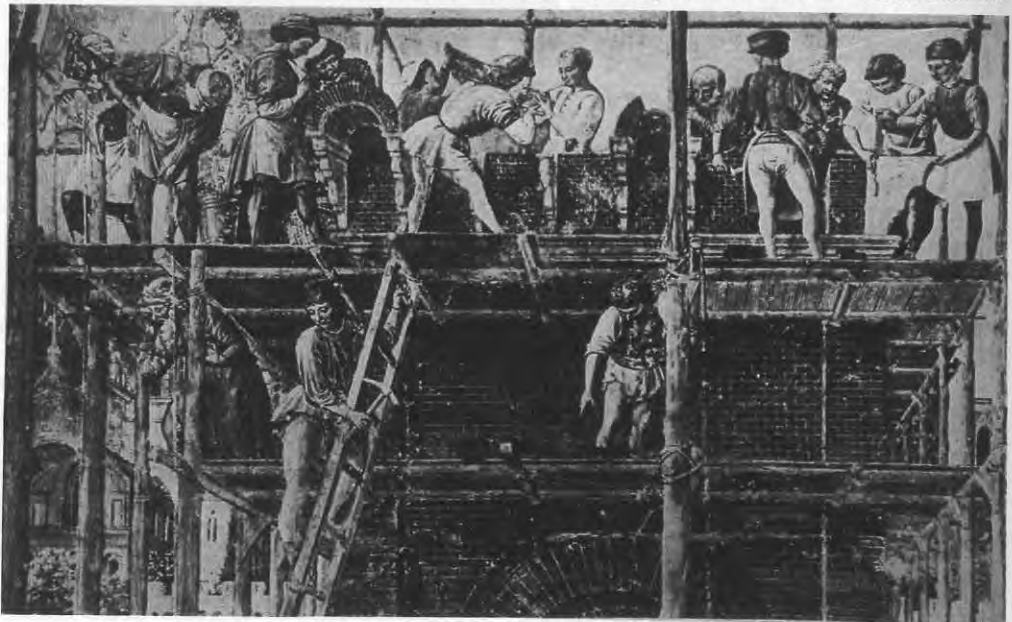
ничого виробництва призвели до широкого застосування найманої праці вільних виробників. Майстер, який виступав власником низової виробничої ланки – майстерні, тримав підмайстрів та учнів, які одночасно

опановували сам фах, практично вникаючи в його тонкощі, і, закінчивши навчання, ставали найманими працівниками цієї майстерні.

Середньовічна людина потребувала захисту і покровительства. Вона шукала сеньйора як гаранта власної безпеки. Ремісники певної спеціальності, об'єднуючись в цех і формуючи правила співжиття і діяльності в своїх цехових статутах, шукали такого захисту у сеньйорів міст, а пізніше у міських магистратів і сюзеренів краю – королів та герцогів, які затверджували їхні статuti.

Цехові статuti регламентували число майстрів (цех боровся за монополію на певному ринку і число майстрів відбивало можливості його охоплення), розміри майстерень (число підмайстрів та учнів), ціну виробів, правила перевірки якості, продажу сировини, оплати праці підмайстрів та умови утримання учнів, а головне – обороняли інтереси членів цеху, не допускаючи на міський ринок представників цієї професії, які не були членами цеху. Таких нецехових майстрів називали *“партачами”*.

Перший сформований цех відомий з 1061 р. (паризький цех свічників). До початку XII ст. відноситься поява подібних кількох англійських і німецьких корпорацій; з середини XII ст. їх число невпин-

Будівельні роботи в місті (мініюра XIV ст.)

но збільшується, а у XIV ст. цехова ремісничка організація стає звичною для всіх західноєвропейських міст і більшості міст Центрально-Східної Європи.

Для прикладу візьмемо близький нам Львів, який в ті часи перебував на перетині важливих міжнародних шляхів, спочатку як столиця королівства Русі, а згодом як центр Руського воєводства королівства Польщі. Цехові організації у Львові почали активно виникати і розвиватися з XIV ст. Перебування в цеховій організації було вигідне для ремісників, оскільки цехи, регламентуючи число замовлень, їх ціну, а також число самих майстрів, підмайстрів та учнів, оберігали їх від конкуренції.

Найстарішим з львівських цехів був, напевно, *шевський* цех, який, правдоподібно, існував ще з княжих часів. Ще до 1386 р. львівські шевці користувалися окремими привілеями. У 1425 р. у Львові вже було 10 цехів: *шевський, кравецький, різницький, пекарський, ковальський, лимарський, сідлярський, пивоварський, чинбарський та кушнірський*. Початково це були об'єднання споріднених між собою ремесел. Так цех ковалів включав також і котлярів, голкарів, мечників та зброярів інших професій. У 1462–1483 рр. було 14 цехів, які об'єднували ремісників 50 професій. У 1462 р. від кушнірів виділились в окремий цех *гарбарі*, з'явились також цехи *стельмахів* і *гончарів*. У 1470 р. об'єдналися в один цех католики-шевці і "руські шевці". Пізніше вони кілька разів розходилися і сходилися. Цього ж року від лимарів відокремилися сідлярі. У 1483 р. організувався окремий цех *бондарів*, а у 1530 р. – цех *золотарів з ливарниками та художниками*, в 1530 р. – цех *токарів*.

Цехи, безперечно, багато запозичили від гільдійських купецьких статутів. Цех практично завжди був своєрідним братством, переслідуючи і релігійно-моральні цілі (через що тривало суперництво між католицькими і некатоліцькими цехами у різноконфесійних містах). Цехи мали своїх святих патронів, власну церкву, або хоча б вівтар в котрійсь із церков. Корпоративна каса видавала допомогу збіднілому чи хворому товаришеві або вдовам померлих товаришів. Цех опікувався сиротами померлих товаришів. Цехові стату-

Добування руди в Німеччині (мініатора XV ст.)
ти зобов'язували брати участь у похоронах членів цеху. Останнє нерідко призводило в цех одиноких багатих міщан, які не були пов'язані з цехами виробничою діяльністю, але поступали туди, щоби забезпечити собі достойне поховання, вносячи відповідні суми у цехові каси.

Щоби тісніше згуртувати цехове товариство, майстри організовували спільні обіди на цехові свята, при прийомі нових членів, в честь пам'яті померлих тощо. Приватне життя членів цеху протікало на основі у товаришів і цех слідував за підтриманням репутації своїх членів, що, зрештою, диктували і умови ринку. Для управління цех обирав вільними голосами з числа своїх членів цехмістрів та скарбників. Оскільки число майстрів було обмеженим, поступово вироблялися правила "визволення" підмайстрів та учнів, тобто переведення з одного ступеня в інший (з учня у підмайстра, з підмайстра у майстра). Ці правила з часом все суворіше регламентувалися і ускладнювалися. Учнівство тривало 1–3 роки, в залежності від складності фаху. Підмайстром можна було прожити

все життя. Досягши певного рівня, підмайстер мусив пройти практику в іншому місті, принести звідти рекомендаційний лист, а потім здати своєрідний екзамен – виготовити *штуку* чи *шедевр* (певний ремісничий виріб високої якості за певний час), який приймала комісія з майстрів, внести певну суму до спільної каси і організувати бенкет для усього цеху. Лише після цього він міг стати майстром, але тільки за умови наявності вакансії, а також ресурсів для утримання майстерні.

Більшість цехових статутів передбачала утримання майстрами всього персоналу. Майстри тримали кухню, де харчувалися підмайстри та учні. Як правило цим займалася дружина майстра, іноді наймали кухарку або помічницю.

Дбаючи про високу якість продукції та репутацію цеху, його керівництво ускладнювало завдання перед тими, хто складав екзамен. Виготовлення штуки (шедевра) було справою непростюю. Так у цеху голкарів потрібно було протягом чотирьох тижнів виготовити по 500 голок трьох типів: кравецьких, купшнірських і шевських. “Штука” у кравецькому цеху включала пошиття плаща, верхнього чоловічого вбрання, жіночої сукні та ризи священика. “Майстерська штука” була обов’язковою в усіх цехах окрім цирюльників, котрі замість “штуки” мали іспит з теорії та практики (пускали кров, ставили банки). Звичайно, сини та зяті цехових майстрів мали більше шансів стати майстром, аніж рядові підмайстри.

Сеньйори міст та держава, які затверджували і підтверджували цехові статuti, намагалися через цей процес керувати ремісничими корпораціями. Окрім податків і міських повинностей (участі в ремонті укріплень, мостів та доріг) цехи отримували завдання по обороні самих міст. Своїм коштом вони мали утримувати певну частину міських укріплень і обороняти їх, забезпечивши участь цехового підрозділу, озброєного коштом цеху. Так у Львові у 1445 р. за ремісничими об’єднаннями закріпили 17 міських веж, які вони мали обороняти: Краківську браму доручили кушнірам; Струмилову вежу – хутровикам, миловарам і бляхарам; третю вежу – мечникам; четверту – ткачам; п’яту – шапкарам і сідлярам; пошту – пиво- і медоварам; До-

мініканську – лимарям; Королівську вежу – мулярам, поворозникам і токарям; Бернардинську – шевцям; вежу між бернардинами і Галицькою брамою – гончарам; Галицьку Браму – кравцям; Золотарську – золотарям; тринадцяту – різникам; чотирнадцяту – столярам, бондарям і стельмахам; п’ятнадцяту – ковалям, слюсарям і голкарям; шістнадцяту – крамарям; сімнадцяту – пекарям. Але цей розподіл не відповідав цеховому поділові, бо, наприклад, мечники ще входили до спільного цеху з ковалями, слюсарями та голкарями.

За це цехи отримали певне внутрішнє самоврядування. Цеховій старшині належала судова і поліцейська влада над своїми членами, право покарання за різні провини, накладення штрафів аж до короткочасного ув’язнення. Фактично цехи ставали своєрідними маленькими державами і вели нерідко нерівну і нещадну боротьбу

Емблема цеху Камбіо в Перуджі (XIV ст.)
Мініатюра з цехового статуту

як зі спробами сеньйорів підпорядкувати їх шляхом поставлення своїх цехмістрів, так і з конкурентами на ринку.

Основним органом цехового управління були загальні збори всіх членів цеху, на яких обиралася і звітувала цехова старшина. Судові функції цехової старшини охоплювали всі сфери діяльності, окрім важких карних злочинів та окремих аспектів сімейного права (яке з XII ст. належало до компетенції церкви). Звичайно цехові суди розглядали перш за все справи з промислових питань. Іноді вищим арбітром у спірних справах служив Миський суд лави. Цехові старшини також завідували цеховим майном, вели цехову касу, яка поповнювалася за рахунок внесків за учнів, від підмайстрів, штрафів, подарунків, пожертвувань за заповітами, тимчасових зборів, які призначалися старшинами у скрутних періодах. З каси підтримували збіднілих членів цеху і займалися благочинною діяльністю. Старшини також стежили за моральною стороною та поведінкою членів цеху. Але головним їх обов'язком був нагляд за виробництвом. Вони стежили, щоби майстри не вживали недоброякісної дешевої сировини і виготовляли якісні вироби. Взагалі цехова регламентація з часом охопила найдрібніші сторони цехового життя.

Так як число майстрів було обмеженим, то останні намагалися залишити майстерні синам або зятям, через що "визволення" підмайстрів постійно ускладнювалося, останні почали організовувати власні корпорації із своїми статутами і вести боротьбу із майстрами (з XIV ст.), хоча корпорації (братства) підмайстрів знаходилися під опікою тих же майстрів. Згодом з'явилися подекуди навіть корпорації учнів. Останні, особливо учні будівельних професій, добилися встановлення плати за роботу у майстра (тобто на будівництві). Більшість учнів самі платили за навчання.

Статuti регламентували і кількість замовлень, які міг прийняти один майстер і кількість виробів на вільний продаж. Зрозуміло, що цех встановлював єдині ціни. Підмайстри, які не могли з різних причин "визволитися" – організовували своє позацехове виробництво. Таких майстрів називали "партачами" і цехи з ними нещадно боролися. Іноді виникали цілі корпорації

позацехових ремісників, особливо євреїв, яких до цехів у більшості міст не приймали. Пізніше право дозволяло нецеховим реалізувати свої товари на ярмарках.

"Партачі", однак, знаходили покровителів – їх діяльність розгорнулася на так званих "юрідиках" – частині міської території, яка на правах приватної власності належала різним феодалам або церкві. Там вони отримували не тільки захист від цехів, але й гарантовані замовлення, звичайно, за демпінговими цінами. Проти такої діяльності цехи вели постійну боротьбу всіма способами.

З часом цехові правила все більше ускладнювалися. З XIV ст. в німецьких містах стали брати в учні лише дітей, народжених у законному шлюбі вільних і "чистих" батьків. Ця умова виключила весь міський люмпен-пролетаріат, могильників, підмітальників вулиць, чистильників каналізацій, катів та ін. Зріс термін навчання (у Німеччині в середньому до трьох років, а в Англії з XIV ст. навіть до семи), різко обмежувалося число учнів. Майстрам заборонили ухилятися від найму підмайстрів шляхом збільшення числа учнів. Робочий день доходив до 16 годин з обов'язковим вихідним в неділю та на великі церковні свята. Змінювалася система плати з метою підняття продуктивності – з поденної на відрядну (за виконану роботу).

З XV ст. мандрівки підмайстрів у інші міста з метою набуття майстерності стали обов'язковими. Такі центри як Мілан, Констанц, Базель, Страсбург, Фрайбург, Майнц, Шпейер, Кельн, Трір, пізніше Дрезден, Магдебург, Франкфурт на Майні та інші (у наших землях Львів), які славилися майстрами певних професій, стали місцем напливу підмайстрів з усієї Європи. "Штука" або "шедевр" на екзамені стали обов'язковими у всіх країнах, окрім Англії, з XIV ст. Подальша регламентація цехового ремесла вела вже до стримування самого виробництва, що стало помітним особливо з появою *мануфактур*, які були провісниками майбутнього промислового заводського виробництва.

У великих містах окремі цехи, які виділилися завдяки дешевій місцевій сировині, високій якості виробів і були орієнтовані на експорт. В містах Італії вже у XIII ст.,

Брюгге. Гільдія виробників сукна. (1288-1486 рр.)

наприклад, на чолі кожної майстерні, яка входила до цеху флорентійських суконників, стояв багатий торговець, який займався організацією вивозу і збуту продукції. З таких купців склався вищий прошарок подібних цехів, які в системі міського ремесла стали «старшими». В цих цехах самі ремісники перейшли на становище підлеглих.

Найбільш численними і популярними були цехи, які займалися виробництвом харчових продуктів: пекарі, мельники (млини пройшли еволюцію від ручних жорен до млинів з водяним та вітровим приводом), різники, пивовари. Далі йшли кравці, шевці, столяри, теслі, популярними залишалися професії ткачів, з обробки чорних та кольорових металів, кості, каменю, а також ювелірні ремесла та виробництво предметів розкоші. З'явилися професії годинниківів, людвисарів (ливарників гармат), каменотесів, зодчих, ляпцидів (скульпторів) та малярів.

Ремісники склали більшу частину населення міст. Наприкінці XIII ст. у Парижі було 350 цехів, які мали 4159 майстрів.

У XIV ст. – у Відні було 77 цехів з 450 майстрами, у Нюрнберзі – 50 цехів з 1217 майстрами, Ростоку – 44 цехи, Страсбурзі – 29, Аугсбурзі – 17 тощо. У XV ст. у Відні вже було 77 цехів, Ростоку – далі 44, Страсбурзі – 43 і т. д. У Гамбурзі (1376 р.) перше місце за кількістю майстрів займали пивовари (181), за ними йшли пекарі (69), різники (57) та рибалки (31). У Страсбурзі (1467 р.) було 29 пекарів білого хліба, але ця кількість не забезпечувала потреб міста. У Нюрнберзі (1363 р.) перше місце займали майстри з обробки металів (337), потім майстри з вичинки шкіри та шорники (разом 152). У Франкфурті у 1387 р. ткачів було 309, з яких 272 були ткачами тканин з шерсті. У Львові на кінець XV ст. працювали представники 133 професій.

§ 4. Гільдії. Торгівля відродилася дещо раніше за ремесло. Власне вона спонукала до бурхливого розвитку ремесла. Через відсутність безпеки торговці мусили об'єднуватися в окремі гільдії за напрямками та інтересами. Гільдії наймали судна, транспорт і охорону караванів. Ризик окупувався сторицею. Торговий прибуток в кілька разів перевищував затрати. Особливо вигідною була торгівля з Візантією та арабським Сходом і Півднем, звідки в Європу йшли предмети розкошу та прянощі, які завойовували місце у європейських кухнях. Розквітла торгівля на Середземному морі (Венеція, Генуя, Амальфі, Піза, Марсель), а пізніше – на Балтиці. З'явилися потужні торговельні флоти і пов'язані з ними ремесла у портових містах. Почали розцвітати річкові порти, відновлюватися давні римські сухопутні дороги і будуватися нові. Міста стали добиватися узаконення прав на щотижневі торги (для найближчої округи) та щорічні ярмарки (для сусідів як місцевих, так і зарубіжних). Число і тривалість останніх непинно зростали, а торговельні мита збагачували як міську скарбницю, так і власників міст.

Торговельні гільдії (їх статuti з'явилися раніше, ніж цехові), які зростали і багатіли, почали відчувати тягар сеньйорату і необхідність зміни свого становища. Торговельний капітал народив банківський. Італійські банкіри стали відкривати філії у торгових центрах Європи і через розписки позбавляти своїх клієнтів від небезпечних пе-

ревежень золотої і срібної монети. Здавши монети в контору філії банку в Лондоні і отримавши розписку, купець міг за цією розпискою отримати монети в конторі банку у Флоренції або Пізі. Різноманітність монет (лише в німецьких землях карбували більше 200 різновидів монет) породила професію мінняйлів, які також переростали у банкірів. У італійських містах цехи та корпорації мінняйлів були найбагатшими. Накоплені ресурси дозволяли банкірам виступати кредиторами вічно потребуючих коштів феодалних дворів.

Вже з рубежу XI–XII ст. сформувалося т. зв. “*складське право*”, коли певні міста отримували право складу певних товарів. За цим привілеєм купці, які проїжджали через місто, мусли на певну кількість днів зупинятися і виставляти свої товари на продаж. Місцеві купці закупували їх оптом, складували, а пізніше перепродували далі. Це право дозволило багатом міста швидко розвиватися і процвітати. Львів отримав у 1380 р. право складу східних товарів, що спричинило його бурхливий розвиток, а право складу угорських вин дозволило Самбору звести кам'яні укріплення.

Купецькі корпорації також добивалися права заснування в інших містах своїх факторій з церквами, складами і банками. Були такі факторії німецьких та італійських купців і у Львові, німецькі купецькі двори у Новгороді.

§ 5. Міське право. Міста прагнуло звільнення від опіки сеньйора і знайшло вихід. Воно вирішило просто відкупитися від сеньйора, справно сплачуючи останньому податки і подарунки, в обмін на внутрішню автономію з міським виборним самоврядуванням. У XII ст. почало складатися спеціальне міське право. Для більшості міст Німеччини, Центрально-Східної та Північної Європи його основою стало *магдебурзьке право*. У 1188 р. міщани Магдебурга отримали відповідний привілей від свого сеньйора – магдебурзького архієпископа. Магдебурзьке право було сформоване на базі “Саксонського зеркала” (давнього середньонімецького права) та постановов суду шеффенів Магдебурга. Міста отримали самоуправління (виборний магістрат у складі райців-консулів, які обирали бур-

гомістрів), податковий і судовий імунітет (виборний суд лави на чолі з війтом, який мав право розгляду усіх судових справ, аж до найтяжчих злочинів), право на земельну власність, різноманітні пільги в торгівлі та промислах (які оформлялися відповідними привілеями) та звільнення від повинностей на користь сюзерена (окрім обоної). З XIII ст. магдебурзьке право та його різновиди поступово стали звичними для міст Європи. Були створені кодифіковані збірники магдебурзького права та відповідні трибунали, де вирішувалися спірні питання. Магдебурзькі суди на спеціальних сесіях вирішували справи суперечок міщан зі шляхтою.

Магдебурзьке право поширилося в німецьких землях, Скандинавії, Центрально-Східній Європі, включаючи українські та білоруські землі. У Італії, Франції та ірландських містах отримали розвиток різновиди самоуправління комун, які розвивалися вже у попередній період.

Брюссель. Ратуша (1402 р.)

Повітря міста справді робило людину вільною. Проживши у місті один рік і один день, маючи тут нерухомість, можна було стати громадянином міста. Міста платили власникам-сеньйорам податки, утримували міське ополчення і добивалися нових привілеїв, збільшення числа ярмарок, мит за проїзди міськими територіями. Великі міста добивалися статусу імперських чи королівських і самі ставали своєрідними феодалами, перетворюючись з економічних самоврядних територій на політичні одиниці. Їм була потрібна сильна централізована влада, яка б забезпечила безпеку шляхів і зупинила б усобиці та феодалську анархію. В багатьох випадках у приміських селах, які підпорядковувалися міській владі, повністю скасовувалися всі види залежності і їх населення включалося у міське життя. В Італії це стало правилом.

Розвиток міст і міського самоврядування готував розпад самої феодалської системи. Не покладаючись на власне ополчення, міста почали утримувати наймані загоны, а багаті італійські міста – цілі армії коидотьєрів. За їх прикладом і королівська влада почала створювати підрозділи сержантів. Королі та інші володарі, які спочатку вороже ставилися до спроб міст добитися самоврядування, поступово зрозуміли вигоду існування останніх як джерела поповнення скарбниці і опору в боротьбі з феодалами.

Міста були зацікавлені у сильній централізованій владі, здатній провести інтеграцію ринків та добитися безпеки доріг від розбійників. Королівська та герцогська влада поступово перейшла від стримування розвитку міського самоврядування до масового надання привілеїв, широко спираючись на підтримку міст. Рівночасно і самі феодали почали розуміти вигоду від міст (перш за все для наповнення власної скарбниці) і стали надавати містам привілеї на самоврядування. Такі приватновласницькі міста (церковні і світські), отримавши відповідні привілеї, часом відрізнялися тільки тим, що вносили плату не королівським міністеріалам, а конкретному власникові. При цьому останній нерідко добивався для міста додаткових привілеїв (права складу чи збору додаткових мит), бо збільшення доходів міста автоматично збільшувало і його власні доходи.

§ 6. Боротьба за міські права. Процес звільнення міст від опіки феодалів протікав повільно. Феодали довго ще не віддавали своїх прерогатив. Втручалися у міські справи, ставили в підвладних їм містах половину магистратів, призначали війтів (у ряді країн ця посада стала *синекурою* [нім. *Sinekure* від лат. *sine cūra* – без турботи; тобто добре оплачувана посада, яка не вимагала великих зусиль] для феодалів і міста почали викупувати її, ставлячи своїх лентвійтів), конкурували з міським ремеслом (підтримуючи партачів на своїх юридиках) і просто розорювали міста, блокуючи шляхи. У відповідь міста захищали збройною силою свої права, зокрема не дозволяли шляхті забирати своїх підданих, які набули у місті нерухомості або отримали міське право.

Міста стали творити політичні і військові союзи, відверто підтримувати сильну централізовану владу і втручатися в усобиці феодалів, а також розширювати власну територію (в тому числі і за рахунок купівлі приміських сіл) і формувати навіть власні політичні одиниці. Найбільшим успіхом міст були власні депутати у представницьких органах станових монархій. Прибалтійські міста організували потужний політичний союз – Ганзу з власними збройними силами та флотом, яка стала монополістом на Балтиці і значній частині західноєвропейського узбережжя (докладніше про це див. у розд. 6).

Міста були поліетнічними і багатоконфесійними. У Львові, наприклад, було чотири громади, які мали свої особливі права та привілеї: *католицька* (де домінували спочатку німці, а потім поляки), *православна* (де поряд з українцями були греки), *вірменська* та *юдейська*. Протириччя між різноетнічними та різноконфесійними громадами, які жили окремішнім замкненим життям, допомагали феодалам і центральній владі у протистоянні з містами. Поряд з цим спільні інтереси та співжиття в тісних межах міста приводили до взаємовпливу різних культур (особливо в сферах виробничих). Спільні цехи переважно були між католиками, православними та вірменами (або різноетнічними громадами однакового віросповідання). Мусульмани та юдеї трималися окремо.

Система самоврядних міст продемонструвала їх блискучу здатність до самовививання в екстремальних умовах. Зруйновані та спалені міста швидко відроджувалися без затрат з боку центральної влади або їх власників. Достатньо було тільки на певне число років (від 5–6-ти до 12-ти), залежно від масштабів руйнування, звільнити місто від податків. Так само чинили при заснуванні нових міст, звільняючи останні від податків на 10–20 років наперед, поки на порожньому місці не виростало міське поселення. Звичайно, сюди відразу стікалися підмайстри, які прагнули стати майстрами, купці та інший люд, переважно сільський, щоби стати вільним і набути статусу міщанина.

Міста поступово стали не тільки торговельно-ремісничими, але й потужними культурними центрами. Особливо великий поштовх для розвитку міської культури та науки відбувся після винайдення Іоганном Гутенбергом у Майнці в 1440 р. книгодрукування. Він, зокрема, надрукував т.зв. "42-х рядкову Біблію" – перше повнооб'ємне друковане видання в Європі, визнане шедевром раннього книгодрукування. До кінця XV ст. міста Європи вкрилися мережею власних друкарень. Так як життя в місті вимагало знань грамоти, в першу чергу латинської мови, якою видавалися закони, статuti та інша документація, це покликала до розвитку міські школи. Освічена міська еліта виступила замовниками і меценатами мистецьких творів.

§ 7. Кількість населення, розміри і зовнішній вигляд. Місто доби класичного середньовіччя – це апогей розвитку міської європейської культури за весь період від падіння Римської імперії до початку промислової революції. Питомисть планування, багатство архітектурних форм і розвиток мистецтва в містах готичної епохи пояснюються економічною і демографічною ситуацією.

У 1000 р. загальна чисельність населення Європи складала близько 42 млн. чол., до 1300 р. вона зросла приблизно до 73 млн. З 1300 по 1340 рр. темпи її зростання почали скорочуватися через спустошливі війни, голод і економічні катаклізми. Коли ж в 1347–1351 рр. в Європі була епідемія чуми ("Чорна смерть"), приріст на-

селення різко внів і не зупинився навіть на нульовій відмітці: чисельність населення скоротилася приблизно до 51 млн. чол. В деяких містах Італії рівень смертності досягав 50 відсотків. Повернутися до високих показників зростання чисельності населення Європа змогла лише на початку XVIII ст. Зміна загальної демографії, безперечно, вплинула на зміну міської демографії.

З XI ст. міста у Західній Європі міцніли і зростали надзвичайно активно. В цей період з'являлося багато нових міст, зокрема тільки в Центральній Європі – більше 1500, в Німеччині в XIII–XIV ст. виникло близько 700 нових міст. Відродилися і значно зросли за розмірами і старі міста: Флоренція (200 тис. чол.), Венеція (65–100 тис. чол.), Мілан (80 тис. чол.), Неаполь (близько 80 тис. чол.), Париж, (60 тис. чол.), Тулуза, Ліон, Бордо, Генуя (по 50–70 тис. чол. у кожному), Севілья (близько 40 тис. чол.), Кельн (25–40 тис. чол.) і т. д. Зросла і загальна частка міського населення, яка від 5–10 відсотків досягла 20–25 відсотків.

Але розміри більшості середньовічних західноєвропейських міст були вельми невеликі. Так, в Німеччині було більше 4 тис. міст з населенням до 2 тис. мешканців у кожному, 250 міст з населенням від 2 до 10 тис. і лише 15 міст з населенням понад 10 тис. мешканців. Великим місто у Німеччині вважалось місто з населенням 25–35 тис. мешканців, середнім містом 10–15 тис. мешканців, дрібним – від 1 до 5 тис. Навіть у XIV–XV ст. великими вважалися міста з 20–30 тис. мешканців. Тільки небагато з них мали населення, яке перевищувало 80–100 тис. чол. Таких міст, як візантійські Константинополь, Антіохія, Фессалоніки чи Александрія, з населенням більше 100 тис. у Західній Європі не було. Площа типового міста також була вельми малою – від 1,5 до 3 гектарів. Міста площею від 5 до 30 гектарів вже вважалися доволі великими, а попад 50 – просто величезними.

Міста відрізнялися від навколишніх сіл своїм зовнішнім виглядом і щільністю населення. Звичайно вони були оточені ровами і високими кам'яними, рідше дерев'яними, стінам з баштами і масивними воротами. Ворота на ніч зачинялися, мости підіймалися, на міських мурах несли службу вартові. Самі ж городяни, згід-

Сан Джімільяно (Тоскана). Вежі грандів. (бл. 1300 р.)

но графіку, несли варту службу і складала ополчення. Пізніше сторожова служба стала комплектуватися із найманих професіоналів.

Міські стіни з часом ставали тісними, не вмщали всіх споруд. Довкола стін, що оточували первинний міський центр (“бург”, “сіті” чи “град”), поступово виникали передмістя – посади, слободи, населені головним чином ремісниками, дрібними торговцями і селянами. Пізніше передмістя у свою чергу обносилися новим кільцем стін і укріплень. Центральним місцем в місті була ринкова площа, поряд з якою звичайно розташовувалися міський собор, а там, де було самоврядування городян, – ще і ратуша (будівля Міської ради). Люди однакових або суміжних спеціальностей переважно селилися по сусідству, часом утворюючи цілі квартали. Це ж стосується і різноетнічних та різноконфесійних громад.

Оскільки стіни заважали місту рости вшир, вулиці робилися вкрай вузькими (в частині міст згідно із законом – не “ширше за довжину списа”). Будинки, часто дерев’яні, тісно примикали один до одного. Висунені вперед верхні поверхи і круті дахи будинків, розташованих навпроти один одного, ледь не стикалися. У вузькі і криві вулиці майже не проникало проміння сонця.

Вуличного освітлення не існувало, як, втім, і каналізації. Сміття, залишки їжі і нечистоти звичайно викидалися прямо на вулицю. Тут же нерідко бродила дрібна худоба (кози, вівці, свині), свійські птахи. Внаслідок тісняви і антисанітарного стану в містах спалахували особливо спустошливі епідемії, часто траплялися пожежі.

Після хрестових походів знайомство з візантійськими та мусульманськими містами почало давати свої позитивні наслідки. До початку XIV ст. вулиці найважливіших французьких міст, а також найбільших міст Європи, таких як Прага, вже були вимощені камінням. З’явилися міські водогони, рівчаки для стічної каналізації. Обов’язковим атрибутом міст у XIII–XV ст. стали лазні.

Таким чином, міста, городяни не тільки утримували провідні позиції в сфері середньовічної торгівлі і ремесел, мореплавства, створення багатоманітних зв’язків і спільнот нового типу. Вони мали повсюдно значний, хоча дуже різний в різних країнах, вплив на аграрний лад, на становище селян і феодалів, на розвиток феодальної держави. Неабиякою була роль міст і міщанства також в розвитку середньовічної культури, прогресу якої в X–XV ст. вони значно сприяли. Комунальні революції сприяли подальшому зміцненню міст, росту політичного і економічного впливу “третього стану”, особливо купецтва, утвердженню керівної ролі міста щодо села, яка встановлювалася завдяки міським ринкам, вже не контрольованим феодалами. Без сумніву, розвиток міст, особливо зростання їх політичної ролі, були одним з основних факторів, який призвів до падіння феодальної системи.

Контрольні запитання:

1. Які основні ознаки категорії міст? Чим міста відрізнялися від інших поселень?
2. Чим були зумовлені зміни в розвитку міст на межі XI–XII ст.?
3. Чим була викликана потреба для міських ремісників в появі цехів?
4. Для чого цехове керівництво слідкувало за поведінкою своїх членів?
5. Чим загрожували “партачі” цеховим майстрам?
6. Для чого обмежувалося число майстрів у цеху?
7. Для чого виникли банки?
8. Чим були вигідні містам ярмарки?
9. Що було головним у міському праві?
10. Для чого міста боролися за отримання міського права?
11. Що таке магдебурзьке право?
12. Як змінювався зовнішній вигляд міст?

РОЗДІЛ 2: ХРЕСОВІ ПОХОДИ

§ 1. Причини та передумови. В історії європейської цивілізації Хрестові походи утворили цілу епоху. У радянський період вони отримали крайнє негативну оцінку загарбницьких походів європейських феодалів, які супроводжувалися масовим знищенням місцевого мирного населення. Відбиток подібної оцінки можна досі знайти у історичній літературі.

Загалом Хрестові походи можна розглядати як одну із стадій боротьби між Сходом і Заходом, яка розпочалася ще з епохи Греко-Перських війн та завоювань Олександра Македонського (IV ст. до н.е.) і триває досі у вигляді локальних арабізо-ізраїльських та інших конфліктів. Хрестові походи не були випадковим явищем, вони були обумовлені духом часу як форма контакту двох різних світів, не розділених природними перепонами.

З одного боку виступала зростаюча енергія прогресуючого християнського світу, знайомого через численних прочан з станом святих місць, пов'язаних з історією християнства. З іншого – певний занепад мусульманського світу, особливо помітний з часу падіння Багдадського халіфату (1056 р.). Сприяли цьому і такі фактори, як ослаблення Візантійської імперії, вже не здатної контролювати контактну зону між цими двома світами, змученої боротьбою з печенігами, сирійськими норманами і, особливо, турками-сельджуками, та початок конфронтації після церковного розколу у 1054 р.

До другої половини XI ст. східні та південні середземноморські території були розділені між мусульманськими державами, Візантійською імперією, і меншою мірою, державами Західної Європи. Маленькі, брудні й тісні європейські міста з населенням, що рідко перевищувало 10 тис. мешканців, різко контрастували з розкішними східними містами і палацами візантійських і мусульманських володарів. Привезені до Західної Європи із Сходу тканини, зброя, прянощі, ювелірні прикраси створювали міф про величезні багатства східних земель і легкість, з якою їх можливо буде здобути.

Протилежність між двома світами,

азійським і європейським, яка яскраво відчувалася і раніше, особливо загострилася з того часу, як поява ісламу створила різку релігійну протилежність між Європою і Сходом. Зіткнення між ними стало неминучим, тим більше, що як християнство, так і іслам, однаково вважали себе покликаними до панування у всьому світі. Швидкі успіхи ісламу у першому столітті його існування загрожували серйозною небезпечкою європейській християнській цивілізації: до початку VIII ст. араби завоювали Сирію, Палестину, Єгипет, Північну Африку, Іспанію. До них перейшли такі визначні християнські центри, як Александрія, Антіохія та Єрусалим. Перші двоє були на той час поряд з Константинополем і найбільш широкими містами світу.

Перемоги візантійського імператора Льва Ісавра та франкського майордома Карла Мартелла врятували Європу від безпосередньої небезпеки, а подальше поширення ісламу було зупинене початком політичного розпаду мусульманського світу, який був до цього часу страшний саме своєю єдністю. Халіфат роздробився на частини, ворожі одна до одної. З другої половини X ст. Візантійська імперія, яка постійно залишалася форпостом Європи проти Азії, отримала навіть можливість повернути депо із втраченого раніше. У 961–970 і 975 рр. візантійські імператори-полководці Никифор Фока та Іоанн Цимісхій відвоювали у арабів о. Крит і північно-західну частину Сирії разом із Антіохією (відвоювати Палестину вже не вдалося).

У XI ст. ситуація знову змінилася не на користь християн. З глибин Азії виїшли турки-сельджуки, які під проводом Шакір-бека (пом. 1059) і Тогул-бека (пом. 1063) підпорядкували своїй владі більшу частину Ірану і Месопотамії. Син Шакіра, Алп-Арслан, спустошив Вірменію, значну частину Малої Азії, розгромив при Манцикерті візантійську армію, у складі якої були руські дружини, і взяв в полон імператора Романа Діогена (1071 р.).

Між 1070–1081 рр. сельджуки відібрали у єгипетських Фатимідів Сирію і Палестину (Єрусалим було здобуто у 1073 р.), а у візантійців всю Малу Азію. У 1085 р. тур-

ки здобули Антіохію. З'явилася загроза самому Константинополю. Імператор Олексій Комнін, "зв'язаний" на Балканах (причорноморські кочовики печеніги загрожували навіть околицям візантійської столиці) і Півдні Італії (у 1071 р. нормани, очолювані герцогом Робертом Гвіскарром, захопили останню візантійську фортецю на Півдні Італії – Барі та зробили спробу завоювати територію Епіру у західній частині Балканського півострова), змушений був звернутися до Заходу по допомогу.

Отці Церкви ще у попередні століття сформувавши ідею загальнохристиянської священної війни для звільнення і захисту Святої Землі від влади мусульман. Їхні ідеї у ранньосередньовічній Європі не тільки проповідували, але й намагалися активно втілювати не лише західноєвропейські держави, але і, в першу чергу, Візантія, котра прагнула повернути собі втрачені раніше близькосхідні провінції, імператори якої мали офіційний титул "захисників християн". Однак, через догматичні суперечності між Східною і Західною церквами, а згодом і церковний розкол 1054 р., ці війни з іновірцями мали лише локальне значення. Візантійський імператор був готовий піти на діалог щодо об'єднання церков і з 1089 р. знаходився у контактах з папою **Урбаном II (1088–1099)**. У той час до Урбана II прибула і церковна делегація Київської митрополії, яка взяла участь у церемонії перенесення мощей св. Миколая у Барі, перед тим викрадених з гробниці у Мірі Лікійській.

Щоправда, невдовзі ситуація у Візантії знову змінилася. Не дочекавшись реальної допомоги від Заходу, блискучий дипломат і полководець Олексій Комнін вдався до давньої і випробуваної імперської політики – "*divide et impera*" ("поділяй і володарюй"). У 1082 р. у битві при Діррахії на території Епіру (тепер Албанія) нормани були розгромлені візантійським військом, значну частину якого становили найманці – турки-сельджуки. У 1091 р. печеніги підступили до мурів Константинополя, але візантійці змогли відбити їхній наступ, уклавши союзний договір із половцями, котрі розгромили печенігів. Таким чином, перед початком Першого хрестового походу Візантія уже не потребувала допо-

моги західноєвропейських держав так гостро, як раніше. Але сама ідея була запущена в дію.

Ця ідея вже втілювалася на території Піренейського півострова, де тривала *Реконкіста*. Зокрема, для допомоги розгромленому берберами кастильському королю Альфонсу VI у 1089 р. папою Урбаном II було організовано хрестовий похід. У цьому поході брали участь переважно французькі лицарі, котрі допомогли кастильцям втримати завойовані території включно з містом Толедо.

Серед європейців у X–XI ст. мирні походи на прощу до Святої Землі були надзвичайно популярними. В цей час особливого відтінку набули аскетичні настрої, підігріті очікуванням кінця світу, які знаходили собі вихід у різноманітних духовних подвигах і численних паломництвах до святих місць Палестини, і зокрема єрусалимського храму Гробу Господнього. Люди йшли в небезпечні подорожі до Палестини, щоби принести звідти сорочку, випрану у водах Йордану, у якій мали бути поховані. У 1064 р. архієпископ майнцький Зігфрід вирушив до Палестини з 7-тисячним натовпом прочан.

Арабські правителі переважно не чинили перешкод християнським прочанам, бажаючи відвідати місця, пов'язані з життям і воскресінням Ісуса Христа. Постійний приплив прочан приносив певні прибутки тамтешнім володарям. Крім того і для мусульман Єрусалим теж був і залишається святим містом. Але час від часу релігійний фанатизм мусульманських правителів проявлявся дуже відчутно. Так фатимідський халіф аль-Хакім звелів у 1010 р. розрушити храм св. Гробу. Це відразу ж викликало реакцію римського папи **Сергія IV (1009–1012)**, який виступив з проповіддю Священної війни. Тоді ця проповідь ще не запалала широкі кола лицарства. По смерті ал-Хакіма храм було відновлено. Утвердження у Палестині турків-сельджуків зробило паломництва християн більш важкими, дорогими і небезпечними. Багато плігримів ставали жертвами фанатизму, значна частина потрапляла у рабство. Розповіді тих, хто повертався, розвивали у християн Заходу почуття суму від такої долі святих місць.

Величезні розміри сирійських і палестинських міст, багатства міських ринків і храмів вражали західноєвропейських прочан, породжуючи захоплення і заздрість. Ці почуття для християнських палігримів в умовах їхнього власного злиденного життя швидко переростали у ненависть до іновірців – мусульман і євреїв. Їх відверто отожнювали з язичниками, котрих належало знищити або у будь-який спосіб змусити прийняти християнство.

До другої половини XI ст., не зазнаючи масових нападів варварських племен, Західна Європа пережила певне демографічне піднесення і на її територіях відбулася внутрішня колонізація неосвоєних земель. Тому вільних земель для поселення і придатних для ведення сільського господарства уже не залишилося. Перенаселення стало відчуватися вже наприкінці 80-х – на початку 90-х років XI ст. Для освоєння нових земель потрібні були великі витрати задля осушення боліт чи викорчування лісів та чагарників. Міжусобні війни феодалів, які тривали майже у всіх європейських державах, перешкоджали розвитку торгівлі та стримували ріст міст, що бурхливо прогресували. Напрута у суспільстві більшості держав Європи зростала і потребувала негайного вирішення усіма можливими засобами. Тому надзвичайно популярними і актуальними серед селян стали ідеї організації хрестового походу на Схід для визволення “святого міста” Єрусалима, і для здобуття нових та кращих земель, відібраних у мусульман.

Багаті торгові міста Італії (Піза, Амальфі, Генуя і Венеція) готові були підтримати хрестоносців в надії на перспективі торговельних вигод від утвердження християнства на Сході. Ідея здобуття нових земель, загалом була приваблива і для численного прошарку малоземельних і безземельних лицарів з числа молодших синів князівських та баронських родин, котрі розраховували здобути славу на Сході й збагатитися.

Активним ініціатором хрестового походу на Схід у Західній Європі була католицька церква, політичні позиції якої особливо посилювалися у період боротьби за інвеституру. Під час гострого конфлікту з імператорською владою необхідно було кон-

солідувати населення європейських держав вигідною і привабливою політичною ідеєю. Успішний похід окрім військово-стратегічних і економічних вигод створював сприятливі умови для об'єднання християнської церкви, послабленої попереднім розколом 1054 р. Таким чином, з огляду на суспільно-економічну кризу, усі соціальні стани і прошарки населення західноєвропейських держав підтримували ідеї організації великого загальноєвропейського хрестового походу проти мусульман до Палестини.

Слід зазначити, що терміни “хрестовий похід” і “хрестоносці” не вживалися XI–XII ст. Тоді говорили і писали: “похід у Єрусалим”, “проща до Гробу Господнього”, “заморський похід”; “священна дорога” або “діяння”; лицарі-хрестоносці називалися: “воїни Христа”, “палігрими”, “єрусалимці”, “Божий народ”. Термін “хрестовий похід” виник не раніше 1250 р., переважно в значенні походу проти єретиків або іновірців.

§ 2. Близький Схід перед Хрестовими походами. Кочовики турки-сельджуки, яким допомогло об'єднатися прийняття у другій половині XI ст. суннітського ісламу, змогли захопити більшу частину Малої Азії і Сирії та відтіснити візантійців до вузької прибережної смуги Босфору і Дарданелл. Від єгиптян турки відвоювали палестинські землі. Завоювавши територію Малої Азії, Сирії і Месопотамії, султан **Алп-Арслан (1063–1072)** ліквідував Багдадський халіфат, заснувавши велику поліетнічну державу. Це об'єднання виявилось нестійким і у 1092 р. по смерті його сина і спадкоємця **Мелік-шаха (1072–1092)** султанат Сельджуків розпався на окремі взаємно ворожі держави, де правили султанові сини, племінники або узурпатори. Частину цих правителів, зокрема емірів Аміді і Хімса фінансувала шіїтська династія єгипетських халіфів Фатимідів, зіштовхуючи з сусідами. На території Малої Азії сформувалася одна із найбільших держав турків-сельджуків – Іконійський (Румський) султанат. Іконійський султан **Килідж-Арслан (“Лєвова Шабля”) (1092–1107)** вважав себе єдиним законним спадкоємцем влади Мелік-шаха, і воював проти решти малоазійських і месопотамських емірів, намагаючись підпорядку-

вати їхні землі. Резиденція цього правителя знаходилася в м. Нікеї, а згодом у Коньї (Іконії). Європейські хроністи називали його "Соліманом" і саме через його землі хрестоносці та візантійці запланували і згодом із кровопролитними боями провели свої війська до Сирії та Палестини.

В Сирії та Палестині вирувала напружена боротьба дрібних емірів. На початку 90-х років XI ст. Палестину і Південну Сирію контролювали сунніти, Північну Сирію – шіїти. Вони продовжували воювати між собою навіть тоді, коли на їхні території вторгалися хрестоносці та візантійські війська. Емір Антіохії **ал-Ягі Сіан (1087–1098)** ворогував з емірами Дамаска і Халеба. Фатиміди продовжували боротися за повернення Палестини та Сирії. В **серпні 1098 р.** Єрусалим, що перебував під владою турків-сельджуків, був завойований військами єгипетського халіфа **ал-Мосталі (1094–1101)**.

Прорив турків-сельджуків в Анатолію і на Близький Схід мав дуже негативні наслідки для Вірменії. Сельджуки захопили Васпуракан, Ані і Карс, певною мірою розірвавши Вірменію. Більшість населення з зайнятих мусульманами областей відійшло в Кілікію, де у 1080 р. виникло окреме Кілікійське Вірменське царство, престол якого займав представник правлячої династії Рубен I. Зрозуміло, що Кілікійська Вірменія позитивно поставилася до хрестоносного руху і стала єдиним дієвим союзником держав хрестоносців на Близькому Сході. Кілікійське царство складалося з напівнезалежних князівств, які окрім сельджуків побоювалися також візантійської опіки. Воно охоплювало території Північної Месопотамії, Каппадокію і частину північно-східної Сирії вздовж узбережжя Середземного моря. Правителі Кілікійської Вірменії претендували також на Едессу, Антіохію і Тарс, де більшість населення складала сирійці та вірмени.

Від **1078 р.** на території Сирії діяла ворожа всім іншим державам шіїтська терористична секта *асасинів*. Її лідер **Хасан ас Сабах** (відомий за назвою "Старець Гори") вважався живим пророком і мав резиденцію у перській фортеці Аламут та сирійській фортеці Баніяс. Асасини були мусульманами, однак не визнавали жодної із існу-

ючих мусульманських держав, незалежно від конфесійної приналежності їх правителів. Індивідуальним терором смертників асасини знищували мусульманських можновладців, або з допомогою наркотику (тапшпу) ламали їх волю.

Гострі військово-політичні і міжконфесійні протистояння ісламських держав Близького Сходу створювали ілюзію легкого завоювання сирійських і палестинських територій для їх противників.

§ 3. Джерела. Хрестові походи знайшли відбиток в численних тогочасних хроніках. Багато безпосередніх учасників походів стали авторами розповідей про ці походи. Кращими джерелами з історії Хрестових походів є праці хроністів: **Вільгельма Тірського (1130–1193)**, родом з Єрусалима, автора 22 книг з історії Хрестових походів; **Роберта**, монаха, автора 8 книг про події з 18 листопада 1095 до 12 серпня 1099 рр.; **Ордеріка Віталія (1075–1142)**, автора 13 книг "Церковної історії" (1142 р.); **Гвіберта Ножанського (1053–1124)**, абата монастиря св. Марії Ножанської, автора "Єрусалимської історії" за 1095–1100 рр.; **Альберта Аахенського (XII ст.)**, автора "Історії єрусалимського походу" (бл. 1120 р.); **Фульхерія з Шартра (1059 - після 1127)**, капелана Балдуїна I; **Рауля з Канна (1080–1130)**, автора праці "Про діяння Танкреда" (1112–1118 рр.); **Раймунда Агільського**, капелана графа Раймунда Тулузького і учасника Першого хрестового походу (1099 р.); **Петра Тудебода**, також учасника Першого хрестового походу (1099 р.); **Даниїла**, руського ігумена, автора "Паломника" (1093–1113 рр.); **Одо Діогільського (пом. 1168)**, учасника Другого хрестового походу; **Оттона з Фрейзінгена (після 1111–1158)**, єпископа, також учасника Другого хрестового походу; **Якова де Вітрі**, автора "Східної історії" за 622–1219 рр. (бл. 1220 р.); **Бернарда Скарбника**, автора "Хроніки хрестових походів" (бл. 1230 р.); **Арнольда з Любека (бл. 1140–1212)**, автора відомої німецької хроніки, доведеної до 1209 р.; **Роже́ра з Говедена**, автора історії Англії, продовжувача Беди Вельмिशановного (1202 р.); **Гальфріда Винороба**, автора праці "Шлях Річарда, короля Англії у Святу землю, 1190–

1194 рр.” (бл.1200 р.); **Жоффруа Вільлардуена** (бл.1155–бл.1213), маршала Шампані, учасника Четвертого хрестового походу, автора мемуарів про здобуття Константинополя (бл.1210 р.); **Робера де Кларі**, ще одного учасника цих подій, автора праці “Завоювання Константинополя”; **Матвія Паризького (1200–1259)**, насправді англійського історика; **Жана Жоанвіля** (бл.1224–1318), соратника і біографа Людовика IX; **Готфріда Больє**, духівника Людовика IX; **Вільгельма Тріполійського (1201–після 1273)**, автора “Книги про стан сарацинів після повернення короля Людовика з Сирії”, та інших.

§ 4. Клермонський собор і похід бідноти. У Клермоні (Франція) з 18 по 27 листопада 1095 р. під головуванням папи Урбана II відбувся черговий церковний собор Західної церкви. В останній день засідань собору папа звернувся до присутніх із палким закликком припинити міжусобні війни і вирушити у благословенний церквою визвольний хрестовий похід до Палестини з метою звільнення християнських святинь від влади мусульман. Урбан II обіцяв узяти під захист церкви майно і землі тих, хто вирушить у хрестовий похід до Святої Землі. Усім учасникам майбутнього походу церква гарантувала прощення гріхів. Їх також звільняли від повернення боргів. Кредиторам під загрозою церковного відлучення категорично заборонялося вимагати відшкодування цих боргів.

“Бачачи, як віра християнська безмежно попирається всіма – і духовенством, і мирянами, як володарні князі невинно воюють між собою, то одні, то інші – в чварах один з одним, миром всюди нехтують, блага землі розкрадаються, багато хто несправедливо перебуває закутим в полоні, їх кидають в найжакливіші підземелля, змушуючи викуповувати себе за непомірну платню, або піддаючи там потрійним тортурам, тобто голоду, спразі, холоду, і вони гинуть в безвісті; бачачи, як піддаються насильницькій нарузі святині, йдуть вогнем монастирі і села, не щадячи нікого зі смертних, глузують зі всього божественного і людяного; почувши також, що внутрішні області Романії¹ захоплені у християн турка-

ми і піддаються небезпечним і спустошливим нападам, папа [Урбан II], спонукуваний благочестям і любов'ю і, діючи за помахом Божим, перевалив через гори і за допомогою відповідним чином призначених легатів розпорядився скликати собор в Оверні², в Клермоні – так називається це місто, де зібралися триста десять єпископів і абатів, спираючись на свої палиці” – читаємо у джерелі.

Заклик папи викликав неймовірний ентузіазм серед присутніх, більшість із яких почала нашивати на одяг хрести. Лунали вигуки: “*Deus vult!*” (“*Бог того хоче!*”). Ці слова стали бойовим гаслом хрестоносців. По усій Європі з Клермона розійшлися проповідники, які закликали усіх християн незалежно від їхнього правового статусу і майнового становища взяти участь у хрестовому поході. Екзальтація у суспільстві європейських держав була великою, особливо активно зреагували на заклик найбідніші стани населення. Більшість селян готова була йти озброєними в похід відразу, не чекаючи участі у поході військових.

Серед найпопулярніших проповідників ідей походу був **Петро Пустельник з Ам'єна** (бл. 1050–1115). Його проповіді негайного хрестового походу стали надзвичайно популярними у французьких землях. Селяни довіряли йому як пророку і готові були йти за ним будь-куди. Одночасно в німецьких землях величезні маси селян-хрестоносців зібрали дрібний лицар **Вальтер** (на прізвисько **Голяк**) та священник на прізвисько **Готшалк** (Жебрак). До них приєдналися молодші сини дрібних феодалів, численні мандрівні ченці, жебраки, злодії та повії. Троє вождів повели цей натовп на Константинополь, щоби звідти переправитися до Палестини. Навздогін йому рупили і інші загони селянського хрестоносного ополчення. Проходячи французькими і німецькими землями без харчів і обозів, ці загони нападали на місцевих селян, грабуючи і вбиваючи їх, а також на євреїв, котрих вважали винними у смерті Ісуса Христа.

18 травня 1096 р. натовп хрестоносців під командою графа **Еміха фон Лейнінгена** підійшов до міських murів Майнца і **вимагав випустити** їх до міста. Архієпископ

¹ Романія – земля ромеїв, тобто Візантія.

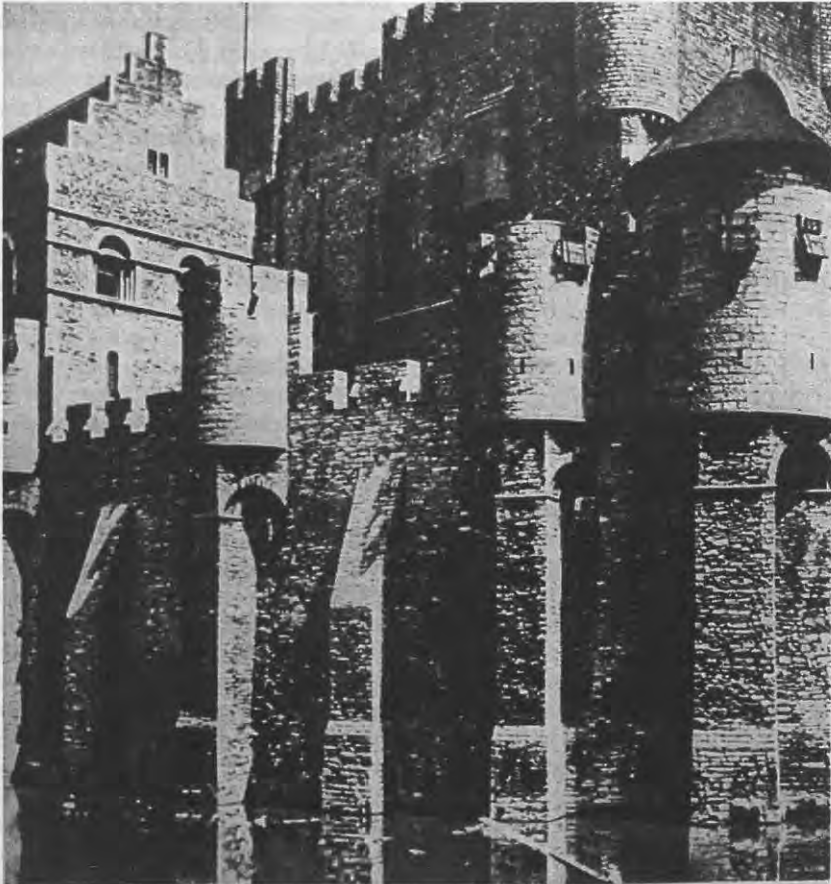
² Овернь – історична область у Центральній Франції.

Рутгард три дні не впускав хрестоносців, але згодом наказав відкрити міські брами, а сам виїхав з міста. Хрестоносці влаштували масову різанину в єврейському міському кварталі. За два дні загинула вся єврейська громада Майнца, яка налічувала півтори тисячі осіб. Невдовзі великі стихійні єврейські погроми відбулися у Кельні, Шпеєрі, Вормсі, Трірі, Магдебурзі, Празі, Меці, Регенсбурзі, Руані, Реймсі, Вердені, та інших містах.

Угорський король **Кальман Книжник (1095–1116)** виставив на кордонах військо, погодившись пропустити хрестоносців, за умови, що ті будуть поводитися мирно. Першими підійшли загони, очолені Готшалком. Тут отримали звістку, що чеський король Бржетислав II знищив загони графа Еміхо фон Лейнінгена, які грабували чеські землі. Ополчення Готшаль-

ка почало із помсти пустошити міста Ніш і Белград. Угорське військо короля Кальмана оточило хрестоносців поблизу м. Месбурга (Семлін, Угорщина) і знищило їх. Загони Петра Пустильника і Вальтера Голяка, навчені гірким досвідом попередників, пройшли спокійно через угорську територію. Військо Кальмана Книжника стежило за ними вздовж усього шляху. Вже в болгарських землях розпочалися грабунки і довелося пробиватися до Візантії з боями. Хроністи оцінюють чисельність селян-хрестоносців, які прибули до Візантії, у 180 тис. осіб, але дослідники правомірно сумніваються у вірогідності цих цифр.

1 серпня 1096 р. це військо побачив візантійський василевс Олексій Комнін. Досвідчений воїн він намагався переконати вождів дочекатися доки підійдуть загони лицарів. Фанатична зверхність ченця-

Гент. Замок графів Фландрських (III-XIV ст.)

проводиря, а також грабунки, які супроводжували пересування цього "війська" призвели до того, що візантіїці у вересні 1096 р. переправити загопи Петра Пустельника на азійський берег.

Після переправи Петро Пустельник та Вальтер Голяк отаборилося біля Єленополя на північний захід від Нікеї і почали грабувати навколишні землі. Безладний і погано озброєний натовп хрестоносців був перебитий турками-сельджуками за один день **25 жовтня 1096 р.** у битві при Нікеї. Вальтер Голяк загинув, а Петру Пустельнику разом із жалюгідними залишками хрестоносного ополчення вдалося втекти до Босфору і пізніше приєднатися до лицарського війська. Погано підготований і некерований масовий похід європейської бідноти на Схід закінчився нищівною поразкою.

§ 5. Перший хрестовий похід (1096–1099). Події 1096 р. прискорили організацію походу, у якому взяло участь західноєвропейське лицарство. Перший хрестовий похід не зміг очолити жодний із великих європейських монархів, у чиїх землях формувалися хрестоносні війська. Імператор Священної Римської імперії Генріх IV був відлучений від церкви через конфлікт з папою у боротьбі за інвеституру. Французький король **Філіп I (1067–1108)** перебував під церковним відлученням через розлучення з королевою і свій повторний шлюб із графінею Бертрадою.

З впливових васалів імператора у хрестовий похід вирушив лише герцог Нижньої Лотарингії **Готфрід Бульонський**, котрий участю в поході намагався спокутувати свої гріхи (участь у пограбуваннях монастирів і вбивствах представників духовенства, які підтримували папу римського). Щоб одержати кошти для походу, він заклав у заставу свої володіння Льезькому єпископові Отберту. На ці кошти Готфрід зібрав найчисленніше військо угруповання – 80 тис. піхотинців і 10 тис. вершників для походу і вирушив до Константинополя через Угорщину і Болгарію.

У Французькому королівстві сформувався чотири хрестоносні армії. Брат короля **Гуго граф Вермандуа** (молодший син Анни Ярославни) у королівському домені зумів зібрати невеликий загін, з яким

пройшов через італійські землі і морем першим добрався до столиці Візантії. Доля утнула з ним поганий жарт. Шторм викинув його корабель на узбережжя Адриатичного моря і він мусив без королівських почесей їхати до Константинополя у супроводі імператорських чиновників.

Герцог Нормандії **Роберт Коротконогий (Курт-Гез)**, старший син Вільгельма Завойовника, заклавши герцогство молодшому братові, англійському королю Вільгельму Рудому, зібрав військо з нормандських та англійських лицарів. У Фландрії під командуванням графа **Роберта Фландрійського** зібралось третє військо. Лицарі Гасконі, Провансу, Лангедоку, Ліможа і Оверні виступили під командуванням **Раймунда де Сен-Жіля**, графа Тулузького і маркграфа Провансу, найстаршого за віком учасника походу, якому було вже 55 років. З його армією рухалася велика кількість цивільних прочан. У похід Раймунд Тулузький узяв навіть власну дружину з маленьким сином.

Офіційним вождем хрестоносного війська папа Урбан II призначив графа Раймунда де Сен-Жіля. Однак, через чвари армія хрестоносців продовжувала діяти без єдиного командування впродовж усього походу. Дотримуючись суворої дисципліни, південнофранцузьке військо пройшло через Альпи до Фріуля і звідти берегом Адриатичного моря через Далмацію у Константинополь.

Частина французьких хрестоносців, котрі рухалися через Італію, не встигли усі переправитися до Візантії до початку зими і зимували в Італії. Князь **Боемунд**, син Роберта Гвіскара, котрий володів невеликим **Тарентським** князівством у Південній Італії, домовився із цими загонами хрестоносців, переконавши їх продовжити похід під його командуванням. Невдовзі до нього приєдналося чимало "славних лицарів" Апулії, Калабрії та Сицилії. Серед усіх командувачів хрестоносних загонів саме Боемунд Тарентський мав досвід ведення бойових дій на Сході, вільно розмовляв грецькою і арабською мовами, але загін Боемунда був найменш численним – близько 7-ми тис. воїнів.

Користуючись відсутністю у латинян єдиного командування, візантійський ва-

силевс Олексій I Комнін, вирішив не допустити, щоби усі їхні загони одночасно зібралися поблизу Константинополя. Він окремо спостерігав за кожним вождем від часу його появи у Візантії і якомога швидше намагався переправити його війська на азійський берег. За планом василевса, усі вожді хрестоносців мали обов'язково скласти васальну присягу імператорові і в майбутньому повернути імперії усі землі, відвойовані у турків-сельджуків.

Реалізація цього плану затяглася до травня 1097 р. Найбільше противився складенню присяги Готфрід Бульонський, якого візантійцям довелося змусити військовою силою прийняти умови василевса.

В травні 1097 р. хрестоносці без загального збору разом з візантійськими військами вирушили вглиб Малоазійського півострова – до однієї із сельджуцьких столиць – Нікеї. Окремі частини розтягнулися на марші, що ускладнювало цілковиту облогу міста. Іконійський султан Килідж-Арслан поспішив на допомогу місту. Хрестоносці перехопили його військо поблизу Дорілеї і завдали йому поразки. Султан відступив. Спільний штурм міста, яким мали командувати Боемунд Тарентський і Раймунд Тулузький, було призначено на 19 червня 1097 р. Але вранці того ж дня ворота Нікеї були відчинені, і до міста увійшов візантійський загін під командуванням Татікія. Візантійський полководець ще під час облоги міста домовився із його комендантом і від імені василевса домігся здачі міста саме йому. Хрестоносці були обурені такими діями візантійців. Після нікейської облоги вони більше не планували спільних бойових дій із візантійцями. Турки покинули всі приморські землі і візантійський імператор зміг відновити свою владу на всьому узбережжі Малої Азії.

1 липня 1097 р. армія Килідж-Арслана зазнала нової поразки при Дорілеї і військо хрестоносців через Кілікію вступило до Сирії. Вірменські правителі і місцеве вірменське населення вітало хрестоносців і надавало їм різноманітну допомогу.

Але вже тут деякі вожді хрестоносців (Балдуїн, брат Готфріда Бульонського, і Танкред, племінник Боемунда Тарентського) не захотіли продовжувати рухатися до Палестини, а кинулися утворювати власні

держави. Захопивши Тарс, який обороняв слабкий сельджуцький гарнізон, обоє почали воювати один з одним.

Переміг Танкред, а Балдуїн мусив відступити з Тарса. Здобувши кілька перемог над загонами сельджуків, Балдуїн став популярним серед вірменського населення і навіть вступив на службу до князя Едесси – Тороса. Останній пішов на усиновлення лотаринзького лицаря і оголосив спадкоємцем свого князівства. Але Балдуїн не став чекати, коли це станеться. Він підтримував змову едесської знаті, яка закінчилася вбивством Тороса. Балдуїн став графом Едесси. Так в лютому 1098 р. виникла перша держава хрестоносців – **Едесське графство**.

Основне хрестоносне військо з боями дійшло до Антіохії 21 жовтня 1097 р. Вони облягали місто більше року (із жовтня 1097 р. по листопад 1098 р.). Міст, подібних до Антіохії, у тогочасній Європі не існувало. Довжина міських стін перевищувала 10 км навколо гори Сільпус. По периметру місто захищало 450 оборонних веж. Внутрішня цитадель антіохійської фортеці мала стіни завдовжки 400 м. Хрестоносці змогли обложити тільки Нижнє Місто і близько шести кілометрів міських мурів. Цитадель Верхнього Міста залишалася під контролем оборонців аж до червня 1098 р. Здолати антіохійські укріплення без масованого застосування облогової техніки і без єдиного командування було неможливо.

Олексій I Комнін розраховував, що Антіохія для хрестоносців буде неприступною, а облога міста не дасть результатів. Тому візантійське військо, яке йшло з хрестоносцями, було переправлене на о. Кіпр. На допомогу еміру Антіохії виступив емір Мосула Курбук (в європейських хроніках його називали "Кербогою"). Хрестоносці не мали припасів на зиму, тому почався голод та епідемія, Цілі загони, разом із своїми командирами втікали. Спробу втекти зробив навіть Петро Пустельник, однак був силоміць повернений до табору. На весну 1098 р. військо зменшилося більше, ніж на чверть. Лише тоді хрестоносці надали надзвичайні повноваження найдосвідченому лицарю Боемунду Тарентському.

Боемунд зумів домовитися з одним з командирів гарнізону Антіохії – вірмени-

ном Фірузом (начальником охорони вежі “Трьох сестер”). В ніч з 1 на 2 липня 1098 р. Боемунд привів свій загін до вежі, яку захищав Фіруз, і через неї ввійшов у місто. Одночасно з іншого боку в Антіохію увірвалися хрестоносці з інших загонів. В місті почалася різанина місцевого населення. Значна частина гарнізону встигла сховатися у міській цитаделі. Емір ал-Ягі Сіан втік з міста, але за кілька днів був впійманий і вбитий вірменськими селянами.

Вже наступного дня 3 липня 1098 р. до міста підступив мосульський емір Кербога. Військо хрестоносців опинилося в пастці. Велика армія мосульського еміра (хроністи називають перебільшену чисельність у 300-тис.) оточила зайняте ними місто, всередині якого трималася цитадель. Емір Кербога тримав місто в облозі три тижні, сподіваючись голодом змусити хрестоносців капітулювати. Але його васали за цей час почали конфліктувати між собою і частина з них покинула армію еміра. 28 липня 1098 р. хрестоносці зробили несподівану вилазку, і прогнали мусульман, заволодівши їхнім табором. Поразка Кербоги змусила здатися на почесні умови і захисників антіохійської цитаделі. Перемога і порятунок обложених хрестоносців у Антіохії були приписані допомозі знайденого в церкві св. Петра святого списа (т.зв. “Спис Лонгіна”, яким колись римський воїн вдарив розп’ятого Ісуса), і який став священною реліквією хрестоносців.

Після здобуття Антіохії Боемунд категорично відмовилися йти далі до Єрусалима. Він навіть почав переговори з посланцями єгипетського візира ал-Афдала про союз проти сельджуків і поділ Сирії та Палестини між хрестоносцями та Єгиптом. В обмін на визнання права хрестоносців на Антіохію, він був готовий визнати їхні претензії на Єрусалим. Лише за наполяганням католицького духовенства переговори було припинено. Після тривалих суперечок серед командувачів хрестоносців Антіохія була надана у володіння Боемундові. Він створив тут другу державу хрестоносців – **Антіохійське князівство**, відмовившись визнати його приналежність до Візантійської імперії.

Внаслідок епідемії, що спалахнула в Антіохії, кількість хрестоносців зменшила-

ся. Тоді Раймунд Тулузький та інші командири у березні 1099 р. прибережною смугою Середземного моря виступили до Єрусалима із сильно поріділим військом.

Єрусалим мав потужні укріплення, але його захищав невеликий єгипетський гарнізон – всього тисяча воїнів. Війська Раймунда Тулузького, Роберта Нормандського, Готфріда Бульонського і Танкреда налічували до 20 тис. Але вони не мали жодних засобів для майбутньої облоги. Вся надія була покладена на генуезький та пізанський флоти, які мали налагодити постачання через захоплений хрестоносцями порт Акру.

7 червня 1099 р. хрестоносне військо підійшло до Єрусалима, а **15 липня 1099 р.** місто було здобуте штурмом і за тогочасним військовим звичаєм віддано переможцям на триденний грабунок. Особливо постраждали євреї, більшість яких загинуло у міській синагозі, яку хрестоносці підпалили. Єврейських жінок і дівчат розділили переможці і продали в рабство. Багато мусульман також загинуло в мечеті Омара (збудованій на місці колишнього Храму Соломона). В радянській літературі було прийнято підкреслювати звітства хрестоносців у Єрусалимі (близько 70 тис. жертв з-поміж цивільного населення), але доля цього міста була звичною долею тогочасного міста, здобутого ворогом. При цьому “люди меча” з обох таборів шанували один одного. Єгипетський комендант міста Іфтахар ал-Даула домовився із Раймундом Тулузьким про право свого відступу з міста до приморської фортеці Аскалон разом із залишками гарнізону та своїми родичами.

Звістка про захоплення Єрусалима спричинила тріумфальні святкування у християнській Європі. Незважаючи на те, що після успішного завершення походу багато лицарів і прочан повернулися назад до Європи, у 1100–1101 рр. великий загін хрестоносців із Ломбардії та німецьких земель, котрі йшли до Палестини, захопили у сельджуків м. Анкару, повернувши його Візантії. Невдовзі вони зазнали нищівної поразки від султана Килідж-Арслана і відмовилися від подальшого походу в Палестину.

В самій Палестині хрестоносці у 1101–1109 рр. захопили Хайфу, Кесарію, Акру, Тріполі, Бейрут і Сайду. До 1153 р. лише мо-

гуття приморська фортеця Аскалон, завдяки регулярному постачанню з моря, залишалася мусульманським анклавом на землях, захоплених хрестоносцями.

Мусульманські правителі, захоплені боротьбою між собою, сприйняли появу "франків" (як вони називали хрестоносців), як звичайний напад варварів або візантійських найманців. Лише дамаський юрист ал-Суламі у 1105 р. написав трактат про Священну війну, де попереджав, що міжусобиці серед мусульман та їхня слабкість вигідні хрестоносцям і якщо мусульмани не об'єднаються для спільних дій, то франки захоплять їхні землі. Однак його ідеї не скоро були сприйняті співвітчизниками.

Таким чином, внаслідок Першого хрестового походу хрестоносці ціною величезних зусиль змогли захопити Палестину, частину Сирії і Лівану.

§ 6. Держави хрестоносців. Після захоплення Єрусалима і навколишніх земель хрестоносці організували там свої держави, встановлюючи в них одночасно світську і церковну владу. Формально існувала одна держава – **Єрусалимське королівство (1099–1291)**, до складу якого входили – **Едеське графство (1098–1144)**, **Антіохійське князівство (1098–1268)** і **графство Тріполі (1109–1289)**. Формально королівство було васалом Візантії, а Едесса, Антіохія і Тріполі – васалами Єрусалиму. Фактично всі чотири держави були цілковито незалежними, а Антіохійське князівство до 1111 р., кероване Боемундом Тарентським, навіть вело війну проти Візантійської імперії.

Територія Єрусалимського королівства у 30-х роках XII ст. простягалася від верхньої течії Євфрату і Кілікії, включала вузьку смугу земель Лівану і Західної Сирії, а на півдні розширювалася, охоплюючи всю Палестину і частину Трансйорданії до порту Акаба (Айла) на Червоному морі і частину Синайського півострова. В Сирії ніким не визначений східний кордон королівства проходив західніше долини р. Оронт. Великі міста Центральної Сирії – Алеппо, Хама, Хомс і Дамаск залишалися під владою мусульман і ніколи не входили до складу королівства. Еміри останнього, ворогуючи із своїми мусульманськими сусідами, до кінця 40-х років XII ст. були союзниками хрес-

тоносців.

Територія держав поділялася на *баронії*, а вони – на *лицарські феоди*, власники яких мали обов'язок військової служби своєму сеньйорові. Військову повинність мали обов'язково виконувати міста, а також ієрархи церкви та католицьких монастирів. Патріарх Єрусалимський (в Єрусалимі було засновано окрему католицьку патріархію, яка складалася із 14 єпископств; в місті залишився православний патріархат, мусульмани за умов лояльності до влади зберегли свої мечеті за межами Єрусалима) мав обов'язок спорядити 500 піхотинців; капітул церкви Гробу Господнього – 500; монастир Св. Йосафата – 150; монастир гори Сіон – 150; монастир Оливної Гора – 50; місто Єрусалим – 500; Акра – 500; Тір – 100. Але, незважаючи на встановлену військову повинність, у війську Єрусалимського королівства було лише 200 лицарів і близько двох тисяч найманої піхоти.

Маючи невелике військо, навіть у часи свого розквіту Єрусалимське королівство не змогло поширити свій східний кордон до природної перешкоди від можливих нападів – Сирійської пустелі.

Першим правителем Єрусалимського королівства³ з титулом "Захисника Гробу Господнього" було обрано Готфріда Бульонського (1099–1100), а після його смерті – його двоюрідного брата Балдуїна I (1100–1118), котрий до того був графом Едесса. Надалі королівська влада передавалася у спадок. На відміну від візантійських василевсів чи мусульманських володарів, і подібно до західноєвропейських країн, єрусалимські королі не мали адміністративного апарату. Загальнодержавні політичні рішення приймалися королем

³ **Єрусалимські королі:** Готфрід Бульонський (1099–1100); Балдуїн I (1100–1118), Балдуїн II (1118–1131), Фулько Анжуйський (1131–1143), Балдуїн III (1143–1162), Альмарік I (1162–1173), Балдуїн IV (1173–1185), Балдуїн V (1185–1186), Гвідо де Лузіньян (1186–1192), Конрад де Монферрат (1192), Генріх I (1192–1197), Альмарік II де Лузіньян (1197–1205), Марія-Іоланта (1206–1218), Жан де Брієнн (1210–1225), Фрідріх II Гогенштауфен (1225–1250, фактично до 1243), Аліса Кіпрська (1243–1246, фактично з 1229), Генріх I Кіпрський (1246–1253), Гуго II Кіпрський (1253–1267), Гуго III Кіпрський (1267–1277/1284), Карл Анжуйський (1278–1286), Генріх II Кіпрський (1284/1286–1291).

разом із представниками феодалної аристократії у Верховному суді королівства. Усі питання правосуддя на місцевому рівні вирішувалися феодалами-землевласниками.

Влада короля поширювалася на прибулих із Європи колоністів – купців і ремісників, котрі жили в містах і становили більшість “франкського” населення (100 тис. міщан на 20 тис. знаті). Зовнішня торгівля королівства була монопольно зосереджена в руках купців із Венеції, Генуї, Пізи та Марселя. У всіх містах королівства вони мали свої купецькі двори і житлові квартали, де у них існувало право власного суду і влада обраних консулів. В цей час отримали розвиток, принаймні, десять важливих центрів комерції і торгівлі, з яких найбільшими були **Бейрут, Акра, Сідон і Яффа**. Італійські торговці платили податки єрусалимському королю або його намісникам, але в повсякденній діяльності користувалися повною незалежністю. Поблизу від міст вони заводили сади і городи, щоб мати свіжі фрукти і овочі. Як і багато лицарів, італійські купці мали приязні та ділові стосунки із мусульманами.

Прибулі європейці-католики, кількість яких у королівстві ніколи не перевищувала 120 тис., оселялися переважно у містах. У сільській місцевості, з огляду на переважуючу кількість мусульманського населення, ні прочани, ні нащадки перших хрестоносців оселялися не наважувалися, побоюючись нападів. В містах зберігалися грекомовні та єврейські общини. Змішані шлюби між представниками різних конфесій були дозволені. Прочани різного соціального статусу, які прибували з Європи до Сирії та Палестини, одружувалися із місцевими жінками, іноді навертаючи їх у християнство. Діти від таких шлюбів, навіть будучи охрещеними за католицьким обрядом, згодом сприймали місцеві багатоконфесійні реалії без властивого новопривітим хрестоносцям фанатизму. Народжених від змішаних шлюбів називали “пуленами” (від франц. *roulain* – жеребчик). Саме пулені, з часом займаючи високі військові або цивільні посади у королівстві, були категоричними противниками подальшої військової ескалації конфлікту із мусульманськими державами. З їх числа було найбільше шпигунів та перебіжчиків,

які свідомо надавали важливу інформацію чи послуги ворогам хрестоносців – туркам-сельджукам і єгиптянам.

Місцеві селяни, які становили переважну більшість населення – греки, сирійці, араби, вірмени та євреї – усі були переведені у статус *віллнів*. Вони були зобов’язані сплачувати від третини до половини врожаїв і приплоду худоби на користь держави і своїх сеньйорів. Військовополонені становили нечисленний прошарок рабів. Мусульмани незалежно від соціального становища, ще додатково були змушені сплачувати подушний податок, який раніше платили лише немусульмани. Судові справи між мусульманами вирішувалися у християнських судах, бо їхнє право на власний суд у Єрусалимському королівстві було скасоване. Конфесійна свобода місцевих християн – греків і вірмен, на яку мусульманські володарі ніколи не зазіхали, також скасовувалася. Їхні справи розглядалися латинським патріархом. Таке становище породжувало нові конфлікти на міжетнічному і міжконфесійному ґрунті. Це, практично, позбавило хрестоносців продовольчої бази та твердої ремісничої бази і в наступні періоди їх країни були повністю залежними від імпорту продовольства, зброї та інших матеріалів.

§ 7. Духовно-лицарські ордени. Усвідомлюючи потребу захисту держави і прибуваючих із Європи прочан, єрусалимські королі та римські папи стимулювали організацію *духовно-лицарських орденів*. Вступаючи до орденів, лицарі приймали три чернечі обітничі: celibat (відмову від шлюбу), бідності й послуху старшим в Ордені та папам. На відміну від ченців, орденські лицарі мали право не дотримуватися постів, але були зобов’язані битися із зброєю у руках за віру і церковні інтереси. Усім лицарям, котрі належали до Орденів, категорично заборонялася участь у будь-яких розвагах і традиційних для тих часів лицарських турнірах.

Ще у 1070 р. в Єрусалимі італійські купці з м. Амальфі заснували шпиталь для прочан. Згодом у ньому приймали лицарів, які були учасниками Першого хрестового походу. Шпиталь отримав назву св. Іоанна Милостивого. У 1113 р. папа **Пасхалій II (1099–1118)** затвердив статут лицарського

Ордену госпітальєрів (або Іоаннітів), котрі мали обов'язок воювати проти мусульман і дбати про хворих або поранених християн.

У 1118 р. французькі хрестоносці на чолі з Гуго де Пайєн заснували Орден лицарів Храму (який розмістився на місці колишнього храму Соломона). На відміну від іоаннітів Орден Храму був виключно військовою організацією. Пізніше Орден стали називати Орденом тамплієрів (від замку Тампл, де був орденський центр у Франції). Своїм зростанням Орден зобов'язаний цистерціанському ченцеві **св. Бернарду Клервоському (1090–1153)**, який вербував для тамплієрів прихильників і в своєму творі “На славу нового воїнства” порівнював їх з Христом, що вигнав торговців з Храму. Згодом, завдяки щедрим жертвам прочан, вступним внескам лицарів і трофеям, цей Орден став одним із найбагатших не лише на Близькому Сході, але й у Європі. Він першим освоїв нові тоді банківські послуги – депозит і трансакції, чому сприяла розгалужена мережа орденських будинків і значний військовий потенціал, що гарантував безпеку зберігання. Після втрати в 1291 р. християнських володінь в Палестині Орден перемістився до Парижа, де незабаром виникли конфлікти з французьким королем.

У 1190 р. німецькі хрестоносці створили в м. Акрі польовий шпиталь, який у 1196 р. набув статусу духовно-лицарського Тевтонського (або Дому св. Діви Марії), ордену, куди приймали усіх вихідців із німецьких земель Священної Римської імперії. У першій чверті XIII ст. цей орден було переведено до Угорського королівства, а від 1237 р. до Пруссії, де сформувалася держава – Тевтонський Орден (більш докладно про це див. част.2, розд. 6, § 15).

Всі три ордени були очолені великими магістрами, які підпорядковувалися папі римському. Усі внутрішньорденські справи вирішувалися на загальних зборах (капітулах). Кожному ордену в межах складових частин королівства належали потужні замки і фортеці, споруджені або реконструйовані із давніх форпостів з метою захисту від мусульманських набігів.

Ордени мали важливе значення у справі захисту Святої Землі і згодом перетворилися на самостійну політичну силу, яка

впливала не лише на стан справ на Сході, але й у Європі.

Між складовими частинами Єрусалимського королівства і між лицарськими орденами тривали суперечки, які іноді переростали у збройне протистояння. Зокрема, небезпечною була міжусобиця між правителями Едесси і Антіохії. Згодом, найгіршим для християнських держав Сирії і Палестини стало суперництво італійських республік – Венеції, Генуї і Пізи та їх представників на сході. Наприклад, війна генуезців і венеційців, яка тривала біля м. Акра у 1256–1258 рр., призвела до загибелі 20 тис. чол., окрім того, велика кількість кораблів загинула тоді ж в гавані Акри і у відкритому морі.

Ці конфлікти послаблювали військово-політичне становище хрестоносців на Сході і в майбутньому призвели до відчутних втрат і поразок у війнах проти мусульманських військ.

§ 8. Другий хрестовий похід (1147–1149). Мусульманські правителі ніколи не полишали спроб повернути собі втрачені землі. У 1137 р. мусульманський емір **Імад ед-Дін Зенгі** розгромив війська графства Тріполі, і почав загрожувати захопленням Едеського графства. Правитель графства **Жослен I де Куртене (1118–1131)** не мав достатньо військ, щоби захистити свої землі і місто. У 1144 р. емір Зенгі розпочав облогу Едесси. Облога міста тривала 28 днів і Едесса була захоплена **25 грудня 1144 р.** Свою роль зіграло і суперництво між християнськими правителями. Антіохійський князь **Раймунд де Пуатьє (1099–1149)** не лише відмовився допомогти у біді своєму сусідові, але під різними приводами затримував загоны, які йшли на допомогу Жослену.

Після смерті Зенгі його син **Махмуд Нур ед-Дін (1146–1179)** об'єднав ворогуючих сирійських емірів на боротьбу проти хрестоносців, подібно до батька використовуючи гасла джихаду (священної війни проти іновірців).

Звістка про захоплення Едесси у Європі була зустрінута з гнівом і співчуттям, але для організації нового походу було потрібно аж три роки. На відміну від Першого хрестового походу, ініціатором Другого не був папа римський. У 1144 р. римським

папою був Євгеній III, слабкий політичний діяч, становище якого навіть у Римі було надзвичайно непевним. Організоване Арнольдом Брешіанським повстання міського населення примусило понтифіка втекти з міста. Але популярний у всьому католицькому світі блискучий проповідник Бернард Клервоський взяв на себе проповідь Другого хрестового походу.

На цей раз похід на Схід очолили два європейські монархи – французький король Людовик VII та імператор Священної Римської імперії Конрад III. Маршрут обох армій, як і під час Першого хрестового походу, проходив Малою Азією.

Війська обох правителів були обтяжені обозами і натовпами прочан. Тому турки-сельджуки змогли легко розгромити військо Конрада III поблизу Дорілеї. Французьке військо теж дорогою зазнавало турецьких нападів. Обидва війська змогли дійти до Палестини лише в березні 1148 р. У Єрусалимі відбулася військова рада прибулих і місцевих володарів про продовження бойових дій проти турків. Французький король прагнув відвоювати від турків Едесу, єрусалимський король Балдуїн III пропонував захопити Аскалон; князь Антіохії Раймунд де Пуатьє – штурмувати Алеппо. Врешті-решт із розрахунку на великі трофеї було вирішено розпочати наступ на багатий Дамаск, у той період союзника Єрусалимського королівства.

Дамаський емір Муїн ед-Дін Унар звернувся по допомогу до Нур ед-Діна, з яким раніше ворогував. Облога Дамаска тривала лише 4 дні і завершилася 28 липня 1148 р. поспішним відступом ослабленого переходом і опором противника хрестоносного війська. Восени 1148 р. – навесні 1149 рр. війська європейських монархів поступово покинули територію Святої Землі і морем відпливли назад до Європи (останнім це зробив Людовик VII). Бернард Клервоський, котрий дорікав їм за відступ, був оголошений божевільним і ув'язнений в монастирі.

Навесні 1149 р. війська Нур ед-Діна із Сирії вторглися в Антіохійське князівство і 29 червня 1149 р. у битві при Маррі князь Раймунд де Пуатьє загинув, а його військо було розгромлене. Антіохійське князівство вдалося відстояти, але втрата Едесько-

го графства позбавила хрестоносців вигідно розташованих форпостів біля Євфрату. Таким чином, решту держав хрестоносців ставали відкритими для нападу з боку Сирії.

У 1155 р. Нур ед-Дін зробив Дамаск столицею своєї держави, а в 1169 р. приєднав Єгипет до своїх володінь, усунувши від влади династію Фатимідів. Таким чином було створено небезпечне для інтересів хрестоносців об'єднання Сирії та Єгипту під владою єдиного правителя.

Другий хрестовий похід закінчився безрезультатно. Мусульмани консолідовані ідеєю “священної війни”, завдавали християнам, ослабленим внутрішніми чварами, відчутних поразок.

§ 9. Третій хрестовий похід (1189–1192). У другій половині XII ст. становище держав хрестоносців через зовнішню загрозу ще більше погіршилося. Один із полководців Нур ед-Діна – курд **Салах ад-Дін (Саладін) (1138–1193)**, засновник нової династії **Айюбідів (1171–1250)**, внаслідок палацового перевороту став султаном Єгипту, приєднавши до нього частину Сирії і Месопотамії. Авторитет Саладіна серед мусульман був такий великий, що навіть асасини стали виконувати розпорядження єгипетського султана. Після смерті хворого проказою короля Балдуїна V єрусалимський трон перейшов до його зятя Гвідо де Лузіньяна. Останній сам спровокував війну, відмовившись покарати тамплієрів, які пограбували єгипетський караван і вбили сестру Саладіна, яка їхала з цим караваном. У 1187 р. Саладін оголосив війну Єрусалимському королівству. У битві біля Хаттінського пагорба (поблизу Тіверіади) **4 липня 1187 р.**, липарське військо Єрусалимського королівства було розгромлене вщент. Король Гвідо разом з своїми оточенням здався в полон. Усіх полонених було страчено; і лише королю було подароване життя.

Заводівши Бейрутом, Сідоном, Яффою і Аскалоном, та відрізавши християн від сполучення із Західною Європою, Саладін без перешкоди міг починати облогу внутрішніх опорних пунктів королівства. В руках християн залишалися тільки Єрусалим, Антіохія, Тріполі і Тір.

У вересні 1187 р. військо Саладіна під-

ступило до Єрусалима. Зважаючи на мужність захисників, серед яких практично не залишилося лицарів, які загинули біля Тіверіади, султан погодився подарувати за викуп усім християнам свободу і життя. Від дотримав слова і випустив християн з Єрусалима, який мусульмани зайняли 2 жовтня 1187 р. Після цього султан захопив решту християнських міст. Лише Конрад Монферратський мужньо обороняв Тір – єдине місто, де зберігалася християнська влада.

Звістка про те, що сталося у Святій землі, дійшла до Європи лише у 1188 р. Отримавши повідомлення про захоплення Єрусалима, годішній папа Боніфацій VII помер від цієї шокуючої новини. Негайно після цього колегія кардиналів оголосила про початок хрестового походу, призначеного на наступний 1189 р. Щоб уникнути приєднання до хрестоносних військ банд мародерів, відразу було зазначено, що у похід мають право іти ті, хто може сплатити за свою участь три марки срібла. До походу стали готуватися троє потужних європейських правителів – імператор Священної Римської імперії Фрідріх I Барбаросса, французький король Філіпп II Август і англійський – Річард Левине Серце.

Фрідріх I Барбаросса, авторитет якого був найбільшим, зібрав потужну добре озброєну 100-тисячну армію. Імператор повів її через Угорщину. По дорозі він допоміг втікачеві з уторського полону Володимиру Ярославичу повернути втрачений галицький престол. Лише у березні 1190 р., після тривалих переговорів з візантійцями, військо досягло Малої Азії, імператор вів його вміло, долаючи дорогою опір мусульман. Мусульмани відступали, постійно тривожачи противника набігами своєї кавалерії. Через це військо мусило на марші йти в обладунках, що дуже втомлювало і сповільнювало просування. Вже невдовзі після переходу через Тавр імператор втпився у великий кілікійській річці Салеф. Частина його війська розійшлася, багато загинуло, решту герцог Фрідріх Швабський привів до Антіохії, а згодом до Акри, обложеної єрусалимським королем, який викупився з полону.

Флоти ломбардців, тосканців і генуезців тим часом почали перевозити інше

хрестоносне військо. Навесні прибули французький король Філіп II Август, англійський король Річард Левине Серце та герцог Леопольд Австрійський. Між цими трьома вождями відразу ж розпочалося суперництво. По дорозі Річард Левине Серце захопив у візантійців Кіпр (травень-червень 1191 р.), де було утворився самозванець Ісаак Дука Комнін

Врешті війська хрестоносців приступили до облоги Акри. Припаси та продовольство доводилося довозити морем з Італії, тому значення цього порту було надзвичайним. Без його здобуття не можна було рухатися далі. Лише в липні 1191 р. фортецю було здобуто. Річард хотів повернути Акру єрусалимському королю Гвідо де Лузіньяну, а Філіп II Август прагнув віддати захоплене місто герою оборони Тіра – Конраду Монферратському. Коли останнього було вбито, пібито за прямою вказівкою англійського короля, Філіп II Август разом із більшою частиною своїх військ покинув Акру і ввійшов до свого королівства.

На початку 1192 р. до Азії прийшли звістки із Франції, які засвідчили про певне становище Річарда – французький король напав на володіння англійської корони у Франції. Тому, зневірений в своїй участі в хрестовому поході, Річард уклав 1 вересня 1192 р. угоду з Саладіном (т. зв. “Яфський мир”), за умовами якої за християнами залишалася невелика прибережна смуга від Яффи до Тіра. Єрусалим залишався в руках мусульман. Тепер столицею Єрусалимського королівства стала Акра. Саладін подарував християнам мир на три роки і вони могли вільно приходити на прощу до святих місць. Противники вважали Річарда зрадником, не зважаючи на те, що французи та австрійці покинули хрестоносне військо, а з наявними силами добитись більшого було неможливо. В жовтні 1192 р. англійський король таємно покинув Сирію.

Таким чином, Третій хрестовий похід закінчився поразкою хрестоносців і загостренням англо-французьких стосунків. Влада хрестоносців обмежилася прибережною смугою на північ від Тіра до Яффи, а у східному напрямку не доходила до р. Йордан – до омріяного Єрусалима від нового кордону було 20 кілометрів.

§ 10. Четвертий хрестовий похід (1202–1204). Результати Третього хрестового походу не задовольняли європейських правителів, у першу чергу, римських пап. Ініціатором Четвертого походу виступив папа Іннокентій III, який вирішив організувати похід не до Палестини, а до Єгипту, який володів Єрусалимом і де формувалися основні частини мусульманських військ.

Бажаючі йти в похід збиралися під командуванням маркграфа Боніфация Монферратського. Не зумівши домовитися з Генуєю та Пізою, вирішили плисти до Єгипту на венеційських кораблях. Венеційський дож **Енріко Дандоло (бл. 1108–1205)**, котрому на той час було 94 роки, пообіцяв у річний термін доставити на кораблях до Єгипту 4,5 тисячі липарів, 9 тис. зброносців і 20 тис. піхоти, зажадавши по 2 марки срібла з пасажирів і 4 марки за коня. Виплата суми у 85 тис. марок розподілялася на три терміни, останній термін минав у червні 1202 р.

Третина хрестоносного війська разом із Боніфациєм прибула до Венеції, щоби принести частину зібраних коптів на похід. Однак, навіть продавши усі свої коштовності, хрестоносці не могли сплатити усієї суми, яку вимагали венеційці. Блоквані на венеційському острові Лідо до сплати грошей, хрестоносці були примушені дожем до участі в поході проти торгового конкурента Венеції – далматинського міста Задар, яке перебувало під контролем уторців. 10 листопада флот венеційців прибув до Задара і 24 листопада християнське місто після штурму було захоплене і розграбоване. За це папа відлучив від церкви хрестоносців, однак, зняв невдовзі відлучення за умови продовження походу.

Взямку 1203 р. до хрестоносців у Задар прибули послы німецького короля **Філіпа Гогенштауфена (1198–1208)** і візантійського царевича Олексія Ангела. Батько Олексія, василевс **Ісаак II Ангел (1185–1195)** у 1195 р. був позбавлений влади внаслідок палацового перевороту – ув'язнений і осліплений своїм братом **Олексієм III (1195–1203)**. Сестра царевича Олексія – Ірина була дружиною німецького короля Філіпа Гогенштауфена, дві інші сестри – дружинами герцога Австрії Леопольда VI фон Бабенберга та галицько-волинського

князя Романа Мстиславича. Боніфаций Монферратський погодився допомогти царевичу в обмін на зобов'язання виплатити 200 тис. марок і брати участь у хрестовому поході. Венеційський флот радо перевіз хрестоносців до Константинополя, сподіваючись на отримання торгових привілеїв.

Влітку 1203 р. Константинополь було обложено. Олексій III втік із столиці, а Ісаак II і Олексій IV були оголошені співправителями (1203–1204). Але державна скарбниця була порожня. За допомогою запровадження надзвичайних податків василевсам вдалося зібрати лише половину суми, обіцяної хрестоносцям. Почалося повстання невдоволеного населення столиці проти василевсів, яких вважали латинськими ставлениками. В результаті повстання до влади прийшов **Олексій V Мурдзуфл (1204)**, який оголосив війну латинцям. Хрестоносці разом із венеційцями в березні 1204 р. уже полишили думку про приведення до влади нового грецького монарха. Тому було прийняте рішення про штурм Константинополя. **13 квітня 1204 р.** 15 тис. хрестоносців, скориставшись хаосом, захопили неприступну до того часу візантійську столицю. Як і інші захоплені міста, Константинополь, який до того вважався християнською столицею світу, було розграбовано.

Була створена Латинська імперія на чолі з Балдуїном Фландрським, яка відразу почала розпадатися на дрібніші лени. Захопивши візантійські землі, хрестоносці уже не бажали продовжувати похід до Єгипту. Вони спробували розширити межі свого впливу у Фракії, але були у **1205 р.** під **Адріаноподем** розбиті болгарським царем Калояном. У цій битві загинув Боніфаций Монферратський. Влада латинців над Константинополем зберігалася до **1261 р.**, коли візантійцям вдалося вигнати загарбників і відновити Візантійську імперію, але уламки латинських володінь в егейському архіпелазі та Греції збереглися аж до турецького завоювання у XIV ст.

Четвертий хрестовий похід зазнав перш за все ідеологічної невдачі. Він не лише в черговий раз дискредитував саму ідею Хрестових походів, але й загострив міжконфесійні суперечності між католиками і православними у Європі. Довший час в радянській літературі цей похід зображу-

вався як планомірне захоплення латинянами православної Візантії, що звісно було дещо не так. Одним з наслідків цього походу виявилосся цілковите ослаблення залишків Єрусалимського королівства, зі складу якого виділилося королівство Кіпр.

§ 11. П'ятий хрестовий похід (1217–1221). Тим часом у Франції з'явився якийсь екзальтований хлопчик – пастух на ім'я Етьєн (Стефан), який виступив з проповіддю, що невдачі хрестоносців пов'язані з їх гріхами і тільки безгрішні діти зможуть перемогти невірних. До нього пристали на товпи дітей і дорослих. Наприкінці **серпня 1212 р.** ці діти сіли на кораблі в Марселі і попливли до Єгипту. Частина з них загинула під час бурі на морі, а інші були продані у рабство після прибуття в Єгипет.

Одночасно у Німеччині інший хлопчик Ніколас зібрав майже 20 тис. дітей, більшість яких загинула ще при переході через Альпи, рештки добралися до Бріндізі, звідки змушені були вертатися (папський уряд вжив заходи, щоби не допустити їх відправки морем), гинучи дорогою назад.

Хроністи влучно охрестили цей похід: *“expeditio nugatoria, expeditio derisoria”* (“похід безплідний, похід сміхотливий”). Вони обмежилися лише вельми поверховим описом цього походу, а простонароддя, забувши свій ентузіазм і захоплення від затії “маленьких божевільних”, цілком погоджувалося з дворянською латинською епіграмою. Так лише шістьма словами пошанували тисячі занапащених душ:

*“На берег безглуздий
Веде розум дитячий”.*

На новий заклик папи Іннокентія III відгукнулись англійський король Іоанн, угорський король Андрій II і, врешті, імператор Фрідріх II Гогенштауфен, котрий прийняв хрест у липні 1215 р. Імператор відкладав початок походу і у 1217 р. в Святу Землю вирушили хрестоносці, очолені угорським королем **Андрієм II (1205–1235)** та австрійським герцогом **Леопольдом VI**.

Військові дії відбувалися мляво. З кінця травня 1217 р. хрестоносці тримали в облозі важливу фортецю Дамієтта (Дум'ят) в дельті Нілу. Вже у січні 1218 р. угорський король повернувся додому. На зміну угорцям прибули фламандці та французи.

Час було обрано добрий, усобиця в таборі мусульман призвела до того, що останні навіть пропонували повернення Єрусалима, але хрестоносці рішуче це відкинули. **5 листопада 1219 р.** хрестоносцям зрештою здалася Дамієтта. Однак, як завжди, серед вождів хрестоносців почалися суперечки, через які вони згаяли стратегічно важливий час: почався розлив Нілу і хрестоносці були змушені відступити із захоплених позицій. За миром від **30 серпня 1221 р.**, який укладався на 8 років, хрестоносці змушені були покинути Єгипет і повернути Дамієтту. І цей хрестовий похід закінчився безрезультатно.

§ 12. Шостий хрестовий похід (1228–1229). Імператор Фрідріх II Гогенштауфен у серпні 1227 р. відправив до Сирії флот, але через загострення боротьби з папою, який навіть відлучив його від церкви, цей похід зірвався. В червні 1228 р. Фрідріх все ж відплив до Сирії, де відновив укріплення розорених замків і у **лютому 1229 р.** уклав угоду про повернення Єрусалима, Віфлеєма і Назарета в обмін на допомогу Єгипту проти його ворогів. 18 березня 1229 р. він без жодного спротиву увійшов у Єрусалим. Однак, оскільки Фрідріх II був відлучений від церкви, то й у “вічному місті” християнські богослужіння заборонялися. Невдовзі Фрідріхові II це набридло і він залишив Єрусалим напризволяще. Все ж це був перший серйозний успіх хрестоносців після Першого хрестового походу.

§ 13. Сьомий хрестовий похід (1248–1254). Через неузгодженість між вождями хрестоносців, які продовжували поповнюватися волонтерами з Європи, у **вересні 1244 р.** християни знову втратили Єрусалим. Єгипетський султан опанував місто, влаштувавши там різанину християн. На цей раз втрата Єрусалима була остаточною. Ситуація ускладнилася вторгненням монголів, які змусили платити данину Антіохію і союзних з нею вірменських князів. У цей момент ентузіастом нового хрестового походу виступив французький король Людовик IX Святий, який ще під час важкої хвороби склав обітницю вирушити у Святу Землю. З ним пішли його брати Роберт, Альфонс і Карл, герцог Гуго Бургундський, граф Вільгельм Фландрський, герцог Петро Бретонський, сенешаль шампан-

Висадка хрестоносців у Дамієтті (мініатюра XIV ст.)

ський Іоанн де Жуанвіль (що став істориком цього походу) та багато інших, в основному французьких, лицарів.

Влітку 1249 р. французький король висадився у Єгипті. Хрестоносці зайняли Дамієтту, а у грудні досягли Мансури. Вони намагалися здобути це місто (у лютому 1250 р. там загинув принц Роберт, який вже увірвався всередину), але невдовзі все закінчилося блокадою християнського табору військом єгипетського султана, голодом, пошестю і полоном для короля і його війська. В обмін на свободу (у травні 1250 р.) король заплатив величезний викуп (200 тис. ліврів, половину цієї суми сплатили рицарі Ордену тамплієрів) і повернув Дамієтту. Більша частина хрестоносців відпливла до Франції. Однак король залишався ще у Святій землі до **квітня 1254 р.**, очікуючи на підкріплення з Європи, однак нічого не добившись, зрештою також відбув до Франції.

§ 14. Восьмий хрестовий похід (1269–1270). Союз єгипетських султанів з Золотою Ордою, спрямований проти Хулагуїдів, допоміг єгипетським мамлюкам (мусульманському війську, яке рекрутувалося з рабів) знищити рештки Єрусалимського королівства. У 1265 р. вони взяли Цезарею і розгромили кілікійських вірменів. У 1268 р. впав оплот християн – Антіохія, якою хрестоносці володіли 170 років.

Людовик IX знову виступив у хрестовий похід зі своїми синами та васалами. Його підтримав король Тібо Наваррський. Обіцяли приєднатися Карл Анжуйський та сини англійського короля Генріха III – Едуард та Едмунд. У червні 1270 р. Людовик IX відплив з Франції. Було вирішено спочатку здобути Туніс – найсильнішу мусульманську морську державу Середземномор'я, щоби звідти безперешкодно нападати на Єгипет і Святу Землю. Це було більше в інтересах Карла Анжуйського. Але після висадки 18 червня під стінами міста хресто-

носців підстерігала чума, від якої померли вожді походу: сам Людовик IX (25 серпня) та папський легат. Прибувши в табір хрестоносців, Карл Анжуйський уклав мирну угоду, вигідну для себе, і 18 листопада евакуював війська, які так і не вступили у жодну битву. Після смерті тіло короля-лицаря було продезинфіковане (відварене у великому казані у суміші вина й води), а відділені після цього кістки були перевезені як мощі до Франції. Частина хрестоносців відпливла до Сирії, куди прибули нарешті англійці.

§ 15. Доля держав хрестоносців. Ще якийсь час держави хрестоносців трималися, завдяки перш за все волонтерам та лицарським орденам. У 1267 р., зі смертю єрусалимського короля Гуго II обірвалася чоловіча лінія Лузіньянів і влада перейшла до принца антіохійського Гуго III. Марія Антіохійська, яка вважала себе спадкоємницею єрусалимської корони, поступилася своїми правами Карлові Анжуйському, котрий здобув Акру і став силою добиватися престолу. Гуго III помер у 1284 р. Його молодший син Генріх II прогнав з Акри сицилійців Карла Анжуйського і знову об'єднав кіпрську і єрусалимську корони.

Міжусобиця полегшила справу мусульманам. У 1289 р. хрестоносці втратили Тріполі, а **18 травня 1291 р.** – Акру, свій останній оплот в Палестині. Хрестоносна ідея перестала бути популярною. Після Акри впали Тір, Сідон, Бейрут, Тортоза; християни втратили всі свої завоювання на сирійському березі. Залишки християнського населення евакуювалися на Кіпр. Туди ж евакуювалися і іоанніти, які пізніше перебралися на острів Родос, а звідти на Мальту. Тамплієри з Кіпру перебралися до Франції. Наступні проповіді Хрестових походів у Святу Землю (1312, 1316, 1360–1369 рр.) результату не дали. Кіпрське королівство проіснувало до 1489 р., коли воно перейшло до Венеції. Кілійська Вірменія протрималася до 1374 р.

§ 16. Причини невдач. Відсутність єдності, загалом неможливої у феодальному суспільстві, була основною причиною невдач Хрестових походів. Правителі Едеси, Тріполі та Антіохії фактично не слухали єрусалимських королів. Суперництво пап з імператорами, взаємне суперництво

вождів походів також не сприяли перемогам. Через невдалу внутрішню політику хрестоносці не зуміли консолідувати різноетнічне і різноконфесійне населення, а також розширити свою базу впливу території і тому постійно залишалися залежними від підвозу з Європи продовольства і основних матеріалів. Загал хрестоносців, який керувався релігійним запалом, показав чудеса хоробрості та жертвності, які обросли легендами.

Показала свою неспроможність як феодална система, так і феодалне військо. Хрестові походи замість християнства консолідували іслам, примусивши непримиренних суннітів і шіїтів забути про свої конфлікти і спільно виступити проти “невірних франків”. Хрестові походи своїм перебігом і результатами довели європейській спільноті те, що на Сході будь-яку територію легко захопити, але важко втримати.

§ 17. Наслідки походів. Французький історик Жак Ле Гофф, йдучи за модерними тенденціями західноєвропейської історіографії, написав: “Хрестові походи не дали Європі нічого, окрім абрикоаса”. Це далеко не так. Зіткнувшись із цивілізацією Сходу, Європа, можливо, вперше після падіння Римської імперії усвідомила себе єдиною культурною спільнотою, яка, зазнавши поразки, поступово почала цілковиту переоцінку своїх духовних цінностей.

Хрестові походи дали новий поштовх розвитку військової справи і озброєння обох сторін (запозичення зі Сходу й поширення в Європі арбалета, бойових труб та барабанів, голубиною пошти; запозичення від турків-сельджуків та арабів практики малювати родові герби на щитах). Розквітло мореплавання і відбулися зрушення в морській техніці. Культурні наслідки цих походів були більш значимими для Європи. Безперечно, що вони прискорили падіння феодальної системи через поступову відмову від феодальних ополчень, ослаблення баронства, яке кількісно зазнало найбільших втрат у цих походах, що створило королівській владі кращі умови для боротьби за централізацію своїх держав. Слідом за лицарськими Орденами і королівська влада стала розвивати інститут сержантів – професійних воїнів неплехетного походження із лицарським озброєнням.

У період Хрестових походів майже припинилися феодалні війни, суспільство переживало піднесення. Саме з цього часу у європейській знаті входить у вжиток спідня та змішна білизна, поширюються гарячі лазні. Небувалий розквіт торгівлі (в Європі стали звичними рожкове дерево, шафран, абрикос, лимон, фісташки, цукор, рис, гречка, кавуни та дині) та ремесла, вплив зі сходу нових технологій (виробництво ситцю, кисеї, атласу, оксамиту, килимів, фарб; запозичення з Сирії і поширення в Європі вітряних млинів тощо), сприяли зміцненню міст (особливо Венеції, Генуї, Пізи, Амальфі), на які оперлася у боротьбі з феодалами королівська влада. Натуральному господарству було завдано остаточного удару.

Під час кожного хрестового походу торгівля з мусульманами для усіх християн категорично заборонялася під страхом відлучення від церкви, конфіскації товару або навіть і страти. Однак навіть тоді, торгові операції не припинялися, а продовжувалися таємно. Вигода полягала також не лише у торгівлі, але і у вигідному фрахтуванні кораблів та наданні позик, на чому дуже збагатилися Генуя та Венеція. Доволі тривалі перерви між Хрестовими походами, а також спроби палестинських правителів налагодити нормальне життя, призвели до такого зрушення в торгівлі (особливо від часів Саладіна і за Фрідріха II Гогенштауфена), що в подальшому цей торговий маршрут став визначальним аж до 1453 р.

У Хрестових походах брали участь всі верстви тодішнього суспільства, що сприяло їх певному зближенню, як і зближенню різних християнських народів. Розширилися рамки пізнання різних цивілізацій, відбулася переоцінка понять і цінностей. Панівним став ідеал лицаря, як борця за правду і за релігію. Хрестові походи познайомили Європу з грецькою та арабською наукою. В архітектурі з'явилися підковоподібні та складні арки, плоскі дахи; у скульптурі – “арабески”. У європейських мовах маса запозичених слів: “адмірал”, “талісман”, “диван”, “юбка”, “софа”, “атлас” тощо. У поезії та прозі надовго запанували відповідні сюжети, а також вплив східних форм. Певною мірою ці походи підготували ран-

не Відродження.

Контрольні запитання:

1. Які основні причини Хрестових походів?
2. Які події прискорили початок Хрестових походів?
3. Якою була роль Візантії у організації Хрестових походів?
4. Чому заклик папи Урбана II на Клерманському соборі мав такий успіх?
5. Чому закінчився трагедією похід селянського хрестоносного війська?
6. Які війська хрестоносців взяли участь у Першому хрестовому поході?
7. В чому причина невдачі Третього хрестового походу?
8. Чого добився Річард Левине Серце у Третьому хрестовому поході?
9. Хто спричинився до того, що учасники Четвертого хрестового походу опинилися в Константинополі замість Єгипту?
10. В чому причини невдач Людовика IX Святого?
11. Яка доля спіткала держави хрестоносців?
12. Що дали Західній Європі хрестові походи?

РОЗДІЛ 3. ФРАНЦІЯ У ХІІ–ХV СТ.

§ 1. Ідеї зміцнення королівської влади. На початку ХІІ ст. реальна влада Капетингів в королівстві була ще вкрай незначною. Навіть під час поїздки власним доменом грабіжники здерли з Людовика VI Товстого (1108–1137) королівську регалію – масивний золотий ланцюг. Можливо, що саме цей випадок змусив короля віддати всю свою енергію, силу волі і хоробрість на впорядкування власного домену. Всього з сотнею відданих йому лицарів він підпорядкував собі власників замків в Ль-де-Франсі, а замки найнепокірніших з-поміж них зруйнував. Він перший став вимагати *“іменем його королівської величності”* суворої субординації від своїх васалів. Для управління землями домену було введено інститут королівських міністеріалів – *прево*, які наглядали за виконанням селянами повинностей, одержували натуральну ренту (продуктами), стягали торгові мита та збирали податки до скарбниці домену.

Король вдало одружив старшого сина Людовика у 1137 р. з Елеонорою (1122–1204), єдиною спадкоємицею герцога Вільгельма Х Аквітанського, *“найбагатшою нареченою”* тогочасної Європи, що дозволило приєднати до королівського домену Аквітанію, включаючи Лімож, Пуатьє, Бордо і Ангулем.

У своїй боротьбі з феодалною анархією король заручився підтримкою церкви. Тут він знайшов послідовного і блискучого союзника в особі **Сюгера (Сугерія)** (1081–1151), абат знаменитого монастиря Сен-Дені¹ (з 1122 р.), який майже 30 років (з 1123 р.) займав посаду канцлера. Абат Сюгер підняв значення св. Діонісія від покровителя королівської родини до покровите-

¹ У 630 р. король Дагоберт I в семи кілометрах на північ від Парижа на правому березі Сени при впадінні в неї невеликого каналу Сен-Дені, заснував бенедиктинське абатство, в якому його і поховали. Згодом це абатство стало останнім притулком 25 французьких королів, 10 королев та 84 принців і принцес. Абат Сюгер збудував потужні укріплення, від яких вціліли дві вежі. Свого часу Карл Великий подарував монастиреві мощі св. Діонісія, проповідника християнства в Галлії, чия діяльність високо оцінив і продовжив знаменитий Абельяр, який також провів значну частину свого життя в абатстві Сен-Дені.

Абатство Сен-Дені. (1140-1144 рр.)

ля всієї Франції. За Сюгером, подарувавши монастиреві Сен-Дені мощі св. Діонісія, Карл Великий зробив Францію (Ль-де-Франс – домен Капетингів) – *серцем своєї імперії. “Королівство, – доводив абат, – є однією спільнотою-сім’єю, главою якої є король. Присяга перед Богом васалів своєму сюзерену і, рівночасно, короля перед ними, є свідченням любові і вірності членів спільноти, а феодал служить нагородою за вірність і службу, зміцнюючи стосунки всередині спільноти”*. Далі він розвинув свої ідеї, обґрунтувавши вчення про *“королівство-машину”* як сукупність феодалів, до яких належать менші землі, що періодично виходять з-під безпосередньої влади короля, коли він надає їх у користування своїм васалам, а за певний час повертаються назад під його владу. Такий рух нагадує зчеплення маленьких коліщат у межах великого кола, що їх рухає. Цим великим колом є королівська влада. Сюгер першим обґрунтував постулат, що *феоди не є окремими державними одиницями, а лише частинами ширшої спільноти – королівства*. Взамін хаотичному феодалному руху він вбудував чітку ієрархічну драбину, на зразок церковної. *„Граф д’Овернь тримає Овернь*

від герцога д'Аквітань, який, в свою чергу, отримав Аквітань від короля”, – писав Сюгер. Розгортаючи свою ширшу імперську програму, він йшов далі, обґрунтовуючи першість короля Франції в християнському світі, оммаж якому за частину своїх володінь складали королі Арагону та Англії.

Ідеї абата Сен-Дені та канцлера Франції Сюгера стали своєрідною інтелектуальною революцією. Їх підтримав єпископат всього „французького простору” та освічені абати реформованих монастирів.

§ 2. Комунальні рухи. Піднесення та збагачення міст загострило боротьбу останніх з своїми сеньйорами за комунальні права. Одним з перших такі права вибороло м. Лан (Laon), яке належало місцевому єпископові. З 1106 р. кафедру обійняв нормандець Годрі, який зумів налаштувати проти себе всі верстви міського населення. У 1109 р., злякавшись повсталого міста, Годрі втік до Англії. Залишені ним клірики і лицарі єпископського загону за солідну винагороду продали міщанам згоду на визнання міської комуни. Вони ж схилили і єпископа до надання місту такої хартії. Король Людовик VI підтвердив цю хартію, дарувавши місту ще ряд вольностей, натомість місто зобов'язалося платити щорічний податок до королівської скарбниці.

Через три роки єпископ Годрі порушив угоду, вступивши в конфлікт з комуною. Він вніс до королівської скарбниці 700 ліврів, просячи скасувати комуну. Людовик VI, зацікавлений у підтримці церкви, особисто прибув у 1112 р. до Лана і скасував свій акт. Але спроба єпископа відновити своє панування призвела до повстання у місті. Повсталі здобули єпископську резиденцію, а самого єпископа закатували до смерті. Король негайно придушив бунт, спаливши місто дощенту. Більшість було страчено. Новий єпископ у 1128 р. все ж вирішив повернути місту хартію. Людовик VI затвердив її, але слово “комуна” наказав замінити на “установу миру” (*instituto pacis*). Боротьба м. Лана за свої права тривала і далі. У 1190 р. король Філіп II Август скасував міську хартію, а наступного року за великий викуп відновив її. У 1331 р. комуна Лана була ліквідована остаточно.

Міський рух набув суттєвого розмаху. У

Франції виник особливий тип самоврядних міських общин – *комуни* (*communes*). Міщани отримали право обирати зі свого середовища *Міську раду і посадовців*, починаючи з голови міської ради – *мера*. Самоврядні міста – комуни мали *власний суд, військове ополчення, фінанси і право самоподаткування*.

Однак ступінь самостійності в міському самоврядуванні, досягнутий містами, був неоднаковим і залежав від конкретних історичних умов. Переважно містам вдавалося отримати права самоврядування шляхом сплати сеньйорові значної суми грошей. Таким шляхом отримали звільнення з-під опіки сеньйора і стали комунами багато заможних міст *Південної Франції*. Тут ситуація була схожою з ситуацією в італійських землях і боротьба була менш напруженою, так як провансальська знать погоджувалася на такі пропозиції міст, будучи більше пов'язаною з містами і давніми римськими суспільно-юридичними традиціями – “*рівність всіх перед законом*”.

Часто великі міста, особливо *міста*, що стояли *на королівській землі*, не одержували прав самоврядування, але користувалися рядом привілеїв і вольностей, у тому числі і правом мати виборні органи міського управління, що діяли, проте, спільно з королем чи призначеним ним урядовцем або іншим представником сеньйора. Такі неповні права самоврядування мали Париж, Орлеан, Бурж, Лоріс, Ліон, Нант, Шартр.

Не усім містам вдавалося добитися і такого ступеня самостійності. Деякі міста, особливо дрібні, не мали достатньо розвиненого ремесла і торгівлі і, не володіючи необхідними грошовими коштами і силами для боротьби зі своїми сеньйорами, залишалися цілком під управлінням сеньйоріальної адміністрації. Таке становище було характерне переважно для північних регіонів, де міське населення значною мірою складалося з *віллнів*, яких задовольняло і те, що повинності у містах були легшими, ніж на селі, тому що вони були частково викуплені, а частково переведені на чинш. Через слабкий рівень ремесла та торгівлі тутешні міста не мали достатніх коштів, щоби відкупитися. Власники міст і лицарство жило в замках поза меж-

ами міст. Королівська влада також із недовірою ставилася до соціальної активності у цих містах і була більш схильна допомагати своїм феодалним васалам, особливо коли останні були здатні добре заплатити. Через це на півночі комунальна революція пройшла досить конфліктно. У окремих випадках міста здобували свободу шляхом кровопролиття і важких жертв, зафіксованих у джерелах цього періоду.

Комунальні рухи “застали” королівську владу зненацька. Задля безпеки держави королі вирішили, що комуни – це бунтівні міста, які слід приборкувати нещадними методами. Але при наявності явної грошової вигоди влада йшла на поступки. Цей процес був доволі повільним. Лише, починаючи з Філіпа II Августа та Людовика VIII королівська влада почала усвідомлювати свою вигоду від комунального руху як знаряддя посилення королівської влади. З кінця XII ст. кожна нова комуна отримувала свою хартію безпосередньо від короля (початково хартію комуна отримувала від свого сеньйора, а король лише її затверджував). Великі торговельні міста, зацікавлені в стабільності та порядку на території королівства, стали опорою королівської влади і дієвим джерелом наповнення королівської скарбниці.

Привілеями й пільгами суто цивільного гатунку користувалася й інша категорія – “нові міста”, які заново засновувалися, або перетворювалися на міста з сіл чи замків за ініціативи сеньйора і короля. Ближче до них, ніж до комун, перебувала категорія “міст буржуазії” (*villes de bourgeoisie*), які не отримали політичної самостійності, а мусили вдовольнятися *судовими, торговими і фінансовими* привілеями. Управління такими містами залишалося в руках королівських чи сеньйоріальних міністеріалів – прево. “Містами буржуазії” були майже всі міста, розташовані в королівському домені: Париж, Орлеан, Бурж, Лорісс, Етамп, ряд міст в Бургундії і більшість міст на північному сході.

§ 3. Невдачі Людовика VII. Людовик VII (1137–1180) не зумів використати вигод, які йому надавав шлюб з Елеонорою Аквітанською. Стриманий, вихований в релігійному дусі, король погано розумів і ревнував свою розумну, красиву і розпус-

Собор Нотр-Дам в Лані. (бл. 1200 р.)

ну дружину, виховану в дусі провансальських трубадурів. У 1147–1149 рр. король брав участь у Другому хрестовому поході. Елеонора вмовила чоловіка взяти її з собою. Його неухильність вона компенсувала власними амурними пригодами. Зрештою король відіслав її з Антіохії до Франції, а потім піддав суду церковних достойників, перед яким в Парижі королева давала пояснення щодо своєї поведінки (1152 р.). Досвідчений абат Сугерій радив королю не розлучатися. Але Людовик VII, який вважав королеву винною в провалі походу, 18 березня 1152 р. розлучився з нею, залишивши за Елеонорою її “територіальне” придане. Вже 1 травня 1152 р. Елеонора вийшла за Генріха II Плантагенета, графа д’Анжу, який у 1154 р. успадкував королівство Англію і герцогство Нормандію. Відразу ж володіння Плантагенетів на французьких землях (Мен, Турень, Нормандія, Анжу, Пуату, Аквітанія) стали у кілька разів перевищувати домен короля і відрізали йому вихід до Атлантики. Авторитет Людовика VII похитнувся.

У 1173 р., коли Генріх II Плантагенет привів до васальної залежності ще й Лангедок, а граф Раймунд III Тулузький змуше-

ний був присягнути його синові Річардові як своєму сюзеренові, Людовик VII був не на жарт стурбований. Йому вдалося намовити синів Генріха II – Генріха Юного і Річарда на повстання проти свого батька, але Генріх II у 1173–1175 рр. вийшов переможцем у “Війні принців”. Розпочалася запекла боротьба між Капетингами та Плантагенетами за континентальні володіння.

§ 4. Зміцнення влади за Філіпа II Августа. Філіп II Август (1180–1223), безперечно, був з когорти непересічних постатей. За хроністом Мартином з Тура (XII ст.): *“він мав чудово складені вишукані форми і гарне обличчя, був великим майстром поїсти і випити. Він був відвертим з друзями і дуже замкненим у ставленні до тих, хто йому не подобався. Передбачливий, наполегливий у своїх рішеннях і твердий у вірі, він виявляв чудову простоту і прямоту в своїх роздумах. Улюбленець долі, він вічно остерігався за своє життя, швидко розлючувався і так само швидко вичухав. Він був суворим до знаті, яка не бажала йому користися, любив влаштовувати між ними чвари і охоче наближував до себе незнатних людей”*.

У державних справах Філіп II Август користувався доктриною абата Сугерія, викладеною ним у “Житті Людовика VI”. Жодного разу не відхилившись від своєї лінії, він використовував будь-яку нагоду для розширення домену: одруження, купівлю, захоплення, конфіскацію майна васала-зрадника тощо. У 1182 р. король своїм указом заборонив євреям селитися в Парижі (більшою частиною якого вони володіли) і конфіскував на користь корони все їхнє майно. Він втручався у всі провінційні конфлікти, залишаючи за собою право вершити світський суд.

У зовнішній політиці Філіп II Август всі зусилля спрямовував на розпалювання чварів в родині Плантагенетів. Незважаючи на те, що після звістки про падіння Єрусалиму (1187 р.) під тиском папських легатів обидва королі уклали перемир'я 21 січня 1188 р., з'їхавшись поблизу Жизора, французький король продовжував постійно втручатися у родинні чвари між Генріхом II та його синами, підтримуючи переважно Річарда.

Коли Річард Левине Серце став коро-

лем Англії, суперництво посилилося. Воно стало однією з причин поразки Третього хрестового походу, в якому обоє взяли участь. Невдовзі після здобуття хрестоносцями Акри Філіп II Август 3 серпня 1191 р. повернувся до Франції, давши гарантії Річардові про ненапад на його володіння (посередником у цій справі виступив герцог Бургундський), однак відразу порушив домовленість. Поки Річард перебував у полоні (1192–1194 рр.), Філіп II уклав союз з його молодшим братом – Іоанном, котрому допоміг заволодіти Англією, взамін за спробу забрати Нормандію. Після повернення Річарда Левине Серце між двома королями спалахнула запекла війна (1194–1199 рр.). Ряд дошкульних поразок Філіпа II при Фретевалі, Курселі і Жизорі призвели до укладення миру за посередництва папи Інокентія III на важких для Франції умовах: була відновлена “Анжуйська” держава за винятком декількох фортець в Нормандії та Оверні, а французький король мусив відмовитися від союзу з Філіпом Гогенштауфеном і стати на бік Оттона Вельфа в боротьбі за німецький престол.

Безглузда загибель хороброго Річарда розв'язала руки французькому королю. Іоанн Безземельний (1199–1216) був непопулярним в Англії. Крім того він викрав наречену свого васала Гуго де Лузіньяна і необачно вбив власного племінника Артура Бретонського. Філіп II негайно викликав його як свого васала на суд і оголосив про конфіскацію ф'єфів. На виконання судового рішення французьке військо завоювало і приєднало до королівського домену Нормандію (1202–1204 рр.). Лише Руан, купецтво якого отримало від англійського короля хартію на самоуправління і було тісно пов'язане торговими інтересами з англійськими містами, спротивився приєднанню до французької корони. Філіп II поспішив надати Руану ще вигідніші привілеї.

Щоби повернути втрачені землі, Іоанн Безземельний створив коаліцію, до якої увійшли імператор Оттон IV, графи Фландрії та Лотарингії. У 1214 р. у двох вирішальних битвах при **Ла-Рош-о-Муані** (поблизу Анжера) та **Бувіні** (Фландрія) французькі війська розбили війська коаліції. Після цих перемог Філіп II Август відібрав у англійців області Мен, Турень, Анжу

і частину Пуату (з багатим містом Пуатьє). За Англією залишилися лише незначна частина Пуату і герцогство Аквітанія. Завдяки військовим успіхам Філіпа II королівський домен зріс вчетверо. З інших володінь Франції самостійність зберегли ще – графство Фландрія, герцогства Бретань, Бургундія і Аквітанія та графства Фландрія і Шампань.

Було створено якісно новий державний апарат. У 1194 р. король вирішив розмістити головні органи управління, архіви і скарбницю в Луврі. Королівський суд почав збиратися на сесії, обговорюючи фінансові і правові питання. Протягом XIII ст. поступово сформувалися контури урядових відомств – Скарбничої і Рахункової палат, що відали королівськими доходами. Перша з них займалася доходами, що надходили з домену, а інша – екстраординарними доходами або податками, отриманими з інших частин королівства. Постійно стала функціонувати Королівська рада, куди входили принц крові, призначений королем васали, яким він довіряв, та легісти. Група легістів (фр. *legiste* – законники) – юристів, знавців законів і фінансів, що походила здебільшого з міщан, міністеріалів та духовенства, розробляла і втілювала в юридичну практику римське право на противагу праву церковному та феодальному. Законотворча діяльність легістів легітимізувала королівську владу, тому мала особливе значення у боротьбі корони з великими феодалами. Франція стала перетворюватися на судову монархію, де кожне важливе рішення короля обґрунтовували легісти.

Землі королівського домену було розбито на округи. Їх очолили прево – провідники королівської влади на місцях. З 1185 р. король взяв діяльність цих міністеріалів під особистий контроль. На заході і на півдні королівства подібні функції виконували *сенешали* – особливі королівські чиновники з числа місцевої знаті (щоби повернути її на бік короля). Вони управляли лише нещодавно приєднаними до домену територіями. В процесі подальшої централізації округи почали об'єднувати в так звані “*бальїжі*” на чолі з *бальї*. Бальї вершив суд на місцях, збирав податки до державної скарбниці, організовував у разі потреби місцеве ополчення, періодично пись-

мово звітуючись перед королем про свою діяльність. За Філіпа II Августа країна була поділена на 20 бальїжів і 5 сенешальств. Бальї, і сенешали також стежили за виконанням васалами військової служби на користь короля та захищали міста, які перебували під опікою короля.

Король також втручався у справи великих феодальних володінь за найменшої пагоди, спираючись на підтримку міст, церкви і дрібного лицарства. Він вмів використовувати суперечки між сеньйорами “другої руки” та їх сюзеренами – графами або герцогами. За Філіпа II з'явилося явище *іммедіатизації* (лат. *immedius* – безпосередній) – встановлення безпосередніх васальних відносин між васалами васалів короля і самим королем. Порушувалося давнє правило “васал мого васала не мій васал”.

§ 5. Альбігойські війни (1209–1229). Південь Франції до XII ст. перевершував в господарському і культурному розвитку інші регіони. Для квітучих і економічно розвинених південних міст (Бордо, Тулуза, Монпельє, Нім, Нарбонна, Марсель) злам XII–XIII ст. став періодом загострення ідеологічної боротьби. Серед населення міст Лангедоку (головним чином в ремісничому середовищі), а згодом і в сільській місцевості, розповсюдилося еретичне вчення *катарів* (з грець. *katharos* – чистий) і *вальденсів*.

Ересь катарів була зрозумілою і доступною тільки невеликому колу інтелектуалів. Її спільні риси з давнім маніхейством, давно забутим в Європі, дозволяють припускати, що вона була занесена в результаті спілкування зі Сходом під час Хрестових походів. Катарі вважали, що Всесвіт і Людина співіснують як суперечність двох начал – добра і зла, тотожних духовному і матеріальному. Світ був ареною боротьби двох рівних сил: Бога (добра) і Сатани (зла). Щоб стати на бік добра і допомогти йому перемогти у цій боротьбі, потрібно було відмовитися від земних спокус розкоші. Душа, перебуваючи в процесі „очищення” (катарсису), здатна здійснювати низку тілесних реінкарнацій (неревтілень), поки не очиститься повністю. Рядові віруючі не могли опанувати цієї доктрини, але вони вірили своїм пресвітерам, що

катаризм – це повернене до своїх першооснов християнство. При цьому катари відмовилися від латинської мови, обрядності, Причиста та вважали Марію звичайною жінкою, яка виносила в своєму лоні Ісуса.

В соціальному плані *катари* проповідували тотальну рівність. В цьому їх ересь мала спільне з ересю послідовників ліонського купця П'єра Вальдо, який профінансував переклад Євангелія народною мовою і 1175 р., роздавши своє майно бідним, пішов в народ, закликаючи людей до каяття та спокути гріхів. *Вальденси* засуджували церкву за посідання маєностей і закликали людей до співжиття в комунах. Вони також проповідували бідну апостольську церкву, вважали, що немає необхідності в існуванні духовенства як окремої соціальної групи, стверджуючи, що будь-який пристойний чоловік може бути священиком. Вальденси відмовлялися платити податки, церковну десятину, виконувати військову повинність, не визнавали феодального суду і виступали проти смертної кари.

Катари вели просте, суворе моральне і усамітнене життя. Тому їх початково називали “добрими людьми” (*Les bons hommes*), але “людьми темними” (*hommes obscurs*), а після першого відлучення катарів від церкви, виголошеного на соборі в Тулузі, скликаному папою Калікстом II (1119 р.), їх стали називати “тулузькими еретиками”. Це відлучення було в 1139 р. підтвержене папою Інокентієм II. У 1185 р. навіть була вчинена перша невдала спроба організувати проти них хрестовий похід. З кінця XII ст. катарів і вальденсів стали називати загальним ім'ям – *альбігойці* (за містом Альбі, що було центром розповсюдження ересі), хоча в догматизмі і обрядах вальденси від катарів все ж помітно відрізнялися.

Граф Тулузи Раймунд VI та граф Фуа Роже виступили прихильниками альбігойців. Навіть єпископ Тулузи Жільбер де Кастр став катаром. Цього Рим терпіти далі не міг. Він зняв відлучення з короля Франції і, скориставшись, вбивством папського легата П'єра де Кастельно, здійсненого 15 січня 1206 р. ніби-то за наказом графа Тулузи, проголосив хрестовий похід проти альбігойців, прирівнявши його до походу проти мусульман. Очолив похід барон Симон де Монфор із території королівського

домену. Сам король не поспішав втручатися у події. Війна з Англією могла перерости у війну на два фронти.

Альбігойці запекло чинили опір, але головні центри їх були захоплені хрестоносцями і безліч еретиків була знищена. Жодної користі не принесло ганебне покарання і бичування, якого зазнав Раймунд VI Тулузький від папського легата Міло, і отримана ним від папи ціною значних жертв абсолюція (лат. *absolutio* – звільнення) – відпущення гріхів. В липні 1209 р. хрестоносці здобули приступом місто Безьє, яке належало Рожеру, племіннику графа Раймунда VI, і наказали умертвити всіх 20 тис. його мешканців, серед яких було чимало католиків. “*Вбивайте їх всіх!*”, – наказав легат Арно, – “*Господь відрізьмить Своїх і захистить!*”.

Не кращим чином обійшовся Симон де Монфор з іншими містами у володіннях Раймунда VI і його прихильників. Рожер Безьєрський загинув у в'язниці, а союзник графства Тулузького – король Арагону Педро загинув у вирішальній битві при Мюре (1213 р.), де хрестоносці святкували перемогу. Більша частина Лангедоку до 1215 р. була завойована і сплюндрована.

Симон де Монфор загинув при облозі Тулузи 25 червня 1218 р. від каменя, випущеного з праці жінкою. Його син змушений був повернути завойовані землі графу Раймунду VI Тулузькому та його наступнику Раймунду VII, яких підтримало повстале населення Лангедоку та Англія.

Між хрестоносцями почалися чвари. Частина з них звернулася по допомогу до французького короля **Людовика VIII (1223–1226)**, який давно прагнув приєднати Тулузьке графство. Граф Раймунд VII був відлучений від церкви на початку 1226 р., але він з великою мужністю захищав батьківську спадщину. Людовика VIII помер у поході від пропасниці у 1226 р. після здобуття Авіньйона. Прованс і Верхній Лангедок зазнали великого спустошення. У **1229 р. в Парижі** було укладено мир, за яким Раймунд VII ціною великої грошової винагороди звільнявся від церковного відлучення, поступився Людикові IX Святому (1226–1270) Нарбонною разом з багатьма володіннями і призначив свого єдиного зятя Альфонса де Пуатьє, брата Людо-

Місто Каркассон (1228 р.)

вика IX, спадкоємцем решти своїх земель. Цей мир формально знаменував звершення Альбігойських воєн.

У 1240 р. в Лангедоці знову спалахнуло повстання катарів, через переслідування єретиків і співаючих їм католиків, жорстко придушене Людовиком IX Святим (цього разу хрестового походу не оголошували). У 1243 р. угода, укладена в Лоріссі між Людовиком IX і Раймундом VII Тулузьким, підтверджувала умови Паризького договору 1229 р. Остання фортеця альбігойців замок Монсегюр здався тільки 16.03.1244 р., при цьому 200 катарів, які не побажали зректися своєї віри, були спалені живцем.

В цілому Альбігойські війни призвели до включення Півдня до складу Французького королівства, спустошення багатого краю і знищення самобутньої південно-французької провансальської цивілізації.

§ 6. Король-реформатор Людовик IX Святий. Людовик IX (1226–1270) зайняв престол у 12-річному віці. Мати короля і регентка Бланка Кастильська, спираючись на частину феодалів, пов'язаних з двором, підтримку міст та королівських васалів, зуміла перемогти коаліцію великих феодалів, які прагнули повернути втрачене за його батька (1226–1234, 1248–1252 рр.). Вона фактично правила країною, поки Людовикові IX не виповнився 21 рік і він не одружився з Маргаритою Прованською.

Людовик IX за описами хроністів був людиною стриманою, багато розмірковував і мало говорив. Після приборкання ка-

тарів він вийшов переможцем в черговій війні з Англією (1242–1259 рр.). За умовами **Паризького миру 1259 р.** англійський король Генріх III (1216–1272) відмовився від претензій на втрачені французькі володіння (Нормандію, Мен, Турень, Анжу і Пуату), зберігши за собою Аквітанію і Гасконь.

Хоча об'єднання Франції було ще далеко не закінчене, Людовик IX почав проводити активну політику в басейні Середземного моря. Він допоміг своєму братові Карлові Анжуйському (король Сицилійський у 1268–1282; король Неаполітанський у 1282–1285) відібрати у Штауфенів Південну Італію і Сицилію, заснувати там Анжуйську династію. Людовик IX також невдало спробував закріпитися в Тунісі і Єгипті під час Сьомого (1248–1254 рр.) та Восьмого (1270 р.) хрестових походів.

Тривала відсутність Людовіка IX Святотого через його хрестові походи привела до масових зловживань судових чиновників, безкарності злочинців шляхетного походження, ескалації приватних воєн, насильного захоплення чужого майна та вбивств. Країна потребувала суттєвих **реформ**.

Численні статuti (*establishments*) і приписи (*ordonnances*) короля вводили нове законодавство в країні.

Судова реформа була найважливішою. З 1255 р. за ініціативи короля зі складу Королівської ради виділили судову палату – **Паризький парламент**, що став загальнодержавною установою, верховною

інстанцією з розгляду судових справ у королівстві. Цей парламент регулярно засідав завжди тільки в Парижі, незалежно від місця перебування короля. Він мав свій постійний штат, який вже за правління Людовика IX Святого складався здебільшого з професійних юристів. Була значно обмежена юрисдикція сеньйоріальних судів. Їм заборонялося розглядати так звані “*королівські випадки*” – справи, в яких зачіпалися інтереси короля, тобто фактично з їх ведення вилучалася карна юрисдикція. Рішення сеньйоріальних судів могли бути оскаржені в Королівському суді.

В королівських судах вводився новий інквізиційний процес – попереднє розслідування справи, заборонялися судові поєдинки (з 1261 р.). По кожній справі велося слідство, допитувалися зацікавлені сторони, слухали свідків, задокументовували увесь процес.

Були заборонені приватні війни в королівському домені, а на решті території держави встановлювалися “*40 днів короля*” – термін, протягом якого конфлікту, що спалахували між феодалами, мали бути улагоджені мирним шляхом за допомогою Королівського суду. За цей час королівські юристи могли розглянути суперечку між сторонами конфлікту і виголосити судовий вердикт. Було також заборонено, щоб потерпілий викликав на поєдинок самих суддів, рішенням яких він був незадоволений. Розпочинати війну дозволялося тільки після невирішення справи по закінченні встановленого терміну.

Прагнучи утвердити принцип неупередженості і доступності королівського судочинства, Людовік IX Святий сам розглядав позови своїх підданих під дубом у Венсенському лісі. Прибувши туди влітку, він велів сісти навколо нього всім, хто прийшов поговорити з ним особисто, без посередників, і намагався справедливо розсудити справу. При цьому доступ до короля мала не тільки знать, але й жебраки.

У внутрішній політиці Людовік IX виступив у ролі продовжувача *адміністративної* реформи свого діда і батька. Оскільки згідно з передсмертною волею Людовіка VIII значна частина володінь королівського домену відійшла молодшим братам Людовіка IX: *Альфонс* отримав

Пуату, а *Карл* – Анжу, відповідно зникли королівські доходи. Тому король зайнявся ретельною організацією структури управління. У 1254 р. країна була розділена на 20 округів на чолі з *прево*. Ці міністриали, передаючи свої посади у спадок, відтепер утворювали справжні династії. Був встановлений чіткий і централізований контроль за їхньою діяльністю.

Членам Королівської Ради також було заборонено отримувати пенсії від приватних осіб, мати нерухому власність у місцях праці, брати гроші в борг і брати хабарі. Королівська влада була проголошена єдиним джерелом права і закону, гарантом суспільного добробуту.

Відтак, основною лінією розвитку державного апарату була поступова заміна служби через васальний обов'язок службою, що оплачувалась державою, і яку несли спеціально обізнані в цій справі міністриали.

У 1244 р. король видав ордонанс, згідно з яким васали, будучи одночасно васалами французького і англійського короля, мали визначитися із підпорядкуванням комусь одному з них. За Корбейською мирною угодою 1258 р. були також врегульовані ленні зв'язки з Арагонським королівством (кордон між двома державами проліг по лінії Піренеїв), а король Арагону Хайме визнав себе васалом Людовіка IX.

У 1263 р. Людовік IX провів також *грошову* реформу. До цього часу кожен більший феодал карбував свою монету. У 1263 р. король ввів до обігу срібну монету вартістю 12 деньє і вагою 4,5 г. На її аверсі було вміщено зображення геральдичного хреста міста Тура (де зберігалися мощі св. Мартіна), тому монету назвали “*турським лівром*”. На решті території разом з королівськими зберігалися і місцеві грошові одиниці, проте за умови, що їх вага і зміст відповідатимуть королівським. У 1266 р. Людовіком IX було встановлено, що у королівських володіннях повинна бути в обігу тільки королівська монета – високопробний золотий екю (фр. *écu*; від давньофр. *escu* – щит). На цій монеті (вагою близько 4 гр.) на аверсі було вміщено символ Капетингів – герб з квітами лілії, і легенду: “*Людовік милістю Божою король франків*” (*Ludovicus Dei gracia Francorum*

гех), а на реверсі – хрест, прикрашений чотирма квітками лілії і напис: “Христос торжествує, Христос царює, Христос владарює” (Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat). Псування королівської монети каралося смертю.

Людовик IX також намагався замінити феодальне ополчення постійним військом. За цього короля виникає міська міліція (лат. *militia* – військо, військова служба) – загони для охорони порядку і оборони міста в разі нападу ворога. Дальші реформи короля у цьому напрямку обірвала його смерть.

Король загинув **25 серпня 1270 р.** в Тунісі під час Восьмого хрестового походу від чуми, що спалахнула в таборі хрестоносців. Його тіло зварили у великому казані (пропорційно давши вина і води), а продезинфікований таким чином і відділений від тіла кістяк доправили до Парижа. У 1297 р. Людовика IX було канонізованого папою Боніфацієм VIII.

Людовик IX став своєрідним символом французької монархії, втіленням образу “святого короля-хрестоносця, зразкового християнського лицаря”. Він увійшов до історії як правитель, котрому вдалося підняти престиж королівської влади, розвинути й реформувати адміністративну структуру держави, продовжити політику “збирання земель”. За словами французького історика Ш. Пті-Дютайї “Франція ніколи ще не доходила в Середні віки і не дійде до такого щасливого розквіту і такої слави, як за Людовика IX Святого”.

§ 7. Зміни в суспільстві. Протягом XI–XIII ст. французьке суспільство переживало значні трансформації. Різні грошові системи, різні системи мір та ваг, різне законодавство, різні митні кордони у кожному більшому феоді, небезпека на дорогах та регулярні міжусобні війни змінювалися на єдині грошову і митну системи, єдину систему мір і ваг, єдине законодавство. Дороги ставали безпечними, а міжусобні війни приборкувалися королівською владою. Франція помалу перетворювалася в унітарну державу. Але верхівка суспільства – титуловані феодалі (герцоги, графи, маркізи і віконті) зберігали свої замки, власне військо і значні ресурси, які дозволяли їм протистояти централізаторській політиці ко-

ролів. Нетитуловані феодалі (барони і пателени), які володіли замками і середніми сеньйоріями, дрібні феодалі, які мали одну або кілька незначних сеньйорій, та міністеріали, котрі ще не отримали звання лицарів, часто хиталися між королівською владою та титулованою знаттю. З цих категорій найбільш надійними для центральної влади міністеріали, найменш надійною групою – барони і пателени. Усі ці категорії мали суттєві привілеї: звільнення від податків, судові прерогативи і спадковість свого соціального стану.

Найбільш організованим станом, однак далеким від єдності і гармонії було духовенство, яке також було звільнене від прямого і непрямого податків, військової повинності, мало право стягувати церковну десятину з інших станів і володіло правом юрисдикції (питань віри, духовних сеньйорів, вдів, сиріт та хрестоносців). Представники вищого духовенства входили до лав Королівської Ради і Паризького парламенту. Церква володіла правом скликання державних і провінційних соборів. Через наявність *целібату*, введеного папою, церковні володіння не дробилися, залишаючись бенефіціями, які після відходу одного прелата переходили до іншого. З іншого боку стан духовенства поповнювався вихідцями з інших станів, в тому числі і з міщан та селян.

Церква постійно активізувала зусилля з метою звільнення її від влади сеньйорів, включаючи і короля. З іншого боку були намагання звільнитися від сплати церковної десятини, а у 40–50-ті роки XIII ст. мали місце виступи інших станів проти церкви, зумовлені спробами церкви розширити сферу своєї юрисдикції до майнових справ всіх категорій, що належали до церковного суду.

Практика надання містам хартій привела до процвітання значної кількості міст у XIII ст. Людовик IX Святий перед смертю в своєму повчанні синові, майбутньому королю **Філіпові III Сміливому (1270–1285)**, закликав зберігати привілеї та вольності французьких міст, бо “через силу добрих міст могутні люди королівства будуть боятися погано вчинити з тобою”. Міста фактично купували собі хартії, поповнювали королівську скарбницю податка-

ми, але вони були найбільш надійними союзниками королівської влади, будучи захищеними у загальному мирі, безпеці на дорогах і унітарній державі. Спираючись на військову, фінансову і політичну допомогу міст, король міг продовжувати політику послаблення могутності великих феодалів.

Владу у міських комунах тримали верхівка купецьких гільдій та тих цехів, чия продукція була орієнтована на експорт. З XIII ст. почали загострюватися стосунки між майстрами, які пробували зробити свою посаду спадковою, та підмайстрами і учнями, які почали створювати власні корпорації і намагалися протистояти диктату майстрів. Але зростання кількості міст, рухливість тогочасного суспільства, зростання ринку не давали цьому протистоянню розгорнутися в жорстоку боротьбу.

З XII ст. спостерігався підйом сільськогосподарства, почалося освоєння цілих земель. В королівському домені в Ільде-Франсі всі оочі отримували ділянки на дуже вигідних умовах. Щоби не допустити запустіння старих земельних угідь, сеньйори організували продаж *“хартій звільнення”*, за якими селяни могли відкупитися

від феодала. В різних селах, в різних провінціях країни умови викупу були неоднаковими. Проте поява *“вільних”* поступово призвела до майже цілковитого зникнення особистозалежного селянства.

З початку XIII ст. *“для захисту королівства”* королівська влада почала висувати все більші вимоги щодо служби васалів, залучаючи до цього всіх підданих королівства. Допускався грошовий викуп цієї повинності, тобто встановлювалися свого роду замінні податки, які вимагалися від населення у випадку необхідності. Траплялися випадки, коли відкуповувалася вся община. Спочатку це було можливо тільки в королівському домені, але до кінця XIII ст. така практика перейшла і на землі васалів. З васалами та міськими комунами спочатку проводилися певні переговори щодо цього, а пізніше почала практикуватися загальна розкладка податків самою королівською владою і збирання цих податків королівськими агентами.

У Франції XIII ст. остаточно занепало натуральне господарство, в економіці країни сформувався товарно-грошові відносини, куди втягувалося село, сформувався внутрішній ринок.

Товарне виробництво на селі крім збільшення продуктової і грошової ренти призвело до суттєвих змін. З другої половини XIII ст. почав прогресувати процес майнової і соціальної диференціації. Не всі селяни мали можливість звільнитися від залежності в результаті викупу, значна частина мусила брати позику у міських лихварів, закладаючи при цьому свою землю. Залишившись без землі, вони ставали наймитами у багатших сусідів в селі або поповнювали ряди міської бідноти. Наймана праця стала звичною і у сільському господарстві.

§ 8. Ціна централізації: Філіп IV Красивий. Король Філіп IV Красивий (1285–1314) одноосібно контролював вже три чверті території Франції. Створена ним королівська адміністрація заповнювалася поставленими ним міністеріалами, які служили за принципом – *“воля короля – єдиний закон”*. За допомогою податків і суду король включив у свою політику селян. Розширення компетенції королівського суду та Паризького парламенту скоротило юрисдикцію світських та церковних фе-

Альбі. Замок (бл. 1282 р.)

одалів.

Постать Філіпа IV далеко не однозначна. З однієї сторони він був людиною залізної волі і рідкісної енергії, націленої на розширення королівського домену, збільшення ресурсів королівства і централізацію влади. Але за Годфруа Паризьким (який особисто знав короля), *“король був довірливим як дівця і перебував в поганому оточенні”*. За літописом Вільгельма Шотландця *“король Філіп IV мав красиву зовнішність, витончені манери, був добродушним та довірливим”*. Тому великий вплив і прятетність до всіх його зловживань мало його оточення, серед яких виділялися міністеріали незнатного походження: хранитель печатки Гійом Ногаре, канцлери П'єр Флагг та Ангерран де Мариньї.

Внаслідок вдалого шлюбу Філіп IV приєднав багату область Шампань (1284 р.) та королівство Наварру (1285 р.). Наступними придбаннями королівського домену були велике місто Ліон у верхів'ях Роїни (1307 р.), Лангедок і частина Аквітанії (1308–1309 рр.). Далі король повів успішний наступ на позиції Англії, яка на васальних правах все ще володіла узбережжям Біскайської затоки. Йому вдалося оволодіти землями по р. Гаронні і Дордоні. Тепер за англійським королем залишалася тільки вузька смуга узбережжя Біскайської затоки від Сента до Піренейв. Бретань, Бургундія і частина Фландрії тоді також ще залишалися поза межами домену.

Графство Фландрії лише номінально входило до складу французького королівства. Це була високорозвинена область з багатими містами (Гент, Іпр, Антверпен, Брюгге), в яких процвітало суконне виробництво. В самих містах тривала запекла боротьба між пехами і торговим патриціатом. Граф Фландрії підтримував цехи, щоб із їх допомогою зламати панування патриціату і укріпити свою владу над містами. Філіп IV, ведучи боротьбу з графом, навпаки, підтримував патриціат і з його допомогою зайняв великі фланмандські міста, ввівши до них свої війська. Вже у 1301 р. поведінка французів і надмірні податки викликали хвилю міських повстань, які були придушені. **18 травня 1302 р.** міщани Брюгге напали на тритисячний французький гарнізон і знищили його (*“Брюзька заутре-*

ня”). Їхній приклад перейняли інші міста. Послане Філіпом IV кінне лицарське військо в битві при **Куртре 11 липня 1302 р.** зазнало поразки від пішого міського ополчення. *“Битва шпюр”* (городяни зняли з убитих лицарів близько 4 тис. позолочених шпюр і розвісили їх на знак перемоги в соборі в Куртре) вдруге після битви при Леньяно ознаменувала початок занепаду лицарства.

Продовжуючи боротьбу, Філіп IV утримав частину Південної Фландрії з містами Лілль і Дуе, а згідно з Атіським миром (1305 р.) отримав з фландрських міст невелику контрибуцію.

Війна коштувала дорого і король під виглядом “позик” почав вимагати від міст нових платежів, за несплату яких міста позбавлялися комунальних вольностей і ставилися під королівську юрисдикцію. Не менш активно французький король вдавався до примусових кредитів у єврейських і ломбардських банкірів. Щоби не платити боргів, чужоземних банкірів стали виганяти за межі країни, а їхнє майно конфісковували. Далі почалася емісія неповноцінної монети. Перша “монетна” криза у королівстві почалася ще у 1295 р. Як нисав тоді Міль Ле Мюї, абат Сен-Мартенського монастиря в Туї: *“щось незрозуміле з монетою діється, не знаєш, як вчинити з нею, біжить туди-сюди, її схопити хочеш, аж раптом бачиш – марні всі зусилля”*.

У другій половині XIII ст. у Франції збирали *талья* (прямий податок, подушний або нодимний, із залежних селян; вільні селяни та городяни платили згідно звичаю або угоди), *ед* (податок з диму або вогнища “згідно звичаю” при посвяченні в лицарі старшого сина феодала, при відданні заміж дочки і для викупу сеньйора з полону), *габель* (податок на сіль) та *мальтат* (податок з торгової угоди). Крім того платилися мита: дорожнє, мостове, берегове, винне, ярмаркове, плата за корнстування королівською вагою, тощо. В доповнення до судових штрафів при Філіпі IV були введені практика продажу посад в оренду; податок на придбання нерухомості і на майно, що передавалося у спадок.

У червні 1295 р. був введений ще один ексординарний податок – *“буаж”* (1/100, пізніше 1/50 частини майна). Це відразу ж

викликало бунт в Парижі. У зв'язку із воєнними діями у Фландрії в 1303–1304 рр. фуаж був двічі застосований до привілейованих станів королівства.

Порушення податкового імунітету феодалів (щоб його мінімізувати король доручав збір цих податків самим феодалам через їхніх міністеріалів) змушувало Філіпа IV загравати з місцевими штатами, отримуючи їх колективну згоду взаєм надання прав, які закріплювалися хартіями. Цей метод був достатньо вдалий, позаяк легше було домовитися з “малими” зборами окремих бальяжів чи сенешальств, ніж з великими зборами в Парижі.

Поставлений у скрутне матеріальне становище, Філіп IV притягнув до сплати податків духовенство. З 1295 р. без дозволу Риму, але із згоди провінційних зборів, король почав збирати десятину, а пізніше і подвійну десятину з доходів церкви. Цей акт викликав гнів і обурення з боку папи Боніфація VIII (1294–1303). Своім декретом від 1296 р. папа заборонив збирання податків з духовних осіб. Тому король заборонив вивозити золото та срібло за межі країни, взагалі позбавивши папу доходів з Французького королівства. Конфлікт загострився. Боніфацій VIII нагадав, що королі залежать від “намісника апостолів” на землі і можуть бути ним відлучені від церкви і позбавлені свого трону. Але у 1301 р. Філіп IV звинуватив папу у ересі та зумисному убивстві його попередника і видав наказ на арешт понтифіка. У свою чергу Боніфацій VIII видав буллу – “*Perti solo oceso*”, якою звільняв королівських васалів від присяги на вірність королю і позбавляв юридичної сили всі міжнародні угоди, які уклали Капетинги, починаючи з X ст. (!)

Тоді король пішов на скликання такого органу як Генеральні штати, які подібно до місцевих провінційних штатів, мали повторити на загальнодержавному рівні шлях від асамблеї феодалної курії сеньйора до представницького органу, який об'єднував вже представників трьох станів. Феодалне право вимагало отримання дозволу підданих на впровадження нових податків (*aides*) і у XII–XIII ст. королі вже пробували скликати для цього Королівську курію, в засіданнях якої брали участь представник міст ще з часів Людовика VII. Фі-

ліп II Август на час перебування у Третьюму хрестовому поході (1189–1191 рр.) дозволив залучати представників міст навіть до у Королівській раді. Консультативні асамблеї (“*consilium generalis*”, “*convertus*”, “*colloquium*”, з 1230 р. – “*parlamentum*”) також нерегулярно збиралися з метою поради і допомоги королю у вирішенні важливих питань, які мали загальнодержавне значення.

Перші Генеральні штати король зібрав у Парижі в квітні 1302 р., у розпал боротьби з папою Боніфацієм VIII, запросивши представників від *духовенства, лицарства і міст*. У листі-запрошенні сенешалюві м Бокера зазначалося: “*Філіп, милістю Божою король франків..., бажаючи обговорити і розглянути разом із прелатами, баронами і іншими підданими королівства ряд питань, стосовно наших благ, нашого королівства, церков, духовних осіб, дворян, громад і інших жителів цього королівства, наказуємо від нашого імені... консулам і громадам... містам і містечкам..., щоби консули і громади вказаних міст і містечок вибрали по дві, або по три із кращих професійних осіб, які б з'явилися у неділю перед Вербною неділею в Парижі для спільного розгляду і обговорення, а також підтвердження і виконання всього того..., що нами було поставлено*”.

Засідання 1302 р. почалося із оголошення про втручання у внутрішні справи Франції папи Боніфація VIII, на що король відповів що він підвладний тільки Богові, від якого отримав свою владу. Як “друг і як володар” король вимагав допомоги у Генеральних штатів. Представники міст та лицарства підтримали короля, представники духовенства намагалися виправдати папу і просили дати їм час, але їм було відмовлено.

У 1302 р. папа зібрав помісний собор. Незважаючи на страх бути звинуваченими у непокорі королю, на соборі були присутні багато абатів Франції. Король негайно наклав арешт на майно тих, хто поїхав на собор. Нова асамблея Генеральних штатів відкрилася 12 березня 1303 р. Із звинуваченням папи у ересі виступив Гійом Ногаре. Після тривалих дебатів на засіданнях, які відбулися у Луврі в присутності короля за участі п'яти архієпископів, двадцяти од-

ного єпископа, чотирьох абатів та чотирьох пріорів, було ухвалене спеціальне рішення проти претензій папи на втручання у внутрішні справи королівства і щодо його особи. Присутнього на асамблеї папського легата заарештували. До Італії був посланий військовий загін під командуванням Гійома Ногаре, котрий захопив папу і ніддав його усляким образом, ув'язнивши у замку в Ананьї. Не переживши цієї ганьби, Боніфачій VIII невдовзі помер.

Його безпосередній наступник **Бенедикт XI (1303–1304)** недовго займав папський престол. Під тиском Філіпа IV кардинали обрали папою **Климента V (1305–1314)**, колишнього архієпископа Бордо, француза за походженням. У 1309 р. папа переніс свою резиденцію з Риму до м. Авіньйон (Південна Франція). "*Авіньйонське полонення пап*" тривало до 1378 р. Далі король вже міг розраховувати на підтримку папського престолу.

Асамблеї аптипапської кампанії (1302–1308 рр.) не мали чіткої форми скликання і чітких умов представництва депутатів. У 1302–1303 рр. запрошення-виклик зобов'язувало до особистої присутності. У 1308 р. король дещо змінив умови представництва. Він вже припускав можливість обрання одного депутата від декількох єпископів провінції, уповноваженого ними на провінційних зборах. Депутат, що був обраний певним станом, мав так званий "імперативний" мандат.

Другий стан – *лицарство* посилає своїх виборних представників. Герцоги і графи, як прямі васали короля і члени його ради, не змішувалися із депутатами.

Від "*добрих міст*" (термін "третій стан" з'являється лише наприкінці XV ст.) брали участь переважно мери і члени муніципалітету, тобто знову ж таки згідно посади.

Вже на перших Генеральних Штатах стани засідали окремо, як окремо бралася до уваги й думка кожного стану. Тому для короля було важливо отримати підтримку міст і лицарства проти церкви. В подальшому *за кожною палатою* також зберігався *один голос*. Це дозволило королівській владі маніпулювати станами, що було особливо важливе, коли на Штати було покладено право прийняття рішень, щодо введення податків. Оскільки духовенство і ли-

царство не платило податків, між дворянами і "добрими містами" існувала непримиренна ворожнеча. Тому для Генеральних Штатів була характерною різка відмінність між поглядами станів. Вони ніколи не виступали разом. Мабуть саме тому Генеральні Штати не отримали великих прав самостійного існування.

Наступні Генеральні Штати скликались здебільшого окремо для Півдня – штати Лангедоку і для Півночі – штати Лангедоїля. З одної сторони цей орган відіграв значну роль в об'єднанні країни в одну політичну силу, з іншої – посилив королівську владу.

§ 9. Ліквідація Ордену тамплієрів.

Підпорядкувавши собі авіньйонських пап, Філіп IV вирішив розправитися з Орденом тамплієрів, який після втрати Палестини мав свої основні резиденції у Франції. Про казкові багатства тамплієрів досі ходять легенди, більшість яких безпідставна. Щоправда, земельні володіння Ордену на початку XIV ст. складали близько двох млн. гектарів. У Франції більші володіння були тільки у короля. Люди, які знаходилися під опікою тамплієрів, були звільнені від будь-яких податків. Деякі історики (зокрема Л. Шарпантьє) виправдовують політику короля загрозою з боку тамплієрів його централізаторській діяльності. Скоріше йшлося, однак, про можливість конфіскації майна Ордену. Спочатку, заборгувавши Ордену шість мільйонів ліврів, король пробував вив'язати Ордену свого сина на пост Великого магістра. Формальною причиною конфлікту стала відмова Великого магістра Жака де Моле ввести короля до лав почесних лицарів Ордену. Жак де Моле делікатно, але рішуче дав зрозуміти Філіпові IV, що король просто прагне оволодіти посадою Великого магістра, а через неї й майном, фінансами і міжнародними зв'язками Ордену. Тоді король наважився звинуватити тамплієрів у ересі та содомії (гомосексуалізмі), отримати за допомогою інквізиції у них відповідні визнання і на цій підставі конфіскувати на користь королівської скарбниці їхні багатства.

Розправа почалася у листопаді 1307 р. Більшість членів Ордену разом з Великим Магістром були заарештовані, а їхнє майно – конфісковане. За місяць схопили по-

над 10 тис. чол. – в основному лицарів, священників, міняйл і торговців (бідноту не чіпали). Тамплієри мали сильне військо, але їхній статут забороняв їм вступати в бій з християнами і вони здалися без опору. Генеральні штати, знову скликані у травні 1308 р., санкціонували ліквідацію Ордену тамплієрів. Не ризикнув противитися волі короля і папа. **2 травня 1312 р.** Климент V остаточно ліквідував Орден, заборонивши буллою “*Ad providam Christi vicarii*” носити одяг і називати себе тамплієром, а все майно, за винятком окремих комтурств (округів) на Піренейському півострові, передав Ордену госпітальєрів.

Останнє зовсім не влаштувало Філіпа IV. Тому 44 брати Ордену, які не визнали своїх гріхів, були відправлені на багаття, а їхнє майно перейшло до королівської скарбниці. Великого магістра Ордену Жака де Моле та головного командора Ордену в Нормандії Жоффруа де Шарне було спалено **13-го березня 1314 р.** на Єврейському (Очеретяному) острові на р.Сені у Парижі. Сучасники називали це судилище “страшним”. Явна упередженість і жорстокість суддів навіть в той суворий час покували весь “цивілізований” світ. Після жакливої смерті лицарів народ почав збирати попіл мучеників, який став цінною реліквією. За легендою, прив’язаний до стовпа Жак де Моле пророкував винуватцям його смерті, що не мине і року, як він покличе їх на суд Божий. Це “пророцтво” справдилося набагато раніше: **20 квітня 1314 р.** помер папа Климент V, а **29 листопада цього ж року** король Філіп IV Красивий.

Після смерті короля Філіпа IV династія Капетингів поступово згасла. Це вразило тогочасне французьке суспільство, яке створило легенду про прокляття спалених тамплієрів, які впали на королівську родину за гріхи Філіпа IV. Упродовж декількох років померли без спадкоємців його сини Людовик X Сварливий (1314–1316), Філіп V Довгий (1316–1322) та внук Іоанн Посмертний (1316).

Пряма лінія династії Капетингів перервалася **1 лютого 1328 р.**, коли помер у Венсенському замку неподалік Парижа після хвороби, що несподівано прикувала його до ліжка, молодший син Філіпа IV – король Карл IV Красивий

(1322–1328). Всі вони не пережили рubeжу 33-х років, адже вважалося, що проклята людина не може пережити віку Христа. Загадка вигаснення династії залишилася нерозгаданою.

§10. Зміна династій. Через декілька днів після смерті Карла IV Красивого у лютому 1328 р. асамблея принців і перів Франції за участі докторів канонічного і цивільного права Паризького університету призначила королівського кузена Філіпа Валуа регентом королівства. Невдовзі він став королем **Філіпом VI Валуа (1328–1350)**, розпочавши правління нової династії.

Для цього правникам довелося обґрунтувати правомірність Салічного закону, за яким престол Франції не могла успадкувати жінка. Сестра померлих “проклятих” королів англійська королева Ізабелла мовчки визнала таке рішення, так як її племінниця, поза сумнівом, володіла б більшими правами на престол, аніж вона. Але син Ізабелли – англійський король Едуард III доводився померлим Капетінгам племінником, а Філіп Валуа – всього лише кузенном. В подальшому ця обставина відіграла негативну роль, яка стала однією з причин Столітньої війни.

§ 11. Часи Столітньої війни. На початку XIV ст. Французьке королівство, за кількістю населення (21 млн.), в 5 разів перевершувало Англію (4,5 млн.) і в півтора рази – Німеччину (14 млн.). “В дальніх і чужих землях, – писав хроніст Жан Фруассар (XIV ст.), – *вважається благородною Французькому королівству, як багато там міст і замків, як у віддалених марках, так і в серці королівства*”. У королівському домені основні земельні володіння належали лицарям (близько 2 тис.), яких називали мессірами (*messire*), сеньйорами (*seigneur*) або панам (*dominus*), залежно від числа замків, що знаходилися в їх володіннях. Вони зберігали сеньйоріальні та судові права на своїй території. З цієї категорією королівських васалів зливалися *зброносці* (близько 15 тис.) – переважно сини лицарів, що ще не отримали посвячення, яких називати *noble* (благородний) або *noble homme* (благородна людина). До обох категорій входили королівські міністеріали, отримуючи відповідні надання.

Герцоги Бургундії, Бретані, Гієні та

граф Фландрії вважалися *перами Франції*. Їх території були фактично окремими князівствами з своїми адміністративними апаратами, схожими на королівський. Ці частини королівства були відмінними і у етнічному плані (в Бретані жили кельти, у Фландрії – валлони, фламандці та німці). Герцог Аквітанії і Гієні одночасно був королем Англії і його володіння були з'єднані економічними інтересами, пов'язаними з винною торгівлею, а графство Фландрське залежало від поставок вовни з Англії.

На той час більшість земель було роздано, подальше освоєння цілини припинилося через низьку ефективність. Трудова повинність, що полягала в роботі в манорі як платня за користування селянським наділом, повсюдно була замінена оплачуваною роботою в поєднанні з рентою. Продовжувався викуп *сервами* їх особистої свободи за *відпускними грамотами*, які видавалися окремим особам або цілим селам, і у яких були визначені терміни і умови викупу особистих повинностей. Цей процес прискорив неврожай та голод, який охопив північний захід Європи у 1315-1316 рр. За ордонансом **Людвіка X Сварливого (1314–1316)** селяни двох королівських балляжів звільнялися з серважу за викуп. Викупу підлягали також плюбний і посмертний побори, довільна талья. Викупні платежі розкладали на певний термін у вигляді ренти понад поземельну. В результаті серви ставали – *вілланами*, які могли вільно успадковувати майно та одружуватися, але як державці чиншової землі були зобов'язані вносити за неї оброк і виконувати інші вілланські повинності. Крім того селяни залишалися під судовою юрисдикцією сеньйорів.

У 1347 р. Європою пройшла нова хвиля голоду, за якою чума – “Чорна смерть”, що прийшла з купцями через середземноморські порти (насамперед, Марсель), призвела до вимирання третини населення (1347–1349 рр.). Безпрецедентна смертність зруйнувала існуючі форми суспільних взаємовідносин, зруйнувавши старовинні *ліньязі* аристократичного і не тільки середовища – численні кровноспоріднені (сімейні) колективи, пов'язані шлюбами, спільним володінням і фамільним патримонієм (земля, замок тощо). Села і мо-

настирі знелюдніли. Майже припинилася гуртова торгівля.

Страх і незнання штовхали людей на пошуки винуватців – почастішали *єврейські погроми*, які найбільш жорстокий вияв мали в Ельзасі. Альтернативним способом боротьби з чумою стало звернення до св. Себастьяна і св. Рока, що мали славу цілительів.

Становище населення ще більше погіршало внаслідок військових дій під час **Столітньої війни (1337–1453)** між Францією та Англією. Низка дошкульних поразок від англійців в битвах при Слейсі (1340 р.), при Кресі (1346 р.), Кале (1347 р.) та Пуатьє (1356 р.) поглибила суспільну кризу, що охопила Францію. Як писали хроністи, настали *“часи нещастя”*.

Король **Іоанн II Добрий (1350–1364)** потрапив в полон при Пуатьє (1356 р.). Дофін Карл скликав у 1356 р. Генеральні штати. З 800 депутатів, які прибули на засідання, 400 осіб були представниками міст, що залишалися основними платниками податків. Ініціатива в Генеральних штатах перейшла до третього стану, який очолили багатий суконник, прево міста Парижа, **Етьєн Марсель** і єпископ Лекок. Депутати третього стану висловилися за притягнення до відповідальності осіб, винуватих у становищі, що створилося в Франції, визнали за необхідність провести ревізію державної скарбниці. Дофін не очікував такого повороту і поспішив розпустити Генеральні штати.

В столиці спалахнув бунт, який очолив Етьєн Марсель. Нові Генеральні Штати, скликані дофіном, зажадали передачі влади спеціальній комісії, призначеній Штатами, і встановлення чіткого контролю над державними фінансами та видатками. Задоволення цих вимог лягло в основу так званого *“Великого безрезового ордонансу”*, виданого дофіном, за яким влада переходила до Генеральних Штатів, які отримали право збиратися тричі на рік на власний розсуд. Спроба скасувати цей ордонанс призвела до бунту, парижани захопили королівський палац і вбили на очах у дофіна кількох його наближених придворних. Дякуючи заступництву Етьєна Марселя дофін покинув Париж і сховався у Комп'єні.

Англійські загопи діяли по всій краї-

ні, грабуючи безборонних селян. Уряд намагався зібрати величезну суму для викупу короля з полону. Все це спровокувало невдоволення селян, що вилилося у **Жакерії** (*Jacquerie* від *Jacques Bonhomme*) – “Жак-Простак”, звичного прізвиська французьких селян), серії селянських повстань, найбільшим з яких була так звана “Велика Жакерія” (травень-червень 1358 р.). **28 травня 1358 р.** на північному заході Франції в провінції Бовезі селяни вбили дев'яток грабійників і зі страху помсти не склали зброю, а закликали до неї ще й селян сусідніх сіл. Повстання швидко поширилося в Пікардії, Шампані, Ль-де-Франсі та інших областях. Стихійно сформувалась селянська армія, що налічувала 5–6 тис. чол. Повсталі почали здобувати замки. Але на їх майоріли королівські лілії та зображення гербу Валуа. До повстання приєдналися ряд міст: Бове, Мо, Санліс. “Генеральний капітан” віллан **Гійом Каль**, який очолив армію повсталих, здійснив спробу об'єднатися з паризькими міщанами, які також стали супроти влади. Преву Парижа Етьєн Марсель вислав до повсталих загін у 300 чол., сподіваючись з допомогою “жаків” змусити дофіна зняти блокаду столиці. Але Г.Каль не зміг порозумітися до кінця з Е.Марселем і останній відкликав свій загін.

З огляду на бездіяльність дофіна знать звернулася до короля Наварри **Карла II Злого**. Повстанці зайняли позиції поблизу села **Мело**. На рівнинній місцевості, де вони розтапувалися, лицарська кіннота була особливо небезпечна. Г.Каль з іншими керівниками повсталих прибули у табір наваррського короля, де їх негайно схопили і стратили.

10 червня 1358 р. селянська армія була атакована і розгромлена лицарським військом, очоленим графом **Гастоном де Фуа** і **Жаном де Граїлі**. Почалася розправа над учасниками Жакерії. Найбільше постраждали мешканці області Бовезі. Різанина, що забрала понад 20 тис. життів, тривала до **середини серпня**, коли дофін Карл оголосив амністію.

Поразка Жакерії різко змінила настрої у Парижі. Етьєн Марсель повів таємні переговори з королем Карлом Злим. Останній, в свою чергу, домовлявся з королем Англії про поділ французьких зе-

мель. Прихильні до дофіна змовники вбили Е.Марселя **31 травня 1358 р.** Через декілька днів військо дофіна ввійшло до столиці. Відразу були скасовані постанови Генеральних Штатів 1356 р.

Бунти й надалі періодично спалахували у різних регіонах країни: **1382–1384 рр.** (охопили майже всю країну у відповідь на введення надзвичайних податків), **1415 р.** (у Парижі під проводом Сімона Кабоша). Становище і суспільні настрої змінилися на краще лише у **30-ті роки XIV ст.**, у зв'язку із діяльністю **Жанни д'Арк (Орлеанської діву)**. Коли ж до **1453 р.** французьку територію було остаточно звільнено від англійців і Столітня війна закінчилася, країна виглядала сплюндрованою.

Наслідки Столітньої війни були справді катастрофічними для Франції. Руїни міст, сіл і замків, запущені та знищені поля, розбійники на дорогах і загальна анархія заповнили всі землі королівства. За відсутності сеньйорів, що воювали і гинули в боях, беззбройні селяни позбулися свого природного захисту. Знелюднілі цілі області. Загальна кількість населення Франції в середині XV ст. зменшилася на 2 млн. У 1438 р. населення Парижа становило близько 45 тис. чол., тоді як на початку XIV ст. у місті жило близько 305 тис. чол. Йдучи назустріч селянам, уряд по завершенні війни змушений був надавати їм пільги задля відбудови господарства й заселення порожніх земель. У 1451 р. звільнили на 8 років від податків тих селян, які поверталися на покинуті землі. Сеньйори, щоби привабити поселенців, понижували тимчасово чинш до 1/6 – 1/18 врожаю. Але селянам заборонялося створювати комуну і мати озброєні загопи, які стихійно виникали під час воєнної анархії. Поступово почали зростати і податки. У 1439 р. за Карла VII “на вічні часи” була відновлена королівська талья, яка до кінця XV ст. виросла втричі. Завдяки цьому податку у Франції була створена постійна армія, потреба в якій виявила себе під час Столітньої війни. Постійна армія означала також початок ліквідації феодалізму, який з відходом феодальної армії ставав непотрібним. Другим чинником став продаж державних посад через фінансовий голод, який відкрив

молодій французькій буржуазії дорогу до державного управління.

З другої половини XV ст. в економіці країни почався прогрес. Франція повернулася до експорту хліба та інших продуктів. Почали відновлюватися контакти між окремими областями і відбуватися реставрація внутрішнього ринку.

§ 12. Становлення абсолютної монархії відбулося за правління **Людовика XI (1461–1483)**. Він був людиною дуже обдарованою, але злопам'ятною і підступною. Ще в юності він був лукавим і мав славу спритного інтригана, що вміло використав в своїй неоднозначній дипломатії. В боротьбі за розширення королівських володінь Людовик XI не зупинявся ні перед чим. Він послідовно нищив залишки феодалних імунітетів. Перш, ніж доводити справу до військового зіткнення, король часто вдавався до переговорів, в ході яких застосовував різні хитрощі, інтриги і шпигунство, не зупиняючись перед підкупом, обманом і віроломством. Сучасники назвали його *“всесвітнім павуком”*.

Людовик XI змолоду вів таємні пере-

говори з Венецією, Флоренцією і Міланом. Він вразив міланського герцога **Франческо Сфорца (1450–1466)** своєю гнучкістю, умінням пристосовуватися до обставин, схильністю до складної інтриги. Першу змову проти батька він організував, очоливши бунт знаті (т.зв. *“Прагерія”*) у **1440 р.**, коли йому ще не було двадцяти років, і надалі не раз робив спроби скинути батька з престолу. У 1445 р. проти волі батька принц одружився з Шарлоттою, дочкою герцога Савойї. Придушивши з допомогою міст бунт знаті, Карл VII пробачив сина і, надавши в управління провінцію Дофіне (1446 р.), заборонив з'являтися при дворі.

Людовик показав себе вмільм правителем провінції. Він поживив торгівлю, протегував розвитку ремесла, поклав край лицарським війнам і добився прихильності плебсу. Але його ворожнеча з батьком знову вилилася у війну. У 1456 р. Людовик, програвши, втік до бургундського герцога **Філіпа III Доброго (1419–1467)**, при дворі котрого жив до 1461 р. На своє утримання в містечку Генепп неподалік Брюсселя він отримував від герцога місячну пенсію у 6

Філіп Добрий. Герцог Бургундії

Релікварі св. Ламберта з скарбниці бургундського герцога Карла Сміливого. Майстер Жерар Луаїє. (1467-1471 рр.). Золото

тисяч ліврів. Дофін намагався зблизитися з сином Філіпа Доброго відкритим і щирим **Карлом Сміливим (1467–1477)**. Карл мав лицарську горду натуру, думав тільки про війни і завоювання. Людовик, цілковито позбавлений лицарських якостей, здатний до того ж на підлість і віроломство, викликав у нього зневагу.

Повернувшись до Парижа як король, 22 липня 1461 р. Людовик XI оточив себе незнатними міністеріалами. Він роз'їжджав по країні, несподівано змінюючи напрямок руху, щоби застати всіх зненацька і отримати точні уявлення про реальний стан справ. Бідно одягнений (він носив простий камзол, нижній одяг з сірого сукна і дешеву потерту шапку) король їздив майже без охорони, сам ходив вулицями міст, заводив розмови з людьми різних станів і охоче викликав співрозмовників на відвертість. Він зневажав розкіш, пишні свята,

лицарські ігри, і часто траплялося, що він в'їжджав у місто обхідними шляхами, намагаючись ухилитися від урочистих зустрічей. Його скромний Турнелський палац різко контрастував із прекрасними палацями герцогів і перших вельмож. Головною метою політики Людовика стало збирання всіх французьких земель під своєю владою і остаточно ліквідація феодальних свобод.

Все це робило зіткнення з своїм колишнім добродійником герцогом Бургундським, наймогутнішим з князів Франції, представником династії Валуа, немислимим. Карл Сміливий **навесні 1465 р.** створив *Лігу Суспільного Добра*, куди ввійшли також герцог Бретоні Франциск, граф де Сен-Поль, герцоги Лотарингії та де Бурбон, бастард герцога Орлеанського Дююна, герцог Калабрійській Жан (син герцога Анжуйського Рене), а також дрібні південні володарі – герцог де Немур, граф д'Арманьяк і сеньйор д'Альбре. Вождем ліги проголосили брата короля **Карла, герцога Беррійського**.

“Я так люблю Францію, – заявив Карл Сміливий, – що вважав би за краще мати в ній шість правителів замість одного”. Людовик XI вирішив керуватися порадами свого союзника міланського герцога Франческо Сфорци, якому поступився Генуєю: *“розділити своїх ворогів, тимчасово задовольнити вимоги кожного з них, а потім розбити їх поодиночі, не даючи їм можливості об'єднатися”*.

Розбитий під **Монлері 16 липня 1465 р.** король відступив до Корбелю, а військо Ліги рушило до Парижа. Упродовж серпня-вересня 1465 р. тривала облога столиці військами Ліги. Оволодівши басейном Сени, герцоги припинили підвезення продовольства до Парижа. В місті почалися голод і невдоволення. Обережний Людовик вирішив не доводити конфлікт до крайнощів, і почав переговори із Лігою. **29 жовтня 1465 р.** в **Сен-Мері** він підписав трактат на умовах керівників Ліги, пішовши на дуже значні поступки. Він віддав Карлові Сміливному міста і землі на Соммі, зовсім недавно викушені ним за 400 тис. золотих екю у герцога Бургундського. Своему братові, герцогові Беррійському, Людовик XI віддав Нормандію і поступився своїми правами сюзерена на Бретань, герцогство

Алансонське і графство Е. Значні надання отримали і інші учасники Ліги.

Як тільки учасники Ліги розійшлися, Людовик XI відразу ж почав порушувати Сен-Мерську угоду. Спочатку він посварив свого брата з герцогом Бретонським. Потім король вторгся до Нормандії і за декілька тижнів оволодів всією провінцією. Карл втік з Руана. Герцог Бургундський у 1466 р. вів наполегливу війну проти повсталого м. Льежа і не зміг допомогти союзникам.

Влітку 1468 р. король зібрав Генеральні штати в Турі. На них було вирішено про вклюдження Нормандії до королівського домену, а Карл Беррійський повинен відмовитися від неї за річну ренту в 12 тис. ліврів. Після цього Людовик XI вторгся з військом до Бретані і заволодів всіма прикордонними замками. У вересні він змусив герцога Франциска до миру: Бретань позбулася всіх придбань, отриманих за Сен-Мерським договором, була поставлена в ленну залежність від французького короля і мала розірвати союзні відносини з Бургундією.

Восени 1468 р. король за порадою одного з своїх соратників кардинала де Балю, з'явився в м. Перонн до Карла Сміливого для переговорів. Останній гарантував йому особисту безпеку. У цей час в Льежі знову вибухнуло інспіроване Людовиком XI повстання проти союзника Карла князя-єпископа Людовика де Бурбона. Гордяни захопили єпископа в полон і підняли французький прапор. Дізнавшись про інтриги свого гостя, герцог Карл звелів негайно замкнути ворота Пероннського замку. Людовик потрапив у пастку, але камергер Карла історик Філіп де Коммін, утримав герцога від негайної розправи. Положеному королю було запропоновано угоду, яку він **14 жовтня 1468 р.** мусив підписати у **Перонні**: Людовик визнав, що Паризький парламент не має влади над Фландрією і Пікардією і що сам він не має жодних ленних прав над цими областями. Він погодився віддати своєму братові Шампань, тобто поставити ворожу варту біля воріт своєї столиці і цим з'єднати дві частини бургундських володінь. Нарешті, він обіцяв, що візьме участь в поході проти Льежа і буде присутній, з бургундським хрестом на капелюсі, при винищенні своїх таємних союзників – льезьких бунтівників.

Через тиждень після підписання цього договору Льеж був узятий на очах Людовика XI і жорстоко розграбований. На початку листопада розлучений король повернувся до столиці. Парижани довго потішалися над його пероннською поїздкою і вчили папуг вигукувати ненависне королю слово: "Перонн!" Кардинала де Балю король посадив у клітку, в якій неможливо було розігнутися, і той провів там 11 років.

Вже у **1470 р.** в Турі на зборах нотаблів король оголосив *Пероннські угоди* недійсними. Карл Сміливий відповів війною, в якій взяли участь брат Людовика Карл, король Англії Едуард IV і ряд найбільших феодалів Франції. Війна тривала з перемінним для противників успіхом. У листопаді 1472 р. знову було укладено перемир'я між Людовиком XI і герцогом Бургундським. Після цього король відмовився від прямих зіткнень. Він не заважав своєму войовничому суперникові виснажувати сили у війнах і химерних задумах у Лотарингії, Німеччині, Швейцарії і Нідерландах, тим часом приводячи у повну покірність своїх *"добрих двоюрідних братів"*. У липні 1471 р. був схоплений і ув'язнений герцог д'Алансон. У 1472 р. раптово за загадкових обставин помер брат короля герцог Карл Беррійський. У березні 1473 р. було жорстоко вбито графа д'Арманьяка, який загинув при здобутті королівським військом м. Лектура, а його брата кинули до в'язниці. У 1477 р. в Бастилії було страчено герцога де Немур. По смерті герцога Рене Анжуйського (1480 р.) до короля перейшла "анжуйська спадщина" і права на Неаполітанське королівство.

Використавши боротьбу між Ланкастерами та Йорками в Англії, Людовик XI ціною "ренти" уклав мир в Пікіні з **Едуардом IV (1461–1483)**, який юридично завершив у 1475 р. Столітню війну. Він лише посміявся над тим, що англійці гордовито називали цю ренту даниною. Король таємно платив пенсії міністрам і фаворитам Едуарда IV, заявляючи, що війна з Англією коштувала б Франції дорожче.

Таким же чином Людовик купив собі союз швейцарців, уклавши так званий "вічний союз" з вісьмома кантонами (1477 р.), з яких тоді складалася Швейцарська федерація. Ця угода забезпечила Франції право вербувати швейцарську піхоту, а швей-

царці отримали щорічну ренту від Франції. Нацькувавши на Карла Сміливого швейцарців, Людовик дочекався загибелі свого головного суперника і краху бургундської могутності. Карл Сміливий загинув **5 січня 1477 р.** у битві при **Нансі**. У цій війні швейцарська піхота, озброєна довгими алебардами, ще раз продемонструвала свою перевагу над лицарською кавалерією.

Величезний бургундський спадок мав перейти до дочки Карла Сміливого Марії. Законно заволодіти її долею Людовик XI міг тільки за допомогою шлюбного союзу. Але його власному синові було лише 6 років, тоді як Марії вже виповнилося 19. Тому король відразу ж зайняв військами Пікардію та Артуа, а також ввів їх до Бургундії і Франш-Конте, начебто для охорони прав Марії. Він зумів схилити на свою сторону впливового принца Оранського. Під тиском останнього ухвалив у **січні 1477 р.** передачу герцогства Бургундського і всіх земель, що належали до нього, під управління французького короля. В лютому таке ж рішення ухвалили барони Франш-Конте. У 1477 р. Людовик також приєднав герцогство Немурське, а в 1481 р. викупив володіння Анжуйського дому. Цього ж року було приєднано Прованс (з м. Марселем) і Мен.

Шлюб Марії Бургундської з австрійським ерцгерцогом Максиміліаном I Габсбургом, у серпні 1477 р., став для Людовика XI неприємним сюрпризом і сплутав усі плани. Імператор Фрідріх III вступився за принцесу і зажадав повернути ті землі, які вважалися імперськими ленами (перш за все Франш-Конте, яке було охоплене повстанням). У 1479 р. французи узяли столицю графства місто Доль і піддали його спустошливому розгрому. Після цього провінція була завойована. На півночі війна розгорталася менш вдало. У **серпні 1479 р.** поблизу **Гінгата** війська Людовика XI зазнали важкої поразки від Максиміліана Габсбурга. Французька регулярна піхота ("вільні стрільці") не змогли вистояти проти швейцарської піхоти та німецьких найманців.

Людовик почав **реформування** своєї **армії**. Міста були звільнені від військової повинності, васалам дозволили відкупуватися від особистої служби. Основу

найманої піхоти склали швейцарські роти. Всього король організував 50 тис. професійного війська. Щоби утримувати таку армію, довелося втричі підняти розміри податків.

У 1482 р. під час полювання Марія впадала з коня і через три тижні померла. Після неї залишився чотирилітній син Філіп і дочка Маргарита. Максиміліан без грошей і війська був безсилий продовжувати війну з Францією. В **грудні 1482 р.** в **Аррасі** був укладений мир. За його умов трирічна Маргарита була заручена з сином Людовика XI Карлом і відправлена на виховання до Парижа. Франш-Конте і Артуа були оголошені її приданим. Таким чином, Людовик зумів прибрати до рук всю Бургундську державу за винятком Нідерландів. З інших великих феодальних володінь до кінця його правління незалежність зберегла тільки Бретань.

Демонструючи прихильність до міщан, Людовик XI в той же час різко збільшував податки, скорочував муніципальні свободи. Він протегував наукам і мистецтвам, особливо медицині і хірургії, реорганізував медичний факультет в Паризькому університеті, заснував друкарню в Сорбонні і взагалі сприяв розповсюдженню книгодрукування, заохочував торгівлю і промисловість. Франція зобов'язана йому організації постійної поштової служби.

Його правління перетворило найбільших феодалів з ленних територіальних правителів у стан великих землевласників. Людовик XI позбавив французьких феодалів права підтримувати стосунки з іншими країнами Європи. Йому вдалося створити у Франції абсолютну монархію.

У 1479 р. у короля стався інсульт, у 1482 р. – другий. Після цього він зачинився у замку Плессі-ле-Тур під охороною швейцарців, нікого не допускав до себе, замолював гріхи і робив величезні грошові жертви церкві. В підвалах замку Людовик одержував задоволення, спостерігаючи за важкими стражданнями своїх в'язнів, котрих тримали у невеликих клітках. До старості його жорстокість ще більше посилювалася. Втім, за словами Філіпа де Коміна, він сам страждав від страху, не менше за своїх ворогів, і фактично піддавав себе добровільному ув'язненню в стінах свого не-

затишного житла. Перед смертю він впав в таку підозрілість, що не наважувався навіть виходити на двір і щодня міняв і переставляв з однієї посади на іншу всіх слуг. Син його дофін Карл не бачив батька декілька років. Король помер після третього інсульту (30 серпня 1483 р.).

За молодості **Карла VIII (1483–1498)** регенткою була його старша сестра Анна де Божо. У 1483–1487 рр. вибухнула "Шалена війна" – останній заколот феодалних сеньйорів на чолі з герцогом Людовиком Орлеанським. Перемогу здобула регентка.

8 липня 1488 р. при **Сен-Обен-дю-Корм'є** були розбиті бретонці. Державний суверенітет Бретані був обмежений. Згодом Карл VIII приєднав герцогство Бретань династичним шлюбом.

Таким чином на кінець XV ст. за межами Французького королівства перебували лише Лотарінгія, Савойя, Русільйон і Франш-Конте. Історія феодалної Франції завершилася. З кінця XV ст. почалася історія абсолютної монархії у Франції.

Контрольні запитання:

1. В чому полягали ідеї абата Сюгера?
2. Чим були вигідні міщанам комунальні права?
3. Які права отримували "міста буржуазії"?
4. В чому полягала найбільша невдача Людовика VII?
5. Чому Франція стала "судовою" монархією?
6. Якими були причини та наслідки Альбігойських війн?
7. Якими були головні реформи Людовика IX Святого?
8. Як наповнювалася королівська скарбниця на початку XIV ст.?
9. Як виникли Генеральні штати і якими були перші результати їх діяльності?
10. Які були причини ліквідації Ордену тамп'єрів?
11. Якими були для французького суспільства наслідки Столітньої війни?
12. В якій спосіб Людовик XI добився встановлення абсолютної монархії?

РОЗДІЛ 4: АНГЛІЯ У XII–XV СТ.

§ 1. Англійське суспільство на початку XII ст. За статистикою “Книги Страшного суду” (1086 р.) в Англії проживало близько 1,5 млн. осіб, з них майже 95 відсотків жило у селах. Міста, кількість яких не становила навіть сотні, були невеликими.

Основну частину сільського населення складали **віллани**, які посідали власні земельні ділянки (30 акрів, тобто бл. 12 га) і мали долю у громадських пасовиськах та луках. Віллани сплачували натуральні та грошові податки (тобто були втягненими у товарно-грошові стосунки), а також виконували повинності на користь лордів. Значно менший відсоток складали **бордарії** (які тримали земельні ділянки 7–15 акрів, тобто 3–6 га), **коттери** (2–3 акри присадибної землі, тобто 0,8–1,2 га) та **серви** (дворова челядь). Коттери, як правило, були сільськими ремісниками.

Значна частина селян, особливо на півночі, в колишній області Денло, взагалі залишалася зовсім вільними, маючи статус – **фрігольдерів**. Вони тільки у судовому плані підпорядковувалися власникам феодів. Усі решта категорій крім податків вносили особливу сплату при видачі доньок заміж, при вступі у спадок, а також – згідно вимог млинарського, пивоварного та інших баналітетів.

Село з садибою сеньйора утворювало **манор** з переважно натуральним господарством, де ділянки вілланив, бордаріїв і коттаріїв перемежовувалися із панськими та церковними, було спільне пасовисько, трохи лісу, млин, а іноді і бровар, який належав сеньйорові. Значну частину складали манори, де панських ділянок (домену) не було зовсім або він займав незначну частину і його обробляли одні серви. Очевидно, що вигідніше було сплачувати натуральну і грошову ренту, ніж вести обробку панської землі. Значне місце посідало тваринництво, особливо розведення овець. Міста, особливо порти, постійно зростали, головним чином завдяки торгівлі. Як і у римські часи, в Англії вивозили свинець, олово, шерсть та худобу.

З кінця XII ст. в умовах зростання сільськогосподарського виробництва стали ви-

возити на експорт *хліб* та *шкіру*. В товарний обіг було втягнене і сільське населення, яке обслуговувало своєю продукцією міста. Особливе значення для розвитку міст відігравали ярмарки (Вінчестерський, Бостонський, Стенфордський та ін.), на які приїжджали купці з континенту.

Англійські міста, значна частина яких до того ж знаходилася у королівському домені, не були настільки сильними, щоби добитись повного самоврядування і утворити комуни. Вони переважно сплачували на користь короля чи іншого сеньйора щорічну фіксовану суму платежів (*фірму*), яку самі розкладали і збирали поміж себе. Лише найбільш багаті міста купували собі право самоврядування і суду, яке обмежувало втручання королівських службовців. З часом у такий самий спосіб міста стали купувати права на організації купецьких та ремісничих гільдій (цехів).

Англійська знать, володіння якої були розкидані по різних графствах, не мала компактних феодів. Але доходи від оренди землі дозволяли англійським баронам утримувати дружини і відстоювати свої імунітети від зазіхань королівської влади. Король **Генріх I Боклерк (1100–1135)** був коронований в Вестмінстері 5 серпня 1100 р., на третій день після того, як його брат, король Вільгельм II був вбитий на полюванні. У пошуках прихильників, які могли б підтримати його претензії на трон, Генріх випустив коронаційну “*Хартію привілеїв*”, в якій обіцяв не чинити замах на права Церкви, дотримувати права спадкоємства, стягувати помірковані фіксовані платежі. Хартія, названа згодом істориками “*Хартією вольностей Генріха I*”, як гарантія прав і привілеїв великих землевласників утихомирила суспільство, роздратоване правлінням Вільгельма II, який постійно конфліктував з церквою та баронами.

Одружившись з Матильдою, шотландською принцесою, пов’язаною з англосакським королівським родом, Генріх отримав основу для мирних відносин з Шотландією та порозуміння з англосаксонською знаттю, яка стримано відносилася до норманської верхівки. Ансельма, архієписко-

в результаті якого старезний прелат був відправлений у чергове заслання. Після активного листування між Генріхом I, Ансельмом і папою Пасхалієм II було знайдено компроміс, офіційно ратифікований в Лондоні в 1107 р., згідно з яким Генріх відмовився від права інвестувати кліриків, а Ансельм згодився, що ті повинні скласти королю феодальну присягу як

па Кентерберійського, якого прогнав його брат, Вільгельм II, Генріх покликав назад, зробивши тим самим крок до примирення з церквою.

Але вже у 1104–1106 рр. між королем і архієпископом Ансельмом, прихильником незалежності Церкви від світської влади, розгорілася суперечка про інвеституру, право призначати єпископів і абатів,

власники земель.

Генріх I пробував закріпити злагоду в суспільстві правовими та адміністративними реформами. Він розділив *Велику* (Magnum consilium) і *Малу* (Consilium Regnum) ради, надавши останній повноваження з судово-адміністративних та фінансових питань. У 1130 р. відбулася заміна “данійських грошей” особливим фео-

дальнім побором.

Перемігши свого старшого брата Роберта (котрого в Англії підтримувало чимало баронів), Генріх I з 1106 р. почав правити і у Нормандії.

Єдиний син короля Вільгельм загинув у 1120 р. під час шторму. Тому із смертю Генріха I Нормандська династія вигасла. Претендентами на престол виступили дочка померлого короля – **Матильда**, одружена з графом Жоффруа Плантагенетом, та племінник покійного короля – **граф Стефан де Блуа (1135–1154)**. Більшість баронів підтримали Стефана де Блуа, при якому феодальна сваволя досягла апогею. Попередні королі не давали васалам зводити нові замки, тепер лише за короткий час без дозволу було зведено 1115 нових замків. У 1139 р. Матильда прибула до Лондона і заявила свої претензії на престол. Але її підтримали лише єпископи і вона повернулася до Франції.

Почалася феодальна війна, яка розорила країну і фактично звела нанівець всі здобутки перших нормандських королів. У 1153 р. за посередництва церкви обидві сторони конфлікту до-

сягли компромісу. Королем був визнаний Стефан, по смерті якого престол мав перейти до сина Матильди – Генріха Плантагенета. Таким чином було узаконено перехід влади в Англійському королівстві до нової династії – анжуйських графів **Плантагенетів (1154–1399)**. Назва династії походила від латинської назви плюща (*planta genista*), яким було прикрашено анжуй-

ський герцогський герб.

§ 2. Генріх II Плантагенет. Генріх II (1154–1189), коронований у 22 роки, успадкував за батьком землі Анжу та Мен у Французькому королівстві. У 1152 р. він вигідно одружився із Елеонорою Аквітанською, розлученою дружиною французького короля Людовика VII, внаслідок чого приєднав до своїх володінь Пуату, Гієнь та Аквітанію, оволодівши у Франції більшими землями, ніж королівський домен.

Генріх II мав деспотичний характер і вів розпусне життя, ні в чому собі не відмовляючи. Хроніст **Геральд Камбрзійський** писав про цю родину: *“Як зі сторони батька [Генріха II Плантагенета], так зі сторони матері, королеви Елеоно-*

ри [звинуваченої у відмацтві], порочним є коріння їхніх синів [Генріх Юний, Річард, Жоффрау Бретонський, Іоани Безземельний (всього 8 дітей)], тому, знаючи їхнє походження, нехай не дивується читач їхньому злощасному кінцеві". Не лише піддані, але й сім'я страждали від характеру короля. За синами постійно шпигували, король обожнював лише наймолодшого Іоанна.

У 1173–1175 р. спалахнула "війна принців" – Генріх Юний та Річард, підбурені французьким королем Людовіком VII повстали проти батька. Повстання придушили, а сини змирилися. Королева Елеонора, запідозрена у підтримці синів, була схоплена й ув'язнена в монастирі (1173–1189 рр.), де її дозволили спілкуватися з молодшими дітьми. З синами король обійшовся більш милостиво. Їх було обмежено в правах, але не позбавлено титулів. У 1176 р. відбувся поділ Генріхом II французьких володінь на провінції.

Підтримуючи міста у своїх англійських і французьких володіннях, Генріх II отримав значні фінансові ресурси, що дозволило йому придушити виступи феодалів, які тривали від часу феодалної війни. Король зруйнував більшість незаконно зведених замків, змістив багатьох представників непокірної знаті з посад *шерифів*, ввів систему централізованого контролю. Шерифи стали його міністералами.

Король провів важливу **судову реформу (1166–1179 рр.)**. Кожна вільна людина отримала право за невелику плату перенести свою справу з сеньйорального суду (де ще практикувалися *ордалії* – випробування розпеченим залізом або поєдинком) до королівського суду, де справу розслідували присяжні. Далі король відібрав у сеньйоральних судів ведення всіх важких кримінальних справ і значно зменшив межі їх юрисдикції стосовно земельних справ. В королівських судах вироблялося єдине загальне право, яке витісняло з сеньйоральних судів, а також судів графств та сотень норми місцевого права. Було розширено і впорядковано систему окружних і обласних судів, які підкорялися роз'їзним суддям. Засновано *Центральний суд у фінансових справах*. Було запроваджено порядок розслідування справ (як кримінальних,

так і цивільних). Встановлені Генріхом II принципи права діють і сьогодні.

Генріх II передав багато функцій Великої ради, у якій засідала знать, Малій раді, до якої входили виключно особи, призначені королем. Мала рада почала займатися питаннями загальнодержавної політики. Були створені комісії для особливих завдань з ноділом функцій (адміністративна, фінансова, судова).

Так само провадив король чітку політику на підпорядкування церкви державі і встановлення підсудності духовенства світським судам за здійснення кримінальних злочинів. Однак спроба поставити під контроль держави церковні суди наптовхнулася на рішучу протидію архієпископа Кентерберійського **Томаса Бекета (1119–1170)**, якого у 1155 р. король призначив канцлером королівства. Томас був прихильником пріоритету церковної влади над світською.

У 1164 р. були прийняті т.зв. "*Кларендонські конституції*", якими встановлювалася заборона подавати апеляції до папського суду. Архієпископи були визнані васалами короля, а клір підпорядковано законам держави. Духовенство було зобов'язане сплачувати податки до скарбниці. Єпископів урівняли в правах із знаттю. Держава мала право контролювати вибори єпископів.

За таких обставин Томас Бекет того ж року емігрував до Франції і, лише маючи гарантії короля стосовно своєї безпеки, згодом знову повернувся до Англії. У 1170 р. за наказом Генріха II комендант Дуврської фортеці зі своїми людьми убили архієпископа Томаса Бекета під час церковної відправи. Жорстоке вбивство цього видатного церковного і державного діяча дестабілізувало ситуацію в країні і змусило Генріха II у 1174 р. під загрозою відлучення від церкви оголосити своє публічне покаяття біля могили Бекета в Кентербері (канонізований у 1173 р.), і відмовитися від "Кларендонських конституцій" (клірки виводилися з-під контролю місцевих судів).

Важливою і більш успішною була **військова реформа Генріха II**. На той час військова служба васалів обмежувалася певним числом днів у році, що часом ставило під загрозу продовження військово-

вих операцій. У 1159 р. король запровадив новий податок – *“щитові гроші”* (scutagium), яким замінив частково військову службу васалів. Доходи від цього податку йшли на утримання постійних професійних підрозділів, які мали кращу підготовку за феодальне ополчення і підпорядковувалися дисципліні.

У 1181 р. була видана *Ассіза про озброєння* (Assize of Arms), якою відновлювалася народне ополчення: будь-який лицар, вільний селянин, міщанин чи інша вільна людина повинна була на заклик короля з'явитися із відповідним озброєнням. Знамениті англійські лучники комплектувалися, згідно цієї ассізи, із середовища сільського населення. У королівських лісах було визначено дерева (тиси і ясени), рубати які без спеціального дозволу категорично заборонялося, бо їхню деревину використовували для виготовлення луків.

У 1184 р. “Лісовою ассізою” встановлювалося виключне право короля на полювання у королівських маєтках.

У 1169–1170 рр. англійські барони почали вторгнення на територію сусідньої Ірландії, втрутившись у боротьбу тамтешніх кланів. У 1171 р. Генріх II сам виступив проти ірландців і змусив їх вождів визнати свій сюзеренітет. Фактично під владою Англії опинилася невелика частина Південно-Східної Ірландії – “Пейл” (давньоангл. *pale* – загороджена територія), звідки вони здійснювали свої експедиції вглиб території. Коротким виявилось і підпорядкування Шотландії. Генріх II розбив і взяв в полон короля Шотландії **Вільгельма Лева (1165–1214)**, який у 1174 р. склав оммаж і васальну присягу. Але шотландці швидко позбулися цієї залежності і зблизилися з Францією, яка шукала можливості позбутися присутності англійського короля на континенті і відібрати його володіння.

Кінець правління Генріха II був затямлений його суперництвом із синами, особливо із Річардом, юну наречену якого, сестру французького короля Алісу (Аделаїду) він навмисно звабив і зробив своєю коханкою. Річард Левине Серце почав воювати з батьком, спираючись на підтримку французького короля Філіпа II Августа. Обоє не спинила навіть звістка про здобуття сул-

таном Саладіном Єрусалима у 1187 р. У 1189 р. королівське військо зазнало поразки, французи скористалися з цього і захопили частину Беррі та Овернь. Звістка про поразку та зраду улюбленого сина Іоанна, що став на бік Річарда призвела до серпцевого нападу короля. Генріх II помер 6 липня 1189 р. у французькому замку Шинон.

Генріх II залишив по собі величезні володіння. До так званої *“Анжуйської імперії”*, окрім Англії та частини Ірландії входила ледь не половина земель Французького королівства (окрім Іль-де-Франсу, Бургундії, Шампані, Фландрії, Лангедоку та Бретані). Поряд з тим англійські королі за свої континентальні володіння мусили приносити оммаж своїм малоземельним сюзеренам з Парижа. Ці володіння стали основною причиною англо-французького протистояння.

§ 3. Парадокси правління Річарда I Левове Серце. Річард I (1189–1199) змалку виховувався в Аквітанії, його дитинство і юність пройшла на півдні Франції під впливом лицарської ідеології та поезії трубадурів (король сам складав пісні і музику), він добре володів зброєю, перемігав на турнірах, любив полівання та любовні авантюри. Однак, державні інтереси Англії були для нього далекими.

Готуючись до хрестового походу в 1189 р. Річард конфіскував власність лондонських євреїв, чим започаткував погроми по всій Англії, які тривали кілька місяців. Також було запроваджено *“саладінову” десятину*. Англія та Анжуйська Франція були принесені в жертву викачування грошей карликом Лоншаном, що виконував обов'язки абата Кентерберійського, а фактично одержав права неофіційного королівського намісника. Англія особливо постраждала: продавалися міста й замки, феодальні права. Річард змусив платити за свої посади шерифів і, навіть, єпископів та абатів монастирів. У пошуках коштів король дозволив Вільгельмові Леву викупити свій оммаж і офіційно відмовився від права володіння Шотландією. Відбувалася спекуляція державною печаткою (підтвердження давніх прав). Річард жартував, що *“продав би й сам Лондон, лише б знайшовся покупець”*. На цілі хрестового походу було спрямовано скарби батька, що скла-

ли суму в 100 тис. фунтів срібла й золота. Здиралися податки зі всіх, хто не брав участі в поході (десятки тисяч фунтів). При цьому найбагатші роди насильно “залишалися” вдома. Завдяки цьому військо, набране переважно з французів, було осначене всім найнеобхіднішим (майже 100 тис. армія з допоміжним персоналом, 150 кораблів і 53 галери).

Більшість свого правління Річард Леове Серце провів у хрестовому поході (1190–1192 рр.), австрійському полоні (1193–1194 рр.) та у війні з Францією (1194–1199 рр.). Поки король брав участь у заморських походах і війнах, державою правив його брат Іоанн (принц Джон). Саме він був змушений неодноразово підвищувати податки у державі, щоби фінансувати походи брата. Через це Іоанн втрачав вплив серед знаті, а популярність Річарда зростала. Для більшості англійських селян саме байдужий до державних справ Річард видавався “Добрим королем”, який нічого не знає про зловживання свого брата.

У полоні Річард вів постійну переписку з матір'ю, яка де тільки могла збирала кошти, виставляла заручників і посилала прохачів за сина. Імператор Генріх VI вимагав викуп – 70 тис. золотих марок, визнання Англії васалом Священної Римської імперії і участі в коаліції проти друга Річарда – Генріха Лева. Суспільна думка загалу, втручання папи і загроза проголошення анафема Філіпові II Августу та Генріхові VI за полон “головного хрестоносця Європи” зробили своє. Після сплати 150 тис. марок срібла (100 тис. з яких були виплачені негай-

но), укладення миру з Францією, васальної присяги Генріхові VI, звільнення мало стати в січні 1194 р. Повернувшись із австрійського полону до Англії, Річард знову коронувався англійською короною у Вестмінстері.

Відразу після цього у 1194–1199 рр. тривала запекла війна “за втрачені права” між Річардом і Філіпом II Августом. Низка поразок Філіпа II Августа при Фретевалі, Курселі та Жизорі призвели до укладення за посередництва папи Інокентія III у 1199 р. миру між двома королями на важких для Філіпа II Августа умовах: відновлення Анжуйської держави (за винятком декількох фортець в Нормандії й Оверні). Річард змусив Філіпа II стати союзником німецького короля **Оттона IV Вельфа**.

Залишивши королівство під намісництвом кентерберійського архієпископа **Х'юго Волтера**, Річард знову поїхав до Акваїтанії. Це був похід з метою приборкання лімозького віконта Адемара V, від якого Річард вимагав повернення половини скарбу батька, які той начебто сховав у замку Шалю. Під час оглядин стін замку з метою вибору слабого місця для атаки він був поранений отруєною стрілою арбалетником на ім'я Бертран де Гудрун. Здобувши замок, англійці повісили його захисників. Бертрана чекала більш жорстока смерть, але король подарував йому життя, давши на дорогу 100 солідів англійської монети. Проте воєначальник Річарда Меркадьє по смерті короля (8 квітня 1189 р.) схопив Бертрана і наказав здерти з живого шкіру.

Своїм **заповітом** Річард доручив королівство Англію, всі землі й замки, три чверті скарбів й вірність сво-

Замок Шато-Гаяр. (1196-1197 рр.)

їх васалів братові Іоаннові. Частина цінностей – своєму племінникові імператорові Оттону IV, решту ж скарбів – слугам і біднякам. Згідно із цим заповітом мозок, кров і нутроці Річарда поховані в м. Шарру, серце – в Руані, а тіло біля ніг батька – в абатстві Фонтевро.

Трубадури оспівали хоробрість, стремління до звільнення Гробу Господнього, вірність лицарським ідеалам Річарда Леове Серце, що приховало такі його негативні риси як свавілля, невинуватана жорстокість, жадібність і нечуване злослів'я. Тому в традиції він залишився одним з найпопулярніших королів Англії.

§ 4. Невдачі Іоанна Безземельного. Велика хартія вольностей. Іоанн Безземельний (1199–1216) розпочав правління в умовах нової війни з Францією, яку у 1202 р. розв'язав Філіп II Август. Зазнавши невдач у Франції, Іоанн втратив у 1204 р. Нормандію і частину Пуату, а до 1206 р. ще й Мен, Турень і Анжу. Це змусило його знову підняти оподаткування, готуючись до продовження війни. У відповідь барони звинуватили його у тиранії. Самовільне призначення **Стефана Ленгтона** новим архієпископом Кентерберійським і невизнання кандидатури папи (1207 р.) обернулося конфліктом з Римом. Папа Інокентій III наклав на Англію *інтердикт* (1208 р.), а в 1209 р. відлучив від Церкви короля Іоанна. В 1212 р., змушений рахуватися із змовою баронів, Іоанн погодився прийняти архієпископа на умовах папи і у 1213 р. отримав прощення за зобов'язання щорічної сплати “Денарія св. Петра” – 666 фунтів (1000 марок сріблом). Збір цього податку був цілком покладений на представників церкви.

У 1214 р. Іоанн розпочав нову війну з Францією, але після низки дошкульних поразок (при **Бувіні** і **Ларош-о-Муані**) був змушений укласти не вигідне перемир'я до 1220 р., яке підтвердило територіальні загарбання Франції, а за Англією на континенті залишило тільки Аквітанію. В Англії з новою силою вибухнув конфлікт з баронами, якого не зупинила апеляція до папи.

У **травні 1215 р.** розпочалася громадянська війна. Духовенство підтримало бунтівників, а лондонці відкрили їм ворота міста. Позбавлений війська і коштів,

англійський король вперше в історії опинився в полоні своїх підданих. **15 червня 1215 р.** на галявині Ранімед поблизу Віндзорського замку Іоанн Безземельний був змушений підписати **Велику Хартію вольностей**, яка складалася із 63-х статей. Оригінал цього документу зберігся до нашого часу і має значення конституції, адже відповідного документу Великобританія не має і досі.

Велика Хартія вольностей гарантувала духовенству свободу виборів на церковні посади. За 63-ю статтею королю заборонялося контролювати церковні землі та прибутки. Король зобов'язувався не збільшувати поборів зі своїх васалів, навіть не збирати “щитових грошей” без згоди **“загальної ради королівства”**, куди входили його безпосередні васали. Їх судити могли тільки пери, без рішення яких король не міг позбавити їх майна чи оголосити поза законом. Король мусив відмовитися від втручання в дії сенйоральних судів. Барони також зобов'язувалися не брати жодних додаткових поборів із своїх васалів. Хартія підтвердила вольності Лондона та інших міст, але залишила в силі право короля регулювати *талью* – податок з міст. Для нагляду за виконанням хартії обиралася **Рада 25 баронів**, яка отримала право почати війну проти короля у випадку порушення хартії. Вперше у середньовічній Європі, згідно Великої Хартії, встановлювалися єдині для всієї держави системи мір і ваг, а іноземні купці отримували вільний доступ на англійські ринки. Цей пункт Великої Хартії вольностей сприяв покращенню ведення торгівлі в межах Англійського королівства.

39-та стаття Хартії проголошувала: **“Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, чи позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або іншим чином знедолена, і ми не підемо проти нього і не пошлемо проти нього інакше, аніж за законним вирокom рівних йому [його перів] і за законом держави”**.

В 1216 р., за місяць до смерті папи Інокентія III Англію було оголошено **“Доменом святого Петра”**. Архієпископ Кентерберійський отримав титул постійного папського нунція і кардинала (примаса). Але

папа мав ставити його лише із кандидатур поданих королем. При цьому у XIV-XV ст. цю найвищу церковну посаду займали тільки англійці. В Англії також так і не було створено інквізиційних трибуналів.

Надання Хартії не врятувало Іоана Безземельного. Розбитий французами, покинутий васалами, він помер у розпал війни. Тоді ж французький принц Людовик (майбутній французький король Людовик VIII) був проголошений королем Англії, але барони перед загрозою повторного континентального завоювання об'єдналися і допомогли неповнолітньому синові померлого Генріху III відстояти свої права на королівство.

§ 5. Обмеження королівської влади. Генріх III (1216-1272) успадкував трон у 9-річному віці (!). Баронські угруповання продовжили боротьбу за владу. У 1235 р. король видав славновісний *Мертонський статут* – дозволив лордам огорожувати свої землі задля розвитку вівчарства, що набувало все більшого поширення. Цей акт мав серйозні соціальні наслідки в майбутньому.

Одружившись у 1239 р. на Елеонорі з Провансу, Генріх III потрапив під вплив оточення і родичів королеви, надмірні витрати яких, обурювали англійську знать. Далі король втягнувся в італійську авантюру, намагаючись отримати для свого молодшого сина Едмунда корону Сицилійського королівства, для чого мав намір використати третину доходів держави. У 1257 р. парламент відмовив королю у видачі необхідних йому коштів. У 1258 р. в Оксфорді барони зібрали раду, яка обрала **Раду 15 баронів**, без згоди якої король заборонили приймати будь-які рішення. Там же було обрано комітет з 12 представників лицарства та міст, які тричі на рік повинні були із Радою 15-ти обговорювати найважливіші державні справи ("Несамовитий парламент"). З метою проведення реформ у королівстві було створено комісію у складі 24 осіб, яка мала засідати тричі на рік.

"Оксфордські провізії" тривали недовго – скориставшись чварами між баронами, король скасував їх. У 1259 р. найбільш радикальні барони, очолені графом Лестерським **Симоном де Монфором** (си-

ном керівника походу проти альбігойців), у союзі з лицарством сформували "*Вестмінстерські провізії*", які відбивали інтереси малоземельного лицарства та значної частини селянства. Малоземельне лицарство після введення щитового податку все більше втрачало статус військової верстви, поступово втягуючись у товарно-грошові відносини, широко використовуючи найману працю у своїх господарствах, було зацікавлене в обмеженні податкового свавілля і централізації та розвитку ринку. Законодавство передбачало перехід кожного вільного власника з доходом у 20 фунтів (пізніше 40) у лицарський стан, що зближувало верхівку вільного селянства з малоземельним лицарством.

Генріх III відмовився визнати навіть "*Оксфордські провізії*", що викликало справжню **Громадянську війну (1263-1267 рр.)**. Симон де Монфор зібрав ополчення міст та дворянства. У битві при **Льюїсі у листопаді 1264 р.** король із старшим сином Едуардом потрапили в полон. Влада опинилася в руках графа Лестера. Симон де Монфор, який 15 місяців фактично правив як диктатор, у **січні 1265 р.** скликав зібрання, куди окрім найбільших прелатів і баронів було запрошено по два лицарі від кожного графства і по два представники від великих міст (засідали 2 місяці). Це були початки англійського **парламенту**.

Частипа баронів стала на бік принца Едуарда, якому допомогли втекти з полону. **4 серпня 1265 р.** у битві при **Івшемі** Симоп де Монфор загинув, а його військо було розбите. Король повернувся до влади, але мусив піти на ряд компромісів, вірно оцінивши значення винаходу свого суперника – **парламенту**, з допомогою якого можна було стримати і баронів.

Основи діяльності **парламенту** були сформовані вже за часів **Едуарда I (1272-1307)**. У т.зв. "зразковий" англійський парламент (з 1295 р.) особистими листами короля запрошувалися архієпископи, єпископи, абати великих монастирів та барони. Окрім того, по два лицарі від кожного графства і два представники від великих міст обиралися місцевими зібраннями вільних людей. Залежні селяни (віллани) і бідні городяни у ньому не були представлені. Планувалося, що парламент збира-

тиметься раз на рік. Початково парламент був однопалатним. Із знаті і духовенства у ньому засідало 130 представників: 76 світських баронів і 54 прелати церкви (2 архієпископи – Кентерберійський і Йоркський, 18 єпископів і 34 абати). Їх доповнювали 74 лицарі від графств (37х2) і 330 представників міст (165х2). Сумарно це становило 534 особи.

У 1297 р. під тиском лицарства та міст король видав *“Підтвердження хартії”*, яке офіційно надало парламенту право приймати участь у встановленні видів і розмірів податків. Але за Едуарда I п’ятнадцять разів збиралися податки з рухомої власності, з яких шість разів король робив це самовільно, а дев’ять – зі згоди парламенту. Все ж саме потреби в податках в умовах Столітньої війни, яка вибухнула незабаром, і перетворили парламент на постійну установу, яка з 1343 р. перетворилася на двопалатну – з *палатою лордів* та *палатою громад* (де окремо засідали обрані представники графств та міст). Палата громад мала власного спікера, котрий доповідав королю рішення палати.

Король щодо парламенту мав право: 1) без санкції збирати $\frac{3}{4}$ королівських прибутків і *талью* – податок з міського населення домену; 2) збирати “щитові гроші”; 3) встановлювати розміри мита на вовну і шкуру. Щоправда, з 1340 р. парламент відвоював право підвищувати мита на товари.

У XIV ст. парламент отримав право видавати закони – *біллі*. Вони приймалися королем і палатою лордів за петицією палати громад. Авторитет парламенту різко зріс у роки Столітньої війни. Парламент закріпив становлення станової монархії в Англії. Склалися три загальнодержавні станові групи: баронство (близько 200 осіб), лицарство і городянство (більш-менш регулярно представники 80-ти міст). З початку XV ст. палата лордів формувалася із спадкових перів (титуловани вельможі, які свого часу одержали від короля титул графів, баронів і герцогів).

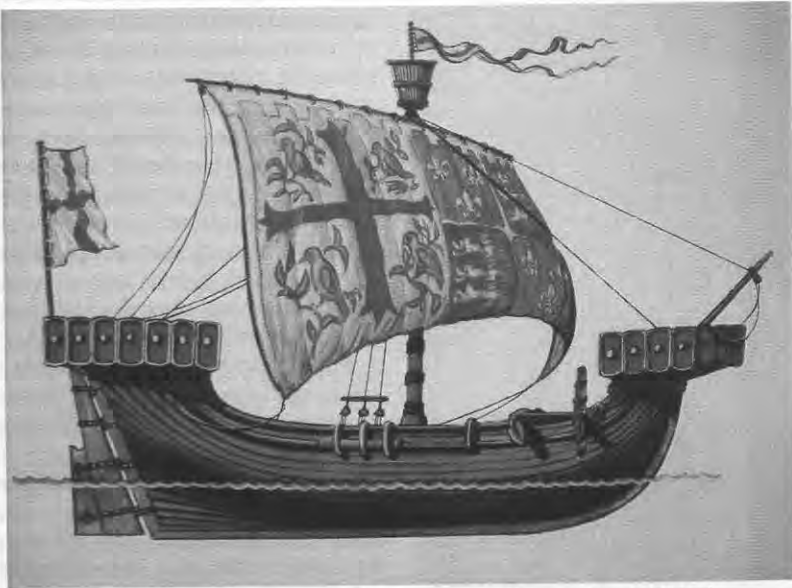
Едуард I завоював і приєднав до Англії Уельс (1282–1283 рр.) і поділив його на графства. Цього ж року у короля народився син Едуард, чим було започатковано традицію титулування усіх старших синів англійських королів принцями Уельськими.

По смерті бездітного короля **Олександра III (1249–1286)** Едуард II вторгся до Шотландії. Частина шотландських баронів визнала його своїм сюзереном (1291 р.). До 1295 р. король встановив там пряме англійське управління. Однак вже у 1297 р. шотландці повстали під проводом **Вільяма Уоллеса (бл.1270–1305)**, а з 1306 р. почалася загальна війна за незалежність, яку очолив лицар Роберт Брюс, далекий нащадок попередньої династії. У 1314 р. король **Роберт Брюс (1306–1329)** завдав англійцям остаточної поразки при **Баннокберні**. У 1328 р. шотландські клани визнали Роберта королем, а Шотландію проголосили незалежною країною.

Проблемами Англії скористалася Франція, яка відібрала у неї Гієнь. Ці поразки, особливо від шотландців, згодом коштували **Едуардові II (1307–1327)** престолу.

Едуард II успадкував від батька разом з короною величезні борги. Лінійний і некомпетентний, нетрадиційної сексуальної орієнтації, він правив бездарно, тому не впорався зі спротивом баронів. Ті й раніше виступили проти його фаворита і коханця **Пірс Гавестона**, якого король, вирушивши у Шотландію, залишив намісником. Тепер вони змусили парламент передати управління державою *комітету “орденерів”* у складі 21 лорда. У 1311 р. невдоволені барони взагалі оголосили “*Ордонанси*”, за якими лорд Гавестон мав бути вигнаним із королівства, парламент мав збиратися щорічно, а державні радники призначатися за згодою палати лордів. Король скасував “Ордонанси”, але барони обложили Гавестона у Скарборо, взяли в полон і стратили у 1312 р.

Скориставшись боротьбою *орденерів* (яких очолював Томас Ланкастер) з *десцинерами* (які вимагали відновлення двопалатного парламенту), король підтримав останніх. Невдовзі Томас Ланкастер був страчений, а Йоркський парламент у 1322 р. скасував “Ордонанси” і прийняв знамениті *“Визначення”*, які твердо встановили закон, згідно якого всі найважливіші справи *“повинні бути обговорені, вирішені і встановлені королем в згоді з прелатами, графами, баронами і общинами згідно з до сих пір прийнятим звичаєм”*.

Англійське купецьке судно. З печатки графа Едмунда Рутла (XIV ст.)

Після перемир'я з Шотландією змову проти короля очолила його дружина Ізабелла. Король спробував врятуватися втечею, але був схоплений. Королева скликала парламент, який оголосив Едуарда II позбавленим влади, а корону передав його синові Едуарду III. Колишній король був ув'язнений у замку Берклі, де з відома дружини його жорстоко вбили через 8 місяців у 1327 р.

§ 6. Часи короля Едуарда III. Король Едуард III (1327 – 1377) був, без сумніву одним з найвидатніших королів Англії. Він власноручно заарештував лорда Мортімера, фаворита матері, котрий управляв державою перші три роки, і наказав його повісити у 1330 р., а свою матір – королеву Ізабеллу ув'язнив у замку Різінг. Уклавши мир з королем Франції, він приніс оммаж за континентальні володіння (1331 р.), після чого знову втрутився у боротьбу за шотландський престол і отримав значну частину Шотландії – найбагатшу область Лотіан (1334 р.). Франція відразу встала на бік шотландського короля Давида II Брюса (1329–1371) проти англійського ставленика Едуарда Баліоля.

Щоби припинити протистояння із баронами, Едуард III одружив своїх синів із дочками найвпливовіших англійських аристократів. Але в майбутньому саме це

рішення короля призвело до ще більшого загострення боротьби за владу в Англії.

Едуард III, як представник по жіночій лінії згаслої у 1328 р. старшої гілки Капетингів виступив претендентом на французьку корону і у 1340 р. офіційно прийняв титул короля Франції. Його претензії до нової французької династії Валуа, і зокрема Філіпа VI призвели до Столітньої війни (1337–1453) між обома державами.

Завдяки ефективному використанню підрозділів професійного війська, зокрема загонів лучників, у битвах при Кресі (1346 р.) і при Пуат'є (1356 р.) еліту французького лицарства було знищено, а французький король Іоанн II Добрий потрапив до англійського полону. За мирним договором у **Бреґіні**, який у 1360 р. підписав Едуард III із своїм полоненим “колегою”, Англія отримувала назад колишні континентальні землі “Анжуйської імперії” – Анжу, Мен, Турень і Пуату.

Після перемог над Францією зріс також і міжнародний престиж влади англійського короля. Двір Едуарда III був одним із найпишніших в усій Європі, гримів славою своїх розкішних бенкетів і турнірів. У 1347 р. Едуардові III окремі німецькі курфюрсти навіть запропонували імператорську корону, але він не піддався на цю спокусу і уклав мирну угоду із Карлом IV Люк-

Йоркський собор (1234-1251 рр.)

сембургом. Уклавши у 1362 р. оборонний союз з королем Кастилії Педро, він допоміг йому розгромити французького ставленика **Енріке Трастамаре (1369–1371)**. У 1349 р. Едуард III запровадив *Орден Підв'язки* як найвищу нагороду королівства, що збереглася у своєму статусі дотепер.

Едуард III видав ряд актів, які стосувалися розвитку торгівлі і ремесла, розвитку цехів і їх участі у міському самоврядуванні. При ньому була запроваджена в Англії золота монета – *суверен*. З 1353 р. парламент отримав виключне право встановлювати мита на товари і вовну, як головну англійську експортну продукцію. З 1354 р. пери отримали право суду виключно в палаті лордів у парламенті, а палата громад – право призначення контролерів для перевірки звіту про використання королем субсидій.

Великий соціальний резонанс в Англії мала занесена з континенту *епідемія чуми* у **1348–1349 рр.** Від жахливої хвороби померло 2/3 всього населення королівства. Робочих рук не вистачало, а робітники відмовлялися працювати за попередню (“до чуми”) платню.

Йдучи назустріч побажанням роботодавців, у **1349 р.** ордонансом Едуарда III

встановлювався примусовий найм населення (віком від 12-ти до 60-ти років) за цінами “до чуми”. Всі, хто не годувався з землі і не мав засобів для існування, мусили найматися до тих, хто пропонував їм роботу. У зв'язку з бурхливим ростом англійської економіки **1351 р.** парламент видав спеціальний “*Статут про робітників*”, який встановлював граничний розмір заробітної платні, підвищувати яку в умовах гострого дефіциту робочих рук було суворо заборонено. “Робітниче законодавство” 1351–1361 рр. встановлювало ще більш жорсткі покарання за небажання найматися чи втечу з роботи (в'язниці, тортури і таврування).

У період війни із Францією англійський король намагався незалежити себе і духовенство своєї держави від інтересів авінйонських пап (1309–1378 рр.), які були ставлениками французьких королів. У **1351 р.** на розгляд парламенту Едуард III вніс пропозицію про обмеження прав церковного землеволодіння в королівстві. Також у 1352 р. у відповідь на запит духовенства палата громад англійського парламенту порушила клопотання про правочинність церкви збирати десятину з лісу там, де вона раніше не збиралася, зокрема в лісах Південної Англії. Тамтешні лицарі і барони скаржилися, що у випадку продажу лісу в світських володіннях священники збирають десятину не тільки з лісу, але і за кожне велике дерево.

У **1353 р.** Едуард III за згодою парламенту заборонив англійському духовенству апелювати до папи у справах підсудних королю. Дозволялося судити в Римі тільки церковні справи. Згідно королівських розпоряджень, схвалених парламентом, не дозволялося вивозити з Англії золоті і срібні монети і король відмовився платити заборгований раніше “Денарій св. Петра”. У **1365 р.** парламент підтримав короля, відкинувши зверхність папи над законами країни. Було скасовано сплату десятини папі і заборонені будь-які апеляції до нього на рішення королівських судів. Таким чином, Англійське королівство ставало другою державою, після Тевтонського Ордену, яка остаточно задекларувала відмову сплачувати до папської курії будь-які церковні податки.

Від 1362 р. вперше від часу заснування парламенту, за ініціативи короля, англійська мова стала офіційною мовою цієї установи. Так само англійською мовою стала вестися документація світських і церковних судів Англійського королівства. Дозвіл на користування латинською мовою у веденні документації залишався лише у представників чернечих орденів.

Питання про обмеження прав духовенства стосовно збору десятини поставало в 60–70-х роках XIV ст. У 1366 р. конфлікт загострився, коли папа (француз за походженням) **Урбан V (1362–1370)** почав вимагати від короля сплатити величезну нестачу від щорічної податі “Денарію” у 33 тис. марок. Парламент рішуче виступив проти виплати нестачі і цим своїм виступом назавжди зняв питання про сюзеренітет папи над Англією, а тим більше про васалітет англійських королів стосовно французьких монархів.

В останньому десятилітті правління Едуарда III соціальні протиріччя загострилися. Його противники скористалися також із поведінки короля, який відверто жив з коханкою Алісою Перес, відмовився повертати флорентійським банкірам 1365 тис. флоринів і грозився розпустити парламент. Було призначено регентом регентом третього сина короля герцога Іоанна Ланкастера (старший син Едуард Чорний принц хворів від ран, отриманих в походах і помер у 1376 р., другий син Лайонел помер у 1368 р.).

“Добрий парламент” (1376 р.) віддав до суду двох міністрів та усунув від королівського двору Алісу. Герцог Ланкастер залишався регентом до смерті короля, після чого корона перейшла до сина Чорного принца – Річарда II.

В період правління Едуарда III відбулися важливі зміни. Зростало міське населення. Практично було ліквідоване доменіальне володіння на землю. Далі продовжували скорочуватися посівні площі за рахунок зростання пасовищ. В сільському господарстві використовувалася виключно наймана праця. Плата найманих робітників була досить високою. Нащадки вілланів стали *копігольдерами* (власниками за копією, оскільки документом на землю у них була копія із протоколів маноріально-

го суду), які платили лорду невелику ренту і виконували незначні повинності, залишаючись особисто вільними. *Фрігольдери* взагалі користувалися захистом королівських судів та брали участь у виборах в парламент. Обидві категорії сільського населення, використовуючи найману працю, скуповували землю у бідніших і брали в оренду землю доменів. Їх називали *йоменами*. Розорені селяни поповнювали ряди найманих робітників і йшли в міста.

Соціальне розшарування охопило і феодалів. Та їх частина, яка чіплялася за малопродуктивне доменіальне господарство, отримала назву “старого дворянства”. “Старе дворянство”, особливо його верхівка, яка поповнювала свої скарбниці грабунком французьких та шотландських територій, боролася з королем за владу. “Нове дворянство” – *джентрі* скуповуючи землі розорених сусідів, особливо “старого дворянства”, здавало їх в оренду, за допомогою найманої селянської праці вело осушення боліт і викорчовування лісів, згодом активно вкладало гроші у броварі, млини та виробництво шерсті і сукна. Виробництво останнього бурхливо зростало. Купецтво і цехи міст широко використовували сільських майстрів, які виготовляли напівфабрикати. В містах, незважаючи на цехові обмеження, почали з’являтися мануфактури. Стрімко зростали регіональні ринки і міжнародна торгівля. Тепер не шерсть, а сукно стало основною експортною продукцією, а основним ринком збуту англійської вовни і сукна стали Фландрія і згодом міста Північної Італії.

§ 7. **Ідеї Джона Вікліфа.** З 1309 р. римські папи знаходилися в Авіньоні і, зрозуміло, підтримували Францію в ході Столітньої війни. Цей чинник, а також зростання багатства церкви, вплинули на антиклерикальні настрої англійського суспільства. В середині самої церкви ширився рух за її оновлення, що згодом призвело до появи протестантизму.

Предтечею цього руху можна вважати професора Оксфордського університету **Джона Вікліфа (1330–1384)**. Він виступив з тезою про незаконність поборів в Англії на користь папи і потребу підпорядкованості церкви у світських питаннях державній владі. З цього постулату виводило-

ся право короля на конфіскацію церковного майна і земель. Вікліф був також першим із церковних реформаторів, хто висунув тезу про достатність Священного Писання, і почав наполягати на пріоритеті Слова Божого перед коментарями до нього – звичаями Церкви. Він же звернув увагу на те, що прощення гріхів дається благодаттю Божою, котру неможливо заслужити добрими справами. За добрими справами він визнавав тільки психологічне значення: *“здійснюючи їх, людина швидше одержить надію, що Бог віділить їй благодать, аніж якщо він чинить зло”*.

У квітні 1377 р. до Англії було відправлено три папські булли – в Оксфордський університет, до короля і прелатів – з вимогою покарати проповідника ересі. Ще до прибуття папських булл єпископи, очолювані примасом **Симоном Садбері** викликали Вікліфа на суд, куди він прийшов у супроводі сина короля Джона Гонта, герцога Ланкастера. Перелякані судді не наважилися продовжувати свій трибунал.

Відчувши підтримку влади, особливо Джона Гонта, і широких кіл суспільства, Вікліф виступив проти індульгенцій, права на таємну сповідь, навіть висловив сумнів у сутності євхаристії (перетворенні хліба і вина на тіло і кров Христову під час причастя) та самій доцільності інституту папства і чернецтва. Він навіть категорично заперечував право грішних священників проводити будь-які богослужіння.

Джон Вікліф здійснив переклад Святого Письма англійською мовою, щоби зробити його доступним для народу. Але його радикальні погляди налякали владу, яка не ризикнула підтримати його до кінця. У **1381–1382 рр.** вчення Вікліфа було засуджене, але самого реформатора, завдяки придворним покровителям не чіпали і він мирно доживав віку, будучи парафіяльним священником сільської парафії Леттсворта. Там він спокійно продовжував писати свої богословські праці і проповідувати аж до своєї смерті, яка сталася в 1384 р. від серцевого нападу під час богослужіння. Лише через тридцять років, у 1415 р., Констанцький собор оголосив покійного богослова еретиком і наказав спалити його останки, що було виконано в 1428 р.

Поширення вчення Д. Вікліфа, не див-

лячись на гоніння, яких в Англії зазнали його послідовники (*вікліфісти*, або *лалларди*), продовжувалося підпільно до самої Реформації у XVI ст., а його рукописні твори, потрапивши на материк, спричинилися до масових реформаційних рухів у Західній і Центральній Європі.

§ 8. Бунт Уота Тайлера. Річард II (1377–1399) зайняв престол дванадцятирічним хлопчиком. Регентом став герцог Ланкастер – Джон Гонт. Регент відзначався авантюрною вдачею і марнотратністю коштів із державної скарбниці. У 1373 р. він кинув англійське військо у безглуздий похід проти Кастилії, який закінчився поразкою. Цим скористалися французи, які почали успішні наступальні дії проти нечисленних на той час англійських гарнізонів у Бретані і Гієні, а французький флот під командуванням Жана де В'єнна не лише блокував шляхи постачання англійських військ на континенті і перекрив сполучення через Ла Манш, але і розпочав напади на узбережжя Англії. Більшість французьких територій, завойованих англійцями внаслідок успішних кампаній 1346–1356 рр., були втрачені. Загроза французького нападу нависла навіть над англійською столицею, де негайно розпочалося спорудження додаткових міських укріплень.

Для подолання цієї кризової ситуації у 1377–1380 рр. було запроваджено надзвичайний подушний податок від 14-ти літнього віку, який вдарив, насамперед, по багатодітних селянських сім'ях. Збір цього податку спровокував бунт англійських селян. Селяни були переконані що *“погані королівські радники чинять зло без відома доброго короля”*. Зворушення у **червні 1381 р.** охопили 25 із 40 графств Англії. У графствах Ессекс та Кент сільський ремісник-покрівельник **Уот Тайлер**, що непогано знався на військовій справі, організував селянське військо.

13 червня 1381 р. маси селян з Тайлером на чолі увійшли до Лондона. Бунтівники, захопивши місто, палили палаци і страчували чиновників з оточення короля, гримли в'язниці і спалили Лондонський архів. Вони вимагали страти найближчих вельмож, в тому числі канцлера архієпископа кентерберійського Симона Садбері.

Зустрівшись 14 червня з бунтівниками у передмісті Лондона *Майл-Енді*, король погодився на повну відміну статусу вілланів, встановлення єдиного земельного податку в розмірі 4-х пенсів з акру землі, вільну торгівлю по всіх містах та містечках і амністію учасникам бунту. Річард II наказав роздати сотні "визвольних" грамот і селяни почали масово покидати столицю.

Але найбільш радикальні бунтівники з Уотом Тайлером залишилися в місті – побачивши перед собою короля-підлітка, вирішили домогтися від нього ще більших поступок. 15 червня король мусив піти на наступну зустріч у лондонському передмісті *Смітфілд*. Тут бунтівники висунули вимогу відміни "всіх законів", конфіскації і розподілу церковних земель, ліквідації всіх привілеїв знаті і зрівняння у правах станів, свободи користування лісовими і водними угіддями. Молодий король поводився на переговорах напрощад мужньо, що підбадьорило його оточення. Додавало їм люті й нахабство Уота Тайлера, що сидячи верхи на коні, розмахував кухлем пива перед обличчям короля. У розпал переговорів мер Лондона – **Вільям Волворт** особисто вбив Уота Тайлера ударом ножа в шию. Після цього бунтівники панічно покинули столицю. Решту селянських загонів, які опинилися без командування, було знищено каральними рейдами, які завершилися масовими стратами.

Бунт Уота Тайлера змусив і уряд піти на поступки. Окрім оголошеної королем амністії, було пом'якшене "робітниче законодавство", дозволено збільшити заробітну плату, зменшено податки. Більшість селян було звільнено від статусу вілланів і переведено в статус копігольдерів.

§ 9. Протистояння Йорків з Ланкастерами. Наступне правління Річарда II було його боротьбою з парламентом, в ході якої у 1386–1387 рр. король навіть звернувся до міщан Лондона, намагаючись підняти їх проти парламенту. Але він зазнав цілковитої поразки і парламент у 1388 р. оголосив зрадниками п'ять найближчих до короля радників (в їх числі канцлера Саффолка, маркіза де Вера, фаворита короля, та лорда Барлі, його колишнього наставника) і засудив їх до страти.

Ініціатива у Столітній війні перейшла

до французів, які відвоювали більшу частину земель, втрачених у середині століття. Врешті було укладене перемир'я в **Бретіньї (1398 р.)** на 28 років, скріплене заручинами короля з 8-річною Ізабеллою, дочкою Карла VI. В королівській родині спалахнула жорстока боротьба, в ході якої герцога Глостера посадили до в'язниці і там вбили, графа Варвіка заслали на острів Мен, графу Кренделю відтяли голову, герцога Генріха Ланкастера прогнали, а по смерті батька позбавили спадку. Королю вдалося відмінити постанови парламенту 1388 р., він добився обрання **комітету 18 членів**, куди увійшли переважно його прихильники, з правом продовжувати засідання після закриття парламенту.

Призначивши намісником герцога Едмунда Йорка, король вирушив приборкувати Ірландію, де його військо потрапило в оточення і потерпало від голоду. Тим часом герцог Генріх Ланкастер повернувся до Англії, до нього приєдналися граф Нортумберленд та більшість вельмож, а потім і військо герцога Йорка. Річард був заарештований і посаджений у Тауер, де зрікся влади. Парламент у жовтні 1399 р. засудив Річарда II на довічне ув'язнення, а королем проголосив **Генріха IV Ланкастера (1399–1413)**, представника нової ди-

Лінкольнський собор (1256-1280 рр.)

Глостерський собор (1337-1360 рр.)

настії – Ланкастерів. Прихильники Річарда II підняли бунт на початку 1400 р., який було жорстко придушено. Після цього Річард був вбитий або помер **6 січня 1400 р.** від голодування, яке сам оголосив після загибелі друзів.

Генріх IV Ланкастер, який у 1388 р. вміло використав парламент у боротьбі з попереднім королем, тепер пішов на значні поступки палаті громад, поставивши останню за значенням і впливом вище палати лордів. Він першим, на відміну від своїх франкомовних попередників, заговорив англійською мовою і зробив її мовою свого двору.

Шукаючи підтримки у церкви і потребуючи узаконення влади своєї династії, Генріх IV видав у 1401 р. *“Статут про ересі”*, спрямований проти прихильників Вікліфа **лоллардів** (від англ. “тихо співати”). Вперше, всупереч нормам Великої Хартії вольностей, в Англійському королівстві запалали вогнища інквізиції. Архієпископ Кентерберійський Томас Арундел (1396–1414), який свого часу усунув від влади Річарда II, разом із парламентом цілком підтримував короля у його діях проти еретиків. Найвідомішим інквізиційним процесом у 1412 р. в Англійському королівстві став великий судовий процес над прихильником лоллардизму – лордом Джо-

ном Олдкаслом і десятима його спільниками. Судовий процес тривав два роки і після жорстоких тортур Д. Олдкасла та інших лоллардів було спалено на площі біля Тауєру.

Через територіальні претензії, стосунки з Францією та Шотландією сильно загострилися, а в Уельсі у **1402–1403 рр.** вибухнуло повстання під проводом **Оуена Глендовера**, яке підтримував французький експедиційний корпус. Однак, у 1410 р. англійські війська знову цілком підкорили Уельс, а ватажок повсталих утік до Франції.

Сам король ще у 1408 р. захворів на проказу і в 1410–1411 рр. країною правив від імені батька його син Генріх, принц Уельський. Перед смертю Генріх IV встит посваритися із сином і прогнав його із королівської ради. Принц повернувся вже як король **Генріх V (1413–1422)**. Він пробував завершити війну у Франції, спорядивши у 1414 р. посольство до французького короля Карла VI з пропозицією шлюбу з його дочкою Катериною. Отримавши відмову, він висадився на узбережжі Північної Франції і після півторамісячної облоги захопив порт і фортецю Гарфльор у гирлі Сени. Після блискучої перемоги при Азенкурі (1415 р.) і наступного здобуття Руана (1419 р.) Генріх V добився укладення вигідного мирного договору в Труа у **1420 р.**, за яким дофін Карл був оголошений бастардом і позбавлений права на престол, яке переходило до англійського короля. Принцеса Катерина ставала його дружиною, а їх майбутні діти мали стати правителями об'єданого англо-французького королівства.

Англійські гарнізони зайняли міста і замки Північної Франції і ввійшли в Париж, взявши під контроль території до ріки Луари і невеликого французького анклаву на її березі – Орлеана, мешканці і гарнізон якого чинили відчайдушний опір. Але, незважаючи на мирну угоду в Труа, війна тривала і англійському королю довелося здійснювати похід на південь Франції, де окрім Гієні місцеві феодали не визнавали англійської влади. Син Карла VI дофін Карл зайняв замок Шивон і заявив свої претензії на владу над Францією. Генріх V несподівано помер від невдалої операції з видалення фурункула у Венсенському замку у **серпні**

1422 р. У жовтні того ж року номер і французький король Карл VI.

Маленький син Генріха V – **Генріх VI (1422–1461)** вступив на престол, не маючи навіть року. Регентами стали його дядьки – **Джон Бедфорд і герцог Глостер**. Ледь стримуючи натиск французьких військ, що перейшли у наступ під проводом Жанни д'Арк, до середини 30-х років XV ст. англійці змогли зберегти свою військову присутність і вплив у завойованих ними землях Франції. Незважаючи на те, що в грудні 1431 р. у Парижі було короновано Генріха VI французькою короною, владі англійців було завдано нищівної політичної поразки.

У **1435 р.** в Аррасі французький король Карл VII уклав сепаратний мир із давнім англійським союзником – **Філіпом Бургундським**. Англія позбулася впливового і сильного союзника на континенті. Уже в 1436 р. Париж здався військам французького короля. До кінця 1449 р. французи захопили Бретань, а у 1450 р. – Нормандію.

Війна вимагала збільшення податків, що призвело у **травні 1450 р.** до бунту у графстві Кент, який очолив досвідчений солдат, заможний фрігольдер **Джек Кед** – васал герцога Йорка. Його загони (близько 20 тис. чол.) **2 липня** вступили у Лондон, вимагаючи усунути деяких радників короля, обмежити сваволю лордів на місцях, скасувати “робітниче законодавство”, а також включити герцога Йорка до Королівської ради. Скориставшись цим рухом, герцог Йорк виступив поборником справедливості. Парламент пішов на первинні вимоги бунтівників. Були засуджені і страчені ряд королівських радників, але невдовзі міщани Лондона допомогли гарнізону Тауера вигнати з міста загони бунтівників. Король пообіцяв їм амністію. Але коли Кед розпустив свої загони, його та інших вождів схопили і стратили в середині липня 1450 р.

До 1453 р. англійці зберегли під своїм контролем на континенті лише порт Кале. Незважаючи на цілковиту поразку у війні, англійські королі до 1802 р. продовжували титулувати себе “королями Франції”.

Після припинення війни проти Франції партія герцога Глостера, регента у часи молодості короля, зіткнулася з партією

кардинала Бофора. Лорд Бедфорд, який стримував обидві сторони, помер у Франції. Смерть вождів обох угруповань знаті за нез'ясованих обставин у 1447 р. лише замінила лідерів. Ними стали Герцог Йорк та лорд Саффолк. У 1450 р. Йорк, скориставшись бунтом, усунув Саффолка, а у **1453 р.** став *протектором королівства* у зв'язку з психічною хворобою короля. Але король видужав і у 1455 р. герцога позбавили влади.

Тоді обурений вельможа зібрав військо і розпочав облогу Лондона.

22 травня 1455 р. битвою при **Сент-Олбансі** герцог Йорк почав війну **Білої і Червоної троянди (1455–1485)** за престол між **Ланкастерами** (на гербі яких була червона троянда) та **Йорками** (на гербі яких була біла троянда). Обидві бічні гілки королівської родини мали законне право на владу. Ланкастерів переважно підтримували барони Північної Англії, а Йорків – південноанглійські барони та багаті міста з Лондоном на чолі. Англійські феодали почали нищити не лише оди одного, але і родини своїх суперників, не гребуючи навіть організацією вбивств немовлят у колисках.

Йорки зі своїми прибічниками виграли битви при **Блор-Хіті (23 вересня 1459 р.)** та **Нортгемптоні (10 липня 1460 р.)** і король мусив погодитися на позбавлення престолу власного сина і визнати спадкоємцем герцога Йорка. Але несподівано королева Маргарита, дружина Генріха VI, з вірними військами напала на Йорка при **Векфільді (30 грудня 1460 р.)**. Річард Йорк загинув у битві а паперову корону на його відтятий голові виставили на посміховисько в Йорку. Але вже невдовзі його син Едуард після битви при **Тоутоні (29 березня 1461 р.)** захопив корону і був визнаний королем **Едуардом IV (1461–1483)**. Королева Маргарита втекла до Шотландії. У 1465 р. Генріх VI потрапив у полон до Йорків, але у **жовтні 1470 р.** граф Уорвік повернув йому корону. Проте після низки перемог війська Едуарда IV у весняній кампанії 1471 р. Генріха VI було ув'язнено в Тауері і вбито **21 травня 1471 р.**

Едуард IV Йорк конфіскував майно своїх противників, що дало йому п'яту час-

Глостер. Собор (1331-1350 рр.)

тину всіх земель королівства. Маючи великий домен, він міг не скликати парламент і обходитися без запровадження нових податків. Незворушний і рішучий, він намагався скористатися обставинами і взагалі ліквідувати баронство, установивши абсолютну монархію. Для цього він загравав із малоземельним лицарством, із середо-

вища якого походила його дружина. Парламент призначив йому пожиттєві субсидії у вигляді митних зборів, що різко збільшило його доходи. Король сам зайнявся торговельними справами і монополізував продаж цинку, шерсті і полотна. Він сприяв розвитку промисловості. Вигідні угоди із Фландрією, які дозволили потіснити на англійському ринку ганзейських купців, спільна боротьба з піратами і охорона мореплавства, а також статутти, які сприяли розвитку виробництва, дозволили йому міцно спиратися на підтримку міст та "нового дворянства".

Едуард IV встановив також широку мережу шпигунів по території всього королівства і постійно втручався у судові справи, звинувачуючи уявних і реальних супротивників у державній зраді. Вперше за часів його правління допит із тортурами став нормою провадження слідства більшості судових справ.

У ході громадянської війни Едуард IV помер **9 квітня 1483 р.** від власного ненажерства та пияцтва, залишивши двох малолітніх синів – **Едуарда V (1483)** та **Річарда**. Обидва були вбиті (заморені голодом?) у **серпні цього ж року** в Тауері за наказом регента – **Річарда III Глостера (1483–1485)**, правнука Джона Гонта і мужнього полководця, який успішно командував армією у війні проти Шотландії.

Бойовий корабель Річарда III (1485 р.)

За пропозицією герцога Бекінгема, Річарда проголосили королем Англії у липні 1483 р. Після цього Едуард V та Річард були офіційно оголошені бастардами, а пізніше бастардом був оголошений навіть і їх покійний батько, перебування якого на престолі було визнано незаконним.

Однак, обраний знаттю новий король не бажав іти на поступки знаті. Влітку 1483 р. ряд придворних змовників, які походили з родини королеви, було страчено. Річард III був талановитим адміністратором, він встиг розширити торгівлю, розпочав реорганізацію війська, вдосконалив судову систему, був покровителем мистецтв, особливо музики та архітектури. У своїй внутрішній політиці король Річард III відмовився від політики грошових поборів із міст, до якої задля військових потреб неодноразово вдавалися його попередники. Окремих містам король навіть наказав повернути із державної скарбниці назад зібрані ними копшти.

Мирна політика короля стосовно Шотландії та Ірландії, його покровительство міщанам, викликали невдоволення англійської знаті. Першим підняв проти короля бунт герцог Бекінгем, який свого часу допоміг йому стати регентом і усунути від влади родину королеви, а потім відіграв головну роль в коронації. Бекінгема було страчено. Противники Річарда III згуртувалися навколо Лаикастерів, яких очолив далекий нащадок цієї родини Геєріх Тюдор. Останній із наwerbованим у Франції військом висадився в Англії 7–8 серпня 1485 р. До нього приєдналися навіть прихильники Йорків. Річард III зібрав майже 20-тисячне військо і у битві при **Босворті 22 серпня 1485 р.** боровся відчайдушно, але був розбитий і смертельно поранений. Ця битва остаточно довела слабкість лицарського війська, продемонструвавши перевагу вогнепальної зброї. Ворог знаті Річард III, горбун від природи, перетворився у символ негідника, готового на все заради влади. Таким цей образ зображений у знаменитій трагедії В.Шекспіра.

Переможець битви при Босворті **Геєріх VII Тюдор (1485–1503)** завершив перетворення Англії на абсолютну монархію з парламентом, в якому вже головну роль відігравала нове дворянство і міста, в

яких вже панівними були стосунки на основі найманої праці та позичкового капіталу і мануфактурне виробництво. Землі 12-ти впливових баронів і більше 100 членів палати лордів було конфісковано на користь короля. Геєріх VII шлюбом із представницею роду Йорків – Єлизаветою, примирив обидва раніше ворогуючі феодальні роди. Окрім того, завдяки вноормуванню податків і фінансової системи королівства загалом, королем було започатковано широкомасштабне будівництво військово-морського флоту, який у наступних століттях перетворив Англію на “володарку морів”.

Таким чином, Війна Троянд призвела до взаємознищення значної частини нормандської франкомовної знаті і “старого дворянства”. Відсутність потужної феодальної опозиції суттєво полегшила перехід до абсолютної монархії, а також поступ політичного та економічного прогресу Англії у наступних століттях.

Контрольні запитання:

1. З яких основних категорій населення складалося англійське суспільство на початку XII ст.?
2. В чім суть реформ короля Геєріха I?
3. Що дали англійським королям “щитові гроші”?
4. Яких основних успіхів добився Геєріх II Плантагенет?
5. В чому секрет популярності Річарда Левове Серце?
6. Що дала англійському суспільству Велика хартія вольностей?
7. Як виник англійський парламент?
8. Яким було Англійське королівство за Едуарда III?
9. Чим приваблювали англійське суспільство ідеї Джона Вікліфа?
10. Хто брав участь у війні Білої та Червоної троянд?
11. Яким правителем був Річард III?
12. Що полегшило перемогу абсолютизму в Англії наприкінці XV ст.?

РОЗДІЛ 5. СТОЛІТНЯ ВІЙНА (1337-1453)

§ 1. Передумови та приготування до війни. Конфронтуючи ще з кінця XIII – початку XIV ст., обидві сторони готувалися енергійно до вирішальної війни. З 70-х років XIII ст. союзником Франції стало Наваррське королівство, де почала правити молодша гілка Капетингів. Франція також уклала союзну угоду з Кастилією (1288 р.).

У 1296–1328 рр. Англія вже вела невдалу війну з Шотландією, котра героїчно відстоювала свою незалежність. Франція відразу ж використала це протистояння, здебільшого допомагаючи шотландцям коптами. У 1295 р. в Парижі була укладена перша франко-шотландська угода, яка передбачала в випадку війни з Англією однієї із сторін негайне оголошення війни Англії другою стороною. У 1328 р. в Корбейлі сторонами було підтверджено франко-шотландський союз. Коли шотландський король **Давид II (1329–1371)**, розбитий Едуардом III, втік до Франції, французи не обмежилися фінансовою допомогою, а прислали на поміч шотландцям війська. Філіп VI своїми урочистими заявами про те, що вважає себе зобов'язаним допомагати шотландцям, відверто провокував конфлікт. Союзником французьких королів було й “авіньйонське” папство (1309–1378 рр.), яке повністю контролювалося французамн.

Використовуючи будь-яку проблему англійських королів, Франція намагалася урізати їх континентальні володіння, поступово добиваючись успіхів скрізь, окрім “спадку Елеонори” – Гієні та Аквітанії, жителі якої не бажали розчинитися у французькому конгломераті і чіплялися за союз з Англією. Війна за Аквітанію між Філіпом IV Красивим і англійським королем Едуардом I (1272–1307) у 1294–1303 рр. показала, що в основі цього конфлікту, окрім *територіальних*, чітко простежуються й *економічні* інтереси. На початку XIV ст. сумарний дохід Англійської корони з цієї провінції становив 50 тис. фунтів стерлінгів. З цієї суми лише подвійне оподаткування гасконського вина (при вивезенні з Бордо і ввезенні до Англії) давало 12 тис. фун-

тів стерлінгів чистого доходу. Для жителів Аквітанії англійські ринки забезпечували збут їх товарів.

Подібними були стосунки Англії з Фландрією, міста якої споживали англійську шерсть як основну сировину для виробництва тканин. Вовняні тканини були основним предметом експорту Фландрії, а для Англії лише податок на шерсть дозволяв покривати додаткові витрати на війну. Едуард III отримував від нього щорічно до 35 тис. фунтів стерлінгів. Недолуга політика Франції щодо Фландрії, каральні походи Філіпа IV Красного (1300–1302 рр.) та Карла IV (1328 р.) ще більше зблизили останню з Англією (союз між ними був укладений у 1297 р.). Стремління фламандських міст до звільнення з-під опіки феодалів, також зближувало Фландрію з Англією. Тому в конфлікті, що назривав, фламандці, не вагаючись, стали на бік Англії.

Едуардові III вдалося вивести з боротьби Шотландію (1332 р.), укласти нові союзи з Фландрією (1336 і 1340 рр.) та німецьким королем Людовиком IV Баварським (1337 р.). Англійський король повів переговори з Кастилією, Арагоном та Португалією, руйнуючи традиційно стійкі позиції Франції у цьому регіоні. Лише після цього він оголосив свої претензії на французький престол, що означало початок війни.

Ситуація, пов'язана із зміною династії у Франції, була вигідною для англійців. Як внук по материнській лінії короля Франції Філіпа IV Красивого Едуард III мав більші права на французький престол, аніж Філіп VI Валуа, племінник Філіпа IV Красивого по батьківській лінії, а апеляція французьких юристів до давньої “Салічної правди”, за якою жінка не мала права успадкування, не виглядала переконливою на фоні європейської династичної практики.

Англійського короля підштовхували і інші обставини. Його надмірна тяга до розкоші вилилася у 1 млн. 365 тис. флоринів боргів флорентійським банкірським домам Барді і Перуцці. Король мусив проголосити себе державним банкрутом, чим розорив обидва банки і закрити можливість інших

позик. Велика переможна війна на континенті могла значно покращити фінансове становище Англійської корони.

Французький хроніст **Жан Фруасар** (бл. 1337–після 1404), що служив і при англійському королівському дворі і у французькій знаті, у своїх “Хроніках” відобразив події 1327–1400 рр. У них головним “винуватцем” Столітньої війни він називає Роберта де Артуа. Цей нащадок Капетингів, посварившись із Філіпом VI, з’явився в 1334 р. при дворі Едуарда III, всіляко підбурюючи його проти свого сюзерена. Останньою краплиною, що переповнила чашу, став французький флот, посланий на початку 1335 р. Філіпом VI до берегів Шотландії. В 1337 р. Едуард III заявив у парламенті про свій намір вимагати для себе французьку корону, 7 жовтня проголосив себе власником Французького королівства, а 1 листопада формально оголосив війну Франції.

§ 2. Початок війни. Населення Франції значно переважало населення Англії. У Філіпа VI було наготові 40 тис. війська, тоді як Едуард III мав у своєму розпо-

рядженні лише 8 тис. Едуард III сподівався на коаліцію європейських держав проти Франції. Ці сподівання не виправдалися. Німецький імператор, що обіцяв послати Едуардові 2 тис. лицарів, обіцянками й обмежився. Так само вчинили й інші. Хоча перевага мала бути на боці Франції, **Перший період (1337–1360 рр.)** пройшов за повної переваги англійців.

Спочатку сторони не наважувалися на пряме зіткнення. У 1339 р. Філіп VI напав на Ажену. Едуард III невдало облягав Камбре. Французи вторглися до Гієні, обложили важливіші замки і підступили до Бордо. Англійці під керівництвом сеньшала Олівера Інгхема стійко оборонялися. Основне англійське військо на чолі з королем висадилося у Фландрії, до нього почали підходити союзники: герцог Брабанту, маркграф Юліх, граф Гелдерн та інші. Їх загони пустошили Пікардію, а флот – французьке узбережжя. У відповідь французький флот зробив вилазку до Портсмута та Саутгемптона.

Перша велика битва відбулася **24 червня 1340 р. при Слейсі** біля бере-

Битва англійського флоту з франко-кастильсько-генуезьким при Слейсі

гів Фландрії. Розгромивши французький флот (який налічував до 200 французьких, кастильських та генуезьких суден), англійці забезпечили свої комунікації і почали наступ, обложивши місто Турне. Англійський флот, очолений королем, був менш численний, але мав перевагу у маневреності і лучниках. До того ж французькі полководці де Кієре та де Бегюше не мали досвіду битви на морі. Філіп VI з армією на суші також зайняв очікувальну позицію і нічим їм допомогти не міг. Перемога англійців була цілковитою. Французи втратили понад 20 тис. вбитими.

Не добившись успіху на полях битв, французи успішно діяли через авіньйонського папу. На Фландрію було накладено інтердикт. Німецького імператора переконали відмовитися від союзу з Англією. За цих умов бойові дії припинилися і Едуард III погодився на перемир'я. Але Франція відновила союз із Шотландією. У відповідь англійці знову вторглися до Шотландії, а також втрутилися одночасно у боротьбу за Бретонську спадщину, розмістили в герцогстві свої гарнізони. У 1345 р. військові дії розгорнулися в Аквітанії та Бретані. Англійська армія висадилася у Байонні, обложила і взяла Ангулем та очистила від французів Бретань. Тільки у 1346 р. обидві армії зустрілися. Але ця перша зустріч поблизу Руана закінчилася безрезультатно, так як обидві сторони далі не наважувалися на битву.

§ 3. Битва при Кресі. І, тільки, коли англійці вступили в Іль де Франс, Філіп VI наважився їх атакувати. Битва відбулася при **Кресі 26 серпня 1346 р.** Обидві сторони мали приблизно однакову кількість війська: від 14 до 20 тис. чол. За більш точними підрахунками англійських істориків, всього у Едуарда III було 3900 лицарів-латників, 10 тис. лучників і 5 тис. валлійців. Фран-

Собор Нотр-Дам в Кутансі (бл. 1180 р.)

цузька армія, очолена королем Філіпом VI, включала загоны його васалів та союзників (короля Чехії Яна Люксембурга, герцогів Лотаринзького, Фландрського, Алансонського та інших). Основу її складала важка лицарська кіннота з довгими списами, одягнена у найновіші захисні обладунки. Піхота включала переважно підрозділи генуезьких арбалетників. Важке озброєння французів було найсучаснішим. Але це було самовпевнене лицарське військо, у якому ледь не кожен командир вважав себе рівним королю і значно кращим за нього полководцем.

Генуезький арбалетник

Філіп VI вирішив атакувати англійців ударами важкої кавалерії, які мали підготувати арбалетники. Він навіть не зібрав військової ради перед битвою, щоби спробувати узго-

дити дії різних підрозділів. Окрім того французьке військо практично не відпочило після маршу, а частина лицарів, не бажаючи ризикувати своїм ефектним виглядом, залишилася відпочивати верхи на конях у обладунках під дощем. Неорганізованість французьких лицарів виявилася й у тому, що вони без команди вступили в бій.

Англійська армія, очолена королем Едуардом III, мала певні переваги. Особовий склад англійських латників комплектувався за "щитові" гроші, ці підрозділи за озброєнням не відрізнялися від інших лицарських військ, за підготовкою перевершували їх, окрім того вони підпорядковувалися безпосередньо королю, а не феодалам, а відтак були більш дисциплінованими. Англійські лучники, набрані з вільного селянства, були підготовані ще краще. Великий англійський лук був здатний прямим влученням пробити лицарський панцир на відстані майже в 300 кроків. Була у англійців і примітивна вогнепальна зброя (гармати), але вони не змогли продемонструвати свою ефективність.

Англійці розташувалися на пагорбі вздовж дороги флангом до противника. Підрозділи лучників були виставлені шаховим порядком. Між ними зайняли позиції латники, які отримали наказ битися у пішому строю, забезпечуючи прикриття лучникам. Це додало впевненості останнім і вони легко виграли дуель з французькими арбалетниками. Швидкострільність лучників також була більшою, ніж у

Англійські лучники

арбалетників. Останні почали відступати і потрапили під копита своєї ж кавалерії, яка розпочала безладні атаки правого флангу англійців. На правому фланзі у першій лінії стояв Едуард, принц Уельський (1330-1376), прозваний Чорним принцом за воронені обладунки; в третій лінії у пішому строю стояв сам Едуард III.

Щоби розчистити собі дорогу ранцузькі лицарі рубали

власну піхоту (в дощових умовах зброя генуезьких найманців-арбалетників була малопридатною і вони відступали під градом стріл англійських лучників). Повільно рухаючись на стомлених конях мокрим polem, яке швидко перетворилося на bagno, французи стали чудовими мішенями для англійських лучників, які відчували себе безпечно поруч із пішими лицарями. Еліта лицарської кінноти (майже 1,5 тисячі лицарів, в числі яких були і король Чехії, граф де Блуа, герцоги Лотарингії та Фландрії), полягла на полі бою. З ними загинуло до 10 тис. зброєносців та піхотинців.

Битва при Кресі продемонструвала початок кризи гегемонії лицарської кінноти, а разом і всієї феодалної системи комплектування військ. Не всі оцінили це вірно і певний час тривала шалена гонитва за удосконаленням лицарського обладунку.

§ 4. Бойові дії 1346-1355 рр. Розгромивши шотландців при Невіл-Кроссі (жовтень 1346 р.) та обложивши м. Кале ("ворота Франції"), яке мало стати базою англійської армії на континенті, Едуард III повністю захопив стратегічну ініці-

Спішений англійський лицар

ативу. Підійшовши до Кале у 1347 р., Філіп VI не наважився атакувати англійців і га-

Сен-Шапель. Каплиця королівського палацу в Парижі (1246 р.)

небно відступив, при цьому англійські латники відбили французький обоз. Після дванадцяти місяців облоги (оборону міста очолював Жан де Вієнн) Кале, виснажене голодом, здалося. Французи мусили покинути місто, яке Едуард III заселив англійськими колоністами. Далі війна знову зупинилася і англійський король у вересні 1347 р. прийняв запропоноване папою перемир'я на умові status quo. Це перемир'я тривало до 1355 р. За перші 10 років війни були спустошені Фландрія, Артуа, Пікардія, частина Іль-де-Франсу, Нормандія, Анжу, Бретань, Пуату, Сентонж, Перігор.

Впродовж перемир'я продовжувалися бойові дії в Бретані та спроби французів відбити Кале (1348, 1352 рр.). Король Наварри **Карл Злий** та герцог Бургундії почали схилитися на бік англійців. У 1355 р. Едуард III вторгся до Північної Франції; герцог Ланкастерський – в Бретань; Едуард Чорний принц – до Південної Франції. Вторгнення Едуарда III і герцога не мали успіху (напад шотландців, які здобули замок Бервік, змусив їх покинути Францію), але Чорний Принц дійшов до Піренеїв, взяв міста Нарбонну та Каркасон і розорив близько 500 міст та містечок. Його невеличка армія, у якій було трохи більше 2 тис. латників, добилася блискучих успіхів, взяла в полон майже 6 тис. французів і самого коннетабля Франції. Французький король **Іоанн II Добрий (1350–1364)** кинувся за Чорним принцом. Відрізаний від Бордо, останній запропонував перемир'я з Англією на сім років, повернення полонених і зайнятих замків за вільний прохід. У відповідь французький король зажадав здачі Едуарда в полон.

§ 5. Битва при Пуатьє. 19 вересня 1356 р. при Пуатьє Іоанн II Добрий, вихований на куртуазній поезії та лицарському кодексі честі, ще раз довів нездатність лицарського війська вести боротьбу на пересіченій місцевості. Нагнавши змучену англійську армію принца Едуарда, король змусив її прийняти битву. Хроніст Фруасар подає чисельність французів 20 тис. чол., а англійців – 7 тис. чол., що, схоже, близьке до істини. Чорний принц мав 1800 лицарів-латників, до 2 тис. лучників і трохи більше 3 тис. піхотинців-списоносців. Французи переважали англійців не менше,

Замок Ла-Ферте-Мілон (1398-1407 рр.)

ніж удвоє. Впевнений у перемозі французький король відіслав додому піше ополчення городян, яке прийшло йому на допомогу.

Англійці знову, як і у битві при Кресі, закріпилися на пагорбі. Латники зайняли місця поруч з списоносцями та лучниками. Вся позиція була прикрита палісадом, у якому залишили *дефіле*, для можливих контратак. Ці дефіле і стали об'єктом безладних атак французького війська. Не маючи змоги добитися успіху атакою важкої кавалерії, французький король наказав своїм лицарям атакувати противника у пішому порядку. Але, повільно рухаючись у важких панцирях, під градом стріл противника, французи зазнавали значних втрат. Атака за атакою заходилися. І тоді Чорний принц повів своїх латників у контратаку. Почалася паніка. Герцог Орлеанський першим покинув поле битви, ведучи за собою своїх васалів. Вірний лицарським правилам король Іоанн II Добрий бився до кінця і потрапив у полон. Французи втратили 5–6 тис. чол., з яких більше половини складали лицарі.

§ 6. Хаос у Франції. У полоні в Бордо король підписав перемир'я, визнавши всі територіальні загарбання Чорного прин-

ца. Генеральні Штати підтримали дофіна і не ратифікували цей акт. Англійські та наваррські загони ("банди"-бриганди) розсіпалися по французьких землях, нещадно грабуючи беззахисні села. Францію охопило селянське повстання, очолене Гійомом Калем, зване Жакерією (1358 р.). У **1359 р.** в **Лондоні** полонений король Франції Іоанн II Добрий підписав мирну угоду, за якою в обмін на відмову від французького престолу поступався Англії Аквітанією, Анжу, Меном, Пуату, Туренню, Нормандією та іншими землями, якими колись володіли Плантагенети, а також Кале і островами біля берегів Фландрії. Дофін Карл не визнав цієї угоди і восени 1359 р. Едуард III висадився в Кале з 30-тисячною армією, пройшов через Бургундію і обложив Реймс. Але місто вистояло. Трималися і французькі фортеці. У **травні 1360 р.** перший період війни завершився перемир'ям в **Бретіні** (поблизу Шартра), умови якого були м'якшими, ніж Лондонський мир: володіння Англії в Аквітанії та на Півдні Франції зросло майже в 4 рази, але французи зберігали Анжу, Мен і Нормандію; Едуард III відмовився від претензій на французьку корону, але французи за визволення свого короля з полону мали сплатити величезну контрибуцію – 3

млн. золотих крон.

§ 7. Другий період війни (1369–1396). Невдачі першого етапу Столітньої війни змусили французів шукати виходу. Коли у 1369 р. бойові дії відновилися, новий король **Карл V (1364–1380)**, котрий змінив Іоанна II, померлого у англійському полоні, добився у Генеральних Штатах права збирати постійні податки – *фуаж* (від кожного будинку, який мав піч), *габель* (від продажу солі) та *ед* (від проїзду через митницю) для формування і утримання постійного платного війська. Було сформовано підрозділи латників чисельністю 5–6 тис. (в т. ч. кінних лучників), основу яких склали *сержанти* (латники неплехетного походження) та арбалетників (1 тис.). Міста стали формувати постійні наймані загони.

Бретань визнала себе васалом Франції (1364 р.), тривала політична боротьба за позиції у Фландрії та Іспанії. Коннетабль Бертран Дюгеклен, уникаючи великих битв, випробував результати проведених реформ. Відбувався поступовий відхід від “лицарських” принципів ведення війни (положеніх англійців все частіше вбивали). Широко практикувалися партизанські напади на ар’єргард ворожої колонії. У 70-х роках XIV ст. успішна партизанська війна здійснювалася французами в Бретані та Аквітанії. Особливо ефективними виявилися дії французів, які використовували артилерію, при штурмі замків та фортець. Більше 200 таких укріплень було відбито у англійців. Останні зберегли за собою лише узбережжя Біскайської затоки від Байонни до Бордо, Брест, Шербур та Кале.

В цілому другий період Столітньої війни був характерний: 1) виснаженням обох сторін; 2) витісненням англійців з більшості завойованих територій; 3) переходом ініціативи до французів; 4) приготуваннями Франції до вторгнення в Англію.

У **1396 р.** обидві сторони визнали взаємне виснаження. У **Бретанії** між англійським королем **Річардом II (1377–1399)** та французьким королем **Карлом VI (1380–1422)** на 28 років було укладене перемир’я, скріплене династичним шлюбом Річарда II з Ізабеллою Валуа, дочкою Карла VI.

Становище ускладнилося божевільям короля Карла VI. Францію охопила бороть-

ба між **арманьяками** (від прізвища одного з лідерів партії – графа д’Арманьяка; стояли за Орлеанську династію) та **бургуньйонами** (які підтримували Бургундську династію). Після вбивства 23 липня 1407 р. лідера арманьяків герцога Людовика д’Орлеан (брата Карла VI) обидві партії стали шукати союзників на боці англійців.

§ 8. Битва при Азенкурі. У 1415 р. англійці відновили війну. Обидві армії зіткнулися поблизу **Азенкура 25 жовтня 1415 р.** (близько 60 км південніше від м. Кале). Французька армія під командуванням коннетабля Карла д’Альбре і маршала Бусіко за різними даними перевершувала кількісно англійців у 4–10 разів. Це ополчення дружин сеньйорів та міст налічувало не менше 10 тис. лицарів та арбалетників. Англійський король **Георг V (1413–1422)** мав лише близько 1 тис. лицарів-латинків і 3–5 тис. лучників. Лицарі, як і у попередніх битвах цієї війни, брали участь в битві у лішому строю.

Позиція французького війська, центр якого склали щільні ряди спішених лицарів і арбалетників, а фланги зайняла важка кавалерія, була вибрана невдало – в тісному просторі між двома невеликими лісочками. На атаку англійських лучників французи відповіли контратаками кавалерії з обох флангів. Але центр не підтримав цієї контратаки, що дозволило англійцям відійти і прикритися переносними палисадами. Зазнавши значних втрат під час атак лучників і невдалої контратаки кінноти, французи перейшли до загальної атаки англійських позицій.

І знову, як у битві при Пуатьє, лицарі у важких панцирах рухалися по розмоклій від сильного дощу землі, що давало додаткову перевагу англійським лучникам. Атака захлинулася і англійці знову перейшли в наступ, тіснячи противника, який дезорганізовано відступав. Саме в той час прийшла звістка про те, що на англійський обоз напало 600 селян, організованих місцевими лицарями. Побоюючись, що полонені французи, заохочені такою вилазкою, спробують знову кинутися у бій, Генріх V наказав більшість їх перебити. Всього французів втратили 4 тис. вбитими і 1,5 тис. полоненими (з-поміж них Карл,

герцог Орлеанський). Англіїці втратили менше 500 бійців.

Битва при Азенкурі знову продемонструвала, що захисні можливості бронювання практично вичерпані. Знайти повний захист від удосконалених бердишів, келепів, сокир, як і від арбалетних стріл та стріл англійських луків, виявилось практично неможливо. А подальше підсилення латного обладунку робило його непридатним для польової битви. Епоха закутих у залізо кінних лицарів відходила, але самі ці лицарі цього не помічали, чи не хотіли помічати. Подальші бойові дії все більше показували вразливі сторони лицарського війська.

§ 9. Час поразок і краху. В червні 1417 р. Генріх V з 40-тисячним військом зайняв Нижню Нормандію, а навесні 1418 р. рушив на Руан. Облога міста здійснювалася майстерно, обдунано і жорстоко. Міщани трималися з червня 1418 до січня 1419 рр.; понад 50 тис. померло від голоду (в місті доходило до канібалізму). Вся Нормандія була завойована. Генріх V поведився в Північній Франції як законний правитель, планомірно захоплюючи все нові території. Мешканці, які не бажали ставати англійськими підданими, покидали свою батьківщину. Франція жакнулася; все гучніше лунали вимоги примирення ворожих партій для боротьби з Англією.

Глава бургуньйонів, герцог Бургундський **Жан Безстрашний (1404–1419)**, що у 1418 р. захопив Париж і перейшов на бік англійців, змушений був вступити у переговори з лідером арманьяків дофіном Карлом. Але 10 вересня 1419 р. під час переговорів він був вбитий прибічниками дофіна. Ця смерть ознаменувала крах надій на мирні ініціативи. Син загиблого герцога Бургундський **Філіп III Добрий (1419–1467)**, намагаючись помститися за батька, у грудні 1419 р. уклав англо-бургундський союз в Аррасі. За цією угодою Філіп III визнавав права англійського короля на французьку корону.

21 травня 1420 р. в Труа французи підписали нову угоду за якою дофін Карл позбувся регентства, Генріх V одружувався з його сестрою Катериною і ставав регентом та наступником французького престолу, а в разі відсутності законного спад-

коємця (дофіна Карла противники оголосили бастардом) – і французьким королем. 6 грудня 1420 р. Генеральні Штати затвердили цю угоду. Для Франції це стало провісником політичної катастрофи і цілковитої втрати незалежності.

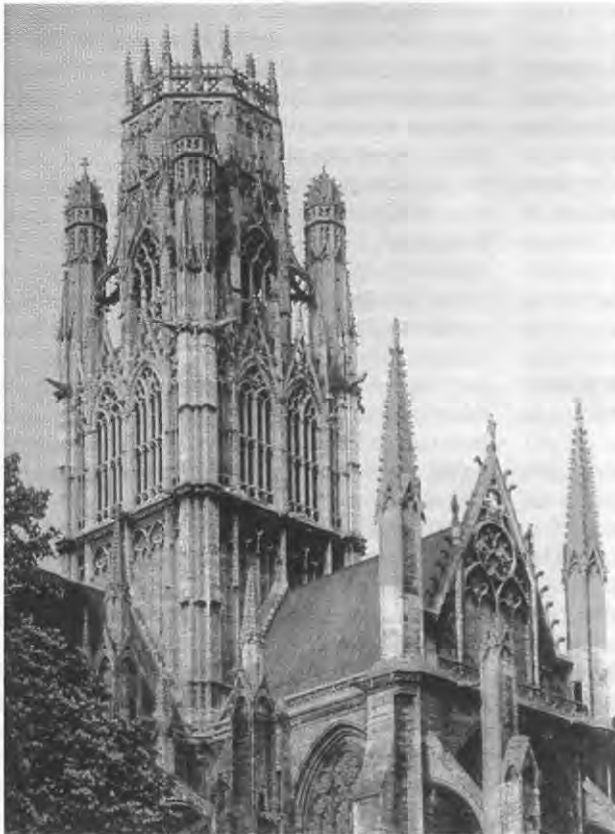
У 1422 р. померли обидва королі. Англія та Бургундія визнали королем Англії і Франції **Генріха VI (1422–1461)**, котрий не мав ще й року, за регентства герцога **Бедфорда** (жорстокого правителя, хитрого дипломата і вмілого воєначальника). Англо-бургундський союз був зміцнений шлюбом Бедфорда з Анною, сестрою Філіпа III Доброго. Дофін Карл також проголосив себе королем **Карлом VII (1422–1461)**, але не міг офіційно коронуватися у Реймсі.

Суспільство розділилося. Карл VII утримував землі південніше Луари з центром у м. Бурж, за що вороги зневажливо називали його “бурзьким корольком”. Однак сили профранцузької партії міцніли; населення повсюдно чинило запеклий спротив завойовникам. На півночі оплотом опору англійцям стала Нормандія (тут діяли партизанські загони т.зв. “лісових братів”). Англіїці старалися утримати свою владу у цьому краї шляхом жорстоких репресій та колонізації.

З 1422 по 1429 рр. англійці спільно з бургундцями взяли Мелен і декілька інших фортець. Герцог Бедфорд **17 серпня 1424 р.** завдав важкої поразки французькому війську при **Верней-сюр-Авр**, де було перебито чимало знаті. Вся країна на північ від Луари перейшла під його владу. В жовтні 1428 р. граф Солсбері приступив до облоги Орлеана. Становище короля і оточених стало катастрофічним.

§ 10. “Диво” Жанны д’Арк. І тут, схоже, оточення Карла VII вхопилося за соломинку. Була підтримана давня легенда, за якою Францію, занатащену жінкою, мала врятувати діва. У першій французьке суспільство вбачало дружину Карла VI, розпусну королеву **Ізабеллу Баварську (1385–1435)**, вважаючи саме її ініціаторкою угоди в Труа. “Дівкою” стала **Жанна д’Арк (Орлеанська діва)**, походження котрої доволі загадкове.

За офіційною версією “жоаністів” (яку підтримує більшість істориків) вона наро-

Руан. Сен-Кен (1440-1515 рр.)

дилася між 21 листопада 1410 р. і 6 січня 1412 р. в звичайній селянській сім'ї в селі Домремі на кордоні Лотарингії і Шампані. Її батьками були сільський староста Якоб д'Арк та Ізабелла Ремі ("Ромі" – тобто "паломниця до Риму"). В родині було п'ятеро дітей. Сім'я володіла маленьким наділом землі, годувала овець. З дитинства голка, веретено і випас овець були єдиними заняттями Жанни. Вона начебто не вміла ні читати, ні писати.

"Скромність, простота, невинність і працьовитість відрізняли її від дівчиць околиці" – писали в унісон офіційні хроністи, – "вона була чорноволосою дівчиною, мала високі груди і ласкавий голос". Така деталізація була необхідною, бо згодом злослівці поширювали чутки про те, що Жанна була несповна розуму, страждала параноїдальними галюцинаціями і мала статево відхилення (деформація тазового скелету й підозра у гермафродизмі). До того ж вона

була стримана у їжі, невивагла й витривала.

У 13 років (між 1423–1425 рр.?) Жанна мала неземне видіння. Архангел Михаїл і св. Катерина та св. Маргарита спонукали її часто відвідувати церкву і бути цнотливою. Але громадянська війна не дозволила їй зосередитися на одних лише проблемах віри. Село Домремі було володінням дофіна Карла, а сусідня округа Максей – належала герцогу Бургундському. Через це частими тут були межові сутички ("пани чубляться, а селян чуби тріщать"). У них можливо брала участь і Жанна, або спостерігала осторонь. Іншої нагоди вивчити ази військової справи у неї просто не було! Народ очікував спасіння Франції від дива і народові це диво дали. В цих умовах заява Жанни д'Арк про те, що Бог кличе її на подвиг спасіння короля, селянства і Франції, її палка молитва перед образами архангела Михаїла, св. Маргарити і св. Катерини, знайшла масу прихильників.

Фортеця Вокульор, що знаходилася неподалік її села, була єдиним форпостом Карла VII в Лотарингії. Коли англійці спалили її рідне село, Жанна разом з групою селян сховалася у фортеці, де переконала коменданта Робера де Бодрикура у своїй місії. Той дав їй зброю, обладунок, коня і в супроводі двох лицарів Жана з Меца та Бертрана де Пуленжі і загому вершників 23 лютого 1429 р. відправив до Шинона, де перебував дофін Карл. 6 березня цього ж року Жанна постала перед Карлом VII і виклала свої видіння-завдання: Орлеан буде звільнено від англійців; король буде миропомазаний в Реймсі; Париж знову підкориться королю; герцог Орлеанський повернеться з англійського полону.

Карл VII початково засумнівався у її місії (можливо надто фантастичною, хоча й привабливою, йому видалася програма). Однак після "представлення" Діви при дворі, опитування свідків її "безгрішного минулого", відповідних комісій теологів і оглядин поважних матрон, які засвідчили її ді-

Жан Фуке. Портрет Карла VII (бл. 1445)

вочість (таку процедуру над нею вчинять ще двічі – у 1429 р. в Пуатьє та у 1431 р. в Руані), Карл VII виділив 8-тисячний загін. Загін Жанни д'Арк виступив під Орлеан з королівським прапором, на якому були зображені два ангели, які тримали в руках лілії (герб короля). 22 березня 1429 р. Жанна продиктувала (написала?) лист-звернення до англійського короля і головних англійських вельмож у Франції, у якому вимагала добровільно покинути Францію і більше ніколи тут не з'являтися з війною.

У лицарському обладунку білого кольору, на чорному коні, висока і струнка Жанна вражала натопт і військо. Вона заявляла, що мета її місії – визволити Орлеан і коронувати дофіна у Реймсі. Єдиний словесний портрет Жанни зберігся завдяки листу Буленвільє, радника Карла VII, написаному до міланського герцога (березень 1429 р.): *“дівка ця витончених ліній, тримається по чоловічому, говорить небагато, в розмові її надзвичайна розсудливість, у неї приємний жіночий голос [...], їй подобаються бойові коні і гарна зброя; вона любить товариство благородних воїнів і не любить багатолюдних збіговиськ; багато плаче, але лице її зазвичай усмінене [...]. З надзвичайною легкістю переносить вона тяготи ратної справи; може по шість днів*

і ночей залишатися у повному озброєнні”.

29 квітня 1429 р. французький загін пробився в обложений Орлеан. Він імітував атаку у тил англійців з заходу, а сам безперешкодно увійшов до Орлена зі сходу, де англійці не встигли добудувати облоговий вал і викопати рів довкола міста. Так як всі резерви англійців були відтягнені на захід, їхні пости на сході не наважилися атакувати французьку колону. Військо Жанни д'Арк взяло одна за одною всі *бастилії*, споруджені англійцями навколо **Орлена** і вдалими рейдами змусило останніх **8 травня 1429 р.** зняти облогу. Французьке суспільство огорнуло ентузіазм і патріотичні настрої, різко зріс бойовий дух війська.

Далі під керівництвом Жанни д'Арк нечисленна армія Карла VII вирушила до Реймса. Дорогою були здобуті фортеці Осер, Сент-Флорентін, Шалон, Труа. **18 червня 1429 р.** при Пуатьє Жанна завдала поразки досвідченому англійському полководцеві лорду Телботу. Ентузіазму піддався навіть дофін, котрий вирушив з нею до Реймса, де **17 липня 1429 р.** був коронований за всіма правилами церемоніалу. Жанна стояла під час коронації поруч з королем із бойовою хоругвою в руках, а по закінченні церемонії впала йому до ніг, залилася слізьми і благала відпустити, вважаючи свою місію виконаною. Однак Карл VII змусив її залишитися при собі.

На цьому успіху Жанни закінчилися – “мавр зробив свою справу”. У бойових діях 1429–1430 рр. Жанні не надали відповідного війська і похід на Париж та його невдалий штурм **8 вересня 1429 р.** закінчився поразкою та пораненням Жанни в ногу (не допоміг навіть її надзвичайний бойовий запал). Жанну виніс на руках з поля бою друг і соратник герцог д'Алансон. Король надав її родині дворянський титул у 1430 р.

На початку 1430 р. Жанна розбила військо бургундського прибличника Франсуа д'Араса, котрого засудили до страти (згодом Жанні зарахують це як злочин). Навесні наступного 1430 р. англійці і бургундці обложили Комп'єн. Жанна з ослабленим і знекровленим у боях військом виступила на допомогу обложеним, але 24 травня була захоплена в полон бургундцями (за попереднього зрадницькою домовленістю

браму міста завчасно зачинили, відрізавши відхід частині французького війська). Карл VII нічого не зробив задля її звільнення. Більше того, він привласнив чималі копти, зібрані з цією метою французькою знаттю.

Жанна один рік перебувала в полоні у Буверейському замку в Руані (резиденції англійців). Із лютого 1431 р. над нею почалося інквізиційне судилище (132 члени трибуналу) на чолі з єпископом Бове – Копоном (це ім'я французькою наближено звучить як “свиня”), в якому брали участь чимало паризьких докторів теології та права із Сорбонни. Жанну звинуватили у безбожництві, відьмацтві і навмисному носінні чоловічого вбрання, тому засудили до спалення живцем на вогнищі як відьму.

Протягом цього процесу Жанна, зазнаючи тортур і морального приниження, виявила небачену міць духу. Мали місце тривалі відкриті і таємні її допити. Жанна навіть намагалася декілька разів втекти, однак була спіймана англійцями. 24 травня 1431 р. вона подала прохання про заміну спалення на довічне ув'язнення, однак це не входило до планів англійців. Перед стратою її переодягли в чоловіче вбрання і **30 травня 1431 р.** спалили на кладовищі Сент-Ієн в Руані. Під час спалення з вогнища начебто вилетів білий голуб як символ чистоти її душі перед Богом.

Родина Жанни подала в суд на ревізію цього процесу, але у 1440 р. отримала тільки підтвердження дворянського титулу. Лише у 1450 р. Карл VII провів ретельне розслідування, а у 1455–1456 рр. відбувся реабілітаційний процес щодо Жанни д'Арк, страту якої визнали “судовою помилкою”. В ході цього процесу було опитано понад сотню свідків; відклалися матеріали слідства, які є цінним джерелом до історії Жанни д'Арк.

Табір прибічників *дворянського походження* Жанни д'Арк очолює французький історик Робер Амбелен, число прихильників якого зростає. Протиірччя у викладі офіційної версії Орлеанської діви історика стали помічати ще в середині ХХ ст. Тоді галасу наробила книга французького історика Жана Грімо “А чи спалили Жанну д'Арк?” (Париж, 1952).

Суть альтернативної версії полягає у тому, що Жанна, це дитя-бастард від по-

зашлюбних стосунків герцога Людовика Орлеанського та Ізабелли Баварської, яке віддали на виховання у збіднілу в період 1348–1400 рр. дворянську сім'ю, котра через зубожіння втратила титул. “Батько” Жанни не був хліборобом, а представником знатного лицарського сімейства д'Арк з Шампані. Старий герб д'Арків – дві королівських лілії, лук і три стріли на блакитному фоні з головою лева. “Мати” – Ізабелла де Вугон також була знатного походження. Як засвідчують касові “Книги Пуатьє”, опрацьовані у 70-х роках Едуардом Шнайдером у архівах Ватикану, річний дохід д'Арків становив 5 тис. франків.

Згідно з Р.Амбеленом Жанна народилася 21 листопада 1407 р. (як вона це сама згодом стверджувала у Шиноні в 1429 р.). Дівчинку з дитинства виховували як дворянську дитину, навчаючи манер та етикету, придвірцевих ігор (зокрема гри в кільця – кентен), верховій їзді та володінню зброєю. Такі діти змалку привчалися до носіння обладунків. Саме цими рисами Жанна вразила оточення під час зустрічі з дофіном у Шиноні. Французька знать у Шиноні виявила їй неабияке шанування. Дофін Карл видав у Шиноні указ, який засвідчував право Жанни дарувати помилювання. А це були великі привілеї, які мали тоді аристократи дуже високого рангу. Незаперечним є той факт, що Жанна вела листування (її листи збереглися) і підписувала документи, отже отримала певну освіту.

Відомо, що меч, яким воювала Жанна, належав до неї братові короля Карла VI – Людовикові Орлеанському. Її бойова сокира також містила на лезі королівську лілію. Обладунок із золотими шпорами, наданий Жанні, коштував цілого маєтку – 100 турнейських ліврів (1200 “старих” франків). Особиста бойова хорува, якою володіла Жанна, була привілеєм лише знатних сеньйорів, але аж ніяк не селян. Середній вік полководців Жанни становив 25 років, отже оточення було також підібране відповідно до її віку. Так Жанна по-приятельськи називала д'Алансона “мій прекрасний герцог” і той був її вірним прихильником. Жанні надали власну свиту: інтенданта, двох пажів і двох герольдів, що зрівнювало її в правах з іншими керівниками походу на Орлеан.

Ще у січні 1429 р. Жанна взяла участь у лицарському турнірі в Нансі (під яким гербом?). Відомо, що дворянський герб – дві королівські лілії, які перетинає меч на блакитному фоні з короною, вона отримала пізніше. Але найголовніше те, що у чітко ієрархізованому середньовічному дворянському середовищі (лицар → барон → віконт → граф → маркіз → герцог → князь → король → імператор) “селянці зі списом” просто не було місця!

Р.Амбелен стверджує, що Жанна, виконавши свою місію, не була спалена на вогнищі (як особа королівської крові), – замість неї спалили іншу жінку. В архівах Руанського архієпископства немає згадки про страту Жанни в 1430–1432 рр., хоча інші п'ять випадків спалення відьом там фігурують. Жанна ж померла своєю смертю в 1449 р. (через 18 років після “офіційної смерті”).

Схожу до Р.Амбелена версію висунув і український історик та антрополог Сергій Горбенко. Він стверджує, що у XV ст. Жанну д'Арк вигнала сама французька знать, щоби надихнути французів на боротьбу з англійцями і їх прибічниками. На роль боговibrаної рятивниці Франції, на думку дослідника, обрали Маргариту де Валуа, позашлюбну доньку Карла VI та його останньої коханки Одетти де Шампдівер. У 2003 р., працюючи у Франції і з дозволу французької влади досліджуючи усипальню Валуа в базиліці Нотр-Дам де Клері в Орлеані, зокрема, поховання французького короля Лю-

довика XI та його дружини Шарлотти Савойської, С.Горбенко зробив сенсаційну заяву, згідно з якою жіночий кістяк з цього поховання належав саме Жанні д'Арк (тобто Маргариті Валуа). Головною підставою для такого твердження стали деформовані плечові кістки, як вважає дослідник, “від напологлого тренування в лицарських обладунках”. Є також лицева схожість з Карлом VI та генні особливості, притаманні саме династії Валуа. С.Горбенко вважає, що зрештою, після досягнутих перемог Жанні–Маргариті почала заважати обрана

Собор Нотр-Дам в Реймсі (1211 р.)

роль (як і верховенство над королівським військом), тому за заздальгідь спланованим сценарієм її прибрали з політичної арени, спаливши в Руані іншу невинну дівчину. Маргарита де Шампдівер потім вдало виїшла заміж, дожила до 57 років (1469 р.), народивши шестеро дітей: трьох дочок і трьох синів (останні були знищені як вірогідні претенденти на королівський престол).

Задля об'єктивності зауважимо, що і у цій

версії є чимало як запозиченого від попередників, так і нового бездоказового. Наприклад, де кістяк Жанни перебував і яким чином через 14 років потрапив до саркофагу Людовика XI, котрий помер в 1483 р.? Шкода, але сам С. Горбенко не розвинув надалі свої погляди у фахових наукових публікаціях. До того ж у Франції надто шанують Орлеанську діву, щоби сприймати такі сенсаційні заяви, які йдуть врозріз з офіційною “жоаністською” історіографією і є спробою переписати французьку історію.

Табу на постать Жанни д'Арк посилювало після того, як у 1909 р. католицька церква оголосила її "блаженною", а 9 травня 1920 р. папа Бенедикт XV проголосив Жанну д'Арк святою. Орлеанській діві поставлено пам'ятники в Руані та Орлеані. Сьогодні у Орлеані функціонує "Центр Жанни д'Арк" (очолюваний відомим істориком Режив Перну).

§ 11. Кінцевий період війни (1428–1453). В міру успішного відвоювання Карлом VII своїх законних володінь, розпочато Жанною д'Арк, відбулося примирення французьких і бургундських Валуа. 21 вересня 1435 р. у м. Аррасі завершився мирний конгрес, на якому герцог Філіп III Добрий розірвав союз з Англією і визнав Карла VII законним королем Франції. Окрім офіційних вибачень за вбивство Жана Безстрашного герцог отримав міста Макон, Понтъє, Оксерр, а також міста на Соммі з правом їх викупу в майбутньому королівським домом за 400 тис. ліврів. Герцог Бургундії став формально незалежним від короля Франції, але англійці втратили сильного союзника на континенті. Щоб помститися вони спробували лише на регулярні військові провокації на залежних від герцога територіях. Філіп III реагував на подібні випадки досить активно, а у 1436 р. навіть безуспішно намагався здобути Кале.

В цілому 30–50-ті роки сміливо можна назвати "французькими". З весни 1436 р. розпочалися рішучі дії проти англійців. Граф Дюнуа здобув Мелен. Населення Парижа вирішило здати місто французам. **12 жовтня 1436 р.** Карл VII урочисто в'їхав до своєї столиці. У 1436–1444 г. війна лютувала в різних регіонах. До неї долучалася масова пошесть. Французи були відбиті при спробі здобути Кале; англійці грабували береги Голандії і Фландрії; Нормандію охопили бунти. Голод, масові хвороби і зграї грабіжників спустошували країну. В 1438 р. в Парижі померло від пошесті 50 тис. чол.; вулиці спорожніли, а вовки бродили містом. Англія також страждала від голоду і пошестей; кращі полководці загинули, колишніх вправних лучників значно поменшало. У 1441 р. французами була відвоювана Шампань. У 1444 р. було укладене перемир'я в Турі на два роки, а згодом продовжене до 1449 р.

Перерва дала змогу французькому королю оговтатися, реформувати і реорганізувати військо. У 1445 р. Карл VII започаткував перехід його частини на постійну основу, запровадивши рекрутський набір, зміцнив артилерію і флот.

Перемоги не забарилися. 10 листопада 1449 р. французи здобули Руан, обороною якого командували Сомерсет і Тальбот – кращі полководці Англії. Доля Нормандії була вирішена після жакливого поразки англійців **15 квітня 1450 р.** при **Форміні**, де загинуло близько 4 тис. англійців. Таких втрат англійці не зазнали в жодній з битв Столітньої війни. Сомерсет відбув до Англії, сплативши значний викуп. **12 серпня 1450 р.** Нормандію було остаточно звільнено від англійців. До кінця цього ж року було відвоювано Мен. 20 червня 1451 р. була здобута столиця англійської Гієні – Бордо. У жовтні 1452 р. англійці, очолені Тальботом, відбили Бордо і намагалися знову захопити Аквітанію, але **16–17 липня 1453 р.** зазнали поразки при м. **Кастільйон**. Лорд Тальбот поліг у цій битві.

19 жовтня 1453 р. англійський гарнізон в **Бордо** капітулював на милість переможців. Цим було завершено приєднання Гасконі та Гієні. Столітня війна фактично завершилася, хоча мирну угоду між Англією та Францією було укладено лише в 1475 р. Англійці утримали за собою (до 1558 р.) тільки Кале. В умовах внутрішньої боротьби обидві сторони були зайняті створенням централізованих абсолютних монархій.

Столітня війна, що розпочалася як боротьба за престол між спорідненими династіями, перетворилася на міжнаціональний конфлікт, в якому взяли участь всі верстви населення. В цій війні склалися уявлення про національну державу, відбувся перехід від лицарської війни, яка здійснювалася силами сюзеренів і васалів, до війни державної, здійснюваної професійним військом. Відтак Столітня війна ознаменувала повний крах феодальної військової системи, що робила непотрібними і феодальні стосунки взагалі.

Франція зазнала жакливого потрясіння і була цілковито сплюндрована. Лицарство і дворянство втратили колишню силу. Виграла найбільше королівська влада. Збе-

рігпи свою незалежність, Франція згуртувалася, а її територія зрештою об'єдналася. Війна спричинила посилену діяльність міст, утвердила у Франції існування регулярного війська і постійних податків.

В Англії війна сприяла розвитку англійського парламентаризму, нагадуючи королю внаслідок потреби в грошах і війську про залежність його від суспільства, в першу чергу багатих міст. З цього часу Англія стає морською державою, облишивши плани про континентальні війни. Столітня війна створила і в Англії професійне військо, деморалізувала феодальну знать, яка невдовзі приступила до взаємознищення в ході Війни Білої та Червоної троянд.

В обох країнах Столітня війна підготувала крах феодалізму.

Контрольні запитання:

1. Що стало приводом для розв'язання Столітньої війни?

2. У кого були більш об'єктивні шанси на перемогу у війні?

3. Яке значення мала битва при Слейсі?

4. Чому французи зазнали поразки при Кресі?

5. Чому, маючи значну кількісну перевагу при Пуатьє, французи знову були розбиті?

6. Хто з англійських полководців найбільш прославився підчас Столітньої війни?

7. Що дала для розвитку військового мистецтва битва при Азенкурі?

8. В чому суть протистояння арманьяків з бургуньйонами?

9. Чому французи повірили в Жанну д'Арк?

10. Які версії висувують історики щодо походження Жанни д'Арк?

11. Що дали військові реформи Карла VII?

12. Якої найбільшої поразки зазнали англійці у Столітній війні?

РОЗДІЛ 6. НІМЕЧЧИНА У XII–XV СТ.

§ 1. Німецькі землі Імперії у XII–XIII ст. У XII ст. до складу Священної Римської імперії входили німецькі землі: *Саксонія, Фризія, Тюрингія, Франконія, Швабія, Баварія, Лотарингія*, маркграфство *Австрія з Штирією, Каринтією* та *Крайною*, де значну частку населення складали слов'яни, а також *область розселення лужицьких сербів* (між Одером і Ельбою). У складі імперії перебували: *Чеське королівство, Ободритське князівство, Північна* та *Середня Італія* (Ломбардія і Тоскана), *Бургундія* (з 1034 р.) та *Сицилійське королівство* (з кінця XII ст.). Упродовж XIII ст. васалами імператорів стали поморські князі, володіння яких знаходилися між Одером та Віслою). У XIII ст. Тевтонський Орден, формальний васал імперії, захопив *землі прусів* (Нижня Вісла і Німан), *естів, лівів і леттів* (Прибалтика). Різномірні території Імперії, які знаходилися під управлінням місцевих династій, ніколи не були єдиним цілим ні у політичному, ні в економічному відношенні.

Колишні оборонні бургі із звичайних укріплень за умов відсутності зовнішнього ворога трансформувалися у міста, за-

вдяки зростанню кількості населення та підняттю торгівлі і ремісничого виробництва. Міста активно втягувалися в міжнародну торгівлю, шляхи якої звідусіль перетинали Німеччину. Правда, ця активізація зачепила тільки транзитну торгівлю, а самі німецькі землі так і не сформували загальнонімецького ринку. Німецькі міста, розташовані в басейні верхнього Рейну і Дунаю, були пов'язані з Венецією; в середній течії Рейну – з Фландрією та Шампанню; біля Північного моря – з Англією, скандинавськими країнами та Прибалтикою. *Об'єднання країни не стало життєво необхідним*. Німецькі міста залишалися економічними центрами, насамперед для найближчих околиць, величина яких відповідала величині міста. Прогрес цехового виробництва і масове запровадження *магдебурзького права* сприяло росту і піднесенню міст, але центральна влада не зуміла цим явищем скористатися. Слідом за нею феодалі всіх рангів кинулися надавати права містам, наповнюючи свої скарбниці за їх рахунок.

Нестача землі викликала активну внутрішню колонізацію, що в основному завершилася в XIII ст. Вона просувалася шляхом освоєння нових територій через осушення боліт, викорчовування чагарників та лісів, освоєння гірських масивів; супроводжувалася значним розширенням ареалу виноградарства та вдосконаленням знарядь праці. Колоністів стимулювали, звільнюючи на певний період від сплати податків і виконання повинностей. На нових поселеннях формувалися общини-марки. Ефективність таких поселень зумовила зміну у становищі старих сіл, які почали отримувати статус нижчих судових округів. За селянами закріплювали права на успадкування своїх ділянок. Набуваючи особисту свободу, вони отримували і право на рухоме майно. Ріст аграрного виробництва і розвиток міст втягував сільське населення у товарно-грошові стосунки.

Більшість дрібних та середніх феодалів із своїх розкиданих по великих територіях вотчин зберегли тільки права збору чиншів, мит та банів (право на певних терито-

Трійський собор (1220-1229 рр.)

ріях ловити злочинців, судити та карати їх). З цих клаптиків феодальних прав старалися зібрати помістя поблизу замку, який став центром баналітету. Число замків зростало, їх зводили навіть королівські та герцогські міністеріали, які до середини XIII ст. повністю злилися з лицарством.

Поступове відмирання натурально-господарства не зачепило “*територіальні князівства*”, в межах яких місцеві династії мали повну політичну владу. В менших князівствах навіть утворилися окремі регіональні ринки. До початку XIII ст. німецькі князі узаконили за собою вищу карну юрисдикцію, право карбувати монету, мати митницю і збирати податки. Імператори з династії Гогенштауфенів, ведучи важку боротьбу з церквою, намагаючись утримати італійські володіння, де проти них виступали потужні “міські ліги”, мусили поступитися територіальним князям, які не дали їм створити централізовану державу. Територіальні князі краще за королів зрозуміли значення міст і оперлися на їх ресурси. У Німеччині не склався союз міст з королівською владою, хоча такі спроби мали місце, а в XIII ст. політика імператорів стосовно міст стала відверто ворожою.

Під час боротьби за інвеституру *імперські князі* (*герцоги, маркграфі, пфальцграфі, ландграфі, окремі бургграфі та графі*) остаточно закріпили за собою ще й право обирати королів, які ставали імператорами після коронації у Римі. Тому сильніші з королів намагалися за свого життя забезпечити наступникам обрання на королівський престол, що не завжди вдавалося. У Німеччині не було ні королівського домену, ні спільних фінансів і, навіть, спільного війська. Спроби *рейхстагі* – з'їздів імперських князів, щодо будь-якої уніфікації, як правило, успіхів не мали. Імперія залишалася химерним конгломератом майже кількох десятків королівств (серед яких найбільшим була власне Німеччина), герцогств та графств різного рівня.

Після провалу спроб організувати політичну опору Імперії серед представників державної ієрархії, яка закінчилася програю боротьбою за інвеституру і фактичною втратою церковних ленів, німецькі імператори спробували організувати сильний ко-

Кельнський собор (1322 р.)

ронний домен. Для цього вони обрали Сицилійське королівство, що ще більше зіткнуло їх з папським престолом та потужними італійськими містами-комунами.

§ 2. Прихід Гогенштауфенів. Франконська династія вигасла у 1124 р. із смертю бездітного Генріха V. Під тиском саксонських князів на рейхстазі у Майнці королем обрали саксонського герцога Лотара, якому виповнилося вже 60 років і який, не маючи синів, демонстрував явне небажання прийняти корону. **Лотар III (1125–1137)** всі зусилля скерував на розширення в східному напрямку Саксонського герцогства.

Його суперник на виборах швабський герцог Фрідріх Гогенштауфен успадкував володіння Генріха V. Лотар III на Регенсбурзькому рейхстазі (1125 р.) прийняв рішення відібрати у нього землі, які були раніше конфісковані Генріхом V у інших власників. Фрідріх відмовився визнавати це рішення. На наступному рейхстазі у Страсбурзі його оголосили бунтівником. Лотар, видавши свою 12-річну дочку Гертруду за баварського герцога Генріха Вельфа, зіткнув надовго Вельфів з Гогенштауфенами.

У грудні 1127 р. в Нюрнберзі прибічники Гогенштауфенів проголосили коро-

лем молодшого брата Фрідріха – Конрада III. Прихильний до Лотаря і Вельфів папа **Іннокентій II (1130–1143)**, відлучив Конрада III від церкви, що не завадило останньому коронуватися в Мілані. Але до Рима він не дійшов. Німеччину охопила міжусобна війна (1129–1135). Наприкінці 1132 р. Лотар III всього з 1500 воїнами виступив до Італії на підтримку папи Іннокентія II, який боровся з антипапою Анаклетом II. В квітні 1133 р. йому вдалося провратися до Рима за протидії ломбардських міст, але йому не вдалося зайняти замок Святого Ангела і більшої частини міста. Тому імператорську корону він прийняв у скромній латеранській церкві св. Іоанна. На зворотньому шляху він вдарив в тил швабському герцогу, якого перемагав Генріх Вельф. Навесні 1135 р. Фрідріх Гогенштауфен на рейхстазі у Бамберзі визнав свою поразку. Відмовився від титулу і Конрад III. Було укладено мир на 10 років.

У серпні 1136 р. Лотар III вторгнувся в Італію з великим військом, домовившись з ломбардськими містами про пропуск свого війська. На цей раз він воював з сичільським королем Рожером II. Йому вдалося витіснити Рожера з півострова. Але епідемія малярії змусила німецького імператора відступити з Італії. Він помер на зворотньому шляху у глухому тірольському селі, передавши свої регалії і Саксонське герцогство своєму зятеві Генріху Вельфу.

Але архієпископ трірський Альбер зумів переконати князів обрати королем Конрада III Гогенштауфена, який до 1135 р. уже носив королівську корону. **Конрад III (1137–1152)**, якого відразу визнали Швабія, Франконія та Лотарингія, у 1138 р. коронувався у Аахені. Він оголосив про позбавлення Вельфів Саксонії і передачу останньої Альбрехтові Ведмедю з династії Асканіїв. Дали на рейхстазі у Госларі король позбавив Генріха Вельфа і Баварії на користь маркграфа австрійського Леопольда Бабенберга. Обое розпочали відвоювати герцогства у Вельфів, але Генріх та його брат Вельф VI разом із сином Генріхом Левом вистояли.

§ 3. Боротьба між партіями Гвельфів та Гібеллінів. Боротьба між Гогенштауфенами та Вельфами надалі вилілася у боротьбу партій *Гвельфів* (від Вель-

фів) та *Гібеллінів* (від замку Вейблінген [Weiblingen], що належав Гогенштауфенам). Боротьба охопила всю Імперію, особливо напруженою вона була в Італії, де папи відверто стали на бік Вельфів, приєднавши в їх табір більшість міст-комун (Флоренцію, Мілан, Болонью та ін.), які вважали пап гарантими своєї політичної незалежності. В Італії ця боротьба тривала аж до початку XIV ст. Тут на боці гібеллінів виступали прибічники встановлення сильної імператорської влади і німецької присутності. Серед італійських міст гібеллінської політичної позиції тривалий час дотримувалися Верона, Віченца, Піза, Падуя, Павія, Лукка та Сієна. Дещо пізніше до них приєдналися Феррара, Модена, Редріо та інші. Всередині міст також вирувала боротьба партій і представники сторони, що зазнала поразки, мусили йти у вигнання, втрачаючи свої маєтності. Представники обох угруповань не втручалися у перебіг політичної боротьби в німецьких землях, а іноді заради певних інтересів переходили на бік своїх супротивників.

У німецьких землях перший етап боротьби Гогенштауфенів і Вельфів завершився компромісом на Франкфуртському рейхстазі 1142 р., де Генріх Лев відмовився від Баварії, зберігши за собою герцогство Саксонію. Добившись тимчасової стабілізації, Конрад III взяв участь у Другому хрестовому поході (1147–1149), де втратив більшу частину свого війська без будь-яких помітних результатів.

Скориставшись відсутністю короля, саксонський герцог Генріх Лев у 1147 р. організував похід проти слов'ян-ободритів, надавши йому характер хрестового, оскільки ободрити були язичниками. Ободритський князь Ніклот, талановитий полководець і організатор, зумів вистояти і боротьба затягнулася. Ніклот навіть прийняв християнство, щоби спинити німецький натиск, однак загинув у бою в 1160 р. Генріх Лев своїм походом добився певного розширення Саксонії, відвоювавши у слов'ян землі, втрачені Імперією у 983 р., але підстав для дальшої війни не було.

У 1170 р. у Помор'ї між Одером і Віслою сформувалося окреме **Мекленбурзьке герцогство**, де залишилася місцева династія, яка була змушена з часом визнати

ленну залежність від Імперії. Сама династія, а за нею уся племінна знать почали германізуватися.

Суперник Генріха Лева маркграф Північної марки Альбрехт Ведмідь розгромив державу вільців-лотичів, вдало використовуючи чвари між лютицькими князями, і створив на цих землях **Бранденбурзьке маркграфство** (1170 р.), центром якого з часом став Берлін (перша писемна згадка під 1230 р.).

§ 4. Фрідріх I Барбаросса. Помираючи в лютому 1152 р., Конрад III, синові якого сповнилося ледве 7 років, порадив обрати королем свого племінника – швабського герцога Фрідріха Барбароссу. Фрідріх I Барбаросса (Рудобородий) (1152–1190) був одним з найвидатніших імператорів і королів Німеччини, талановитим полководцем, вмільним і твердим політиком. Він здійснив спробу централізації Імперії, піднявши значення королівської влади, спираючись на зростання і процвітання німецьких міст. Тому в німецькому епосі з його іменем пов'язані всі здобутки німців у середньовіччі.

Але, щоб досягнути внутрішнього миру у німецьких землях, Фрідріх I мусив йти на компроміс з Вельфами. У 1153 р. він повернув Генріху Леву Баварію, а незабаром надав Вельфові VI маркграфство Тоскану, герцогство Сполето і Сардинію. В Італії Фрідріх I вирішив створити потужний королівський домен, для чого здійснив аж **6 італійських походів**.

Метою *першого італійського походу* (1154–1155 рр.) була імператорська коронація в Римі (18 червня 1155 р.). Навесні 1155 р. Фрідріх Барбаросса коронувався залізною італійською короною і відразу ж продемонстрував свій характер, виступивши арбітром у суперечці ломбардських міст, під час якої розорив Розато, Асті, Кієрі та Торгону. Далі Фрідріх I допоміг папі відновити владу над Римом, ліквідувавши комуни, сенат якої очолював Арнольд Брепшанський (1143–1155 рр.). Після коронації імператор розгорнув перед папою широку програму реставрації Римської імперії, яка мала стати “священною”. Але вже невдовзі повстання в Римі та епідемія малярії змусили його відступати. Злість зірвали на Арнольді Брепшанському, якого задушили і

спалили, а попіл викинули в р. Тібр.

Коли Фрідріх I, порушуючи умови Вормського конкордату 1122 р., став самостійно призначаючи єпископів, папа Адріан IV у 1157 р. нагадав про залежність світської імператорської влади від влади духовної папської. Папу підтримали Гвельфи і ломбардські міста-комуни Мілан, Брепія, П'яченца, Парма і Модена.

У відповідь Фрідріх I з величезним військом влітку 1158 р. виступив у *другий італійський похід*. Обложений Мілан, не отримавши допомоги від інших міст, капітулював у вересні 1158 р. – було видано заручників, сплачено контрибуцію і визнано право імператора затверджувати склад виборних міських магістратів. Усе населення міста із духовенством з'явилося у таборі імператора і, проходячи за давньою римською традицією під ярмом, просило пробачення. В листопаді 1158 р. Фрідріх I зібрав рейхстаг на Ронкальському полі біля П'яченци, куди запросили представників усіх ломбардських міст. Чотири професори права Болонського університету на основі “Кодексу Юстиніана” обгрунтували права імператора на владу над Ломбардією. Згідно “*Ронкальських постанов*”: міста підкорялися суверенітету імператора; у всіх італійських містах запроваджувалася посада – *подеста*, які призначалися імператорами як верховні магістрати у містах, до обов'язків входив контроль за збором податків до імператорської скарбниці та надходженням коштів від мит і видачі дозволів на розробку корисних копалин і рибальство; міста дозволяли військам імператора прохід і зобов'язувалися постачати його армію, виставивши до неї визначені контингенти; імператор оголошувався верховним арбітром у всіх суперечках між італійськими містами.

Ломбардські комуни відчували реальну загрозу своєї ліквідації. Мілан першим відмовився виконувати Ронкальські постанови і прогнав імператорських міністеріалів. У 1159 р. Фрідріх I продемонстрував свою рішучість, здобувши і зруйнувавши Кремону.

Третій італійський похід (1160–1162) був каральною експедицією проти Мілана. Два роки імператорське військо блокувало місто. У 1162 р. Мілан нарешті здався. Мі-

ланці з мотузками на шпї вийшли з міста і благали про помилування. Імператор наказав зруйнувати місто дощенту, жителів виселити у навколишні села і змусили відбувати повинності. Як колись у Карфагені, через зруйнований центр Мілану проорали символічну борозну і засипали сіллю.

Папа **Олександр III (1159–1181)** став на бік ломбардських міст проти німецького імператора. Гвельфи скрізь проганяли гібеллінів. Не дав результатів і *четвертий італійський похід* імператора на Рим (1166 р.) – папа втік з міста, а епідемія змусила імперські війська повернути назад.

Ломбардські міста припинили взаємні чвари і у **1167 р.** організували **Ломбардську лігу**, куди ввійшли 22 міста, число яких швидко зросло до 37. Військову допомогу Ломбардській лізі надали папа, Сицилійське королівство та Венеція. За рахунок спільних коштів Ліги Мілан почав відбудовуватися і заселятися знову, фортецю, споруджену у гірському проході поблизу міста, назвали Алессандрія на честь папи Олександра III. Імператорські війська були витіснені з Італії.

У 1174 р. Фрідріх з 8-тисячним військом виступив у *п'ятий італійський похід*. На цей раз імператор звернувся по допомогу до Генріха Лева, але той із своїми васалами проігнорував заклик імператора. У битві при **Леньяно 29 травня 1176 р.** військо Фрідріха I зазнало поразки, імператор був поранений і дивом уникнув полону. Вперше в історії воєн важкоозброєне кінне лицарське військо програто битву з переважно пішим ломбардським ополченням міст. Ломбардці мали в своїх рядах невелике число лицарів і загони професійних найманців, якими невдовзі міста стали замінювати лицарів.

Блокований у Павії, завдяки блискучому дипломатові – майнцькому архієпископу Христіану, імператор зумів посягти розбрат між своїми противниками. У **1177 р.** на конгресі у Венеції він вже мав на своєму боці 23 членів Ломбардської ліги проти 25. Компроміс у Венеції коштував імператору дорого, він мусив стати перед папою на коліно, цілувати його стопу і за вуздечку весті коня, на якому сидів папа. Але папа зняв з імператора церковне відлучення, а Ломбардська ліга уклала 6-річне перемир'я,

яке у **1183 р.** в **Констанці** було перетворено на мирну угоду терміном ще на 6 років. Ронкальські постанови скасовувалися, міста отримували право на самоврядування включно із правом карбувати монету, утримувати власні війська і укладати військові та політичні союзи в обмін на визнання зверхності імператора, який, у свою чергу, визнав зверхність папи. Фрідріх I мав кожні п'ять років підтверджувати вольності міст, а міста мали виставляти до імператорської армії відповідні континенти.

Невдалою боротьбою імператора з італійськими комунами завершився *другий етап боротьби за інвеституру*.

Повернувшись до Німеччини, Фрідріх I вирішив покарати Генріха Лева за його поведінку. Він відділив від Баварії Східну Марку (Австрію) та Штирію, збивши маркграфів Бабенбергів герцогами. Саму Баварію отримав Отто Віттельсбах, а Саксонія було розділена на 7 герцогств. Генріх Лев був обвинувачений у державній зраді, тричі не з'явився на суд і у 1180 р. був позбавлений всіх володінь і прогнаний за межі імперії. Він виїхав у Англію (його дружина Матильда була дочкою короля Генріха II Плантагенета).

Але у 1180 р. на Вормському рейхстазі імперські князі добилися ще одного рішення на свою користь – імператору дозволялося утримувати в своїх руках не більше року і одного дня конфісковані лени князів.

Імператор надто пізно усвідомив значення міст. Лише з кінця XII ст. німецькі міста масово почали отримувати самоврядування. Тепер король не чинив їм обмежень (відібрали привілеї тільки у Майнца та Тріра, власники яких місцеві архієпископи належали до найвпливовіших князів Імперії, які підтримували Фрідріха I). Прибутки, отримані за надання міського права, дозволили йому почати формувати наймане військо. Приступив Фрідріх I і до впорядкування фінансової системи – було запроваджено нові королівські монетні двори у Швабіш-Галле, Альтенбурзі та Мюльгаузені. Було впорядковано також митний збір.

У 1184 р. на честь сина Фрідріха I – Генріха VI (коронованого німецькою короною ще у 1169 р.) було влаштовано розкіш-

ний рейхстаг, який вразив сучасників і був оспіваний лицарськими поетами-співцями *міннезінгерами* та *вагантами*. Імператор пробував зробити королівську владу спадковою. Він не полишив плану створення потужного домену. У 1185 р. Генріх VI одружився із значно старшою за нього Констанцією, спадкоємницею сицилійського престолу. Проти цього шлюбу був папа, який розглядав Сицилію як свій лен.

Спалах нової боротьби зупинило падіння Єрусалиму у 1187 р. Європу знову охопив ентузіазм Хрестових походів. Як найбільш авторитетний правитель Європи Фрідріх I очолив Третій хрестовий похід, зібравши велику 100-тисячну армію, з якою в травні 1189 р. рушив сухоходом через Угорщину до Малої Азії. Тут він прийняв втікача з угорського полону – Володимира, сина галицького князя Ярослава Осмомисла, який склав перед ним васальну присягу, в обмін на яку Фрідріх I допоміг йому повернутися до Галиччя.

Візантійський імператор **Ісаак II Ангел (1185–1195)** не хотів пропускати хрестоносців і Фрідріх I сам окупував Македонію, де перезимував. На весну греки перевезли його на кораблях до Малої Азії. Фрідріх I вмів вів свою велику армію через Сирію, перемагаючи у всіх сутичках. Султан Салах ад-Дін, серйозно занепокоєний походом імператора, готувався до вирішальних битв. Але в **червні 1190 р.** під час переправи в Сирії через маленьку річку Салейф Фрідріх I втопився. Випадкова і безглузда смерть німецького імператора на чужині дала привід до поширення чуток серед німецького селянства про те, що імператор не загинув, а утаємничився, щоби неочікувано з'явитися і судити свавільних феодалних можновладців.

§ 5. Потуги Гогенштауфенів на межі XII–XIII ст. Генріх VI (1190–1197), який заміщав батька на час хрестового походу у всій Імперії, відразу ж зіткнувся з відновленням взаємної боротьби гвельфів і гібеллінів в Італії. Генріх Лев самовільно повернувся із вигнання. Скориставшись зміною влади на німецькому королівському престолі, сицилійські барони обрали королем графа Танкреда Лечче, бастарда, сина брата Констанції, ігноруючи королівські права Генріха на Сицилію. У цій

складній ситуації Генріх VI виявив політичну мудрість. Він помирився з Генріхом Левом (за Вельфами було підтверджене право на володіння Брауншвейгом і Люнебургом, малої частки Саксонії), здобув підтримку Ломбардської ліги і після коронації в Римі (1191 р.) вже як імператор вторгся в межі свого королівства-домену. Але опір Неаполя та епідемія чуми змусили його відступити. Відступ був вчасним, бо смерть герцога Вельфа VI відкрила проблему його спадщини. Імператор тут же віддав братові Конрадові герцогство Швабію.

Коли у 1194 р. на Сицилії помер король Танкред, королем проголосили його маленького сина Вільгельма III за регентства матері королеви Сибіли. Перед численним імперським військом Неаполь здався без бою, а Салерно було здобуте приступом. У листопаді 1194 р. Генріх VI урочисто вступив у Палермо, де був коронований сицилійською короною. Сибіла та Вільгельм під тиском погроз і німецької військової присутності відмовилися від своїх прав на Сицилію, в обмін на графства Лечче і Тарент. Але на пляху до обіцяних володінь Сибіла із дочкою були схоплені і насильно ув'язнені у монастирі. Малого Вільгельма Генріх звелів осліпити та каструвати, труп Танкреда був викинений з гробниці, а його соратники були схоплені та страчені.

Повернувшись з Італії, Генріх VI негайно припинив всі усобиці, які спалахнули за час його відсутності. На рейхстагах у Вюрцбурзі та Майнці у 1196 р. виступив з вимогою визнання спадковості німецької корони за династією Гогенштауфенів. Але йому вдалося домогтися від імперських князів лише проголошення королем свого дворічного сина Фрідріха.

У Генріха VI були широкі плани нового хрестового походу. Не вдовольняючись Сицилією та своєю Імперією, Генріх VI плекав плани відновлення середземноморської імперії Стародавнього Риму, що охоплювала б Сирію, Палестину і навіть Константинополь. Він підтримав узурпатора **Олексія III Ангела (1195–1203)**, який скинув брата Ісаака з візантійського престолу. Деякі правителі з Північної Африки також присягнули імператорові, розраховуючи на його військову допомогу у міжусобних війнах і прислали данину. Після жорстоко-

го придушення бунту мусульман, який вибухнув на Сицилії, імператор готувався до відплиття у Палестину, але раптово помер у **вересні 1197 р.**

Після смерті Генріха VI імперія фактично розпалася. У покійного імператора був молодший брат Філіп (1177–1208). Ще замолоду призначений для духовної кар'єри, він отримав блискучу освіту, любив книги та поезію. Він став єпископом Вюрцбурга, але згодом йому було передане герцогство Швабія і Філіп покинув церковну кафедру. Отримавши ще герцогство Сполето та маркграфство Тоскану, Філіп одружився з Іриною, дочкою візантійського імператора Ісака Ангела. Сучасники називали його *“коштовним каменем серед королів”*. Він був розумний, веселий і привабливий. При його дворі жив знаменитий міннезінгер Вальтер фон дер Фогельвейде.

Філіп віз малого племінника Фрідріха II до Аахена, де останнього мали коронувати королівською короною, коли прийшла звістка про смерть імператора. Відразу ж спалахнули бунти в Італії та Німеччині. Противники Гогенштауфенів виставили кандидатуру Бертольда фон Церінгена, одного з наймогутніших князів Німеччини. Останній відмовився від корони і прихильники Гогенштауфенів в **березні 1198 р.** обрали королем Філіпа.

Вже в квітні в Кельні прихильники Вельфів обрали королем Вельфа – **Оттона IV Брауншвейзького (1198–1218)**. Папа Целестин II (1191–1198) відразу ж визнав Оттона Вельфа і відлучив від церкви Філіпа Гогенштауфена. На боці Філіпа була більшість єпископів і князів Середньої та Південної Німеччини, князь Чехії Оттокар, маркграф Мейсенський Дітріх та Австрія. Підтримали його Франція і, навіть, Галицько-Волинська держава, князь якої Роман Мстиславич був одружений з Анною, сестрою Ірини, дружини Філіпа. За Вельфів була Північна Німеччина, яку підтримувала Англія.

Наступник Целестина III папа Іннокентій III (1198–1216) зайняв очікувальну позицію. У відповідь Філіп виконав вимогу папи, відпустивши сицилійських полонених, взятих ще Генріхом VI, та склав церковне покаяння. Але коли ж папу попросили не втручатися у німецькі справи, остан-

ній став на бік Оттона IV. Війна спочатку розвивалася на користь Філіпа. Він здобув Страсбург і приборкав прирейнські землі. Спроба архієпископа Майнцького Конрада фон Віттельсбаха помирити обох суперників у 1200 р. не вдалася.

У березні 1201 р. папа Іннокентій III виступив з енциклікою *“Заява і справі про трьох обранців до Імперії”*, у якій доводив, що церква не повинна погоджуватися на обрання Філіпа, *“бо він тиран і з роду тиранів”* і віроломно відібрав корону у племінника (папа виступив опікуном юного Фрідріха II). У липні 1201 р. папський легат знову проголосив королем Оттона IV, а Філіпа та його прихильників відлучив від церкви. Папа підтримав ідеї Вельфів обмежити число електорів (курфюрстів), які мали право обирати короля, кількома світськими та духовними князями.

Вчинок папи, що грубо втрутився у справи німецьких князів, обурило більшість із них, тому вони підтримали Філіпа. На його бік перейшли навіть архієпископ Кельнський Адольф, якому Філіп виплатив за підтримку 5 тисяч марок, та брат Оттона IV Генріх – головні політичні діячі партії гвельфів у Німеччині. Філіп вдруге коронувався у Аахені у січні 1205 р. Йому на допомогу йшов зі своїм військом галицько-волинський князь **Роман Мстиславич (1199–1205)**. Але його родичі – польські князі не пропустили руські війська через свою територію і розпочали удавані переговори, щоби затягнути час. Під час цих переговорів галицько-волинський князь, не чекаючи підступів від родичів, напевно, виступив з *“малою дружиною”* на полювання, але був оточений і загинув в бою під Завихвостом 19 червня 1205 р.

Восени 1206 р. Філіп захопив Кельн, а Оттон IV заледве врятувався звідти від можливого полонення. Папа Іннокентій III знову змінив політику. Він відправив до Філіпа патріарха Аквілеї з пропозицією зректися корони. Філіп Гогенштауфен не прийняв пропозиції. Тоді у червні 1207 р. папські легати зняли з Філіпа відлучення. Папа пропонував мир і підтримку, скріплені шлюбом доньки Філіпа з родичем папи, який мав отримати у придане Тоскану, Сполето і Анкону. Під час переговорів щодо цього Філіп був вбитий у Бам-

берзі Оттоном фон Віттельсбахом (**червень 1208 р.**). Мотивом убивства була особиста помста. Філіпа поховали у соборі в Бамберзі, а через 5 років перевезли його останки у Шпеер.

Оттон IV, сміливий полководець, із 1206 р. рішуче повів боротьбу за владу, не гребуючи засобами. Після загибелі противника, визнавши за папою право інвеститури і прийняття апеляції з усіх духовних справ, він був коронований в Римі в **жовтні 1209 р.**

Вже невдовзі за претензії на Італію папа відлучив Оттона IV від церкви у 1212 р. і визнав королем 18-ти річного Фрідріха II Гогенштауфена, сина Генріха VI, після чого вся Південна Німеччина відмовилася визнавати владу Оттона. Розбитий французьким королем Філіпом II Августом при Бувіні (1214 р.) Оттон IV визнав права Фрідріха II Гогенштауфена і зберіг за собою тільки Брауншвейг, де йому довелося ще воювати проти короля Данії Вальдемара та архієпископа Магдебурзького. Оттон IV помер у **1218 р.**

§ 6. Кінець Гогенштауфенів. Фрідріх II Гогенштауфен (1212–1250) з 1198 р. перебував з матір'ю при папському дворі і за вихованням був більше італійцем, аніж німцем. Живучи на території багатонаціональної і багатоконфесійної Сицилії, Фрідріх (Федеріко) був байдужим до релігійного фанатизму. Він отримав блискучу освіту, особливо любив астрологію та алхімію, вільно розмовляв і писав латинською, грецькою, арабською та єврейською мовами. У 1228 р. він заснував Неаполітанський університет. Від природи був обдарований глибоким розумом, дипломатичним чуттям та величезною енергією. Фрідріх II був різнобічною людиною. В числі його творів були і політичні памфлети і трактат про соколине полювання. Противники вважали Фрідріха II хитрим та підступним, звину-

Імператор Фрідріх II Гогенштауфен

вачували у чорнокнижництві та зв'язках із Дияволом.

У 1212 р., з допомогою папи Іннокентія III, Фрідріх II Гогенштауфен став німецьким королем. До 1215 р. Фрідріх II утвердився у Німеччині, але не поспішав передавати Сицилію своєму синові Генріхові, як свого часу обіцяв папі. Так само він не поспішав іти у хрестовий похід, а лише декларував величезні приготування. У 1225 р. він одружився із дочкою єрусалимського короля Іолантою, маючи намір успадкувати і цю корону.

У 1220 р. Фрідріх II коронувався у Римі як імператор Священної Римської імперії ("Священною" вона офіційно стала з часів Фрідріха I Барбаросси). Тут же він спробував завести у ломбардських містах сицилійські порядки (на Сицилії імператорські міністеріали контролювали збір до-

ходів у містах). Від цієї похибки його врятував папа Гонорій III (1216–1227). Після підтвердження участі у хрестовому поході, папа змусив італійців терпіти діяльність імперських збирачів податків. Його наступник Григорій IX (1227–1241) спочатку виступив посередником на переговорах з ломбардцями. Фрідріх II відплив в похід з Бріндізі, але за кілька днів повернувся, виправдовуючись хворобою. Йому не повірили, папа відлучив його від церкви. Фрідріх II, у свою чергу випустив різкий памфлет проти папи і організував його вигнання з Рима.

Тільки у 1228 р. імператор виступив у Палестину. Використовуючи протиріччя між Єгиптом та сирійськими емірами, він дипломатичним шляхом повернув Єрусалим, у якому в 1229 р. був коронований як король Єрусалимський.

Повернувшись, Фрідріх II у 1230 р. відбив спробу папи захопити Сицилію, і уклав з ним перемир'я. Для Сицилії були розроблені Фрідріхом II та його канцлером П'єтро де Вінем *"Сицилійські конституції"* (1231 р.), які встановлювали систему цивільного управління, посилюючи централізацію королівської влади та обмежуючи владу феодалів (їм заборонялося збирати державні податки). Багато клопоту на Сицилії завдавали арабські повстання, тому Фрідріх II переселив кілька десятків тисяч арабів до Апулії, а згодом набирав там своїх найкращих воїнів.

Фактично Сицилійське королівство перетворилося на сильну централізовану монархію з абсолютною королівською владою. Фрідріх II створив регулярну армію, потужний флот, уклав вигідні торгові договори на Близькому Сході. Імператор сприяв економічному підйому міст, і запрошував до Неаполя, Палермо і Салерно відомих вчених із Європи та, навіть арабсько-го світу (противники згодом звинувачували його у прихильності до ісламу).

На той час німецькі князі стали вже настільки потужною військово-політичною силою, що їхнє підпорядкування владі імператора було уже нереальним політичним проектом. Тому Фрідріх II навіть не ставив собі це за мету. Він намагався зберегти існуюче номінальне верховенство над князями, щоби отримати їхню військову під-

тримку для збереження влади над Італією і своїм доменом – Сицилією. На відміну від своїх попередників на престолі він не створював союзу з окремими князями чи групами князів, а прагнув повернути на свій бік усіх найбільших імперських князів. Задля цього він юридично закріплював за ними добути давні та нові привілеї. Так у 1212 р. Чеське князівство отримало від німецького імператора статус королівства. Фрідріх II законодавчо закріпив за світськими і церковними імперськими князями права державного суверенітету. Згідно створеного у 1220 р. *"Привілею князям церкви"* єпископи отримали право встановлювати і збирати мита, карбувати монети, засновувати ринки і міста. Надалі, у 1231–1232 рр. імператор зрікався свого права будувати міста, замки і монетні двори, якщо це загрожуватиме інтересам князів. За князями визнавалося право юрисдикції у всіх справах, вони могли видавати свої закони, а земські міста ставали їхньою приватною власністю. Імператор навіть пішов далі, заборонивши союзи міщан і, навіть, ремісничі цехи. Усі міста позбавлялися права самоуправління і створення міських союзів. Але ці закони проти міст були лише деклараціями. Міста у важкій збройній боротьбі відстоювали свої права на самоуправління і створення союзів, не розраховуючи на королівську чи імператорську підтримку. Імператор натомість втратив надійних союзників. Торгові міста на Півночі Німеччини успішно конкурували з італійськими, намагаючись останні за кількістю населення та економічним потенціалом. Південнонімецькі міста почали постачати на міжнародні ринки тканини з льону та конопель, а також бумазею. Виникло ткацтво шовку з імпортною сировиною, зростала майстерність в обробці металів, зброярстві, ювелірному мистецтві. На промислову основу стало виробництво сукна.

Фрідріх II розумів неможливість встановлення самодержавної влади у Німеччині. Отримуючи ціною відмови від союзу з містами підтримку князів, імператор розраховував підпорядкувати з їхньою допомогою усю Італію. Небезпека втрати незалежності змусила міста Північної Італії відновити *Другу Ломбардську лігу (1226–1256)*, до якої приєднався папа. Ім-

ператор постійно перебував під папським прокляттям (4 рази був відлучений від церкви). Незважаючи на здобуту над лігою перемогу в битві при Кортенуово у 1235 р., Фрідріх II не вдалося скорити усі італійські міста. Уже наступного року німецько-сицилійське військо Фрідріха II було розгромлене під час облоги Брешії. Допомоги від імперських князів імператор не дочекався. Усвідомивши помилки своєї політики, Фрідріх II став активно підтримувати претензії окремих німецьких міст, звільняючи їх від влади феодалів.

Він хотів також сформувати лояльну до своїх інтересів церковну імперську ієрархію і навіть інквізиційні трибунали. Але папа Григорій IX висунув проти нього його власного сина Генріха, підтримавши бунт останнього проти батька. Фрідріх II виступив у Німеччину і в 1235 р. син капітулював, втративши прихильників, був полонений і закінчив життя в ув'язненні. Тоді папа відлучив імператора від церкви і став збирати у Римі проти нього вселенський собор. Але Фрідріх II затримав прелатів, які їхали на собор і блокував Рим.

Вторгнення монголів у Центрально-Східну Європу налякало обох конфліктуючих політиків, але не стišило протиріч. Папа знову спробував скликати собор у Римі в 1241 р., але Енціо, улюблений син Фрідріха, перехопив кораблі з єпископами. Через кілька місяців папа помер, але боротьба продовжилася. Рим, спираючись на підтримку Ломбардії, не йшов на поступки. Син імператора Енціо спустошив Ломбардію, але Ліга закрила переходи до Німеччини.

Папа Іннокентій IV (1243–1254) у 1245 р. скликав в Ліоні собор, де юрист імператора Таддео ді Суесс не зміг врятувати свого патрона від підтвердження прокляття. Навіть спроби французького короля Людовіка IX Святого вмовити папу піти на поступки не вдалися. Фрідріха II було відлучено від церкви і позбавлено усіх титулів та почестей. Окрема ухвала собору закликала населення до непокори королю-єретіку, а князів – до обрання нового короля. Німецька знать обрала королем Генріха Распе, а в Італії відновилася війна з Ломбардською лігою. Військо Парми здобуло фортецю Вітторію, яка була базою ім-

перських військ в Ломбардії, болонці взяли в полон принца Енціо. Боячись заколоту, Фрідріх II почав проводити безпідставні арешти і страти своїх придворних. У розпал цих трагічних для своєї влади і держави подій він помер на Сицилії **13 грудня 1250 р.**

Смерть Фрідріха II (як і смерть його діда Фрідріха I Барбаросси) була оповита ореолом таємничості. Час від часу в імперських землях з'являлися самозванці, які видавали себе за імператора Фрідріха II Гогенштауфена, що свідчить про досить велику популярність цього володаря серед простолюдю.

Після смерті Фрідріха II в імперських землях почалася майже 20-річна боротьба за престол. Його син – Конрад IV (1250–1254) у 1235 р. отримав від батька герцогство Швабію, а у 1237 р. був коронований королем Німеччини. Поки батько вів боротьбу з папою, він намагався утримати країну в спокої. Тому після смерті батька папа категорично відмовився визнавати права Конрада. Знову королем Німеччини проголосили ставленика папи ландграфа Тюрингії Генріха Распе. Генріх розбив Конрада IV під Франкфуртом на Майні, але смерть завадила йому скористатися плодами своєї перемоги. На його місце королем обрали графа Голландії Вільгельма, який у 1251 р. розбив Конрада IV при Оппенгеймі. Лише у 1252 р., розправившись з противниками в німецьких землях, Конрад IV виступив до Італії, підпорядкував Капую і здобув Неаполь. Суворо покаравши бунтівників, він утвердився в Сицилійському королівстві (1253 р.).

Папа Іннокентій IV звинуватив його в ересі і відлучив від церкви. Готуючись до походу проти Риму та Ломбардії, у **1254 р.** Конрад IV несподівано помер. Його юний син Конрадин, герцог Швабії, не зміг заволодіти німецькою короною. На заклик папи на Сицилії висадився із військом брат французького короля – Карл Анжуйський. Бастарди Фрідріха II, серед яких найпотужнішим був Манфред, не змігли втримати Сицилійське королівство, зазнавши поразки у війні з ним.

Вирішальна битва всіх гібеллінів і гвельфів Апеннінського півострова відбулася **26 лютого 1266 р.** в долині Беневен-

ту. Перед битвою у Манфреда на шоломі похилився донизу срібний орел, що всіма було однозначно сприйнято як недобре віщування долі Гогенштауфенів. Манфред у цій битві загинув.

У жовтні 1268 р. в битві при **Тальякоццо** нової поразки зазнав внук Фрідріха II 16-річний Конрадін. Через кілька днів **29 жовтня 1268 р.** на міській площі Неаполя його було обезголовлено. Південну Італію і Сицилію папа передав Анжуйській династії, а могутня колись *династія Гогенштауфенів* припинила своє існування.

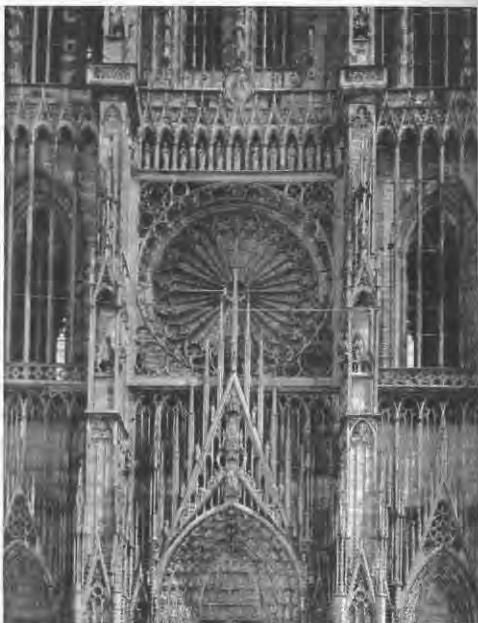
У боротьбі за королівський престол наприкінці і після припинення існування династії Гогенштауфенів брали участь граф **Вільгельм Голландський (вбитий у 1256 р.)** та граф **Річард Корнуольський (1257–1273)**, брат англійського короля Генріха III, що купив німецький престол у частини князів і папи за велику суму. Річарда Корнуольського всерйоз в Німеччині ніхто не сприймав. Група князів навіть обрала на протизагу німецьким королем короля Кастилії і Леону **Альфонсо X Мудрого (1252–1284)**, однак той так і не з'явився в німецьких землях. Ця боротьба призвела до остаточної втрати Імперією позицій у Італії, залежність якої залишалася лише номінальною.

За період **“Великого міжкоролів'я” (1254–1273 рр.)** в німецьких землях стрімко прогресувала територіальна роздробленість. Саксонське герцогство було поділене ще після перемоги над Генріхом Левом, Франконія і Швабія – розпалися, Лотарингія – поділена на Верхню і Нижню. Вибороли самоврядування, використовуючи слабкість центральної влади, і найпотужніші міста з населенням у 5–20 тис. жителів, в першу чергу балтійські порти та рейнські і придунайські міста. Частина з них стала вільними імперськими містами, які нічим не відрізнялися від територіальних князівств.

§ 7. Перший прихід Габсбургів. Чеський король Пшемисл Оттокар II у непростій боротьбі з королем Русі Данилом Романовичем та королем Угорщини Белою IV оволодів спадщиною Бабенбергів – Австрією та Штирією, що дозволило йому претендувати і на німецьку корону. Четверо із семи курфюрстів домовилися об-

рати королем графа Рудольфа Габсбурга, який мав незначні володіння у Південному Ельзасі і Північній Швейцарії. **Рудольф I Габсбург (1273–1291)**, який не міг спертися на значні сімейні володіння, влаштував німецьких князів більше ніж потужний король Чехії. Новий король використав своє становище перш за все для створення великого спадкового домену. Він оголосив “земський мир”, заборонивши окремим князям воювати один з одним, під прикриттям чого посилив власну владу на території Швабії; він руйнував замки “*противників миру*” і “*порушників спокою в імперії*”. Але спроба захопити землі колишнього домену Гогенштауфенів закінчилася поразкою.

Суперництво Рудольфа I з Пшемислом Оттокаром II швидко переросло у відверту війну. У **1278 р.** в битві при **Мерхфельді** чеський король загинув, що дозволило Габсбургам оволодіти **Австрією, Штирією, Каринтією і Крайною** (офіційно з 1282 р.). Рудольф I також збільшив свої володіння в Швейцарії та Ельзасі і намагався приєднати до свого домену частину Бургундії. У свої 72 роки він навіть одружився із чотирнадцятилітньою бургундською принцесою. Залишаючись прагма-

Страсбург. Західний фасад собору.
Архітектор Ервін з Штейнбаху (1277 р.)

тиком, він відмовився від італійського походу заради імператорської корони.

Результатом правління Рудольфа I було створення сильного домену Габсбургів. Загалом німецькі землі цього короля не сприймали. Народ чекав на повернення "імператора Фрідріха", який покарає несправедливу знать. У 1285 р. у Фризії на півночі Німеччини спалахнуло повстання під проводом Фрідріха Дерев'яного Черевика, який оголосив себе імператором. Бунт був придушений, а Фрідріх Дерев'яний Черевик спалений на вогнищі.

По смерті Рудольфа I Габсбурга курфюрсти не захотіли передати престол його синові Альбрехтові і обрали королем ще одного з незначних німецьких князів – **Адольфа фон Нассау (1292–1298)**, змусивши його підписати так звану "Виборчу капітуляцію", яка ставила його під повний контроль курфюрстів. У 1298 р. курфюрсти позбавили його влади через порушення умов цього документу. Наприкінці XIII ст. у німецьких землях панувало повне беззладдя.

§ 8. Союзи німецьких міст. Ганза.

Найвність більше двох сотень левів-держав

з митницями, своїми правилами, вагами та мірами, карбування монет у більше ніж 500 містах, відсутність твердої влади і безпеки на дорогах суттєво ускладнювали ведення торгівлі. На морях також панували пірати, які перешкоджали морській торгівлі.

Не маючи надії на вищу владу, вільні міста самі взялися за захист своїх торговельних інтересів. З ініціа-

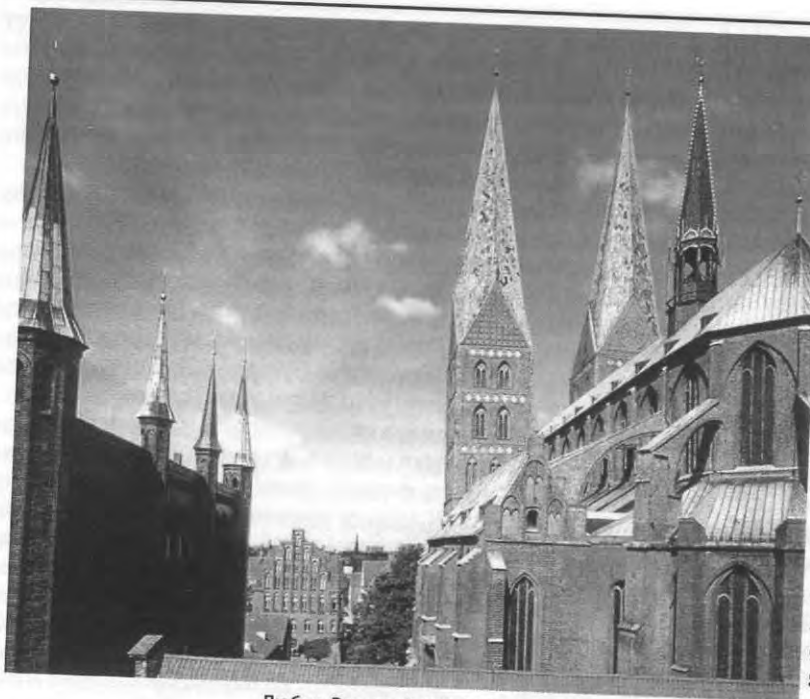
тивною виступило прибалтійське місто Любек, засноване у 1158 р., запропонувавши створити для захисту торгівлі союз балтійських міст – Ганзу. Прототипом став союз купців різних міст, які з XI ст. торгували на о.Готланд. У 1241 р. була підписана перша угода між Любеком та Гамбургом про спільний захист судноплавства через протоки між Балтійським та Північним морем, де лютували пірати-вітальєри (які називали себе "друзями Бога і ворогами світу"). Далі в другій половині XIII ст. до угоди приєдналися Бремен, Штральзунд, Люнебург та інші. Міста домовилися також організувати спільне карбування монет, утворити спільний військовий флот та спільно створювати факторії в іноземних портах. У 1356 р. союз офіційно сформувався як "Німецька Ганза", декларуючи як основну мету оборону інтересів німецького купецтва за кордоном. На середину XV ст. союз об'єднував близько 160 міст. Він проіснував до 1669 р.

Незважаючи на окремі протиріччя між містами – членами союзу, Ганза протягом двох століть монополюючи контролювала торгівлю на Північному і Балтійському

морях – між містами Лондоном і Брюгге, Бергеном і Новгородом. Ганзейські кораблі (тоннажем 200–300 т.) заходили і в Бордо, Ліссабон та Севілью. З XV ст. це були трищоглові вітрильники. Союз активно втручався у внутрішні справи Данії, Норвегії, Швеції та Фландрії. Вдала конструкція вітрильних торгових суден із вантажним трюмом – ганзейських "когтів" забезпечила їм цілковиту перевагу в морських

Ворота Любека, головного міста Ганзейського союзу

Любек. Ратуша (1277-1351 рр.)

перевезеннях. Ганза забезпечувала взаємозахист, регулювання судових, монетних та митних справ своїх членів, утримувала свій флот, який захищав торгівлю від піратів на Балтиці і у Північному морі. Торгові факторії Ганзи у Брюгге, Лондоні, Сток-

гольмі, Новгороді займали великі квартали, де зосереджувалися склади, контори та житлові будинки. Такі квартали були огорожені і охоронялися вартою. Всі хто жив у ганзейському дворі, підпорядковувалися суворому статуту. Жінки туди не допускалися.

З Русі та Прибалтики вони вивозили мед, віск, шкіру, хутра, сало, сіль, рибу, лісоматеріали та зерно, завозячи туди вироби з металів і самі криці-

Ганзейський когг. (XIV ст.)

ім торгувати у непертових містах; обмежувала перебування у портах терміном до трьох місяців.

З другої половини XIV ст. вищим органом Ганзи стали представницькі з'їзди від усіх міст-членів союзу. Справи вирішувалися більшістю голосів і ці постанови були обов'язковими для усіх членів.

До кінця XV ст. монополія Ганзи похитнулася. Голландські та англійські купці склали їй поважну конкуренцію. Почав зростати вплив скандинавського купецтва. Загострилися економічні суперечки між окремими членами союзу. Після втрати Новгородом незалежності у 1494 р. великий князь Московський Іван III наказав вигнати ганзейських купців із Новгорода, який був одним з основних партнерів Ганзи у вигідній торгівлі хутрами, медом та воском. Ганзейський союз проіснував ще до XVII ст., скорочуючи обсяги торгових операцій і втрачаючи давні позиції.

З другої половини XIV ст. почали виникати міські союзи і в Західній Німеччині. Так у **Рейнський союз** об'єдналися міста Майнц, Страсбург, Ульм, Шпеєр, Вормс. Спільним інтересом тут була не лише торгівля, а й виробництво шерстяних та льняних тканин, металургія.

У 70-х роках XIV ст. виник **Швабський союз** (всього 89 міст), до якого згодом приєдналися франконські міста. У 1381 р. Рейнський і Швабський союзи об'єдналися у Рейнський союз міст. Основним завданням союз вважав забезпечення торгових шляхів від розбійників, якими не рідко були лицарі. У 1388 р. союзи лицарів (Товариство Лева і Товариство св. Вільгельма) розгромили це об'єднання і добилися його розпуску.

§ 9. Тевтонський Орден у XIII–XV ст. Під час Третього хрестового походу купцями з Любека і Бремена, близько 1190 р. при облозі сирійської фортеці Акри (Асге), був створений новий польовий шпиталь для поранених німців. Він був облаштований поблизу фортеці *“на землі Святого Ніколаса з дощок і вітрил суден, які транспортували учасників походу до Святої Землі”*. Засновниками цього шпиталю стали капелан Конрад (Conrad) і канонік Бурхард (Burchard). Актом папи Целестина III (1191–1198) в храмі Акри 5 березня 1196 р.

братство було реорганізовано у Тевтонський або Німецький орден¹. У 1198 р. папа Інокентій III (1198–1216) затвердив статус Ордену.

Лицарі Тевтонського ордену носили білі плащі з нашитим з лівого боку вузьким чорним хрестом. Членами Ордену були *“брати-лицарі”* (які мусили при вступі в Орден і складанні обітниць документально підтвердити своє шляхетне походження) та *“брати-священники”* (від яких такого підтвердження не вимагали). З братів-лицарів обиралися великі магістри (гросмейстери), командори, віце-командори і комтурі. В орденське військо входили також *сержанти* (Graumantler), які носили орденські плащі більш сірого відтінку і тільки з трьома частинами хреста, та *духовні “напівбрати”*, які працювали в монастирях.

Щорічно брати-лицарі збиралися на *Генеральний капітул*, де вирішувалися найважливіші питання життя Ордену. Орден мав розгалужену мережу провінцій на чолі з *ландмейстерами*. Крім *великого магістра* Ордену керували ще 5 посадовців: *великий комтур* (заступник Великого магістра і завідувач господарськими справами), *великий маршал* (відав військовими справами), *великий госпітальєр* (відав медициною, санітарією, роздаванням милостині), *великий одержничий* (відав речовим забезпеченням братів і орденського війська), *великий скарбник* (відав фінансами Ордену). Коли Орден перебрався у Прибалтику дві третини його земель були розбиті на комтурії, а третина знаходилася під владою єпископів Кульмського, Памедського, Сембського і Вармського. Місцеве населення відбувало повинності і платило податки на користь орденської скарбниці; німецькі колоністи-*кнехти* орендували землі в монастирських господарствах

¹ У латинському варіанті назва Ордену звучить як “Ordo domus Sanctae Mariae Teutonicorum” або “Fratrum Theutonicorum ecclesiae S. Mariae Hierosolymitanae”. У німецькому варіанті повна його назва – “Brudern und Schwestern vom Deutschen Haus Sankt Mariens in Jerusalem”. Варіант скороченої назви Ордену німецькою – “Der Teutonische Orden” – Тевтонський орден, згодом поширився у варіанті “Der Deutsche Orden” – Німецький орден.

і почасти виступали як піше військо у походах Ордену (хоча більшість орденської піхоти була професійною піхотою, найманою коштом добровольців Ордену). Міста також вносили плату до орденської скарбниці і виставляли своїм коштом військові контингенти. Місцеві нобілі з балтійських племен, які переходили в католицьку віру, ставали васалами Ордену і приводили в його військо свої дружини.

В міру втрати хрестоносцями земель в Палестині, Орден почав перебазовуватися в Європу. У 1200 р. у Галле-на-Заале було створено перший орденський дім. Магістр і капітул Ордену заснували свою резиденцію у Венеції. Далі старанням магістра Германа фон Зальца (1209-1239) Орден у 1211 р. почав передислоковуватися у Трансильванію в область Бурха, звідки угорські королі думали з його допомогою поширити свій вплив на половців та оволодіти дністровсько-дунайськими землями, які до того контролювало Галицьке князівство (тривала боротьба за Галицьку спадщину, в якій угорці брали активну участь). Але обидві сторони не зуміли домовитися і у 1226 р. Герман фон Зальца перебазував Орден у Хелмінську землю, надану йому мазовецьким князем Конрадом на 20 років з зобов'язанням боротьби проти балтського племені прусів, які залишалися язичниками. Одночасно магістр отримав від імператора Фрідріха II (1226 р.) буллу, за якою як імперський лен отримав всі землі, завойовані у майбутньому.

Кількість лицарів власне Тевтонського ордену початково була невеликою. Станом на 1239 р. їх було всього 600 чоловік. Але їм на допомогу прийшли німецькі держави, що посилали до Пруссії своїх лицарів, або наймали на свої кошти загоони ландскнехтів для Тевтонського ордену. Магістри Ордену також сприяли заснуванню нових міст у володіннях орденської держави. У 1254 р. чеський король Пшемисл II Оттокар заснував у гирлі р. Преголі місто Кенігсберг (тепер місто Калінінград, яке належить Російській Федерації).

Протягом 1230-1283 рр. Орден завоював Пруссію. У 1237 р. після нищівних поразок від литовців до тевтонців приєднався Лівонський Орден мечоносців (створений у 1202 р. ризьким єпископом Альбер-

том фон Аппельдерном для християнізації балтських племен лівів і куронів, а фактично для завоювання їх території; носили білі плащі з червоним хрестом і мечем; їх магістри Він фон Рорбах (1202-1208) та Волквін фон Вінтерштаттен (1208-1236) не зуміли зібрати значного числа братів і у 1234 р. на ріці Омовжі біля Юр'єва орденське військо було розбите новгородським князем Ярославом Всеволодовичем, а 22 вересня 1236 р. під Шауляем остаточно розгромлені литовськими князями).

До 1283 р. між гирлами рік Віслі та Неману магістри Ордену створили потужну мілітарну державу, яка формально входила до складу Священної Римської імперії і зайняла ворожу позицію щодо польських князів.

У 1309 р. магістр Ордену Ульріх фон Фейхтванген переніс свою резиденцію з Венеції до новозаснованого на той час міста **Марієнбурга** (тепер м. Мальборк у Польщі). Міста ордену – Торн, Кульм, Ельбінг, і Данціг входили до складу Ганзи. Головною статтею експорту орденських купців був бурштин. У Торні було організовано монетний двір, де карбувалися срібні орденські монети – брактатеи, що мали обіг також на територіях Галицько-Волинської держави, Польщі, Силезії, Чехії та Моравії.

Характерною особливістю військової тактики хрестоносців у Прибалтиці було здійснення глибоких рейдів територіями противника, в ході яких вони намагалися залучити на свій бік місцевих нобілів. Одним з таких рейдів було захоплення загonom з восьми лицарів-мечоносців та невеликого числа ландскнехтів у 1237 р. волинського Дорогичина. Визнавши себе васалами мазовецького князя Конрада I, лицарі пробували організувати окремий Орден добжинських братів. При наближенні волинського війська князя Данила Романовича у сутичці, що відбулася між німцями і князівськими дружинниками, один лицар був убитий, а решта потрапила в полон (!) і згодом була відпущена за викуп. Керівництво Тевтонського Ордену покарало їх як ослушників, які не виконали рішення про приєднання мечоносців до Тевтонського Ордену.

Пізніше, у 1242 р. 147 лицарів ордену на льоду Чудського озера зазнали поразки

від 320-ти ратників новгородського князя Олександра Невського. У XIX–XX ст. на догоду тодішній політичній кон'юктурі історика перетворили “дорогичинську” і “чудську” поразки німецьких лицарських загонів на нищівні поразки Орденської держави у її намаганні завоювати Русь. Ці випадки досі ще подекуди підносяться як свідчення хрестоносної експансії Риму проти Русі.

Найбільшої могутності Тевтонський орден досягнув у XIV ст. У 1311 р. Орден відмовився співачувати до авіньйонської папської курії “денарій Святого Петра”. Відтоді лицарсько-чернечий орден дедалі більше перетворювався на суверенну державу із власною зовнішньою політикою, яка суперечила інтересам папства і його політичних союзників, у першу чергу, Польщі. У 1326 р., переоцінивши власні сили і вплив авіньйонського папи Іоанна XXII (1316–1334), з допомогою литовців польський король Владислав I Локеток (1305–1333) вторгся до союзного Ордену в Бранденбурга, що належав тоді йому маркграфу Людовику V. Не звертаючи уваги на папські відлучення за війну проти християнської держави, Тевтонський Орден в союзі з Чехією розпочав війну проти Польщі. В результаті Польща втратила на користь Ордену все Східне Помор'я, а чеському королю Іоанну мусила віддати Силезію. У 1346 р. давнійський король Вальдемар поступився Тевтонському ордену Естляндією (Естонією).

За часів великого магістра Віпріха фон Кнішроде (1351–1382) Орденська держава простягалася від Вісли до Нарви, охоплюючи загальну площу близько 200 тис. км². У 1380–1398 рр. було завойовано Жемайтію. У березні–квітні 1398 р. разом із ганзейським флотом на острів Готланд було висаджено лицарський десант, який знищив піратський осідок у замку Вісбю.

Важливим аспектом історії Тевтонського Ордену є його взаємини із Галицько-Волинським князівством, яке з 40-50-х років XIII ст. разом з Орденом завойовувало землі пруського племені ятвягів. Лицарі Ордену були союзниками князя Лева Даниловича під час його воєн проти Польщі у 70-80-х роках XIII ст. У 1316 р. галицько-волинські князі Андрій і Лев уклали мир-

ний (можливо союзний) договір із магістром Тевтонського Ордену Карлом фон Тріром. У 1325, 1334–1335 рр. князь Болеслав-Юрій Тройденевич підтвердив союзні договори, укладені між Тевтонським Ордену (магістри Ордену Веренгер фон Торн, Людер, Теодоріх фон Альтенбург) і його попередниками. Тевтонський Орден був також торгівельним партнером Галицько-Волинської держави. Львів підтримував торговельні взаємини із орденськими містами Торном (Торунем), Данцігом (Гданськом), Марієнбургом (Мальборком). Торгові інтереси орденських купців у Львові захищав почесний консул із числа місцевих купців німецького походження – *wirt* (wirth). На львівський ринок із Орденської держави привозилися і продавалися переважно тканини і бурштня.

В різноетнічних володіннях Ордену стосунки були напруженими. Померанська знать, городяни міст балтійського узбережжя, пруські прибалтійські нобілі не сприймали братів-лицарів із німецької аристократії, які розцінювали їх як чужинців, коли більшість була нащадками німецьких колоністів. Привілеї, яких домоглася для себе польська шляхта, приваблювали дворянство Пруссії саме до польських політичних інтересів. Невдоволення вилилося у бунт в Данцігу у 1361 р. У 70-х роках пруські дворяни німецького і польського походження сформували так званий “Союз Ящірок” (“Eideschen Bund”), що став виразником інтересів непримиренної опозиції проти орденської олігархії.

Військова могутність Тевтонського ордену примусила об'єднуватися його противників – Польське королівство і Велике Литовське князівство. У 1385 р., згідно умов Кревської унії, Польща і Литва об'єднувалися в єдину державу, яку з королівським титулом очолив, прийнявши християнство, литовський князь Владислав II Ягайло.

У ході “Великої війни” (1409–1411 рр.) між Ордену і Польсько-Литовською державою та її союзниками 15 липня 1410 р. на полі між селами Грюйвальд і Танненберг між польсько-литовським військом під командуванням Ягайла і його брата Віговта і орденськими військами великого магістра Ульріха фон Юнгінена відбулася знамени-

та Грюнвальдська битва. Серед поширених міфів навколо цієї битви міф про вирішальну битву всього слов'янства проти експансії німецьких феодалів на Схід.

Задіяне у битві військо Ордену налічувало 27 тис. воїнів різного статусу і національностей. Другою за чисельністю після війська орденських братів була дружина щецінського князя Казимира (онука польського короля Казимира III), разом із яким у битві брали участь іще близько тридцяти поморських князів із своїми загонами. Значну кількість орденських військ становили найманці із різних німецьких земель, Фландрії та Швейцарії. Чеські найманці були і в орденському, і у польському війську (дві хоругви під командуванням Збігнева з Бжеза, частина яких ще до початку битви зробила невдалу спробу перейти на бік противника). Серед чеських найманців польсько-литовського війська був і Ян Жижка – майбутній успішний полководець Гуситських воєн. Із 50 хоругв польського війська було 7 українських (руських) (Галицька, Холмська, Львівська, Перемишльська, Жидачівська, Теробовельська і Подільська), а з 40 хоругв литовського війська 36 були білоруськими або українськими. У майже 45-тисячному польсько-литовському війську поляків було близько 19 тис., білорусів – 11 тис., українців – 10 тис., литовців – 3 тис., чехів, моравів і сілезців – 1,4 тис. та 500 воїнів з Новгорода Великого. В обох арміях було ще значне число слуг, пажів та обозників. Польсько-литовське військо підтримало 20–30 тис. татар під командуванням Джелал-ад-Діна. Вогнепальна зброя, яку пробували застосувати війська Ордену, ефекту не принесла. У найважчий момент битви стійкість продемонстрували три смоленські хоругви, очолені молодшим братом короля Владислава Ягайла мстиславським князем Семеном-Лугвенієм Ольгердовичем. Грюнвальдська поразка не припинила існування Орденської держави. За умовами Торунського миру (1411 р.) Орден поступився на користь Литви тільки провінцією Жемайтія і сплатив контрибуцію.

У наступній Тринадцятилітній війні (1454–1466 рр.) Орден зазнав поразки і визнав себе васалом Польщі. Територія Орденської держави зменшилася майже вдві-

чі, а резиденція магістрів була перенесена до Кенігсберга. Лівонський орден було відокремлено і він проіснував як незалежна держава до 60-х років XVI ст. У 1525 р. за часів grosмейстера Альбрехта Бранденбурзького, який перейшов в лютеранську віру, Тевтонський Орден став світською державою у статусі герцогства і в 1618 р. увійшов до складу Бранденбургу.

§ 10. Швейцарія. Габсбурги прагнули посилити свою владу над гірськими альпійськими кантонами (“лісовими землями”), які переживали піднесення після відкриття Сен-Готтардського перевалу, через який проходив товарообіг між Італією та Німеччиною. **1 серпня 1291 р.** три “лісові землі” – Швіц, Урі і Унтервальден, які контролювали шлях через Сен-Готтардський перевал, уклали “Вічний союз” проти Габсбургів. Високогірне розташування бунтівних кантонів давало їм переваги в обороні своєї території.

Швейцарський епос зберіг розповіді про віртуозного арбалетника Вільгельма Телля, який був селянином з Бюрглена (кантон Урі) і жив наприкінці XIII – початку XIV ст. Він відмовився підкоритися наказу ландфогта Геслера і вклонитися капелюхові австрійського герцога, вивішеному на шесті в центрі кантону Урі – Альтдорфі. За це він мав збити стрілою яблуко, покладене на голову власного сина. Вправний стрілець, Телль влучив у яблуко, а у листопаді 1307 р. підстеріг і вбив ландфогта в горах. Ця подія стала сигналом до повстання швейцарців проти Габсбургів у січні 1308 р. У 1315 р. швейцарська піхота округів біля гори Моргартен, застосувавши довгі алембарди з гаками і арбалети, розбила лицарську кавалерію Габсбургів. За переказами Телль брав участь у цій битві.

До Союзу примкнуло ще 5 міських округів, в числі яких були Люцерн (1332 р.), Цюрих (1351 р.) та Берн (1353 р.). Так виник “вічний союз”, який іменувався у середньовіччі “*Confoederatio Helvetica*” (“Гельветійська конфедерація”) – за назвою кельтського племені гелветів, яке в античні часи населяло ці території. Тепер держава, яка володіє цими територіями має назву – **Швейцарія, або Швейцарська конфедерація.**

На кінець XIV ст. Швейцарський союз

налічував 8 земель і міст. Збройна боротьба за незалежність швейцарських земель тривала до 1499 р., коли за Максиміліана I Габсбурга (1493–1519) було здійснено спробу повернути швейцарців у “лоно” Імперії. Але офіційне визнання своїх державних прав швейцарці отримали лише за Вестфальським миром 1648 р. Вправні швейцарські арбалетники, пікінери, алебардники і аркебузери високо цінувалися в арміях усіх європейських держав – від Піренеїв до Прибалтики.

Швейцарія стала конфедерацією 13 держав-кантонів та ряду “союзних земель”, які контролювалися одним чи кількома кантонами. Вищим її органом був *тагзатцунг* – періодичне зібрання представників кантонів, де обмінювалися поглядами і виробляли спільні підходи до проблем. Союзні території на цих зібраннях голосу не мали. Кантони тільки зобов'язувалися не діяти проти інтересів конфедерації. Невеликі розміри цієї країни навіть сьогодні дають змогу Швейцарії приймати нові закони за допомогою загальнодержавного референдуму.

§ 11. Династія Люксембургів. Намагаючись і далі не допустити на королівський престол сильного володаря, черговим королем обрали графа Люксембургу **Генріха VII (1308–1313)**. Ставши королем, той відразу ж одружив сина із спадкоємницею чеського престолу Єлизаветою. Домен Люксембургів зріс у п'ять разів. Генріх VII, незважаючи на протидію більшості імперських князів, у **червні 1312 р.** коронувався в Римі імператорською короною, чого не робили його попередники. Але **4 серпня 1313 р.** у місті Сієні (Італія) після обряду причастя у місцевому соборі імператор раптово помер. За поширеною у свій час версією його було отруєно. Перевірити цю версію неможливо. Тіло імператора поспішно спалили нібито з метою уникнення швидкого розкладання трупа, а останки поховано у церкві Кампо-Санто вірної гібеллінам Пізи.

Передчасна смерть імператора була вигідна і королеві Франції Філіпові IV Красивому (який хотів стати імператором і для цього підкуповував *курфюрстів* Імперії) і папі Клименту V (який засуджував перебу-

Мейсен. Палац курфюрстів (бл. 1470 р.)

вання імператора на території Італії та його коронацію). Син імператора король Чехії Іоанн I офіційно оголосив, що його батько помер від малярії.

В Німеччині розгорнулася збройна боротьба за владу між австрійським герцогом **Фрідріхом III Габсбургом** (коронованого у Бонні кельнським архієпископом) і баварським герцогом **Людвиком IV Віттельсбахом (1314–1347)**, коронованим в Аахені трірським архієпископом. Обидва обряди коронації відбулися відповідно 19 і 20 листопада 1314 р.

Отримавши перевагу в боротьбі з суперником (28 вересня 1322 р. поблизу Мюльдорфа військо Фрідріха III було розгромлене, а він сам потрапив у полон), Людвик IV заявив свої претензії на Італію. Для підтримання миру він помирився з Фрідріхом III і вони до 1330 р. формально спільно правили королівством. Але папа Іоанн ХХІІ у 1324 р. відлучив Людвика IV Баварського від церкви. Останній знайшов підтримку в особі Іоанна Люксембурга, який також прилучив Силезію, незважаючи на позицію авіньйонського папи. В німецьких містах почалися утиски духовенства і монахів, які підтримували папський інтердикт. Зокрема, у Ерфурті усіх непокірних монахів міських монастирів замкнули в одному з монастирів і морили голодом, доки вони не скорилися і не відновили богослужінь у своїх храмах. Людвик IV у 1327–1330 рр. здійснив похід до Італії, де був коронований антипапою Миколаєм V і оголосив поваленням влади папу Іоанна ХХІІ. У 1338 р. німецькі князі прийняли рішення про те, що у подальшому імператорська коронація здійснюватиметься у німецьких землях і не потребуватиме підтвердження папи. Наступний папа **Бенедикт XII (1334–1342)** за підтримку Людвика IV відлучив від церкви Кельн, Регенсбург, Мюнхен, Нюрнберг і ще ряд міст. Більше 20 років відлученим від церкви було силезьке місто Бреслау (Вроцлав).

Все більше зближуючись із Габсбургами, Людвик IV у 1335 р. по смерті каринтійського герцога Генріха зневажив його заповіт, за яким Каринтія і Тироль переходили до його дочки Маргарити, одруженої з сином чеського короля, і надав Габсбургам Каринтію та Крайну як імперський лен,

залишивши собі північну частину Тиролю.

Територіальне посилення Людовика IV злякало німецьких князів. У 1346 р. на протигагу йому вони обрали королем сина чеського короля Іоанна – Карла, який згодом став імператором **Карлом IV Люксембургом (1347–1378)**. Великі міста продовжували підтримувати Людовика IV. Міщани Аахена замкнули міські брами, щоби не допустити коронації Карла IV. Але 11 жовтня 1347 р. Людвик IV раптово помер від серцевого нападу.

Карл IV Люксембург був визнаний німецьким королем. Свою юність він провів у Парижі при найблисучішому дворі тодішньої Європи, вільно розмовляв п'ятьма мовами. Міцні політичні позиції в німецьких землях дозволили Карлові навіть здійснити італійський коронаційний похід. У вересні 1354 р. він вирушив до Італії, взявши із собою лише 300 лицарів, намагаючись переконати всіх, що прибув до Італії не як завойовник, а як гість і союзник. Після коронації імператор покинув Рим. Так закінчився останній в історії Священної Римської імперії коронаційний похід німецького короля.

Виданням **“Золотої булли” (1356 р.)**, прийнятої на Нюрнберзькому сеймі, Карл IV закріпив нову систему обрання короля, реалізувавши давні ідеї Філіпа Гогенштауфена. Тепер давнє право обирати “короля, що мав стати імператором”, було юридично закріплене за 7 електорами князями – **курфюрстами: трьома духовними – архієпископами Майнцьким, Кельнським і Трірським, та чотирма світськими – королем Чехії, пфальцграфом Рейнським, герцогом Саксонським та маркграфом Бранденбурзьким**. Вибори мали відбуватися у Франкфурті на Майні за ініціативи архієпископа Майнцького і не потребували згоди папи. Голос того, хто спізнився або не з'явився, не враховували – рішення приймалося простою більшістю. Король Німеччини іменувався **“королем римським”**. Імперські князі зберігали право на рейхстаг, де затверджувалися спільні постанови, право на вищий суд, карбування монети і митний збір, розробку надр з покладами корисних копалин, ведення законно оголошених воєн (окрім виступів васалів проти своїх сюзеренів), тобто зберігали

лася і закріплювалася державність їх ленів. Союзи міст були категорично заборонені (щоправда Ганза, не кажучи вже про союзи італійських міст, продовжувала існувати і далі).

Люксембурги намагалися всіляко збільшити власні родинні володіння і підірвати позиції можливих конкурентів. Через що не потрапили до числа курфюрстів герцоги Баварії Віттельсбахи та герцоги Австрії Габсбурги.

Сучасники справедливо називали державу, якою номінально правив Карл IV, *"тінню тині імперії"*. Постійної столиці імперія не мала, а король управляв "з сідла коня". Але більшою частиною він перебував у Празі, де у 1346 р. було засноване архієпископство, а невдовзі і перший у Центральній Європі університет. Неповторна сьогодні чеська "Злата Прага" створювалася саме тоді під пильним контролем імператора. За свою прихильність до чеського домену німецькі сучасники іменували імператора *"Батьком Чехії і вітчимом Німеччини"*. Карл IV помер 29 листопада 1378 р. у Празі у віці 62 років. Його поховали у соборі св. Віта. На саркофазі немає перелічення його титулів, там просто вказано – "Карел".

Старшому синові Карла IV – **Вацлаву (Венцелю) IV (1378–1400)** було лише сімнадцять років, коли він заступив свого батька на німецькому королівському престолі. На відміну від батька Вацлав почав конфліктувати з чеською елітою, яка не бажала посилення його влади. Певний час він навіть підтримував реформаційну діяльність ректора Празького університету Яна Гуса (1371–1415).

Вацлаву потрібні були гроші для сплати тих величезних грошових сум, які Карл пообіцяв курфюрстам за обрання свого сина королем. Він був надто нерішучим і не послідовним. Коли баварські міста зазнали поразки від феодалів у 1388 р., усі міські ліги були заборонені. Після відносного спокою у Німеччині знову спалахнули усобиці. На рейхстазі у Нюрнберзі (1398 р.) він марно намагався роззброї-

Карлштейн. Замок у Чехії. (XIV-XV ст.)

ти своїх супротивників, які вже планували обрати новим королем рейнського пфальцграфа Рупрехта.

Бібліотека у замку Глибока в Чехії (XV ст.)

Дотримуючись батьківської політики, Вацлав IV підтримував папу папу **Урбана VI (1378–1389)** та його наступника **Боніфація IX (1389–1404)** проти антипапи Климента VII, який перебував в Авіньйоні. Він розірвав союз із Францією, яка підтримувала авіньйонського папу, і зблизився з англійським королем Річардом II, який у 1382 р. одружився з сестрою Вацлава Анною. Після Нюрнберзького рейхстагу Вацлав IV вирушив до Франції, намагаючись домовитися щодо припинення церковного розколу. Він був готовий прийняти умови французького короля Карла VI, запропонувавши обом папам зречення, щоби обрати нового папу, прийнятнього для обох сторін. Боніфацій IX в Римі став на бік супротивників Вацлава у Німеччині. Три церковні курфюрсти усунули Вацлава з престолу і замість нього обрали королем рейнського пфальцграфа **Рупрехта (1400–1410)**.

Вацлав не визнавав цього вироку. Розраховуючи на допомогу брата угорського короля Сигізмунда, якому допоміг виплутатися з подібного конфлікту з угорською знаттю. Вацлав IV запропонував братові співправління Чехією, запропонувавши

Імператор Сигізмунд Люксембург

спільний коронаційний похід до Рима. Але Сигізмунд зрадив брата, ув'язнивши його у Відні, та призначивши літомишлянського єпископа Яна регентом Чехії (1402 р.). Вацлавові IV вдалося втекти з Відня і добратися до Праги. Тут він проявив неабияку рішучість. У 1403 р. він уклав угоду з своїми колишніми супротивниками, яка мала забезпечити хиткий мир.

Коли були скликано Пізанський собор, де кардинали вирішили низложити обох пап — Григорія XII в Римі та Бенедикта XIII в Авіньйоні і обрати нового папи, Вацлав домігся підтримки Празького університету і визнав папою Олександра V, обраного на цьому соборі. Але загального визнання Олександр V не здобув і певний час християнський світ спостерігав за скандальною боротьбою між трьома папами.

У 1410 р. помер Рупрехт. Курфюрсти розділили між двома Люксембургами — королем Угорщини Сигізмундом та Йостом. Герцог Люксембургу і курфюрст Бранденбургу Йост помер 18 січня 1411 р. **Сигізмунд Люксембург** став німецьким королем (1410–1437). Він досяг порозуміння зі братом Вацлавом IV, який зрікся титулу короля Німеччини, зберігаючи титул римського імператора, якого він, однак, так ніколи і не отримав.

Сигізмунд I Люксембург крім німецького престолу за дружиною Марією успадкував ще й угорський престол після припинення там Анжуйської династії. Повільний, нерішучий та лінивий, він погано використовував нагоди, даровані сприятливою політичною кон'юнктурою і не зміг зберегти ні польсько-угорську унію, ні утримати королівство Русі (Галицько-Волинську державу), ні належно підтримати Тевтонський Орден у його війнах проти Польщі. Злякавшись конкуренції, після появи потужної Польсько-Литовської держави Ягеллонів, він намагався підтримувати литовський сепаратизм і був готовий коронувати русько-литовською короною великого князя Вітовта Кейстуовича (1430 р.), а потім підтримував його наступника Свидригайла Ольгердовича.

Вірний традиційній політиці Люксембургів — підтримки папства для завершення розколу Сигізмунд I домігся згоди папи Іоанна XXIII на скликання загального со-

бору в Констанці. Там він рішуче виступив проти гуситського руху (послідовників Яна Гуса), опорою якого стало населення чеських міст та чеське лицарство. В ході війн з гуситами (які тривали з невеликими перервами протягом 1419–1434 рр.) фактично Сигізмунд втратив Чехію. У 1427–1428 рр. гусити здійснили похід на Силезію, у 1429–1433 рр. на території Саксонії, Франконії, Баварії, Бранденбургу та Угорщини. Повернення Сигізмунда I на чеський королівський престол у 1436–1437 рр. було лише номінальним.

Гуситські війни також продемонстрували повну неспроможність лицарського війська в умовах прогресу вогнепальної зброї. Феодальний лад в Центральній Європі віджив своє, а Імперія, яка не мала єдиної фінансової системи, не могла утримувати наймане професійне військо.

Спроба Люксембургів об'єднати Імперію також не вдалася. У першій половині XIV ст. в німецьких землях проживало до 15 млн чол. Найбільшим за кількістю населення був Кельн – 40 тис. чол.; йому дещо поступалися Страсбург, Любек, Нюрнберг. Середніми вважалися міста із населенням у 3–10 тис. чол., а малими – 1 тис. чол.

На верхівці німецької суспільної ієрархії відбувалися суттєві зміни. Чільне місце впевнено посіли виборні князі-електори – курфюрсти. Ті представники еліти, які не стали територіальними князями, опустилися до рівня дрібного лицарства, яке бідніло в міру падіння потреби у лицарському війську. У XIV ст. по всій Німеччині всі соціальні стани, включаючи сільську верхівку старалися здобути право впливати на закони, яке князі зрештою змушені були за ними визнати. Виникли “земські” (ландтаги) з'їзди за зразком імперського рейстагу. На ландтаги скликалися князем представники місцевої еліти і міст. Окрім прийняття законів “стани” впливали на податкову політику сюзерена (могли відмовити у підвищенні розмірів податків, або наданні субсидії). Існували “тверді” і “надзвичайні” (військові) податки.

Високі ціни на якісні вироби міських ремісників, падіння цін на аграрну продукцію через високий рівень дешевого імпорту, а також епідемію чуми 1348–1349 рр., спричинили скорочення посівних площ,

занепад та спустіння сіл. Голод і нестатки віднайшли нового суспільного ворога – євреїв, яких звинуватили у поширенні чуми. В багатьох південних німецьких містах почалися єврейські погроми, які супроводжувалися спаленням боргових книг.

Феодальна вотчина з її особисто залежними селянами стала невідгодною. На захід від Ельби поширення отримали ренти від поземельної та судової залежності. Значна частина селян закріпила на догвірній основі об'єми та терміни повинностей. На зміну вотчині прийшла “цілковита сеньйорія”, характерною ознакою якої була майже повна відсутність панського господарства. Колишня панська земля ділилася на порівняно великі ділянки, які здавали в оренду *мейерам* – можливим селянам-господарям. Найбільш характерним це було для Саксонії, а згодом Вестфалії та Баварії. Село швидко диференціювалося, а розорені селяни мігрували у міста. У Північній Німеччині селянство було найбагатшим. Феодали нерідко здавали там у спадкову оренду цілі помістя. Мейєри, володіючи 20–40 га орної землі, наймали *коттерів* (які мали лише присадибні ділянки до 0,1 га) і взагалі безземельний люмпен. Мейєри платили зі своїх держань ренту продуктами у вигляді зерна, що йшло на продаж. Помістя ще переважали тільки у Південно-Західній Німеччині, де селянські наділи були дрібними. У Швабії, Франконії і прирейнських областях збереглася “закам'яніла вотчина”, де почався перехід до грошової ренти. Це, в свою чергу, призвело до появи значної кількості особисто вільних селян, що платили феодалові грошовий оброк – чинш. На відміну від районів “чистої сеньйорії” селяни тут зберегли свої спадкові держання. Але в цих районах феодали почали захоплювати общинні павошища, відбирати раніше орендовану землю і організовувати плантації технічних культур (в першу чергу льону та коноплі) або вівчарства. На схід від Ельби вільне селянство користувалося двома третинами земель, решта належала лицарству. Останнє до кінця XV ст. вже пробувало організувати товарне виробництво на своїх землях для вивозу на експорт. Тут вотчинне господарство розвивалося за рахунок виконання повинностей та відробітку (панщини). В

південно-західних регіонах відбувалося поширення виноградників і ягідних культур. Скрізь зростала роль тваринництва у формі утримання худоби у стійлах.

У XIV–XV ст. важливими економічними центрами Німеччини стали Нюрнберг (обробка металу) та Кельн (суконне виробництво). У містах з'явилася і набула поширення розсіяна мануфактура. Розвивалася гірнича галузь, книгодрукування. В цілому ж економічний розвиток господарських районів Німеччини був нерівномірним, слабкими надалі залишалися міжрегіональні зв'язки.

§ 12. Утвердження Габсбургів. Після Люксембургів німецька корона перейшла до Габсбургів і вони володіли нею аж до кінця існування Імперії – до 1806 р. Після **Альбрехта III Габсбурга (1437–1440)** королем став **Фрідріх III (1440–1493)**. Ще більш повільний та нерішучий, ніж Сигізмунд Люксембург, він зазнавав невдач як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Він не зумів навести лад і забезпечити безпеку на шляхах, причому розбійниками були самі лицарі та барони. А в зовнішній політиці король байдуже реагував на політичні поразки Імперії: Тевтонський Орден став васалом Польсько-Литовської держави; у 1466 р. Габсбурги не змогли утриматися на чеському престолі і королем Чехії став гетьман Іржі (Юрій) з Подебрад (1458–1471), ставленик поміркованих гуситів, якого замінили Ягеллони (син Казимира Ягеллончика Владислав вже у 1469 р. був проголошений королем Чехії, утвердившись на чеському престолі після смерті Іржі); Данія приєднала до себе імперські герцогства Шлезвіг та Гольштейн (1460 р.), Франція – Прованс (1481 р.), який також вважався територією Імперії; угорський король Матіаш Корвін навіть відібрав давні землі Габсбургів – Верхню та Нижню Австрію і Штирію; почався занепад Ганзи. Ягайлони зайняли і угорський престол (у 1490 р. той же Владислав став королем Угорщини). Утворилася своєрідна “Європа Ягайлонів”, яка стала потужним конкурентом для Імперії.

Використовуючи османську загрозу, з якою зіткнулися угорські королі, Габсбурги повернули Австрію та Штирію. Вдалий шлюб сина імператора **Максиміліана I**

Габсбурга (1493–1519) з Марією Бургундською дозволив Габсбургам успадкувати Нідерланди з багатими торговими містами. Вже по смерті старого короля не менш вдалий шлюб його внука з Хуаною, єдиною донькою Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського, дав Габсбургам об'єднану Іспанію з її швидко зростаючими і багатими колоніями у Новому Світі.

Габсбурги досягнули лише закріплення королівської корони за своєю династією. Змінено було й назву держави: із “Священної Римської імперії” вона стала “Священною Римською імперією німецької нації”. Але головної мети – створити постійне імперське управління і окреме імперське військо – досягнуто не було. Імперія залишилася конгломератом незалежних феодалних держав, які часто вели неузгоджену зовнішню та внутрішню політику всупереч інтересам імператорів, титул яких був лише символом колишньої величі. На час останнього імператора Франца II (1792–1806) в Німеччині налічувалося 324 державно-територіальних одиниці і 1475 вільних лицарських тримань.

Контрольні запитання:

1. Які фактори сприяли піднесенню німецьких земель у XII–XIII ст.?
2. На які сили спиралася династія Гогенштауфенів?
3. В чому відрізнялася боротьба між Гвельфами та Гібеллінами у німецьких та італійських землях?
4. Чому не зміг реалізувати свою програму Фрідріх I Барбаросса?
5. В чому полягали прорахунки Гогенштауфенів?
6. Чого добився Рудольф I Габсбург?
7. В яких регіонах і в який період Ганза утримувала всю зовнішню торгівлю?
8. Яким був внутрішній устрій Тевтонського Ордену?
9. Чому Швейцарія перемогла у протистоянні з Габсбургами?
10. Чому німецькі землі залишилися роздробленими?

РОЗДІЛ 7. ІТАЛІЯ У XII–XV СТ.

§ 1. Особливості внутрішнього розвитку. З XII ст. влада імператорів в італійських землях була більше номінальною, ніж реальною. У період боротьби Ломбардської ліги (1167–1183 рр.) з Фрідріхом I міста-комуні виросли у самостійні політичні одиниці. Тривалі війни між цими містами призвели до виділення сильніших (“знатних”) міст, які підпорядкували собі менші комуни і трансформувалися у міста-держави. На Півночі це були Мілан, Парма, Генуя; у Середній Італії – Флоренція, Болонья, Піза.

Специфіка розвитку італійських міст-комун, які не залишали місця для натурального виробництва, не могла не відбитися на італійських селах. Італійські помістя, які були розкидані по сусідству з вільними общинами, дуже швидко втратили свій натуральний характер. Вже протягом XIII ст. більшість феодалів з власної ініціативи звільняли своїх підданих, переважно за певну сплату. Звільнені селяни ставали орендарями землі свого колишнього сюзерена або брали землю з викупом в кредит (часто за половину врожаю). Такий процес охопив всю Північну та Центральну Італію. Тут навіть почали виникати сільські комуни з виборними консулами. Сільська економіка, яка була тісно пов’язана з містами, стала базуватися на товарно-грошових стосунках. Майнова диференціація призводила як до відтоку розорених селян в міста, так і до більш широкого застосування ринку найманої праці, особливо сезонної. Села входили в межі міст-держав, платили податки на користь цих політичних одиниць і вливалися в їх життя.

Повітря міста робило всіх вільними. Підданий, який прожив у місті від року до 20 (в залежності від прийнятих норм), ставав вільним. У містах-комунах існував чіткий правовий поділ на “городян” з громадянськими правами (*cives*) і “мешканців” без таких (*citadini*). Сільське населення завжди було окремою категорією в місті. Городяни поділялися також на дві категорії – грандів-ноблів (шляхти, яка переселилася у міста) та пополанів (буквально “народу”, тобто власне міщан). Попопани не були однорідною масою. Вони та-

кож поділялися на “*popolo grasso*” – “жирний народ” (бюргерів – купецтво, банкірів, міньяйл, згодом преставників “старших” цехів, орієнтованих переважно на експорт) і “*popolo minuto*” – “худий народ” (дрібні торговці-крамарі, ремісники, матроси, вантажники тощо). Крім nobлів і пополанів у містах завжди був люмпен-пролетаріат, куди відносили також могильників, чистильників каналізацій, а також катів. Інші категорії (злодії, повії, раби, прокажені) взагалі перебували поза суспільною межею. Можна було прожити в італійському місті усе життя і так і не набути громадянства, яке надавалося чужинцям лише за особливі заслуги перед містом.

З середини XIII ст. комуни починають змушувати феодалів продавати своїх рабів комуні (так, за законом, прийнятим у Болоньї 4 липня 1256 р., гранди були зобов’язані продати своїх рабів комуні, залишивши за собою їх майно, по ціні 10 лір за старших від 14 років, та 8 лір за молодших від 14 років), яка тут же робила їх рівноправними громадянами. За т. зв. “*Райським актом*” від 3 липня 1257 р. будь-яка спроба підпорядкувати кого-небудь і зробити його залежним каралася штрафом у 1 тис. лір для того, хто підпорядковує, та відсіченням язика, руки і ноги для того, хто підпорядковується. У документі це мотивувалося так: “*Оскільки Бог створив людину вільною, то слід повернути їй втрачену свободу*”.

Бурхливий розвиток ремесла, зачатки мануфактур, які працювали на експорт, вимагали свіжих робочих рук. Комуна Флоренції 30 липня 1289 р. прийняла рішення, підготоване письменником та енциклопедистом Брунетто Латіні, за яким на суму 2300 флорентійських лір викупила сільську общину Муджелло, яку флорентійські каноніки хотіли продати феодалному роду Убальдіні.

У містах цехи, особливо ті, які виробляли продукцію, яку оптом забирали купецькі корпорації на експорт, поступово зливалися з банківським капіталом, запрошуючи на провідні ролі до свого складу своєрідних менеджерів, котрі брали у свої руки гуртові поставки сировини, забезпечення майстрів замовленнями, а відтак і

реалізацію продукції. Такі цехи (*старші цехи*) відтіснили своїх колег, зайнятих менш прибутковим фахом, фактично захоплюючи всі найважливіші міські магистратури. У Болонї це були цехи купців-гуртовиків (*Mercatores*); міняйлів, які обмінювали монети різного достоїнства, та банкірів (*Cambio*); цех юристів та нотаріусів, пов'язаний з місцевим університетом (*Notai*).

У Флоренції – це цехи Калімала (гуртових торговців тканинами з шерсті), міняйлів та банкірів, суддів та нотаріусів, цех Воріт св.Мартина (який об'єднував роздрібних торговців одягом та повкопрядів), цех виробників тканин з шерсті, цех лікарів та аптекарів і цех виробників шуб та хутрового одягу. П'ять цехів отримали статус *середніх* (в їх числі виробники білизни та галантереї і ковалі). Цікаво, що флорентійські зброярі та слюсарі потрапили у *молодші* цехи. Вони зберегли стару структуру з 1–2 підмайстрами, 2–3 учнями та кухаркою, роль якої часто брала на себе господиня. Тоді як старші цехи здебільшого переростали у мануфактури з торговцями-менеджерами на чолі та масою найманих малокваліфікованих челядників.

Торговля італійських міст огорнула всю Європу. Генуя витіснила конкурентів із західної частини африканського узбережжя, запанувала у Візантії та на Чорному морі, де отримала потужні колонії у Монкастро (Білгороді), Чембало (Балаклаві), Кафі (Феодосії) та Солдайї (Судаку). Венеція стала монополістом у східній частині африканського узбережжя, у всьому східному Середземномор'ї, грецькому архіпелазі та узбережжі, і тримала факторію навіть у Тані (Азові) в гирлі Дону. Торгові компанії та асоціації наймали кораблі, які групувалися у флотилії і здійснювали щорічні експедиції по сталих маршрутах.

Республіки утримували колоніальну адміністрацію та нечисленні гарнізони. Патриції обох республік поступово стали володарями невеликих островів та колоній на цих шляхах. Піза, Флоренція, Амальфі та інші міста, втрачаючи позиції у Середземномор'ї, звертали свою увагу на європейський континент. Філії їх банків почали з'являтися навіть у Англії та Португалії. Сієнські банки Толомеї, Скотті, Пікко-

ломіні та Буонсінйорі відкрили свої представництва при імператорському та французькому дворах, на шампанських та фламандських ярмарках. Виступаючи кредиторами королівського двору, вони добивалися різноманітних пільг та привілеїв. Бухгалтерія поступово стала серйозним і необхідним фахом.

Депо інша структура суспільства панувала на півдні, де державно-чиновницький апарат намагався контролювати діяльність міст, але їх вигідне розташування і контакти з мусульманським світом дозволяли процвітати і цим містам.

Міста, руйнуючи феодалну армію і сам феодалний лад, знаходили йому заміну в організації найманих професійних команд (*кондоті*), очолених *кондотьєрами*. Видатним кондотьєрам Коллеоні чи Гаттамелатті встановлювалися пам'ятники. До Італії потяглися німецькі і, навіть, англійські найманці та кондотьєри (Джон Хоквуд, наприклад). Деякі з них, подібно до Вісконті, де Ла Скала чи Сфорца захопили владу в комунах, узаконюючи її отриманням від імператора (перейшовши в стан гібеллінів) титулу маркграфа чи герцога.

§ 2. Королівство обох Сицилій. Всього південь Італії залишався об'єднаний норманською династією в рамках **королівства Обою Сицилій**, яке номінально вважалося папським леном. Гогенштауфени завдяки династичному шлюбу буквально “видерли” у пап цю державу, перетворивши на свій домен. По смерті Фрідріха II королівство перейшло до його сина Конрада IV, який перебував у Німеччині. Фактичним правителем залишився бастард Фрідріха II – енергійний і сміливий лицар, поет і красень Манфред, якому було ледве 18 років.

Обидва брати були змушені вести боротьбу проти папи **Іннокентія IV (1243–1254)**. Конрад IV переміг у цій боротьбі і у **жовтні 1253 р.** урочисто вступив у Неаполь, але невдовзі помер, залишивши 2-річного Конрадіна. Папа відразу ж висунув претендента на сицилійський трон – Карла, герцога д'Анжу, якому була забезпечена підтримка брата короля Франції Людовика IX. В цих умовах італійські гібелліни з мусульманськими та германськими баронами проголосили у **1258 р.** королем

Сицилії Манфреда. **Карл Анжуйський** був коронований в Римі папою **Климентом IV (1265–1268)**, якому склав васальну присягу у 1265 р.

Вирішальна битва між гвельфами, яких очолював Карл Анжуйський, та гібеллінами, очоленими Манфредом, відбулася в долині Беневенто (**22 лютого 1266 р.**). Манфред повів в атаку броньований німецький клин і ледь не прорвав центр противника. Але Карл, який спостерігав за битвою зі сторони, вчасно контратакував резервом у фланг. Мужній Манфред загинув на полі бою. Переможець жорстоко розправився з його сім'єю.

Восени 1267 р. 15-річний Конрадин перейшов через Альпи. Гібелліни поповнили його ряди і він вступив в Рим, де був коронований імператором (1268 р.). **23 серпня 1268 р.** біля м. **Тальякоццо** на березі озера Фучіно Конрадин атакував війська Карла. Німці знову добилися переваги і вже переслідували розгромлені основні сили противника, коли той ввів свої резерви. Конрадин врятувався втечею, але був незабаром виданий і скінчив на ешафоті разом зі своїми прихильниками.

Честолюбний і енергійний король Карл планував не тільки об'єднання Італії, але і реставрацію Римської імперії (після падіння Латинської імперії у Константинополі у 1261 р. до нього перейшли права на імператорську корону). Він був призначений папою імперським вікарієм у Тоскані, ряд ломбардських міст визнали його своїм сюзереном. Карл переніс столицю з Палермо до Неаполя і підтримав верхівку міст (*седжі*) у її боротьбі із знаттю.

Участь у хрестовому поході 1270 р. дозволила йому добитися вигідних умов торгівлі у Тунісі. Але величезні позики не давали розвернутися. Венеційці отримали вигідні бази для свого флоту в Апулії, флорентійські банкіри Фрескобальді, Барді, Перуцці і Бонакcorso не тільки відкривали свої філії у містах королівства, але й добилися права безмитної торгівлі і впливали на життя двору. Флорентійці витіснили місцевих торговців. У самому Неаполі зійшла зірка спритного Бартоломео Аччайуолі, який від продажу пир'я для дамських капелюшків та біжутерії дійшов до становища при дворі та герцозького титулу.

Надії сицилійських баронів були пов'язані з королем Арагону **Педро**, одруженим з дочкою Манфреда. Повстання очолили сицилійський лікар гібеллін **Джованні да Прочіда** та талановитий морський офіцер з Калабрії **Руджеро Лорія**. Сигналом послужила спроба французького солдата звалтувати дівчину в Палермо. "*Сицилійська вечірня*" (**21 березня 1282 р.**) закінчилася повним винищенням французького гарнізону. Дослідники вважають це повстання першою демонстрацією дій сицилійської каморри (мафії). **30 липня 1282 р.** Педро Арагонський висадився у Сицилії, гарантував населенню давні права і прийняв королівську корону (**1282–1285**).

У **1285 р.** Сицилія відділилася і від Арагону. По смерті Педро престол перейшов його молодшому синові **Джакомо (1285–1295)**, тоді як старший залишився в Арагоні. Війна Сицилійського королівства проти анжуйців тривала до **1302 р.**, коли за миром в **Кальтабелотте** Сицилія визнавалася за Арагонською династією, але повинна була повернутися до анжуйців через шлюб короля **Федеріко (1296–1337)** та дочки неаполітанського короля Карла II.

Незважаючи на те, що енергійного і розумного Федеріко на сицилійському престолі змінили слабкий і безталанний син **Педро II (1337–1342)** та зовсім юний внук **Луїджі (1342–1355)**, спроба повернути Сицилію не дала результатів. Врешті король Сицилії **Мартин I (1392–1409)** помер раніше свого батька арагонського короля, також Мартина I, який успадкував за ним це королівство (як Мартин II) і приєднав знову до Арагону, з яким Сицилія ввійшла до Іспанії (після об'єднання Кастилії та Арагону 1479 р.).

§ 3. Неаполітанське королівство. Карл Анжуйський взяв новий кредит у Аччайуолі (15 тис. унцій), а його син і спадкоємець **Карл II** зібрав при допомозі Франції та Угорщини величезну по тих часах армію (22 тис. латників і 60 тис. піхоти) та флот (200 кораблів). Папа **Мартин IV (1281–1285)** відлучив короля Арагону від церкви. Але Сицилія була безповоротно втрачена. **Руджеро Лорія**, який командував сицилійсько-арагонським флотом, розгромив неаполітанський флот (**3 червня**

1283 р.). Карл II потрапив в полон наступного року при новій спробі повернути Сицилію і три роки провів у в'язниці в Палермо.

Мир у Кальтабелотте (1302 р.), за яким Сицилія визнавалася за Арагонською династією, але повинна була повернутися до анжуйців через шлюб короля Карла II, лише на час стивив протиріччя. Анжуйці кинули всі свої зусилля на здобуття угорського престолу після припинення династії Арпадів. Старший син Карла II і Марії Арпад Карл Мартелл ще у 1290 р. виступив з претензіями на цей престол, але лише його син Карл Роберт до 1315 р. зумів закріпитися на угорському престолі. На початку він закріпив свої претензії союзом з королем Галицько-Волинської держави Юрієм I Львовичем (внуком короля Бели IV по материнській лінії) через шлюб з його сестрою Марією.

Наступник Карла II неаполітанський король **Роберт (1309–1343)** безрезультатно намагався реалізувати грандіозні плани діда, збираючи для початку залишки Латинської імперії, з яких йому дісталася частина Балканського півострова. Шлюбами з Іолантою Арагонською та Санчою Майоркською він пробував повернути Сицилію. Від папи Іоанна XXII (1316–1334) він отримав пост вікарія Папської області (папи перебували в Авіньйоні). Близький соратник короля Роберта Аччайуоло Аччайуолі, призначений у 1343 р. королівським вікарієм у Прато, витіснив і довів до банкрутства своїх флорентійських партнерів – банки Барді і Перуцці. Його син Нікколо отримав герцогство Корінф, звідки його нащадки захопили давні Афіни і, як герцоги Афінські, правили в цій частині Греції до 1462 р.

Після невдалих спроб повернути Сицилію розчарований і старіючий Роберт повільно згасав, втративши єдиного сина Карла у 1328 р. (атмосферу неаполітанського двору того часу блискуче передав Бокаччо у своїй “Ф’ямметті”).

Неаполітанський престол успадкувала Джованна I (1343–1381), племінниця короля Роберта, яку у 1333 р. у 7-річному віці одружили з сином угорського короля Карла Роберта також 7-річним принцом Андрієм. Двір королеви Джованни не-

вдовзі став нагадувати дім розпусти. Андрія вбили у власній постелі (1345 р.), після чого неаполітанський натовп з вигукami “Смерть королеві блудниці!” обступив мури королівського замку. Джованна мусила видати кількох прибічників.

Невдовзі угорський король Людовик зайняв Неаполь, мстячи за смерть свого брата (1348 р.). Королева та її коханець герцог Енріко Аччайуолі заклали корону, продали папі Авіньйон (спадкове володіння Анжуйської династії), врешті Джованна стала дружиною свого родича Луїджі, герцога Тарентського, і за 300 тис. флоринів відкупилася від угорського короля (1352 р.), який тепер боровся за Галицьку та Польську спадщину.

По смерті Луїджі Тарентського Джованна I вийшла заміж за спадкоємця престолу Майорки Джакомо (1362 р.), але не-

Учелло. Пам'ятник кондотьєру Джованні Акуто (Джону Хоквуду)

вдовзі прогнала його. Двір неаполітанської королеви того часу описаний шведською черницею, знаменитою св.Бригіттою, яка зупинялася в Неаполі проїздом. Її вразили розмальовані лиця і химерні фасони одягу неаполітанської знаті. *"Вони є дикими звірами за пихатістю, за ненаситною жадібністю, за похоттю, яка їх спалює"*. У 1376 р. Джованна вчетверте вийшла заміж за кондотьєра герцога Отто фон Брауншвейга. Людовик, король Угорщини, Польщі, Галичини і Володимирії, підтримав Карла, герцога Дураццо і противника Джованни. Карл оточив замок Джованни в Неаполі. Королева Джованна здалася і через кілька днів була задушена у в'язниці.

Карл III (1381–1386) був змушений відстоювати свою корону від французького претендента Людовика Анжуйського, якому Джованна заповіла королівство. Завдяки своїй розумній дружині Маргариті, яка зуміла з допомогою Флоренції найняти вдалих кондотьєрів (Джон Хоквуд, Альберіко да Барбіано), ця боротьба була виграна. Карл III навіть опанував угорський престол, але невдовзі загинув.

Королеві вдалося в драматичних колізіях утримати престол для сина **Владислава (1386–1414)**, який народився у 1377 р. У 1388 р. під тиском знаті королева змушена була піти на відміну податків на сіль і вино (які складали основу її військового бюджету) та обмеження влади запровадженням *"Ради восьми"*. В результаті напруженої боротьби проти папи, неаполітанської знаті і її лідера Томмазо Сансеверіно (щоби сподобатись плебсу, він взагалі відмінив всі податки), королеві вдалося до 1393 р. вибороти престол для сина (королівська резиденція після втрати Неаполя перемістилася в Гаету). З допомогою кондотьєра Альберіко да Барбіано Владислав допоміг папі **Боніфацію IX (1389–1404)** і взяв в облогу Неаполь, зайнятий французами (1395 р.).

Після повторної невдалої облоги (1396 р.) йому вдалося оволодіти столицею аж 7 липня 1399 р., а до 1400 р. очистити все королівство. У 1402 р., одружившись з дочкою короля Кіпру Марією де Лузіньян, король поправив зовсім розорені фінанси держави. Поступово він повернув свої позиції в Греції та Центральній Італії (допоміг-

ши папі **Іннокентію VII (1404–1406)**), а у 1406–1407 рр. приєднав потужне герцогство Тарент, закріпивши це придбання шлюбом з вдовою герцога Раймондо Орсіні – Марією д'Енгієн.

Повернення пап з авіньйонського пону до Рима змусило його відмовитися від ряду володінь в Центральній Італії, в т. ч. фортеці Кортони (1411–1413 рр.). Не змирившись з цим, він продовжив боротьбу, напштовхнувшись на опір центральноіталійських комун, очолених Флоренцією.

Папа підтримав імператора Сигізмунда I Люксембурга, який успадкував і угорську корону. Владиславу вдалося здобути Рим (14 березня 1414 р.), а пізніше і ключ від Тоскани – замок Орвієто (4 травня 1414 р.).

Передчуваючи смерть, він погодився на мир із Флоренцією, яким гарантував і незалежність Болоньї (22 червня 1414 р.). Король помер у серпні 1414 р., залишивши престол своїй сестрі Джованні II.

Недалека, вже немолода і не дуже красива, 45-річна **Джованна II (1414–1435)** знайшла опору у молодому лицарі **Пандольфелло Алопо**. Останній звернувся до кондотьєра Муціо Атендоло Сфорца і вирішив розділити владу з тим. Дуже швидко Джованна II втратила все, що з таким зусиллям було зібрано матір'ю і братом. Боротьба фаворитів закінчилася зверненням до короля Арагону **Альфонсо V**, який володіючи Сицилією, Сардинією і Корсікою, був готовий приєднати і Неаполь. У 1421 р. королева усиновила його та оголосила спадкоємцем. Розгорнулася війна між військами Неаполя та Арагону, очоленими кондотьєром Браччо да Монтоне, призначеним коннетаблем королівства, та військами анжуйців та папи, очоленими колишнім коннетаблем Муціо Сфорца. У 1423 р. Джованна II розірвала союз з Арагоном і усиновила Людовика III д'Анжу. Тепер Сфорца знову очолив неаполітанско-французькі війська, а да Монтоне – арагонські. Муціо Сфорца втопився при переправі через Пескару (4 січня 1424 р.), а його син Франческо під Аквилою розбив батькового суперника (2 червня 1424 р.), який помер від ран. По смерті Людовика III спадкоємцем неаполітанського престолу став його молодший брат герцог Рене д'Анжу.

Кастель Нуово. Фортеця неаполітанських королів (XIII-XIV ст.)

Поет і художник **Рене (1435–1442)**, ставши королем Неаполя, продовжував перебувати в полоні у Бургундії, а його дружина Ізабелла за допомоги міланського герцога Філіпо Марії Вісконті та Генуї повела боротьбу проти арагонського короля Альфонсо V. У битві біля острова **Понца (5 серпня 1435 р.)** майже весь арагонський флот з королем потрапив до рук генуезців. Але в полоні король Арагону зумів домовитися з герцогом Мілана, розділивши сфери впливу в Італії. З Гаєти арагонці тривожили Неаполь, куди, нарешті, у 1437 р. прибув король Рене.

З 1439 р. війна схилялася на користь арагонців і Альфонсо V здобув Неаполь (12 червня 1442 р.). Справивши тріумф на зразок давньоримських (26 лютого 1443 р.), він став і неаполітанським королем під іменем **Альфонса I (1442–1458)**. Він прикрасив свій двір візантійськими вченими-емігрантами і повів війну з Генуєю за гегемонією в Західному Середземномор'ї. Альфонс I загинув під час облоги цього міста (27 червня 1458 р.), залишивши неаполітанський престол бастардові **Фердінанду I (1458–1496)**.

Папа **Калікст III (1455–1458)** не визнавав Фердінанда I законним спадкоємцем, нагадавши про належність Неаполя до святого престолу. Свої претензії оголо-

сив і Жан д'Анжу, герцог Калабрії, поставлений правителем Генуї з її потужним флотом. Поступившись папі Беневентом та Терраціною і склавши васальну присягу (1459 р.), Фердінанд I добився визнання від папи **Пія II (1458–1464)**. Він зумів знайти спільну мову як з баронами, так і з містами (зменшивши податки).

Незважаючи на страшну поразку при Сарно (1460 р.), після якої король повернувся до Неаполя лише з 20 лицарями, він зумів зберегти престол. Папа і герцог Мілана Франческо Сфорца уклали з ним союз і заклали з Албанії йому на допомогу князя Скандербега. Жан Калабрійський зазнав поразки поблизу Трої (1462 р.) і Фердінанд I зміг розправитися з баронами, які його зрадили.

Після цього, нарешті утвердившись на престолі, він зайнявся реформуванням судочинства та ліквідацією залишків феодалізму, завів книгодрукування, дбав про розвиток промисловості і торгівлі, виступав меценатом і покровителем літераторів та митців. У 1480 р. турки здобули Отранто, перебивши при цьому більшу частину населення, але Фердінандові I вдалося повернути це важливе місто вже *наступного* року.

§ 4. Папська область і дрібні сеньйорії. Римська комуна також *домагала-*

ся права самоврядування і звільнення від сюзеренітету пап і, особливо, послаблення впливу баронів (серед яких наймогутнішими були дві родини суперників Колонна і Орсіні). При цьому комуна часто дотримувалася гіббелінської орієнтації, тоді як її сюзерен був главою гвельфів.

З початку XIII ст. римську комуна очолював сенатор. Зайнявши цей пост у 1252 р., гібеллін **Бранкалеоне д'Андола** провів ряд реформ, утворив *Малу* і *Велику ради*, а, що найголовніше, повів рішучу боротьбу з баронами, руйнуючи вежі-донжони їх замків, які кільцем оточили давній Рим. Він раптово помер у 1258 р., так і не довівши Рим до рівня самоврядних міст. Головною причиною тут була відсутність потужних торговельно-ремісничих корпорацій. Рим залишався містом кліриків, князів церкви і папських баронів, їх челяді та збройних дружин, повій та корчмарів.

Швидка зміна пап на престолах, переважно з огляду на вік, і боротьба кардиналів за папський престол змусили у 1274 р. папу **Григорія X (1271–1276)** прийняти закон про вибори папи. Не пізніше 10 днів по смерті папи кардинали мали зібратися в одній із зал палацу, де жив покійний, всі входили до зали замурувалися, кардинали (кожен не більше, ніж з одним слугою) мали отримувати через невеликий отвір їжу (при відсутності результатів за перші три дні в наступні п'ять їжа обмежувалася до однієї миски двічі на день, після чого їх мали переводити на хліб і вино, а далі на хліб і воду).

Одним з перших курйозів цього закону було обрання папою кардиналами (які вже не мали сил боротися далі) пустельника Петра з гори Мурроне під ім'ям **Целестина V (1294)**. Ставши главою церкви, він не зміг зорієнтуватися у складній політичній ситуації, перетворився на іграшку в руках короля Карла II, який заманив його в Неаполь, і врешті, будучи людиною простою і абсолютно чесною, сам зрікся престолу.

Папи потребували баронів і їхніх військ у боротьбі з імператорами, а також в боротьбі за збереження як свого лену Королівства Обох Сицилій. Разом з тим вони самі боролися зі своїми баронами не менш енергійно, ніж з імператором або непокір-

ними сицилійськими королями. У 1297 р. папа **Боніфацій VIII (1294–1303)** організував хрестовий похід проти своїх баронів Колонна, здобув і зруйнував їх родовий замок Палестрину (1298 р.) і змусив всіх Колонна покинути Папську область. Останні відразу ж опинилися поряд з головним ворогом папи французьким королем Філіпом IV Красивим. Все закінчилося приниженням папи в Ананьї (де його вдарив по обличчю канцлер французького короля Ногаре у присутності Шарра Колонна) та смертю понтифіка (1303 р.).

Вже папа **Климент V (1305–1314)**, покірний ставленик короля Франції, переніс папську резиденцію з Риму спочатку у Ліон, звідти у Бордо, а потім у Авіньйон (формально володіння Анжуйської династії, а фактично підконтрольна королю Франції територія). За умови відсутності папи тимчасові його вікарії не могли утримати Папську область у належному порядку, яку почали розтягати дрібні сеньйорії.

Підняли голову барони і кондотьери. Торгово-реміснича **Болонья** стала центром жорстокої боротьби *грандів* з *пополанами*. У **Мантуї** до влади прийшли лідери посполанів Гонзага. Луїджі I Гонза-

Церква Сант Андреа в Мантуї (1410). Інтер'єр

га у 1328 р. став сеньйором Мантуї з титулом *спадкового народного капітана*, з 1330 р. Гонзаги стали імперськими вікаріями. **Джан Франческо II Гонзага (1394–1444)** від імператора Сигізмунда I Люксембурга отримав титул маркіза (1432 р.). З 1530 р. Гонзаги стали герцогами і володіли Мантуєю аж до 1708 р.

У **Феррарі** сформували своє князівство маркграфі д'Есте. У 1330 р. вони були сеньйорами Модени і Реджо та папськими вікаріями у Феррарі. З 1352 р. вони вже правили як спадкові володарі. **Нікколо II (1352–1388)** у 1361 р. став маркізом Феррари, а **Леонелло (1441–1450)** – герцогом (1450 р.). Його брат **Борзо (1450–1471)** приєднав до цього титулу титул герцога Модени і Реджо (1452 р.). Двір д'Есте став одним з найбільш блискучих дворів навіть у Італії, де правителі намагалися перегнати один одного за кількістю вчених, поетів і художників у своєму оточенні.

Родина графів Монтефельтро, які володіли маленьким гірським **Урбіно**, починаючи з шостою графа **Антоніо (1377–1403)**, стала швидко розширювати свої володіння. Гвідо Антоніо да Монтефельтро (1403–1443) отримав у 1404 р. звання папського вікарія, а його син **Одд Антоніо (1443–1444)** – титул герцога (1443 р.). Урбіно стало невеликою державою, яка переживала розквіт за часів герцога **Федеріко III (1444–1482)**.

Ріміні, також у Папській області, з середини XIV ст. стало сеньйорією сім'ї Малатести, які традиційно підтримували гвельфів. **Карло Малатеста (1364–1429)** перетворив цю державу на сильну централізовану деспотію і активно підтримував римських пап проти авіньйонських. Найбільшого злету їх держава зазнала за **Сигізмунда (Сіджізмондо) Малатести (1432–1468)**. Малатеста розширили свою державу, приєднавши Чезену, Пезаро, Фано і Фоссомброне. Вони як кондотьєри брали участь у війнах того часу переважно на стороні Мілана, поки Чезаре Борджія з

Замок Скалігерів. (XIII ст.)

папськими військами не зайняв їх володіння (1500 р.). Тоді останній з них **Пандольфо II** продав Ріміні Венеції (1503 р.).

Дрібні тирані і їхні родини опанували мало не всі більші міста області. Їх території лише формально перебували у складі Папської області.

Риму папа Климент V сам запропонував обирати собі сенатора або капітана народу *“і будь-яку іншу владу за вашим бажанням”*. Але суперництво Франческо Орсіні і Шарра Колонна не дало вічному місту використати цей шанс. Зрештою сенатором Рима став знаменитий кондотьєр **Каструччо Кастрані (1281–1328)**. Виходець з дрібної знаті з околиць Лукки, він дотримувався традиційної гібеллінської орієнтації, через що мусив покинути рідне місто. Перебував на військовій службі у Англії та Франції. Коли гібелліни повернули собі владу у Лукці, він повернувся як кондотьєр, невдовзі очолив міську владу і об'єднався з сеньйором Пізи Угучіоне де ла Фаджуола для боротьби з гвельфа-

ми. Угуччоне виявився підступним союзником, він пограбував Лукку, а Кастракані захопив в полон. Але лукканці визволили свого кондотьєра і знову поставили на чолі комуни. Розгромивши флорентійців при Альтопапіо (1325 р.), Кастракані став тираном міста. Допмагаючи імператору Людвігові IV Баварському під час його римського походу (1327 р.), він отримав від імператора герцогський титул і Лукку як спадковий лен. Тоді ж він був призначений сенатором Рима. Але створене ним об'єднання швидко розпалося. Вже через рік після його смерті його юні діти були вбиті, а родичі сховалися в Урбіно. Герцогство Лукка перестало існувати.

У Вероні у 1262 р. владу захопив подеста Мастіно де Ла Скала. **Скалігери** (як називали де Ла Скала) швидко “зібрали” потужне князівство, яке у 1311 р. по смерті Альберта де Ла Скала перейшло до **Кан Гранде** (буквально “Великий пес”) де **Ла Скала (1311–1329)**. Останній приєднав до Верони Віченцу, Фельтре і Падую та став загрозувати Венеції, Мілану та Флоренції. Його племінник **Мастіно II (1329–1351)**, зіткнувшись з коаліцією Венеції, Флоренції, Мілана та Феррари, був розбитий у 1339 р. і визнав залежність від Венеції та частково Мілана. Верона по його смерті перетворилася на провінцію Венеції.

Повернути Риму часи республіки пробував римлянин **Кола ді Рієнцо (1313–1354)**, який навіть прийняв титул трибуна і організував народне ополчення (кожен з 13 районів Риму мав виставити 100 піших і 25 кінних воїнів). Йому вдалося перемогти могутніх Колонна (1347 р.), але він не скористався своєю перемогою, не зумів

вистояти перед натиском баронів, покинув Рим (1348 р.), щоби повернутися з папським кондотьєром фра Монреале у 1354 р. в ролі вірного папського адміністратора і загинути від рук повсталого плебсу.

Франція, зазнаючи поразок у Столітній війні, вже не здатна була утримати пап в Авіньйоні, а останні не могли не відчувати загрозу повної втрати італійських володінь. Врешті знаменита проповідниця Катерина з Сієни, яку ще за життя шанували як святу, звернулася до папи з проханням повернутися до Рима. Папа **Григорій XI (1370–1378)** наважився і 17 січня 1377 р. невелике папське військо триумфально повернуло понтифікат у “вічне місто”. По його смерті у 1378 р. прихильники Франції під тиском Карла V, обирали папою Роберта Женевського (**Климента VII**). Їх противники підтримали архієпископа Барі Бартоломео Пріньяно (**Урбана VI**). Почалася схизма або “Великий розкол”, коли боротьбу між собою повели римські та авіньйонські папи, до яких пізніше приєдналися папи, обрані на Пізанському соборі. Ця боротьба тривала майже до середини XV ст. Папи відновили контроль над своєю областю, але значна частина їх колишніх володінь залишилася у складі дрібних сеньйорій, які були фактично незалежними.

Статуя правителя Верони Кан Гранде де Ла Скала. Верона

Після “великого розколу” найбільш видним папою був Еней-Сільвій Пікколоміні – **Пій II (1458–1464)**. Гуманіст, блискучий поет (в молодості він писав поезії легкого та еротичного змісту, в зрілі роки – релігійного), ритор, філософ та історик (автор історії Австрії, Чехії, Священної Римської імперії, незаконч-

ної загальної історії, географічних оглядів Європи та Азії), він починав як юрист з Сієни, який сформувався у Флоренції, довгий час працював в установах Базельського собору і лише у 1445 р. перейшов на бік папи Євгенія IV. Приймавши духовний сан, він став єпископом (1447 р.), кардиналом (1456 р.), нунцієм Угорщини, Чехії, Моравії і Сілезії (1462 р.) та був обраний папою. Вся його діяльність була спрямована на ліквідацію самостійності французької та німецької церков, відновлення Папської області. Він мріяв організувати загальноєвропейський похід проти турків, скликаючи собор у Мантуї, куди запросив світських володарів, переконував султана **Мехмеда II Фатіха (1444–1446, 1451–1481)** перейти в християнство в обмін на імператорську корону. Нарешті сам виступив в похід і помер в Анконі, очікуючи підходу флоту.

Під кінець XV ст. папи зберегли за собою тільки Рим з незначною частиною колишніх володінь Папської області, більшість території якої залишилася дрібними сеньйоріями, володарі яких формально залишалися папськими васалами, а фактично були незалежними.

§ 5. Флоренція. З 1115 р. місто з окру-

гою стало *незалежною комуною*. У 1138 р. було встановлене виборне управління на чолі з **консулами** та **Радою**, склад якої налічував від 100 до 150 членів, в окремих випадках скликалися **народні збори**. Місто повело рішучу боротьбу з феодальною округою – **контадо**, яка заважала розвитку торгівлі. Міські війська оточували замки “капітанів” і після захоплення руйнували і заорювали. До кінця XII ст. замки були знесені, а гранди насильно переселені до міста. Тут вони знову будували укріплені палаци замкового типу, тому італійські міста цього періоду були дивним видовищем – маса дерев’яних хатин і подекуди як гриби високі вежі фортечних палаців родовитих кланів. Такі клани об’єднувалися з собі подібними, утворюючи клятвенні союзи з 10–40 чол., з метою контролювати той чи інший район міста. Доступ у вежі був суворо обмежений для членів союзу, які іноді споруджували підземні переходи, що з’єднували їхні будинки з вежами. Вежі (окремі з них сягали 80 м і вище) посеред міста були звичним явищем не лише для Флоренції (станом на 1180 р. їх тут було близько 100), а й для інших міст. В містечку Сан-Джиміньяно, що між Сієною та Фло-

Панорама Флоренції

ренцією, збереглося 40 з 72 таких веж, які і тепер знаходяться у чудовому стані. Їх видно на цілу Тосканську долину.

В самому місті з перемінним успіхом тривала боротьба між грандами та попланами. Групи сімейних кланів грандів часом перетворювали окремі квартали міст на військові зони, які конкурували між собою, при чому нерідко доходило до громадянських військових конфліктів і кривавої помсти (як Капулетті і Монтеккі у Вероні). Різні райони міста культивували свої особливості, і якщо вірити Данте, навіть особливу манеру говорити. Гранди змагалися між собою у вишуканості палаців-фортець, одягу, кількості озброєної охорони тощо.

Гранди у 1207 р. добилися встановлення посади *подеста* (іт. *podesta*, з лат. *potestas* – влада, панування) як верховного магістра (керівника виконавчої влади). Він ставився терміном на один рік, цю магістратуру займав “іноземець” (як правило нобіль з іншого міста). Подеста виконував

Сієна. Площа дель Кампо з Палаццо Публіко (XIII ст.)

судово-поліційну функцію, він головував у міських радах, однак жодних законодавчих прав не мав. По завершенні терміну подеста звітував перед комунією про зроблене. З введенням цієї посади влада консулів звелася до головування в Раді.

У XIII ст. більшість попланів Флоренції за політичними переконаннями були *гвельфами*. Їхня перемога у 1250 р. народила першу з-поміж італійських міст народну *конституцію*, за якою поплани отримали особливу організацію на чолі з *капітаном народу* (*capitano del popolo*) [який (як і подеста) був обов'язково чужинцем, обирався терміном на 1 рік і очолював народне ополчення] та *Радою 12 старійшин*. За прикладом попланської перемоги у Флоренції полум'ям попланських бунтів вже невдовзі були охоплені більшість комун Італії. Боротьба була жорстокою, часто нобілів вбивали, а їхнє майно конфіскували.

Рівночасно високими темпами йшов економічний підйом Флоренції. Нагромаджені місцевими міняйлами гроші дозволили тосканцям розгорнути систему банків (купці здавали свої золоті та срібні гроші у банківські контори в ярмаркових містах Франції чи Англії, а потім отримували їх назад у конторах тосканських банків, це позбавляло їх ризику перевезення коштів небезпечними дорогами і збагачувало банки). Завоювання флорентійськими

Палаццо Строчці у Флоренції (1489-1536)

банкірами позицій на міжнародних ринках і при дворах потужних правителів, кредиторами яких вони виступали, дозволило Флоренції з 1252 р. почати карбувати золоту монету – флорин.

У 1282 р. в місті було встановлено **пріорат** (пополанський уряд, в основному з числа “жирних”), в якому поступово зосередилася вся влада. У 1289 р. були повністю скасовані всі види залежності в контадо. Усе населення республіки-комуні стало її громадянами. У 1293 р. пополани добилися остаточної перемоги, прийнявши конституцію “Встановлення Справедливості”, за якою позбавили грандів права участі в політичному житті комуні (гранд міг згодом набути політичні права, вступивши до одного із флорентійських цехів), за злочини проти пополанів встановлювалася смертна кара. Не бути членом цеху стало синонімом не бути громадянином міста. Цікаво, що творець цієї конституції **Джанно делла Белла** незабаром був відправлений у вигнання, бо його радикальна програма налякала міську верхівку. Частина високих веж у палацах грандів була знесена. Тепер майже всі вони ввійшли до партії гвельфів, яку очолили три капітани (всі з грандів).

Ці зміни призвели до поділу партії гвельфів на “білих” (пополани; очолював рід Черкі) та “чорних” (гранди; очолював рід Донаті). У 1301 р. “білі” (в їх числі і знаменитий поет Данте Аліг’єрі) були прогнані. Вони навіть захоплено вітали імператора Генріха VII, але останній раптово помер біля воріт міста (24 серпня 1313 р.). Імперський вікарій **Угуччоне де ла Фаджола**, отримавши допомогу від неаполітанського короля Роберта, став загрожувати місту (захопивши владу у Пізі та Луцці, він хотів приєднати і Флоренцію). Флорентійське військо зазнало нищівної поразки під стінами замку **Монтекатіні** (29 серпня 1315 р.). На щастя Флоренції Угуччоне був скинений Каструччо Кастракані, який також загрожував безпеці комуні.

Тоді старші цехи, представники яких очолювали пополанів і фактично захопили

Палаццо Векіо на площі Сеньйорії у Флоренції (XIII ст.)

політичну владу, пішли на чергові реформи. Повернулися “білі”. Було збережено інститут партії гвельфів, додавши до нього трьох капітанів від пополанів (1323 р.). Тоді ж відновлено у новій якості *Раду 12 старійшин*, яку обирали на шість місяців з пополанських представників районів. Без рішення Ради не можна було збирати збори, призначати податки чи надавати комусь повноваження. Пріорат, як виконавчий орган, що складався з *гонфалоньєра* (“прапононосця”) *справедливості* та 7 пріорів обиралися на 2 місяці за жеребом (з числа внесених до списків осіб) з розрахунку на 3,5 роки (в списки вносилися особи, які не були пріорами протягом останніх семи років). Списки формувалися пріоратом, в них можна було включати лише пополанів.

Ці заходи дещо зменшили протистояння різних політичних сил. Флоренція найняла іспанського кондотьєра Раймонда да Кардона, який дав бій військам Каструччо Кастракані під стінами замку Альтопапо (23 вересня 1325 р.), під час якого флорентійські гранди, які складали ударну силу війська, зрадили і пропустили ворога. До руки Каструччо Кастракані потрапили *кароччо* – підвода із знаменами і сам Раймондо да Кардона з двома племінниками. Переможець обложив саме місто і страшно спустошив його округу. Флоренція запросила допомоги у Неаполя і прийняла принца Карла, але коли до міста стало наближатися військо імператора Людовика IV Віттельсбах, принц втік у Неаполь, де роз-

тринькав мільйон флорентійських флоринів, так нічим і не допомігши республіці. Допомогла раптова смерть герцога Лукки Каструччо Кастракані (3 вересня 1328 р.).

Після цього у місті знову була проведена реформа щодо впорядкування списків осіб, які підлягали виборам на урядові посади. Число рад скоротили до двох: *Раду капітана та Раду подеста*. У 1335 р. ввели посаду "*капітана безпеки та охоронця миру*" (*capitano di guardia e conservatore di pace*), на яку обирали немісцевого нобіля, в розпорядженні якого був значний озброєний загін, при допомозі якого він мав навести порядок у випадку загрози громадянської війни. Цю посаду ліквідували вже через рік, але відновили у 1341 р. під назвою *барджелло*.

Населення самої Флоренції в цей період сягало 90 тис., округи – ще 80 тис. Річні доходи міста сягали 300 тис. золотих флоринів. У місті 8–10 тис. дітей вчилися у початкових школах, більше тисячі – в середніх і 500–600 у чотирьох вищих школах. У Флоренції було 110 церков і 29 монастирів (24 жіночі), 30 госпіталів мали більше тисячі місць. Територія республіки сильно розширилася із приєднанням Пістоїї (1331 р.), Ареццо (1337 р.), Прато (1350 р.), Вольтерри (1361 р.). У 1341 р. Мастино де Ла Скала за 250 тис. золотих флоринів запропонував продати Лукку. Але Піза, побоюючись за власну безпеку, силою захопила це місто. Тривала війна з Пізою результатів не принесла.

Банкрутство потужних банків Барді та Перуцці та затяжна війна проти Пізи знову привели Флоренцію на межу катастрофи. Цим скористався авантюрист афінський герцог **Готье де Брієнн**, призначений спочатку на посаду барджелло, а потім командувача військ комуни, який при допомозі грандів, представників молодших цехів та люмпену, добився проголошення себе сеньйором (**8 вересня 1342 р.**).

Повстання пополанів, очолене Медічі та Донаті, повалило владу герцога вже **26 липня 1343 р.** Місто охопила внутрішня боротьба, піком якої був перший страйк на підтримку чесальника шерсті **Чуто Брандіні**, заарештованого за вимогу підвищення платні та спроби організації найманих робітників (1345 р.). Чуто Брандіні був по-

вішений за рішенням капітана, боротьба поступово стихла. Флоренція відновила свої володіння, купила у Сієни невелику гавань Таламоне і заборонила своїм громадянам возити товари через Пізу.

Конфлікт з легатом папи Григорія XI призвів до війни з Римом, військо якого очолював знаменитий кондотьер Джон Хоквуд (1375 р.). Флоренція утворила для ведення війни *Комісію восьми* (один гранд, 6 представників старших цехів і один від інших цехів), вступила в коаліцію з Сієною, Пізою та Луккою. Комісія викликала ненависть більшості громадян, чим скористався обраний гонфальньєром справедливості **Сільвестро Медічі**.

За його потурання спалахнув потужний **бунт "чомпі" (червень–серпень 1378 р.)**. "Чомпі" були найманими робітниками, які виконували важку роботу – промивали вовну у річковій воді, а також сушили, чесали і пропарювали шерсть. Оскільки їх у Флоренції було 10 тис. (третина усіх найманих працівників флорентійських майстерень), чомпі були потужною суспільною силою. Вони вимагали підвищити на 50 % заробітню платню, а також ввести представника чомпі до міського уряду. За сигналом дзвону **20 червня 1378 р.** бунтівники оточили палац Сеньйорії, а згодом спалили будівлю цеху "Лана" (одного із "старших цехів"). Чомпі обрали власний уряд на чолі з **Мікеле ді Ландо**, в минулому чесальника вовни, який згодом їх зрадив. Налякані цими подіями "старші" цехи дали згоду на створення трьох нових окремих цехів – чомпі, кравців і фарбувальників. Однак після короткотривалого успіху бунт було придушено. "Жирні" мобілізували сили, підкупили ремісників інших цехів. Ді Ландо зібрав на площі Сеньйорії ополчення цехів, чомпі прогнали битву на вулицях міста, були вигнані з міста, а їх цех розпущено. У 1382 р. під час чергового бунту дрібних ремісників були ліквідовані і два інших новостворених цехи.

Банкірські дома Альбіцці та Медічі в цих умовах повели боротьбу за владу. Спочатку успіх був на стороні перших, завдяки енергійному **Мазо дельї Альбіцці**. Вони очолили уряд республіки (**1382–1434**) і провадили успішну зовнішню політику, включивши до складу Флорентійської дер-

жави гирло Арно з Пізою та Ліворно в умовах жорстокої конкуренції з Неаполітанським королівством, Францією, Генуєю та міланськими Вісconti (1406 р.).

Незважаючи на ці успіхи, які дозволили Флоренції поступово об'єднати майже всю Тоскану, внутрішня боротьба тривала. І народним вождем в цій боротьбі виступив **Козімо Медічі (1389–1464)**. Його батько Джованні програв суперництво Рінальдо Альбіці. Він залишив Козімо 178 тис. золотих флоринів. Помираючи, Козімо залишив кожному синові по 235 тис. флоринів. Банкір всієї Європи з тонким практичним чуттям, видатним державним талантом, вмінням утримувати особистий інтерес у балансі з потребами більшості, інтересами та процвітанням республіки, Козімо Медічі, вперше ставши *пріором* у 1416 р., повів боротьбу за владу, спираючись на молодші цехи та люмпен. Противники прогнали його у 1433 р., але він повернувся вже наступного року і спокійно, без зовнішніх ефектів, взяв до рук правління, перетворивши Флоренцію з республіки на сеньйорію.

Спочатку він користав з прихильності до нього більшості робітничого люду, але поступово набув стабільного політичного авторитету. Він старанно оберігав внутрішній спокій, старався покращувати становище робітників (в голодні роки власним коштом організувавши роздачу хліба), забезпечувати умови подальшого росту промисловості і торгівлі, ввів прогресивний податок (багаті платили у 8 разів більшу частку доходу, ніж бідні).

Козімо виступав покровителем мистецтва та літератури. Флоренція стала визначним центром гуманізму. В місті розгорнулося грандіозне будівництво. Для ведення війн, яких неможливо було уникнути, маючи таких потужних противників як Неаполітанське королівство, Мілан та Венецію, він наймав найкращих кондотьєрів, в їх числі Франческо Сфорцу. Козімо залишив в силі республіканські органи влади, заповнюючи їх своїми людьми. Він демонстрував вірність демократії, не добивався титулу, жив без гвардії і двору, був доступним для простих громадян. Козімо виступав як *опікун республіки* (*balia*), порівняно з жорстокістю сусідніх тиранів, його

твердість стосовно змовників (страсти відбувалися рідко, переважно Козімо конфіскував їх майно і проганяв) сприймалися як справедливість. Поряд з тим щедрими нагородами він створював нову аристократію, куди входили вихідці з різних соціальних груп.

Це забезпечило спокійну передачу влади синові Козімо незначному діячеві **П'єтро Медічі (1464–1469)**, котрий так само легко передав її синові Лоренцо і Джуліано. Джуліано загинув під час змови Пацці (1478 р.), а **Лоренцо Медічі (1448–1492)** утримав владу до самої смерті. Блискучий поет і письменник, він був менш вда-

Андреа Вероккіо. Джуліано Медічі (1480)

лим банкіром і політиком. Його розкішний двір і відкрито абсолютистський характер правління підірвали авторитет родини Медічі, а щедре меценатство (в числі іншого він значно розширив бібліотеку, засновану дідом, відкрив Академію, підтримував митців) виснажили як родинне багатство так і державну скарбницю.

Після його смерті з допомогою Карла VIII флорентійці вигнали Медічі (1494 р.), на кілька років відроджена республіка пережила спробу демократичної теократії **Джироламо Савонаролі (1452–1498)**, фанатична жорстокість якого закінчилася повішенням і публічним спаленням

його тіла. Медічі повернулися у 1512 р., а з 1530 р. стали спадковими герцогами Тоскани.

§ 6. Мілан. За населенням Мілан залишався найбільшим містом Італії. У XIII ст. тут жило більше 200 тис. Традиційний оплот гвельфів, Мілан очолив Ломбардську лігу і успішно протидіяв потугам імператорів у їх боротьбі з папами. У 1162 р. місто було повністю зруйноване, включаючи навіть церкви, але дуже швидко відродилося і після битви при Леньяно (1176 р.) та Констанцького миру (1183 р.) почало активно розширювати свою територію. Мілан, який був визнаним центром зброярства, став не менш визнаним центром повквівництва. У XIII ст. в його околицях почалися широкі іригаційні роботи, розквітли сади. Після розпаду Ломбардської ліги Мілан залишився центром північно-італійської конфедерації міст.

На чолі управління Мілана стояла *Велика рада* (*consiglio grande*), до якої спочатку належали всі власники нерухомості, а потім 2000, 1200 і 800 найбільших. Велика рада обирала *Комітет* (*Credenza*) для ведення таємних справ. Виконавчу владу здійснювали *консули*. В місті також вирувала боротьба пополанів (в більшості гвельфів) з грандами (переважно гібеллінами).

У 1237 р. після поразки при Кортенуово була встановлена посада *подеста*, яку зайняв глава гвельфів **Пагано де ла Торре**, якому вдалося врятувати частину міланської армії. Запровадивши прогресивний податок, важчий для багатих, *подеста* налаштував проти себе міську верхівку, яка організовувала численні і безуспішні змови. Наступник Пагано – його племінник **Мартіно де ла Торре** прийняв титул *сеньйора* Мілана. При **Філіпо де ла Торре** (1262–1265) пополанський Мілан сягнув свого розквіту.

У 1262 р. папа Урбан IV призначив архієпископом Мілана місцевого гранда **Оттона Вісконті** (1207–1295). Відразу ж розпочалася боротьба між цими двома родами. Активність неаполітанського короля Карла змусила **Наполеоне де ла Торре** (1265–1277) вступити в союз з імператором. Оттон Вісконті при допомозі папи Григорія X розв'язав в Мілані війну гібеллі-

нів (яких тепер очолював **Наполеоне де ла Торре**, чия сім'я завжди була гвельфами) з гвельфами (яких очолював **Оттон Вісконті**, чия сім'я традиційно була гібеллінами). У 1277 р. в битві при **Дезіо** гібелліни були розбиті, а **Наполеоне де ла Торре** у залізній клітці провезений через Мілан.

Архієпископ **Оттон Вісконті** до своєї смерті (1295 р.) правив у Мілані при підтримці аристократів. Йому успадкував племінник **Маттео Вісконті** (1295–1322). У 1302 р. **Гвідо де ла Торре** після вигнання **Маттео**, став капітаном народу і ненадовго відновив республіку. **Маттео** повернувся з імператором **Генріхом VIII**, вже як гібеллін. На цей раз він утримував владу до смерті і, навіть приєднав **Новару**, **Комо**, **Бергамо**, **П'яченцу**, **Павію** та інші міста-комуни, зберігши в останніх самоврядування. Сформована ним потужна держава на півночі Італії контролювала важливі стратегічні шляхи. **Маттео Вісконті** відстоював її в боротьбі з авіньйонськими папами та **Неаполітанським** королівством.

Його син та наступник **Галеаццо** (1322–1327) намагався продовжити цю політику. Імператор **Людовик IV Віттельсбах** у 1327 р. призначив його вікарієм, але невдовзі заарештував і прогнав. **Галеаццо** помер у Тоскані (1328 р.), а його син **Адзоне Вісконті** викупився у імператора з тюрми, отримав титул вікарія і повернув собі правління у Мілані (1329–1339). Він приєднав **Брешію**, **Кремону**, **Лоді**, **Верчеллі** та ряд інших міст, розширивши міланські володіння.

Після нього правили його дядьки **Лукіно** (1339–1349) та архієпископ **Джованні** (1339–1354), які продовжили політику розширення міланської території, приєднавши **Парму**, **Торгону** і **Александрію** (1346 р.), а у 1353 р. – **Геную**, змучену виснажливою війною проти **Венеції**. У 1350 р. племінник **Джованні Галеаццо** став правителем **Болоньї**.

Джованні Вісконті помер від невеликого карбункула. Його племінники **Маттео II** (1354–1355), **Галеаццо II** (1354–1378) та **Бернабо** (1354–1385) розділили між собою сам Мілан та інші володіння. Продовжуючи активну зовнішню політику, підтримуючи гуманістів, науку та мистецтво (**Галеаццо II** відкрив у Па-

вії університет), вони залишалися жорстокими тиранами, а їх двори пускали на вітер величезні прибутки, які надходили від торгово-ремісничих міст.

Син Галеаццо II – **Джан Галеаццо Вісконті (1378–1402)** підступом заманив у пастку дядька Бернабо з синами Лодовіко і Родольфо та оволодів Міланом. Публічно засуджений за фактичні та приписані злочини Бернабо через кілька місяців помер у фортеці Треццо. Його молодші сини Карло і Мастіно були прогнані. Джан Галеаццо провів ряд реформ, серед них здійснив організацію пошти (1386 р.). Серед його законодавчих постанов була заборона конфіскації за борги худоби та сільськогосподарського реманенту (1388 р.). Упорядковувалося судочинство, завершувалася ліквідація залишків феодалізму. Було постановлено знести всі замки, не потрібні для оборони Мілана (1386 р.) та заборонити зводити нові (1387 р.). Створювався централізований бюрократичний чиновницький апарат. Були створені *Таємна рада* та *Рада справедливості*, яка приймала послів, відала економікою та фінансами (до її складу входило казначейство – державна скарбниця).

Джан Галеаццо зумів нейтралізувати у Франції впливи родичів Бернабо, видавши дочку Валентину за принца Людовика Орлеанського. За умовами шлюбної угоди (1387 р.) до її нащадків відходив Мілан у випадку відсутності спадкоємців “по мечу” у Вісконті. Виступивши проти володарів Верони де Ла Скала, які енергійно розширювали свої володіння, правитель Мілана уклав угоду з правителем Падуї Франческо Каррара. Але, коли необхідність в самому союзі відпала, об’єднався з Венецією проти Падуї. Франческо Каррара зрікся влади на користь сина Франческо Новелло (1388 р.). Останній змушений був здатися разом з батьком і міланські війська зайняли Падую (24 листопада 1388 р.). Під владою Мілану опинилися і володіння де Ла Скала.

Але подальша боротьба, в якій основним суперником Мілана виступила Флоренція, завершилася невдачею. Найнятий останньою Джон Хоквуд не дав продовжити міланську експансію. Успіх міланського полководця Якобо дель Верме, котрий розгромив біля Александрії французів,

що йшли на допомогу Хоквуду (25 липня 1391 р.) фактично врятував Мілан. Падуя знову відійшла до Франческо Новелло Каррари, який поступився Мілану містами Басано, Фельтре і Беллуно. В Тоскані Флоренція зберегла status quo.

У 1395 р. імператор Вацлав Люксембург надав Джан Галеаццо Вісконті титул **герцога Міланського**. Тим часом Болонья (у порозумінні з Флоренцією) організувала антиміланську лігу, до якої приєдналася Венеція. У 1398 р. Мілану вдалося добитися перемир’я на 10 років. Джан Галеаццо Вісконті продовжував інтригувати проти Флоренції. У 1399 р. він підпорядкував Сієну. Далі невдало пробував здобути Лукку та Тортоно. Протівники Мілана штовхнули проти нього нового німецького короля Рупрехта Віггельсбаха, але останній зазнав поразки під стінами **Брешиї (1402 р.)**. Майже відразу у битві при Казалеккьйо міланці розгромили нового правителя Болоньї Джованні Бентивольйо. Болонья визнала зверхність Вісконті, а її правителем став **Пандольфо Малатеста**. В розпал приготувань до вирішального удару по Флоренції міланський герцог (про якого вже говорили, що він готується одягти залізну ломбардську королівську корону) помер.

Йому успадкував 14-річний син **Джованні Марія Вісконті (1402–1412)** під час регентства матері Катерини (фактично регентом став її фаворит Франческо Барбарара). Брат фаворита Філіпо Марія отримав графство Падуя. Венеція та Флоренція відразу ж кинулися відбирати міланські володіння. Знову вибухнула боротьба гвельфів з гібеллінами. В ході цієї боротьби кондотьєри Мілана захопили частину його володінь. У 1404 р. внаслідок змови, організованої герцогом Джованні Марія, загинула його мати, дочка Бернабо Вісконті. В Мілані та Павії при дворах юних Вісконті далі вирувала боротьба партій, де головну роль відігравали родичі та кондотьєри. Один з них Фачіно Кане спробував захопити Мілан (1410 р.). Кане помер 16 травня 1412 р. в Павії під час боротьби з Пандольфо Малатеста. В той самий день змовники закололи кинджалами міланського герцога.

Його брат **Філіпо Марія Вісконті (1412–1447)** в короткий термін відно-

Мініатора з Часослова Філіпо Марія Вісконті
(бл.1420)

вив Міланське герцогство, повернув Лекко, Лоді, Бергамот і П'янченцу (1419 р.) і, скориставшись суперництвом Пандольфо і Карло Малатеста – Брешію (1420 р.). 1421 р. здалася Генуя, не отримавши підмоги від Флоренції. Міланський кондотьєр Анже-ло де ла Пергола при Загонарі (28 липня 1424 р.) розгромив флорентійське військо і взяв в полон його командуючого Карло Малатеста. Іншого кондотьєра Карманьйола герцог замінив на Франческо Сфорца (у 1441 р. за нього була видана дочка герцога Б'янка Марія). Ображений Карманьйола очолив військо Венеції. Союз Венеції та Флоренції призвів до відновлення війни. 12 жовтня 1427 р. у битві при Маклодно Карманьйола з 18 тис. латників та 8 тис. піхоти легко розгромив міланську армію молодого Карло Малатести (12 тис. латників та 6 тис. піхоти), взявши 10 тис. полонених. Війна Флоренції і Лукки не дала скористатися з цієї перемоги і призвела до чергового компромісного миру (26 квітня 1432 р.). Ця війна то стихала, то відновлювалася (1435, 1438, 1441 рр.). Мілан також мусив воювати з папою та королем Альфонсо Арагонським. Герцог Філіпо Марія Вісконті

помер, коли венеційські війська підійшли до стін міста.

Поки претенденти збиралися з силами, міланці відродили *республіку* (1447–1450), яка змушена була звернутися до кондотьєра Франческо Сфорци. Син кондотьєра і внук селянина, одружений з дочкою останнього герцога, отримавши Лоді і П'янченцу, зайняв Павію, розгромив венеційські війська (1448 р.) і домовився з Венецією ціною певних поступок, а потім організував переворот, який підтримало населення, втомлене боротьбою республіканських лідерів, і отримав владу над Міланом.

Герцог Франческо Сфорца (1450–1466) відновив Міланське герцогство. Знову оволодів більшою частиною Ломбардії, повернув Генуя і утримав герцогство Барі на півдні Італії. Він стимулював розвиток торгівлі і промисловості, виступав меценатом та підтримував гуманістів і вчених, зокрема Леонардо да Вінчі. Його син герцог Галеаццо Марія Сфорца (1466–1476) загинув під час змови республіканців. Малолітній син загиблого Джан Галеаццо Сфорца (1476–1494) був усунений від влади регентом дядьком Лодовіко Сфорца на прізвисько Моро (Мавр), а пізніше отруєний.

Лодовіко Моро (регент з матір'ю герцога до 1479 р., самостійно до 1494 р., герцог у 1494–1499, 1500) пробуючи відновити політику об'єднання Італії під гегемонією Мілана, нерозважливо запросив французів втрутитися у цю боротьбу, чим поклав початок тривалій епохи, коли Італія стала ареною війн сильних європейських держав Франції, Іспанії, а пізніше Священної Римської імперії.

§ 7. Генуя. Піднесення Генуї почалося з Хрестових походів. З 1120 р. її межі збільшилися за рахунок приєднання Савони, Альбенго та інших прибережних територій. Близько 1177 р. були приєднані Монако, Ніцца і Монферрат. Тривала війна з Пізою (1070–1132) закінчилася захопленням острова Корсики. Невдовзі ця війна відновилася і до 1175 р. Генуя вже володіла східною половиною Сардинії. Генуезький флот фактично знищив флот пізанців біля берегів Сардинії (1 травня 1284 р.), була зруйнована гавань Пізи

(1290 р.) і, врешті, Піза мусила визнати за Генуєю Сардинію та Корсику (1299 р.). У 1326 р. Сардинію захопив Арагон.

Війни з Венецією за гегемонію у Середземному морі тривали ще впертіше та довше (1257–1381). Незважаючи на ряд страшних поразок (особливо розгром венеційського флоту, очоленого Андреа Дандоло, при Курцолі 8 вересня 1298 р. та об'єднаного флоту Венеції і Арагону у Босфорі 13 лютого 1352 р., втрату факторій в Криму, зокрема Солдайї та Провато), Венеція продовжила боротьбу. Її флот, очолений Ветторе Пізані, нарешті розгромив генуезький флот, очолений Леонардо Фієсті, у зустрічній битві південніше Рима (30 червня 1378 р.).

Цього ж року поблизу Поли Лучано Дорія розгромив венеційців, загинувши сам у цій битві. Тим часом, діючи з сухопутною армією Франческо да Каррара, генуезці здобули Кйоджу (передмістя Венеції). Старий дож Андре Контаріні з популярним флотоводцем Ветторе Пізані зуміли мобілізувати венеційців. Флот генуезців був розбитий, його командуючий П'єтро Дорія наклав головою, гарнізон Кйоджі капітулював. Війна закінчилася **Туринським миром (8 серпня 1381 р.)** і поразкою Генуї.

У самій республіці продовжувалася боротьба грандів з пополанами, яка завершилася перемогою останніх. Спроба **Гульєльмо Бокканегра** встановити власне правління (1257–1262) провалилася. Боротьбу за реальну владу повели родини Дорія, Фієскі, Грімальді та Спінола.

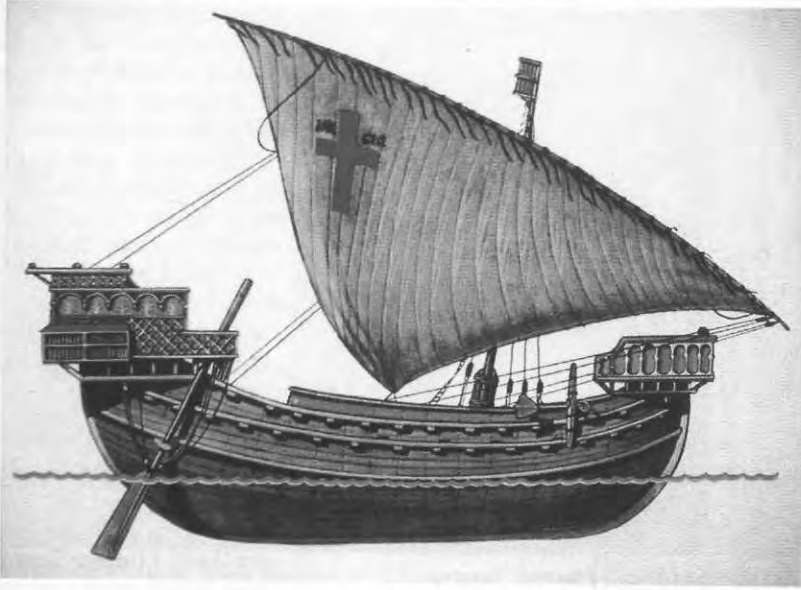
У 1169 р. візантійський василевс Мануїл I Комнін надав Генуї виключні права на Чорному морі. У 1192 р. василевс Ісаак Ангел підтвердив ці права. В середині XIII ст. Генуя отримала від ординського улусбека Криму, зацікавленого в розвитку торгівлі, Феодосію, де на той час практично згасало життя. Місто було перейменовано у Кафу, яка стала головною генуезькою торговельною факторією. За **Німфейською угодою (13 березня 1261 р.)** Візантія надала Генуї монополієне право торгівлі у Чорному морі, Константинополі та східній частині Середземномор'я. Торгівля з Індією, Персією та Китаєм у XIII–XV ст. йшла через Чорне і Азовське моря. В Константинополі генуезці заклали торгові факторії

Перу і Галату. Вони налагодили регулярні морські каравани до Кафи в Криму. Звідти вивозився до Константинополя хліб, сіль та осетрові риби, а в Європу – шовк, предмети розкоші і спеції (в першу чергу перець). У XIV ст. у них вже були колонії на всьому чорноморському узбережжі: Самсун, Кона, Севастополіс, Монкастро (Білгород), Керч. За "вічним миром" з Венецією 1299 р. Генуя отримала Тану (Азов) в гирлі Дону. Керченська протока стали називати *генуезьким шляхом*. Через Дон та Волгу генуезці проникали в Каспійське море та Персію. Для управління колоніями, які приносили величезні доходи, у 1318 р. було утворено окремий *комітет з 8 членів (sapientes)* під назвою *Officium Gazariae*. Комітет призначав щорічно консула Кафи, якому підпорядковувалися консули інших колоній (які управлялися за спеціальним статутом 1449 р.).

У 1339 р. чергова революція пополанів призвела до змін і, за прикладом суперника Венеції, у Генуї з'явилася вища посада пожиттєвого дожа, яким став **Сімоні Бокканегра (1338–1344, 1356–1363)**. Обмежити владу дожа була покликана *Рада з 15 пополанів*. Гранди, як і у інших містах, були усунені від управління. Спроба дожа **Маріно Фальєро (1354–1355)** встановити сеньйорію закінчилася його стратою.

Незважаючи на періодичні спроби Мілана підпорядкувати Геную (1353–1356, 1421–1427, з 1453 рр.), остання сама активно розширяла свою територію, зайнявши у 1346 р. Лесбос і Хіос, а у 1383 р. – Фамагусту на Кіпрі. У 1365 р. генуезці здобули венеційську Солдайю (Судак). Хан Тохтамыш у 1380 р. визнав належність Генуї піденного берега Криму – капітанства Готії з центром у Кафі, куди ввійшли також Солдайя, Луста (Алушта), Партеніте (Партеніти), Горзуюм (Гурзуф), Сикита (Нікіта), Ялта, Оріанда, Музахорі (Місхор), Лупіко (Алупка) і Форі (Форос). Прагнучи перекрити шлях до моря князівству Феодоро, генуезці зайняли порти Чембало (Балаклаву) та Каламіту.

У 1407 р. у Генуї було організовано банк св. Георгія (*Compagnia di San-Georgio*), який виник на базі тих позичок, які уряд брав у багатих громадян. У 1453 р. Генуя передала банку завідування колоніями. Після падіння Константинополя (1453 р.) позиції

Генуезьке торгове судно (XIV ст.)

Генуї на Сході були втрачені. За участь кондотьєра Джустиніані в обороні міста Мехмед II відібрав у республіки острови Хіос та Лесбос (1460 р.). У 1475 р. великий візир султана здобув Кафу і Солдайю, після чого і інші колонії потрапили під владу турків. Чорне море стало "турецьким озером".

§ 8. Венеція. У Венеції також були спроби перетворити владу дожів на спадко-

ву, в результаті чого загинув дож Вітале Мікель і у 1172 р. була утворена *Велика рада з виборних нотаблів* (Nobili), яка обмежила владу дожів та сеньйорії (колегії з 6 радників). Народні збори з того часу стали скликатися лише у надзвичайних випадках, а у 1423 р. були взагалі скасовані. З інших органів у Венеції діяв Трибунал Сорока та Сенат (з 60 старійшин). Складна система ви-

Собор св. Марка у Венеції (XIV ст.)

Собор св. Марка у Венеції . Інтер'єр

борів дожа, влада якого поступово ставала швидше представницькою, була затверджена у **1268 р.**

У **1297 р.** дож П'єтро Граденіго ліквідував Велику раду і перетворив сен'йорію на спадкову колегію, куди ввійшли записані до "Золотої книги" родини нобілів. Після змови Тьєполо у 1310 р. було створено *Раду Десяти*, якій було підпорядковане поліцейське управління. Спроба дожа Маріно Фальєрі ослабити владу аристократії закінчилася його загибеллю (1355 р.). Ве-

неція залишилася аристократичною республікою, де владу утримували родини Контаріні, Даноло, Квіріні, Морозіні, Мікієлі, Фальєрі, Фоскарі і Тьєполо.

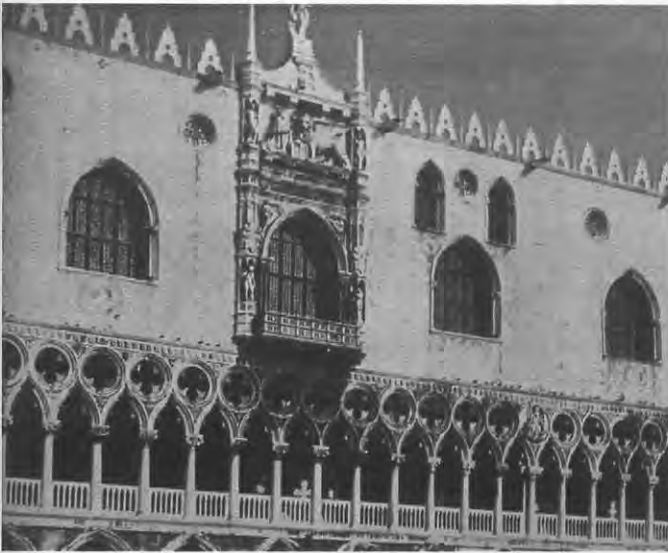
У **1204 р.** дож Енріко Даноло з французькими хрестоносцями взяв участь у здобутті Константинополя і при розподілі здобичі отримав для Венеції три восьмих Візантійської імперії та острів Кандію. Щоправда, після падіння Латинської імперії, Візантія не пробачила Венеції її віроломства і надала широкі привілеї її конкуренту – Генуї (1261 р.). Венеція зберегла в Криму незначний порт Провато і важливу колонію на Азовському морі Тану (Азов). Через Азов і Сирію Венеція пробувала налагодити торгівлю з Мон-

гольською імперією. За миром 1299 р. від Тани довелося відмовитися, хоча венеційці і зберегли у місті свої певні позиції. На короткий термін (1347–1358) вдалося, використовуючи сприятливі обставини, утримати і Солдайю (Судак).

Тривала війна з Генуєю (**1256–1381**), спочатку невдала, закінчилася перемогою. Протидія спробам Мілана, Неаполітанського королівства та Флоренції добути гегемонію у Італії, призвела до розширення материкових володінь (*Terra ferma*).

Венеція. Вид на Палац Дожів і Піазетту

Палац Дожів. Венеція

Були приєднані Віченца, Верона, Бассано, Фельтре, Беллуно і Падуя (1404–1405 рр.) (Франческо Новелло Каррара та його син Франческо, які допомагали Генуї, були захоплені в Падуї, засуджені на смерть і задушені), Фріуль (1421 р.), Бреція і Бергамо (1428 р.), Крема (1448 р.), завойовані Іонійські острови та частина Візантії: Аргос, Афіни, Лепанто (1407 р.), Патрас (1408 р.),

Порта делла Карта в Палаццо дожів у Венеції.
Арх. Бартоломео Буско (1438-1442 рр.)

Бодоніц і Фтеліон (1414 р.), Монембадія (1419 р.), Міста (1421 р.) та Фессалоніки (1423 р.). Вдова останнього короля Кіпру венеційка Катерина Корнаро передала острів республіці (1489 р.). Після падіння Константинополя Венеція втратила частину володінь, в т. ч. і Фессалоніки, але значно менше, ніж Генуя.

Венеційська армія наймала блискучих кондотьєрів, найвідомішим з яких був **Бартоломео Коллеоне (1400-1475)**, якого переманили з Мілана, де він воював проти Венеції. Він першим застосував в польовій битві артилерію. Коллеоне помер у своєму замку Мальпала, залишивши Венеції 100 тис. дукатів для добродійних справ. Венеція встановила йому прекрасний кінний пам'ятник на площі Сан-Джованні де Паоло.

До кінця XV ст. Венеція вражала сучасників багатством і красою. Населення платило незначні податки. Промисловість і

торгівля процвітали. Криза почалася тільки з відкриттям Васко да Гама морського шляху в Ост-Індію, що привело до падіння венеціанської монополії на східну торгівлю.

Міст Ріальто (міст закоханих) у Венеції.

Незважаючи на бурхливий ріст міст, економіки та торгівлі, прав і можливостей населення міст-комун Італія, подібно до Німецького королівства надовго залишилася роздробленою. Надзвичайне підне-

м'ялося роздробленою. Надзвичайне підне-

Венеційське купецьке судно (XIV ст.)

сення економіки та духовних сил, яке породило Ренесанс в Європі, було витрачено на суперництво дрібних тиранів, які перетворили у XVI ст. Італію на арену війн, втягнувши в своє суперництво іспанських та австрійських Габсбургів і Францію. Після цих війн Італія не змогла оговтатись до середини XIX ст.

Контрольні запитання:

1. В чому полягали особливості внутрішнього розвитку італійських територій?
2. Що таке "сицилійська вечірня"?
3. Чому Сицилійське королівство залишилося за Арагонською династією?
4. Внаслідок чого авантюристи з Анжуйської династії втримали Неаполітанське королівство?
5. В чому причини швидкого розпаду Папської області на дрібні сеньйорії?
6. Що входило в державу Каструччо Кастракані?
7. Яким було князівство Верона в часи Кангранде де Ла Скала?
8. Чому пополани у більшості італійських міст-держав перемогли грандів?
9. В чім причина розквіту Флоренції і як еволюціонувала влада в республіці?

10. Коли Мілан досяг найвищого територіального розквіту?

11. Де знаходилося володіння Генуї "квітання Готія" і які території туди входили?

12. Якими були континентальні та середземноморські володіння Венеції?

РОЗДІЛ 8. ПІРЕНЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ У XII-XV СТ.

§ 1. Андалусія у XII ст. Останні представники династії Альморавідів **Алі ібн Юсуф (1106–1143)** та **Тешуфін ібн Алі (1143–1145)** навіть не намагалися продовжувати “джихад” для відвоювання зайнятих християнами територій. Берберські воїни, захопивши величезні багатства у володіннях повалених таїфських емірів, розніжилися і втратили войовничий запал. Військо дедалі більше рекрутувалося з числа мосарабів (арабізованих християн Андалусії), що діяли методом терору. При Алі ібн Юсуфі всі державні справи вирішувала одна з його дружин, яка відверто торгувала посадами. Економічний лад, яким славилася мусульманська Іспанія, було підірвано. В містах і селах організовані розбійники нерідко маскувалися під мусульманських фанатиків (так, у 1113 р. у Кордові ними було вчинено такий великий погром, що місто почало занепадати), торгівля була паралізована, ціни на продовольство безперервно підвищувалися.

За таких обставин в горах марокканського Атласу повстали маври, поставивши під загрозу саме існування держави Альморавідів. Їх очолив черговий проповідник-фанатик, який проголосив себе Махді (“месією”, “веденим Богом”, прихід якого передбачав пророк *Мухаммед*). Неофіти, які пішли за Махді називали себе **Альмохадами** (аль-Муваххідун – “з’єднані”, “ті, що зміцнюють абсолютну єдність Аллаха”). За їх переконаннями суспільне життя мало будуватися на принципах “захірізму” (з араб. “захір” – буквальный, тобто буквально розуміння Корану і Сунни і суворе дотримання їхніх приписів, тобто відновлення ісламу у його первісній чистоті).

У 1125–1160 р. численні берберські і арабські племена, очолені Альмохадами під гаслом соціальної справедливості і дотримання канонів ісламу поступово витіснили Альморавідів з Марокко, а згодом і з іспанських земель, де закріпилися завдяки місцевому духовенству (1145–1223 рр.). Величезна держава Альмохадів, яка, перетворившись на спадкову монархію з династією місцевих халіфів **Мумінідів¹ (1130–**

¹ На честь засновника династії Абуаль-Муміна (1130–1163).

1275) і зі столицею в Мараккеші, нічим за суттю не відрізнялася від попередніх державних утворень.

Альмохадам допомогли іспанські мусульмани, піднявши повстання в Мертолі, Кордові, Мурсії, Валенсії і інших центрах. Як їхні попередники, які скидали таїфських емірів, вони боролися проти альморавідського панування. Від середини XII ст. Альмохади через своїх андалуських емірів вже контролювали майже всю територію аль-Андалусу. Повелитель Альмохадів Абу-Якуб Юсуф I у 1172 р. прибув у Севілью, яка присягала останньою. Андалусія остаточно стала провінцією африканської імперії Альмохадів.

Прихід Альмохадів змінив етнічний склад мусульманського населення півострова. Тепер бербери поглинули всю решту мусульман. Депо загальмував і культурний розвиток Андалусії. Як справедливо зауважив російський історик А.В.Сагадеев: “*поведінка андалуських правителів характеризувалася реакціями, схожими з дією механізму позитивного і негативного зворотного зв’язку: вони або потрапляли під вплив природничо-наукової і філософської культури, і проникнуті відповідними ціннісними настановами, самі сприяли ще більшому їх розквіту, або, побачивши, що розвиток цієї культури перевершує допустимі межі, вживали заходів, спрямованих на припинення подальшого поширення вільнодумства*”. Український історик-сходознавець В. А. Рубель більш лаконічно, але влучно, називає такі дії “*твердолобим берберським фанатизмом*”.

При Альмохадах неймовірно зросла роль *улемів* (ісламських богословів і законодавців) і *факіхів* (авторитетів мусульманської юриспруденції). Останні не без успіху звинувачували представників вільнодумства у відступництві від віри і, навіть, у невдачах мусульман у боротьбі проти Реконкісти, що набирала сили. Фанатики заповзято палили всі книги, які потрапляли під щонайменшу підозру, забороняли музику (трощили музичні інструменти) та поезію. Євреям обмежили права участі в торгівлі.

У перші десятиліття XII ст. навіть було страчено декілька популярних поетів-філософів – Ібн аль-Аріфа, Абу-ль-Хакама ібн Барраджана та інших. Саме тому творчості відомих андалуських філософів – **Ібн Баджі (бл. 1082–1139)**² та **Ібн Туфейля (бл. 1110–1185)**³ було притаманне деяке розчарування, породжене як політичним і культурним занепадом Андалусії, так і торжеством грубої і варварської сили маврів над витонченою культурою андалуських міщан. Вони шукали теоретичної альтернативи суспільству, що занепадало.

Від праць Ібн Туфейля залишилися лише “Роман про Хайю, сина Якзана” (“Роман про Живого, сина Бадьорого”), сюжет якого про дитину, що зростає на безлюдному острові у середовищі диких звірів і все ж не втратила людських рис, перейняв Р. Кіплінг (що захоплювався цим твором) для свого “Мауглі”. Все інше, в тому числі трактати “Про устрій і рух небесних світил”, “Про заселені і незаселені області Землі”, було спалене.

Християнські держави продовжували Реконксту, використовуючи протистояння і чвари у стані своїх противників. У 1118 р. арагонське військо захопило Сараго-

² Абу-Бакр Мухаммад ібн Ях'я ібн-ас-Саїг на прізвисько ібн Баджа (“срібний”) (латинізована форма Авемпас, Авенпаце, Авемпасе, Авепрасе) походив з міських ремісників-ювелірів (ібн-ас-Саїг – “син ювеліра”). Він жив у Сарагосі, Гранаді, містах Марокко, був візором при Абу аль-Муміні. Вчений, філософ, поет ібн Баджа був отруєний ревнителами віри у в'язниці м.Фес (Марокко) як вільнодумець, “єретик”, що навчав про вічність Всесвіту, який не “потребує нічого стороннього”, тобто і втручання Всевишнього.

³ Абу-Бакр Мухаммад ібн-Абд-Аллах ібн Мухаммад ібн Туфейль [прославився під ім'ям Абу-Бакр – латинізована форма Абубацер, Abubacer] – філософ, лікар і секретар правителів Гранаді, Сеути, Танжера, придвірцевий лікар і візир халіфа Абу-Якуба Юсуфа (1163–1184). Ним була створена власна, відмінна від птолемейської, астрономічна теорія, за якою можна було безпомилково визначати рухи небесних тіл, написані трактати з питань теорії пізнання, фізики і медицини (ці праці не збереглися).

су. Альфонсо, син арагонського короля Педро I, у 1125 р. з боями дійшов до Гранаді і Малаги, проте не зміг втримати захоплених територій і змушений був відступити. Коли у 1147 р. внаслідок наступу військ португальського короля Альфонсо I було здобуто Лісабон, еміри Кордови, Мурсії та Альгарви проголосили себе незалежними від Альморавідів. Альмохади привели в Андалусію берберське військо під командуванням **Якуба аль-Мансура (1184–1199)**. **1 вересня 1195 р.** в запеклій битві при **Аларкосі** бербери розгромили кастильське військо короля Альфонсо VIII. Сучасники прирівнювали її до битви при Хересде-ля-Фронтера (711 р.), яка призвела до завоювання Іспанії арабами. На цей раз маври оволоділи майже всією Новою Кастилією, обложили Толедо, але не змогли його взяти. Лише труднощі переходу через Гвадарраму, ущелини якої захищали потужні замки, які не дали їм провозити достатню кількість продовольства, завадили берберам дійти до Астурійських гір.

Андалусія і Магриб були на деякий час об'єднані у складі єдиної держави із столицею у Марракеші, а хід Реконкісти в черговий раз вдалося зупинити. Однак, фанатизм берберських правителів знову призвів їх до конфліктів із андалуськими одновітцями. Боротьба за владу на території Магрибу не давала змоги альмохадським халіфам реагувати на відновлення наступу християнських держав на їхні європейські володіння.

§ 2. Християнські держави. Реконкіста змушувала піренейські християнські держави постійно тримати в напруженні свою економіку та фінанси, розвивати виробництво та військову техніку. Просування на південь відбувалося нерівномірно, а стрибками (останнє було зумовлене відсутністю резервів для освоєння та закріплення на відвоєнованих землях). Через це довгий час на території Іспанії залишалось аж 23 держави.

Після завоювань наваррського короля Санчо III у Наваррі, Леоні та Астурії і Кастилії правили споріднені і родинно переплетені між собою династії. Тим не менше, вони нерідко ворогували між собою та воювали одне з одним, залучаючи до цієї боротьби як союзників арабських емі-

Леонський собор (1255 р.)

рів. Останні так само зверталися до християнських володарів. У певні періоди мусульманські еміри платили данину, визнаючи себе ленниками християнських королів. Так накопичувалися багатства Кастилії та Арагону.

З XIII ст. піренейські християнські королівства стали важливим експортером шерсті, шкіри, риби, солі та сільськогосподарського інвентарю. У зв'язку з цим виникли союзи власників худоби – *мести*. В Кастилії у 1273 р. *мести* об'єдналися у "**Почесну раду Месті**". З просуванням на південь з іспанських земель стали вивозити зерно, олію та вино. Найбагатшим було каталонське купецтво. Поліетнічні торгово-ремісничі міста, закріпивши своє право на самоврядування, швидко інтегрувалися у середземноморський та північно-європейський ринки (їх зв'язки на півночі сягали Данії та Норвегії).

Багато міст виникло навколо замків, які королі та графи споруджували вздовж "лінії фронту", що поступово пересувалася на південь. В їх економіці довгий час пере-

важало землеробство, але і ці міста поступово добивалися *фуєро* – зафіксованих норм самоврядування та звичаєвого права. З середини XIII ст. міста почали отримувати замість *фуєро* королівські зведення права на зразок "Сім партид мудрого короля дона Альфонсо", які сприймалися зі значним опором, як наступ на старовинні права. Тому загальнодержавне законодавство почало складатися лише з середини XIV ст.

Королі, беручи завойовані землі в домен, видавали *фуєро* і сільським общинам, надаючи їм право розпоряджатися незаселеними пустирями та податкові пільги. Такі общини називалися *консехо* (буквально "рада") і управлялися виборними старшинами – *алькальдами*. Старі общини також отримали своє самоврядування та зменшення повинностей на користь феодала. По всіх піренейських християнських землях ці повинності були швидше символічні: три хлібини та курка в рік і 1–2 солді від сім'ї. Польові

відробіткові роботи складала, як правило, кілька днів на рік весною та восени. Вільні села платили лише податки, з яких найважчими були військові екстраординарні. У старих землях, які не знали арабського завоювання, повинності були більшими. Але з цих земель рекрутувалися колоністи для просування на південь. Проміжне становище між вільними та залежними общинами становили *бегетрії* (букв. "благодійництво"), які в обмін на захист сеньйора добровільно погоджувалися на певні повинності або плату на його користь. Бегетрії були двох типів: "*від моря до моря*" (які могли шукати сюзерена по всьому королівстві) та "*бегетрії роду*" (де пошук сюзерена був обмежений одним родом).

У містах для отримання громадянства треба було мати якусь нерухомість, незалежно від часу проживання та роду діяльності. Міщанин, котрий мав бойового коня та відповідне озброєння, звільнявся від міських повинностей і у більшості держав прирівнювався до кабальєро-лицаря, що

давало йому переваги при зайнятті міських магістратур. Королівська влада довго чинила опір організації цехів, побоюючись зростання цін, в першу чергу на продукцію оборонного характеру. Ремісничі корпорації почали виникати лише з кінця XII–XIII ст. і то переважно в Каталонії та Арагоні. Скрізь у містах використовувалася наймана праця. Залишалося також і мусульманське населення, становище якого значно погіршилося. Єврейське населення, яке при арабах заповнило іспанські міста, при християнських правителях втратило свої привілеї і було змушене масово переходити в християнство (т. зв. *моріски*), що, однак, не вберегло його пізніше від релігійних переслідувань.

Різниця між вільними королівськими та приватними містами (які платили власникові) була незначною і поступово стиралася. Так само *кабальєро* (лицарі), *міністеріали* (королівські та графські службовці) та *інфансони* (спадкові феодалі) зливалися в одну соціальну групу спадкової

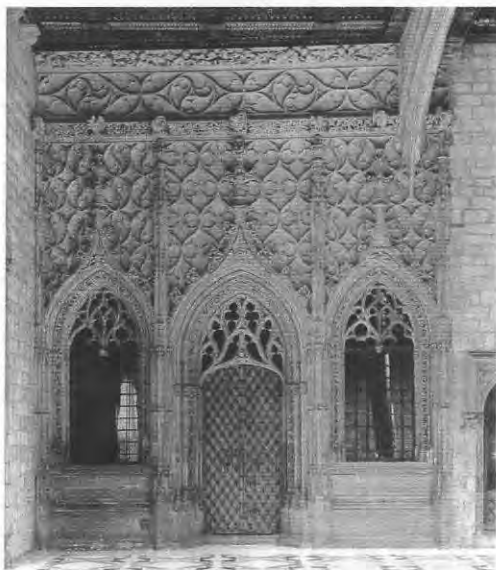

Собор Нотр-Дам в Кутансі (бл. 1180 р.)

пліхти – *ідальго* (букв. “син значної людини”). *Гранди* або *титулована знать* продовжували старанно оберігати свої привілеї. У Каталонії, Арагоні та Наваррі знать трималася більш замкнено і була чітко структурованою по рангах.

Особливістю Іспанії була наявність духовно-лицарських орденів (Сант-Яго, Алькантра, Калатрава та ін.) з своїми замками та структурою. В Ордені служили молодші сини грандів та ідальго.

Наступ на феодалну систему (особливо сильну на півночі) королі повели, спираючись на міста. Вже у **1188 р.** в королівстві Леон та Астурія були створені представницькі *кортеси* – парламент, де окрім грандів, середнього дворянства та вищого духовенства засідали і депутати від міст. Кортеси збиралися регулярно для обговорення питань законодавства, судочинства, збору податків та політики. Кортеси мали три палати (єпископів та прелатів, сеньйорів та консехо, куди стали включати не тільки представників міст, але і вільних

Барселона. Капела палацу кортесів. (1425 р.)

Кастільйо ель Реаль де Мансанарес (1435-1480 рр.)

сіл). З середини XIII ст. кортеси з'явилися і в інших королівствах, а з XIV ст. основними в них стали представники міст.

§ 3. Королівство Арагон. Король Наварри Санчо III передав Арагон своєму синові Раміро, який прийняв королівську корону (1035 р.). Після вигасання нащадків "по мечу", в першій половині XII ст. корона перейшла до **Перенели (1137–1162)**. В піренейських державах при вигасненні спадкоємців "по мечу" престולי успадковували і жінки. Перенела вийшла заміж за барселонського графа Рамона-Беренгара IV, їх син успадкував арагонський престол як **Альфонсо II (1162–1196)**, об'єднавши з Арагоном Каталонський принципат династичною унією.

Після загибелі Педро II Арагон та Каталонія на деякий час залишилися без короля. Восьмирічний Хайме (Яків), єдиний спадкоємець престолу, був у руках Симона де Монфора, який керував хрестоносцями в Альбігойській війні. Педро II передав йому сина, плануючи його шлюб з дочкою Монфора, з арагонським інфантом. Лише у 1214 р., поступаючись тиску папи Іннокентія III, Монфор відпустив Хайме на батьківщину, де його зустріли з ентузіазмом. **Хайме I Завойовник (1213–1276)** став одним з найвидатніших королів.

Кортеси Арагону і Каталонії, зібрані у

Леріді, призначили опікуном юного короля гроссмейстера Ордену тамплієрів Гільєна де Монредо, а генеральним прокуратором обох держав – брата діда Хайме – Санчо. Генеральний прокуратор інфант Санчо і його племінник інфант Фернандо самі хотіли здобути корону. За час безкоролів'я підняли голову арагонські гранди. Опікун короля Гільєн де Монредо ув'язнив Хайме в замку Монсон (1217 р.), а сам також включився у боротьбу. Але прихильники Хайме визволили короля і він хоробро виступив проти своїх родичів та васалів. Каталонські кортеси стали на його бік. З допомогою каталонської знаті Хайме I до 1227 р. приборкав феодалну анархію. Посилив його позиції і шлюб у 1221 р. з Елеонорою, дочкою короля Кастилії Альфонсо VIII.

Хайме I був обдарований від природи міцною будовою тіла і життєвим оптимізмом. Це був справжній лицар – невтомний і безстрашний. Навівши лад в країні, він прилучився до Реконкісти. У 1229 р. він оголосив хрестовий похід на Балеарські острови, які були центром мусульманського піратства і заважали розвитку каталонської торгівлі. 6 вересня 1229 р. арагонський флот з 55 великих кораблів висадив десант у Паломері поблизу Пальми де Майорки. Десант відразу був атакований 15-тисячним загоном арабів. Відбивши

цю атаку, арагонці рушили через гори до Пальми. Облога цієї піратської фортеці була важкою. Обложені вміло захищалися і встигали звести нову стіну замість зруйнованої. Щоби зупинити дію металльної артилерії, вони підвішували на стіни християнських полонених. Вже увірвавшись до міста, арагонці змушені були штурмувати ледь не кожен будинок. Незважаючи на чуму, Хайме довів справу до завершення завоювання головного острова. У 1232 р. Хайме завоював острів Менорку, а у 1235 р. – його васали зайняли Ібіцу. Балеарські острови були приєднані до Арагону, що відкрило арагонському та каталонському флотам шлях до Середземного моря.

Наступним кроком Хайме I стало завоювання Валенсії. Здобувши Морелью, він став поступово займати один за одним навколишні замки. В травні 1238 р. армія Хайме I, посилена добровольцями з Франції та Англії, обложила Валенсію. Коли у вересні було зроблено пролом в стіні, місто капітулювало. Хайме дав населенню вибір – залишитися у місті або з усім багатством покинути країну. Більш, ніж 50 тисяч мусульман пішли з Валенсії, забравши своє майно. Покинуті дома Хайме роздав переселенцям з Каталонії. У 1248 р. здобуттям потужного замку Хатіви завоювання королівства Валенсії було завершено.

У 1265 р. Хайме I розв'язав війну проти еміра Мурсії. Арагонці здобули Ельче та Аліканте, а у 1266 р. була взята сама Мурсія. За умовами капітуляції мусульмани зберегли свої мечеті і право суду за своїми законами. Ця війна закінчила арагонську Реконкісту. Доступ до інших арабських територій Арагону закривала Кастилія. І тепер Арагон повернув напрямок своєї експансії на Середземне море, Сицилію і Неаполь.

Хайме першим зробив спробу послабити могутність феодальної знаті і забрати в неї надмірні привілеї. У відповідь у 1264 р. на кортесах в Сарагосі знать звинуватила короля у перевищенні своїх прав і утворила Лігу для захисту станових привілеїв. Почалася громадянська війна з усією її жорсто-

Пальма де Майорка. Собор (XIV ст.)

кістю. Король штурмував замки своїх васалів і відбирав їхні феоди. Його підтримували міста. Мурсійська війна змусила його піти на поступки. Третейський суд єпископів став на бік знаті.

Хайме I заклав основи майбутнього розквіту Арагону. Він навів порядок у фінансах і ліквідував внутрішні митниці в королівстві. За його дорученням було складено перше зведення законів. Хайме виступав покровителем морської торгівлі. Він заснував кілька учбових закладів, сам був добре освіченим, підтримував поетів і сам писав прекрасні вірші. Король склав також літопис про своє правління.

У 1269 р., вже будучи старим, Хайме I взяв участь у Восьмому хрестовому поході, який закінчився катастрофою в Тунісі. Перед смертю він розділив своє королівство. Старший син Педро отримав Арагон, Каталонію і Валенсію, а молодший Хайме II – королівство Майорка, виділене ще у 1262 р. у складі Балеарських островів та графств Монпельє і Руссільйон. Королівство Майорка було ліквідоване у 1342 р. (Король Арагону Педро IV віроломно захопив в полон короля Хайме III, а через два роки анексував саме королівство).

Потужний арагонський флот став подарем у західній частині Середземного моря. З каталонськими володіннями до Арагону відійшли Руссільйон та частина Провансу з Марселем. У 1282 р. арагонські королі стали королями Сицилії (пізніше там стали правити молодші сини з королівської родини). Періодично Арагон займав

Корсику, Сардинію та Мальту. З'явилися арагонські володіння і у східній частині Середземного моря, зокрема Афіньське герцогство. У союзі з Венецією Арагон воював проти основного торговельного конкурента – Генуї. Так само арагонським королям доводилося виступати проти пап, які підтримували їх конкурентів королів Неаполя, та постійно втручатися у італійські справи.

Різномірні частини королівства (власне Арагон, Каталонський принципат та Валенсія) мали свої кортеси та відмінність у законодавстві. Королівства Майорка та Сицилія – взагалі своє окреме правління та законодавство. Барселона, Валенсія, Пальма де Майорка та інші міста стали процвітати завдяки середземноморській торгівлі.

Арагон зосередив напрямки своєї експансії на схід по Середземному морю.

§ 4. Королівство Кастилія. Скориставшись з внутрішньої боротьби між кастильськими грандами та вбивством графа Гарсія, під приводом помсти за свого родича, король Наварри Санчо III зайняв Кастилію у 1029 р. Він передав її синові **Фердинанду I (1035–1065)**, коронованому королівською короною. Той був рідним братом короля Арагону Раміро I. Фердинанд I приєднав до Кастилії Леон і Галісію (які періодично розривали цю унію і мали власних королів, поки з 1230 р. Кастилія, Леон, Астурія та Галісія не стали єдиним об'єднаним королівством).

Нащадки Фердинанда I “по мечу” вигадали у 1126 р., королева Кастилії **Уррака** вийшла за Раймонда де Макона, графа д'Амеро і їх нащадки правили в Кастилії, Леоні та Галісії до 1517 р. Ця династія, використовуючи родинні зв'язки, правила також у Арагоні (1390–1516), Сицилії (1390–1416, 1479–1516), Наваррі (1425–1479) і Неаполі (1458–1504).

Піднесення Кастилії почалося за короля **Альфонсо VIII (1158–1214)**. Він зайняв престол неповнолітнім хлопчиком, за право опіки над яким повели війну родини грандів Кастро і Лара. Війна тривала сім років. Зазнаючи поразки, Кастро закликали на допомогу дядька короля – Фердинанда II, короля Леону. У 1166 р. Альфонсо VIII прибув в Толедо з Авлії і, спираючись на підтримку місц, повів боротьбу за відвоювання замків, які знаходилися в руках ва-

салів Лара, Кастро, Фердинанда II та інших сеньйорів, які поспішили оголосити себе незалежними. Ця війна закінчилася тільки у 1180 р. миром з королем Леону Фердинандом II.

Але головним завданням Альфонсо VIII вважав продовження Реконквісти. Навіть після важкої поразки при Аларкосі (1195 р.) Кастилія і Леон так і не припинили взаємну боротьбу. Альфонсо VIII, тим часом, уклавши перемир'я з маврами та підтвердивши союз з Арагоном, три роки воював проти Леону та Наварри. Війна закінчилася миром, закріпленням шлюбом короля Леону Альфонсо (двоюрідного брата короля Кастилії) з Беренгалою, дочкою Альфонсо VIII (1197 р.). Після цього Альфонсо вирушив в похід проти Наварри і завоював землі в Алавесі та провінцію Гіпускоа, яка визнала його своїм сеньйором (1200 р.).

У 1198 р. закінчилося перемир'я з маврами і відновилася війна на півдні. По смерті Якуба аль Мансура розгорнулася боротьба між його васалами. Аж у травні 1211 р. новий емір ал-Наср висадився в Таріфі з величезною армією. Альфонсо VIII з допомогою папи Іннокентія III зумів зібрати під свої знамена лицарів всіх орденів, волонтерів з Франції та отримав допомогу від королів Арагону, Леону, Астурії і Наварри.

Мусульманське війське було чисельнішим і дисциплінованішим. Помилка ал-Насра полягала в тому, що він дозволив християнам об'єднати всі свої розрізнені частини, втомивши власне війське облогою потужної гірської фортеці Сальватієрри. Маври загородили проходи С'єрри-Морени. Один пастух вказав християнам стежку, якою вони обійшли небезпечний прохід Лози і вийшли на обширне плоскогір'я Лас-Навас-де-Толоса. Тут християнська армія розвернулася і стала чекати підходу маврів.

16 липня 1212 р. у вирішальній битві при **Лас-Навас-де-Толоса** військо Альмохадів зазнало поразки від християн через втечу андалуських мусульман і їхній перехід на бік противника у розпал битви. Емір ал-Наср також покинув поле битви. Ця нищівна поразка стала переломним моментом Реконквісти. Хроністи пишуть про 100 тисяч вбитих, але це звичайне перебільшення. Відтоді християнські держа-

ви перехопили стратегічну ініціативу і до кінця 50-х років XIII ст. продовжували захоплювати мусульманські міста і форпости не лише на суходолі, але і на островах. Мусульмани в Іспанії перейшли до стратегічної оборони.

29 червня 1236 р. король Кастилії **Фердинанд III (1230–1252)** без опору захопив **Кордову**. Емір міста – Абу Хасан добровільно віддав королю ключі від міста, за умови що йому і його єдиновірцям буде дозволено безперешкодно покинути свої володіння. Фердинанд III дотримав свого слова стосовно супротивника. Всупереч наполяганням своїх придворних, вражений красою місцевих мечетей, король категорично відмовився їх руйнувати. Через кілька років кордовську Мескіту було без перебудови перетворено на християнську церкву. Лише світильники колишньої мечеті були знову переплавлені у дзвони і на плечах полонених мусульман перенесені до Компостелли. За правління Фердинанда III, окрім усієї території долини Гвадаквівіра, кастильські війська відвоювали частину Мурсії, що дало королівству вихід до Середземного моря. Згодом було захоплено Севілью (1248 р.) і зручний атлантичний порт – Кадіс (1462 р.). Останнє відрізало Арагону плях до Реконкісти. Ще раніше цей плях втратила Наварра, яка все більше зближувалася з Францією.

На відвоєнованих християнами територіях, за умови дотримання лояльності, продовжувала жити, працювати або служити у християнському війську мусульмани різного соціального статусу. Усі вони отримали у документах свого часу назву – “*мудехари*” (з араб. – “приручені”). Незважаючи на добровільне упокорення, на мудехарів покладали сплату більш високих податків у порівнянні із християнським населенням. Окрім того, залишаючись мусульманами, вони були змушені сплачувати церковну десятину на користь християнського духовенства.

У XIV ст. на території християнських держав Кастилії, Арагону та Португалії поширилася епідемія чуми, а згодом почалася боротьба за владу і міжусобні війни. Лише ці події призвели до нового різкого сповільнення темпів Реконкісти. Далі Кастилія взялася довершувати Реконкісту са-

мотужки. У XIV ст. рештки мусульман на півострові об'єдналися під зверхністю Гранадського емірату.

§ 5. Гранадський емірат (1238–1492), де правила династія **Назрідів**, до кінця XV ст. залишався останньою мусульманською державою па території Піренейського півострова. Цьому сприяли чвари і міжусобиці, які панували серед її християнських сусідів. В середині XIV ст. емірат досяг свого найвищого розквіту. У межах володінь емірів були зручні порти, а у столиці емірату – Гранаді налічувалося півмільйона мешканців. Завдяки морській торгівлі і активній розробці срібних копалень емірат багатів. Проте, найчастіше його володарі прагнули купувати мир із своїми християнськими сусідами, аніж використовувати кошти для формування боєздатного війська.

Традиційна політика гранадських емірів полягала в тому, щоби підтримувати міжусобні війни і придворні чвари сусідніх християнських держав. Зазвичай кастильські християни-бунтівники отримували в Гранаді копти і військові загони для своїх потреб. Однак згодом боротьба за владу почалася і в останній мусульманській державі півострова. Наприкінці XIV ст. знать емірату розпочала збройну боротьбу проти еміра Абу. Однак, боротьба виявилася безрезультатною для обох ворогуючих сторін.

За часів правління еміра **Абу-Гасана (1462–1482)** міжусобиці серед мусульманських можновладців переросли у війну, яка дала нагоду християнським державам Кастилії та Арагону втрутитися у її перебіг і поступово захоплювати територію емірату. У 1482 р. кастильський християнський загін, підтриманий арагонськими військами короля Фердинанда V Католика захопив фортецю Альгаму.

Коли Абу-Гасан зробив спробу відвоювати цей форпост, у Гранаді стався палацовий переворот, який згодом перетворився на міське повстання. Владу над еміратом захопив син правлячого еміра – **Абдалла Мухаммед XII (1482–1492)**, котрого християни називали – **Боабділь**. Він успішно воював лише проти військ, які були вірні його батькові, не звертаючи уваги на вторгнення арагонських військ, а іноді навіть і отримуючи від них допомогу. У 1487 р. західна частина Гранадсько-

го емірату була захоплена християнськими військами, а в листопаді 1491 р. об'єднане арагоно-кастильське військо, використовуючи вогнепальну зброю, розпочало облогу Гранади.

2 січня 1492 р. Боабділь здав місто, за умов власної недоторканості і вільного виходу з міста, а також збереження прав і недоторканості майна мешканців міста. Після цього емір разом із більшістю своїх придворних виїхав до Північної Африки. Остання мусульманська держава Піренейського півострова припинила своє існування.

Переможці недовго дотримувалися умов договору, підписаного з еміром. Почалося масове захоплення мусульманських і єврейських храмів та їх подальше перетворення на християнські. Вже у 1492 р. почалися переслідування стосовно євреїв, а у 1502 р. і стосовно мусульман. Переслідувані християнами вони були змушені втікати до Північної Африки або на територію Османської імперії.

§ 6. Об'єднання Іспанії. До цього Арагон та Кастилія йшли різними шляхами. У XV ст. Арагон мав населення 1 млн. чол. (35 % площі), тоді як Кастилія – 6 млн. чол. (65% площі). В Арагоні до 1479 р. правив Хуан II Арагонський, батько Фердинанда. Він мріяв про об'єднання країни під владою свого сина. У Кастилії і Леоні після Хуана II (1407–1454) правили його сини Альфонсо (1454–1467) та Енріке (Генріх) IV (1467–1474). Мрії прибічників проіспанської партії збулися, коли **19 жовтня 1469 р.** відбувся таємний (від Генріха IV Кастильського) шлюб інфантів Фердинанда Арагонського та Ізабелли Кастильської у Вальядоліді. Коли у 1474 р. помер Генріх IV Кастильський, **Ізабелла I (1474–1504)** стала королевою Кастилії та Леону. **Фердинанд V Католик (1479–1516)** як її чоловік також став королем Кастилії і Леону, а з 1479 р. й Арагону. Цього року був укладений Алькасоваський договір з Португалією про недоторканність кордонів Кастилії і Португалії.

З 1479 р., після об'єднання країни, обидвоє королів прийняли титул королів Іспанії. “*Tanto monta, monta tanto – Isabel como Fernando*” (тобто “Ізабелла та Фердинанд рівнозначні та рівноцінні”) – лунало попу-

лярне тоді гасло. Однак Ізабелла фактично самостійно правила у своїй частині країни. Вигнання маврів обидвоє вважали справою усього свого життя. У об'єднаній країні найпоширенішими стали політичні гасла – “*Іспанія для іспанців*”, “*всі іспанці – католики*”. Папа **Олександр VI (1493–1503)** за це надав їм титул “*католицької королівської пари*” Їх правління назвали смугою “*щасливих воєн і корисних приєднань*”.

Дослідники вважають, що у цьому тандемі лідерство належало енергійній Ізабеллі. Саме вона повірила **Христофорові Колумбу (1451–1506)**, експедиції якого відкрили Америку. Ізабелла доклала всіх зусиль, щоби перетворити свою державу і державу свого чоловіка на абсолютні монархії.

З метою посилення королівської влади в країні ще з 1476 р. “*Святу Ермандадю*” – союз міст для самооборони – було перетворено на національну поліцію і підпорядковано Королівській раді, а 1498 р. взагалі розпущено. Роль кортесів у XV ст. звели лише до консультативної. Кортеси стали скликатися тільки з представників третього стану 17-ти привілейованих міст для затвердження спеціальних податків, схвалення текстів законів або державних реформ. Ні законодавчої, ні виконавчої влади кортеси вже не мали, монархи їх часто ігнорували. Аристократія і духовенство у них також участі не брали.

Здобуттям Гранади Фердинанд V та Ізабелла I завершили Реконкісту, а на початку XVI ст. Фердинанд V довершив об'єднання Іспанії (він зайняв також володіння Наварри до Піренеїв, змусивши наваррських королів перенести свою столицю з Памплони до Беарна за Піренеї), куди окрім іспанських земель ввійшли ще Сицилія, Неаполь та американські і африканські колонії. При Фердинандові V Іспанія фактично стала абсолютною монархією.

§ 7. Інквізиція. До XIII ст. для боротьби з ерессю у Європі періодично створювалася інквізиція. З 1229 р. після закінчення Альбігойських воєн IV Латеранський собор запровадив справжню інквізицію з її постійними атрибутами: носінням ганебного нагрудного хреста, конфіскацією майна, слідством, в'язницями, тортурами і спаленням. Відтепер чоловіки з 14 років, а ді-

вчата з 12 років мали присягати на вірність церкві. З 1232 р. інквізицію запровадили на Піренейському півострові, напштовхуючись на відчутний спротив місцевого населення. Домініканський орден отримав виключне право ведення інквізиції. Знаменитим іквізитором в Арагоні в середині XIV ст. був **Ніколас Еймерік**, який написав популярні *“Вказівки для інквізиторів”*. У 1391 р. на заклик севільського архієпископа Нієбли натовп розтерзав у місті 7 тис. єврейських родин. Але вже у першій половині XV ст. спостерігався спад інквізиційної діяльності, а до 1460 р. у Кастилії не залишилося жодного інквізитора.

Ізабелла та Фердинанд використали інквізицію не тільки у боротьбі з іновірцями, але й кортесами та політичними противниками. **1 листопада 1478 р.** папа **Сікст IV** дозволив католицьким королям Ізабеллі та Фердинандові запровадити *“Другу інквізицію”*. Натхненник цього процесу **Томас Торквемада (бл.1420–1498)** з 1459 р. перебував на посаді пріора монастиря Санта-Круз в Сеговії. У цьому монастирі часто бувала королева Кастилії з юною інфантою Ізабеллюю. Торквемада вміло увійшов у довіру до королеви і став духовником Ізабелли. Саме він організував заколот проти короля Генріха IV Кастильського, а також взяв жваву участь у проголошенні Ізабелли королевою Кастилії (1479 р.). Розумна і освічена Ізабелла відзначалася релігійним фанатизмом, перед яким іноді відступав здоровий глузд. У **1481 р.** відбулося перше засідання інквізиційного трибуналу в монастирі Св. Павла в Севільї під головуванням єпископа Мігеля Морільйо, результатом якого було висунення гасла – *“ересь противиться”*. По країні почалися масові втечі насильно охрещених євреїв – *мараносів* (marcanas – з євр. “будь ти проклятий”) до Португалії та Африки. Вже на початку репресій в'язниці були переповнені мараносами. За півроку було спалено – 79 і засуджено 298 з-поміж них. Од ночасно зріс і спротив населення інквізиції.

В Севільї було зведено постійний ешафот – *“квемадеро”* (з каменю з чотирма гіпсовими статуями пророків). Жадоба до майна засуджених породжувала масові зловживання на місцях, наклепи і насильство. В Рим до Сикста IV почали надходити

скарги. Однак у серпні 1483 р. всупереч суспільним очікуванням Торквемада був затверджений Сікстом IV Великим інквізитором Кастилії, а з жовтня цього ж року – й Арагону. Відтепер він мав право особисто призначати склад трибуналу. По всій країні почали масово засновуватися судилища – у Кордові, Хаені, С'юдад Реалі тощо.

Демонструючи єдність устремлень держави і церкви, Фердинанд V одночасно заснував *Королівську інквізиційну раду* (Верховна рада). Торквемада став Президентом Верховної ради (йому мали допомагати й підпорядковуватися два радники, доктори права, і один єпископ). До відома Ради входив контроль над всіма *“заходами, що стосувалися віри”* (фактично суспільним життям країни). Також діяв Головний інквізиційний суд на чолі з Великим інквізитором, якому підпорядковувалися 19 менших судів у провінціях і 3 суди у колоніях. Цікаво, що кожне судове засідання закінчувалося бенкетом за кошт засудженого (присутніми були судді, єпископ, чиновники). Фердинанд V гордився своїм винаходом – засланням засуджених еретиків на галери, де більшість із них помирала від виснаження.

Невдовзі Торквемада створив і *“Закони іспанської інквізиції”* (28 пунктів інструкції). 1–3 пункти цих законів стосувалися влаштування трибуналів, 4–22 – опису інквізиційного процесу, 23–28 – ієрархії і чиновництва серед інквізиторів.

Торквемада розгорнув бурхливу діяльність, вербуючи по країні понад 20 тис. шпигунів – *“денуціантів інквізиції”* (familiares). Хто доніс на інших еретиків – міг сподіватися на помилування. Ім'я свідка не розголошувалося. Заохочувалися доноси на близьких родичів. В'язниці почали називати *“святими домами”* (casas santas).

Еретиків було поділено на категорії: *“легкопідозрюваних”*, *“дуже підозрюваних”* і *“впертих”* еретиків. До послуг останніх були в'язниці, тортурні, спалення або вічне ув'язнення. *“Пробаченим”* (наверненим) еретикам заборонялося: носити прикраси, займати посади. Для них були встановлені високі грошові штрафи, публічні каяття з амвону у церкві зі свічкою в руках, а також *“санбеніто”* – одяг ганьби з двома хрестами й малюнками диявола. *“Пробачені”* майже завжди вважалися підозрювани-

ми до наступної хвилі репресій. Звинуваченим вдруге не було прощення. Діти відповідали за гріхи батьків і були зобов'язані доносити! Можливо найогиднішим нововведенням став суд над мертвими (пункт 20 "Законів" Торквемади) – спалення викопаних з могили кісток на прижиттєвих портретах померлих еретиків.

Аутодафе (дослівно "справа віри"; примирення з церквою, релігійне дійство) перетворилися на театральні дійства, подивитися на які сходилося усе населення того чи іншого міста. Існували загальні державні та приватні аутодафе. Попереду процесії несли червоний прапор інквізиції з гербом Іспанії. По два офіцери й монахи біля кожного засудженого символізували спільний державно-релігійний характер судилища. Якщо на жертві був зображений вогонь догори – її належалося спалити живцем, якщо донизу – задушити, а потім спалити (пом'якшення). Під час аутодафе на вірність інквізиції присягав і король. Спочатку відбувалося спалення портретів і кісток, далі зачитували вироки і спалювали людей. Духовних осіб мав "провести у той світ" папський нунцій і єпископи.

Держава не втручалася у процес посилення впливу інквізиції, оскільки третя частина надходжень від трибуналів потрапляла до королівської скарбниці. Була запущена величезна машина, яка для функціонального забезпечення потребувала маси нових жертв.

Невдоволення інквізицією першим висловив Арагон. Там відбулася змова кортесів, яку очолив ідальго Жан Делабадія. 13 жовтня 1485 р. в Севільї в храмі змовниками було вбито інквізитора **Педро Арбуеса**, що вирізнявся вишуканою жорстокістю та садизмом (канонізований в 1664 р.). Змову було розкрито, а більшість заколотників замордовано й четверговано. Фрагменти їхніх тіл ще довго возили містами Іспанії. У 1485–1487 рр. також мали місце антиінквізиційні хвилювання в Леріді, Валенсії, Барселоні, у 1482–1490 рр. – на Майорці.

Іспанська інквізиція завдавала непоправної шкоди духовній і світській культурі регіону. Торквемада спалив усю велику бібліотеку Генріха IV Кастильського. У 1490 р. в Саламанці за його наказом було спале-

но 6 тис. єврейських книг, серед яких і старовинні Біблії. У 1499 р. в Гранаді спалили 80 тис. примірників Корану, що спровокувало невдале повстання маврів (через яке з 1504 р. їм вже заборонялося селитися на півдні Іспанії).

У березні 1492 р. в Гранаді Торквемада добився підписання написаного ним указу про насильне охрещення або вигнання євреїв, яким належалося до червня цього ж року покинути країну. Король мав надати євреям кораблі для від'їзду. Не допоміг навіть запропонований євреями королю хабар у розмірі 600 тис. золотих дукатів, оскільки Торквемада пообіцяв, що виб'є з них до скарбниці значно більше. Змушені продавати майно за безцінь (при забороні вивозу золота та срібла з країни), за бойкоту у спілкуванні з християнами під страхом інквізиції (останнім достатньо було парадно одягнутися в суботу, або їсти разом з євреями, щоби бути звинуваченими), євреї прибували у збірні пункти виселення Кадіс, Барселону, Валенсію, Картагену, Гібралтар. Їх супроводжували грабунки на пляхах, вбивства і насильство, а також хвороби. Всього за перший рік було прогнано понад 800 тис. євреїв, а їхнє майно конфісковано. Чимало з них загинуло від віспи у Неаполі.

Це призвело як до різкого зменшення населення, так і до падіння рівня економіки та деморалізації іспанського суспільства, що в подальшому призвело до серйозної кризи.

Коли Торквемада почав ще й репресії в лоні церкви – спробував усунути через інквізицію "непокірних" єпископів Калахари і Сеговії, втрутився сам папа Олександр VI, взявши їх під свій захист. 23 червня 1494 р. папа видав указ про чотирьох генерал-інквізиторів – "помічників" Торквемади. Це фактично означало домашній арешт. У останні роки Торквемада відчував постійний страх за своє життя. Його всюди супроводжували 50 кінних офіцерів і 200 піших воїнів особистої охорони. Вночі вони освітлювали шлях смолоскипами. **16 серпня 1498 р.** Торквемада помер (похований в м. Авілі), але справа, розпочата ним продовжувала гнітити Іспанію до початку XIX ст., коли інквізиція була остаточно скасована.

Іспанський історик **Хуан Льоренте (1756–1823)** у своїй праці “Критична історія іспанської інквізиції” (1817–1818 рр.) вперше підрахував кількість жертв Торквемади. Згідно з його підрахунками за цього Великого інквізитора було спалено живцем 10220 осіб, “на портретах” – 6860 кістяків, ув’язнено з конфіскацією майна 97321 особу. Про те, що згодом відбувся різкий спад активності інквізиції свідчить статистика жертв наступного Великого інквізитора, єпископа Валенсії **Дієго Деси (1499–1506)**. За нього було спалено 1664 особи, “на портретах” – 832 кістяки, ув’язнено з конфіскацією майна – 52456 чол. Корона ввела певні обмеження щодо вартості розслідування і прибутків інквізиторів, можливо це стихило бойовий запал останніх.

Переслідування арабів і євреїв призвело до економічного занепаду Іспанії і спричинило відставання цієї держави у багатьох галузях економіки і торгівлі у наступні століття. Однак саме за Ізабелли I та Фердинанда V в Іспанії сформувалася абсолютна монархія. Феодалізм тут також зійшов з політичної сцени з відходом лицарського війська. Під Гранадою війська Кастилії та Арагону склалися вже з професіоналів, котрі отримували за службу платню. Вони були оснащені артилерією та ручною вогнепальною зброєю.

§ 8. Лицарські Ордени. Реконкіста народила в іспанських землях кілька духовно-лицарських орденів, які фактично стали окремими феодальними державами.

У 1156 р. брати Суеро і Гомеш Фернандо Барріентос заснували військово-товариство для захисту від маврів новозбудованої прикордонної фортеці Сан-Юліан де Пераль (Перейро). Папа Олександр III буллою від **29 грудня 1177 р.** надав цьому товариству статус духовно-лицарського ордену і статут Бенедикта. Король Кастилії Фердинанд II надав Ордену численні привілеї, а папа Целестин III оголосив Орден св.Іоанна Перейського васалом святого престолу, звільнивши від залежності від кастильських королів. Король Альфонсо IX у 1218 р. подарував Ордену місто Алькантара, від якого він став називатися **Орденем Алькантара**. За правління grosмейстера Хуана де Цуніга у 1479 р. Орден Алькантара володів численними замками по всій

Іспанії і досяг вершини могутності. Після об’єднання півострова Орден втратив своє військово-значення і з 1494 р. grosмейстерами Ордену стали королі Іспанії. Формально цей Орден існує досі. Орденський знак був встановлений у 1441 р.: зелений мальтійський хрест, кінці якого з’єднані золотими лініями.

У **1158 р.** для боротьби з маврами як гілка Цистеріанського ордену, до якого належали брати Раймон і Дієго Веласкеси, які взяли на себе оборону фортеці Калатрава, був заснований інший духовно-лицарський орден. Цю фортецю, відвойовану від маврів у 1147 р., король Санчо III спочатку віддав тамплієрам, але ті не спромоглися забезпечити її відповідним гарнізоном. У **1164 р.** папа Олександр III затвердив **Орден Калатрава**. Статут ордену було затверджено у 1175 р. У 1195–1212 рр. мусульмани знову здобули Калатраву і володіли нею, але лицарі відбили свою столицю. У 1489 р. магістром ордену Калатрави став арагонський король Фердинанд I Католик. З того часу Орден було підпорядковано Іспанії (остаточно ліквідували орден Калатрави у 1873 р.).

У **1161 р.** було організовано в Галісії й **Орден Сант-Яго де Компостела**, за-

Алькобаса (Португалія).

Интер’єр собору цистерціанського абатства (1178 р.)

Браганса (XII-XV ст.)

тверджений папою Олександром III у 1175 р. Столиця його перебувала в місті Уклесі. Лицарі цього Ордену відзначилися при здобутті Севільї у 1248 р. Пізніше у 1320 р. Орден розділився на дві гілки – іспанську і португальську. Король Фердинанд Католик став великим магістром Ордену в 1493 р. У 1523 р. Орден було остаточно підпорядковано Іспанії (ліквідований у 1789 р.).

У Португалії у 1162 р. для боротьби з маврами було засновано **Авізький духовно-лицарський орден**. У 1385 р. його магістр став королем Португалії, що поклало початок підпорядкуванню Ордену королівській владі (Орден був ліквідований у 1789 р.).

§ 9. Португалія. Відгалуження Капетингів – Бургундська династія з 1095 р. правила у графстві Португалія. За правління **Альфонса I (1139–1185)** з 1139 р. фактично (а з 1143 р. офіційно) Португалія стала незалежним королівством. Розквіту португальських міст сприяло розташування на стику шляхів з Північної Європи у Середземне море. Міста Порту, Лісабон, Брага, Коїмбра, Лагуш швидко розквітли. Маври не пробували повернути собі ці території. Це також дозволило португальським королям потроху вгамувати своїх фе-

одалів. Проводячи політику віротерпимості стосовно євреїв та мусульман, протегуючи розвитку ремесла та торгівлі, португальські королі за прикладом сусідів у XIII ст. сформували свої кортеси. За законом **Альфонса III (1248–1279)** від 1261 р. без згоди міських представників не можна було вводити нові податки.

Спиралючись на підтримку міст, король **Дініш I (1279–1325)** позбавив церкву права на отримання нових земельних володінь. До кінця XIV ст. була практично ліквідована залежність португальського селянства, яка ще зберігалася у північних районах. У процесі цього тривало майнове розшарування, частина знаті, втрачаючи феодалний статус, переставала здавати землі в оренду, організовувала величезні пасовиська і втягувалася у торгівлю шерстю.

По смерті короля **Фердинанда (Фернанду) I (1367–1383)**, дочка якого вийшла заміж за кастильського короля Хуана I, частина португальської знаті схилилася до унії з Кастилією. Але врешті перемогли патріотичні настрої. Королем став магістр духовно-лицарського Авізького ордену **Жуан I, бастард короля Педру I Справедливого (1357–1367)**, який зумів розгромити і витіснити кастильські війська

(1385 р.) і заснувати нову **Авізьку династію (1385–1580)**. Жуан I (1385–1433) повів країну до будівництва абсолютизму. При ньому було проведено кодифікацію законів. Король Жуан II (1481–1495) взагалі ліквідував феодальне судочинство, замінивши його королівськими судами. Феодальний бунт (1483–1484 рр.) закінчився стратою герцогів Браганса та Візеу.

Захопивши на північному узбережжі Африки порт Сеуту (1415 р.), португальці першими розпочали завоювання колоній у Африці. Тут основна заслуга належала принцові Енріке, четвертому синові короля Жуана I, герцогові Візеу, прозваному **Генріхом Мореплавцем (1394–1460)**, хоча він сам в далекі морські походи не ходив. Реорганізувавши і оснастивши флот, він виступив ініціатором морських експедицій навколо Африки в пошуках проходу до Індії, в обхід середземноморських посередників Венеції, Генуї та Арагону. В ході цих експедицій португальці опанували береги Сенегалу, Гамбії, острови Зеленого мису і досягли гирла Конго. У 1498 р. Васко да Гама відкрив морський шлях до Індії, у 1500 р. Кабрал досяг берегів Бразилії.

У 1492 р. генуезький моряк Христофор Колумб, підтриманий королевою Ізабеллою, намагаючись знайти шлях до Індії через океан, відкрив Америку. Піренейські держави кинулися наввипередки створювати колоніальні імперії.

У 1494 р. папа Олександр VI провів перший розподіл "світу" за Тордесільяською угодою між Португалією та Іспанією, яка враховувала майбутні завоювання у західній півкулі. Демаркаційна лінія проходила через обидва полюси, пересікаючи Атлантичний океан. Землі на схід від лінії визнавалися португальськими, а на захід – іспанськими. Закінчилися середні віки. Починалася гегемонія Піренейських королівств.

Контрольні запитання:

1. Які зміни відбулися в мусульманській Іспанії після приходу Альмохадів?
2. Чому християнські королі надавали містам фуеро?
3. Що таке бегетрії?
4. Хто такі алькальди?
5. Чи були кортеси в іспанських королівствах більш демократичними органами, ніж парламент в Англії чи Генеральні Штати у Франції?
6. Яка битва стала переломним моментом Реконкісти на користь християн?
7. Які основні здобутки арагонського короля Хайме I Завойовника?
8. Чому Наварра з XIII ст. не брала участі у Реконкісті?
9. Які основні причини розквіту Арагону?
10. Як відбулося об'єднання Іспанії?
11. Яку роль зіграв Токвемада в історії Іспанії?
12. Які складові успіхів Авізької династії у Португалії?

РОЗДІЛ 9. СКАНДИНАВСЬКІ КРАЇНИ У XII–XV СТ.

§ 1. Скандинавія після епохи вікінгів. З припиненням походів вікінгів скандинавське суспільство пережило певні зміни. Знать відчула не тільки припинення надходжень у формі данини, але й падіння власної політичної ваги. Королівська влада використала цей період для свого укріплення. *Вейцла* – об'їзди території, під час яких королі на місцевих та обласних *тінгах* розглядали суперечки між сусідніми общинами та інші спірні питання, збираючи пожертвування *бондів*, перетворилися на збір регулярної натуральної данини-податку. Намісники короля, поставлені на чолі областей та округів, тепер вирішували ці проблеми його іменем та збирали цю данину-податок. Але намісники короля не стали спадковими феодалами, а замки, які почали будувати у Данії та Швеції з XIII ст., залишилися королівськими опорними пунктами, де розташовувалися ці міністеріали на час несення служби. Бонди залишилися вільними господарями та учасниками королівського ополчення. Все більше розвивалася система *миз* (хуторів), господарі яких розглядали землеробство як допоміжну галузь поруч з розведенням худоби, мисливством та рибальством. У Норвегії земля залишалася власністю родини, общинного землеволодіння практично не було. У Швеції також встановилося індивідуальне землеволодіння. У Данії общинне землеволодіння не протрималося довго.

У Норвегії лише 0,7 % землі було зайнято під оранки, через що продуктів землеробства вистачало тільки у деяких районах (в цьому плані Норвегія залежала від шведського і, особливо, данійського експорту). Небагато землі (менше 3 %) було зайнято і під луками. Через це худобу (корів та кіз) в половині червня переганяли в гори, де вона швидко поправлялася після зимового неситого стійла (з листя, березових гілок, моху і сіна, де все це можна було заготувати). У прибережних районах взимку худобі давали відходи з риби (у вигляді своєрідного комбікорму), набирали жиру і з їх молока готували масло та сир.

У Швеції кліматичні умови були кращими, але землю доводилося відвойовува-

ти у лісів. В основному шведське землеробство забезпечувало себе продовольством і, навіть, ця продукція вивозилася до Норвегії. Але в неврожайні роки шведи самі купували зерно в Данії, Прибалтиці і на Русі. Зате тваринництво розвивалося досить успішно. Розводили коней, овець, кіз, велику рогату худобу та свиней. Як і у Норвегії розводили домашню птицю.

У Данії, де було достатньо родючої землі, сільське господарство було головною галуззю економіки. Тут добре розвивалося як землеробство, так і тваринництво, особливо молочне. З другої половини XII ст. за військову службу бонди звільнялися від сплати податків, поступово ця частина населення, яка пов'язала себе з військовою службою, стаючи опорою королів, формувалася в окрему групу. Свої землі вони здавали в оренду. Подібно чинила і церква, отримуючи землі від королів. Але так як орендодавці також не мали повної власності на землю, такі угоди про оренду укладалися на кілька років і не перетворювали орендаря на клієнта.

В економіці скандинавських країн велике значення мало мисливство (на хутрових звірів, оленів, зайців, диких качок, білих куріпок), і, особливо, рибальство (виглов весняної тріски, весняного оселедця, літнього жирного оселедця, лосося, анчоусів, китобійний та акулячий промисли).

У Швеції та Норвегії, вкритих густими лісами, значні прибутки приносили лісові промисли та заготівля лісу. Дерево і дерев'яні напівфабрикати вивозилися здавна до різних земель Європи. У скандинавських країнах були налагоджені видобуток і переробка заліза, міді, срібла і свинцю.

Поступово бонди, для яких військова служба, ускладнена появою нових дорогих видів захисного озброєння, стала обтяжливою, перейшли на сплату податку на утримання війська і з рівноправного військового стану почали перетворюватися на тяглий (податний) стан. У Данії для цього було запроваджено поземельний податок з кожного плугу (1250 р.). Відповідно виділилися стан *лицарів*, які не платили податків, а свою землю здавали в оренду. Цей

стан особливо сильним був у Данії.

Великі торговельні центри на зразок Бірки пережили спад через припинення походів вікінгів. Але у другій половині XII–XIII ст. ремесло і торгівля скандинавських міст також почали переживати піднесення, збільшився вивіз риби, хутра, шкіри та інших продуктів тваринництва, а також металів і ремісничих виробів. Значними центрами стали Берген у Норвегії, Вісбю на о.Готланд, Стокгольм, Сконе та Копенгаген. Щорічні ярмарки у Сконе перетворилися на головні у Північній Європі.

Ряд данських і шведських міст отримали королівські хартії на самоврядування на зразок магдебурзького права. Місцеве самоврядування отримали також найбільші міста Норвегії. Але місцеве купецтво залишалося слабким, не маючи сили конкурувати з купцями з Ганзи (особливо Любека та Росток), чії факторії захопили ринок експортної продукції у скандинавських містах. Німецькі ремісники, спеціалісти з металургії та гірничої справи також прибували до Швеції та Норвегії і оселялися там. Їх переселення протегувала королівська влада і незабаром німці зайняли впливові позиції у міських радах. Так само німці утвердилися у міських радах портових міст Данії.

Скандинавські королі також проводили політику централізації, однак не тільки військова знать (щось схоже на феодалів було тільки в Данії), але й церква рішуче протидіяла цим спробам. При цьому вони чіплялися за демократичні традиції і апелювали до бондів. У **1282 р.** король Данії **Ерік V Кліппінг (1259–1286)** змушений був видати хартію, за якою щорічно скликалася рада **данехоф**, яка складалася з представників церкви та лицарства. Спроба короля відійти від цієї хартії закінчилася його вбивством. З 1320 р. без данехофу король уже не міг оголошувати війну або збирати податки. У Швеції у **1284 р.** з'явився подібний орган – **рікерод**. В Норвегії залишалися традиційні чотири обласні тінги (Orething) і один загальний, який збирався переважно у Бергені.

При всій схожості розвиток кожної країни та її історія мали свої певні особливості.

§ 2. Норвегія. Епоха вікінгів призвела до певного відтоку населення Норве-

гії, з XII ст. воно почало збільшуватися і у XIII ст. досягло максимуму. Пізніше чума та внутрішня боротьба знову привели до його зменшення. Найбільш заселеними залишалися округи з рибальством та долини, у яких процвітало тваринництво. Норвезькі королі постійно боролися за єдність своєї країни та обмеження вольностей бондів. Син Олафа III Спокійного король **Магнус III Босоногий** не тільки відновив єдність Норвегії, але й вдалими експедиціями приєднав до Норвегії Гебридські та Оркнейські острови і острів Мен поблизу Англії. Цей острів був завойований вікінгом **Годфредом**, сином Гаральда Чорного з Ісландії, який свого часу проголосив себе королем Мену (1079 р.). Норвезьке завоювання також не було тривалим (1093–1113 рр.). Син Готфреда – **Олаф I** відновив у 1113 р. **королівство Мен**, яке проіснувало до 1265 р., коли помер останній представник цієї династії король Магнус, який з 1264 р. був васалом Шотландії. У 1266 р. Мен ввійшов до складу Шотландії.

Магнус III, намагаючись і далі розширити територію Норвегії, загинув при спробі завоювати Ірландію (1103 р.). Його спадкоємцями були сини **Олаф IV, Ейстейн I та Сігурд I Хрестоносець**. Ейстейн I був мудрим правителем, намагався мирним шляхом закріпити за Норвегією нові території. Сігурд I у 1107–1111 рр. взяв участь у хрестовому поході, звідки повернувся з караваном багатих трофеїв та зобов'язанням організації норвезької єпископії і надання в її користь церковної десятини, що він і намагався здійснити.

Близько 1120 р. Сігурд I одружився з Малфрідою (+ після 1134), дочкою великого князя Русі Мстислава і шведської принцеси Христини. У 1128 р. король розлучився з Малфрідою, але вона залишилася у Норвегії. У 1132 р. Малфріда вийшла за даній

¹ Королі Норвегії з династії Інґлінґів (Харфаргів) див. Частина 1, розділ 6, § 4. Після них королями Норвегії були шведські Фолькунґи: Магнус VII Еріксен (1319–1343), Хакон VI Магнусон (1343–1380), Маргарита (1380–1412). Від Кальмарської унії 1397 р. до 1814 р. королями Норвегії були королі Данії, але норвежці визнавали і обраних королів Христофора Баварського (1442–1448) та Карла I Кнудсона (1449–1450).

ського принца Ейріка-Еймунда Еріксона, який жив у Норвегії у вигнанні. Цей шлюб і підтримка могутнього київського князя допомогли йому повернутися на данійський престол (**Ейрік II Достопам'ятний, 1134–1137**).

Після смерті Сігурда I (1130 р.) почався тривалий період міжусобної боротьби. Держава поділялася між двома королями, які воювали один з одним. При цьому бонди вперто не бажали сильної королівської влади, одночасно не бажаючи посилення і військового стану, який також не хотів сильної королівської влади. Лицарство все більше зближувалося з церквою. Остання зберігала повну автономію і лише у **1161 р.** папський легат змусив норвезький клір прийняти *целібат* (безшлюбність) та інші церковні установи.

У 1162 р. у Бергені легат помазав на трон 8-річного **Магнуса V**, сина ярла Ерлінга Кривого, який після вигаснення династії Інґлінґів, виявився єдиним претендентом, так як по матері був нащадком Гаральда Прекрасноволосого. Завдяки церкві цей король у **1174 р.** видав *грамоту Золотого пера*, якою норвезьке духовенство отримувало значні привілеї, десятину на користь церкви, відмову короля від церковної інвеститури і право архієпископа Нідароського та його капітулу вирішувати питання успадкування королівського престолу. Король став титулуватися "Милістю Божою", а королівство розглядалося як лен св. Олафа. Таким чином відмінялися вибори короля на загальному тінгу.

Цього бонди не сприйняли. Повстання очолив **Ейстейн Мейл**, який проголосив себе внуком короля Гаральда IV. Розгорілася боротьба між *біркебейнерами* (буквально "березоногими", бо зазнавши поразки та зносивши взуття в горах, куди були змушені відступити, вони стали об'язувати ноги ликом) і *баглерами* (буквально "кривожезелими", від кривого єпископського жезла). Боротьба тривала ледь не століття.

Біркебейнери були вже близькі до загибелі, коли їх очолив священик з Фарерських островів **Сверрір** який видав себе за сина короля Сігурда III. Йому вдалося створити армію та флот. Він розгромив у 1179 р. ярла Ерлінга, батька короля, а не-

вдовзі і самого короля Магнуса V, який загинув. У 1184 р. **Сверрір Сігурдсон** був обраний королем. Новий король відразу скасував реформи на користь духовенства та лицарів. Титули збереглися тільки як почесні, королівські намісники повністю залежали від короля. Папа Іннокентій III відлучив норвезького короля від церкви, а всі єпископи покинули Норвегію, але Сверрір залишився на троні до смерті (1202), забезпечивши престол сину **Хакону III** і відстоюючи країну від зовнішніх ворогів.

По смерті Хакона III знову спалахнула боротьба, коли *біркебейнери* обрали одного короля, а *баглери* – іншого. І лише у **1217 р.** на тінгу у **Бергені** бонди, ярли і прелати визнали королем Хакона IV, бастарда Хакона III. **Хакон IV**, не визнавши грамоти Золотого пера, виступив однак за примирення духовенства та лицарів із бондами. У справі юрисдикції духовенство отримало цілковиту незалежність від світського суду, король відмовився від інвеститури, а церковні володіння звільнив від військової повинності. В свою чергу духовенство домогло йому підпорядкувати всю Ісландію та Гренландію. У 1257 р. король видав закон про успадкування престолу, усунувши вплив єпископів, а також вибори спадкоємця на тінгу з метою недопущення роздроблення країни. Він змусив бондів присягнути синові **Магнусу VI**, щоправда, виставивши як причину похід до Данію.

Магнус VI заслужив прізвисько *Покращувача законів* (Laegbeaetr). Він розробив зведення традиційного права; пом'якшив покарання, встановив чіткі правила успадкування престолу, остаточно ліквідувавши традиційні вибори короля. Зросла роль королівських службовців і королівської влади. Одночасно були ліквідовані всі привілеї знаті. Король **Хакон V** взагалі знищив звання лендерменів (1319 р.), які просто перетворилися на більших землевласників на рівні з іншими бондами.

Хакон V не мав спадкоємців. По матері юний шведський король Магнус Еріксен був його внуком, саме тому норвегці визнали його королем Норвегії **Магнусом VII**. При цьому обидві країни зберегли і свої закони і свої верховні ради.

За цього короля Норвегія взяла участь у війні Швеції проти Ганзи, купці якої та-

кож затримували розвиток норвезької торгівлі. Вся влада тепер зосередилася в руках чиновників, які не змогли перетворити її на спадкову. В Норвегії далі не було аристократії, але і відійшли у минуле загальнонародні тінги. Бонди і міста зберегли свої вольності. У 1349 р. чума забрала більше третини скандинавського населення. В цих страшних умовах король Магнус VI прислав у 1350 р. свого молодшого 12-річного сина Хакона, який був коронований як **Хакон VI**.

Після прийняття **Кальмарської унії (17 червня 1397 р.)**, яка об'єднала Норвегію, Швецію і Данію, норвежці багато разів просили у короля (який перебував у Данії) прислати їм намісника або молодшого сина короля, складали скарги на королівських фогтів, врешті обрали своїх королів **Христофора Баварського і Карла I Кнудсона**. Лише після цього вони добилися певних поступок (1450 р.). Кожна держава зберегла свою назву і закони, в управлінні в Норвегії залишилися тільки норвежці, була відновлена окрема норвезька скарбниця і фінанси. Обраний норвежцями королем Карл Кнудсон поступився своїми правами данійському королю Христіану I. Було вирішено, що Норвегія завжди буде мати спільного з Данією короля; вибір якого буде відбуватися у Гальмштадті. Унія тривала до 1814 р. Норвежці не були нею задоволені (особливо їх обурило віддання Христіаном I їх старовинних колоній Оркнейських та Шетландських островів у 1468 р. в заставу шотландському королю, який їх згодом анексував), але через відсутність політичної еліти не змогли звільнитися від унії.

§ 3. Швеція. Ця країна останньою у 1248 р. підпорядкувалася церковним правилам і на соборі у **Скенінгу** у **1248 р.** прийняла церковну ієрархію та **целібат** (безплюбність кліру). Але шведський клір ніколи не займав провідного становища у країні. Шведське лицарство було нечисленним та небагатим. Всі справи продовжували вирішуватися на тінгах, де перевагу мали бонди.

У XI ст., коли припинилися походи **вікінгів**, шведські королі² приступили до за-

² Шведські королі з династії Інґлінґів-Шетконунґів див.: Частина 1, розділ 6, § 3. Їх

воювання сусідньої Фінляндії, племена якої залишалися язичниками (частина з них платила данину Новгороду та його союзнику – Корелі). Тому король **Ерік Святий** оголосив хрестовий похід у Фінляндію, підтриманий лицарством та кліром. Слідом за військом йшли самовіддані християнські місіонери: німці Зіґфрід і Стефан, англієць Ескільд і швед Ботвід. Фінська верхівка поступилася. Новгород, де тривала боротьба місцевого боярства, помітив небезпеку, коли шведи почали загрожувати Корелі. Їх ввела в оману і заспокоїла успішна вилазка до Сіґтуни на шведське узбережжя (1187 р.). Підтримка новгородцями фіннів у 20–30-х роках XIII ст. була незначною і повстання емі проти шведів закінчилося невдало. Надалі шведи провели розвідку у ближчих до Новгороду землях, яка призвела до **сутички на Неві (1240 р.)**. Новгород з успіхом кинувся християнізувати Корелю, але боротьба за Фінляндію була програна.

Більш серйозними суперниками виявилися данійці, які також намагалися оволодіти естонськими островами та західним узбережжям Фінської затоки. У битві під **Леною** у східному Готланді (**1208 р.**), шведи розгромили данійське

змінили пов'язані з ними династії Сверкерів та Еріків, представники яких майже по чергово займали престол: Сверкер Старший (1135–1156), Ерік IX Святий (1156–1160), Карл VII Сверкерсон (1160–1167), Кнут Еріксон (1167–1196), Сверкер II Карлсон (1196–1208), Ерік X Кнутсон (1208–1218), Юхан I Сверкерсон (1216–1222), NN Юхансон (1222–1229), Кнут II Юхансон (1229–1234), Ерік XI Еріксон (Ерік Шелєлявий) (1234–1250). Наступна династія Фолькунґів: Вольдемар Бірґерсон (1250–1275), Магнус Бірґерсон (1275–1290), Бірґер Магнусон (1290–1321), Магнус II Еріксон (1319–1364, до 1343 р. також король Норвегії), Ерік XII Магнусон (1350–1359, співправитель батька), Хакон Магнусон (1362–1364), Альбрехт Померанський (1364–1389), Маргарита (1387–1412). Після Кальмарської унії 1397 р. королями Швеції були Ерік XIII Померанський (1397–1439), Карл Кнутсон Бунде (1436–1441, 1448–1457, 1464–1465, 1467–1470), Христоф Віттельсбах (1441–1448), Христіан I (1457–1464), Стен Стуре Старший (1471–1497, 1501–1503), Ганс Данський (1497–1501).

військо, яке закликав один з претендентів на корону. Шведський епос надовго зберіг спогади про цю перемогу.

У війнах в Фінляндії висунувся рід Фолькунгів, лідер якого ярл **Біргер** після смерті короля **Еріка Шепелявого**, який не мав спадкоємців, добився обрання свого сина Вольдемара. Ярл Біргер не брав участі у Невській битві і не був поранений в обличчя князем Олександром (як це ще можна прочитати в старій радянській літературі). Це був розумний і далекоглядний політик. Ставши регентом (1250–1266), він завершив завоювання Фінляндії. Його син король **Вальдемар I** започаткував правління династії **Фолькунгів (1250–1363)**, які, спираючись на духовенство і лицарство, що набули володіння у Фінляндії, пробували змінити суспільний лад у Швеції. При цьому вони запрошували німецьких ремісників у міста (де останні розвивали гірничу справу та металургію), дозволяли Ганзі отримати перевагу на шведських ринках.

Але і Фолькунгам також багато вдалося у напрямку об'єднання країни, подолання різниці між окремими областями. Було ліквідоване рабство, покращене правове становище жінок, нарешті король **Магнус I Еріксон** завершив кодифікацію обласних прав, об'єднавши їх у єдине законодавство (1347 р.). Ще раніше за законодавством короля **Магнуса Біргерсона** було звільнено від податків тих, хто ніс військову службу на коні. Лицарство почало отримувати і бенефіції, особливо у Фінляндії, але до спадкових ленів справа не дійшла. Король Магнус Еріксон повів боротьбу за побережжя Зонду, яке контролювало вихід з Балтики. У 1332 р. він відвоював у Данії Сконе, Блекінге і Галланд; але не зміг утримати ці області, які знову відійшли до Данії. За цих умов Швеція мусила підтримувати союз з Ганзою та графами Голштінії. Ця політика не отримала підтримки у лицарства, яке стояло за продовження війни з Данією.

У 1363 р. лицарство Швеції скинуло Магнуса I Еріксона і обрало королем герцога **Альбрехта Мекленбурзького**. Альбрехт повністю спирався на лицарство, тому основна маса населення зверталася до родички попередньої династії Марга-

риту, яка вже була регенткою Данії і Норвегії. У 1387 р. Маргарита була оголошена "повноправною володаркою і законною повелителькою" Швеції (до 1412 р.). Незабаром Альбрехт потрапив в полон до Маргарити. Ганза виступила посередником при укладенні миру, за яким Альбрехт відмовився від претензій на шведську корону. У 1397 р. Швеція стала учасником **Кальмарської унії**.

Починаючи з бунту рудокопів Далекарлії, очоленого лицарем **Енгельбрехтом Енгельбрехтсоном (1434–1436)**, яке добивалося відновлення шведського *ріксрода* з включенням до його складу представників міст та бондів, шведи почали послідовну боротьбу проти унії, яка об'єднала націю і увінчалася успіхом, незважаючи на протидію данофільської партії. На чільне місце лідерів висунулася лицарська родина **Стуре**.

У 1436 г., після вбивства Енгельбрехта, шведи обрали королем **Карла Кнутсона**. Поступившись данцям (король Христофор I декларував повернення до декларованого Кальмарського унією спільного обрання короля та провів реформу сільського самоврядування на користь бондів), шведи знову повернули корону Карлові Кнутсону по смерті Христофора I (1457 р.). Але данофільська партія і її лідер архієпископ **Йонс Бенгтсон (Оксеншерна)** підтримали Данію. Карл Кнутссон програв вирішальну битву і втік до Гданська.

У 1465 р. шведи знову повстали і повернули Карла Кнутсона, якому з 1467 р. вдалося утвердитися остаточно на шведському престолі. По його смерті регентом був обраний призначений ним племінник **Стен Стуре Старший**, який періодично визнавав данійського короля своїм сюзереном. З того часу Швецією управляли регенти Сванте Нільсон (1504–1512) та Стен Стуре Молодший (1512–1520). Остаточо Швеція порвала з Кальмарською унією, обравши королем Густава I Вазу (1523–1560).

§ 4. Данія. Розвиток цієї держави був відмінним від Норвегії та Швеції. Тут значнішим був вплив церкви і лицарство було ближче до феодалізму.

З 1047 р. в Данії правила династія **Естрідсенів (1047–1448)**, яка вела своє походження від Естрід, сестри Кнута I Ве-

ликого, виданої за ярла Ульфа (пом. бл. 1026). Ця династія була відгалуженням Скольдунгів³.

Дочка великого князя Русі Мстислава Володимировича та шведської принцеси Христини – Інгеборг (+ після 1131) близько 1120 р. була видана за данського принца, сина короля Ейріка I, герцога Шлезвігу **Кнута II Лаварда (1091–1131)**, який після вигаснення нащадків Мстислава успадкував “по кужелю” королівський трон ободритів (1129–1131). В умовах боротьби за данську корону Кнут став небезпечним для інших претендентів, окрім того можливість дансько-ободритської унії не влаштовувала сили, які орієнтувалися на німецьких імператорів. У 1131 р. Кнута застрелили із засідки на дансько-ободритському кордоні. Інгеборг, яка залишилася з маленьким **Вольдемаром**, не зуміла утриматися на ободритському троні, однак пізніше її син став одним з найвидатніших королів Данії.

Данська церква спочатку залежала від архієпископа бременсько-гамбурзького. Лише з **1104 р.** єпископ Лунду став архієпископом і очолив данську церкву. Король **Кнут II** надав церкві право суду у всіх релігійних питаннях і обдарував ледь не третьою всієї орної землі королівства. Щоправда, спроба встановити церковну десятину призвела до бунту і загибелі короля.

Король **Нільс Свенсен** звільнив духовенство від судів тінгів у будь-яких питаннях. Більше того, багато питань, які раніше розглядалися на тінгах, було віднесено до компетенції духовних судів, до яких відійшли і відповідні судові штрафи та віри. До **1162 р.** архієпископи Ескіль та Абсалон добилися у народного зібрання прийняття особливих законів для церкви (**Kirkeret**), за яким архієпископ та єпископи отримали право утримувати власні дружини, будувати замки і, навіть, карбувати власну монету. Церква стала опорою данських ко-

ролів, які намагалися проводити активну
³Королі Данії з династії Скольдунгів-Естрідсенів див. Частина I, розділ 6, § 5. Після них королями Данії були Христоф III Віттельсбах (1440–1448) та Ольденбурги: Християн I (1448–1481) і Ганс (1481–1513). Ольденбургів у 1863 р. змінили Глюксбурги, які досі займають данський трон.

завойовницьку політику у землях поморських слов'ян (перш за все вендів) та естів у Прибалтиці. І ті і інші залишалися язичниками, тож данська церква, як активний учасник цих експедицій, отримала можливість утворити справжній церковні леви на завойованих територіях. І тут Новгород не зумів відстояти позиції у землях чуді (естів), а спроба посадити свого васала в Тарту (Юр'єві) також виявилася невдалою. Окрім того данські королі не полишали спроб опанувати Норвегію, Англію та всю Помєранію.

Ще за Кнута I Великого королівська дружина була перетворена на постійне військо чисельністю 3-6 тис. чол. з правом самостійних зібрань та власного суду. Утримувалося це військо за рахунок королівської скарбниці. З часів Кнута II королівські лицарі як винагороду стали отримувати землю в бенефіції. Син руської принцеси Інгеборги Мстиславни **Вольдемар I** та його наступники королі **Кнут VI** та **Вольдемар II Переможець** зробили цю практику масовою, створивши стан королівських людей або васалів. Всі вони були звільнені від натуральної повинності з будівництва та утримання фортець, доріг та пошт і отримали право купувати стільки землі, “скільки вони в силах”. Решта населення продовжувала виконувати військову повинність, але характер її став змінюватися. Селяни, які не мали змоги зі своєї ділянки (*bol*) забезпечити себе нормальним озброєнням, з рубежу XII–XIII ст. замість служби вносили сплату на озброєння (для дрібних власників така сплата коливалася від 25 до 30 відсотків урожаю). Це скоротило чисельність війська, але збільшило його боєздатність за рахунок професіоналізму та кращого озброєння. З рубежу XII–XIII ст. стали спадковими станами не лише лицарі, але й капітани королівських кораблів (*Styrismand*), які отримували від короля платню зерном (окрім корабля вони також управляли округом, який забезпечував побудову, ремонт і утримання корабля та його екіпаж). Поряд з тим королі не давали перетворити бенефіції на спадкові фєоди. Землю ж лицарі переважно здавали в оренду.

Постійно потребує грошей, королівська скарбниця шукала шляхів поповне-

ння. Король **Ерік IV**, прозваний **Плужний Гріш** за введення військового податку від кожного плуга, добився від папи дозволу брати десятину від церкви на потреби війни з язичниками. За **Христофа I** це право призвело до війни короля з архієпископом. Архієпископ Яків Ерландсен скликав собор у **Вейлі (1256 р.)**, де було прийнято постанову про припинення церковних служб по всій країні у випадку арешту королем будь-якого клірика. Коли ж король таки заарештував архієпископа, він був отруєний одним священиком. Король **Ерік V Клірінг** відкупився від архієпископа значною сумою грошей. Його наступник **Ерік VI Менвед** все своє правління провадив боротьбу з архієпископом Яковом Ерландсеном. Слідом за церквою потягнулося і лицарство, вождем якого виступали герцоги Шлезвігу, у володіннях яких утворилися справжні феоди.

Герцог Шлезвігу Вольдемар, лицарство та духовенство на *данегофі* у **Ніборзі (1282 р.)** поставили вимогу підтвердження станових привілеїв. Король пообіцяв, але не поспішав виконувати свою обіцянку і тоді 12 вищих сановників організували його вбивство (1286 р.). У розпал війни проти Швеції, яка виступала в союзі з Імперією, ютландське лицарство покинуло табір, вимагаючи підтвердження привілеїв та узаконення власності на землю (**1309 р.**). Королю вдалося придушити бунт і стратити його верховодів. Все ще діяли тінги, на яких слово мали бонди, хоча серед останніх відбувалася сильна диференціація і багато дрібних землевласників перейшли в розряд орендарів.

Королі намагалися вивести з відання народних зібрань питання війни та миру, а також обрання на трон, пропонуючи за життя коронувати своїх наступників. У цих питаннях вони мусили шукати підтримки у лицарства та церкви. Міста отримали особливі суди, виборні ради і виборних голів (*borgomester*) на зразок магдебурзького права і з часів короля **Абея Вальдемарсена** виступали як окремий стан, але королівська влада діяла неспослідовно, постійно намагалася втручатися і обмежувати міські права, через що так і не змогла спертися на міста у протистоянні з лицарями та церквою. До XV ст. незначні за розмірами та на-

селенням данійські міста і не могли стати такою опорою.

Любек, який у 1203–1226 рр. був данським містом, незабаром став головним містом Ганзи, флот якої обслуговував ледь не всю зовнішню торгівлю Данії.

На початку XIV ст. королівська влада пережила кілька значних поразок, які відбилися на загальному становищі країни. Король **Христофор II**, вступаючи на трон, зобов'язався не починати війни і не укладати миру без згоди лицарства і духовенства, не давати ленів німцям і не приймати законів без щорічного загального тінгу. Одночасно було гарантовано всьому населенню недоторканість особи без розгляду його справи спочатку місцевим, а потім і королівським судом, при цьому засуджений зберігав право апеляції до *данегофу*.

Коли ж король відмовився виконувати ці постанови, проти нього підняли повстання і прогнали з країни (1326 р.). **Вольдемар III** погодився звільнити лицарів від несення військової повинності навіть у середині країни, дозволив їм будувати замки і зобов'язався знести королівські замки. Королю заборонили за життя призначати наступника. Після його смерті почалася *лицарська анархія (1332–1340)*, під час якої дворянство фактично перетворило свої бенефіції на аллоди, присвоївши чверть всіх орних земель, звільнених від податків, без несіння військової служби.

На *данегоф* продовжували скликатися представники бондів та міст, але лідерами стають представники лицарства та духовенства, які з кінця XIV ст. організовують окреме зібрання (*herredage*). *Королівська рада* (*kongeligt Raad*), яка раніше складалася з запрошених королем осіб і мала радочий характер, тепер була замінена *Державною радою* (*Riges Raad* або *det danske Riges Raad*), куди увійшли 20 представників лицарства і вищого духовенства. Державна рада тримала контроль над королем.

Ситуація змінилася за **Вольдемара IV Аттердага**, який відновив активну зовнішню політику і повернув Данії Сконе. Він відновив військову службу лицарства, придушивши повстання у Ютландії (організовані лицарями) але так і не зумів подолати опір ради та верхівки *данегофу*. Після завоювання острова Готланд з портом

Вісью проти Данії виступила Ганза. Війна з Ганзою (1367–1370 рр.) була програша. Державна рада змусила короля піти на **Штральзундський мир (1370 р.)**, за яким Ганза отримала чотири найважливіші фортеці у Сконе, які дозволяли контролювати вихід з Балтики, торговельні привілеї та зниження мит по всій Данії. Без згоди Ганзи навіть король не міг бути коронованим.

Обрання королем юного **Олафа III**, сина норвезького короля і внука Вольдемара IV, за регентства його матері Маргарити поступово призвело до об'єднання Данії, Норвегії і Швеції, закріпленого Кальмарської унії (1397 р.).

§ 5. Кальмарська унія. У 1376 р. шведський *ріксрод* після вигаснення королівської династії обрав королем Швеції 4-річного Олафа, сина норвезького короля Хакона VI за регентства його матері **Маргарити**. Слідом за цим Данія та Ганза визнали Олафа і королю Данії, оскільки Маргарита була дочкою останнього короля Данії Вальдемара IV. З 1380 р. по смерті чоловіка Маргарита стала регенткою Данії. По смерті сина Олафа (1387 р.) шведи обрали її королевою (1387–1412). Слідом за ними обрали Маргариту і норвежці, визнавши її спадкоємцем внука Еріка Померанського. У Швеції тим часом утвердився Альбрехт Мекленбурзький, якому допомагали імператор та численна родина. Шведське лицарство не підтримало його спроб до єдиновладдя і організувало бунт, підтриманий Маргаритою. Альбрехт потрапив в полон до Маргарити. Війну продовжили його родичі, і лише у 1395 р. за посередництва Ганзи було укладено мир.

Альбрехт зрікався претензій на шведський престол, давав викуп 60 тис. марок або передавав Маргариті Стокгольм (де ще визнавали його владу). Альбрехт не зміг зібрати цієї суми і вся Швеція перейшла до Маргарити. У липні 1396 р. *данегоф* та *ріксрод* визнали Еріка спадкоємцем і зобов'язалися, що скандинавські країни ніколи не воюватимуть між собою. Маргарита скликала державні ради всіх трьох королівств у Кальмарі, де вони підписали 20 липня 1397 р. закон, названий **Кальмарською унією**.

Кальмарська унія об'єднувала Данію,

Швецію і Норвегію при супрематії Данії над іншими королівствами, які зберігали свої закони і верховні ради, угоди з іноземними володарями мали бути спільними, оголошений бунтівником в одному королівстві мав бути переслідуваний і у інших.

Через намагання Данії підпорядкувати собі унійні держави і перекласти на їх плечі військові витрати унікальні можливості Кальмарської унії не були реалізовані.

Перспективи цього об'єднання, реалізацію яких розпочала Маргарита, були зведені нанівець її племінником **Еріком VII Померанським (1412–1439)**, який грубо порушуючи норми Кальмарської унії, розпочав підпорядкування Швеції та Данії. Першим виступило шведське лицарство (1434 р.), яке фактично добилося реального розриву унії (1436 р.). Тоді Данська державна рада скинула короля Еріка Померанського, передала герцогу Шлезвігу острови Ере і місто Гадерслебен за відмову від підтримки бондів у Північній Ютландії і обрала, обійшовши *данегоф*, королем **Христофора Баварського (1439–1448)**.

Придушивши бунт бондів у Північній Ютландії (1441–1443 рр.), лицарство добилося заборони носіння бондами зброї, перетворивши данське селянство повністю на податний тягловий стан. Союз з містами було завойовано знесенням умов Штральзундського миру, відмовою Ганзи у привілеях і відновлення Зундського мита. Данське лицарство разом з бюргерством почало активно займати монополію в торгівлі на Балтиці. При **Християні I (1448–1481)**, який започаткував нову **Ольденбурзьку династію (1448–1863)** було видано статут про торгівлю в інтересах данців. Король **Ганс I (1481–1513)** відновив війну з Ганзою, яка закінчилася остаточною перемогою Данії, і уклав угоду з королем Англії Генріхом VII, за якою англійські купці були зрівняні у правах із ганзейськими.

До влади в Данії були запрошені герцоги Шлезвігу, які ставши королями, пішли на згоду з лицарством, гарантувавши його привілеї. І Християн I, і Ганс I, погодилися на умови данської верхівки, які обмежили королівську владу (далі декларовану як виборну) контролем з боку державної ради і народних зборів. Без згоди ради король не мав права починати війну або укла-

дати мир, роздавати лени, призначати членів ради і, навіть, управляти своїми домами. Питання податків регулювалося народними зборами.

Капітуляція, підписана Гансом I (1483 р.) підтвердила за духовенством право інвеститури і вільного обрання ієрархії. Згідно з нею членами державної ради могли бути тільки данці, лицарі за походженням (а якщо один з них став би шукати прихистку короля, його слідувало з ганьбою прогнати з ради). Рада мала право розглядати і справи самого короля, а якщо король виступив би проти цього, кожному данцеві дозволялося всіма засобами аж до бунту змусити його підпорядкуватися. *Rigsraad* став головним органом держави. Намагання данського лицарства закріпити свою владу, його політика підпорядкування Норвегії та Швеції призвели до виходу Швеції з унії.

На кінець XV ст. Данія перетворювалася на своєрідну шляхетську республіку з виборним королем з явною тенденцією усунення як церкви, так і бондів від державного управління. Ще німецьке бюргерство, заспокоєне можливістю долучитися до вигідної морської торгівлі, повністю підтримувало знать.

Всі три скандинавські держави до кінця XV ст. сформували станові монархії, де влада королів було значно обмеженою знаттю за участі верхівки бюргерства міст та певною мірою сільських господарів-бондів.

Контрольні запитання:

1. Які зміни відбулися в скандинавських королівствах після закінчення епохи вікінгів?
2. Які причини розвитку миз?
3. Які стани були представлені у данегофі?
4. Чим відрізнявся ріксрод від данегофу та кортесів?
5. Де збирався і які питання вирішував загальний норвезький тінг?
6. Де і коли існувало королівство Мен?
7. В чому була суть боротьби між біркебейнерами і баглерами?
8. Які основні напрямки зовнішньої експансії скандинавських королівств у XIII ст.?
9. Які заслуги ярла Біргера дозволили йому створити нову династію?
10. Чим відрзнялися внутрішні проблеми у Данії від інших скандинавських країн?
11. Чому не вдалося реалізувати унікальні можливості, які давала Кальмарська унія?
12. Чому скандинавські королівства залишилися становими монархіями?

РОЗДІЛ 10. ЦЕРКВА У ХІ–ХV СТ.

§ 1. Протиріччя між Східною і Західною частинами церкви. До середини ХІ ст. християнська церква формально ще була єдиною структурою. Але богослужбові тексти писалися в межах Західної Європи латинською мовою, а в межах Візантійської імперії – грецькою. Окрім того, між “латинською” і “грецькою” частинами християнської церкви існували відмінності у проведенні богослужбових обрядів – церковних відправ, обрядів Причастя і навіть хрещення. Більшість церковних догматів трактувалися по різному і потребували спільного узгодження. Найбільше суперечок між західними та східними богословами викликав догмат про *Filioque* (лат. – “і від Сина”), самовільне доповнення латинської церкви символу віри про походження Святого Духа не тільки від Бога-Отця, але і від Бога-Сина. Цей догмат впливав з суті Нікейського символу віри, але був прийнятий в порушення встановлених норм за вказівкою Карла Великого без вселенського собору. З часом суперечки переходили в політичну площину і втрачали теологічний зміст.

Іконоборство та процеси християнізації держав Північної та Центрально-Східної Європи ще більше віддалили обидва центри церковно-політичного впливу – Константинополь та Рим. Після коронації в Римі у 800 р. імператора Карла Великого римські папи назавжди звільнилися від впливу константинопольських василевсів. Спираючись на Папську область (Патримонію Святого Петра, ніби-то даровану грамотою імператора Костянтина, а фактично сформовану франкськими королями у VIII ст.) і використовуючи протиріччя між європейськими володарями, римські понтифіки повели боротьбу за примат церковної влади над владою світською. Після 800 р. не відбулося жодного Вселенського собору, рішення якого визнавали б обидві сторони. На першість у християнському світі стали претендувати константинопольські патріархи (повністю залежні від візантійських василевсів) та римські папи (які намагалися стати вище світських володарів).

До ХІ ст. реальний політичний вплив

верховних християнських ієрархів був мізерним. Константинопольські патріархи ставилися і зміщалися візантійськими василевсами, а папи спочатку були ставлениками різних угруповань римської світської знаті (графів Тускулано чи князів Кресченцо), а від 962 р. – німецьких королів, які приходили до Італії з військом, щоби коронуватися імператорською короною, або особисто впливати на вибори римського папи. За таких умов папами часто ставали ті, хто міг кушати цей титул або за гроші, або за особисту лояльність, пізніше так само за гроші продаючи світським особам усі церковні посади (архієпископів, єпископів, священників і абатів). З цього періоду походить легенда про “римську папесу” – жінку, яка посідала римський престол під іменем Іоанна Х (914–928), і завітнівищі була викрита і вбита. **Бенедикт IX (1032–1045)** взагалі став папою в 11 років! Тогочасна резиденція пап у Римі – Латеранський палац, за свідченням кремоського єпископа Луїтпранда був “вертепом розпусти”.

В умовах політичної та моральної кризи церковного життя ініціатором оновлення Західної Церкви виступило чернецтво. Серед усіх чернечих згромаджень (конгрегацій) найвпливовішими були *кльонійці* – ченці з монастиря у м. Клоні в Бургундії. Абат монастиря у Клоні мав сан єпископа і право безпосереднього звертання до папи. Монастир також не залежав від світських властей. У його храмі ні на мить не переривалась урочиста меса, що мало символізувати постійну молитву за мирян перед Богом. Кльонійці проводили широку добродійну діяльність, утримуючи декілька тисяч бідняків. Сюди потягнулися монахи з інших монастирів, прилучаючись до кльонійської конгрегації (в т. ч. відомі монастирі Монте-Кассіно і Субіако в Італії). За абата **Одона (927–942)** кльонійці розпочали боротьбу проти продажу церковних посад (*симонії*), аморальності духовенства, а також ліквідації “права приватної церкви”, тобто виступали за скасування влади світських феодалів над церквами і церковним кліром.

Кльонійська реформа була спрямова-

на на повернення до суворого виконання Статуту св. Бенедикта Нурсійського, доповненого Бенедиктом Аніанським (обов'язок кіновії – спільного проживання ченців в одній общині на чолі з ігуменом або абатом за встановленими статутом правилами; обов'язок періодичного усамітнення, щоденне здійснення Євхаристії). Абатом Одліоном (994–1048) була запроваджено День поминання всіх покійних 1 листопада. Клонійці провели реформу церковного співу, ввели до церковного календаря нові свята. Вони розгорнули монастирські скрипторії для переписування книг. Клонійці вимагали цілковитої незалежності монастирів від світської і єпископської влади, чіткого дотримання *целібату* (обітниця безшлюбності духовенства) і заборони симонії. Коли папою став клонійський чернець **Григорій VII (1073–1085)**, він відразу приступив до реалізації цієї програми.

Німецькі імператори також прагнули підпорядкувати церкву. **Генріх III (1039–1056)** прагнув сформувати "*імперську церкву*", на яку міг би спертися в боротьбі з феодалською анархією. Він поклав край втручання римської аристократії у вибори папи. У **1046 р.** на соборі в італійському місті Сутрі імператор позбавив влади одночасно трьох пап, ставлеників римської світської знаті (Бенедикта IX, Сильвестра III, Григорія VI) і призначив папою німецького єпископа **Климентя II (1046–1047)**. До 1058 р. римську церкву очолювали папи німецького походження, які проводили поступові церковні реформи для посилення власної церковної та світської влади. Під впливом Клоні німецькі папи змусили клір західної християнської церкви перейти на *целібат*. Це забезпечило неподільність на невідчужуваність церковних земель і майна, що в майбутньому сприяло зростанню економічного і матеріального добробуту церкви. Останнє влаштовувало імператорів, даючи їм можливість ставити князями церкви відданих їм людей. Німецькі папи реорганізували папську канцелярію, яка отримала назву *папська курія*. Від 1059 р. право обирати папу отримала *колегія кардиналів (конклав)*. Спочатку кардиналами титулувалися радники папи (7 єпископів римських дієцезій, 28 священників римських соборних церков

і 14, пізніше 18, дияконів із окремих римських кварталів). Вплив архієпископів на вибори папи зійшов нанівець. З кінця XI ст. і до наших днів кожен кардинал представляє у папській курії окрему державу, що є символом універсальної (вселенської) влади пап.

В 40-х роках XI ст. сицилійські нормани майже повністю витіснили візантійців з Італії. Папа Лев IX (**1049–1054**), який протегував норманській знаті, мав намір у завойованих землях в Капуї і Салерно запровадити латинський обряд, розраховуючи, що уся Південна Італія буде під його владою. Патріарх **Михайл Керуларій (1043–1058)** рішуче виступив проти підпорядкування Риму південноіталійських дієцезій. Візантійським дукою в Південній Італії був лангобард Аргіра. Через неприязнь до патріарха він підтримав папу. Тоді патріарх у 1053 р. наказав закрити в Константинополі латинські церкви і монастирі. За дорученням патріарха було написано і оприлюднено кілька трактатів, де у принизливій формі засуджувалися латинський обряд причащення опрісноками (проскурками, а не хлібом) і піст у суботу. Але обидві сторони все-ще сподівалися домовитися. Тому папа послав у 1054 р. до Константинополя *легатів* кардиналів Гумберта Сильву з Кандії, Фрідріха з Лотарінгії та архієпископа П'єтро ді Амальфі із завданням повести переговори про мир у Церкві. Ці переговори за підтримки василевса **Константина IX Мономаха (1042–1055)** продовжилися і після звістки про смерть папи. Непоступливість патріарха Михайла, який ігнорував папських посланців, привела до того, що останні **15 липня 1054 р.** у під час богослуження у соборі св.Софії виголосили *анафему* константинопольському патріархові. Патріарх взяв латинську грамоту про відлучення, наказав її перекласти і зажадав від легатів доведення висунених обвинувачень перед спільно скликаним ним собором 20 липня 1054 р. Легати відмовилися виступати на соборі і спільно покинули Константинополь. Собор відлучив їх від церкви. Антіохійський патріарх Петро, імператор Генріх III та папа Стефан III (1057–1058) закликали до примирення патріарха Михайла. Але воно не відбулося.

В літературі зустрічається твердження

про взаємне прокляття обох церков. Однак ні латинська церква не відлучала грецьку, ні грецька – латинську. Булли про відлучення (*екскомуніку*) стосувалися лише окремих осіб: римські легати відлучили патріарха, а через кілька днів патріарх відлучив легатів. Однак після розколу 1054 р. поступово сформувалися дві християнські церкви – католицька (від грец. *всесвітня*) і православна (*та, що правильно славить Бога*). Але до середини XV ст. тривали спроби подолання церковного розколу. До 1582 р., незважаючи на відмінність в обрядах і догматах, католики і православні продовжували святкувати Різдво та Великдень в один час. До XIII ст. не заборонялися шлюби між представниками обох конфесій. До середини XV ст. відбувалися взаємні діалоги і спроби об'єднання, зокрема на Другому Ліонському соборі 1274 р. і Ферраро-Флорентійському соборі 1439 р. Навіть захоплення і пограбування французькими та венеційськими хрестоносцями Константинополя під час Четвертого хрестового походу (1204 р.) не призвело до взаємної ненависті. Хоча після цього на побутовому рівні рядові католики нерідко сприймали православну (грецьку) віру як різновид язичництва, а православні греки (особливо еліта) пробували знаходити "спільну мову" із мусульманами проти католиків-латинян, спроби порозуміння не переривалися. Ініціаторами виступали як римські понтифіки, так і православні правителі, які продовжували на своїх територіях контролювати церкву. Прикладами таких порозумінь є коронації папою та його легатами правителів Болгарії, Сербії і галицько-волинського князя Данила Романовича (1253 р.). Мотиви таких унійних спроб були переважно політичними, через що вони були приречені на невдачі аж до Берестейської (1596 р.) та Ужгородської (1646 р.) уній. Продовжуються діалоги і далі. У 1964 р. римським папою Павлом VI і патріархом Константинопольським Афінагором I були уневаженні акти відлучення 1054 р., що стало першим кроком до примирення. А 2001 р. папа Іоан Павло II, перебуваючи з візитом у Греції, попросив вибачення за злочини, вчинені хестоносцями у 1204 р.

§ 2. Реформи папи Григорія VII. Ключіський монах Гільдебранд у 1073 р.

був обраний папою колегією кардиналів і прийняв ім'я Григорія VII. Це було перше обрання папи, коли не спитали дозволу імператора Генріха IV, а лише сповістили його про факт обрання. Григорій VII приступив до реалізації ключіської програми за якою духовна влада пап мала бути вищою від влади світських володарів, включаючи імператора. У документі "*Dictatus Papae*" ("Продиктоване Папою"), складеному при дворі Григорія VII, були чітко сформульовані основні постулати політики *універсалізму* римського понтифіка: "*Римська Церква була заснована Самим Богом і ніким окрім Нього*"; "*Ніхто, окрім Римського первосвященника, не має права називатися вселенським (універсальним)*"; "*Тільки він може усувати єпископів і повертати їм архієрейську гідність*"; "*Тільки він може надавати кандидатів імператорський титул і відбирати його у негідних*"; "*Він не може бути судимим і може звільняти народи від присяги їхньому недостойному правителю*".

Незважаючи на протидію імператорської влади (папа не побачив результатів за життя, померши у вигнанні), Григорію VII вдалося втілити в життя окремі постулати своєї політичної доктрини. Правда, у питаннях визнання і подальшої коронації того чи іншого європейського монарха довелось йти на компроміс. Але папа остаточно заборонив "*право приватної церкви*". Імператор, а за ним і решта світських володарів, поступово змушені були не тільки відмовитися від права *інвеститури* (призначення на всі духовні посади перейшло до папи і єпископату), але й залишити за церквою надані їй раніше земельні володіння та церковні лени. Світські володарі під загрозою церковного відлучення втратили право обкладати податками фінанси, землі та майно церков і монастирів. Також у більшості держав Західної Європи остаточно було запроваджено *целібат*, а одружені священники були позбавлені права проводити богослужіння. У західноєвропейських церквах обов'язково запроваджувався т. зв. "*григоріанський спів*" – церковний спів, де слова тексту під час співання не ділилися на склади.

Метою Григорія VII було об'єднання усіх європейських держав під егідою Апо-

тольського Престолу в Римі. В офіційній і приватній документації папи стали титулувати себе “раб рабів Божих” (“*servus servorum Dei*”).

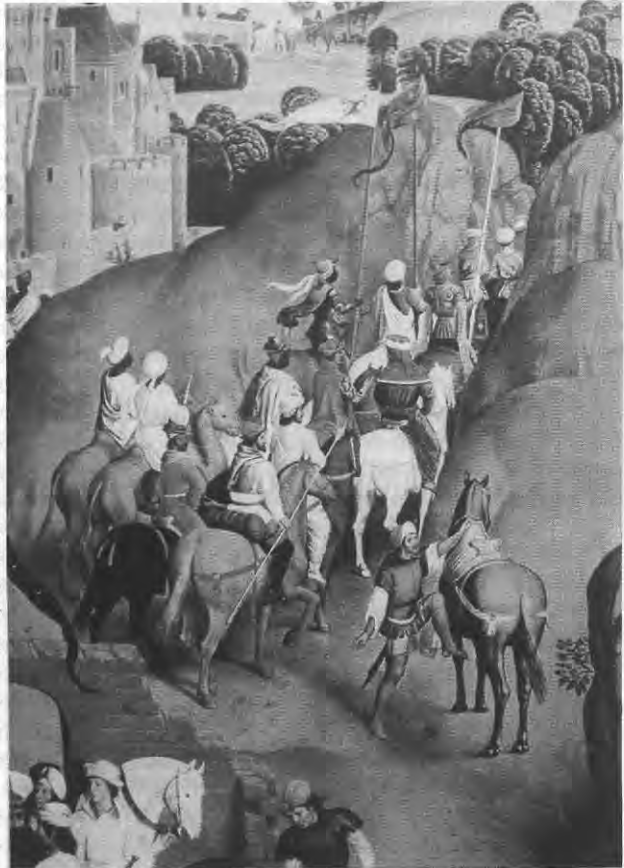
По смерті папи Григорія VII церква продовжувала поступово відвойовувати у світській владі все нові позиції. Наприкінці XI–XII ст. завдяки незалежності від світських властей католицька церква зуміла організувати хрестові походи на Схід, чим ще більше посилила своє політичне та фінансово-матеріальне становище. Йдучи в походи, значна частина хрестоносців віддавала свої землі церквам і монастирям, до власного повернення з походу. Землі тих, хто не повернувся, переходили до церкви. Поступово до середини XIII ст. підсумками “тригоріанської реформи” стало цілковите унезалеження церкви від світської влади і перетворення її на вертикальну ієрархічну структуру. Завдяки певній внутрішній дисципліні та нагромадженій земельній власності, у більшості європейських держав, що переживали період феодальної роздробленості, церква перетворилася на “державу в державі”, залишаючись організаційною структурою “наддержави”, якою стала римська церква.

§ 3. Боротьба з єресями.
Знайомство під час Хрестових походів із різноманітними релігійними течіями, невдачі Хрестових походів і непомірне збагачення церкви сприяли поширенню серед широких мас населення сумнівів та протестів щодо догматів, які проповідувала офіційна церква. Бачачи на Сході рівень життя і розвитку суспільства, ветерани хрестових походів приходили до цілком закономірного висновку – якщо Бог був би незадоволений тим, що Свята Земля в руках сарацинів, то змінив би все без Хрестових походів. Тому на зміну фанатичній екзальтації почав приходити скепсис.

Скептицизм стосовно ідеології офіційної церкви сприяв спро-

тиву поверховій релігійності, яка переважно панувала в суспільстві, пошукам духовного ідеалу, власного шляху до Бога, своєрідній *внутрішній християнізації* частини західноєвропейського суспільства. Тому з’являється зацікавлення текстом Святого Письма, з яким віруючі прагнули ознайомитися самостійно і зрозуміти без посередництва офіційних теологів. Поширюються несанкціоновані церквою (а отже незаконні і єретичні) переклади текстів Біблії з латинської народними мовами. Завдяки доволі високому рівню грамотності, такі переклади та їх подальше осмислення поширювалися у містах. Там же почали розповсюджуватися твердження, що переповнені багатствами католицька церква служить не Христу, а світським благам (тобто “маммоні”).

Найбільш масовими у другій половині XII–XIII ст. були єретичні секти *вальденсів*

Ганс Мемлінг. Марія в Єгипті. Фрагмент картини (1480).

і катарів, які сформувалися у містах Південної Франції.

Засновником секти вальденсів був багатий купець з м. Ліона – П'єр Вальдо. Добровільно відмовившись від своїх багатств, роздавши їх бідним, П. Вальдо разом із своїми прибічниками почав мандрувати дорогами Франції, проповідуючи перекладене ним провансальською мовою Євангеліє. Вальденси стверджували, що офіційна церква втратила свою святість, а її відправи і таїнства формальні й не мають жодного значення. Вони вважали здійснення таїнств правом будь-якого мирянина, який згідно заповідей Ісуса Христа живе в бідності.

Прибічники секти катарів на противагу офіційній створили власну церкву із ієрархічною структурою на соборі у Лоракі у 1169 р. Єресь катарів була зрозумілою і доступною тільки невеликому колу інтелектуалів. Вона ввібрала в собі риси маніхейства та інших східних теологічних систем. Рядові віруючі просто вірили своїм пресвітерам, що катаризм – це повернене до своїх першооснов християнство. Катарі відмовилися від латинської мови, обрядності, Причастя та вважали Марію звичайною жінкою, яка виносила в своєму лоні Ісуса. Вони сповідували крайній аскетизм і заперечували поклоніння іконам і хресту. Свою підтримку секті, окрім городян, катарам надавали і представники південнофранцузького дворянства, яких приваблювали виступи катарів проти монастирів і монастирського землеволодіння. Церква катарів була поширена на південнофранцузьких землях – між містами Тулузою і Альбі, тому сучасники називали їхній рух альбігойським.

Єретичним рухам, які набували масового характеру і загрожували авторитету церкви, папи протиставили жебракуючі чернечі ордени – домініканців (заснований у 1216 р.) і францисканців (заснований у 1209 р.). Ченці, котрі належали до вказаних орденів, мали обов'язок мандрувати і проповідувати Слово Боже, згідно догматів офіційної церкви. Жебракуючі ченці були зобов'язані жити лише за рахунок отримуваної від віруючих милостині – їжі або грошей. Адміністраціям монастирів, де проживали ченці цих орденів, категорично

заборонялося приймати в дарунок від віруючих земельну власність. Очолювали Домініканський і Францисканський ордени генеральні маїстри (*генерали*), які були зобов'язані постійно перебувати в Римі.

Засновником Домініканського ордену (офіційна назва *Орден братів-проповідників – Ordo fratrum Praedicatorum*) був кастильський ченець знатного походження – св. Домінік з Осми (1170–1221), який розпочав свою діяльність, проповідуючи проти вальденсів і катарів на Півдні Франції. Для підготовки вмілих проповідників Орден сформував власні теологічні кафедри в Паризькому та Болонському університетах. Домініканці займалися проповідницькою діяльністю серед представників еліти і тому часто ставали придворними проповідниками європейських монархів. Теологи, які належали до Ордену, мали право здійснювати цензуру усієї літератури, яка була написана чи завозилася до держав католицької Європи.

Засновником Францисканського ордену (офіційна назва *Орден молодших братів – Ordo fratrum Minorum*) був син багатого купця з Ассізі (поблизу Перуджі в Італії) св. Франциск (1181/1182–1226). Відмовившись від батькового спадку, зібравши своїх послідовників, він з 1207 р. почав проповідувати смиренне життя в бідності і самоприниженні. Франциск Ассізький був автором релігійних поетичних творів ("Похвала чесноті", "Похвала Богу" та інших). У 1228 р. його було канонізовано. Розповіді та легенди про нього зібрані в анонімній збірці "Квіточки Св. Франциска Ассізького". Францисканці поширювали свою проповідь серед простолюдю і засновували свої монастирі та місії не лише на території Європи, але і в Азії та Північній Африці. Уся власність Францисканського ордену належала папському престолу.

Уже в XIII–XIV ст. обидва жебракуючі ордени стали найвпливовішими чернечими згромадженнями католицької церкви.

До XIII ст. боротьба з ересю мала у Європі тимчасовий і періодичний характер. У 1215 р. було створено окремі трибунали, підпорядковані єпископам. З часу закінчення Альбігойських воєн IV Латеранський собор (1229 р.) запровадив справжню інквізицію з її постійними атрибутами: носін-

ням ганебного нагрудного хреста, конфіскацією майна, слідством, в'язницями, тортурами і спаленням. У 1232 р. папа Григорій IX (1227–1241), передав Ордену домініканців право інквізиції – право проведення слідства у справі боротьби проти еретиків, вивівши трибунали з-під контролю єпископів і підпорядкувавши безпосередньо папі.

Встановлювалися правила діяльності постійних інквізиційних трибуналів. Основою для початку слідства був донос або свідчення ув'язненого, висунені проти третьої особи. Провівши попереднє слідство, інквізиція передавала зібрані документальні матеріали юристам-кваліфікаторам (існували з XIV ст.). Отримавши санкцію юриста, інквізитор наказував заарештувати підозрюваного. Очні ставки свідків обвинувачення із заарештованими заборонялися. Єдиною причиною уневажнення свідків була їхня особиста ворожнеча до підозрюваного. Ніякого обмежувального терміну для проведення слідства не було. Допити за методами, прийнятими у середньовічній практиці, велися із застосуванням тортур. Інквізитори не приймали до уваги жодних обставин, що пом'якшували вину. Добиваючись усунення сумнівів та вільнодумства, верхівка церкви підтримувала методи інквізиції. У 1245 р. на Ліонському соборі Інокентій IV (1243–1254) схвалив застосування тортур і смертної кари стосовно еретиків, і вимагав навіть від дітей доносити на своїх батьків.

По завершенні судового слідства інквізитори оголошували вирок. Після цього, наступало *аутодафе* (з ісп. *autodafe* – акт віри) – урочиста церемонія виконання вироку інквізиційного трибуналу. Аутодафе включало в себе оголошення вироку у присутності двору короля чи його намісника та місцевих властей, та його виконання: шмагання батогами, спалення на вогнищі, повішення тощо, яке здійснювалося світською владою. Уся власність засудженого інквізицією конфіскувалася і ділилася між церквою, світською владою і дощочиком. У старій антирелігійній літературі можна знайти висновки про те, що церква через інквізицію добивалася збільшення майна та матеріальних благ. Насправді джерела дозволяють стверджувати, що інк-

візиторами виступали переважно фанатики, які вважали своїм завданням негайне знищення всього, що не відповідало прийнятним догматам. Вони не розуміли і не шукали причин того, що складалося віками, а терором сподівалися “очистити” суспільство. У більшості випадків вони були далекі від матеріальних благ (за виключенням хіба Іспанії часів Торквемади та його послідовників, коли розмах діяльності інквізиції був чітко спрямований проти багатих євреїв-вихрестів та колишніх мусульман). У інших частинах Європи інквізиційні органи зосередилися більше на боротьбі з жіноцтвом як носієм різноманітних магічних ритуалів та пережитків язичництва. Так з'явилася теоретична праця німецьких інквізиторів Генріха Інстіторіса і Якова Шпренгера, видана у 1487 р. Кельнським університетом під назвою “Молот відьом”, яка стала практичною настановою для їх європейських колег в різних регіонах католицької Європи (окрім Скандинавії). Сицилійський інквізитор Людвіг Парамо у 1598 р. писав: “Неможливо не вказати, яку велику послугу інквізиція зробила людству тим, що вона знищила велику кількість відьом. Протягом 150 років у Іспанії, Італії, Германії були спалені, щонайменше 30 000 відьом”.

§ 4. Піднесення католицької церкви. Найбільшої політичної могутності католицька церква досягла під час понтифікату Інокентія III (1198–1216). Він отримав блискучу освіту (філософсько-теологічну освіту в Парижі і юридичну – в Болоньї). Ставши папою у 38 років, Інокентій III проявив себе спритним політиком і талановитим адміністратором. Продовжуючи програму Григорія VII, в одній із своїх проповідей Інокентій III заявив, що папа є “наступником св. Петра, поставлений між Богом і людиною, нижче за Бога, але вище за будь-яку людину; він судить усіх, але не може бути суджений ніким”.

Користуючись суперечностями між Гогенштауфенами та Вельфами, папа Інокентій III підпорядкував собі не лише єпископат, але й світських правителів Європи. Королі Арагону, Англії, Данії, Португалії, правителі Сербії, Болгарії і Килікійської Вірменії визнали ленну залежність від папи.

В 1198 р. вдова імператора Генріха VI визнала васальну залежність Сицилійського королівства від папи, а після її смерті Іннокентій III оголосив себе регентом при її сині Фрідріхові II Гогенштауфені. Решту держав католицької Європи платили до Риму "Гріш св. Петра" і були змушені миритися із втручанням понтифіка у їхні державні справи.

За рік до смерті Іннокентій III скликав IV Латеранський собор у Римі. Собор засудив усі еретичні вчення, закликавши до боротьби проти них церкву і світську владу. Християнам, які не мали богословської освіти, під страхом смертної кари заборонялося перекладати і тлумачити текст Біблії. Папа наполіг на прийнятті ухвали, яка оголошувала Хрестові походи постійними. Було встановлено обов'язковий трирічний податок від кожної церковної споруди в розмірі двадцятої частини її річних прибутків. Духовенству належало регулярно вести проповідь хрестового походу і збирати серед віруючих пожертви на його проведення. Всі віруючі зобов'язувались сповідатися тільки у свого парафіяльного священика і причащатися раз на рік в період Велико-го Посту. Собор також прийняв постанову про те, щоб будувати у європейських містах окремі квартали для євреїв (*гетто*).

Римські папи **Гонорій III (1216–1227)**, **Григорій IX (1227–1243)** та **Іннокентій IV (1243–1254)** продовжили дипломатичну та збройну боротьбу за зверхність папської влади проти династії Гогенштауфенів, яка намагалася централізувати імперію та абсолютизувати владу імператора. Це було продовження боротьби за інвеституру.

Боротьба проти Гогенштауфенів закінчилася у 1268 р. перемогою папства. Але останнє на той час уже перейшло під вплив королів Франції. Братові французького короля Людовика IX Святого – Карлу Анжуйському, вдалось поставити на престол папу **Мартина IV (1281–1285)**, який став слухняною маріонеткою в його руках. Цей папа передав Карлові Анжуйському владу над Сицилійським королівством. Однак, Анжуйська династія змогла втриматися лише в Неаполі, а за Сицилію повела війну проти Арагону, який теж претендував на землі королівства. Папа Мартин IV оголосив про

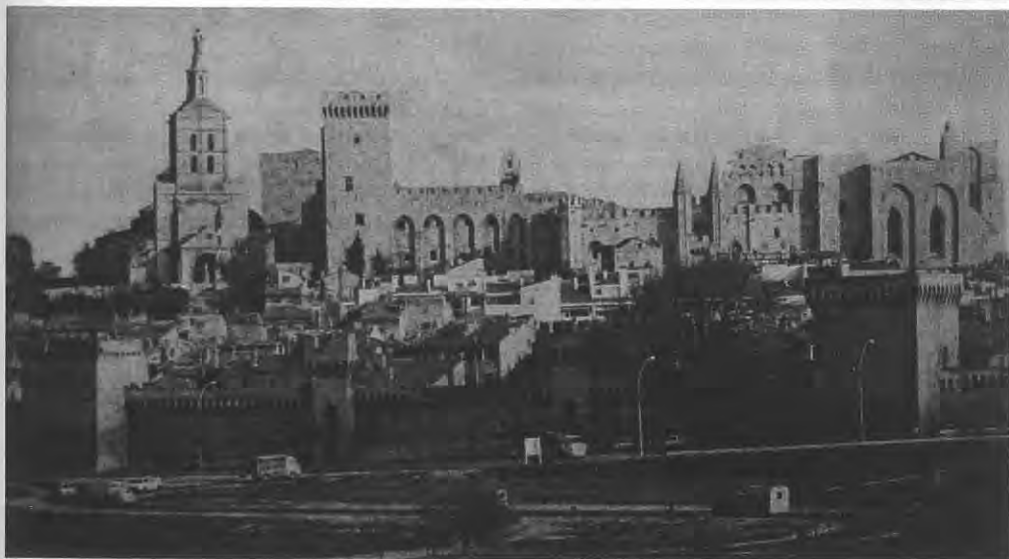
позбавлення трону арагонського короля Педро III і, навіть, пішов далі, оголосивши у 1283 р. хрестовий похід проти католицької держави Арагон, яка воювала з маврами. Похід закінчився розгромом французького флоту біля Палермо. Королівство Сицилія розпалося на дві ворогуючі держави: Сицилійське та Неаполітанське королівства.

Арагонська поразка обернулася боротьбою за владу в колегії кардиналів між партіями знатних римських родин Орсіні та Колонна. Невдовзі в цю боротьбу втрутилися родини Ровере, Борджія, Фарнезе і Медічі. Конклав по смерті папи **Миколая IV (1288–1292)** затягнувся аж на два роки. Врешті змучені кардинали прийшли до компромісу, обравши пустельника П'єтро ді Мурроне, як папу **Целестина V (1294 р.)**. Вже через п'ять місяців чесний монах, не справившись з протиріччями в церкві, сам добровольно зрікся влади.

Кардинал Бенедетто Гаєтані, обраний папою під іменем **Боніфація VIII (1294–1303)**, рішуче намагався відновити політику універсалізму Григорія VII та Іннокентія III. Противники папи кардинали брата Джакомо і П'єтро Колонна звинуватили папу в *симонії* і деспотичному стилі правління. Вони спробували навіть анулювати вибори. Подолавши опір опозиції, папа відлучив обох Колонна від церкви, організував проти них хрестовий похід і знищив доценту їхній родовий замок Палестрину. Прихильники Колонна після невдачі скликання вселенського собору, знайшли притулок у французького короля Філіпа IV Красивого.

Конфлікт із Францією тривав сім років і завершився для папства цілковитою поразкою. Французький король заборонив вивіз золота до папської скарбниці і звинуватив папу у ересі. Королівський міністріал Ногаре публічно образив папу в Аваньї, після чого понтифік помер 11 жовтня 1303 р. Його смерть обірвала розвиток великої європейської теократичної монархії римських пап, закладеної Григорієм VII і посиленої Іннокентієм III.

§ 5. "Авіньйонський полон" папства. Новобраний папа **Бенедикт XI (1304–1305)**, проправивши всього кілька місяців, встиг зняти церковне відлучення з

Авіньйон. Палац римських пап (XIV ст.)

французького короля. По його смерті конклав у Перуджі тривав одинадцять місяців в умовах різкого суперництва між Колонна, Орсіні та іншими родинами римської аристократії. Було обрано єпископа міста Бордо Бертрана де Го під іменем **Климента V (1305–1314)**. Побояючись за своє життя в Римі, папа прийняв тиару в Ліоні в присутності французького короля. Після кількарічних вагань Климент V остаточно оселився у Франції в місті Авіньйоні на лівому березі р. Рони, перемістивши туди курію.

Діяльність Климента V і його наступників була спрямована на підпорядкування всього єпископату владі папської курії. Все більше обмежувалась автономія кафедральних капітулів, – на церковні посади (навіть парафіяльних священиків) призначення відбувалися лише з дозволу папи. Плата комісійних від прибутків за перший рік єпископського правління (*аннати*) за надання імунітетів та інших привілеїв становила половину надходжень у бюджет папства. Сформувався державний секретаріат, де розглядалися політичні питання. Було реформовано канцелярію, де редагувалися папські булли і контролювалася кореспонденція. Кількість службовців папської курії зроста втричі – з 200 до 600 осіб. Щоби покрити видатки свого двору, папа розширив податкову систему, яка

охопила усю католицьку Європу і дозволила в короткий термін зібрати величезні кошти, розпоряджався якими папа без жодного контролю.

Перший авіньйонський папа відзначався також своїм *непотизмом* (прихильністю до власних родичів). В кардинальській колегії, що налічувала 25 осіб, 11 були родичами папи! За два роки до смерті Климент V передав своїй родині із папської скарбниці 814 тисяч гульденів золотом, роздавши перед цим мільйон гульденів, призначених для хрестового походу. Родичі і фаворити отримали і найбагатші бенефіції. Климент V помер у 1314 р. через місяць після санкціонованого ним спалення на вогнищі великого магістра тамплієрів Жака де Моле. Сучасник папи – поет Данте назвав Климента V *“негідним пастирем і майстром найпідліших справ”* і помістив його поряд із Боніфацієм VIII у описаному ним пеклі *“Божественної комедії”*.

У 1316 р. після двох років *“вакантності”* папського престолу колегія кардиналів у Авіньйоні обрала колишнього кушця з Бордо вісімдесятилітнього **Іоанна XXII**. Новообраний папа розчарував тих, хто сподівався його скорої смерті, провівши на престолі ще 18 років. Його правління відзначилося встановленням чітких тарифів для продажу грамот на відпущення гріхів (*індульгенцій*). Будь-яка затримка спла-

ти церковних податків призводила до церковного відлучення. Запроваджувалися надзвичайні податки на "хрестові походи" (які, звичайно, організувати не збиралися), плата за оформлення привілеїв і звільнення від зобов'язань. Папа запровадив купівлю вакантних бенефіцій і право успадкування духовних титулів. Усі бажаючі могли сплатити до папської скарбниці певну суму грошей, і отримати право претендувати на будь яку церковну посаду чи бенефіцій, тоді коли вони ще були зайнятими іншою особою (*право експектанції*). Тому частими бували випадки, коли таке право надавалось кільком особам, або одній і тій же особі віддавались декілька бенефіцій, пов'язаних із священницькою діяльністю. Це фактично було відновлення *симонії*. Більшу половину своїх прибутків Іоанн XXII витрачав на утримання найманого війська.

З іншої сторони французькі королі намагалися повністю тримати авіньйонських пап під своїм контролем. За **Бенедикта XII (1334–1342)** серед 134 кардиналів 112 були французами. Колегія перетворилася на групу честолюбних французьких церковних інтриганів, які дбали лише про збагачення і посилення своєї влади. Вони вимагали, щоби половина папських прибутків віддавалася їхній колегії і жоден новий кардинал не призначався папою без їхньої згоди.

Папа **Климент VI (1342–1352)** у 1347 р. викупив Авіньйон разом з околицями за 80 тис. золотих флоринів у його власниці Джованні I, графині Провансу і королеви Неаполя, підтвердивши її права на неаполітанську корону. Почалася розбудова Авіньйону, яку призупинила епідемія чуми 1348–1349 рр. Тоді при авіньйонському дворі перебував як посол Флорентійської республіки **Джованні Боккаччо (1313–1375)**, італійський письменник, автор "Декамерона". Папа подарував іншому великому італійцеві **Франческо Петрарці (1304–1374)** прибутки від церковного капітулу в Пізі і доручив йому збирати твори античної класики для папської бібліотеки. Завдяки щедрому фінансуванню папи розвивалася творчість видатного італійського художника **Сімоні Мартіні (1284–1344)**. У Римі папа організував ви-

вчення класичних мов: грецької і античної латини.

Авіньйонський папа **Іннокентій VI (1352–1362)**, втягнений у боротьбу із родиною правителів Мілану Вісконті за вплив на італійських землях, звернувся до імператора Карла IV Люксембурга. В результаті він змушений був погодитися з втратою права збирати надзвичайні податки з німецького духовенства (згідно "Золотої булли" 1356 р.).

Урбан V (1362–1370) вже зробив першу спробу повернутися до Рима. Папська область розпалася на дрібні сеньйорії, Петрарка та окремі представники чернецтва наполегливо просили папу повернутися, а околиці Авіньйона через хаос Столітньої війни заповнили інтернаціональні банди найманців. У 1367 р. Урбан V через Марсель і Вітербо рупив до Риму. Латеранський палац згорів у 1361 р. і папа поселився у Ватикані. Але після трьох років перебування у Римі, наляканий поведінкою римлян, які не сприймали "французького" папи, Урбан V повернувся до Авіньйону.

Наступний папа **Григорій XI (1370–1378)**, незважаючи на антифранцузьку опозицію італійських міст на чолі із Флоренцією, прийняв рішення про повернення до Риму і наклав на Флоренцію інтердикт. У 1376 р. Григорій XI разом із 15 кардиналами остаточно покинув Авіньйон. Для приборкання флорентійців, які затримували в'їзд "французького" папи до Рима, Григорій XI використав наймане військо з бретонців та швейцарців. Це військо, очолене кардиналом Робертом Женевським, оточило в містечку Чезена і знищило 4-тисячне флорентійське ополчення. У 1378 р. "авіньйонський полон пап" закінчився.

Влада пап у Авіньйоні перебувала під контролем французьких королів, які впливали на їхню політику. Тому термін "*Авіньйонський полон*", стосовно папства, вперше вжив у своїх творах італійський гуманіст Франческо Петрарка, як аналогію до вавилонського полону євреїв. Зовнішньополітичний престиж авіньйонського папства впав. Навіть фінансові побори, які раніше сприймалися як законна підтримка церкви, в авіньйонський період зустріли значний спротив, а Тевтонський Орден і Англійське королівство взагалі відмовилися сплачува-

ти до Авіньйона “Денарій Святого Петра”.

§ 6. “Велика Схизма” і її наслідки. У 1378 р. папа Григорій XI помер у Римі. Папою було обрано італійця **Урбана VI (1378–1389)**, який захотів вигнати з колегиї кардиналів-неіталійців. Тоді 12 французьких кардиналів втекли з Рима, зібрались у м. Фонді і, скасувавши рішення попереднього конклаву, обрали новим папою кардинала Роберта Женевського під іменем **Климента VII**. Останній відразу ж спробував силою здобути Рим, але населення виступило на захист Урбана VI. Французький папа відступив до Авіньйона, де швидко відновив папську адміністрацію. В католицькій церкві виник розкол – т.зв. “Велика Схизма”, яка тривала у **1378–1417 рр.**

Європейські держави розділилися на прихильників авіньйонського або римського папи. Обрання Климента VII беззастережно підтримувала Франція та її союзники або васали – Шотландія, Наварра, Арагон, Кастилія, Неаполь, Савойя, західна і північно-східна частини Священної Римської імперії, більша частина габсбурзьких володінь. Урбана VI підтримували держави, ворожі стосовно Франції, або незалежні від її політичних інтересів – Англія, більшість держав східної частини Священної Римської імперії, Польща, Угорщина, Данія, Норвегія і Швеція.

Протистояння пап та антипап породило складні протиріччя і конфлікти з приводу церковних посад і бенефіціїв. Навіть в межах окремих єпископств, абатств і парафій протистояли одне одному прибічники різних панів. Виникла плутанина і серед світського суспільства, бо ніхто не міг зрозуміти, кого ж вважати законним папою. Наприклад, теологічний факультет Паризького університету (Сорбонна), завдяки своєму інтернаціональному складу і лояльності німецьких професорів, був прихильником Урбана VI, доки французький король Карл V погрозами примусив професорів перейти на бік Авіньйону.

Розкол став важким економічним тягарем для держав католицької Європи, адже потрібно було утримувати дві папські курії. Обидва папи призначали нових кардиналів і створювали власні податкові системи. До грудня 1378 р. було призначено 38 нових кардиналів (Урбан VI поставив 29 кар-

диналів, а Климент VII – 9). Обидва папи взаємно проклинали і відлучали один одного. В результаті цих взаємних відлучень усі держави Європи виявилися формально відлученими від церкви тією чи іншою стороною конфлікту.

У 1380 р. Паризький університет першим опублікував твердження експертів-теологів про те, що необхідно скликати вселенський собор, який визначить хто ж є законним папою і на далі зможе обмежити шкідливу для інтересів церкви абсолютну владу пап. Тому принцип *консиліаризму* – принцип верховенства рішень загальноцерковного собору, набував дедалі більшої популярності серед представників інтелектуальної еліти. Конфлікт дедалі більше загострювали римська та авіньйонська колегиї кардиналів. У 1380 р. після смерті Урбана папою обрали **Боніфація IX**, а коли той помер у 1406 р. папою обрали **Григорія XII**; в Авіньйоні ж після смерті Климента VII папою проголосили **Бенедикта XIII (1394–1409)**.

В 1409 р. кардинали обох конфліктуючих сторін прибули на собор у Пізі, де було оголошено, що загальний собор Церкви вищий за авторитет папи. Однак, обидва папи (римський Григорій XII і авіньйонський Бенедикт XIII) відмовилися визнати рішення собору. 5 червня собор заочно позбавив влади їх обох, а 26 червня обрав нового папу – **Олександра V (1409–1410)**; а після його смерті **Іоанна XXIII**. Ще однією папською резиденцією стала Болонья.

Внаслідок цих подій у католицькій церкві стало три папи, жоден із яких не визнавав решти і не збирався йти на компроміс. Для подолання кризи було вирішено скликати новий собор, який відбувся у швейцарському місті **Констанці (1414–1418 рр.)**. У конфлікт на цей раз втрутилася імператорська влада. Собор у Констанці скликав імператор **Сигізмунд I Люксембург (1410–1437)**. Учасники Констанцького собору одностайно обрали папою сорокадев'ятирічного кардинала Оdone Колонну – під іменем **Мартіна V (1417–1431)**. Собор позбавив влади усіх трьох панів. Врешті-решт, Мартіна було визнано усіма ворогуючими сторонами, а його супротивники добровільно відмовилися від подальшої боротьби, вдовольнив-

пись титулами або грішми. Так через сорок років після свого початку Велика Схизма завершилася.

Щоби уникнути подібної ситуації надалі, теологи Констанцького собору прийняли два важливих закони. За першим з них Вселенський Собор оголошувався постійно діючою інституцією Церкви. Наступний собор повинен був скликатися через п'ять років, потім через сім, а після цього – раз в кожні десять років. Це була спроба обмежити в майбутньому претензії папства на абсолютну владу. Другим законом визначалися обмеження церковної влади папи. Оголосивши, що Вселенський Собор є осередком церковної влади, отці собору в Констанці надавали папі повноваження конституційного монарха. Собори були оголошені вищими від пап не лише у справах можливого розколу, але і в питаннях віросповідання. Папа ставав підзвітним собору, якому мав звітувати про своє правління за період, який пройшов між скликанням соборів.

Стефан Лохнер. Мадонна (бл. 1448 р.). Музей в Кельні

Коли, згідно постанов Констанцького собору, єпископи у 1423 р. прибули до Павії, Мартин V припинив їхнє засідання під приводом епідемії, яка почалася у цій місцевості. На наступний собор у Сієні, через триваючі Гуситські війни зібралося лише кілька десятків єпископів, що дало можливість папі знову відтермінувати його на 1431 р. Цей собор мав проходити у швейцарському Базелі. До відкриття сесії собору Мартин V не дожив, померши від паралічу у 1431 р.

Його спадкоємцем було обрано Євгенія IV, переконаного противника консилиаризму. На скликаний імператором Сигізмундом I собор у Базелі (1431–1449) папа послав свого легата – кардинала Джуліо Цезаріні. Але учасники собору рішуче вимагали у папи надати повний звіт про свою діяльність за попередній період. У відповідь папа оприлюднив буллу про розпуск собору. Собор проігнорував папську буллу і відмовився підпорядковуватися. Без згоди папи отці собору дебатовали справи гуситів, церковну реформу, розглядали питання унії з православною церквою, і вимагали, щоби частина папських прибутків була віддана на користь собору.

До 1433 р. папа мусив піти на поступки, скасувати свою буллу і знову почати переговори з собором. Колонна організували бунт в Римі і папа мусив втікати з міста. В чернечому одязі він втік до Флоренції під захист родини Медічі, куди за ним поїхала частина чиновників курії. Завдяки допомозі єпископа Вітейлескі, котрий надав папі великий збройний загін, папа повернувся до Рима, жорстоко покаравши винуватців свого приниження. Тоді ж Євгеній IV коронував Сигізмунда I імператорською короною.

Під приводом необхідності проведення безпосередніх переговорів із представниками православної церкви, Євгеній розпустив Базельський собор і скликав новий собор у Феррарі. Однак, знову

стався розкол. Частина учасників Базельського собору спротивилась папському розпорядженню і навіть зажадала, щоби папа особисто прибув на собор і пояснив свою позицію. Коли минув визначений термін, а папа не прибув, 300 учасників собору, серед яких було лише 7 єпископів, позбавили Євгенія IV влади, обравши на його місце графа Амадея Савойського під іменем **Фелікса V (1439–1449)**. Але останнього визнали лише Савоя, Арагон, Угорщина та кілька німецьких князівств, тому він сам зложив свій сан.

Пронімецька політика Євгенія IV загострила антипапську французьку опозицію. У 1438 р. король Карл VII затвердив прийняту французьким духовенством *“Прагматичну санкцію”*, якою проголошувався примат собору над папством і формулювалися основні свободи французької (галіканської) церкви. Згодом подібні документи ухвалили володарі інших європейських держав.

§ 7. Флорентійська унія. Євгеній IV скликав собор у Феррарі не тільки в протипапу Базельському собору. Переважна більшість єпископів була проти нового розколу. Але у Феррарі (церква не змогла профінансувати собор у Феррарі і його продовжили у Флоренції) тривали переговори із представниками православної церкви. Ця остання спроба відновити єдність церков, подолавши і теологічні розбіжності, була близькою до реалізації. **6 липня 1439 р.** у Флоренції була проголошена унія двох церков: латинської і грецької. Тоді ж було вирішено організувати хрестовий похід проти турків, які воювали проти Візантійської імперії. Але **Флорентійська унія**, на яку православні пішли перш за все з мотивів політичних (її підтримали нікейський митрополит Віссаріон та київський митрополит Ісидор) не була до кінця реалізована. Організований кардиналом Цезаріні хрестовий похід, який очолив король Польщі та Угорщини Владислав III Ягеллончик, закінчився нищівною поразкою хрестоносців під Варною у 1444 р. Невдовзі впав і Константинополь (1453 р.). Спроби об'єднання церков було надовго відкладено.

§ 8. Розвиток теології. Латинська теологія, яка довгий час залишалася в тіні патристичної теології каппадо-

кійського гуртка (Василь Великий, Григорій Богослов та Іоанн Златоуст), високої філософії православних отців могла протиставити хіба-що не менш високий дух віри св. Августина та освіченість св. Ієроніма, які заступили наївні (і через це легкодоступні) розповіді папи Григорія I Великого (590–604). З часом латинська теологія стала набувати все більш серйозних обрисів. Попри те, що сформована нею схо-

Альберт Великий (+1280)

ластика (від “*schola*” – “школа”) зациклилася на систематизації понять, латинська теологія розквітла у XIII–XIV ст. цілою низкою блискучих імен: Альберт Великий (бл.1193–1280), Олександр Гамма (пом. 1245), Бонавентура (1221–1274), Іоанн Дунс Скот (1266/1270–1308). Найвидатнішим її представником був **св. Тома Аквінський (1225–1274)**. Молодший син графа Аквінського Лондольфо, вихованець знаменитого монастиря Монте-Кассіно, залишив багато блискучих праць (їх перше повне видання у 1510–1511 рр. було у 17 томах), в яких виклав систематизацію і пристосування різних галузей знань в узгодженні релігійних положень з філософськими істинами. Цим методом керується і сучасна теологія.

Вершиною середньовічної теології та філософії стала творчість **Миколая Кузанського (1401–1464)**, яка належить вже ранньому Відродженню. Цей кардинал (з 1448 р.) й одночасно, філософ, теолог, вчений, був наближеним радником папи **Пія II (1458–1464)**. Виходячи з ідей неоплатонічної діалектики й містики німецького філософа Йоганна Екхарта (бл. 1260–1327), він розвинув вчення про абсолют як співпадіння протилежностей (тотожність безконечного “максимуму” і безконечного “мінімуму”). Людське знання згідно з Миколаєм Кузанським є “знання незнання” (“вчене незнання”), будучи нескінченним наближенням до істини, вміщеної в абсолюті, воно здійснюється за допомоги “здогадок” чи “припущень”. Миколай Кузанський також був автором математичних трактатів, одним з попередників космології Миколая Коперника (1473–1543) і дослідного природознавства. Він, зокрема, доводив, що Земля, як і будь-яке інше тіло, не може бути центром Всесвіту.

В цілому ж церква і церковна ідеологія, не зважаючи на конфлікти і протиріччя, впродовж середніх віків все більше охоплювали всі сторони життя суспільства.

Контрольні запитання:

1. Що послужило поштовхом до розриву церков у 1054 р.?
2. В чому суть клонійської програми?
3. Які реформи вдалося провести папі Григорію VII?
4. Чому церкві та імператорській владі було вигідне запровадження celibату?
5. Що дало поштовх ересям?
6. Як діяли інквізиційні трибунали?
7. Чого добилася католицька церква за Інноцентія III?
8. Чим зашкодив католицькій церкві “Авіньйонський полон пап”?
9. Для чого були запроваджені індульгенції?
10. Що було вирішено на Констанському соборі?
11. Яке оstowne досягнення Ферраро-Флорентійського собору?
12. В чому основне значення праці Фоми Аквінського та Миколая Кузанського?

РОЗДІЛ 11. ВІЙСЬКОВА СПРАВА У СЕРЕДНІ ВІКИ

§ 1. **Військова доба.** Жодна галузь господарської та інтелектуальної діяльності людини так не відображає її потенціалу і можливостей, як військова справа. Середньовіччя було добою війн, військові потреби були першочерговими, а “люди меча” – елітою суспільства. Такі потрясіння суспільства як Велике переселення народів, походи Карла Великого, Реконкіста, Хрестові походи та Столітня війна стимулювали розвиток систем озброєння і еволюцію армій. Вікінги, араби, угорці, а пізніше турки, не полишали Європу у спокої. Міста, які не мали можливості і бажання тримати феодалні армії, напружено працювали, шукаючи варіанти зменшення чисельності військ та вартості його утримання. За рахунок вдосконалення конструкцій та якості озброєння вони повернули піхоті можливість вистояти в битві з лицарською кавалерією, а за рахунок централізованого забезпечення озброєнням найманих професіоналів вони зробили цю кавалерію, а з нею і феодалну систему, зайвими. Весь період між 476–1492 (чи 500–1500 рр.) був періодом постійного розвитку військової техніки, її вдосконалення то розвитку військової справи.

Із падінням Римської імперії (V ст.) відбувся й занепад військової справи. Варварські держави сприяли примітивізації військової справи та забуттю давніх технологій. В цей період одночасно існували різні рівні розвитку культури – від примітивного до високого у багатьох народів. Були області де ще не знали металу, або де користувалися ще бронзовим і, навіть, кам'яним озброєнням (фінські народи Прибалтики і Північного Сходу). Римська армія була одягнена в *однострої*, мала чіткий поділ на окремі підрозділи; *метальну артилерію*; *вишкіл (бойове тренування з опудалом)*; *розроблені правила обов'язкового влаштування нічного табору, обнесеного ровом, валом та частоколом*; *правила ведення сторожової і охоронної служби*. Візантійська імперія не лише зберегла досвід та досягнення античної доби, але й постійно вдосконалювала металеву й облогову техніку, фортифікацію, кораблебудування (*якір, таран, абордаж*), інженерну

справу (спорудження переправ та мостів), нові види озброєння (зокрема використання “грецького вогню” тощо). Саме через контакти з візантійською армією війська варварських держав знайомилися з цими досягненнями і засвоювали їх.

§ 2. **Організація і структура війська.** Варварські держави повернули до життя народні ополчення, які наприкінці V – на початку VI ст. ще формувалися на племінній основі. Відсутність державного скарбу виключала можливість організації виробництва озброєння і централізованого забезпечення війська. Кожен ополченець озброювався своїм коштом. Вже перші спроби ускладнення озброєння привело до його подорожчання і краху племінної основи франкської армії, поповнюваної від VII ст. галло-римлянами та вільними прекарістами. Франки мусили вводити деякі римські установи: гарнізонну службу, підпорядкування військових загонів місцевим посадовцям, призначення королем командирів: тисячників, сотників. Розширення території змусило залучати для її оборони місцеві ополчення, очолені намісниками, на яких було покладене завдання оборони певних територій. Зростання вартості озброєння пробували закрити роздачею *аллодів* (швидко вичерпавши запас вільних земель) або запровадженням колективної системи (коли кілька господарств спільно споряджали одного воїна). Безпосередньою причиною запровадження Карлом Мартеллом у франків системи *бенефіції* була необхідність створення важкої кінноти для боротьби з арабами, що вторглися на територію королівства в першій половині VIII ст. Озброєні вершники мали мати можливість виступити в захисному озброєнні на власному відповідно спорядженому коні. Алани, які разом з вандалами дійшли до Північної Африки, ознайомили європейців та Середземномор'я з епохальним винаходом Сходу – стременом. Поступово протягом VIII–X ст. у франків, а за ними і у сусідів їхньої Імперії, сформувався військовий стан вершників. Їх стали називати лицарями (у французів – *шевальє*, лат. *milites*). Ускладнення захисного обла-

дунку та інших видів озброєння вимагало постійних тренувань та підтримання відповідної форми, тому найважливішим заняттям лицарів стала військова служба. Завдяки системі васалітету лицарі були включені до системи ленного користування землі і тим самим до системи управління, стали базисом феодалної армії. З появою професійної лицарської корпорації чисельність війська різко зменшилася.

Основою феодалної армії була постійна **бойова дружина правителя** (короля чи герцога), чисельність якої визначалася його можливостями. Далі під знамено сюзерена скликалися **“списи”** його

безпосередніх васалів-баронів та команди намісників, які згодом перетворювалися на великих феодалів, утримували власні дружини та скликали **“списи”** власних васалів. Цього війська не вистачало і довгий час зберігалася ополчення (кінне ополчення з дрібних землевласників та піше ополчення, яке ви-

ставляли міста). З ускладненням озброєння ополчення міст переважно застосовувалося лише для їх оборони, а кінне ополчення скорочувалося. Спочатку королівська влада намагалася, зменшуючи чисельність ополчення, збільшити податки і створити хоча б невеликі постійні підрозділи. Були спроби замінити військову службу васалів спеціальним податком (**“щитові гроші”**). Хрестові походи та розвиток міст підказали напрямки ліквідації феодалного війська – сержанти (професіонали нешляхетного походження, озброєні та навчені як лицарі коштом скарбниці) та кондотьєри (вожді найманих професійних дружин). На полях Столітньої війни професійні контингенти піхоти (лучники, арбалет-

ники, ландскнехти-алебардисти) показали себе здатними вистояти проти лицарської кавалерії.

Ополчення мали структуру за десятковим принципом (десяток – сотня – тисяча). В міру їх відходу нижчим підрозділом став **“спис”**, який включав кінного лицаря, 1–2 пажів-зброєносців, 1–2 лучників чи списоносців (4–10 чол.) З таких підрозділів формувалися з'єднання, часто безпосередньо перед битвою. Вони не мали спільних навичок та вишколу, не відчували **“ліктя”** сусіда і не відзначалися дисциплінованістю. Кондотьєри старалися набирати під свої знамена молодших синів знатних сі-

мейств, пополанів, селянських синів, методом природного відбору залашаючи сильніших і здатних освоїти нелегку лицарську науку. За подібним принципом набиралися загони ландскнехтів, а також сержантів в орденських та королівських військах.

Духовно-лицарські ордени першими стали переходити

Лицарський турнір

ти на організацію підрозділів більш-менш постійної чисельності та однакового озброєння. В цьому відношенні Західна Європа поступалася Центрально-Східній, яка все ж частіше стикалася із візантійськими структурами, а потім – монголами. Процес формування базових підрозділів (сотень, хорогв, рот) і зведення їх у батальйони та бригади почався тільки у XV ст. При цьому військові теоретики, зокрема **Нікколо Макіавеллі (1469–1527)**, зверталися до римського досвіду навіть тоді, коли на озброєння надійшла вогнепальна зброя.

Бойовою одиницею **списа** був сам **лицар** у захисному обладунку з повним набором різноманітного озброєння, інші воїни цього підрозділу мали слабше захис-

Зброєносець

не озброєння і менший набір бойового арсеналу (списи, луки чи арбалети). 25–50 і більше списів об'єднувалися у вищу організаційно-тактичну одиницю – *“знамено”*. Останні перед битвами зводилися в групи (центр, фланги, резерв) і часом шикувалися в дві-три лінії.

На марші воїни, за винятком розвідки та бойової охорони, рухалися без обладун-

ків. Це робило їх вразливими. Коли такі колони були атаковані озброєним та розверненим противником, вони могли рятуватися хіба що втечею. Обози були великі, лицарі возили з собою слуг, намети, предмети розкоші, за арміями рухалися ще цілі стада худоби, маркітанти-постачальники, повії і мародери-грабіжники.

Бойові порядки були лінійними. Лицарські війська атакували, шикуючись *“частоколом”* (в розімкнену фронтальну лінію з інтервалом 5–8 м один від одного, за лицарем – зброєносці, лучники і списоносці його *спису*) або *“клином”* (конусоподібною глибокою колоною з піхотою всередині). Удару завдавали одночасно всією закованою в залізо масою по центру бойового порядку противника. *“Частокіл”* застосовували проти рівного за озброєнням і силою противника, *“клин”* – переважно проти слабше озброєного противника або для прориву при обході з флангів.

Під час розквіту лицарської кавалерії (VIII–XIII ст.) чисельність піхоти невпинно скорочувалася. Вона була озброєна списами (метальними і для рукопашного бою), луками і мечами, бойові порядки займала тісно зімкненими і глибокими колонами. Лучники та арбалетники діяли на віддалі від противника, а при його наближенні відступали в тил. Піхотинці змогли протистояти лицарській кавалерії лише з початку XIV ст., коли з'явилися довгі алебарди та їх різновиди, які дозволили зімкненим рядам

Лицарська колекція з замку Опочне в Чехії (XIV-XV ст.)

піхоти вести боротьбу з лицарями, захищеними багатопаровою комбінованою бронею. Але навіть після винайдення вогнепальної зброї піхота намагалася прикритись *переносними палисадами* або *вагенбургом* (винайденим чеськими гуситами рухомих табором з бойових возів).

Слов'яни спочатку застосовували *“стіну”*, яка дозволяла вводити в бій одночасно велику кіль-

кість воїнів, але неповоротна суцільна маса була практично приречена при обході з флангів (такий бойовий порядок неможливо розвернути), тому від цього бойового порядку відмовилися.

Вразливою стороною феодальних армій була відсутність дисципліни та єдиного командування. Васали визнавали лише своїх сеньйорів, а більші васали не слухали і їх. Коли з поля бою втівав сюзерен, васали втікали за ним.

Війни феодальної епохи проводилися, як правило, тривалий час (наприклад, Хрестові походи (XI–XIII ст.), Столітня війна 1337–1453 рр. і інші). Далекі військові походи поглиблювали військові знання і сприяли запозиченню у сусідів певних вдосконалень. *Хрестові походи* сміливо можемо назвати епохою таких запозичень: *булатна зброя, плетена кольчуга, геральдика, барабани та труби на марші, голубина пошта* й, зрештою, *порох*. Європа тривалий час не знала високих технологій, тому доброї якості зброя та надійне захисне спорядження у середні віки були надто дорогі і мати їх міг лише феодал.

Лицарське військо вперше відчувало свою вразливість під час Хрестових походів. Столітня війна та італійські кондотьєри практично поховали лицарську кавалерію, а запровадження вогнепальної зброї зробило її непотрібною. З лицарською кавалерією відійшов і феодализм. Постає необхідність у професійних арміях, підлеглій центральній владі, яка озброювала, навчала і утримувала їх. У створенні таких армій королівська влада спиралася на міста та церкву, а також на дрібну шляхту, яка готова була служити в такому війську за встановлену платню.

Ефективність війська, озброєного алебардами та їх різновидами, арбалетами, великими луками та вогнепальною зброєю, продемонстрували міста. Навіть слабо навчені та малотреновані міські ополчення з таким озброєнням успішно протистояли лицарському війську. Основою війська нової формації стала піхота, здатна вести битву на пересіченій місцевості. Вона шикувалася у глибокі і тісно зімкнені колони – *баталії*, часто прикриваючись в бою та марші вагенбургами чи переносними палісадами, що робило її менш вразливою. Посту-

пово в арміях нового типу організаційними одиницями стали *полк* і *рота*. Піхотний полк складався з 8–10 рот по 100–400 осіб, а кавалерійський – з 4–8 рот по 70–100 осіб кожна. Полки зводилися в *бригади*.

Слабкістю вогнепальної зброї того часу була її низька скорострільність і неможливість використання за дощової погоди. Для стрільби з аркебузи спочатку потрібно було виконати аж 32 прийоми. Оскільки прицільність стрільби була невисокою, ефект давала тільки залпова стрільба. Тому прийоми потрібно було виконувати синхронно. Число прийомів з введенням нових конструкцій зменшувалося. Однак синхронність їх виконання потрібно було доводити до автоматизму. Тому мушкетерів готували 2–3 роки. Аркебузери (а потім мушкетери) через низьку скорострільність були вразливими, особливо для атаки кавалерії, тому їх мусили прикривати пікінери-списоносці. Піхотні роти через це були комбінованими.

Істотно вплинуло на розвиток військового мистецтва масове оснащення армій вогнепальною зброєю. Це призвело до виникнення і розвитку лінійної тактики. З удосконаленням і все більшим впровадженням у війська вогнепальної зброї колони почали витягуватися по фронту. Легка кіннота відділилася від важкої і займала самостійне місце в бойовому порядку. До кінця середньовіччя усі війська західноєвропейських держав вже мали на озброєнні артилерію. Так, нарівні з піхотою і кіннотою, з'явився третій рід війська – результат битви став залежати не стільки від атаки живої сили, скільки від потужності вогню.

§ 3. Зброя. В середні віки існували два основні види зброї – *холодна* та *вогнепальна*. Холодна зброя – вид озброєння, бойове застосування якого не пов'язане із використанням вибухових і горючих речовин. Вона поділяється на *метальну* (дротик, спис, лук), *ударну* (палиця, булава, бойовий цій тощо), *рубаючої* (шабля, бойова сокира) та *колючо-рубаючої* дії (меч, алебарда, бердиш) зброю, яка також може поєднувати в собі дві і більше перелічених ознак. Холодна зброя домінувала до кінця середньовіччя.

Перша зброя із заліза через свою крихкість поступалася не лише бронзовій але і

кам'яній зброї (особливо з кременю). Одне з епохальних відкриттів раннього середньовіччя – **сталь** (пропорція 1 кг заліза й 2–15 гр. вуглецю) – знаменувала поштовх для розвитку холодної зброї. Температура плавлення заліза (1539 градусів Цельсія) до XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, була недосяжною. Тому для виплавки сталі використовували болотяну руду, яку легше було обпалювати в деревному вугіллі, отримуючи пористий зливоч – **крицю**, яка окрім заліза містила у собі і спечені шлаки, які виокремлювалися шляхом тривалого кування. Отримані заготовки – **штаби** йшли на виготовлення мечів та іншої зброї. Сировина відповідної якості (бажано з домішками ванадію), який оберігає виріб від крихкості, була лише в басейні Рейну та у Скандинавії, де вміст заліза в болотній руді становить 20–30 %. Криця, виготовлена з такої руди, при наявності відповідних домішок, в процесі подальшої термообробки отримує ударну в'язкість з достатньою твердістю. Такі клинки не кришилися і мало затуплялися. Для кращих якостей таку стали почали гартувати, нагріваючи до 500 градусів, а пізніше занурюючи у холодну воду.

На Сході винайшли булатну сталь (різні сорти сталі, зварені із штаб ковальським методом). Європа вперше познайомилася з булатом під час Хрестових походів у Дамаску, від чого таку сталь стали називати **“дамаською”** або **“дамаском”**. За легендами булатні мечі й шаблі не загартували у воді, а мчали з розпеченим мечем верхи на коні. Дослідники-металурги такі версії відкидають. Секрет, очевидно, полягав у хімічному складі домішок і пов'язаною з цим структурою. На Русі, можливо, були власні версії булату – мечі **харалужні**, які виготовлялися у Волинській землі поблизу м.Корець.

Головними деталями конструкції меча є **ефес** і **клинок**. **Ефес** типового середньовічного меча складався з **руків'я**, **гарди** (завичай типу хрестовини) і **голівки**. У деяких мечів гарда могла мати форму кола, а голівка форму кулі. Як додаткові елементи захисту руки окремі мечі мали дужки і невеликий щиток для захисту великого пальця. Руків'я завичай виготовляли з дерева і обплітали дротом. Хрестовини меча

були або прями, або з опущеними кінцями. Останні були найбільш зручні для рубання з коня. Мечі **тапушувалися** (техніка прикрашання металом в металі) золотом, сріблом, міддю, прикрашалися різноманітними орнаментами, написами і знаками. Написи та знаки виконувалися, як правило, інкрустацією з металевого дроту у верхній частині леца.

Для наведення тавра, орнаменту чи напису на розігрітій смузі штапувалися борідки, які відповідали контуру майбутнього тавра чи орнаменту. В них вкладався холодний попередньо нарублений дріт, який згодом проковувався і зварювався із залізною основою при температурі 1300 градусів Цельсія. Весь процес вимагав великої точності і швидкості від майстра, який з гордістю ставив на мечох своє тавро. У XIV–XV ст. неперевершеними з виготовлення мечів були майстри з німецького міста Пасау, які позначали свої вироби мідним вовчком. Їхні конкуренти з міста Золінгена теж почали гравірувати на своїх виробах вовчка, а коли завдяки кращій якості швидко витіснили своїх конкурентів, почали тапушувати цілі надписи типу: **“In Solingen me fecit”** (мене виготовлено в Золінгені). Часто на німецькі клинки італійські майстри доробляли власні вишукані ефеси, так що меч виходив **“інтернаціональний”**.

З VI по X ст. у Західній Європі меч збільшився в розмірах (довжина античних мечів не перевищувала 70 см). Провідним став так званий **“каролінзький”** тип (довжина 80–90 см, ширина – 5–6 см). Прямий клинок, міг бути як двосторонньо гострим, так і мати одностороннє заточування (однолезовий меч саксів – **“скрамасакс”** до 85 см завдовжки і з шириною леца 4–6,5 см) і скопене в один бік вістря. У Північній та Центрально-Східній Європі основним був **“норманський”** меч, товстий у поперечці з масивною противагою (у деяких мечів розміром майже з кулак) і невеликою гардою (або взагалі без неї). Мечі IX–X ст. мали рівний широкий клинок, заокруглений до кінця, і були виключно рубаючою зброєю. В XI–XII ст. – із загостреними кінцями і клинками, звуженими донизу, використовувались вже як рубаюча і колюча зброя. Наприкінці XII ст. руків'я меча подовшало настільки, що дозволяло

діяти двома руками. У цей період мечі мали заточені біля вістря клинки, здатні проникати крізь щілини у з'єднаннях лат.

Походження унікальних зразків *лицарських мечів* нерідко приписували надприродним силам, деякі мечі наділяли чарівними якостями. Такого роду зброю зберігали в скарбницях монастирів і під вітвярами, на могилах її колишніх власників, їй давали власні імена. Подібні мечі були невід'ємною приналежністю воїна, уособленням соціального статусу господаря не лише в Європі але в державах Сходу. Так у засновника ісламу пророка **Мухаммеда (бл. 570–632)** було аж 9 мечів, з яких найбільш відомим зрештою став **Зульфикар**, що став емблемою воїнів ісламу (зображений на державному прапорі Саудівської Аравії). У Європі: **Бальмунгом** звався меч короля нібелунгів **Зіґфріда** (V ст.), **Калібурном** – меч легендарного короля бриттів **Артура** (кін.V–поч. VI ст.), **Жуайозом** – меч **Карла Великого**, **Дюрендалем** – меч його легендарного полководця **Роланда (пом. 778)**, **Тісоною** – меч героя Реконкісти **Сіда Кампеадора** (1043–1099) тощо.

Класичний лицарський, довгий меч (середня довжина клинка 75–80 см, максимальна – 90 см, ширина – 5 см) остаточно сформувався до XIII ст. Гардою слугувала проста поперечка, дужки якої могли дещо загинатися вгору. Руків'я, розраховане на одну долоню, мало в довжину 10 см і закінчувалося наверхшам-противагою, яке часто використовувалося як схованка для зберігання реліквій. Вага такого меча 1,25–1,8 кг.

Перехід у XIV–XV ст. від кольчуги до набірних панцирних лат вплинув і на еволюцію меча. Таку броню легше стало простромити, аніж розрубати. Тому мечі видовжилися до 120–140 см, збільшилися їхні руків'я, дозволяючи тримання двома руками, хрестовини стали прямими і довгими (до 26 см). Так з'явився спочатку **півтораручний** (у Німеччині, а згодом у Англії та інших країнах Західної Європи), а за ним й **дворучний** (розрахований на тримання виключно двома руками). Довжина дворучного меча сягала двох метрів (близько 30 см мало руків'я), клинок мав ширину 5–6 см, а важив такий меч від 3,5

до 5 кг, рідше до 8 кг. За тодішньою класифікацією "**коротким**" вважали меч довжиною до 60 см, "**довгим**" – від 60-ти до 115 см, "**півтораручним**" – 115–145 см, "**дворучним**" – більше 152 см.

Дворучні мечі носили здебільшого піхотинці (без піхов і за плечима чи на плечі за допомоги широкого ремня). Особливістю конструкції дворучних мечів були т.зв. "**вуса**" – поперечні виступи у верхній частині клинка, які призначалися для затримки руху меча противника. Іноді клинок мав хвилясте лезо. Такий варіант меча отримав назву **фламберго** (чи "пльоменючий меч"). Хвилястий клинок був міцнішим за прямий, він дозволяв збільшити ріжучу поверхню меча, не збільшуючи його загальної довжини, а отже і ваги. При ударі по обладунку вигини не давали клинку зіслизнути. Той, хто оволодів мистецтвом користування дворучним мечем, отримував у ландскнехтів диплом "**Майстер дворучного меча**". Диплом давав право на подвійну платню. Таких майстрів було небагато – не більше п'яти на полк. Воїни з дворучними мечами перебували в передніх лавах бойових порядків. У XV ст. основним видом бойового порядку піхоти стало **каре** – найважливіший списами чотирикутник. Завданням "дворучників" було перерубувати і збивати довгі списи ландскнехтів противника, утворити прохід, у який могла увійти піхота, озброєна короткими мечами, т.зв. **ланскнеттами** чи **катицбальгерами** (з нім. "котячий хвіст"). Такі мечі важили лише 800 грам. Дворучними мечами рубали також штурмові драбини при обороні фортець. Під кінець XV ст. з'явилися довгі **мечі-кончари** італійського (міланського) виробництва, їх також носили без піхов. В цілому ж дворучні мечі використовувалися у Європі до XVII ст. (остання джерельна згадка про їх застосування – 1603 р.).

З другої половини XIV ст. з Центрально-Східної Європи прийшли "**корди ляцькі**" – прямі однолезові клинки з лезом довжиною до 85 см і шириною 2,2–4,1 см. У XIV ст. у містах Іспанії та Італії з'явився меч, призначений не для лицарів, а для міщан і селян. Він відрізнявся від звичайного меншми вагою і довжиною й отримав назву "**цивільний**".

Кинджали використовували різних

тишів, від німецьких “мізерекордій” (від лат. “милосоердя”) до єгипетських (т.зв. “місюрських” – від “Міср” – араб. “Єгипет”).

Основною ударною зброєю лицаря задишались **списи**. Вони мали дерев'яні руків'я з масивною втулкою, переважно з гранями, яка закінчувалася наконечником з листовидним пером трикутної форми завширшки 2–3 см. У XV ст. на короткий час в моду увійшло турецьке “саріє” з тонким руків'ям завдовжки всього 3 м та довгим наконечником шиловидної форми з двома шипами.

Швейцарська піхота у битві при Земпаху (1386 р.) успішно застосувала **алебарди** (франц. *hallebarde*, запозичене з італ. *alabarda*) проти пластинчатих панцирів. Окрім сокири на довгому руків'ї ця комбінована зброя мала ще боковий гак та лезо. Алебарди впродовж усієї другої половини XIV і XV ст. були основною зброєю піхоти. При цьому її сокира постійно зменшувалася, а гак та лезо ставали міцнішими.

У Центрально-Східній Європі у XV–XVI ст. досить поширеним був подібний до алебарди **бердиш** (поль. *berdysz*). Його сокира мала широке й довге (40–100 см) лезо у формі півмісяця. До палиці кріпився ремінь для носіння бердиша за спиною. Один з різновидів мав на протилежному до сокири кінці палиці гостре вістря, яке слугувало і як спис, і для фіксації положення бердиша, коли його пізніше стали використовувати як підставку для стрільби з мушкетів чи пищалей.

Різновидом алебарди була **глефа**, яку неправильно ще називають “бойовою косягою”. Глефа мала наконечник у формі ножа з широким лезом, який кріпився до руків'я з допомогою втулки. Біля нижнього кінця леза були гострі відростки, т. зв. “відвідні кроки”, а на обусі розташовувався “гострий палець” – прямий, висунений вперед гак для відведення удару. Глефа з'явилася у XIV ст. у Франції та Бургундії і до кінця XV ст. майже витіснила алебарду у цих країнах. Виговлення глеф було розпочато в Угорщині та землях Тевтонського Ордену. Звідси її запозичили литовці, українці та білоруси. У Польщі глефа отримала назву **кузи**, яка дещо відрізнялася від глефи. Ніж насаджувався на руків'я з допомогою втулки і з'єднувався з ним довги-

ми залізними прожилками та заклепками. Нижче втулки був диск для захисту руки. Кузою, на відміну від глефи, завдавали рубаючого удару.

У XV ст. стали застосовуватися **рунки** – списи у яких окрім наконечника були два відростки у формі півмісяця. Вони були винайдені в Італії. З середини XV ст. у Фріулі, з якого ця зброя була запозичена угорцями та німцями, пішла конструкція **фріульського списа**. Це був довгий спис з відростками, які утворювали гаки, що сильно подавалися в боки і були загнені донизу. Такі списи називалися ще **спетумами**. З їх допомогою можна було стягувати вершника з коня. У XIV ст. піхота також застосовувала **бойові вили** (які мали двоє або рідше троє зубців на тонкій металевій втулці) та **зізарми** (бойові коси).

Всі ці різновиди алебарди були ефективними у боротьбі з лицарською кавалерією. Гусити доповнили їх **бойовими ціпами** із шипами, а також шипованими булавами, підвішеними до руків'я на ланцюгу.

У XIV–XV ст. лицарі використовували і **важкі ковани булави** (залізні палиці), **шестопери** та сокири, які були досить ефективними проти комбінованих панцирів, та **сокири-чекани**. З 60-х років XIV ст. серед швабського лицарства з'явилися **бойові молоти**. До кінця цього століття вони отримали завершення у формі піки та дзьоб-ніж з протилежного боку. Подальший розвиток цієї зброї призвів до появи бл. 1450 р. **бойових чеканів**. Зі Сходу було запозичено різновид булави **буздихан** (буздиган) – булава з голівкою, натиканою гострими цвяхами.

Найбільш давньою металюю зброєю, яку продовжували широко використовувати, була **праця**, що складалася з ремня чи шнура (1,5–2 м). Камінь з допомогою ремінної петлі розкручувався над головою металюника і випускався в напрямку цілі. Снаряд, випущений вмілим працником, летів на 200 м і далі. З-поміж працників найбільше прославилися найманці з острова Родос та Балеарських островів. Балеарці двома пострілами із 150-метрів вбивали бика, навчаючи цього фаху з дитинства (батько ставив кусень хліба на жердину й син не отримував обіду

доти, доки не збив хліб, коли хлопець починав влучати з першої спроби, жердину знову віддаляли на 5–6 метрів). Досвідчений пращник легко вбивав нерухому людину на відстані 100 м. Проста в конструкції та надійна праща залишалася в європейських арміях аж до кінця XVI ст. поряд з луками, арбалетами і вогнепальною зброєю. Останній раз джерела повідомляють про її застосування у Франції у 1572 р. під час Релігійних воєн.

Основною стрілецькою зброєю протягом середньовіччя залишався **лук** та його різновид **арбалет**. Лук – це пружна дуга, два кінці якої стягнуті *тятивою*. При натягненні тятиви *спинка*, або зовнішня сторона дуги (“хребет”), опиняється під розтягуючим напруженням, а на внутрішню сторону (“живіт”) діють стискаючі сили. Лук повинен витримувати вплив цих сил, щоб не зламатися при пострілі. При повному натягненні лук нагромаджує в своїх плечах потенційну енергію деформованої натягом дуги, яка при відпущенні тятиви передається кінетичній енергії стріли, штовхаючи її уперед. У середні віки домінували два типи луків: довгий простий – “англійський”, і складнокомпонентний – “азійський” чи “турецький”.

Гуни і авари ще у IV–VIII ст. створили луки, здатні пробивати лати. Вони зробили жорсткими місця кріплення тятиви і вигнули їх уперед під гострим кутом. У результаті на кінці кожного плеча утворився “складовий важіль”. Такі “важелі” дозволяли стрільцям згинати більш жорстке плече лука з меншим зусиллям. За рахунок відхилення кінця лука відносно спинки виникає такий ефект, неначе б до кінця кожного плеча прикріплене колесо великого діаметру. Європейські конструкції пішли цим шляхом.

На відміну від європейців, азіати зосередили увагу не на конструкції плечей, а на матеріалах. Зокрема, азійські майстри приклеювали до спинок своїх луків сухожилля тварин, використовуючи для цього клеї, отримані із шкіри тварин і плавальних міхурів риб. Сухожилля мають високу межу міцності на розрив, що складає близько **20 кг / кв. мм**, тобто приблизно в 4 рази більше, ніж у деревини, з якої робиться простий лук. Це дозволяло значно укороти-

ти дугу (1,4–1,6 м) без збитку для довжини натягу або збільшення ризику її поломки. Для виготовлення такого лука була потрібна велика майстерність. Це був дивний вияв винахідливості в механіці. Однак стріла, випущена з такого лука, летіла з більшою швидкістю і на більшу відстань, аніж з дерев'яного простого “англійського” лука з такою ж силою натягу.

Покровителем стрільців з луків і арбалетів вважався св. Себастьян. Спочатку своїми лучниками славилися нормани (VIII–XI ст.). У **1282–1284 рр.**, підкорюючи валлійців, Едуард I високо оцінив довгі луки противника і наказав прийняти їх на озброєння своєї піхоти. Перемогам у битвах Столітньої війни англійці завдячують саме цим лукам. Вдосконалений “англійський” лук завдяки довжині дуги 2–2,2 м пробивав лицарський панцир при прямому влученні на віддалі майже 300 кроків. Такі луки виготовляли в основному з *ясени* й *тису*. Тятива утворювалася із декількох скручених мотузок. У битві при Кресі (1346 р.) 5700 англійських лучників, здійснюючи постріл щодванадцять секунд, випускали 30 тис. стріл за хвилину (влучаючи при цьому в ціль з відстані 100 ярдів (91,4 м))!

У XV ст. серед європейського воїнства почали цінуватися гарно оздоблені і потужні “венетійські” (а насправді складнокомпонентні “турецькі”) луки, довжина дуги яких ледь становила 1,2–1,3 м. *Давньоруські луки* виготовляли з калини, ясени, в'яза, тиса, інколи й інших порід дерев. Бойовий руський лук мав різну довжину від 113 до 213 см.

Для підтримки рівноваги при польоті хвіст дривка *стріли* операли пір'ям з двох, трьох або чотирьох сторін. Для цього в основному використовували пера орла або яструба, які розрізали в повздовж. Стріли, призначені для стрільби на короткі дистанції, не мали оперення. З **початку XV ст.** замість пера робили дві скошені шкіряні смужки, що різко підвищило точність стрільби, бо стріла в польоті крутилася, а не переверталася й майже стовідсотково потрапляла гострим кінцем у ціль. *Древко* стріли виготовляли з яблуні, кедра, кипариса й інших легких та міцних порід дерев. Були складнокомпонентні стріли з дривками з чотирьох склеєних брусочків, кожен

з яких займав чверть круга в поперечному розрізі. Такі стріли були захищені від деформації при вологості чи висиханні. Стріли з просмоленими шматками тканини використовували як запалювальні. Їх також начиняли отрутою змії, залишками гнилої плоті чи зіпсутої людської крові. Застосовували й рослинні отрути. Від такого поранення не було порятунку, тому такі стріли тримали окремо й користувалися ними із підвищеною обережністю.

Основу тригранного наконечника стріли, що використовувався, звичайно робили конічною з найбільшою товщиною в центральній його частині. Довжина середньовічних стріл сягала 75-125 см. Вага – 25-125 гр. Співвідношення наконечника до древка в арабів становило 1: 7, а у Європі переважно 1:5.

Футиляр для лука називали *налуччям*, а для стріл – *тул*, *втул* або *колчан*. В поході на колчан одягали чохол – *тохтуй*, який оберігав стріли від вологи. Все це нерідко оздоблювалося оксамитом, сап'яном, позолотою або коштовним камінням. Лук носили завжди з лівого боку, а колчан з правого. Поєднання налуччя, колчана зі спеціальним шабельним поясом називалося *саадак* (у запорожців – сагайдак).

Луки були дешевою, простою, довговічною, легкою, безшумною і надійною зброєю. За скорострільність та кучність лук довго випереджав майже на порядок вогнепальну зброю, через що у французькій армії використовувався до 1527 р., в англійській – до 1627 р., в російській – до кінця XVII ст.

Арбалет (з франц. *arbalète* від латин. *arcus* – лук і *ballista* – металний снаряд) – стальний або дерев'яний лук, укріплений на дерев'яному верстаті (ложі) з влаштуванням повздовжнім рівчаком, куди клали коротку важку стрілу (болт), був сконструйований ще за Костянтина I (306–337). Римський військовий історик Флавій Вегетій (кін. IV – поч. V ст.) у праці "*П'ять книг про військову справу*" описав його як "*манубалісту*". Археологи знаходили зображення арбалета IV ст., але широке застосування цієї зброї розпочалося лише з кінця X ст.

У залежності від способу натягу тятиви, сплетеної з волоних жил або конопля-

ного прядива, арбалети поділялися на три основних типи: з натягом за допомогою приставного залізного важеля ("*козячої ноги*"), з натягом за допомогою *зубчатого механізму*, з натягом за допомогою *коловороту* – блокового пристрою з двома руків'ями. Останній був найбільш далекобійним і пробивним. Натягнута тятива зачіплялася за важіль, натискаючи на який, стрілець робив постріл закладеними в рівчак короткими, кованими зі заліза стрілами (болтами) з шкіряним або дерев'яним оперінням чи без нього.

Арбалетники служили у війську Вільгельма Завойовника, брали участь у битві при Гастінгсі (1066 р.), де їх називали "*балістантами*". В Першому хрестовому поході хрестоносці мали певну кількість арбалетів, тоді як візантійці їх не застосовували. Анна Комніна (1083–1148), дочка візантійського василеса Олексія Комніна називала арбалети хрестоносців "*цагра*" (*tsagra*) і описувала як нову потужну зброю. Точність і потужність арбалетної стрільби справила таке сильне враження на сучасників, що в 1139 р. папа Іннокентій II (1130–1143) на Другому Латеранському соборі піддав арбалет прокляттю як "*богопротивну зброю*" і запропонував вилучити його з переліку озброєнь християнських військ. Але арбалетники були у війську французького короля Людовіка VI Товстого (1108–1137), саксонського герцога Генріха Лева (1142–1195) та інших правителів. Лише німецький король Конрад III (1138–1152) заборонив використання арбалета на території королівства. Палким прихильником арбалета був англійський король Річард Левине Серце (1189–1199). За іронією долі Річард Левине Серце загинув від пострілу з арбалета. З початку XIII ст. підрозділи арбалетників стали звичними у більшості армій. У 32 фортецях домену Капетингів згідно з описом зберігалося 278 арбалетів і майже 266 тис. арбалетних стріл, посортованих в залежності від матеріалу (ріг чи деревина) і способу натягу. Англійський король Іоанн Безземельний (1199–1216) сформував підрозділ кінних арбалетників з 84 чол. (при цьому 26 чол. мали по 3 коні, 52 – по 2 коні, а 6 – по одному). Кінні арбалетники були у війську Філіпа II Августа (1180–1223), Фрідріха II

Гогенштауфена (1212–1250). У середині XIII ст. Ломбардська ліга прийняла на службу найманий професійний підрозділ з 600 вершників, 100 з яких були арбалетниками. У війську англійського короля Генріха III (1216–1272) корпус арбалетників налічував 700 чол. Папа римський **Григорій IX (1227–1241)** у 1239 р. прийняв на службу загін арбалетників з Провансу (гнізда альбігійців!). Арбалети використовували при облозі та обороні фортець і у військово-морському флоті. Так Філіп IV Красивий (1285–1314) вважав за по-

співвідношенні 1 : 3).

У XV ст. з'явилися арбалети, які стріляли кам'яними кулями – **балістери** (його полегшену модель називали **шнеппером**). Вони залишалися на озброєнні до кінця XVI ст. Британські стрільці використовували арбалети до 1627 р.

§ 4. Захисний обладунок. В античні часи вже були відомі два основних типи обладунку – пластинчатий панцир, і **суцільнометалевий** (гіалоторакс).

З X ст. з'являється наступне епохальне нововведе-

трібне мати на кожній галері по 60 арбалетів і 6 тис.стріл. У 1314 р. на озброєнні Венеційського флоту був 1131 арбалет.

Найкращими арбалетниками вважалися жителі Женеви. Вправний швейцарський стрілець на відстані 50 кроків розбивав куряче яйце, а дехто міг це зробити і з відстані у 100 кроків. Арбалетників у боях як правило прикривали **павез'ери**, щитоносці з довгими щитами – **павезами**. У 1260 р. у Флоренції 300 павез'ерів перебувало при загоні у 1 тис. арбалетників (у

ня у військовій справі – майстри металургії Близького Сходу навчилися волочити з заліза дріт й виготовляти **кольчугу**. На Русі вона також з'явилася не пізніше X ст. Це була справжня революція – кольчужні лати, що були втричі легші за попередні пластинчаті були еластичними, вкривали при бажанні усе тіло й витримували удари меча. На одну кольчугу йшло в середньому 600 м залізного дроту. Вага плетеної кольчуги всього 6,5 кг. Великий вчений Сходу **Аль-Біруні (973–1048)** писав, що “*кольчуга створена для осоромлення ворога в бою, бо захищає від того, чим діють противники*”. Кольчуга мала й певні недоліки – стискала груди й не дозволяла широко дихати, з'являлися синці, виникала незручність при пораненнях (кровотеча). Але на Заході до Хрестових походів застосовували кольчуги іншого типу – з нашитих суцільних кілець, яка була значно важчою і більш жорсткою.

Уже у XIII ст. почалися пошуки посилення кольчуги, а також розширення поля захисту. Плоскі кільця у 1,5-2 рази розширили залізне поле, яке прикривало людину без збільшення ваги самого обладунку. Цей вид обладунку отримав назву **байдани**. Байдана була без коміра, з розрізом на грудях і з короткими рукавами. Важила байдана, як і кольчуга, всього 6-6,5 кг. Її використовували аж до початку XVII ст. Від байдани походить прізвисько знаменитого козацького ватажка князя **Дмитра Вишневецького (+1563)**. (Байда – не козак-гудяка, як вважав історик В. Голобуцький).

До кінця першої половини XIV ст. тривало суперництво між пластинчатими та лускоподібними панцирами. У пластинчатому панцирі залізнi пластини зв'язувалися ремінцями і не потребували спеціальної підкладки. У лускоподібному панцирі прямокутні або квадратні пластини кріпилися до м'якої основи подібно до черепиці. Ці луски, прикріплені до матерії або шкіри тільки з однієї сторони і у центрі, давали кращу можливість певного руху, що підвищувало еластичність самого панцира. Панцирі обох типів стали застосовуватися поряд з кольчугою. З другої половини XIV ст. панівним став комбінований панцир. Зі Сходу були запозичені такі типи

комбінованих панцирів, як *бехтерець*, *колонтар* та *батарлик*, які також використовувалися до середини XVI ст.

Бехтерець (бехтер) походив з Персії (перськ. “*begter*” – “обладунок”). Він набирался з розташованих рядами повздовжніх пластин, з'єднаних кільцями з двох коротких бокових сторін. Пластини монтувалися таким чином, щоби створити подвійне або потрійне перекриття. До бехтерця нарошувалися кольчужні подоли, а пізніше коміри та рукави. Важив він 10–12 кг, довжина його доходила до 66 см. **Колонтар** походить з Середньої Азії (таджицьк. “*калантар*” – “старшина”). Він складався з двох безрукавних половин (з пластин, з'єднаних кільцями), які заціпалися по боках і на плечах. **Батарлик** (бутурлик) був різновидом колонтара, тільки мав підкладку на ваті і пряжки, якими з'єднувалися обидві половини. Такі лати одягали поверх шкіряної або кольчужну сорочки, що забезпечувало кращий захист від стріл та ударної зброї.

Спочатку вигляд лицарів, одягнених у начищені до блиску панцирі (які блищали так, що можна було бачити у них своє обличчя), психологічно впливав на противника. Але на професіоналів це вже не справляло враження. Тому в одязі лицарів стали з'являтися елементи розкоші. Сприяло цьому і поширення куртуазної поезії та ідеалів куртуазної поведінки. Близько 1320 р. з'явилася мода на пояси, приюкрашені позолотою, інкрустовані оправленим коштовним камінням, як ознаку лицарської гідності.

Близько 1330 р. з лицарських лат зникли вільні плащі-накидки, звані **гамбізонами**. Їх замінили накидки, які щільно прилягали до тіла і були прикрашені кольоровим шовком та вишивкою. З середини XIV ст. на заході почали одягати на кольчугу **лентнер**. На початку це був одяг з товстої шкіри, який заціпався на спині. Пізніше його стали робити легшим з розрізаними краями і застібати по боках. З 1360-х років лентнер почали підсилювати залізними пластинами. Щоби не позбавити лентнер декоративного вигляду, пластини обтягували шовком або оксамитом, які утримувалися на металі з допомогою позолочених заклепок.

З 1380 р. стали застосовувати нагрудники півкруглої форми з рухомою верхньою частиною, які застібалися над плечами і на животі. Невдовзі з'явився і наспинник. Рівночасно знову стали використовувати наручі, наплечники і поножі, винайдені ще у античну епоху. Конструкції цих частин обладунка постійно вдосконалювалися. До байдан, колонтарів та бехтерців чіпляли додатковий нагрудник випуклої форми, званий *зерцалом*. Ще раніше, близько 1350 р. з'явилися *залізні черевики видовженої форми з гострими носками*. Саме у таких черевиках, поножах, у нагруднику з наплечниками і зображений галицький князь Володислав Опольський. До кінця XIV ст. почали одягати *залізні рукавиці*.

Суцільний нагрудник та наспинник мали значні недоліки і їх замінив панцир, який був комбінацією лентнера з пластинчатим і лускоподібним панцирами. На шкіряну основу або основу з цупкої матерії нашивалися залізні пластини, розташовані подібно до черепахи. Зовні такий панцир обтягувався оксамитом або шовком. Він отримав назву *бригантини*. Був також різновид цього панциря, коли пластини не

обтягувалися нічим, який називався *корациною*. Обидва панцирі були німецького походження.

Дальше вдосконалення алебард, ефективних проти комбінованих панцирів, привели до еволюції бригантин та корацин у суцільну *кірасу*, яка нагадувала обладунк римських легіонерів. Кіраса об'єднала нагрудник з наспинником, обидві частини стали зачіпатися під рукою збоку.

На кінець XIV ст. вийшла з моди *кольчужна бармиця*, яка прикріплялася до шолома і захищала шию. *Кольчужна сорочка* отримала *високий комір*, а шолом – *підборідник* і *широкий напотиличник*. Близько 1410 р. почали з'являтися рухомі наплічники, які заходили на нагрудник, а до кіраси стали підвішувати спідницю із 3–5 металевих пластин. На ліктях і колінах з'явилися раковини. Знову відродилися розкішні накидки – *гамбізони*. Окрім прикраси ці накидки ще певною мірою пом'якшували силу ударів меча. Враховуючи різнокольорові шовки на лентнерах і бригантинах, червоні та коричневі щити, розмальовані геральдичними знаками, позолочені та посріблені металеві

Лицарський обладунок. Аусбург (кін. XV ст.)

Лицарський обладунок. Нюрнберг (кін. XV ст.)

пластини з гравіруванням та інкрустацією, війська виглядали як заквітчані левади.

З 1420 р. почали вживати наплічники з крилами, "модними" стали дві кольчужні сорочки. Більш грубу носили поверх тонкої, тоді ж почали носити *кольчужні штани* до колін та *кольчужні панчохи*. З 1430 р. стали одягати *набедерники*. Захисту від дошкульних стріл вимагали всі частини тіла. У 1450 р. з'явився *рельєфний нагрудник*. До кінця другої чверті XV ст. закінчилося бронювання лицаря і почалося виробництво суцільних білих кованих, так званих "готичних", лат.

Подібне бронювання пережив і лицарський кінь. Спочатку, за прикладом монголів, його прикрили шкіряним панциром ("коюром"). Першим на Русі такий захист застосував галицький князь Данило Романович. З другої половини XIV ст. шкіру замінила броня, яку постійно підсилювали і обтягували шовком та оксамитом.

Найвищої майстерності у виготовленні лат досягли в XV ст. У цей час повний набір латника складався з 200 комплектуючих. Але бронювання дійшло до абсурду, його вага сягнула 40 кг і подальше збільшення бронювання стало неможливим. При цьому обладунки пробивали стріли з луків та арбалетів. Не кажучи вже про вогнепальну зброю. Спроба європейців повністю зробити лицаря невразливим виявилася нереальною.

Давньоруські шоломи з плюмажем із пір'я та забралами-масками довгий час доводили свою перевагу над *шоломами-горщиками* західного типу. Їх носили майже до початку XVI ст., підсилюючи кольчужною бармицею. З другої половини XIV ст. і на заході шоломи-горщики були замінені *шоломом-бацінетом* із забралом, схожим на собачу морду, та кольчужною бармицею, яка закривала не тільки шию, але спадала на груди, спину і плечі. Близько 1400 р. ці шоломи замінили схожими на античні шоломи, з вирізами для очей та носа або із забралами, *шоломи-салати*. З середини XV ст. почали використовувати шоломи типу *армет*, які мали захисні диски на невисокому стожку, розташовані позаду на рівні шиї, котрі захищали від перерубання ремінь додаткового підбородника. Армети мали гострі за-

брала.

Популярними були і *залізнi шапки*, які "дожили" до 1520 р. Їх масово застосовували піхотинці, лучники, арбалетники і, навіть, кінні лицарі. Також носили *гостроверхі ординські шоломи* (в такому шоломі зображений лицар на печатці Кейстута Гедиміновича) та *турецькі шишаки з стрілками* (їх носили козаки і польські гусари ще у XVI ст.).

Захисна зброя лицарів доповнювалася *щитом-тарчею* трикутної форми (від арабськ. "darake" італ. – "tagga", нім. – "tartache"), який додатково захищав ліве плече і половину грудей. Ці щити не мали умбронів і додаткових прикрас, тільки розписувалися геральдичними мотивами.

§ 5. Фортифікація. Замки. Сучасний французький історик Філіп Контамін називає Середньовічну Європу "*великою цивілізацією каменю*". Вже в X ст. всі країни вкривалися мережею замків. Їх зводили правителі держав для захисту території, вірні васали та міністеріали і лукаві васали, які зазвичай не отримували потрібного дозволу. Замки прикривали кордони, шляхи і переправи, служили захистом для навколишнього населення, а часом були розбійницькими гніздами або піратськими базами. Навколо багатьох замків виникали *підгороддя*, часто захищених своїми укріпленнями, які розросталися в міста. Таких міст бургівського типу (німецьк. "бург" – "фортеця") особливо багато у Німеччині (Аутсбург, Гамбург, Регенсбург, Страсбург і т. д.). У багатьох з них збереглися давні замки.

Початково будівельним матеріалом здебільшого було дерево, з IX ст. – часу інтенсивних нападів норманів, все більше при будівництві використовувалася цегла та вапняк (або пісковик), які легше піддавались обтесуванню й краще надавались до різьблення. X–XII ст. стало часом масового кам'яного будівництва. Так у французькій провінції Пуату перед приходом норманів було 3 замки, у XI ст. вже 39; в Турені за цей період кількість замків зростає з 9 до 26. В Мені до X ст. не було жодного замку, станом на 1050 р. – вже 11, а до 1100 р. – 62. В Оверні на 1000 р. було 8 замків, у 1050 р. їх вже стало 34.

Замки оточувалися дерев'яними,

кам'яними чи цегляними стінами (куртинами) з бійницями (заввишки 6 і більше метрів, завширшки 1–3 метри), майданчиками й вежами, з яких обстрілювалися підступи до них. Вежі звично були у півтора рази вищими за мури. Товщина стін вежі сягала 4–6 метрів. Куртини ставилися на валах, захищених глибокими ровими, переважно заповненими водою. Всередині фортеці споруджували різноманітні оборонні будівлі, а лінія куртин доповнювалася зовнішніми стінами меншої висоти. Перед валами ставили *палісадники* з гостро затесаних кілків.

Зводилися замки у важкодосяжних місцях: в закруті ріки, на скелі або на острові посеред озера. Єдиний вхід у фортецю вів через підйомний міст (з ланцюгово-канатною системою противаги) з залізною решіткою – *слезетором*, що опускалася між двома найбільш укріпленими вежами – *барбаканами*, які мали випуклу округлу форму, для обстрілу підступу до воріт. Десь поруч у стіні як правило малися й маленькі двері (також з підйомним мостом).

Замковий мур (куртина) завершувався *бруствером* (дослівно з нім. – “захист по груді”) або *паранетом* (з італ. – “грудна опора”). Поміж *мерлонами* – зубцями замкової стіни, містилися *ашери* – продовгуваті прорізи в цих зубцях для стрільби з луків або арбалетів. При підніжжі бруствера містилися *машикулі* (з фран. – “бити в голову”) – отвори для кидання на ворога під мурами каміння і інших важких предметів, виливання смоли, окропу тощо. Для цієї ж мети слугували *мушарабі* – підвісні балкони на мурах або кутових вежах, які з часом стали постійним атрибутом середньовічного замку. Між фрагментами замкового муру по колу містилися перехідні містки, прибравши які, можна було утримувати вежу навіть тоді, коли іншу вже захопив ворог.

На вежах вдень і вночі несла вахту пильна варта, готова у разі небезпеки бити на сполох. Бажаних гостей вартіві безперешкодно пропускали через ворота у вузький простір між зовнішнім і внутрішнім кільцем фортечних стін. Тут відвідувач опинявся перед другими воротами, які також охоронялися вартівими. І лише минувши їх, можна було добратися до *донжона* – цен-

тральної вежі, що, власне, і була резиденцією феодала.

Ранньосередньовічні донжони були дерев'яними і початково кубічної, згодом циліндричної, а, починаючи з кінця XI ст., призматичної форми. За римською традицією вони будувалися на характерному земляному насипі конічної форми і обносилися частоколом. Розміри середнього пагорба становили 30 метрів у діаметрі низу і 10 метрів біля вершини, при висоті 5–6 метрів. Рідше зустрічалися й більші пагорби – діаметром 60 метрів при основі, 20 метрів при вершині і 10 метрів заввишки. Вхід до такого донжона був лише один, власне з насипу. Його обов'язковими атрибутами були підземний хід, який міг вивести власника донжона у разі небезпеки у віддалене місце, а також криниця, без якої витримати тривалу облогу було нереально.

З XIII ст. будівництво замку починалося з донжона, який ставили в найбільш неприступній з природнього боку частині майбутнього замку. Далі до нього добудовували лінії укріплень у кілька рядів з сторони “поля” – найбільш доступної частини. Зазвичай донжон мав два або три поверхи. Внизу були розташовані *господарські приміщення*: кухня, комори, а також великі каміни, що ледь обігрівали замок. Над кухнею знаходилася *велика зала*, де феодал приймав підданих, збирав своїх лицарів або вершив суд. Засуджені відразу потрапляли до *фортечної в'язниці* – глибоке підземелля все тієї ж вежі. Поверхом вище, над залом, знаходилися *особисті покої феодала*. Проте, нерідко траплялося, що господар і господиня спали в одній кімнаті з челяддю і наближеними. Мешканці замку були майже повністю ізольовані від зовнішнього світу: їм не доводилося покидати фортецю навіть задля богослужіння, оскільки *капела* знаходилася тут же, поруч з головною вежею.

Внутрішній інтер'єр ранньосередньовічного замку був невибагливим – маленькі бійниці замість вікон, окрасою стін могли слугувати груботканні гобелени, щити, роги, списи, або грубі фрески. Окрім великої зали опалювалися лише окремі приміщення для гостей та челяді – *каменати* (лат. *kaminatae*, нім. *kamenaten*). Туалети знаходилися в нижчій частині донжону

Замок у Спіші. Словаччина (XIV-XV ст.)

або веж і нечистоти через труби виводилися в рів.

Власний замок намагалися мати кожна лицарська родина, а герцоги і графи мали по декілька замків. Тому лише у Франції їх налічувалося близько 50 тис. У Англії тільки за період феодальної анархії часів Стефана де Блуа (1135–1154) було зведено 1115 нових замків. У німецьких землях розквіт фортифікаційного будівництва припав на першу половину XII ст. Наприкінці XII ст. життя стало спокійнішим, і власникам замків вже не доводилося ховатися за товстими замковими сті-

Замок Кост. Німеччина (XIV-XV ст.)

Замок Зволен. Чехія (XIV-XV ст.)

нами. Навколо головної вежі почали з'являтися прибудови, **замки** поступово перетворювалися на **палаці**. Оздоблення ставало більш вишуканим, вікна збільшувалися в розмірах. Похмурі, холодні, фортеці, що просякли вогкістю, ставали затишнішими.

Міські укріплення спочатку будувалися в продовження попередньої ще римської традиції: довгі стіни-куртини з зубцями-бійницями та висунені вперед круглі і багатогранні вежі для фланкування рову. Із появою й вдосконаленням ар-

тилерії вежі в фортецях почали поступово замінювати півкруглими **бастеями**, **бастиліями** (фран. *vastion*, від пізньолатин. *vastillio* – “будую укріплення”) або **ронделями**, на котрих розташовували гармати. Вони стали логічним розвитком й вдосконаленням кутових веж. Перші споруди такого типу застосував полководець гуситів Ян Жижка у фортеці Табор на початку XV ст. До кінця XV ст. в італійських містах з'явилися **бастіони** (*bastionato*), які завдяки розміщенню кутів обстрілу дозволя-

ли зменшити число гармат на стіні (куртині) прикриваючи підхід до неї з флангів. Це були п'ятикутні довготривалі (фортечні) чи польові оборонні споруди, що зводилися по кутах фортечних мурів і примикали до них. Поява бастей і бастіонів ускладнила боротьбу на підступах до фортеці.

В цілому класичні замки-фортеці проіснували аж до початку XVI ст., коли із вдосконаленням важкої облогової артилерії відбулися зміни в конструкції середньовічних фортець – розпочалось систематичне будівництво кам'яних оборонних споруд правильної форми із потовщеними стінами або бастіонної системи, яка прикривала старі фортеці з боку поля чи з усіх боків, якщо це дозволяли умови даної місцевості.

§ 6. Військова техніка. Військова

техніка середніх віків умовно ділиться на три основних види – *метальну* (балісти, катапульти, фронтіболи та інші.), *руйнівну* (тарани, стінобитні машини, крюки-руйнівники) та *присутну* (вінеї, черепахи, гелеполи та інші.).

Метальна техніка (ме-

тальна артилерія) застосовувалися з античних часів для метання важких снарядів (каменів, колод, ядер, запалювальних сумішей) з метою ураження противника за укриттями і руйнування оборонних споруд та легких снарядів (стріл, каменів) для ураження живої сили противника. Метальна артилерія поділялася на машини *навісної* (катапульти і фронтіболи) і *настильної* (балісти і бриколи) дії.

Баліста (лат. *ballista*, грецьк. *ballo* – “кидаю”) – метальна машина для настільного кидання снарядів. Приводилася в дію силою пружності скручених волокон (сухожил, мотузок, волосся та ін.). Снарядами для баліст слугувало каміння масою до 500 кг, загострені, обковані залізом колоди довжиною до 3,5 м, важкі стріли, списи,

бочки з запалювальною сумішшю. Дальність метання балісти – 200–1000 м. Постріл обкованою колодою на віддалі 300 м пробивав і руйнував чотирирядний частокіл. На приготування одного пострілу йшло від 15 хв до 1 год. Баліста винайдена у Китаї та Близькому Сході, звідки запозичена грецькими полісами, а від останніх Римом. Вдосконалена у Візантії, звідки її запозичили з XI ст. країни Західної Європи. З XII ст. в Західній Європі з'явилися балісти іншої конструкції, де замість сили пружності була використана сила противаги (тягаря). Ці металеві машини були більш громіздкі, дальність метання снаряда значно зменшилася. Вони були запозичені у турків-сельджуків (в Китаї ще в наприкінці XIII ст. такі машини називалися “мусуль-

манськими каменометами”).

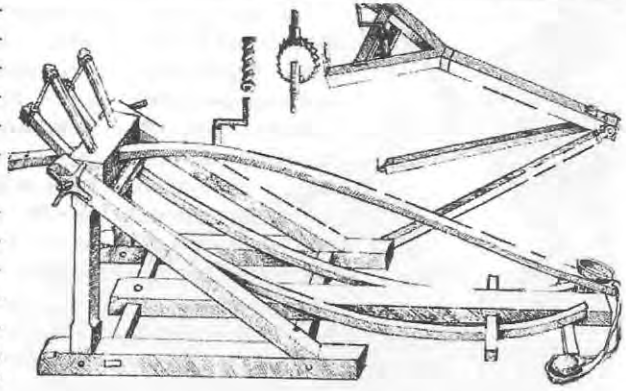
За Егдієм Романським (XIII ст.) застосовувалося чотири види машин для метання каменів: машини з противагами (нерухомими, рухоми обома) і машини, де важіль приводився в дію силою людських рук.

Машини з противагою, нерухомо встановленою на металевому важелі, називалися *требуше* (*Trabucium*). Вони стріляли точніше за інші машини, оскільки противага завжди діє однаково. Із цієї машини можна було влучити навіть у цях. Араби у VI–VIII ст. возили за собою металеву облогову техніку на верблюдах в розібраному вигляді. Це допомагало їм оволодівати укріпленими містами навіть в регіонах із відсутньою деревиною. Ця техніка постійно вдосконалювалася. Марко Поло називає “мусульманські каменомети”, бачені ним у Китаї в 70-ті роки XIII ст., – *trebuchia*, а Рашид ад-Дін – *manganik*. Вони метали снаряди вагою близько 90 кг, і “все, чого досягали снаряди, було зруйноване”. Монголи принесли в Європу запозичені ними у

тангутів мобільні легкі каменомети, які мали поворотну вісь і встановлювалися на спинах верблюдів. Від монголів металеву артилерію запозичили і широко застосували король Данило Романович і його син Лев Данилович.

“Парк” європейських середньовічних металевих машин інколи поповнювався у досить своєрідний спосіб. Так відомо, що комуна Марселя (1482 р.) постановила, що кожний власник торгового корабля, що прибував “з-за моря” (тобто з далекої подорожі), мав привозити комуні “баллісту” різного типу, в залежності від розмірів корабля. Комуна виділяла декілька “добрих і чесних” людей для догляду, обліку таких “балліст” й утримання їх у належному стані. Щоквартально баллісти належало оглянути, тримати в сухому вкритому місці й прикувати ланцюга-

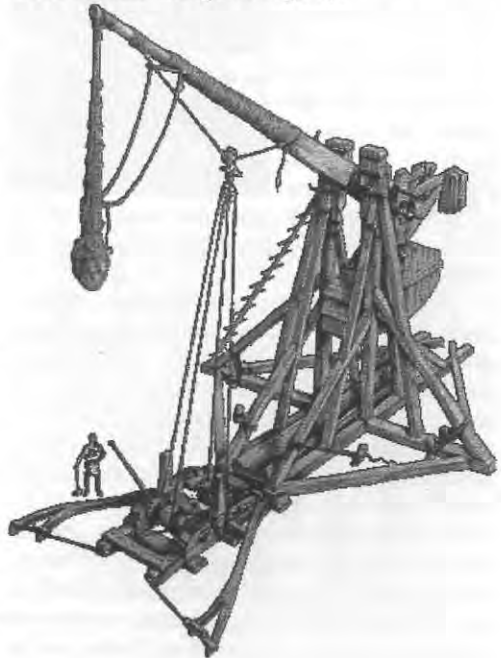

доби (кінського волосся) або могутній композитний лук, то в ейнармі їх замінили довгими дошками. Зводячи довгий металевий важіль ейнарма за допомогою ручного коловороту, обслуга машини добивалася того, що дві довгих пружних дошки вигиналися точно так, ніби були гігантськими некомпозитними луками. Накопичена потенційна енергія пружності деревини переходила в кінетичну енергію випущеного машиною каменя. Ейнарм міг одночасно стріляти двома снарядами. Один камінь вмщувався безпосередньо в “ложці” ейнарма, а інший – в підвішеній до металевого важеля шкіряній пращі.

ми від злодіїв. Нотаріус-скарбник мав вести їх облік у спеціально заведеної для цього книзі, до якої вносилися опис форми, розміри і назва корабля, який привіз чергову металеву машину. На баллістах гравували герб комуни, так, щоб неможливо було його стерти. Повинність привозити баллісти не поширювалася на кораблі *тамплієрів*. Металеві машини комуни заборонялося кому небудь “*віддавати, закладати чи позичати*”. За зниклими баллістами оголошували розшук, і якщо їх знаходили ушкодженими, то особи, відповідальні за догляд, мали компенсувати збитки.

Доволі поширеним у середньовічній Європі був *ейнарм* (з нім. *einarm* – “одна рука”, “однорукий”) – єдиний в своєму роді одноплічний деформаційний каменомет. Зовнішньо ейнарм нагадував римський *онагр*. Однак, якщо в онагрі як основний пружний елемент використовувався значний моноблок з жил великої рогатої ху-

Власне *требюше* на порядок перевершував ейнарм габаритами і майже на два порядки – масою. Зрозуміло, що така машина вимагала чисельної обслуги і часу на підготовку до пострілу. Основою машини була опорна рама, яка іноді забезпечувалася коліщатами або ставилася на іншу станину (дерев'яну раму), що дозволяло за допомогою ломів злегка повертати і перенацілювати машину. На опорній рамі знаходилися вертикальні стійки, сполучені вгорі віссю. Вісь була точкою опори насадженої на неї рухливої балки-балансира (металюного важеля). До короткого товстого кінця важеля кріпилася масивна противага або мотузки, за які при запуску одночасно різко смикали декілька чоловік. До довгого тонкого кінця важеля кріпилася праща з вкладеним в неї металюним снарядом.

Простота конструкції требюше дозволяла впоратися з виготовленням машини команді теслярів середньої кваліфікації. Але всі пропорції повинні були бути ідеально збалансовані, а цього потрібен був досвідчений механік, який керував спорудженням машини. Требюше виготовлялися *легкі* (призначені для ураження людей, які не мали каміння вагою до 2-3 кг і мали металюні важелі поворотними в горизонтальній площині для полегшення прицілювання, їх приводили в дію вручну, смикаючи короткий кінець важеля за мотузки) і *важ-*

кі (призначені для руйнування будівель і споруд, які метали снаряди до 100 кг, їх приводили в дію, підйомом важкої противаги за допомогою колісного колворота).

Для пробиття отвору в стіні необхідно, щоб снаряди один за одним били в одну точку, для чого снаряди мусили бути приблизно однакової ваги, яку потрібно розрахувати, щоб уникнути недольотів і перельотів, та форми (враховуючи швидкість для требюше ідеальною формою є сферична¹. Таким чином підбор снаряду і розташування машин було складною справою і вимагало великого досвіду².

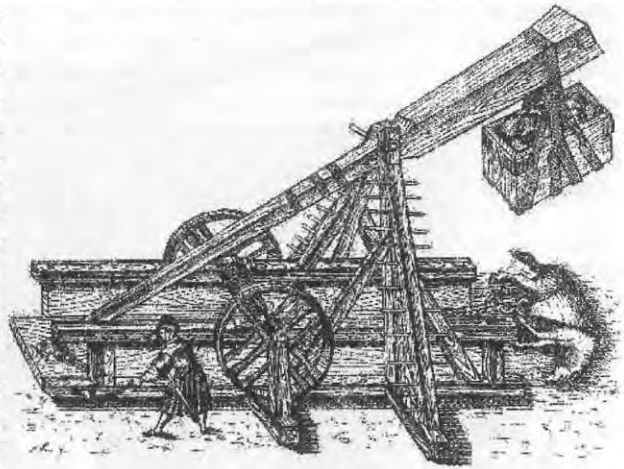
¹ Для "ідеального" требюше конструкції Віллара де Онкура англійська компанія "Artefacts" на замовлення американської організації "WGBH-NOVA" зробила розрахунки залежності дальності польоту від ваги снаряда: при противазі 8 т снаряд вагою 40 кг повинен пролетіти 402 м, 100 кг – 277 м, 180 кг – 240 м, 400 кг – 30 м. 100-кг снаряд при противазі 4 т пролетить 154 м, 6 т – 209 м, 8 т – 277 м. Ці результати не враховують багатьох перешкоджаючих чинників, зокрема, тертя балки-важеля об вісь і опір повітря і вітру, а також неминучі конструктивні відхилення "реального" требюше від "ідеального". Фактична (за результатами випробувань) дальність 100-кг снаряда при противазі 8 т була близько 200 м – замість 277.

² Якщо снаряд буде дуже важкий, він не зможе подолати силу тяжіння і, піднявшись вертикально вгору, здатний звалитися на саму машину. Саме так сталося з машиною, спорудженою у 1519 р. механіком іспанського конкістадора Ф.Кортеса під час облоги столиці ацтеків Теночтітлана. Не менш небезпечно використовувати і дуже легкі снаряди. Такий снаряд не здатний сприйняти всю енергію важеля і ця енергія може перевантажити несучу конструкцію, сприяючи її прискореному руйнуванню.

“Заряджання” требюше про- водилося одним або двома коліс- ними коловоротами, на які на- мотувався прив’язаний до довго- го кінця балки-важеля канат. Ко- ловороти могли бути як горизон- тальними, так більш складними вертикальними з проміжною пе- редачею (кабестан). Кабестан обертали, навалюючись на ва- жіль, встановлений на рівні гру- дей. Ще більш ефективним було використання двох “білячих ко- ліс”, всередині яких знаходилася команда. Використовуючи влас- ну вагу і інерцію коліс, вона піді- ймала 10-тонну противагу всього за 5–6 хв. Зазвичай одна обслуга великого требюше нараховувала 10–12 чоловік.

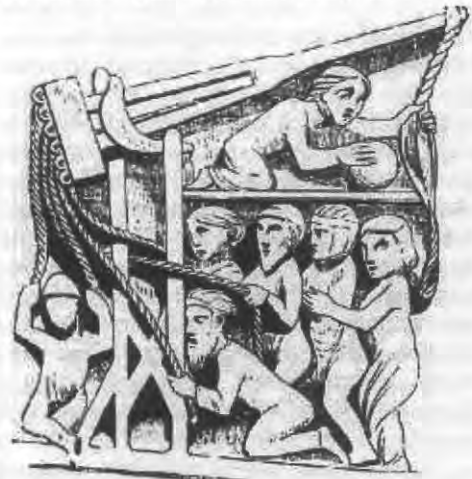
Противага – являла собою великий дерев’яний ящик, що підвішувався до осі, яка проходила через товстий кінець балки-важеля. У цей ящик засипали камені, пісок або землю. Згідно із “записником” Віллара де Онкура, він повинен мати довжину – 3,6 м, ширину – 2,4 м і глибину – 3,6 м. Пізні- ші конструкції робили з двома симетрично підвішеними противагами, що полегшувало транспортування у розібраному вигляді та завантаження.

Стріляли з требюше переважно сфе- ричними кам’яними ядрами, які потрібно було виготовити. Коли англійський король Едуард I у 1288 р. оточив валлійську фор- тецю Емлін, для великого требюше було виготовлено 480 ядер. Використовувалися також “розривні” снаряди з випаленої гли- ни з вправленим в неї камінням (їх назива- ли “вуликами” – beehives). Такі снаряди руйнувалися при ударі об землю і каміння розліталася на всі боки. Метали також за- палені бочки зі смолою. Араби використо- вували запалювальні сна- ряди з різних сумішей на основі нафти. При відсут- ності підготовлених сна- рядів метали різне камін- ня. Також використовували “біологічну зброю”, ме- таючи горщики зі зміями, скорпіонами, напівзігни- лі рештки тварин (мета- ння здохлого коня можна

побачити на гравюрі Колдерера з 1507 р.), та “психологічну зброю”, метаючи відру- бані голови полонених (як показано на мі- ніатюрі з “Заморської історії” – “Histoires d’ Outremer” XIII ст.) чи живих бранців (французький хроніст Фруассар розпові- дає, що у 1334 р. при облозі фортеці Оберош французи перехопили англійсько- го гінця і, прив’язавши йому до шиї листа, відправили таким чином у зворотньому на- прямку).

Ручні требюше – *пер’ери* (пер’є) були гравітаційними металевими машинами. Їх очевидним попередником була палиця з прив’язаною до неї прапцю. Далі систе- ма ускладнилася: на стовп з виделкою вго- рі стали класти довгу жердину, до одно- го її кінця прив’язували пращу, до іншого

– тягові мотузки, за які одночасно смикали декілька чоловік. У Китаї такі машини відомі у V–VI ст. У Візантії вони з’явилися з кінця VI ст., звідки поширилися в інші європейські землі де, поступово ускладнюючись, використовувалися аж до кінця XIV ст. Такий ручний требюше зображений в “Хроніці” Петруса де Еболі, що відтворює облогу Неаполя військами німецького імператора Генріха V (1190–1197). “Заряджаючий”, тягнув працю донизу, вагою свого тіла згинаючи важіль і перетворюючи його в свого роду лук. Він же міг якоюсь мірою і наводити требюше. Вся команда мала захисні обладунки і її прикривав загін стрільців – ручний требюше знаходився в зоні ураження луків і арбалетів оборонців міста, дальність його стрільби була в межах 100–200 м. Для здійснення пострілу навіть з малокаліберного перр’е було потрібно щонайменше 6–8 чоловік. Хроністи пишучи про ручні требюше, повідомляли про “зливу каменів, яка створюється ними”. Сучасні ентузіасти досягають швидкострільності 10 пострілів за хвилину (і навіть більше), хоча реально швидкострільність була в межах 3–4 пострілів за хвилину при вазі каменю 5–10 кг.

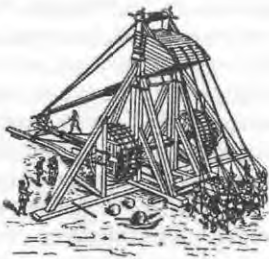
Інший металевий пристрій – **бриколь** було винайдено в XI–XII ст. Анти-

чність подібних металевих машин не знала. Це була одноплічна деформаційна металеві машина для прицільної настільної стрільби важкими стрілами. Це був верстат з вертикальною стійкою, у верхньому кінці якої був жолобок для вкладення стріли. Поруч з основною стійкою, також вертикально, зміцнювалася нижнім кінцем пружна дошка. Вільний верхній кінець дошки зводився (відтягався назад) канатами за допомогою коловорота. При звільненні натягнутого каната кінець дошки з силою

ударяв по хвостовій частині стріли. Бриколь метав стріли масою 400 кг на 900 метрів і більше (!). Такі короткі, товсті, з чотирьогранними наконечниками стріли (“карро”) пробивали 150-мм колоди. Найчастіше бриколи вмонтовувалися у брами замкових та міських мурів. Найбільшого поширення бриколи набули в XIII–XIV ст., їх використовували аж до перших десятиріч XVI ст.

Требуше з фіксованою противагою називалися *мангонелі*. Це вже був суто європейський винахід, застосований вперше під час Третього хрестового походу. Ця машина також застосовувалася до початку

XVI ст. Вони були простіші за конструкцією і дешеві від машин з рухомою противагою, але поступалися їм в потужності. В їх конструкції застосовувалися білячі колеса замість ручного коловорота і дві симетричних противаги замість однієї. Требуше зі спареною противагою відомі під прізвиськами “куйяр”, “біффа” або “бригола”.

Великі *стінобитні* *требуше* мали важіль довжиною 10–12 м з противагою біля 10 т, що метав кам’яні 100-кілограмові ядра на 200–220 м із швидкострільністю 2 постріли за годину³. Безпосередньо стрільбу проводила обслуга з 12-чоловік, але для ведення безперервної цілодобової стрільби необхідно було декілька таких обслуг. Потрібно було мати також штат для монтажу і ремонту конструкції, для обробки і підвезення кам’яних ядер та запальних снарядів. Загальна команда могла мати 50 і навіть 100 чоловік, але більшість з них не потребувала високої кваліфікації.

У мирний час військова техніка зберігалися в розібраному вигляді на складі під наглядом спеціального міського або королівського чиновника – *magister tormentorum*. У воєнний час він керував їхнім перевезенням, монтажем в районі бойових дій і стрільбою. За досвідом сучасних реконструкцій, виготовлення великого *требуше* вимагало біля 300 людино-днів, збирання з готових блоків десятком теслярів 3–4 дні. Досвідчений *magister tormentorum* був здатний вразити будь-яку нерухому ціль в межах дальності стрільби після нетривалого пристрілювання. Це підтверджують середньовічні хроніки, розповідаючи про “контрбатарею” стрільбу *требуше*.

§ 7. Вогнепальна зброя. Основним принципом дії вогнепальної зброї є використання енергії, отриманої внаслідок вибуху пороху. Твердження про винайдення пороху в Китаї бл. 618 р. до н. е. помилкове. Лише у 1044 р. при імператорі Жень-Цзуні з’явилася реляція з описом цього винаходу. У китайському трактаті XII ст. сказано, що “порядна людина ніколи не за

³ За даними сучасних вимірів швидкість польоту важкого ядра такої машини перевищувала 200 км/год (60 м/с). Висота польоту ядра сягала 60–80 м.

стосує поро-
ху для уражен-
ня противника,
хіба що боягуз”,
що також вка-
зує, що недавній
винахід ще до-
статньо не оці-
нили. Перша до-
стовірна згадка
про застосуван-
ня китайцями
вогнепальної
зброї – 1232 р.
при обороні
Кан-фенґ-фу від
монголів. Лише
у 1259 р. в Ки-
таї були опи-

Рожер Бекон (+ 1294).

сані металльні властивості поро-
хових газів й небачену до цього зброю
– “спис шаленого вогню” (в бамбукову
трубку засипали порох, на який клали далі
камінці, при підпалюванні поро-
ху через отвір камінці вилітали з великою швидкіс-
тю й на далеку відстань). Тобто можна го-
ворити про винайдення поро-
ху і появу пер-
ших конструкцій вогнепальної зброї у Ки-
таї не раніше XI–XII ст. Тоді ж і араби пере-
йняли цей винахід, пробуючи з його допо-
могою збільшити дальність польоту стріли.
Араби й використали першими вогнепаль-
ну зброю швидше за китайців у 1118 р. при
облозі Сарагоси.

У Західній Європі ще у XII–XIII ст. чи-
тали грецьких інженерів–поліоркетиків
(Аполодора, Афінея Механіка та інших) та
трактат Вегетія початку V ст. “*Epitome de
rei militaris*” (“Короткий виклад військо-
вої справи”). Лише у 1216 р. перший з єв-
ропейських авторів – англійський монах-
францисканець професор Оксфордського
університету Роджер Бекон (бл.1214–
1292) описав склад поро-
ху. Арабський
письменник Хасан-аль-Рамах у 1290
р. описав найдавнішу арабську рушницю-
гармату – модфу, що складалася із залізно-
го ствола на деревку. Стріляла вона **бон-
доками** (араб. “горіхи”), дрібними округ-
лими камінцями, переважно з пагорбів.

Від арабів вогнепальну зброю перши-
ми перейняли піренейські держави. Близь-
ко 1200 р. в арагонському флоті взяли на

озброєння “гро-
мові рушни-
ці”. Під 1281
р. вже згаду-
ється корабель-
на бомбарда, а
під 1304 р. – од-
нофунтова гар-
мата, так зва-
на **шпербера**,
що застосову-
валась на кора-
блях генуезько-
го адмірала Ра-
ньєро Грімальді.
Вже напри-
кінці XIII – на
початку XIV ст.
артилерія набу-

ла в Західній Європі більшого поширення.
У 1308–1310 р. кастильський король Фер-
динанд IV (1303–1312) використав гарма-
ти при захопленні Гібралтару. Від Араго-
ну і Наварри запозичили артилерію фран-
цузи, які у 1338 р. застосували гармати при
облозі захопленого англійцями м. Пюї-
Гіпона. Французи називали гармати **кано-
нами** (фран. “кан” – “тростина”), що вка-
зує на їх походження від тростинової труб-
ки. Далі гармати “помандрували” на Схід.
У 1374 р. гармати вже були на озброєнні у
Тевтонському Ордені, у 1377 р. вони впер-
ше використали їх проти литовців. Джере-
ла фіксують гармати у Великому князівстві
Литовському з 1382 р. Цього ж року гарма-
ти і **твюфяки** стояли на стінах Москви. У
1395 р. зброяр Зброжек привіз кіль-
ка гармат до Львова. Незабаром у Льво-
ві з’явилася **людвисарня** – майстерня, де
відливалися гармати (1468 р.). У Москві
перша майстерня з відливання гармат було
організована італійським майстром Анто-
ніо Фіорованті у 1475 р.

XIV ст. можемо впевнено назва-
ти перехідним періодом, коли почали за-
стосовувати рухомі гармати. У 1345 р.
англійський король Едуард III замовив 100
гармат типу **рібодекін** для вторгнення до
Франції. За Фруассаром **Рібо** чи **рібодекін**
– це “3 або 4 гармати, скріплені разом”,
тобто невеликі гарматні стволи на дво-
або чотириколісній платформі (возику),
з прикріпленням щитом (**павезою**) для за-

хисту артилеристів. Ці рибодержки залишилися в Англії і лише після перемоги при Кресі (1346 р.) Едуард III відразу велів вислати їх з лондонського Тауера під обложений порт Кале для застосування проти можливої спроби французів прорватися в оточену фортецю. При Кресі потуга нового виду зброї ще не була використана належним чином. “Великі французькі хроніки” (XIV ст.) стверджують, що “англійці стріляли з трьох гармат”, за Фруассаром “у англійців з собою було 2 з бомбард” (bonbardieaux). У Центрально-Східній Європі перше невдале застосування цієї зброї у польовій битві мало місце на р.Ворсклі у 1399 р., де брали участь ледь не всі українські князі. Також малоефективним було використання вогнепальної артилерії і у битві під Грюнвальдом (1410 р.). Вирішального значення вогнепальна зброя набула вже з другої половини XV – першої половини XVI ст.

Ще до початку XV ст. війська, що вели облогу, переважно блокувати укріплення й чекати, доки закінчення припасів не змусить фортецю здатися, практикуючи при цьому методичний її обстріл. Іноді фортеці здавалися після зруйнування стін і веж. Так у 1415 р. нормандський порт Арфлер здався англійському королю Генріхові V Ланкастеру після півторамісячної облоги та майже повного зруйнування міста вогнем артилерії. Проте європейський арсенал гармат ще **наприкінці XIV ст.** був незначним і його в основному складали *бомбарди* і *веглери* – гармати з яких стріляли переважно кам’яними ядрами. Для руйнування стін і веж далі застосовували металеві машини або робили підкопи, укріплюючи останні дерев’яними підпорками, які потім змазували жиром і підпалювали, обвалюючи підкопані ворожі об’єкти.

Тогочасні гармати виготовляли із залізних пластин, що зварювалися разом ковальським методом та скріплювалися металічними обручами, набитими на них. Лафети не були ще відомі і гармату встановлювали на спеціальних дерев’яних станинах, в більшості випадків під одним постійним кутом. Йшли пошуки і розміри кон-

струкцій іноді були гігантськими. Так фламандське місто Гент мало на озброєнні гармату, що разом із станиною сягала у довжину 16 метрів. Перевозили великі гармати у розібраному вигляді. Збирання такої гармати з окремих частин було непростим і займало багато часу, тому практикувалося виотовлення гармат безпосередньо під стінами обложених фортець. Швидкострільність була дуже низькою. Великі бомбарди могли зробити не більше чотирьох пострілів за день. Але високі і тонкі стіни замків не були розраховані на силу артилерійських пострілів і часто достатньо було одного влучного пострілу з важкої гармати.

Для стрільби через стіни всередину міст і фортець використовувалися *мортири*, що стріляли під великим кутом і мали коротший канал ствола. Були також гармати менших калібрів – *веглери*, що заряджалися із задньої рухомої частини та стріляли ядрами вагою від 1 до 40 кг.

Однією з перших гармат у Західній Європі XIV–XVI ст. була *бомбарда*, використовувалася початково лише при облозі й обороні фортець. Розміри цієї гармати постійно зростали аж 14–19 тонн і калібру 1000 мм (1 м!). Стріляли з неї кам’яними ядрами 300–400 кг! Стволи для бомбард менших калібрів стали виливати суцільними з бронзи. У 1388 р. в Нюрнберзі виготовили залізну бомбарду вагою три тонни. Вона стріляла ядрами вагою 550 кг, для транспортування лише її ствола потрібно було 12 коней. У **1386 р.** в Генті відлили бомбарду “*Скажену Маргариту*” вагою 16 тонн й калібром 22 дюйми (560–мм). Вона стріляла кам’яними ядрами вагою 320 кг. Бомбарда, яка обстрілювала Орлеан під час облоги 1428–1429 рр. та зруйнувала три оборонні вежі міста, називалася “*пас-*

тушкою". Для її транспортування, навіть у розібраному вигляді, знадобилась значна тяглова сила: 29 коней тягли саме жерло гармати, а 7 – задню частину – *камору*. За свої прорахунки гарматна обслуга платила життям. У 1428 р. великий князь литовський Вітовт оточив руську фортецю Порхов й підігнав нововилиту величезну бомбарду (її одночасно тягло 40 коней). Гармата зробила лише один постріл, і як пише літописець, і гармату, і майстра "*размета неведомо где*".

Цапф і лафету бомбарда не мала – корпус укладали в дерев'яний жолоб, що впирався у палі чи цегляну стіну. Кут обстрілу залишався незмінним, прицілу не було, а металевий заряд запалювався розпеченим залізним прутком або *гнотом*. Дальність стрільби була незначна – 700 м., так як використовувався порох у вигляді м'якоті (крім всього такий порох різко реагував на зміну вологості повітря). Першими набоями були снаряди сферичної форми – *ядра*. У XIV ст. вони були *кам'яними, металевими, свинцевими й мідними*.

На початку XV ст. гармати почали вилити суцільними із заліза чи бронзи. У другій половині XV ст. навчилися виготовляти гранульований зернистий порох. Все це дозволило досягнути дальності польоту ядра до 1,5 км. Все ж до кінця XV ст. артилерійський вогонь ще не був настільки ефективним, щоби змусити капітулювати укріплення, не вдаючись до тривалої облоги чи штурму.

Французька гегемонія в Європі у галузі артилерії була започаткована видатними артилерійськими інженерами братами *Гаспаром* та *Жаном Бюро*. Окрім вдосконалення конструкції гармат, вони вперше застосували принцип батарейного вогню, що значною мірою сприяв у перемогах полководців Карла VII на заключному етапі Столітньої війни. Особливо цікавими, в цьому плані, були Нормандська (червень 1449 – квітень 1450 рр.) та Гієнська (вересень 1450 – серпень 1451 рр.) кампанії, коли реорганізована французька армія з допомогою сильної артилерії, створеної братами, звільнила решту французьких територій та завершила війну.

Наприкінці XV ст. з'являються рухомі станини – *колісні лафети*, що різко

посилило маневрові можливості артилерії. Венеційський кондот'єр Бартоломео Коллеони почав застосування такої артилерії у польових битвах. Французький король Карл VIII запровадив польову артилерію як рід військ. При ньому конструктивних вдосконалень (гармати почали відливати з *цапфами* – циліндричними виступами в середній частині ствола для з'єднання його з лафетом; було розпочато відливання *чавунних ядер*; з'явилася *картеч* – суміш камінців, куль, уламків ланцюгів та іншого металевого дріб'язку, ефективна для ураження живої сили) було введено чіткий поділ на легку артилерію – *фальконети*, що стріляли ядрами розміром з апельсин, і важку – *бомбарди* та *мортири*. Французи першими за короля Франциска I (1515–1547) всю артилерію виділили в особливий рід військ і підпорядкували головному начальнику артилерії. До цього артилеристи вважалися майстрами-ремісниками і у штати військ не входили.

§ 8. Ручна вогнепальна зброя. Перші плечові вогнепальні гармати – прототипи майбутньої ручної вогнепальної зброї називалися ручними бомбардирами. Їхніми нащадками у другій половині XIV – на початку XV ст. були *бомбарделла* та *ручні кулеврини*. Ручні кулеврини мали вигляд трубки з хвостом. У них були короткі широкі восьмигранні стволи та пристрій для насадки на дерев'яний приклад. Довжина дула – 25–31 см, діаметр – 2,5–3 см, що дозволяло кидати важкі заряди на коротку відстань. Перша згадка про ручну кулеврину відноситься до 1425 р. Стрільців з кулеврин називали *кулевринерами*. Майже рівночасно з'явилися подібні *ручніці* у гуситів.

У другій чверті XV ст. з'являється більш далекобійна *аркебуза* (франц. "*arquebuse*", від. середньовірхньонім. "*hakenbühse*" – "гармата"). Кулеврини виготовлялися ковальським методом, аркебуза – ливарним. Вона мала більш гладкий та довгий канал дула меншого калібру (1–2 см). Віддача від пострілу залишалася дуже сильною, тому у передній частині рушниць знаходився гак, що дозволяв вести вогонь, спираючись на фортечний мур або на сошку-підставку. Стрільбу з аркебуз вели кам'яними, а пізніше свинцевими кулями.

Через застосування *тліючого гноту* який вручну підносили до запалювального отвору в стволі (так звана “бородата аркебуза”) точне прицілювання з обох типів рушниць було неможливим. Тому ефект давали тільки залпова стрільба. Також із гнотовою стрілецькою зброєю було неможливо стояти на варті. У 1423 р. до аркебузи приробили курок і спуск. У кінці XV ст. аркебузи стали стріляти з допомогою *гнотового (фітільного) замка*. Тільки у 1517 р. в Нюрнберзі винайшли *кремніевий замок* (іскра потрапляла тепер не на гніт, а безпосередньо на порох). Стрільці з аркебуз називалися *аркебузерами*.

З XV ст. почав витісняти аркебузу більш досконалий гладкоствольний *мушкет* (ісп. “mosquette” – яструб-перепелятник) – гнотова чи кремнієва рушниця, яка використовувалася аж до XVIII ст. У мушкеті куля (зазвичай свинцева) забивалась в дуло поверх пороху, який спалахував від іскри. При стрільбі була велика віддача, легко можна було поранитися, тому стрілець в момент пострілу здебільшого відвертав голову набік або назад. Прицільної стрільби не було і ефект досягався лише при залповій стрільбі. Стрільці з мушкетів називалися *мушкетерами*. Подібно до аркебузерів

їх готували роками. У Франції у XV ст. лише один з десяти воїнів мав мушкет, а решта була озброєна піками, луками та шпагами. В Іспанії це співвідношення було 4 до 10. Через малу скорострільність підрозділи аркебузерів та мушкетерів в бою мусили прикриватися пікінерами чи алебардистами на випадок кавалерійської чи стрімкої піхотної атаки противника.

Ручна вогнепальна зброя довго конкурувала з луком та арбалетом, які давали при вищій скорострільності мало не в 10 разів відповідно вищу кучність і прицільну здатність. Луки і арбалети були дешевшими. Щоравда, залповий вогонь ручної вогнепальної зброї був вражаючим. Можна було одночасно вразити два ряди противника одним залпом. Все ж ручна вогнепальна зброя довела свою здатність застосування у польовій битві лише після битви під Босвортом у 1485 р. під час війни Білої та Червоної троянд в Англії. Останньою крапкою у цій справі стала битва при Павії (1525 р.), де іспанський гарнізон та міське ополчення з аркебуз просто розстріляли 2 тис. французьких лицарів а французький король Франциск I потрапив у полон. У суперечці кулі й лат перемогла куля!

§ 9. Військові флоти. Після падіння Римської імперії в Середземномор'ї римські *триреми* і *лібурни* уступили місце більш легким та маневровим кораблям з одним рядом весел. Лише у Візантії продовжували будувати більші судна, але і їх кораблі поступалися давнім римським. У VI ст. візантійський василевс Юстиніан основою військового флоту зробив модифіковану трирему – *дромон* (грецьк. – “гонець”). Але дуже швидко візантійці перейшли до відкритих безпалубних суден (грецьк. – *афракта*) з одним рядом весел і вітрильним оснащенням. Поява сильного арабського флоту змусила візантійців вернутися до важких дромонів. Модернізовані дромони перетворилися на безпалубні 100-веселові біреми (по 25 весел на кожному ярусі з кожного борту), отримали 1-2 щогли з “латинськими” косими вітрилами і стали лінійними кораблями візантійського флоту. Замість суцільної палуби дромони мали три наскрізних настільних проходи, піднятих над веслярами: вздовж кожного борту, і центральний, що проходив по осі симетрії

корабля. Надалі, протягом VII–XV ст. дромони неодноразово модифікувалися і змінювалися. Вони оснащувалися таранами, однак головним їх озброєнням стали сифони для метання спеціальної запальної суміші **грецького вогню**, яка горіла на воді, та потужні металеві машини.

Араби також були вправними мореплавцями. Морські знання арабів відображені в географічних працях **Якуба аль-Кінді (IX ст.)**, **аль-Баттани (X ст.)**, **аль-Біруні (XI ст.)** та інших.

До складу команд арабських бойових кораблів входили водолази, котрі проводили необхідний ремонт у відкритому морі. У XIII–XV ст. їхні лоцмани вже мали в своєму розпорядженні набір інструментів (**астролябії** – для визначення пеленгу берегових об'єктів; **кутоміри** – для розрахунку висоти Сонця і зірок; **лоту** – для проміру глибин) і морські карти–лопії із вказівкою координат берегових орієнтирів, морських глибин і напрямків вітрів. Понад 40 трактатів–лопій належать славнозвісному XV ст. **Ахмаду ібн Маджиду**, лоцману Васко да Гама. Араби досліджували моря, які омивали Західну Європу, західне, північне і східне узбережжя Африки, південне Азії.

Вітрильне оснащення арабських кораблів складалося звичайно з великого трикутного вітрила на грот–щоглі і малого на бізань–щоглі. Корпус мав гострі обводи, які створювали подобу кіля, що полегшувало маневрування при плаванні на зустрічних курсах. У Середземному морі великі трипалубні кораблі – **кукуру** складали основу арабського військово–морського флоту аж до XV ст.

У Західній Європі **дромонами** називали важкі кораблі зовсім відмінних конструкцій. Довжина деяких кораблів цього класу сягала 41 м, обшивка була дубовою, з традиційним для Півночі способом спорудження “у накрій”. Платформи по краях корабля були закриті щитами воїнів і призначені для стрільців і прапників. Стернове весло спиралося в одній точці, навколо якої воно могло обертатися за допомогою ручки, розташованої під прямим кутом до пера весла. Значним кроком уперед стала встановлення другої, нахиленої в сторону форштевня щогли. Її більш вузьке вітрило

дозволяло ходити при бічних вітрах.

Подібні, відмінні в незначних деталях, кораблі **холк**, **нейв**, **неф** (франц. “*nef*”, від лат. “*navis*” – “корабель”), **буза**, **кілс** будувалися в середземноморських портах. Поширеними у Середземномор'ї були й **галери** (італ. *galera*), дерев'яні гребні військові судна, створені у VII ст. венеційцями. Довжина “венеційської” галери сягала 60 м, ширина – 7,5 м, осадка – 2 м. Такі кораблі мали один ряд весел (до 32-х на один борт). Екіпаж з воїнами налічував до 450 чол.

На VIII–IX ст. припадає пік бурхливого розвитку мореплавства у скандинавів. У цей період з'являються досить оригінальні конструкції морських суден – **дракарів** (давньоскандинавськ *Drage* – дракон і *Kar* – корабель; ніс корабля оформлявся у вигляді голови дракона, а до корми часом чіпляли хвіст). У 1880 р. біля Сандефйорда (Норвегія) був знайдений велике скандинавське судно з IX ст. (гокштадський дракар) довжиною 24 м і шириною 5,1 м. Щогла мала високу близько 13 м і несла одне велике рейкове вітрило, зшите з вертикальних полотнищ. Довжина закріпленого весла становила 5,5 м. Цей красивий і стрункий корабель з круто підведеною до обох країв лінією борту мав шістнадцять пар весел. Він збудований цілком з дуба і добре озброєний. Самі вікінги любовно називали свої кораблі “*кіньми дороги китів*” і багатьма іншими поетичними формулами. Дракари – справжні шедеври кораблебудівного мистецтва. Прекрасні морехідні якості дракарів та винайдення компасу (у північних туманних морях орієнтуватися за зірками важко) дозволило вікінгам здійснювати далекі морські плавання. Ними відкриті Ісландія, південний берег Гренландії, задовго до Колумба побували вони в Північній Америці. Зміни голови форштевнів їхніх кораблів бачили жителі Балтики, Середземномор'я і Візантії.

Основним рушієм дракара було рейкове вітрило, площею 70 м кв. і більше, зшите з окремих вертикальних полотнищ, пишло оздоблене золотою тасьмою, малюнками гербів вождів або різними знаками і символами. Реї підіймалася разом з вітрилом. Високу щоглу підтримували **ванти** (трюси для закріплення щогли в поперечній площині), які йшли від неї до бортів, і штаги

(троси для закріплення щогли в повздожній площині), що йшли до країв корабля. Борти були захищені розписаними щитами воїнів. Щогла та ніс судна з головою дракона знімалися, на катках судно можна було перетягувати з річки в річку. Попри прекрасні морські якості низька осадка дозволяла плавання по річках. На Русі цей тип кораблів називався *ладь* (лодь). Окрім дракарів у скандинавів у цей період існували також *снекари* (snekkar, від *snage* – змія і *kar* – корабель). Навколо цього типу суден триває полеміка серед дослідників. Одні вважають снекар зменшеним варіантом дракара, інші вважають їх тотожними, треті схильні ототожнювати снекари з більш пізніми *шнекерами* (шнеками), що мали дещо іншу конструкцію.

Нова ера у північноєвропейському кораблебудуванні припадає на XIII–XIV ст. Пов'язана вона була в першу чергу з появою "Ганзи" – союзу німецьких приморських міст, які монополізували торгівлю в північних морях. Ганза будувала принципово нові вітрильні військово-транспортних кораблів з високими бортами та вантажним трюмом – *когтів* (*cog*). Найбільша довжина такого типу кораблів – 30 м, довжина по ватерлінії – 20 м, ширина – 7,3 м, осадка (занурення) – 3 м, вантажоспроможність – до 200 т. Рейкове пряме вітрило площею 150–200 м кв. підіймалося на щоглі, складеній з декількох зібраних і підігнаних в єдиний стовбур колод. У багатьох з цих кораблів на носі і на кормі були багато орнаментовані вежі із зубцями за типом фортечних – платформи (*кастлі*) з огорожами для арбалетників і прапників (носова вежа – *форкастль*, кормова – *актеркастль*). Цей тип кораблів використовувався до кінця XV ст.

У XIV ст. оригінальною конструкцією відрізнялися *данійські військові кораблі*, які ввібрали в себе елементи дракарів і ганзейських когтів. Корабель мав обшивку в накрій, різко скошеий форштевень, навісне стерно. Щогла ставилася посередині й утримувалася вантами. Рея, що опускалася на палубу, несла велике прямокутне вітрило, на якому можна було брати рифи, тобто зменшувати площу вітрила, під'язуючи його нижню частину рифштертами. На брусі форштевня кріпився

трикутний поміст із зубцями. Бойова палуба займала близько половини довжини судна і здіймалася над основним корпусом на стійках. Форштевень і актерштевень прикрашалися стилізованими зображеннями тварин. Корабель був палубним. На люку трюму вміщували плюпку. На щоглі вище за рею кріпили "вороняче гніздо" для спостерігачів і стрільців, клятих щогли звичайно вичпало зображення хреста.

Французький король Людовік XI дбав про розвиток флоту. У 1482 р. він наказав купецтву корлівства "щоби було збудовано багато галер, вантажних суден та інших [бойових] кораблів, аби чужоземці більше не мали стосунку до торгівлі в королівстві". У великих портових містах, як Марсель комуни мали мати "великі й малі пристрої для спуску [кораблів на воду] й утримувати їх у доброму стані за свій рахунок". Кожного разу, коли відбувався спуск новозбудованого корабля на воду, замовник виплачував комуні Марселя за надане устаткування 20 солідів за корабель розміром у 1000 квінталів⁴.

У XIII ст. з'явилися перші конструкції *каравел* (італ. *caravella*), які стали особливо популярними у XV ст. і будувалися до початку XVII ст. Це були морські вітрильники (3–4 щогли) з однією палубою, високими бортами й надбудовами в носовій частині і на кормі. На каравелах в розібраному вигляді перевозили також *піннаси* – рід галер, придатних і для вітрила, і для весел, і для берегової чи річкової служби. Маючи низьку посадку, піннаси були незамінні в умовах ведення прибережної війни, глибоких вилазок вверх по гірлу ріки чи транспортування награбованого у відкрите море, де здобуті трофеї перевантажували на більші кораблі. Саме на каравелах Христофор Колумб, Васко да Гама та Фернан Магеллан здійснили свої знамениті плавання.

Морська артилерія в середні віки здіймала більше галасу, ніж давала ефекту. Під час морських баталій стояв страшенний гуркіт, а небо було затягнуте суцільною димовою завісою. Гармати, як і мушкети, ефективно вражали ціль лише на відстані до 200 метрів. Кораблі "танцювали" на хвилях і влучити у противника було не

⁴ Квінтал (фр. quintal) = 100 фунтам = 40 кг.

просто. Бої закінчували абордажем і рукопашними сутичками на корабельних палубах.

Контрольні запитання:

1. Якою була структура ополчень в ранньому середовіччі?
2. Якою була структура "спису" і як вона еволюціонувала?
3. Як розвивалося виробництво мечів?
4. Для чого були сконструйовані алебарди і які їх різновиди застосовувалися?
5. Як еволюціонував захисний обладунок лицаря?
6. Яке завдання донжону в обороні замку?
7. Яка ефективність стрілецької зброї (луків та арбалетів) і чому вони так довго успішно конкурували з вогнепальною зброєю?
8. Для чого застосовувалися трібюше і яка ефективність їх застосування?
9. Хто і де вперше застосував гармати?
10. Як розвивалася ручна вогнепальна зброя?
11. Чим дракари відрізнялися від інших сучасних їм морських суден?
12. Які типи суден використовували військові флоти у XII–XV ст.?

РОЗДІЛ 12. СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА XII-XV СТ.

§ 1. Освіта і наука. Розвиток освіти і науки проходив в руслі християнської доктрини під патронатом церкви. Проте, стрімкий розвиток міст та потужних бюргерсько-ремісничих кланів, які відчували практичну потребу в освіті, сприймаючи світ через призму “здорового глузду” та практицизму, призвів до відчутних зрушень. Саме міста відчули потребу у загальній освіті, випередивши в цьому питанні аристократію. Приходські школи від XII ст. переживають піднесення у великих та середніх містах. Поруч з ними виникають міські школи та приватні школи. До бенедиктинських монастирських та соборних шкіл долучилися домініканські та францисканські. З кінця XIII ст. з’явилися мандрівні вчителі-дидакалі. З винайденням книгодрукування у середині XV ст. число міських шкіл стрімко зросло.

В Італії, де розвиток міст був особливо бурхливим, в XI ст. почали з’являтися предтечі університетів (Болонська школа права, медична школа в Салерно). Наприкінці XII – на початку XIII ст. виникли перші вищі школи – *університети* (від лат. “*universitas*” – “спільнота”), які повели навчання з усієї сукупності тодішніх головних наук: *тривіуму* (граматика, риторика і діалектика) та *квадривіуму* (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Перший університет виник у другій половині XII ст. в Оксфордї (Англія) на базі школи, заснованої ще королем Альфредом Великим. У 1215 р. виник університет в Парижі. У 1253 р. абат Робер Сорбон заклав перший гуртожиток для 16-ти студентів богословського факультету, який пізніше дав назву всьому факультету, а далі і університету. На початку XIII ст. виник університет у Кембріджі (Англія), у 1222 р. – у Падуї (Італія), у 1230 р. – у Саламанці (Іспанія), 1289 р. – Монпельє (Франція), 1290 р. – в Лісабоні (Португалія, пізніше перенесений у Коїмбру), 1348 р. – у Празі, 1364 р. – в Кракові, 1365 р. – у Відні, 1386 р. – Гейдельберзі (Німеччина), 1477 р. – Упсалі (Швеція), 1479 р. – Копенгагені.

Університети склалися переважно з чотирьох факультетів: артистичного (пізніше названого філософським), правничо-

Хроніка Фруассара XIV ст. (Франція)

го, медичного і богословського (теологічного). Навчання велось латинською мовою у формі лекцій та диспутів. Після закінчення курсу тривіуму та здачі екзамену студент отримував ступінь *бакалавра вільних мистецтв*, після *квадривіуму* – ступінь *магістра вільних мистецтв*. По закінченні артистичного факультету можна було вступити на один з трьох інших факультетів і отримати ступінь *магістра* або *доктора права, медицини чи теології*. Студенти жили в спеціальних гуртожитках – *колегіях*. Університети утворили цілі квартали, отримали окремі статuti з внутрішнім самоврядуванням і власним судом, з виборними ректором та деканами факультетів. Більшість з них стала справжніми науковими центрами, куди стікалися студенти з різних країн.

У навчанні, як і в науці, важливе значення мала концепція незаперечного авторитету. Найавторитетнішим джерелом залишалось Святе Письмо, далі писання отців церкви, античних авторів (особливо Арістотеля) та арабських енциклопедистів (особливо Авіценни). Популярними були

цитатники з різних авторитетів, якими підміняли читання першоджерел. Нерідко власні ідеї приховували за цитатами давніх авторів.

Розвиток військової справи та розвиток міст сприяли, перш за все, прогресу прикладних наук: математики, геометрії, астрономії, астрології, архітектури, бухгалтерії, медицини, алхімії (в аспекті металургії та виробництва барвників), географії та історії. Під егідою Церкви розвивалася теологія та інші гуманітарні науки: гомілетика, риторика, граматики, діалектика тощо.

Потреба в географічних картах, портоланах (морських навігаційних картах), лодціях (описах морських маршрутів) особливо гостро відчувалася в італійських, іспанських та британських містах, пов'язаних з морською торгівлею. Ці документи постійно уточнювалися і тиражувалися. При дворі короля Сицилії Рожера II у 1154 р. відомий географ Абу Абдаллах Мухаммед ал-Ідрісі (1110–1161/1165) написав велику географічну енциклопедію

(“Книгу Рожера”) як пояснення до семи срібних карт різних регіонів (“кліматів”), які були вигравірувані для цього короля. В цій енциклопедії були відомості і про руські міста, зокрема Київ, Галич та Перемишль. Це цінне джерело з історії та історичної географії Європи та Африки відбиває рівень знань у цій галузі на початок XII ст.

Багато карт і портоланів збереглося з XIV–XV ст. з описами чорноморського узбережжя. Спираючись на давні генуезькі карти і, виходячи з того, що земля має форму кулі, вирушив у свою подорож в пошуках Індії Христофор Колумб. Надихала його також “Книга про розмаїття світу” ве-

неційського купця **Марко Поло** (1254–1324), якому вдалося побувати при дворі монгольського каана Хубілая в Ханбалику (Пекіні) і прожити в Китаї понад 17 років (1274–1292 рр.). Розповідь Марко Поло записав його товариш у генуезькому полоні пізанець Рустічіано у 1298 р. Такими ж популярними стали записки і реляції дипломатів та мандрівників, які особливо після винайдення книгодрукування стали масово тиражуватися.

При дворах та великих монастирях велися річніки (аннали), складалися хроніки. Ілюміновані (ілюстровані) хроніки, в яких прославлялися правителі спеціально тиражувалися і дарувалися іноземним

Бібліотека в Саламанці XIV ст.

посольствам та правителям інших країн. Були популярні хронографи і спроби творення загальних хронік “від створення світу до часів автора”. Вершиною історичної науки середніх віків стали все ж твори міських хроністів: дві історії Флоренції, написані **Ніколо Макіавеллі** (1469–1527) та **Франческо Гвічарді-**

ні (1483–1540). Перший був ще й політиком, філософом, військовим письменником та драматургом.

Для переписування і тиражування книг спочатку використовувалися монастирські скрипторії. Потреба в книгах була високою і у містах, де від XIV ст. почали виникати спеціальні майстерні. Пізніше виникли цілі квартали, де селилися переписувачі, мініатюрники та палітурники. Спочатку писали на дорогому пергамені (тонко вичиненій шкірі), з винайденням паперу книга стала доступнішою. В університетах з'явилися спеціальні посадовці (stationarii), які давали студентам переписувати підруч-

Середньовічне суспільство (мініатюра XV ст.)

Брати Лімбурги. Місяць січень. Мініатюра з Найкоштовнішого часослова герцога Беррійського (1411-1416 рр.)

ники. Були і бібліотеки, іноді найцінніші книги там приковувалися до полицок ланцюгами. Перші публічні бібліотеки виникли в іспанських містах і були запозичені у арабів. У 1440 р. майнцький майстер **Юганн Гутенберг (пом. 1468)** винайшов книгодрукування і невдовзі більшість великих європейських міст вже мало свої друкарні.

§ 2. Література. Поезія безіменних авторів, народні балади, романсеро (в піренейських королівствах), пісні скальдів (у скандинавських землях) почали записувати вже від XII–XIII ст. Лицарська тематика стала провідною, адже замовниками та реципієнтами цієї нової літератури були в основному “люди меча”. Найуспав-

леніший зразок величної героїчної поеми – “Пісня про Роланда” (XII ст.). Близько 1165–1170 рр. туреньський клірик Бенуа де Сент-Мор написав поему “Роман про Трою”, присвятивши його Елеонорі Аквітанській. Цей твір з 30 тис. восьми складових віршів розповідає про пригоди аргонавтів, облогу та падіння Трої. “Роман про Олександра” – поема, написана у Франції в 1170–1200 рр. дванадцяти складовим александрійським віршем, передавала історію Олександра Македонського також на базі латинських версій грецьких джерел. Олександр показаний у ній середньовічним аристократом, пригоди якого розгортаються на яскравому фоні східних чудес, розповіді про які були почерпнуті від учасників Хрестових походів. Тому герой відповідає ідеалу лицаря і правилам куртуазної поведінки.

Зі зміною замовників, коли серед меценатів з’явилося багате бюргерство, яке з іронією ставилося до “людей меча”, маючи змогу наймати останніх на свою службу як кондотьєрів, виникають такі шедеври французької поезії як “Роман про Лиса” та “Роман про Троянду” (XIII ст.). Перший з цих романів був своєрідним циклом героїко-комічних поем XII–XIII ст., персонажами яких виступали тварини, репрезентуючи типажі тогочасного суспільства – лицарів, священників, селян. Всі герої, починаючи з головного – хитрого Лиса-Ренара та завершуючи жадібним і обмеженим Вовком-Ізегрімом, подані в іронічно-сатиричному світлі, а сам роман – блискуча пародія на героїко-лицарську літературу. “Роман про Троянду”, алегорична поема (близько 28 тис. віршів) про кохання поета до Троянди як втілення ідеалу справжньої жіночності – один з кращих творів Середньовіччя. Він складається з двох різних частин двох різних авторів. Перша частина написана Гільйомом де Лорі бл. 1230 р. в дусі куртуазної поезії. Друга частина написана бл. 1275 р. Жа-

ном де Меном вже в душі бюргерських ідей зі скепсисом стосовно влади, похвалою природи та засудженням бідності.

Вершиною середньовічної лицарської поезії була старопровансальська поезія *трубадурів* (старопровансальськ. "troubadors" – "вишукувати, складати вірші"), які відмовилися від похмурих і важких героїчних поем минулого, замінивши їх мелодійними та легкими *куртуа́зними* поезіями ("courtois" – "ввічливий, люб'язний"), які оспівували кохання лицаря до прекрасної дами. Відомо більше 500 трубадурів XI–XIII ст. від герцога Гільйома IX Аквітанського (1071–1127) до бюргера Гіраута Рік'єра (до 1254–1292).

Трубадури походили з різних верств суспільства: від знаті і лицарства до рядових міщан та мандрівних артистів-жонглерів. Їх тонка лірика була своєрідною втечею у чарівний світ ілюзій від реального світу постійних війн і крові. Кращі з *трубадурів* Бернарт де Вентадорн (творив у 1150–1180 рр.), Бертран де Борн (бл. 1140–1215) чи Пейре Відаль (творив у 1180–1206 рр.) пережили свій час і їх твори ввійшли до скарбниці світової поезії. Трубадуром був і англійський король Річард Левине Серце. Розквіт поезії трубадурів обірвали Альбгойські війни. З кінця XIII ст. вона занепала.

Поезія трубадурів покликана до життя лицарську поезію *міннезігерів* (нім. "minnesinger" – "співці кохання"), які намагалися завжди супроводжувати вкопання своїх поезій музичним акомпанементом. Теми та мотиви ці німецькі лицарські поети-барди запозичували у трубадурів. Тому і їх поезія, яка розквітала у XII–XIII ст., ненадовго пережила поезію трубадурів. У XIV ст. це літературне явище, яке охопило німецькі землі, згасло. Кращі міннезігери австрійський лицар Кюренбергер (бл. 1160), лицар Дітмар фон Айст (бл. 1170), блискуче освічений лімбурзький лицар Генріх фон Фельдеке (1184), австрійський міністеріал Вальтер фон дер Фогельвейде (бл. 1170–1230) залишили блискучі зразки високої любовної лірики. До міннезігерів належав і імператор Генріх VI Готенштауфен (1165–1197).

На півночі Франції, переважно у Пікардії, під впливом трубадурів у XII–XIII ст.

розцвіла куртуа́зна поезія і проза (романи про кохання, драматичні твори) *труверів* (франц. "trouwer" – "знаходити, придумувати"), які були ближчими до народної поезії та балад.

Своєрідною була школярська поезія *вагантів* ("vagantes" – "бродячі люди"), яка збереглася у рукописних збірниках переважно XIII ст. Навчання в університетах тоді тривало до 10 років. Поезія вагантів (переважно латиномовна), при всій залежності від трубадурів, більш фривольна та іронічна. З цього кола університетських школярів формувалися пізніше перші французькі національні поети, кращим з яких був представник нової міщанської еліти магістр вільних мистецтв Сорбонни Франсуа Війон (1431/1432 – після 1463). В його поемах "Малий заповіт" (1456 р.) та "Великий заповіт" (1462 р.), насичених автобіографічними натяками, знайшли відображення сцени з життя паризьких низів; мотиви смерті в них співставляються з зухвалим прославленням земних радощів, іронічним запереченням аскетизму і ханжества.

В Піренейських країнах продовжувала розвиватися поезія романсеро, в Скандинавії – пісні та балади скальдів. Особливо популярними були історичні (т.зв. "королівські") саги. Вершиною розвитку цього жанру була творчість ісландського хевдінга, політика, історика, енциклопедичного знавця поезії скальдів **Сноррі Стурлусона** (1179–1241). Йому приписують знамениті "Сагу про Олафа Святого", "Хеймскрінглу" (зведення королівських саг) та "Молодшу Едду". Це монументальні пам'ятки поезії та історії.

В Італії, де міська еліта виступала замовником і поціновувачем поезії, перепліталися різні стилі та впливи, в тому числі і наслідування античної традиції. Флорентієць Данте Аліг'єрі (1265–1321), створив філософську поему "Комедія" (1307–1321) з трьох частин ("Пекло", "Чистилище" і "Рай"), яку захоплені нащадки назвали пізніше "божественною". Данте був також автором збірки канцон і сонетів "Vita nova" ("Нове життя"; 1292–1293 рр.), присвячених коханням до передчасно згаслої Беатріче Портінарі (1265–1290). Ці поезії в традиціях лірики трубадурів заклали осно-

Данте Аліґ'єрі

Франческо Петрарка

ву нової високої поезії. Представниками цього т. зв. *Dolce stil nuovo* (“Новий солодкий стиль”), були окрім Данте його вчителі та друзі **Гвідо Гвініцеллі** (глава школи; пом. 1276) та **Гвідо Кавальканті** (бл.1255–1300).

Міщанин з Ареццо **Франческо Петрарка (1304–1374)**, вчений-гуманіст, автор героїчної поеми “Африка” (1339–1342 рр.), присвяченої римському полководцю Сціпіону Африканському, який у Другій Пунічній війні (218–201 рр. до н.е.) розбив при Замі (202 р.) карфагенське військо Ганнібала, ще за життя став знаменитим на всі італійські землі. “Книга пісень” (“Канцоньєре”) Петрарки – ця збірка ліричних сонетів присвячених коханню до Лаури (1327–1374), стала зразком для багатьох поколінь європейських поетів.

Міська культура Італії дала цілу плеяду блискучих поетів. Серед них **Луїджі Пульчі (1432–1484)**, автор ряду фантастичних лицарських поем “Турнір” (1469 р.), “Морганте” (між 1478–1480 рр.; 2-е вид. під назвою “Великий Морганте”, 1482 р.) позначених виявом гуманістичних ідей та фольклорними елементами; **Маттео Боярдо (1441–1494)**, автор жартівливої лицар-

ської поеми в октавах "Закоханий Роланд" (недописана через смерть поета), у якій переплітаються елементи середньовічних легенд і лицарського роману; **Лоренцо Медічі Пишиї** (1449–1492), автор блискучих іронічних канцон про плинність життя і мінливість фортуни; **Анжело Поліціано** (1454–1494) та інші.

Великі прозові твори (романи та повісті) почали відроджуватися з XI ст. почасти як продовження античної традиції, а також як продовження традицій героїчних поем на зразок "Пісні про Роланда" чи "Роману про Лиса". Тематика цих творів переважно лицарська. Особливої популярності набули романи про легендарного короля Артура та лицарів Крутлого столу, де реальні події опору бриттів вторгненню англосаксів переплелися з фантастичними сюжетами, приправленими лицарською ідеологією.

Крапці романи того часу французького трубадура **Кретьєна де Труа** (бл. 1130–бл. 1191): "Кліжес" (до 1176 р.), "Івейн або Лицар з левом", "Ланселот або Лицар підводи" (1176–1181); роман "Трістан та Ізольда" (перші редакції сягають другої половини XII ст., а авторство приписують Кретьєну де Труа); монументальний роман німецького міннезингера **Вольфрама фон Ешенбаха** (бл. 1170–бл. 1220) "Парцифаль" (1198–1210) та роман його земляка, учасника Хрестових походів **Гартмана фон Ауе** (бл. 1168–після 1210) "Бідний Генріх" (бл. 1175 р.). Окрім останнього твору, сюжети попередніх, запозичені авторами з більш раннього епосу ("Артурівських легенд").

Миська цивілізація створила свою специфічну прозу у жанрі динамічної гостросюжетної новели, переважно легкого іронічного змісту і тону. Крайшим виразником цього жанру став флорентієць **Джованні Боккаччо** (1313–1375), автор знаменитого "Декамерона" (1350–1353 рр.) – книги реалістичних новел, в яких змальована різнобарвна панорама життя італійського суспільства. "Декамерон" подібно до сонетів Петрарки надовго став взірцем нової літератури, що витісняла лицарські романи. Пізніше королева Наварри **Маргарита** (1492–1549), авторка "Гептамерона" (опублікованого у 1558 р. під назвою "Історія щасливих коханців") та її гурток розгор-

нули цей жанр у французькій літературі.

§ 3. Музика і театр. Музика у середні віки як і в попередню античну епоху, була пов'язана з військом (духові та ударні) та двором (струнні), проте найвищі досягнення були пов'язані з церковною літургією.

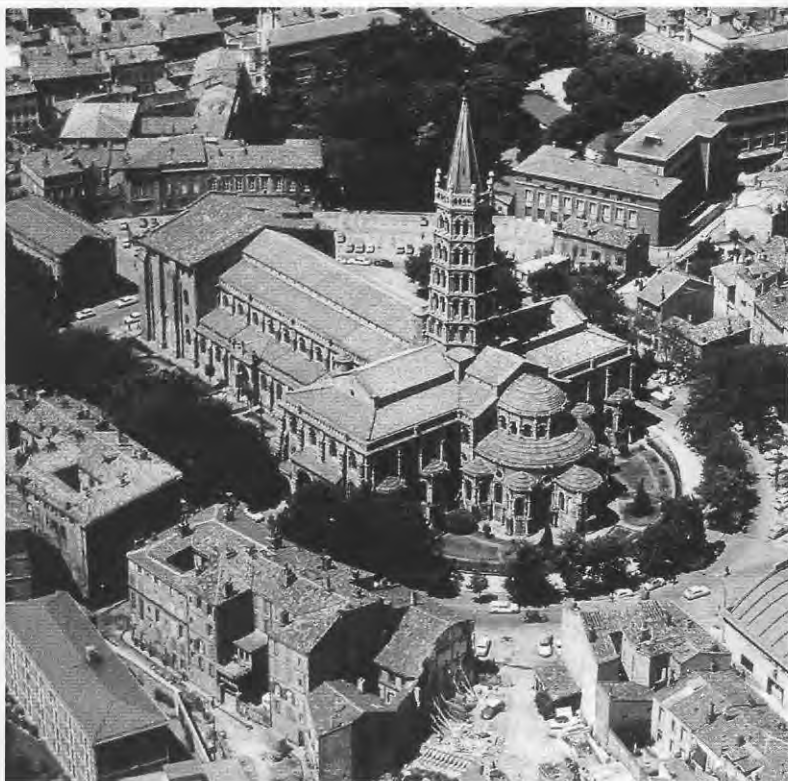
Вже у 660 р. папа **Віталіан** (657–672) ввів в церковне богослужіння орган. Цей інструмент став головним і постійно вдосконалювався. У 980 р. в соборі у Вінчестері (Англія) з'явився орган з 400 труб, розділених на два мануали. У XII ст. досягли розподілу труб по регістрах. Фламанець **Брабантель ван Вальбеке** (пом. 1318 р.) винайшов педальну клавіатуру. У XIII–XIV ст. мануали мали величезні клавіші (завдовжки 30–33 см, завширшки 8–9 см), по них доводилося бити кулаками або ліктями. Вдосконалення органу тривало до XVI ст. Кращими композиторами-органістами у XIV ст. були венецієць Франческо да Пезаро і флорентійці Доменіко да Качча і Франческо Ландіно. У XV ст. органіст флорентійського собору Скуарчалупі склав антологію творів італійських органістів ("Кодекс Скуарчалупі"). Духовна органна музика лунала по всій Європі.

Музика, як невідомна складова літургії, була включена до складу обов'язкових шкільних наук (квадривиуму) і вважалася дієвим засобом навчання. "Той, хто творить зло, доводить, що він не володіє музикою" (Рабан Мавр).

З XIV ст. злет популярності пережили струнні інструменти: ципкові (лютня) та смичкові. Розвиток останніх призвів до появи наприкінці XV ст. скрипки. Музика супроводжувала пісні скальдів, трубадурів, труверів, міннезингерів, виконавців романсеро.

Спів, в першу чергу церковний, також набув розвитку і пройшов трансформацію від одноголосного до багатоголосного (поліфонії) через органум, дискант, монет та інші форми. Поліфонію обгрунтував англійський музичний теоретик Джон Коттон (кін. XI – поч. XII ст.). Перший шестиголосий "Літній канон" був написаний англійським ченцем Джоном Ферісетом (1240 р.). В XIII–XIV ст. поліфонія поширилася в німецьких, французьких та інших землях.

Театр, засуджуваний християнською

Собор Сен Сернен в Тулузі. Між 1080-1120 р.

церквою в епоху раннього середньовіччя, в період XII–XV ст. стає інтегральною частиною християнської культури. Основний жанр середньовічного релігійного театру – *містерія*, вистава поставлена на основі євангельського чи старозавітного сюжету. Особливою популярністю користувалися *міраклі* – вистави на основі життя святих з особливим акцентом на чудотворстві. До найвідоміших належить міраклі про св.Миколая, авторства Жанна Боделя з Арраса, якому вдалося поєднати життє святого з подіями хрестових походів. Важливе значення мали також *мораліте* – вистави повчального моралізаторського плану з персонажами-алегоріями, що втілювали різноманітні чесноти та пороки. Театральними діями зрештою були різноманітні процесії на честь святих патронів, приїзду коронованих осіб, турнірів, цехових свят та інших подій, навіть аутодафе та страти злочинців починалися з процесій. Проте можливо найвиразніше закарбувався в історії образ середньовічних мандрівних ар-

тистів – мимів та жонглерів – які своїм мистецтвом розважали на площах, в тавернах і всюди, де тільки був їхній глядач.

§ 4. Романське мистецтво. Термін *романський стиль* (Romanesque) спершу застосовувався до середньовічної архітектури, яка передувала готичній, і яка своїми масивними стінами та круглими арками асоціювалась з архітектурними формами Давнього Риму. В сучасній історіографії ним окреслюють усі види мистецтва періоду XI–XII ст. Сам термін умовний і його можна поширити як на епоху Каролінгів, так і на епоху Оттонів, адже важливим джерелом розвитку мистецтва в ті часи була давньоримська спадщина. Проте і мистецтво Каролінгів і мистецтво Оттонів – явища локальні за своїм характером, обмежені як географічно, так і соціально, натомість у період XI–XII ст. новий романський стиль охоплює цілу Західну Європу, постаючи в розмаїтих локальних варіантах.

Після 1000 р. Західна Європа пережила небачене раніше піднесення у сфе-

Центральна нава собору Сен Сернен

рі кам'яного будівництва. Романський період був епохою масового паломництва. Численні собори, які будувалися вздовж паломницьких шляхів, призначалися не лише для місцевих ченців та прихожан, але і для учасників велелюдних прощ. Так, наприклад, споруджений між 1080 та 1120 рр. собор Сен Сернен в Тулузі (Франція) репрезентує новий тип романського паломницького храму. Це базиліка, що у плані має форму латинського хреста. Т.зв. *амбулаторій* (обхід) огинає трансепт та апсиду. Вздовж східної частини амбулаторію випукло виступають радіальні каплиці – по дві на крилах трансепту і п'ять довкола апсиди. Розташований на шляху до одного з найпопулярніших в середньовіччі місць паломництва – Сантьяго де Компостела на Півночі Іспанії – собор Сен Сернен фактично сам був простором для паломництва, коли обходячи храм, вірний зупиняється біля кожної з каплиць для вшанування святинь. Не випадково романські церкви паломницького типу порівнюють з велетенськими відкритими релікваріями.

Архітектоніка романського храму підпорядкована винятковій геометричній чіткості: прямокутники нави та трансепту

увінчуються трикутниками двосхилих дахів; над середхрестям здіймається восьмикутна вежа з конічними завершенням, а в східній вівтарній частині напівсферичні конхи радіальних каплиць та головної апсиди утворюють пірамідальну композицію.

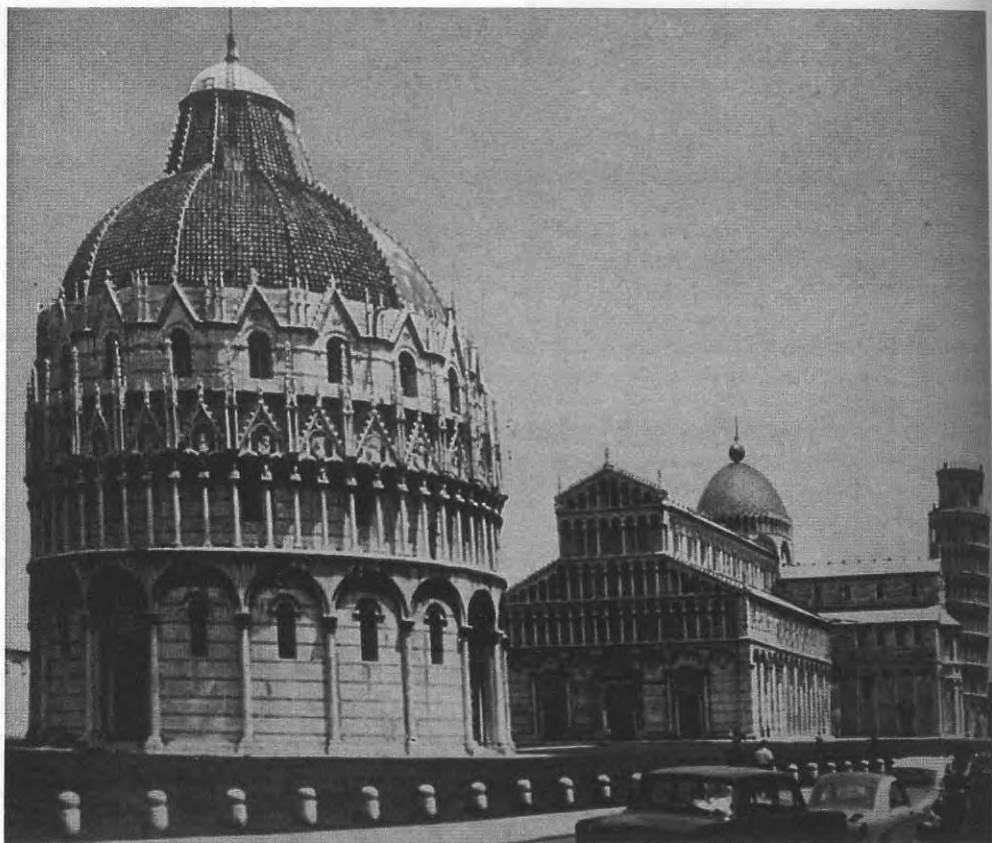
В романських базиліках як правило бачимо кам'яні склепіння, а не дерев'яні перекриття які були характерні для ранньосередньовічних храмів. Склепіння будували з тесаного каменю. Важке кам'яне склепіння вимагало відповідної опори. З цієї метою збільшували товщину стін, укріплюючи їх спеціальними зовнішніми виступами т.зв. *контрфорсами*. Найпоширенішим було т.зв. *циліндричне склепіння* – над стінами нави вимуровували велетенський півциліндр, який укріплювали спеціальними арками опертими на високі пілястри, які пронизують чітким монотонним ритмом поверхню стін.

Застосування кам'яних склепінь покращувало вогнестійкість споруди та її акустичні властивості, важливі для розвитку григоріанського хоралу, але утруднювало освітлення інтер'єру. Інтер'єр романського храму переважно похмурий, заповнений напівімлюю, від чого навіть у безтурботного туриста може виникнути бажання поміркувати над сенсом життя.

Щоправда, архітектурний ансамбль в місті Піза (Тоскана, Італія) створює цілком інший, значно оптимістичніший настрій. Споруджений між 1053–1272 рр., він складається із трьох споруд – базиліки, *кампаніли* (дзвіниці) та *баптистерію* (хрещальні). Незабаром після завершення будівництва через слабкість фундаменту, кампаніла похилилась, проте не впала, і за тривалу історію свого існування здобула світову популярність як “вежа, що падає”. Стіни споруд Пізанського ансамблю облицьовано мармуровими плитами з елементами інкрустації. Це створює особливо урочистий та розкішний вигляд, що нагадує про багатство античних храмів.

Архітектура романського періоду була позначена розмаїттям локальних варіантів, розвиток яких не підпорядковувався єдиному центрові.

У тісному зв'язку з архітектурою розвивалася *романська скульптура*. Якщо на Візантійському Сході після періоду іконо-

Ансамбль в місті Піза (1053-1072 рр.)

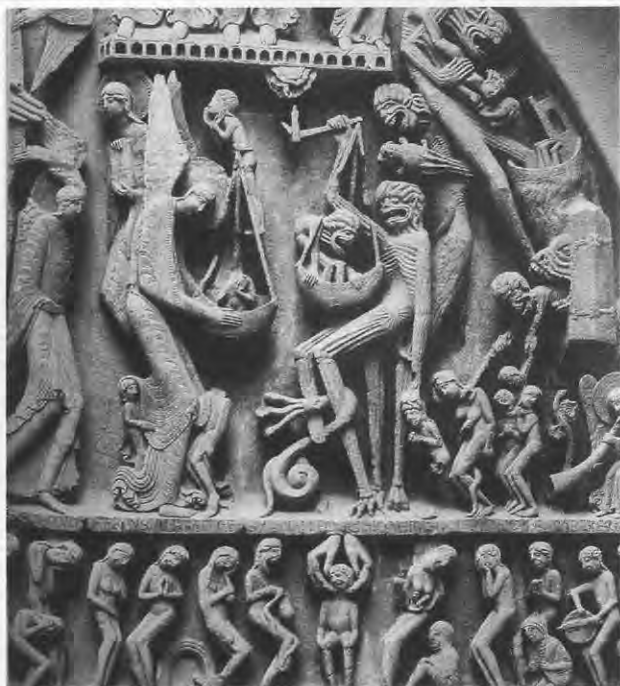

Пізанський собор (XI-XIII ст.)

борства практично відмовились від об'ємних образів, на Латинському Заході в романський період саме скульптура здобула значення провідного виду образотворчого мистецтва. Романська скульптура це передовсім рельєфи, зосереджені довкола порталів храмів – т.зв. *перспективних порталів*. Романські портали називають “перспективними”, оскільки їх обрамлюють ряди уступів сполучені *архівольтами*, що звужуються до центру створюючи ефект глибини. В основі архівольтів портал перегороджує масивна балка – т.зв. *архітрав*. Півкруглий простір над архітравом називають *тимпаном*.

Архітектурні компоненти перспективного порталю оздоблювали різьбленим декором – орнаментальним та фігуративним. У тимпані розташовувалась центральна сцена, як правило “Страшний Суд”. Саме цю сцену бл. 1130 р. майстер Гільзеберт (Gilsebertus) вирізьбив над *західним порталом собору Сен Лазар в Отені* (Франція). У центрі на всю висоту тимпану вивищується постать Христа, оточена ореолом – символом божественного світла. Внизу, на архівольті, – мініатюрні фігурки людей, які повстали з гробів і прямують на суд. Їх підхоплюють величезні долоні й переносять у праву частину композиції (по ліву руку від Христа), де перед Воротами Пекла відбувається зважування добрих і лихих справ. Ангел і демон намагаються схилити шальки велетенських терезів на свій бік. Автор рельєфу створив моторошні та потворні образи темних сил. Це шокова терапія, візуальне свідчення кінця світу і неминучості розплати за гріхи.

Форми романської скульптури невід'ємні від архітектурного середовища, цілковито йому підпорядковані. Вирізьблена бл. 1115-1135 рр. постать пророка Єремії творить органічну частину бічної стіни центральної підпори архівольту *південного порталю собору Сен Ігер в Муасаці* (Франція). Еластичні складки тканини притягують деформоване видовжене тіло до архі-

Страшний суд, Собор Сен Лазар в Отені. (бл. 1130 р.)

тектурної основи, формат якої диктує його складний закручений ракурс. Обличчя позбавлене емоцій. Приопущені повіки вказують на стан близький до сну – стан, в якому споглядають не видимий світ, а істинну божественну реальність.

Серед пам'яток *романського живопису* виокремлюється один унікальний твір, який власне не був “мальований”. Це т. зв. *килим з Байо* (Нормандія, Франція). Щобільше він не виконаний в техніці ткацтва, тобто не є килимом. На льняному полотні завширшки близько 50 см і завдовжки близько 70 м вовняними нитками вишито 626 людських постаті, 731 тварину, 376 човнів та 70 споруд і дерев. Це розповідь про одну з ключових подій в історії середньовічної Англії – перемогу норманів над англосаксами у битві під Гастінгсом (1066 р.). Розповідь розгортається зліва направо. Інскрипції латинською мовою пояснюють хід подій.

На репродукованому фрагменті зображено момент запеклого бою – зіткнення кавалерії. Напис вгорі сухо коментує ситуацію: DERUNT SIMUL ANGLI ET FRANCI (“падають разом англійці та франки”). На-

Килим з Байе. Фрагмент. 70-80 р.р. XI ст.

рративний фриз зверху і знизу обрамлюють дві смуги кайми: у верхній – зображення тварин та рослинні орнаментальні мотиви; у нижній – трупи. В радянській історіографії наголошувалось на “світському” характері цього твору, проте слід взяти до уваги, що килим призначався для собору в Байе, а його замовником був місцевий єпископ Одо, зведений брат Вільгельма Завойовника. Над килимом працювало кілька майстрів, точніше майстринь, адже вишивання було традиційно жіночим заняттям. До задуму композиції ймовірно долучився хтось із учасників битви, оскільки усі її етапи відтворені детально. Слід також відзначити точність зображення одягу, обладунку, зброї, тактики бою. Фактично килим з Байе справжнє історичне джерело, створене незадовго після самої події. Його виконання відносять до 70-80-х років XI ст.

Для історії Русі значення подібного візуального історичного джерела мають мініатюри т.зв. *Радзивілівського або Кенінгзберзького літопису* (Бібліотека Російської академії наук, Санкт-Петербург), які щоправда датовані значно пізнішим часом – XV ст. У колі візантійських пам’яток, слід згадати мініатюри рукопису XII ст. т.зв. *Мадридської “Хроніки” Йоанна Скліци* (Національна бібліотека, Мадрид), окремі з яких відтворюють епізоди з історії русько-візантійських взаємин.

Романський живопис розвивався у двох основних видах – монументальних

розписах церков та книжковій ілюмінації. Розмаїття його локальних шкіл співмірне з

Св. Марк. Мініатюра з Ам’єнського Євангелія. (бл. 1050 р.)

аналогічним розмаїттям варіантів романської базиліки, а іконографічний репертуар та стилістика пам'яток свідчать про тісний зв'язок з синхронним розвитком скульптури.

Якщо порівняти образ пророка Єремії з порталу собору в Муасаці, про який йшлося вище, та, наприклад, образ євангеліста Марка з *Ам'єнського Євангелія* (Муніципальна бібліотека, Ам'єн) то відразу помітна спільність підходу до трактування художньої форми попри різницю, яка існує між скульптурою та живописом як видами мистецтва. І в мініатюрі і в рельєфі бачимо аналогічне намагання викрутити, видовжити і витягнути людське тіло, позбавити його матеріальності, одухотворити. Згадані пам'ятки не є взаємопов'язані, адже Ам'єнське Євангеліє виконане значно раніше – бл. 1050 р., і в іншому регіоні – на Півночі Франції, в скрипторії монастиря Корб'є. Відзначені спільні ознаки, отже, і є ознаками романського стилю як цілості, що існувала поза хронологічними, територіальними та видовими межами мистецтва. Техніка виконання, втім, диктувала свої особливості. На відміну від скульптури живопис фізично двовимірний, тож об'єм в живописі це ілюзія. В романський період живописці практично відмовляються від будь-яких спроб створення цієї ілюзії. Так, в згаданій мініатюрі з Ам'єнського Євангелія немає жодного натяку на глибину простору, передній і дальній плани суміщені в єдиній площині, світлотіньове моделювання зведене до мінімуму, і фактично мініатюра нагадує “розмальовку”, в якій темний контур окреслює великі площини заповнені кольорами майже однорідного тону. У цьому сконструйованому за своєю логікою світі не діють закони земної гравітації (Лев, символ євангеліста Марка, завис у карколомному стрибку догори лапами), а матеріали здатні змінювати свої фізичні властивості (м'які складки поли плаща, на самому плащі трансформуються в натягнуті сталеві струни).

Відмова від імітації видимої реальності й дослідження можливостей стилізації на межі, за якою починається абстрактне мистецтво, є безперечно однією з найрадикальніших і найцікавіших рис живопису романського періоду.

§ 5. Готичне мистецтво. Племена готів не мають жодного відношення до *готичного мистецтва*. Іменем цих племен ерудити Нового часу назвали стиль середньовічного мистецтва, який для них асоціювався з варварством. *Готика* не варварство, а визначна віха в розвитку мистецтва, яка своїм масштабом “затьмарює” попередній розвиток середньовічного мистецтва. Готичне мистецтво виросло з романської епохи, але не було її логічним продовженням. Це був крок революційний, не менше ніж той, що згодом зробили представники італійського *ренесансу* в напрямку від *готики*.

Готична архітектура зародилась у Франції у провінції Іль де Франс. Першою пам'яткою готичної архітектури стала перебудована між 1137–1144 рр. *вівтарна частина церкви абатства Сен Дені* (Франція). Ініціатор перебудови абат Сугерій зібрав кращих будівничих з північних провінцій. Вони застосували дві важливі інновації архітектури – *стрілчаті арки* та *нервюрні склепіння*, вперше поєднавши їх в одній споруді. Це революційне поєднання дозволило створити ілюзію легко-

Сен-Дені. Франція (1140-1231)

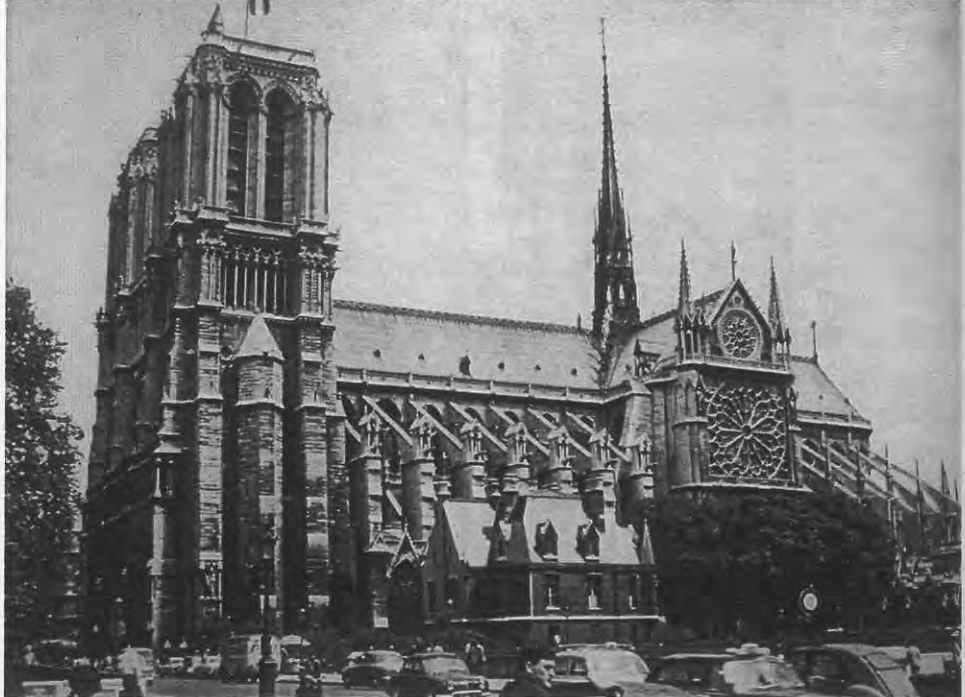
сті архітектурних конструкцій та наповнити інтер'єр світлом. Якщо в романській архітектурі домінували масивні стіни, то готика – це архітектура великих вікон, над якими здіймається мереживо склепінь. Замислюючи перебудувати вівтарну частину Сен Дені, абат Сугерій спирався на вчення візантійського автора V ст. Псевдо-Діонісія про надчуттєву божественну красу, “випроміненням” якої є всі інші види краси (в середньовіччі автора цього вчення ототожнювали з учнем апостолом Павла св. Діонісієм Аеропагітом, який проповідував християнство у Галлії й вважався засновником абатства Сен Дені). Готичну архітектуру можна назвати втіленою в камені метафізикою світла.

Застосування стрільчатих арок та нервюр дало змогу суттєво збільшити висоту склепінь, перетворивши собори на головні доміанти міської забудови. В епоху готики собори стали духовними, соціальними і навіть політичними центрами міст. Ця функція вимагала величних фасадів. Один з кращих збережених зразків у формах *ранньої готики* – західний фасад собору *Нотр Дам у Парижі* (Франція). Будівництво со-

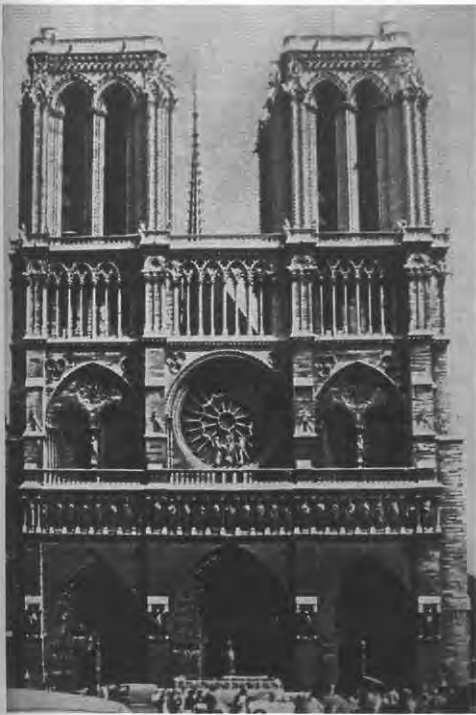

Собор в Орв'єто (інтер'єр). Італія (1290)

бору розпочалося 1163 р. і в основному завершилось до середини XIII ст. Архітектур-

Південний фасад собору Паризької Богоматері

Західний фасад і портали
Собору Паризької Богоматері

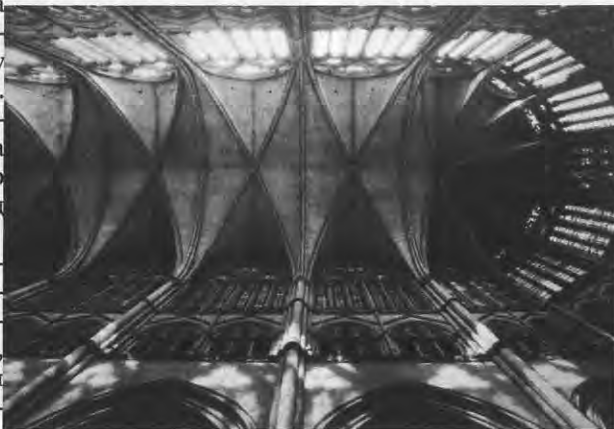
ну композицію західного фасаду Нотр Дам характеризує виняткова гармонія пропорцій та форм. В основі композиції – ідея числа три: три вертикальні частини, три поверхи, три портали, дві вежі, між якими третім здіймається шпиль вежі над середхрестям. Число три – символ Трійці – асоціювалося з Богом, і саме задля прославлення Господа споруджувався собор. Численні вікна та аркади руйнують монотонну площину стіни. Фасад не відмежовує храм, а відкриває його простір передвірними.

Готична архітектура Франції стрімко еволюціонувала, що проявилось у зміні пропорцій, запровадженні нових

конструкцій та ускладненні декоративних елементів. У період високої готики розміри соборів досягли максимальних показників. Довжина нави Ам'єнського собору (Франція) – бл. 145 м. Стіни укріплені аркбутанами – конструктивними елементами, що, виступаючи за межі масиву споруди, нагадують ребра скелета. Чіткий геометричний ритм нервюр окреслюючи контури склепінь уподібнює їх до легких вітрил, нап'ятих між щоглами храму-корабля. Ці склепіння здійснюються на карколомну висоту – бл. 44 м.

У другій половині XIII ст. у Франції згортаються масштабні будівельні проекти, а на зміну удосконаленню конструкцій приходить ускладнення оздоблення. Розвиток нового стилю відтермінувала Столітня війна з Англією, тож його розквіт припадає на XV ст. Через асоціацію фасадного декору з язиками полум'я цей стиль пізньої готики називають *полум'янистим* (Flamboyant). Як демонструє приклад собору Сен Маклу в Руані (Франція) в пізній готичці архітектурний каркас приховано за дрібним ажурним плетивом декоративних елементів.

Здатність готичної архітектури вражати уяву, викликати релігійні переживання, сприяли її стрімкому поширенню за межами Франції. Споруджений між 1220 та 1260 рр. собор в Солсбері (Англія) – характерний зразок англійської готики. Якщо у французьких храмах над фасадами домінували вежі, то західний фасад в Солсбері це прямокутний щит, пронизаний поясами арок та ніш зі статуями. Замість устремління до небесних висот, притаманного французьким соборам високої готики, архітектура собору в Солсбері горизонтальна. На рівні плану також помітні відмінності. Довгу центральну наву, що у східній частині замість півкруглої апси-

Ам'єнський собор. Склепіння нави

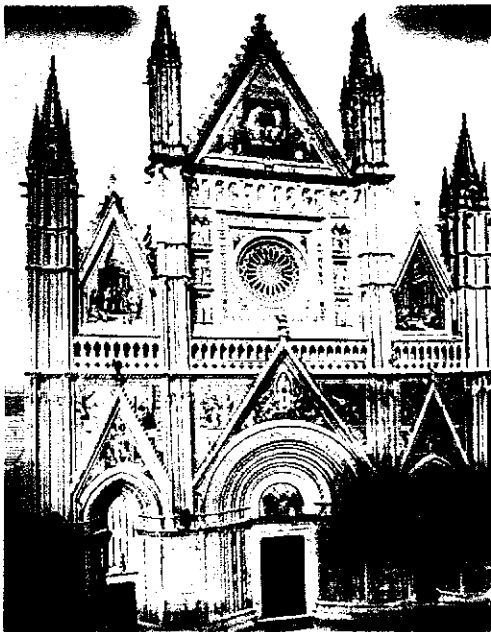

Собор в Солсбері. (1220-1260 рр.)

ди має прямокутне завершення, перегороджують два широкі трансепти, рамена яких значно виступають за межі стін. Вежа над середхрест'ям сягає 135 м (найвища в Англії), щоправда вона була споруджена у XIV ст.

Стиль пізньоготичних англійських соборів називають *перпендикулярним* з огляду на домінування в дизайні велетенських вікон перетинів арматури під прямим кутом. Для споруд цього стилю також характерний нестримний політ фантазії у проектуванні склепінь. У спорудженій між 1503–1519 рр. *каплиці Генріха VII у Вестмінстерському абатстві* (Англія) склепіння нагадує мережане плетиво коліс, спиці яких у центрі сплітаються в навислі над головою пучки подібні до сталактитів.

Визначною пам'яткою німецької готичної архітектури є *Кельнський собор* (Німеччина), спорудження якого розпочалося 1248 р. Вівтарну частину завер-

Собор в Орвієто (1310-1330).
Архітектор Лоренцо МайтаниКентербері (Англія)
Інтер'єр собору (XII ст.)

Міланський собор XIV-XVII ст.

шили до 1322 р., проте будівництво сповільнилось, а в XVI ст. взагалі припинилося. Нава і західна частина були споруджені щойно у XIX ст. відповідно до креслень первісного проекту.

Серед пам'яток готичної архітектури на Південь від Альп виокремлюється *Міланський собор* (Італія). Будівництво розпочалося 1387 р. й тривало до початку XX ст. Якщо найдавніша східна частина собору виявляє вплив французької полум'янистої готики, то західний фасад репрезентує гібрид готичних та класичних архітектурних форм. Міланський собор найбільший готичний собор Європи. Обхід його периметру займає мінімум 15 хв., а простір центральної нави нагадує міську вулицю, перекриту склепінням. На дах собору ведуть спеціальні сходи, якими можна потрапити у піднебесний фантастичний світ готично-декору.

У Центрально-Східній Європі порівняно недалеко від українського кордону найвідоміші готичні собори – це *Стефансдом у Відні* (Австрія), *собор св.Віта у Празі* (Чехія) та *Маріацький костел у Кракові* (Польща). Поширення готичної архітектури на українських теренах пов'язане зі

стрімким розвитком міст та приходом німецьких колоністів. Визначною пам'яткою готичної архітектури є *Латинський кафедральний собор в Львові* (Україна). Собор розпочато у другій половині XIV ст., проте основний етап його будівництва припадає на XV ст. Будівничими львівського собору були вихідці з Бреслау (Вроцлава) в Силезії. За типом це характерна для німецької готики "зальна церква" (Hallenkirche). Над західним фасадом домінує лише одна вежа, а друга доведена до рівня склепінь. Собор був перебудований у барокових формах в другій половині XVIII ст. Серед інших пам'яток готичної архітектури, що збереглися на українських теренах, слід згадати споруджені у XV ст. латинські собори Дрогобича, Перемишля, Кам'янця Подільського; численні пам'ятки готичної архітектури збереглися на Закарпатті.

Готична скульптура розвивалася у тісному зв'язку з архітектурою. Здіймаючись від порталів, готична скульптура опанувала верхні яруси соборів; оживила нерухомі маси каменю, створюючи динамічні світлотіньові ефекти. Готичну скульптуру відрізняє устремління до тривимірності та органічності форм. На зміну рельєфам

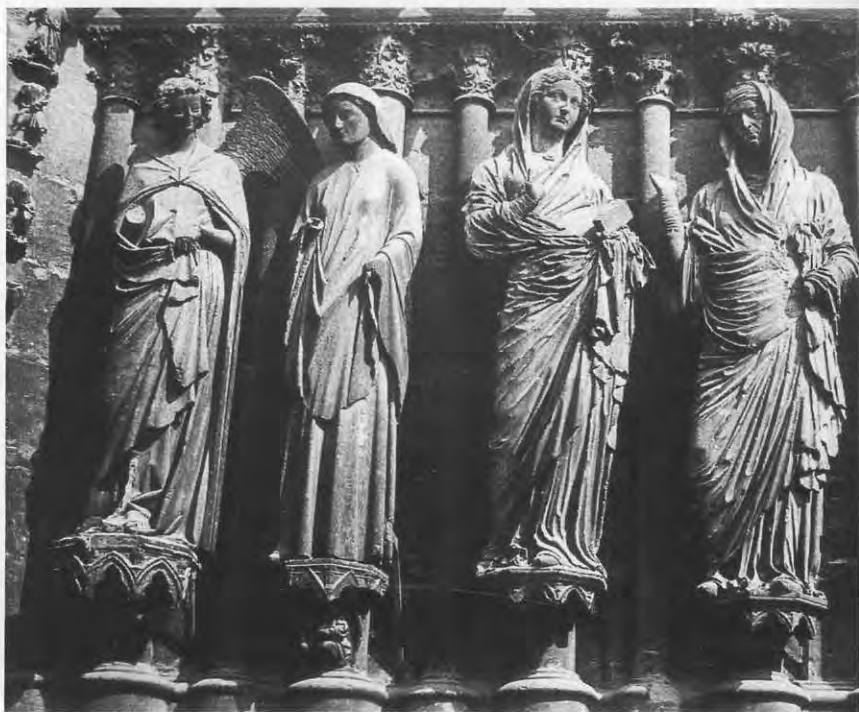
Крипта базиліки у Требігу. Чехія (XIII-XIV ст.)

приходять статуї, а надмірну стилізацію ви-

тісняє натуралізм.

Зародження рис нового готичного стилю можна простежити на прикладі скульптури західного portalу Шартрського собору (Франція). Після пожежі 1194 р. собор було відбудовано у формах високої готики, проте нижні яруси західного фасаду збереглися від первісної споруди. Час виконання скульптури західного portalу відносять до 1145–1170 рр. Portal складається з трьох частин, кожна з яких фактично є окремими перспективним порталом. Їхні уступи акцентовано колонами, перед якими поставлено статуї. Це вже не романський високий рельєф. Постаті “вийшли” з площини стіни. Вони все ще повністю підпорядковані архітектурному оточенню, але вже створюють інший ефект ніж скульптура романських порталів. Замість складних динамічних вигинів та деформацій тепер панує ієратична непорушність – статуї фронтальні та статичні. Їхні видовжені циліндроподібні тіла нагадують колони, але в обличчях помітна усмішка – спроба емоційної характеристики.

Відхід від принципів романського сти-

Реймський собор. Скульптури західного portalу. 1145 -1170 р.р.

лю був швидким і вже на межі XII–XIII ст. призвів до кардинальних змін. У той час, як пропорції соборів високої готики дедалі сильніше прямують до вертикальності, пропорції скульптур навпаки позбуваються надмірної видовженості й стають природнішими. Статуї вже не так залежні від архітектурного тла. Їхні жести та пози природніші. На зміну фронтальності та статичності приходить складне просторове компонування, рух та взаємодія.

Статуї західного порталю Реймського собору (Франція) належать до кращих зразків скульптури високої готики. Будівництво собору розпочалося 1212 рр. і тривало впродовж цілого XIII ст. Виконання скульптурного декору західного порталю відносять до 1225–1245 рр. Найвідомішими є дві групи статуй: “Благовіщення” (архангел Гавриїл перед Богородицею), зустріч Діви Марії та Єлизавети (матері Йоанна Предтечі).

Різниця у стилі виконання свідчить, що ці групи статуй виконали різні майстри. Майстер “Зустрічі Марії та Єлизавети” зобразив постаті матеріально вагомими, великих пропорцій. Хоча його знання анатомії недосконале, проте трактування дрібних складок драперій створює відчуття об'ємності та природності прихованих форм тіла, передає м'якість тканини. Саме складки драперій дали підставу порівнювати його манеру до стилю давньогрецького скульптура Фідія (прямого зв'язку тут звичайно немає). В просторовому компонуванні постатей помітне використання принципу *контрапосто* і як наслідок створення органічної та вільної постави. Натомість манера майстра групи “Благовіщення” більш сувора і сухіша – рух стриманий, пропорції видовжені, драперії здаються цупкішими, їхні складки крупніші. Спільним для обох майстрів є прагнення до натуралістичного образу, сповненого гармонії матеріальних та духовних елементів. Особлива увага надається емоційному виразу обличчя (наприклад, сяюча усмішка архангела Гавриїла). Підсилюється індивідуалізація.

Один з найвідоміших прикладів “психологічності” в готичній скульптурі репрезентують *дванадцять статуй жертводавців собору в Наумбрузі* (Німеччина). Ці

Маркграфиня Ута фон Валлештедт. Ньюберг (1250)

статуї були створені в середині XIII ст. через тривалий час після смерті портретованих, тобто є посмертними портретами, виконаними не з натури, а можливо за іншими зображеннями чи навіть описами. Попри те вони вражають своєю життєвістю. В літературі запропоновано найрізноманітніші визначення емоційних станів кожного з цих персонажів. Наприклад відтворену на репродукції найпопулярнішу пару – графа Еккегарда і графиню Уту – характеризують відповідно як “владного” та “задумливу”. Можливо секрет популярності цих статуй в неоднозначності їхньої психологічної характеристики, багатій нюансами. Цього досягається не лише мімікою, але і мовою тіла – позами та символічними жестами. Представники середньовічної аристократії, жертводавці Наумбурзького собору не були позбавлені гріхів і здається “темні сторони” кожної особистості проявились у їхніх на загал ідеалізованих образах, створивши враження “справжнього” людського характеру.

Окрім архітектурного каркасу та скульптурного декору інтегральним елементом готичного собору був *вітраж*. Вітражі виготовляли з сегментів кольорового скла,

які скріплювали свинцевими стягами та зміцнювали залізною арматурою. Готовий вітраж монтували у раму вікна. Оскільки в готичній архітектурі домінують не стіни, а вікна, то закономірно, що саме в епоху готики мистецтво вітражу досягло найвищого розквіту.

Вітраж є видом живопису і його техніка віддалено нагадує мозаїку, адже зображення komponується з окремих сегментів, проте на відміну від мозаїки живописні якості вітражу виявляє не світло, що відбивається від поверхні, а світло, яке проходить крізь поверхню. Завдяки вітражам вікна готичних соборів сяють міриадами відтінків усіх кольорів спектру, змінюючи свою гаму та насичення впродовж дня. Якщо в екстер'єрі готичного собору домінує камінь, то "будівельним матеріалом" інтер'єру є світло вітражів. Воно впливає на емоції, підсилює враження від архітектури, доповнює її.

Досягненням синтезу вітража та архітектурної конструкції стала *готична троянда* – кругле вікно з перетинками у формі радіальних променів. На репродукції

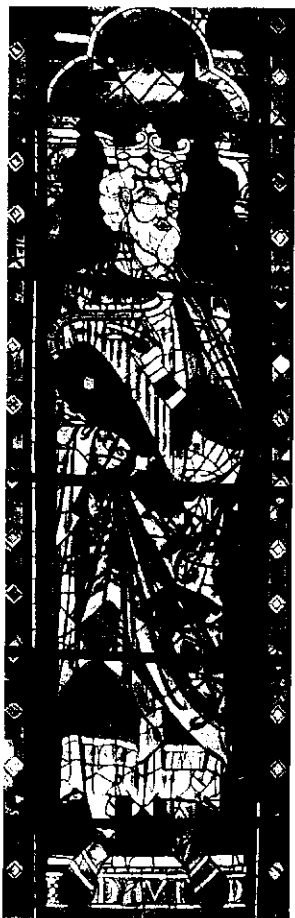

Ніколо Пізано. Кафедра бабистерію у Пізі. (1260)

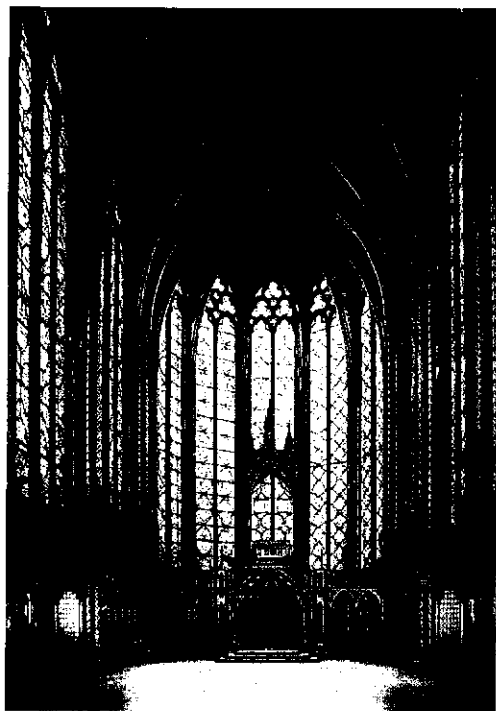

Джованні Пізано. Кафедра собору у Пізі (1302-1310)

представлено освітлену з надвору троянду північного крила трансепту собору *Нотр Дам в Парижі* (Франція). Створена в середині XIII ст. ця троянда репрезентує досконалу гармонію геометрії кам'яних обрамлень та колористичних ефектів віражного скла. У центрі медальйон з образом Богородиці, яка тримає на руках Христа. Від центрального медальйону відходять шістнадцять променів, увінчаних медальйонами з образами пророків, які передвіщали прихід Месії. Далі друге коло з тридцяти-двох променів, увінчаних медальйонами з образами царських предків Христа і врешті третє, зовнішнє, коло утворюють тридцять-два медальйони з образами старозавітних патріархів. Подібно до розписів підкупольного простору візантійських церков вітражі готичних троянд відкривали перед вірними небесну ієрархію ідеального божественного світу.

Цар Давид. Вітраж Шартрського собору XIII ст.

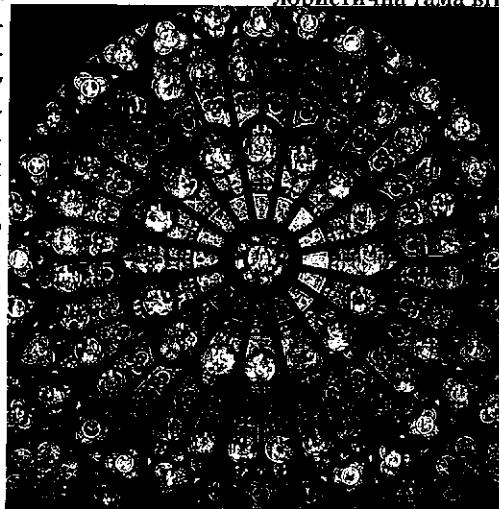
Каплиця Сент-Шапель в Парижі.
Вітражі. 1243-1248 р.р.

практично площинне, а деталі стилізовані. Проте притаманний готичній скульптурі нахил до натуралізму помітний і у тут, проявляючись в природності пропорцій, плавності ліній, органічності складок драперій та емоційній виразності обличчя. Колористична гама вітражів Шартрського со-

бору характеризується звучними і насиченими кольорами, які поєднуються в контрастних зіставленнях. Домінує синій колір, що типово для французьких вітражів високої готики.

Від середини XIII ст. колорит вітражів змінився, став стриманішим та прозорішим, з домінантою рожево-фіолетового відтінку. Більшої ваги набула орнаментация, а постаті втратили монументальність.

Найбільший ансамбль готичних вітражів зберігся у Шартрському соборі (Франція): 124 великі вікна, 3 троянди та 47 менших вікон, загальною площею бл. 2600 кв м. Більшість з цих вітражів виконані у XIII ст. і зокрема образ царя Давида у вікні-ланцеті над порталом північного крила трансепту. Техніка вітражу не пристосована до ілюзійністичних ефектів, тому зображення

Собор Нотр Дам в Парижі. Троянда північного крила трансепту. Середина XIII ст.

Чімабуе. Мадонна на престолі. Бл. 1280 р.

Вітражі спорудженої у 1243–1248 рр. невеликої замкової каплиці *Сент Шапель в Парижі* демонструють наслідки цієї еволюції. Від XIV ст. дедалі більшої ваги набувають мальовані елементи. Із “живопису склом” вітраж поступово трансформується у “живопис на склі”.

Якщо батьківщиною готичного стилю була Франція, то готична революція в сфері живопису відбулася в Італії. Італійський готичний живопис деякі дослідники називають *проторенесансом*.

У XIII ст. в Італії під впливом візантійських іконостасів виникає новий тип образу, який встановлюється в центрі вітара і виконує роль головної домінанти мистецького оформлення храму. Образ “*Мадони на престолі*” з церкви *Санта Трінтіта у Флоренції* (Галерея Уфіці, Флоренція), який приписують флорентійському учневі візантійських майстрів **Чімабуе** і датують бл. 1280 р., – один з найвідоміших прикладів нового типу італійських вітарних образів. В його основі візантійський іконографічний тип Богородиці Одігітрії – Марія підтримує лівою рукою Христа, а правою

вказує на нього. Золоте тло і каліграфічні золоті висвітлення на складках мафорию Богородиці, урочисті жести, видовжені пропорції, симетрія, спокій та монументальність – це риси візантійського іконопису, проте спроба створити відчуття глибини простору, надати постатям об’ємності, врешті розмір (висота 3 м 85 см), значно більший від візантійських ікон, – свідчать про реінтерпретацію візантійського зразка, формування власного стилю.

Найвизначнішим італійським живописцем епохи готики став один з учнів Чімабуе флорентієць **Джотто**. Найвідоміший твір Джотто виконаний у бл. 1305–1306 рр. *Фрески капели Арена в Падуї* демонструють пошук засобів натуралістичної презентації сакральних образів. Так, наприклад, композиція сцени “*Оплакування Христа*” побудована відповідно до типової середньовічної схеми, проте цю схему суттєво модифіковано задля створення у глядача емоційного відчуття співчاستі в події. Погляди та жести всіх персонажів і навіть діагональ зображеної на задньому плані гори спрямовано до смислового центру композиції – обличчя Богородиці та Христа. Обабіч смислового центру Джотто малює додаткові постаті на передньому плані, зображуючи їх спиною до глядача. Це порушення іконописного канону, проте в такий спосіб досягається візуальна достовірність. Художник прагне не стільки ілюструвати євангельський текст, як зобразити саму подію. Глибина простору залишається обмеженою, та Джотто досягає відчуття внятої об’ємності фігур, які нагадують статуї з порталів готичних соборів. Майстерно застосовуючи світлотіньове моделювання Джотто відокремлює постаті від тла, виявляє округлість форми, експериментує зі складними ракурсами. Що важливо, натуралізм стилю Джотто не порушує відчуття святості, не “приземлює” зображувану подію. Жести і пози персонажів сповнені благородства, рух розмірений та урочистий, обличчя емоційні, проте не надто індивідуалізовані, підпорядковані єдиному настрою печалі та смутку; розмаїття кольорів також об’єднане загальною холодною розбіленою тональністю; до мінімуму зведені декоративні елементи; важливу композиційну роль відіграють золоті рельєфні кола

Джотто. Фрески капели Арена в Падуї. (бл. 1305-1306)

німбів. У творчості Джотто канон та натуралізм поєднані в гармонійному та збалансованому синтезі, який можна назвати суттю готичного живопису.

Єдиний з поміж італійських живописців першої половини XIV ст., хто здобув при житті популярність співмірну зі славою Джотто і хто удостоївся дворянського титулу, був сієнець *Сімон Мартіні*. Його живопис характеризується особливою вишуканістю, елегантністю і водночас браком драматизму та напруги. *"Шлях на Голгофу"* (Лувр, Париж), частина поліптиху, виконаного бл. 1335 р., репрезентує характерні ознаки "придворної", як її часто називають, манери Сімон Мартіні.

Невеликого формату (29,5x20,5 см)

композиція переповнена персонажами. У центрі на тлі маси людей, що виходять зі стін Єрусалиму, зображено постать Христа. Вбраний в червону сорочку з делікатним золотим гаптуванням Христос легко тримає хрест, рамена якого підкреслюють рух патовгу. Фігури непропорційно великі щодо деталізованого архітектурного тла, в якому впізнаються риси середньовічного європейського міста. Костюми персонажів також сучасні, особливо акуратно передано фактуру та декор тканин. Обличчя індивідуалізовані з яскравою іноді гіперболізованою психологічною характеристикою, здається прототипи для окремих персонажів художник знайшов на міських вулицях. Привертає увагу яскравий, насичений

Сімон Мартіні. Шлях на Голгофу. Бл. 1335 р.

і контрастний колорит, що створює святковий настрій, невідповідний до драматичного сюжету Страстей Христових.

Залучення сучасних, спостережених з життя деталей стало типовою рисою готичного малярства. Сучасність, знайшовши місце в релігійних сюжетах, ще більшою мірою опанувала світський живопис. Уявлен-

ня про те, що середньовіччя було епохою виключно сакральних образів, неправомірне. Палаці аристократії та громадські споруди прикрашали фрески, сюжети яких походили аж ніяк не з Біблії чи агіографічної літератури. На відміну від сакральних образів, які були під захистом Церкви, постійні політичні переміни не сприяли збереженню пам'яток світського живопису. Рідкісний приклад демонструють фрески *Палацо Публіко в Сієні*, які між 1338–1340 рр. виконав *Амброджіо Лоренцетті*. В історіографії цикл цих розписів має назву *“Наслідки злого і доброго правління”*. Ця назва вперше зафіксована наприкінці XVIII ст., натомість сучасники називали цей цикл *“Війна і Мир”*. Це не християнське, а радше *“соціалістичне”* мистецтво; репрезентація раю не в прийдешньому світі після Судного Дня, але в сучасному середньовічному світі, який змальований з краєвидів Сієни та її околиць. Побутові деталі тут поєднуються з ідеалізацією цілості, натуралізм із умовністю, спроба імітувати глибину простору та повітряну перспективу зі стилізацією та диспропорціями. Цікава деталь – оголена жіноча постать в правому верхньому кутку над краєвидом у композиції що відтворює ідею *“доброго урядування”* в країні. Інскрипція *“SECURITAS”*, вказує, що це персоніфікація Безпеки. В правій руці вона тримає сувій, напис на якому роз'яснює, що власне Безпека є основою Миру, і як на підтвердження цих слів у лівій руці персоніфікації бачимо промовистий наочний символ – злочинець на шибениці.

Амброджіо Лоренцетті. Сієна (1338-1340)

Амброзіо Лоренцетті. Перевезення мощей св. Миколая Мірлікійського

У 1340-х роках два провідні осередки італійського готичного малярства – Флоренція та Сієна зазнали серйозних економічних та соціальних потрясінь, які довершила епідемія чуми 1348 р. Натуралістичний напрям розвитку живопису започаткований у творчості Джотто та його сучасників в Італії фактично перервався, проте його вплив на той час вже встиг охопити цілу Європу. В Україні рідкісний приклад ансамблю готичного монументального малярства XIV ст., виконаного послідовниками Джотто, зберігся в *церкві св. Миколая в с.Горяни* (т.зв. Горянська ротонда) на Закарпатті.

Творчість італійських майстрів мала значний вплив і на розвиток малярства у

Франції – батьківщини готичної архітектури. Визначне досягнення французького готичного живопису – створені у 1411–1416 рр. *ілюстрації* т.зв. *“Найкоштовнішого часослова герцога Беррійського”* (Музей Конде, Шантії). Рукопис оздобили живописці-мініатюристи початку XV ст. **брати Лімбурги** – Поль, Ерман та Жаннекен. Вони народилися в Нідерландах, проте працювали у Франції, зокрема при дворі герцога Жана Беррійського, брата короля Карла V. Живопис Лімбургів нагадує тонку ювелірну роботу, відзначається віртуозною технікою виконання, точністю й скрупульозністю у відтворенні деталей, яскравим і звучним колоритом. У ньому достовірно зображені сцени світського

життя, селянської праці, пейзажі.

Особливо цікаві мініатюри, що присвячені місяцям року. Так зокрема ілюстрація до місяця Січня зображає бенкет в замку герцога Беррійського. Замовник рукопису сидять за столом, приймає гостей. За його спиною подібний до німбу великий плетений крутий екран, що захищає від полум'я каміну. Позаду на стіні висить велика шпалера з сюжетами на теми "Гліади", поправа ахейці та троянці в латах середньовічних лицарів, а мури Трої нагадують середньовічний замок. Навпроти герцога його чільний радник єпископ Шартра. Камергер закликає гостей "approche, approche" ("підходьте, підходьте"). Зала переповнена людьми, вбраними в розкішні придворні костюми. Їхні обличчя однотипні, натомість вбрання демонструє розмаїття коштовних тканин. Ліворуч на столі гора золотого посуду. Усе це підкреслює заможність та високий соціальний статус замовника рукопису, докладно фіксує стиль палацового життя. Ілюстрація до місяця Січня єдина, де дія відбувається в інтер'єрі, натомість решта мініатюр представляють справжні пейзажі, в яких спостережливо передано зміни природи впродовж року, перекожливо створено ілюзію глибини простору.

На ілюстрації до місяця Червня дія розгортається на тлі панорами околиць Пале де ла Сіте, за мурами якої видніється Сент Шапель. На відміну від ілюстрації до місяця Січня, ілюстрація до місяця Червня репрезентує не аристократів, а селян, життя яких минає не у бенкетах, але у праці. В обох випадках картину ідеалізовано – це образ гармонійного суспільного ладу, де кожен посідає встановлене йому місце та заняття. На відміну від республіканських уявлень про соціальну гармонію, репрезентованих у вищезгаданих розписах Пляццо Публіко у Сієні, над монархічними пейзажами "Найкоштовнішого часослова герцога Беррійського" не втяє напівгола і невсипуща персоніфікація служби Безнеки.

§ 6. Ранній Ренесанс. Термін *ренесанс* (відродження) запровадив швейцарський історик мистецтва Якоб Буркхард (1818–1897) в опублікованій у 1867 р. праці "Цивілізація Ренесансу в Італії". Це був термін, який не просто описував певне яви-

ще в історії культури певної країни, але давав цьому явищу визначену оцінку. Слово "відродження" мало позитивне емоційне забарвлення, вказуючи на початок чогось нового після періоду занепаду. Середньовіччя не було періодом занепаду, тому термін *ренесанс* – дискусійний. Чи виправдане протиставлення "нових ренесансних" ознак "старим середньовічним", якщо зародки усіх цих "нових ознак", головна з яких запозичення спадщини Античної культури, сягають углиб Середніх віків?

Ренесанс розпочався як локальне культурне явище у XV ст. у середньовічній Італії, де бурхливо розвивалися міста-держави, в яких процвітали торгівля, банківська справа, конкуренція, індивідуалізм, корупція та гуманізм. У XVI ст. Італію було завойовано і розпіматовано, а італійський культурний вплив охопив цілу Європу. З локального явища середньовічної культури ренесанс трансформувався у загальноєвропейське явище культури Нового Часу.

Італійський Ренесанс XV ст. називають *раннім*, оскільки він передує *високому ренесансу* – найвищій і дуже короткотривалій фазі розвитку на межі XV–XVI ст., фазі, яка вже не належить до Нового часу, а не середніх віків.

Основоположником ренесансної архітектури був флорентійський зодчий **Філіппо Брунеллескі (1377–1446)**. Він розпочав як скульптор, проте 1401 р. беручи участь у конкурсі на виконання рельєфів бронзових дверей Флорентійського баптистерію, зазнав невдачі й перекаваліфікувався на архітектора. Брунеллескі поїхав до Риму, де ґрунтовно студіював конструкції та форми античних споруд. Елементи античної архітектури стали основою нового ренесансного стилю. Але ренесансна архітектура не була копією античної. Це добре видно на прикладі першої ренесансної споруди – спроектованого і спорудженого в період 1420–1461 рр. *куполу собору Санта Марія дель Фіоре у Флоренції*.

Як і більшість середньовічних соборів Флорентійський собор був "довгобудом", над спорудженням якого працювало кілька поколінь архітекторів (серед них і живописець Джотто, автор проекту капаніли). На початку XV ст. собор було майже завершено, проте велетенський октагон діаметром

Собор Санта Марія дель Фйоре у Флоренції

близько 43 м. над перетином нави і трансепту залишався без перекриття. Цим перекриттям (як ще 1367 р. вирішила спеціальна комісія) мав стати купол – архітектурна форма нехарактерна для готичних спорудам. Задум втілювати в життя доручили Брунеллескі. Він докладно знав конструкцію найвідомішого куполу епохи античності – куполу храму Пантеону в Римі майже ідентичного діаметру, – проте застосував інше інженерне рішення. Якщо висота Пантеону до zenіту купола бл. 43 м, то у Флорентійському соборі вона сягає бл. 107 м. Щоби здійняти купол на таку висоту, не розваливши стін, Брунеллескі спроектував облегшену каркасну конструкцію з двадцяти чотирьох ребер (вісім акцентовано нерівнюрами ззовні, п'ятнадцять приховано в середині), яку вкрив двома тонкими оболонками (зовнішньою та внутрішньою). Окрім того, якщо в zenіті куполу Пантеону влаштовано *окулос* – круглий отвір для освітлення, то з цієї ж метою купол Санта Марія дель Фйоре увінчує *ліхтар* – гостроверха конструкція з віконними отворами –

винахід Брунеллескі, що став характерною ознакою європейської купольної архітектури Нового часу.

Серед головних проєктів Брунеллескі також слід згадати флорентійські церкви *Сан Лоренцо* та *Санто Спіріто*. У цих спорудах архітектор втілює нову концепцію ренесансного церковного інтер'єру, що кардинально відрізняється від складних ажурних мережив *готики* простотою і чіткістю форм. На зміну готичним стрільчатим аркам та аркбутанам прийшли римські півкруглі арки та античні архітектурні ордери.

Після смерті Брунеллескі проводирем ренесансного стилю в архітектурі Італії XV ст. став **Леон Баттіста Альберті (1404–1472)**. Людина розмаїтих талантів – мислитель, письменник і музикант – у сорокарічному віці він розпочав кар'єру професійного архітектора. Експериментуючи, Альберті реінтерпретував спадщину античної архітектури для створення нових архітектурних форм. Його проєкт *Палаццо Ручеллаї у Флоренції*, втілений у 1446–1451 рр. архітектором **Бернардо Росселліно**

(1409–1464), є визначною пам'яткою ренесансного житлового будівництва.

Палаццо – це тип багатоповерхового будинку заможних міщан, що складається з анфілад, організованих довкола центрального двору. Такі споруди були покликані репрезентувати заможність і впливовість їхніх власників. Ця функція вимагала відповідного фасаду, який переважно опрацьовували фактурним *рустом*, уподібнюючи міський будинок до замку-фортеці середньовічної аристократії. Паллацо Ручелаї – триповерхова споруда, членована по горизонталі широкими міжповерховими архітравами. На відміну від своїх попередників (напр. *Палаццо Медічі-Ріккарді у Флоренції*, який спорудив архітектор Мікеллоццо (1396–1472) у 1444–1460 рр. Альберті збалансував горизонтальне членування вертикальним ритмом пілястр, застосовуючи на кожному з поверхів інший ордер: на першому – тосканський, на другому – композитний, на третьому – коринфський. Надаючи вікнам другого і третього поверхів аркоподібного обрамлення, Альберті відтворив характерний мотив давньоримської архітектури – арку, фланковану пілястрами. Вирішення фасаду Палаццо Ручелаї імітувало схему фасаду римського Колізею, але новаторство Альберті полягає в адаптації даної схеми для декору сучасної житлової споруди. У західних фасадах церков *Сан-Франческо в Ріміні* та *Сан Андреа в Мантуї* Альберті в подібний спосіб використав мотив римської триумфальної арки

для нового ренесансного образу екстер'єру християнського храму.

У спадщині Альберті-архітектора особливе місце належить теоретичній праці *“Десять книг про архітектуру”*, опублікованій 1485 р. вже після смерті автора. Ґрунтований на віднайдених 1415 р. в абатстві Монте-Кассіно творах римського архітектора Вітрувія і збагачений сучасними ідеями трактат Альберті відіграв важливу роль в розвитку ренесансної архітектури. *“Слід все будувати відповідно до призначення та зручності, а також звичаїв, усталених мудрими людьми. Бо дотримання традицій – запорука успіху, а зневага до традицій руйнує красу. Але [...] ми не повинні мов раби дотримуватись канонів, а навчаючись в попередників – винаходити і привносити нове [...]”* – писав Альберті.

У 1401 р. було оголошено конкурс на виконання рельєфів *північних дверей Флорентійського баптистерію*. Згідно з умовами кожен із семи учасників змагання мав виконати у бронзі рельєф на тему “Жертвоприношення Авраама”. В цьому конкурсі зазнав невдачі Філіппо Брунеллескі, а переможцем став **Лоренцо Гіберті (1378–1455)**, якому судилося працювати над здобутим замовленням практично до кінця життя. В період 1403–1424 рр. Гіберті виконав двадцять вісім композицій для північних дверей, а у 1425–1452 рр. створив десять сцен для східних дверей, які Мікеланджело згодом із захопленням назвав *“рай-*

Гіберті. Історія Якова та Ісава. Рельєф дверей баптистерію у Флоренції

ськими вратами”.

Гіберті – зачинатель *ренесансної скульптури* – демонструє віртуозну техніку м'якого моделювання форми, увагу до найдрібніших деталей (у чому відчувається його початковий вишкіл як ювеліра), досконале знання анатомії людського тіла, вишукане чуття гармонії пропорцій та співвідношень композиційних елементів. Натхненні класичними зразками, сповнені грації постави і жести його персонажів існують в розмаїтому світі ідеалізованої природи та архітектури. Як видно на прикладі сцени “Історії Якова та Ісава” Гіберті будує композицію на декількох планах, створює переконливу ілюзію глибини простору. Цього досягає завдяки градації висоти рельєфу: чим об'єкт ближчий до глядача, тим він об'ємніший. Таким чином в металі вдається створити живопису ілюзію *повітряної перспективи*.

Близько 1450 р. Гіберті написав “*Коментарі*” – твір, в якому поруч із прославленим заслуг флорентійських та сієнських митців Тречепто (*итал.* чотирнадцяте століття), продовжувачем справи яких він себе вважав, виклав власний творчий життєпис. Це перша відома в історії автобіографія митця.

Один з учнів Гіберті – **Донатто ді Нікколо ді Бетто Барді**, відомий як **Донателло (бл.1386–1466)** – здобув славу найвиштованішого скульптора Раннього Ренесансу. Творчість Донателло розмаїта і багатогранна: митець працював у різних жанрах, в різних техніках. Найвідоміші твори Донателло, це статуї – самостійні не підпорядковані архітектурі скульптурні твори. Тенденція до звільнення скульптури від стін споруд намітилася в епоху Готики, тоді ж з'явилися перші самостійні скульптурні пам'ятники, проте справжнє визнання цей різновид скульптури здобув по́йно в XV ст. в Італії.

В історіографії поруч з ім'ям Донателло часто фігурує вислів “*вперше від часів Античності*”. Так відлита у бронзі близько 1430 р. статуя *Давида* (Національний музей Баржелло, Флоренція) – це перша від часів Античності повністю оголена статуя; а створений у 1445–1450 рр. *пам'ятник кондотьєру Гаттамелати* (*Еразмо да Нарні*) в Падуї – перший від часів Античності кін-

ний пам'ятник на міській площі.

Донателло вивчав античну скульптуру, проте для нього Античність не догма, але основа для власних творчих пошуків. Давида зображено на зразок героїв і атлетів Давньої Греції оголеним, проте на відміну від цих героїв та атлетів зображено підлітком. Кінна статуя Гаттамелата натхненна кінною статуєю римського імператора Марка Аврелія, проте на відміну від статуї Марка Аврелія, яка прославляла живого володаря й була встановлена на Капітолійському пагорбі в Рмні – в центрі світової імперії, статуя Гаттамелата це посмертний пам'ятник кондотьєру – найманому воєначальнику, пам'ять про якого його родина і республіка Венеція вирішили увічнити в бронзі навпроти християнського храму – собору *Сан Антоніо в Падуї*. Донателло не дотримується класичних пропорцій і Гаттамелата здається карликом на велетенському важкому коні – цей кінь підкреслює волю, владу і харизму людини, яка ним верховодить.

Пам'ятник Гаттамелати став джерелом натхнення для численних кінних монументів у європейському мистецтві. І серед них найперше слід згадати створений в період 1479–1488 рр. *пам'ятник кондотьєру Коллеоні на площі Санті Джованні е Паоло у Венеції* авторства флорентійського скульптора і живописця, вчителя Леонардо да Вінчі, **Андреа ді Мікеле Чоні**, відомого як **Андреа дель Верроккьо (1435–1488)**. Бартоломео Коллеоні був воєначальником венеційської армії й заповідав, щоби після смерті йому спорудили подібний монумент. Верроккьо, очевидно знайомий з роботою Донателло, вирішує образ дещо інакше. Змінюючи пропорційні співвідношення, різко розвертаючи корпус вершника лівим плечем вперед, виразно моделюючи вольове підборіддя та несамовитий вираз обличчя, Верроккьо втілює образ сили, могутності, зверхності та панування.

В рік, коли Гіберті та Брунелескі змагалися в конкурсі на виконання рельєфів дверей Флорентійського баптистерію, 30-ма км на південь від Флоренції в містечку Сан Джованні ді Вальдорно народився зачинатель італійського *ренесансного живопису* – **Томазо ді Джованні ді Сімонє Кассай**, відомий за прізвиськом **Мазаччо**

Андреа Вероккьо.

Пам'ятник кондот'єру Бартоломео Коллеоні

(1401–1428). Він прожив коротке життя. Найбільш рання робота Мазаччо – *триптих з церкви Сан Джованале в Реджело* – датована 1422 р., а в 1428 р. художник помер у Римі у віці лише 27 років. За цей короткий час йому вдалося здійснити революцію в італійському живописі.

Основні досягнення Мазаччо пов'язані з монументальним малярством. Між 1425 та 1428 рр. художник створив фреску «Св. Трійця» в соборі *Санта Марія Новелла у Флоренції*, де вперше застосував принципи лінійної перспективи для створення ілюзії тривимірного простору на двохвимірній площині. Відкриття законів лінійної перспективи приписують архітектору Філіппо Брунеллескі, проте саме Мазаччо першим скористався з цього відкриття для створення живопису, в якому намальований світ сприймається органічним продовженням реального.

Усі перпендикулярні до площини стіни лінії сходяться в єдиній точці, розташованій у півніжжі Розп'яття, якраз на рівні очей глядача. В такий спосіб Мазаччо досяг виняткового відчуття реальності зо-

Андреа Вероккьо.

Путті з дельфіном. (1483)

браження. Це відчуття підсилює наблизений до людського зросту масштаб фігур та винятково майстерне світлотіньове моделювання форми, що створює переконливу ілюзію об'ємності. Простір у фресці Мазаччо чітко поділений на плани. В глибині зображено Бога Отця, який підтримує рамена хреста, що на ньому розп'ятий Ісус Христос. Над головою Христа білий голуб – символ св. Духа. Ближче до глядача обабіч хреста зображені Богородиця та Йоанн Богослов. Постаті святих персонажів розташовано в перекритому напівциліндричним склепінням приміщенні, обрамленому аркою та фланкованому пілястрами. Навпроти пілястр навколішках зображено замовників фрески, які, отже, поєднують священний простір композиції з реальним земним світом глядача. Внизу намальовано скелет Адама, що лежить на кам'яному саркофазі, й зроблено напис-нагадування про смерть: «Я був таким як ти, а ти станеш таким як я».

Найбільший цикл фресок Мазаччо зберігся у *капеллі Бранкаччі в церкві Санта Марія дель Карміне у Флоренції*, над

Мазаччо. Розп'яття (1426).

церква Санта Марія дель Карміне у Флоренції

Мазаччо. Святий Павло (бл. 1414)

якими, починаючи з 1424 р., він працював спільно із старшим живописцем **Мазоліно да Панікале (1383–1440)**. Розпис завершив на початку 1470-х років **Філіппіно Ліппі (1457–1505)**, син одного з визначних представників живопису раннього ренесансу **Фра Філіппо Ліппі (1406–1469)**. Найвідоміша з фресок капелли Бранкаччі авторства Мазаччо – сцена *“Вигнання з Раю”*. Вузький видовжений формат (композиція розташована на п'ястрі) спонукав Мазаччо до кардинального переосмислення традиційної іконографії цього сюжету. Образ Господа відсутній; ворота Раю позначені лише вузькою сірою смугою; постать архангела Михаїла подана в перспективному скороченні; основна увага зосереджена на образах Адама і Єви, чий оголені й освітлені сонцем тіла об'ємно “виліплені” на узагальненому тлі. Порівняно зі скрупульозністю у відтворенні фактур та деталізацією композицій, притаманними готичному живопису, ця фреска подає приклад нової дуже вільної та імпульсивної манери, яка вражає силою та експресією. Адам і Єва подані в русі, в динамічних ракурсах. Відчуття руху підсилюється розмитістю форми та мерехтливим світловим ефектом. Виразним емоційним акцентом композиції є обличчя Єви, в якому втілено розпач, страждання і біль.

Серед флорентійських послідовників Мазаччо, які розвивали його досягнення у сфері ілюзійністичного живопису, слід передовсім виокремити **Паоло Уччелло (1397–1457)**, **Доменіко Венеціано (бл. 1410–1461)** та **Адреа дель Кастаньйо (бл. 1421–1457)**.

Поширення нового ренесансного стилю за межами Флоренції у середині XV ст. пов'язане з творчістю учня Доменіко Венеціано – **П'єро дель Франчески (бл. 1416–1492)**. Його головний витвір – цикл фресок в церкві *Сан Франческо в Ареццо*, створений в період між 1452 та 1466 рр. Літературна основа сюжету цих розписів – твір XIII ст. т.зв. *“Золота легенда”* Якова Вораянського (історія Чесного Хреста). Заключна сцена циклу – битва між візантійським імператором Іраклієм та перським царем Хорсовом, який викрав Чесний Хрест, – очевидно мала особливу актуальність з огляду на приготування до

П'єтро делла Франческа.

Портрет герцога Урбіно Федеріго да Монтефельтро.

останнього хрестового походу. Попри те, в історії мистецтва фрески в Ареццо важливі не через їхні політичні конотації, але через особливий самобутній стиль, який поєднує ренесансні новації з середньовічним релігійним пієтетом. Як помітно на прикладі сцени "Віднайдення Чесного Хреста", образи персонажів хоча й вбрані в костюми сучасних італійських аристократів, міщан і селян, хоча й мають характерні реальні типажі, все ж здається перебувають в іншому вимірі, де плин часу сповільнено, і де кожен рух і кожен жест сповнений глибокого сенсу, підпорядкований гармонійній, точно обчисленій траєкторії.

В цьому "спроектованому" світі немає місця для випадковостей та хаосу почуттів. П'єро делла Франческа виявляє себе як майстер лінійної перспективи, до якої почував особливу пристрасність і навіть написав трактат на цю тему, коли на старості почав втрачати зір й не мав змоги малювати. У фресках в Ареццо

художник застосовує принципи лінійної перспективи не лише для побудови простору картини, але і для ліплення форм людського тіла, які моделює на основі геометричних форм – сфери, циліндра, куба чи трикутника. Звідси ефект стереоскопічності, який споріднює П'єро делла Франческа з вже згадуваним представником флорентійської школи Паоло Уччелло, автором найвідомішої ренесансної батальної картини "Битва при Сан Романо" (збереглися три варіанти цього полотна: Лувр, Париж; Галерея Уфіцці, Флоренція; Національна галерея, Лондон). У циклі фресок в Ареццо П'єро делла Франческа проявив себе як винятково обдарований колорист. М'яка, легка, напівпрозора, витончена, шляхетна колористична гама підкреслює монументальну велич композицій.

Важливою віхою у творчій біографії художника була праця при дворі в Урбіно. Там близько 1470 р. він створив парні портрети герцога Федеріго да Монтефельтро та його дружини Баттісти Сфорца (Галерея Уфіцці, Флоренція). Портретованих представлено у профіль відповідно до типової для італійського портретного живопису XV ст. схеми, що виникла під

Фра Анжеліко. Благовіщення. Фреска у музеї Сан Марко у Флоренції

впливом профільних портретів на давньоримських монетах та печатках. П'єро делла Франческа точно передає зовнішність моделей відтворюючи кожну бородавку на обличчі Федеріго да Монтефельтро і специфічний вигин його перебитого носа. Що кардинально вирізняє ці портрети від попередніх робіт жанру так це розташування портретованих на тлі величного ландшафту намальованого з перспективи пташиного лету. В зображенні пейзажу П'єро делла Франческа застосував повітряну перспективу створюючи переконливу ілюзію неозорних просторів, що розчиняються у білому світлі та імлі.

В історіографії поширеною є думка про те, що ідею розмістити портретованих на тлі пейзажу художник запозичив з нідерландського живопису XV ст. Свідченням нідерландського впливу може бути і деталізоване, скрупульозне зображення прикрас, тканини сукні і зачіски Баттісти Сфорца, а також використання винайденої в Нідерландах техніки *олійного живопису*.

Живопис Нідерландів XV ст. творить

окрему сторінку в історії європейського мистецтва епохи Середньовіччя. Це явище переважно розглядають в контексті культури раннього ренесансу, проте на відміну від Італії, де новий стиль охопив усі види мистецтва, нідерландські живописці працювали в культурному середовищі, яке було за своїм характером готичним. Вони створили новий стиль, напрям розвитку якого проліг паралельним шляхом до творчості італійських майстрів раннього ренесансу. Не випадково в історіографії поруч з терміном ранній ренесанс для означення стилю нідерландського живопису XV ст. також використовується поняття *пізня готика*, що адекватно відображає важливість культурного контексту, в якому творили нідерландські живописці.

Центральним твором живопису Нідерландів XV ст. вважається – *Гентський вітвар* (Собор св.Бавона, Гент), створений у 1425–1432 рр. Вітвар складається з 20 частин (12 – у відкритому вигляді, 8 – у закритому). Висота вітваря сягає близько 3,4 м, а ширина – близько 4,4 м (у відкритому ви-

Губерт і Ян ван Ейк. Гентський вітвар. 1425-1432 р.р.

гляді). Цей складний монументальний твір репрезентує квінтесенцію стилістики нідерландського пізньоготичного живопису з його самотутнім й органічним сплавом християнського символізму, достовірного побутового реалізму та майстерного живописного ілюзійонізму.

Виконання вітвара розпочав **Губерт ван Ейк** (бл. 1370–1426). Проте наступного року художник помер. Відтак працю продовжив і завершив його молодший брат **Ян ван Ейк** (бл. 1390–1441), котрий ще при житті здобув славу найвизначнішого майстра своєї доби. Слава Яна ван Ейка поширилась за межі Нідерландів і саме йому в італійських джерелах було приписано винахід *олійних фарб* – революційного відкриття в історії живопису. Ключова перевага олії над темперою, фрескою та енкаустикою – полягає у сповільненому процесі висихання, що надає художнику можливість довільно і багаторазово змінювати твір, досягаючи найбажанішого і найкращого результату. Чи справді, Ян ван Ейк винайшов олійні фарби, не відомо, проте він одним з перших зумів досконало виявити потенціал техніки олійного живопису.

До найвідоміших творів Яна ван Ейка

Ян ван Ейк. Портрет подружжя Арнольфіні (1434)

належить *“Портрет подружжя Арнольфіні”* (Національна галерея, Лондон). Це зображення молодої пари, яка стоїть у кімнаті й складає шлюбну обітницю. Підпис художника розташований в глибині картини на стіні над круглим дзеркалом вказує точний рік виконання портрету – 1434. Зображення дзеркала є цікавою композиційною новацією, адже дозволяє показати простір який номінально знаходиться за межами картини. У віддзеркаленні видно, що крім подружжя в кімнаті перебувають ще двоє інших осіб, з точки зору яких і намальована картина. Їх ідентифікують як свідків подружньої обітниці. Хоча подружжя зображене в кімнаті з ліжком, проте це не спальня, а спеціальна кімната, в якій ніхто не жив, і де зберігався ідеальний порядок. Такі приміщення в бюргерських будинках слугували для демонстрації заможності та охайності господарів. Образи Джованні Арнольфіні, представника банкірського дому Медічі, та його нареченої Джованни Ченамі невід’ємні від ідеального середовища, в якому вони перебувають. Їхні обличчя самотаглиблені, спокійні й просвітлені, з характерним для портретів Яна ван Ейка загадковим виразом.

На підставі вивчення літературних текстів та стилю життя епохи дослідники переконливо пояснюють символічне значення побутових деталей, яким наповнено простір картини: одинока свічка у люстрі, запалена вдень, – символізує присутність Господа; яблуко на підвіконні – первородний гріх; апельсини – насолоду; песик в ногах подружжя – вірність; щітка причеплена до спинки крісла – чистоту; статуетка св. Маргарити (покровительки вагітних) над кріслом – майбутнє материнство нареченої; вервиця ліворуч від дзеркала – благочестя; дзеркало, на рамі якого в десяти медальйонах зображені сцени Страстей Христових – Всевидяче Око Господа. Відтак цей на перший погляд “світський” портрет насправді сповнений глибокого сакрального змісту – репрезентує ідею священності християнського шлюбу.

Для нідерландських живописців XV ст. характерне намагання максимально деталізовано і достовірно відтворити сучасний реальний світ. Імітуючи перспективу, вони створюють ілюзію глибини простору;

Ян ван Ейк. Мадонна канцлера Роліна (1435).

майстерно використовуючи світлотіньове моделювання, надають об'єктам тривимірності; демонструючи віртуозну техніку, зі скрупульозністю передають особливості різноманітних фактур – дерева, скла, металу, шкіри, кераміки, хутра, тканин; розташовуючи персонажів священної історії у сучасному середовищі, наділяють їхні лики антропологічними рисами людей своєї раси.

Ян ван Ейк та його послідовники, серед яких на першочергову згадку заслуговують **Рогір ван дер Вейден (бл.1399–1464)**, **Гуго ван дер Гус (бл. 1440–1482)**, **Ганс Мемлінг (бл. 1440–1494)**, **Гертген тот Сінт Янс (бл.1460–бл.1495)** створили мистецтво, яке можна назвати *постсеред-*

ньовічним за стилем, проте за своїм духом це було мистецтво християнське, що засвідчувало божественну присутність у світі, який оточував цих митців.

У другій половині XV ст. новий ренесансний стиль поширився на Північ Італії. Головна роль у цьому процесі належала **Андреа Мантеньї (1431–1506)**. Він навчався в майстерні падуанського художника **Франческо Скварчоне (1397–1468)**, а одружився з Ніколозією Белліні, представницею впливової сім'ї венеційських живописців (брат Ніколізії **Джовані Белліні (бл.1430–1516)** був учителем визначних майстрів Високого Ренесансу – Тиціана та Джорджоне).

Славу Мантеньї принесли викона-

Андреа Мантенья. Мервтий Христос (1471)

ні у 1449–1455 рр. фрески капели Оветарі в церкві Еремітані в Падуї (майже повністю втрачені під час Другої світової війни). Тут було виявлено небачену досі вирахідливість у мистецтві лінійної перспективи. Так наприклад у сцені «Св. Якова ведуть на страту» лінія горизонту розташована нижче рівня землі (відповідно реально до положення глядача), що призводить до незвичних ракурсів та скорочень, підсилюючи динаміку і драматизм композиції. Дія відбувається навпроти давньоримської тріумфальної арки, автентичні форми якої свідчать про інтерес Мантеньї до античної археології. У виконаній в період між 1455–1460 рр. невеликого формату роботі «Мучеництво св.Севастьяна» (Кунстгісторіше Музем, Відень) Мантенья не лише наповнює простір картини реліктами античної скульптури та архітектури, але навіть власний підпис виконує грекою.

Від 1460 р. Мантенья працював при дворі Лодовіко Гонзага, правителя Мантуї. Підсумком цього періоду стали завер-

шені 1474 р. фрески т.зв. *Камери дельї Спозі в замку ді Сан Джорджіо*, що зображають зустріч кардинала Франческо з родиною. Світська тематика фресок мала на меті прославлення клану Гонзагів. Дослідники відзначають життєвість образів та спостережливу психологічну характеристику портретованих. Мантенья доповнює інтер'єр намальованими архітектурними деталями, «проламує» стіни необмеженим простором краєвидів, відкриває у склепінні круглий отвір (на зразок окулюса римського Пантеона), через який видно небо з хмарами. Досліджуючи можливості лінійної перспективи, Мантенья фактично нівелює межу між реальним та намальованим. Його справедливо вважають предтечею італійського барокового ілюзійонізму.

У колі італійських живописці другої половини XV ст., серед яких слід виокремити імена **Доменіко Гірландайо (1449–1494)**, **П'єро дель Поллайоло (1443–1496)**, **Луки Сіньореллі (бл.1445/1450–1523)** та **Перуджино**

Андреа Мантенья. Св. Якова ведуть на страту.
Фреска капели Оветарі

(бл. 1445–1523), виняткове місце належить **Алессандро ді Маріано Філіппі**, відомому як **Сандро Боттічеллі** (бл.1445–1510). Народжений у передмісті Флоренції в ремісничій сім'ї він став художником, наближеним до всевладного клану Медічі.

Боттічеллі представник стилістичного напрямку в живописі раннього Ренесансу другої половини XV ст., який в історіографії асоціюють з поверненням до принципів готичного малярства. Він не дотримується законів лінійної перспективи, його взагалі мало цікавила проблема глибини простору, постаті позбавлені скульптурного об'єму характерного для персонажів П'єро делья Франчески чи Мантеньї, форми людського тіла стилізовані, пропорції граційно видовжені. Манера Боттічеллі характеризується лінеарністю та деталізацією, нагадує ювелірне мистецтво.

Понад усе Боттічеллі май-

Сандро Боттічеллі. Весна (бл. 1478)

Сандро Боттічеллі. Народження Венери (1485)

стер поетизованих, чуттєвих жіночих образів, які принесли йому популярність в новітній час. Довге хвилясте світле волосся, витончені риси обличчя, напівпрозорі драперії, що пеленають тіло. Боттічеллівський ідеал жіночої краси повною мірою втілюється в роботах на античну міфологічну тематику (1480-ті роки), серед яких найуспішніша – *“Народження Венери”* (Галерея Уфіці, Флоренція). У центрі композиції зображено оголену Венеру, яка на мушлі пливе до берега, праворуч одна з грацій розпростерла уквітчану мантию, а зліва назустріч летить бог вітру Зефір, в супроводі молодого красуні Флори.

Згідно з поширеною гіпотезою, в образі Венери Боттічеллі зобразив Сімонетту Веспуччі, коханку Джуліано Медічі, оспівану в поезії Анджело Поліціано. Зображені в динаміці постаті позбавлені гравітації, здаються накладеними на декоративно трактоване статичне тло. Іконографія Венери Боттічеллі походить від статуї Афродіти Кнідської давньогрецького скульптора Праксителя, римська копія якої була в колекції Медічі (порівн. також із образом Єви у сцені *“Вигнання з Раю”* серед фресок Мазаччо в капеллі Бранкаччі). З іншого боку дослідники відзначають, що композицій-

на схема *“Народження Венери”* імітує традиційну середньовічну іконографію сцени Хрещення Христа. Зефір та Флора нагадують ангелів, постать грації, яка здійснює в повітрі мантию відповідає Йоаннові Хрестителю, а Венера – Христу.

Алегоричні картини Боттічеллі не призначалися для широкого кола глядачів, їхні замовники походили з оточення Лоренцо Медічі, період правління якого вважається ерою розквіту Флоренції. Під патронатом Лоренцо діяла т.зв. *Платонівська академія*, учасники якої синтезували платонізм з християнством. Квазі-релігійне значення *“Народження Венери”* інтерпретують саме в контексті ідей флорентійських неоплатоніків і передовсім **Марсіліо Фічіно (1433–1499)**, котрий проповідував теорію про ідеальну божественну красу, що еманує в розмаїтих формах земної краси. У 1492 р. помер Лоренцо Медічі. Через два роки клан Медічі вигнали з Флоренції під час духовної революції, спровокованої наближенням французької армії та апокаліптичними проповідями настоятеля домініканського монастиря у Флоренції **Джироламо Савонарола (1452–1498)**. Савонарола засуджував гуманістичну культуру і власноруч (або з допомогою послі-

довників) знищив чимало витворів мистецтва. Сповнившись християнського розкаювання, Боттічеллі тоді начебто також знищив багато власних робіт. Іконографія картин Боттічеллі була одним з найрадикальніших візуальних породжень ренесансного світогляду, знаменням кінця середньовічного світу.

Контрольні запитання:

1. Чому виникли середньовічні університети? Які там були принципи навчання?
2. У чому секрет популярності сюжетів "артурівського циклу", зокрема у творчості Кретьєна де Труа та Вольфрама Ешенбаха?
3. У чому особливість поезії трубадурів?
4. Чим відзначається творчість Франсуа Війона?
5. Якій темі присвячено сонети Франческо Петрарки?
6. У чому полягав зв'язок між романською скульптурою та архітектурою?
7. Які риси притаманні готичній архітектурі?
8. Охарактеризуйте особливості творчої манери Джотто?
9. Які новачі запровадив Філіппо Брунелескі?
10. Які риси відрізняють ренесансну скульптуру від готичної та античної?
11. Які нові художні засоби використували ренесансні художники?

А

Абат – (*abbas, abbatic*, з давньоєврейськ. *abba* – батько) – з V ст. настоятель чоловічого католицького монастиря (абатства). Термін походить від самітницького періоду історії чернецтва, коли молоді аскети збиралися навколо авторитетних наставників, яких називали «батьками». А. обирали монахи (або ставили покровителі монастиря) і затверджували єпископи. В церковній ієрархії А. був другим після єпископа. З X ст. А. домагалися від римських пап звільнення від влади єпископа і прямого підпорядкування безпосередньо папі. Це вдалося лише окремим великим монастирям.

Абатство – католицький монастир під керівництвом настоятеля – абата чи абатиси. Абатства підпорядковувалися єпископам. Найбільші монастирі (Фульда, Сен-Дені, Клоні, Сен-Галлен, Сент-Олбанс, Монте-Кассіно, Клерво та ін.) добилися підпорядкування безпосередньо папі римському. Абатства володіли великими земельними угіддями як феодальні сеньйорії і мали значний політичний та економічний вплив.

Авіньйонський полон пап – вимушене перебування пап у 1309–1378 рр. у французькому місті Авіньйон. У 1309 р. ставленик короля Філіпа IV Красивого папа Климент V переніс свою резиденцію з Риму до А. і перевів туди ж колегію кардиналів. Надалі під контролем французької влади серед лояльних кардиналів здійснювався вибір кандидатур на посаду понтифіка. Поняття „А. п.” вперше вжив у своїх творах італійський гуманіст Франческо Петрарка, як аналогію до вавилонського полону євреїв.

Акр (англ. *acre*) – одиниця площі у системі англійських мір. 1 акр = 4840 квадратних ярдів = 4046,86 м².

Аллод (давньогерм. „*Od*” або „*ot*”, дослівно „*al-od*” – “власність всього”). У франків – земельна ділянка, передана в приватну власність. В пізнішій Європі – приватне володіння з правом продажу і успадкування.

Алькальд (ісп. *alcalde*, від араб. аль-каді – суддя). В піренейських державах виборні старшини сільських самоврядних общин, які користувалися правом суду нижчої інстанції.

Альменда (нем. *Allmende*, від сер.-верх.-нім. *al(ge)meinde* – те, що належить усім) – у ранньосередньовічній Західній Європі земельні угіддя, які перебували у спільному користуванні членів общини.

Антрустіон (лат. „*in truste regia*” – під покровительством короля) – королівський дружинник, особисто залежний від короля, який складав йому особисту клятву вірності.

Апсида – півкруглий виступ у східній частині християнського храму.

Аріанство – християнське вчення послідовників александрійського пресвітера Арія (256–336), яке прийняла більшість германських племен у IV ст. А. не визнавало вчення про Святу Трійцю, стверджуючи про людську сутність Ісуса Христа, допускало богослужіння національними мовами. А. було засуджене як ересь на Нікейському соборі у 325 р. Але у “варварських” королівствах А. стало панівною релігією. У королівстві вандалів А. переслідувало ортодоксальних християн. А. відійшло з падінням цих королівств.

Арка (лат. *arcus* – дуга) – криволінійне перекриття між двома опорами. В романській та ренесансній архітектурі поширені півкруглі, а в готичній – стрільчаті (загострені) арки.

Аркбутан – в готичній архітектурі зовнішня піварка, оперта на контрфорсі і перекинута через дах бічної нави для укріплення стіни центральної нави.

Архітектурний ордер – архітектурна система, що складається з п'єдесталу, колони та антаблементу. Розрізняють п'ять класичних ордерів: дорійський, іонійський, коринфський, тосканський та композитний.

Архітрав – балка, що в архітектурних ордерах опирається на капітелі колон.

Ассасини (нізарити або ісмаїліти) – терористична секта фатімідських фанатиків-шіїтів, очолюваних Хасаном ас-Сабахом. Секта виникла у 1078 р. Ассасини організували власну державу у Західній Персії з центром у місті Аламут, а також мали свої осередки на території Сирії (у м. Баніясі). Не визнавали жодної із існуючих мусульманських держав та індивідуальним терором знищували їхніх правителів, виконуючи рішення свого володаря – загадкового „Старця Гори”. Опорні пункти секти були знищені у 1256 р. монгольським ханом Хулагу.

Ассізи (лат. *assisae* – засідання.) – в Англії і Франції збори васалів, які скликав сеньйор, а також юридичні акти, затверджені на цих засіданнях.

Б

Базиліка – тип християнського храму. Прямокутна в плані споруда, яка у східній частині завершується *апсидою*. Як архітектурний тип Б. виникла в Давньому Римі, де мала громадське призначення. Після легалізації християнства була адаптована для потреб релігійного культу і стала основним типом християнських церков латинського обряду.

Бальї (франц. *bailli*) – керуючий адміністративною, військовою і судовою владою в окрузі (бальяжі) у Франції.

Баналітет – у середньовічній Західній Європі монопольне право сеньйора на примусове використання селянами, які жили на його території, з наступною натуральною чи грошовою оплатою, належних йому переробних засобів (млинів, пекарських печей, виноградних пресів і т. д.). У Франції більшість Б. проіснували до 1790 р.

Банк (пізньолат. *banca* – крамниця міняйла) – фінансова установа, яка здійснює посередництво в платежах і кредитуванні. За наявності в обігу великої кількості монет із різним вмістом коштовних металів, купці мусили постійно обмінювати свої гроші. У X–XI ст. в Ломбардії та Тоскані з'явились купці-міняйли, в XII ст. – купці-банкіри, які взяли на себе обслуговування купецьких операцій без перевезення грошей небезпечними дорогами, забезпечуючи прийом, обмін та збереження грошей клієнта і отримання ним відповідних коштів через розписку-довіреність в конторі банку в іншій країні чи місті. Накоплені кошти дозволили Б. займатися лихварськими операціями (у 1179 р. церква заборонила лихварство, але не тільки купецтво, але й правлячі двори не могли обходитися без кредитів) і стати кредиторами правлячих династій в різних країнах Європи. З однієї країни до іншої, приймали грошові внески на збереження. Банківськими операціями займався і Орден тамплієрів, якому приписують запровадження векселів, банківських чеків та бухгалтерської документації (насправді найстаріша бухгалтерська книга з 1382 р. належала флорентійським банкірам, а перший трактат з бухгалтерії Луки Пачіолі був виданий у Венеції в 1494 р.). У 1407 р. в Генуї виник перший колективний банк Генуезької республіки – банк св. Георгія, який взяв на себе утримання чорноморської торгівлі та чорноморських колоній. На кошти флорентійських банків Барді і Перуці готувалася Столітня війна. Банк Медичі фінансував англійських королів Едуарда II і Едуарда III. Контори банку Медичі були в Римі, Мілані, Женеві, Авіньйоні, Брюгге та інших містах Європи. У XV в. процвітали німецькі банки Вельзерів, Баумгартнерів і Фугтерів.

Баптистерій – споруда або приміщення в християнській церкві, де здійснюють обряд хрещення

Барон – (лат. *baro, liber baro*, нім. *Baron* або *Freiherr*, англ. *freeman* – вільна

людина) титул, який надавався безпосереднім васалам імператора або короля в Англії, Франції, Священній Римській імперії, Угорщині та ін. державах. .

Бегетрії – сільські самоврядні громади на території християнських піренейських держав, які самостійно обирали собі патрона-феодала, сплачуючи йому відповідні суми за захист своєї безпеки та інтересів.

Бенефіцій (лат. *beneficium* – благодіяння) – пожиттєве земельне володіння надане правителем або сеньйором на умовах несення його власником (бенефіціарієм) військової або адміністративної служби. В католицькій церкві Б. – земельна ділянка або інше забезпечення посадової церковної особи на виконання нею своїх обов'язків.

Березневі поля – народні збори у Франкському королівстві кінця V – сер. VIII ст., які проводилися королями у березні як огляд збройних сил держави, замінивши собою давньогерманські народні збори.

Бонд – вільний господар у Скандинавії та в області Денло в Англії.

Бреве (лат. *brevis* – короткий) – розпорядження папи римського, прийняте без участі колегії кардиналів.

Булла – спочатку металева кулька, потім округла металева підвісна печатка, якою скріплялися папські, імператорські та королівські акти, далі назва самих грамот, постанов або розпоряджень, послань та звернень папи римського, скріплені круглою печаткою; папські, імператорські або королівські укази. Від XI ст. Б. стали називати лише найважливіші розпорядження і послання римських пап. „Золота булла” імператора Карла IV (1356 р.) названа так через золоту капсулу, до якої поміщено печатку. До Б. із звичайним текстом привішувалася печатка на жовтих і червоних шовкових шнурках, до Б. із відлученням або попередженням – на сірому конопляному шнурку. На папській печатці на аверсі було зображення апостолів Петра і Павло, на реверсі – ім'я правлячого на той час папи.

Бург (нім. *burg* – укріплення, лат. *burgus* – бути притулком, прикривати) – укріплений пункт. Б. початково будувалися правителями для захисту від зовнішнього ворога. Значна частина з них перетворилася у міста (Гамбург, Фрайбург, Магдебург та ін.).

Бургграф – призначена сеньйором з числа міністеріалів або васалів посадова особа з адміністративною, військовою і судовою владою. З розвитком міського самоврядування Б. перетворилися на комендантів, лише Б. у Нюрнберзі, Магдебурзі та ще кількох містах зберегли свою владу, трансформувалися у спадкових імперських князів.

В

Вальвассори (лат. *vassus vassorum* – васал васалів) – у Франції васали лицарів, які отримували невеликий феодал з правом суду на його території. З XI ст. в Італії В. стали називати бенефіціаріїв великих феодалів, які розгорнули проти своїх сеньйорів збройну боротьбу, намагаючись перетворити бенефіції у феоди. Імператор Конрад II у 1037 р. підтвердив спадкові права В. З XI ст., переселяючись у міста, В. в італійських землях злилися з основною масою *грандів*.

Вальденси (лат. *Valdenses, Pauperes de Lugduno*) – послідовники ліонського купця П'єра Вальдо, одна із найбільш масових єретичних сект, яка виникла в останній чверті XII ст. у Ліоні. В. давали обітницю не володіти приватною власністю та не мати сім'ї, вимагали скасування десятини і цілковитої відмови від церковної властості та прибутків, проти військової служби, смертної кари, заперечували монополієне право духовенства на проповідь і здійснення таїнств (визнаючи лише хрещення і причастя), відкидали поклоніння іконам та інші догмати. За В. будь-яка гідна людина могла бути священником. Єресь В. поширилася у Південній Франції, Іспанії, Північній Італії, німецьких землях. Єресь неоднора-

зово засуджувалася церквою (1179-1215 рр.), а прихильники секти зазнавали репресій. На початку XIII ст. частина вальденсів відійшла від своїх радикальних переконань за умови визнання католицькою церквою особливостей їхніх обрядів і права на проповідь „євангелійської бідності”. Частина вальденсів оселилась в Італії (т.зв. „ломбардські бідняки”, з центром у Мілані), а також у високогірні альпійські райони. Там окремі громади В. збереглися до нашого часу.

Васал (лат. *vassus* – слуга) – особа, яка отримала від сеньйора земельне володіння (переважно феодал) за несення військової служби (термін останньої переважно не перевищував 40 днів в році). Крім військової служби В. мав обов'язок надавати сеньйору грошову допомогу, своє житло для ночівлі і бути присутнім на раді свого сюзерена. В свою чергу, В. міг бути сюзереном (сеньйором) стосовно інших В., надаючи їм феоди у своїх володіннях. В. складали сеньйорам *омаж*, вступаючи у володіння феодалом або при зміні сеньйора.

Велика Схизма – політичний і адміністративний розкол католицької церкви у 1378-1419 рр. Папський престол в Римі та Авіньйоні одночасно займали двоє або троє пап, котрі боролися між собою. Римські папи періоду В. С.: Урбан VI (1378-1389), Боніфацій IX (1389-1404), Іннокентій VII (1404-1406) Григорій XII (1406-1415). Авіньйонські папи: Климент VII (1378-1394), Бенедикт XIII (1394-1417). Для припинення В. С. були обрані папами Олександр V (1409-1410) та Іоанн XXIII (1410-1415). На Констанцькому соборі (1414-1418) було усунуто всіх трьох пап, обрано папою Мартина V (1417-1431), при якому вдалося ліквідувати розкол католицької церкви.

Велике переселення народів – умовна назва кількох великих етнічних міграцій у Європі в IV–VI ст., поштовхом до яких послужило просування кочових племен на захід з Центральної Азії, зокрема гунів, які близько 370 р. аланів і вестготів. Римська імперія спочатку пробувала поселяти біля *лімесу* на правах федератів одні племена, щоби з їх допомогою відбивати натиск інших, але у V ст. лімес остаточно впав і племена почали вільно рухатися і розселятися на римських землях, утворюючи “варварські” королівства, останнім з яких стало королівство лангобардів в Італії (568 р.). До ВПН окремі історики зараховують угорську (IX-X) і татаро-монгольську (XIII ст.) експансію у Європу.

Вергельд (давньогерм. *wehren geld* – гроші поруки, гроші захисту; інша версія *Widrigeld* – плата за мужа) – плата за вбитого, одна частина якої віддавалася синам убитого, друга – його найближчим родичам з боку батька чи матері. При відсутності родичів ця частина В. віддавалася до скарбниці правителя.

Вікарій (лат. *vicarius* – заступник) – помічник або заступник графа, котрий мав право представляти інтереси графа у суді, а також здійснювати виконання судових рішень. З XI ст. В. – намісник імператора або папи на певній території з судовими, адміністративними, військовими та фіскальними повноваженнями.

Вілани (лат. *villa* – помістя) – особисто вільні селяни, які орендували землю феодала і були підсудні його суду. Статус В. був різним у різних державах Європи. У Франції, Німеччині, Італії у XIII-XIV ст. статус В. почали отримувати *серви*, з XV ст. В. стали називати всіх селян. В Англії з XII ст. В. не мали права покидати свої земельні наділи і були зобов'язані нести повинності „за повелінням лорда”.

Вігальєри – у XIII-XV ст. піратські корпорації на Балтійському (опорний пункт – острів Готланд) і Північному (острів Гельголанд) морях. До 1488 р. були знищені ганзейським флотом

Г

Гайда – давня англійська міра земельної площі, яка дорівнювала 160-ти акрам. 4 гайди (640 акрів) = 1 лицарському феодалу.

Ганза (середньо.-нижньонім. *Hansa* – товариство, союз) – найбільший у Західній Європі торгово-політичний союз північнонімецьких міст, який почався від угоди 1241 р. між містами Любек і Гамбург для спільного захисту морського шляху між Балтійським і Північним морями. У 1256 р. в складі союзу вже була група приморських міст – Любек, Гамбург, Люнебург, Вісмар, Росток. Термін „німецька Ганза” або „Велика Ганза” з’явився у 1356 р. Остаточою союзу ганзейських міст (загальна кількість доходила до 60–80) на чолі з Любеком сформувався у 1367–1370 рр. Вищим органом союзу став з’їзд ганзейських міст. Перший з’їзд відбувся у 1367 г. На XIV – середину XV ст. союз об’єднував близько 160 міст. Ганза проіснувала до 1669 р., коли відбувся останній з’їзд ганзейських міст. В часи свого розквіту (XIV – середина XV ст.) Г. була монополістом на північних морях, приборкавши піратство і втручаючись у політику скандинавських країн, зокрема Данії, добившись перемоги у війні з останньою у 1367–1370 рр. Торгова конкуренція з боку Англії та Фландрії, відкриття нових морських шляхів, Кальмарська унія скандинавських країн, приєднання Новгороду до Москви, а також суперництво між окремими членами союзу привели до зменшення об’ємів торгівлі і падіння монополії Г. з кінця XV ст.

Гвельфи і гібелліни – політичні рухи в Італії XII–XV ст., які виникли в період боротьби імператорів Священної Римської імперії з римськими папами. Гвельфи (італ. *Guelphi*), отримали свою назву від Вельфів (*Welf*), герцогів Баварії і Саксонії – суперників німецької династії Штауфенів, об’єднували прихильників римських пап. Гібелліни (італ. *Ghibellini*), отримали свою назву від Вайблінгена (*Weiblingen*) – родового замку Штауфенів, об’єднували прибічників імператора. Під час боротьби, яка охопила всі міста-комуні та італійські землі, орієнтація соціальних груп та родових кланів на папу чи імператора постійно змінювалася в залежності від конкретних обставин: у Болоньї, Мілані, Флоренції *пополани* підтримували гвельфів, *гранди* – гібеллінів, а в Пізі, Сієні та інших містах *пополани* підтримували гібеллінів. Від XIV ст. у Флоренції і більшості тосканських міст гвельфи поділилися на чорних і білих: чорні об’єднували *грандів*, білі стали „партією” *товстих пополанів*. Ослаблення політичної ролі імперії та папства у XV ст. призвело до припинення боротьби гвельфів і гібеллінів.

Генеральні штати (франц. *Etats Generaux*, голанд. *Staten-Generaal*), вищий орган станового представництва (духовенства, дворянства, городян) у Франції і Нідерландах. У Франції попередниками Г. ш. були розширені засідання королівської ради із залученням представників міст та провінційні ассамблеї станів, які розгорнулися у провінційні штати. Перші Г. ш. у Франції були скликані у 1302 р. в період конфлікту Філіпа IV с папою Боніфацієм VIII. Це був дорадчий орган для надання допомоги королівській владі переважно в галузі встановлення податків. Кожен стан засідав окремо від інших і мав по одному голосу незалежно від кількості представників. Значення Г. ш. зросло під час Столітньої війни 1337–1453 рр., коли королівська влада гостро потребувала грошей. Відсутність єдності між містами і їх ворожнеча з дворянством зробили невдалими намагання французьких Г. ш. домогтися прав, які зміг завоювати англійський парламент. Наприкінці XIV ст. Г.ш. стали замінятися зборами нотаблів. У 1484–1560 рр. вони не скликались зовсім. Під час релігійних війн у 1560, 1576, 1588, 1593 рр. була спроба відновити цей орган, але з 1614 до 1789 р. вони знову жодного разу не скликались.

У Нідерландах Г. ш., як представницький орган духовенства, дворянства і міщан, вперше були скликані у 1463 р після об’єднання Нідерландів із бургундськими герцогами. Вони мали право приймати рішення про збір податків, згідно повноважень, які надавав „Великий привілей” 1477 р. Поступово цей орган трансформувался у парламент, який діє і зараз під цією назвою.

Герольд (нім. *Herold*, від лат. *heraldus* – оповісник) – початково відповідав

за прилюдне оголошення законів, едиктів і вироків, згодом трансформувалася у розпорядника придворних урочистостей та турнірів, знавця і хранителя лицарських гербів.

Герцог (давньогерм. Herzog, від лат. *dux*) – початково титул виборних військових вождів германських племен, повноваження яких закінчувалися із закінченням війни. З IV ст. Г. стали спадковими вождями германських племен, а з VI ст. перетворилися на ленників короля, яким підпорядковувалися графи. З IX ст. після розпаду імперії Карла Великого Г. переважно стали незалежними правителями окремих провінцій – герцогств. Герцогський титул надавався зазвичай королівським родичам, а король міг одночасно бути і Г. тої чи іншої провінції. Значна частина герцогств у Німеччині, Франції та Італії зберегли спадкові династії Г., володіння яких фактично перетворилися в окремі держави (Австрія, Баварія, Саксонія, Бургундія та ін.), правителі яких номінально вважалися королівськими васалами.

Гільдії – (нім. *Gilde* – корпорація, спілка) – початково купецькі товариства взаємодопомоги, які вперше згадуються у VIII ст. З XI – поч. XII ст. стали звичайним явищем у містах Англії, Німеччині, Фландрії і Франції, забезпечуючи спільний захист транспортування товарів, вигідних умов збуту на ринку через організацію представництва на ярмарках, отримання можливих митних і юридичних привілеїв. Капітал членів Г. не об'єднувався і прибуток між ними не розподілявся. Г. очолювали старійшина (прево, олдермен), декілька помічників (ешевени) і виборна рада. Початково Г. були тимчасовими об'єднаннями, розрахованими на кілька операцій, а згодом стали постійними купецькими корпораціями з спеціальними статутами.

Гонфалоньєр (італ. *gonfaloniere* – прапороносець) – від середини XIII в. командувач ополчення *пополанів* у Флоренції та інших містах Італії. В 1289 р. у Флоренції була запроваджена посада гонфалоньєра справедливості (правосуддя), котрий очолював синьйорію. Г. мав прапор визначеної форми і кольору, що символізував його владу, і зберігав текст конституції „Установлення справедливості”.

Граф – (від лат. *comes*, франц. *comte*, давньогерм. *gerefa* – людина із почту, супутник, товариш) у період правління Меровінгів посадова особа, яка виконувала функції намісника округу (графства) і призначалася королем на певний термін. До повноважень Г. належали судові, фіскальні функції та набір війська зі свого округу. Кошти на своє утримання Г. отримував як прибуток із судових штрафів. За Каролінгів функції Г. зазнали певних змін. Г. добилися щоби на ці посади призначалися місцеві мешканці. Вони були зобов'язані щорічно звітувати про свою діяльність в королівському палаці. Але вже при наступниках Карла Великого, Г., який не виконував правил, зазначених у капітуляріях, позбавлявся лише імператорської милості (*gratia*), але не своєї посади. Поступово посада графа стала спадковою, а окремі з них перетворилися на правлячих князів (графи Провансу, Пуату, Анжу та ін.).

Гофмейстер (нім. *Hofmeister*) – початково міністеріал, який управляв палацовим або замковим господарством і штатом придворних, керував придворним церемоніалом, згодом почесний титул. При королівських дворах Г. очолювали палацовий суд і королівську раду.

Гранди – елітний прошарок іспанського дворянства, з XIII ст. Г. займали важливі державні посади, могли мати власне військо і оголошувати війну власному королю, служити іншому монархові. Після об'єднання Кастилії і Арагону права Г. були обмежені королівською владою. В італійських землях Г. – дворянство, нащадки лицарів.

Гросмейстер – (нім. *Grossmeister*) – великий магістр, глава католицького духовно-лицарського ордену. Обиралися пожиттєво лицарями ордену і затвер-

джувалися римським папою.

А

Деньє (франц. *denier* від лат. *denarius* – денарій) – французька монета із срібла 416 6-ї проби масою 1,2 – 1,3 г. В XIII ст. 12 деньє дорівнювали одному турському грошу (турнозі) вагою 4,2 г. срібла.

Дожд (італ. *doge*, від лат. *dux* – герцог) – титул правителя Венеційської республіки з 697 р., який обирався на пожиттєвий термін.

Домен (лат. *dominium* – володіння) – частина спадкових земельних володінь феодала, яка не передавалася васалам, а доходи з якої йшли на утримання двору феодала та його бойової дружини. Королівський Д. поповнювався за рахунок конфіскацій, купівлі землі, шлюбів. Сеньйоріальний Д. – за рахунок купівлі та шлюбів.

Домініканці – ченці жebraкуючого ордену, заснованого в 1216 р. кастильським ченцем Домініком з Осми з метою ідеологічної боротьби проти еретиків. У 1232 р. папа Григорій IX передав під контроль Д. інквізицію. Д. контролювали кафедри теології в університетах у Болоньї, Парижі, Оксфорді та ін. До Ордену належали відомі католицькі проповідники та теологи, зокрема Альберт Великий та Тома Аквінський.

Дофін – титул спадкоємця престолу у Франції, старшого сина короля. З 1316 р. *доменом* Д. стала провінція Дофіне з адміністративним центром у місті Гренобль.

Дукат – золота монета масою близько 3,5 г., яку почали карбувати у 1284 р. В Чехії з 1325 р. король Ян I Люксембург почав карбувати Д. вагою 3,53 г на зразок італійських золотих флоринів. В Угорщині Д. почав карбувати Карл Роберт Анжуйський у 1325–1326 рр. Вартість угорського Д. складала 16 угорських грошів по 6 денаріїв кожний. Д. карбували Карл IV і Вацлав IV Люксембурги.

Е, Є

Емір (араб. *amir* – володар) – титул мусульманського правителя, нижчого за рангом від султана (хана) та халіфа. Е. також називали султанських (ханських) намісників областей.

Єпископ (грец. *episkopos* – наглядач) – початково господарські керівники у християнських громадах, з II–III ст. – глави єпархії (дієцезії) з духовною владою над священниками та мирянами на території єпархії. Є. великих єпархій титулувалися архієпископами. Спроба світської влади в особі королів та князів простим призначенням замінити обрання Є. з наступним затвердженням папою привела у XI–XIII ст. до боротьби за інвеституру між римськими папами і німецькими королями та імператорами.

Єресі (з грец. *heresis* – вибір) – релігійні переконання, що суперечать догмам офіційної церкви. З XIII ст. проти Є. були запроваджені постійнодіючі інквізиційні трибунали.

З

Зброєносець – ступінь підготовки майбутнього лицаря, що передував посвяченню в лицарі. В 14–15 років паж отримував статус З., і його починали вчити носити бойову зброю. З. доглядав за кіньми і собаками сеньйора, допомагав йому вдягатися, готував постіль, прислужував за столом, подавав зброю під час битви і прикривав свого лицаря, займаючи місце в бойових порядках за ним. У 18–20 років З. отримували статус лицаря під час участі у бойових діях. До З. на-

лежали також воїни зі складу *списа*, які не мали коштів купити лицарське спорядження і виконували допоміжну роль. Такі З. чекали на посвяту в лицарі довгі роки. В Англії зброєносців титулували – „сквайрами”.

I

Іконоборство – період в історії Візантії (730–843 рр.), позначений заборонаю культу ікон та переслідуваннями прихильників шанування ікон.

Іконографія – усталена система ідентифікації об'єктів зображення.

Іконостас – у візантійських храмах конструкція для розташування ікон; відмовує наву від святилища.

Ілюмінація – живописне або графічне оздоблення рукопису.

Імперські князі – у Священній Римській імперії (до 1806 р.) окремих стан світських і церковних володарів, які отримували інвеституру на свої володіння від імператора, користувалися на своїх територіях правом вищої юрисдикції, адміністративної, військової і фіскальної влади та приймали участь в імперських з'їздах (рейхстагах). До цього стану входили герцоги, маркграфи, пфальцграфи, ландграфи, окремі бургграфи та князі–єпископи. До появи інституту *курфюрстів* І. к. брали участь у виборах німецького короля.

Імперські міста – міста у середньовічній Німеччині, підпорядковані безпосередньо імператорові. З XIII ст. почали отримувати магдебурзьке право і поступово перетворилися у політично самостійні „вільні міста”.

Інвеститура (лат. *investio* – одягання) – надання феода або бенефіція. **Світська І.** – символічний акт, церемонія введення васала у володіння феодем чи бенефіцієм шляхом вручення символічного предмету (перстень, патериця, рукавиці, прапор, жменя землі або пучок соломи), який символізує право на нерухоме майно чи землю. **Церковна І.** – церемонія введення у сан єпископа чи абата, яка супроводжувалася врученням патериці і перстня з аметистовим каменем (які символізували духовну владу) та передачею церковного бенефіція і скіпетра (символа світської влади). До кінця XI ст. право церковної І. належало світській владі (імператору або королю). В гострій боротьбі з імператорами у XI–XIII ст. за право здійснення церковної І. папство отримало перемогу, зберігши за церквою і великі церковні князівства, надані імператорами.

Індульгенція (лат. *indulgentia* – милість) – спеціальне свідоцтво, видане католицькою церквою віруючим, які внесли у церковну скарбницю певну плату, за що їм дарувалося повне або часткове відпущення гріхів за рахунок “нагромадженої” святими і праведниками благодаті. У XII–XIII ст. за рахунок поступлень від І. частково покривалися витрати на хрестові походи. Далі торгівля І. набула широкого розмаху, вийшла з-під контролю. Стали продавати І. з відпущенням гріхів у майбутні періоди. Єресь гуситів починалася з критики продажу І.

Інкунабули (з латин. *incunabula* – колиска, початок) – друковані видання, випущені в ранній період книгодрукування Йоганном Гутенбергом та його учнями у 1440–1501 рр. Відрізнялися готичним шрифтом та спеціальними скороченнями слів. В цей період у Західній та Центральній Європі у 246 містах працювало 1099 друкарень, які випустили більш ніж 40 тисяч назв творів різних напрямків загальним тиражем близько 12 млн екземплярів, з яких сьогодні відомо близько 500 тисяч екземплярів.

Й

Йомени – вільне селянство в Англії наприкінці XIII – поч. XIV ст., яке мало власне господарство і право успадкування майна. Найчастіше так називали *фрігольдерів*. До XV ст., коли більшість селян стали особисто вільними і за своїм ста-

тусом наблизилися до фритгольдерів, **Й.** стали називати всіх селян, які вели окреме господарство, незалежно від юридичного статусу його власника або користувача.

К

Кабальєрос — лицарі в середньовічній Іспанії. В період Реконквісти вони були воїнами, які купували своїм коштом бойового коня і озброєння.

Кампанелла (італ. *campana* — дзвін) — вежа-дзвінниця.

Канцлер — міністеріал, духовна або світська особа, обов'язком якої було формування і зберігання документів королівства.

Кардинал (лат. *cardinalis* — головний, основний) — другий за значенням ранг в ієрархії католицької церкви після папи. Титул існує від VI ст., коли римські папи через свою зайнятість світськими справами почали залучати до проведення відправ єпископів семи міст, що були найближчими до Риму. Так з'явилися К.-єпископи, а пізніше К.-пресвітери і К.-диякони. У 1059 р. папа Миколай II запровадив процедуру виборів нового папи, згідно якої глава католиків обирався К.-єпископами (потім до колегії були включені К.-пресвітери і К.-диякони). К. призначаються лише римськими папами.

Капітан (лат. *capitaneus* — военначальник) — початково керівник окремого військового округу у Франції, пізніше командир військового підрозділу (частіше хоругви).

Капітан народу (італ. *Capitano del popolo*) — посадова особа в італійській міській комуні в середині XIII-XV ст. Очолював т. зв. малу комуно, яка складалася із *пополанів* і мала в межах загальноміської комуни своє військо (народне ополчення), свої органи управління (дві ради) і судівництво.

Капітул — колегіальний дорадчий орган при єпископі. Віддав усіма церковними справами, за винятком суду над духовенством, що було прерогативою єпископа і консисторії.

Каштелянство — адміністративна округа великого замку.

Клірики (лат. *clerici*) — загальна назва представників духовенства, незалежно від їхніх рангів.

Колон — селянин (переважно колишній раб), який отримав невелику постійну ділянку землі (яку міг передавати у спадок своїм дітям) і орендував решту землі у свого власника, за що платив оброк і був зобов'язаний відпрацювати певну кількість днів. К. платили податки, мали право купувати нерухомість і скаржитися до суду у випадку зловживань. Власник К. не мав права вимагати від нього якихось особистих послуг. Землі К. були розташовані невеликими ділянками по території усього помістя. З VI-VII ст. до К. масово зараховували рабів, вносячи їх у податкові списки.

Колона — циліндрична вертикальна опора, що як правило складається з бази, стовбура та капітелі.

Комендація (лат. *commendatio* — довіряю, передаю) — акт передачі себе під покровительство могутньої і впливової людини. Цей акт юридично оформлював васальні відносини у середовищі феодальних станів, а також і особисту залежність селянина від феодала.

Композиція — судовий штраф, частина якого передавалася державі, а інша частина родичам постраждалого.

Конклав (лат. *conclave* — замкнена кімната) — від II Ліонського собору 1274 р. збори кардиналів, які скликаються після смерті папи римського для обрання нового папи. Відбуваються в ізолюваному приміщенні, двері якого наглухо замикаються до обрання папи. Вибори відбуваються методом закритого голосування. Для обрання необхідно зібрати не менше 2/3 голосів плюс один голос.

Коннетабль (лат. *comes stabuli* – начальник конюшні) – міністеріал, начальник королівських конюшень у Франкському королівстві. У 1191 р. після скасування посади сенешаля до К. поступово перейшли його повноваження. З XII ст. К. – військовий радник короля, командувач королівських лицарів за відсутності короля. З кінця XIV ст. – головнокомандувач королівського війська і головний суддя військового трибуналу. Посада К. скасована у 1627 р. кардиналом Рішельє.

Контрапосто – принцип зображення людського тіла з метою створення відчуття внутрішньої свободи та динаміки. Ліва і права частини тіла зображаються асиметрично у протиставленні напруги та спокою.

Конунг (нім. *König* – король) – початково виборний військовий вождь племені, який виконував також сакральні функції і виступав суддею у міжобщинних суперечках. Мав право на певну частину військової здобичі і частину судових штрафів, що дозволяло йому утримувати невелику постійну дружину. До політичного об'єднання Норвегії, Данії і Швеції К. очолювали племена або населення певних територій, поступово, за рахунок військових трофеїв, підсилюючи свою дружину і намагаючись перетворити свою владу у спадкову. Скандинавські К. “прив'язали” свої роди до Одіна – верховного язичницького божества. Все ж до кінця XV ст. скандинавські королівства залишалися становими монархіями, а бонди формально зберігали право участі у виборах королів–К.

Коронер (англ. *coroner*) – у Англії спеціальний суддя із повноваженнями слідчого, який мав обов'язок встановлювати причини смерті за надзвичайних обставин.

Коттери (коттарії) – в Англії селяни, користувачі невеликих ділянок на 2-3 акри присадибної землі, які в маєтку лорда працювали переважно пастухами, ковалями, теслями тощо.

Крипта – каплиця під храмом, яка використовувалася для поховань представників церковної та світської знаті.

Купол – півсферичне перекриття, що опирається на круглу структуру.

Курфюрсти (нім. *Kurfürsten*, буквально – князі-виборці, від *Kur* – вибір, обрання і *Fürst* – князь) – імперські князі, за якими з XIII ст. було закріплено право обрання німецького короля, власне: князі–архієпископи Майнцський, Трійський і Кельнський, герцог Саксонії, маркграф Бранденбургу, пфальцграф Рейнланду і король Чехії. Права і привілеї курфюрстів були юридично оформлені Золотою буллою Карла IV у 1356 р.

Л

Легат (від лат. *legatus* – посол) – від VI ст. особистий представник римського папи в іноземній державі з дорученням на термін, необхідний для його виконання.

Лейва (франц. *Lieu* – льє) міра довжини у Французькому королівстві, яка становила 4,445 м.

Лівр (франц. *livre*, від лат. *libra* – фунт) – грошово-лічильна одиниця Франції, яка існувала з поч. IX ст. до 1795 р. Л. поділявся на 20 су, а су на 12 деньє, тобто один Л. = 240 деньє. Спочатку грошово-лічильний лівр за вартістю відповідав ваговому фунту. Маса лівра становила 8, 024 г (7,69 г. чистого срібла). Згодом його вартість зменшилася, але зберігся поділ Л. на 20 су. Відомими є Л. турський та Л. паризький.

Лімес (лат. *limes* – поріг) – римська прикордонна укріплена лінія вздовж рік Рейн і Дунай, яку почали споруджувати від 83 р. н. е. за імператора Доміціана. Всього від Рейну до Дунаю було споруджено 50 фортець. У середині II ст. загальною довжина германського лімесу становила 542 км. У його безпосередній охороні

було задіяно до 25 тис. воїнів (переважно германців на римській службі). У провінціях Верхній та Нижній Германії було розквартировано вісім римських легіонів. Л. протримався майже до початку V ст.

Літ – напіввільна людина, переважно боржники германського походження, які були нездатні повернути борг. Життя Л. оцінювалося половинним вергельдом вільної людини у 100 солідів. Л. мав право на захист власних інтересів у суді, і навіть на військову службу разом зі своїм господарем. Коли Л., відробивши борг, отримував волю, його майно залишалось у пана. За шлюб із Л. вільна жінка сплачувала штраф 30 солідів. Якщо Л. примушував вільну жінку до шлюбу, його чекала смертна кара.

Ліхтар – гостроверха конструкція з віконними отворами, що увінчує купол.

Лорд (від англосакс. *hloford* – захисник, захисник хліба) – феодальний землевласник (лорд манора, лендлорд) і сеньйор у середньовічній Англії. Від XII ст. титул Л. давався безпосереднім васалам короля. Поступово став титулом англійського вищого дворянства, який від середини XIV ст. присвоювався перам, які входили до складу палати лордів англійського парламенту. Звання Л. успадковувалося по старшинству по чоловічій лінії, але могло бути дароване також і королям.

Лолларди (англ., *lollard*, від ірланд. *lollaert(d)*, дослівно – той, що белькоче молитви), – прихильники соціально-утопічної ересі XIV ст. в Англії. Вперше з'явилися в Антверпені близько 1300 р., в Англії виступили на початку 1360-х рр. Виступаючи в містах і селах, Л. заперечували привілеї католицької церкви і вимагали секуляризації її майна, скасування десятини, податків, всіх видів повинностей і зрівняння усіх соціальних станів у їхніх правах. Л. і їх лідер Джон Болл відіграли ключову роль в бунті Уота Тайлера у 1381 р, після придушення якого посилювалось їх переслідування. На підставі статуту 1401 р. про спалення єретиків Л. стали страчувати. Багато їх прихильників емігрували на континент і до Шотландії.

М

Магістр лат. *magis* – глава, начальник, учитель) – вчене звання у середньовічній системі освіти (після бакалавра та ліценціата перед доктором). Магістрами вільних мистецтв ставали після закінчення курсу кваліфікаційного факультету, магістрами права, медицини чи теології – по закінченні одного з трьох основних факультетів.

Майордом (старший по дому; палатний мер) – вища придворна особа у Франкському королівстві в період правління династії Меровінгів (V – середина VIII ст.). С середини VII ст. М. зосередили верховну державну владу в своїх руках, усунувши „лінивих королів”. М. Піпін Короткий у 751 р. заснував династію Каролінгів.

Мамлюки (араб. – білі раби) – воїни-раби, за походженням переважно тюрки, кавказці та курди. В Єгипті з них було сформовано гвардію правителів династії Аюбідів (1171-1250). В 1250 рр. командний склад М. скинув Аюбідів і захопив владу. Дві династії М. Бахрі (тюркського походження, правили у 1250-1390 рр.) і Бурджі (вихідці з Кавказу, правили з 1390 до 1517 р.) утримували Єгипет до турецького завоювання. При династії Бахрі у XIII-XIV ст. була реорганізована система управління, покращено зрошувальні системи, відбувався розквіт культури і мистецтва. Чисельність М. налічувала від 9 до 12 тис. осіб, еліту складали 24 беїв, які були намісниками провінцій.

Манор (англ. *manor*, від лат. *maneo* – залишаюся, проживаю) – назва феодального помістя у середньовічній Англії.

Манс (лат. *mansus* – житло, від *maneo* – проживаю) – комплекс житлових і

господарських споруд разом із земельними угіддями, які в сукупності утворювали селянське господарство у Західній Європі. Із виникненням феодального помістя манс увійшов до його складу як держання сім'ї залежного селянина і одиниця внутрішньовотчинного оподаткування (тяглий манс). Манси мали різне значення і внутрішнє забезпечення. Були манси вільні, літські та сервільні (рабські). Площа мансу була від 6–8 га. до 25–30 га, найчастіше 10–15 га.

Марка (сред.-верхньонім. *Marke* – кордон, прикордонна територія) – початково германська сільська або територіальна община, якій притаманна індивідуальна приватна власність малих сімей на наділені орні землі, а також общинна власність на пасовища, ліси та інші угіддя. Такі М. почали формуватися у V–VI ст. у "варварських" державах. У Франкському королівстві VIII – IX ст. і в Священній Римській імперії М. – укріплений адміністративний прикордонний округ, керований *маркграфом* і створений для захисту кордонів. Такими при Карлі Великому і його наступниках були М.: Іспанська, Бретонська, Східна і Фріульська. У Німецькому королівстві і Священній Римській імперії багато марок було створено в X–XII ст. внаслідок завоювання земель полабських і поморських слов'ян.

М. також називалася вагова і грошова міра золота і срібла рівна 489,5 г.

Маршал (від давньонім. – *marah* – кінь і *scale* – слуга) у Англії і Франції міністеріал, замісник *коннетабля*, який керував палацовою охороною, кінною вартою і конюшнями короля. Від XIII ст. головнокомандуючий частиною королівської армії.

Метр (франц. *maitre* – учитель) – шаноблива назва людини відомої своїми обдаруваннями і знаннями.

Мініатюра – ілюстрація в рукописі.

Міністеріал (від лат. *ministerium* – служба, посада) – слуги і службовці короля або світських та церковних феодалів. Початково виконували господарську роботу при дворі правителя. Переважно М. набирали із невільних людей, які отримували за свою службу т. зв. „міністеріальні лени”. З часом придворні посади трансформувалися у державні, а М. не тільки стали особисто вільними, а за своїм матеріальним станом наблизилися до феодальної знаті. У XII–XIII ст. М. злилися з лицарським станом і перетворилися на феодалів.

Мозаїка – техніка живопису. Зображення викладається за допомогою маленьких різноколірових шматочків смальти, скла, мармуру тощо.

Моріски – мусульманське населення, яке після після 1492 р. залишилося на Піренейському півострові і було насильно навернене в християнство. Жорстоко переслідувалися інквізицією за таємне сповідання ісламу. У 1609–1610 рр. остаточно вигнані з Іспанії.

Мосараби – християнське населення на території Кордовського емірату (згодом халіфату), яке зберегло свою віру, але перейшло на арабську мову (в тому числі і під час церковних богослужінь).

Мувааллади – колишнє християнське населення на території Кордовського емірату (згодом халіфату), яке перейшло в іслам, але розмовляло не арабською мовою, а готською або романсеро.

Мудехари – мусульмани, яким в період Реконквісти було дозволено залишитися на відвоєваних християнами територіях і сповідувати іслам.

Н

Нава – центральна частина християнського храму між апсидою та нартексом.

Нартекс – західна частина християнського храму, як правило відокремлена від нави стіною або аркадою.

Нервюра – в готичній архітектурі арка з тесаних каменів, що укріплює ре-

бра склепіння.

Німб – ореол світла, що зображається довкола голови божественної чи святої особи.

Нотаблі (франц. *notables*, з лат. *notabilis* – значний) у Франції XIV–XVIII ст. члени зборів, які скликав король для обговорення державних, переважно фінансових і адміністративних питань. Призначались королем з числа представників вищого дворянства, духовенства та чільних представників буржуазії. Збори Н. мали дорадче значення.

О

Обан – традиційний грошовий збір, який платили на користь короля міські цехові ремісники за право працювати в місті.

Олійний живопис – техніка живопису, винайдена в Нідерландах у XV ст., за якою зображення виконується фарбою утвореною змішанням пігменту з олією.

Оммаж (лат. *homo* – людина) – церемонія оформлення васального договору між васалом і сеньйором, яка виникла у VII–VIII ст. Приносячи О. сеньйору, васал просив його покровительства (коммendaції) і визнавав себе його „людиною”. Після цього відбувалася присяга на вірність, клятва (фуа) і ритуальний поцілунок на знак вірності. З XI ст. відбувався акт інфеодації, інвеститури феода: після складання О. васал отримував від сеньйора феода. О. складали кожному новому сеньйору після смерті старого сеньйора.

Одноцитові лицарі – лицарі, які будучи васалами якогось сеньйора, самі не мали васалів і прибували на службу особисто без супроводу.

Ордалії (сакс. *Ordal* – вирок; лат. *judicium Dei* – Божий суд) – випробування підсудного вогнем, водою або розпеченим залізом. Здійснювалося у випадку, коли у суддів виникав сумнів, щодо винності чи невинності підсудного. Випробування переважно застосовувалося до неповноправних осіб, до повноправних – присяга або судовий поєдинок (на мечях або на палицях). Перемога в поєдинку розцінювалася і як виграш судової справи.

П

Паж – юнак лицарського походження ставав П. у віці 7–10 років. Зазвичай, його відсилали на виховання до досвідченого лицаря, сеньйора, з яким батьки хлопця перебували в родинному зв'язку або у дружніх взаєминах. Будучи П., юнак проходив навчання стрільби з лука, метання списа, фехтування, боротьби, плавання, верхової їзди, гри на музичних інструментах, шляхетної поведінки та придворних манер. П. також всюди супроводжували свого патрона і його дружину, прислугувували за столом та ін. В 14 років за умови досягнення належних успіхів П. ставали зброєносцями.

Палаццо – палац або приватний міський будинок в Італії.

Парламенти (*les Parlements*) – у середньовічній Франції королівські суди. Окрім Парижа парламенти існували в Тулузі, Греноблі, а від другої половини XV ст. у Бордо та Руані. В Англійському королівстві з 1265 р. П. – найвищий законодавчий орган держави.

Пер (з лат. *par* – рівний) – безпосередні васали короля, який мали привілей суду рівних собі. В Англії титул П. успадковувався по старшинству лише по чоловічій лінії, з XIV в. цей титул дає право бути членом палати лордів.

Перспектива – система створення ілюзії тривимірного простору на двовимірній площині. Розрізняють повітряну перспективу, що створюється на основі градації насиченості тонів, та лінійну перспективу – математичну систему, що

вибудовується шляхом зведення горизонтальних ліній до єдиної точки сходження, розташованої на лінії горизонту. Лінійну перспективу було розроблено в Італії на поч. XV ст.

Пігмент – кольорова речовина, яку видобувають з матеріалів як органічного, так і неорганічного походження.

Подеста (італ. *podesta*, від лат. *potestas* – влада) в італійських містах-комунах XII – поч. XVI ст. – керівник викопавчої і судової влади. У XIV – на поч. XVI ст. П. виконували лише судові функції. П., переважно, обирався з іногородніх знатних городян на термін від 6 місяців до одного року. У другій пол. XII ст. імператор Фрідріх I Барбаросса присвоїв собі право призначення П., перетворивши його на представника імператорської влади. Однак після битви при Леньяно (1176) міста знову домоглися права самостійно обирати П. Від середини XIII ст. успішна боротьба пополанів проти нобілів призвела в окремих містах (Болонья, Флоренція та ін.) до послаблення влади П. і посиленню капітанів народу. У великих італійських містах-державах (Венеція, Генуя, Флоренція) на підвладних їм територіях правителі менших міст також називались П., і призначалися владою міста-метрополії. У XVI ст. посада П. була замінена колегіями суддів.

Поліптик (грец. *πολιττικου* – багатодощечковий) – книга, складена із трьох чи більше навошених дощечок, збірник записів на великих пергаментних листах. Характерною ознакою поліптиків було розкішне оздоблення їх обкладинок. Існувало два види поліптиків – публічний і церковний. Перший – перелік податків і повинностей. Другий – записи на пергаменті тих, хто дарував церкві чи монастирю землі і привілеї. Від VIII ст. в поліптики вписувалися описи всіх маєтків і придбань, а з IX ст. – васальних і залежних володінь.

Портал – брама або вхід до споруди.

Посланці (лат. *missi dominici*, або *nuntii* чи *missatici*) – королівські (імператорські) інспектори для перевірки діяльності місцевих адміністрацій. Група посланців складалася із двох чоловік – знатного васала і єпископа, для контролю за світськими чи церковними можновладцями. Посланці мали право приймати скарги і скасовувати незаконні судові вирок.

Прево (франц. *prévôt* від лат. *praepositus* – начальник, наглядач) – представник сеньйора на території сеньйорії, або її окремих частині, зазвичай незначного походження. Від XI ст. у Франції після розділення королівського домену на превотажі, П. призначалися королем і був його міністеріалом. П. мав судові та адміністративні повноваження для контролю за містами і селами королівського домену, а також право особисто збирати штрафи. П. мали повноваження виносити смертні вирок у кримінальних справах і були королівськими суддями першої інстанції, апелювати від суду яких можна було лише до короля. Посада П. існувала у Французькому королівстві до 1749 р.

Прекарій (лат. *precarium* від лат. „*preces*” – прохання) – вид оренди для безземельних і малоземельних селян. Виник на основі існуючих у Римській імперії взаємин патронату і клієнтелли. П. був наданням на звернення з проханням. Він надавався на різних умовах – на термін, пожиттєво, з правом передачі у спадок. За користування П. платили натуральний оброк або відбували повинності. Прекарні землі належали до маєтку і не мали самостійної господарської структури. В XIII ст. П. як особлива форма землеволодіння зникає, поєднуючись із бенефіціями (наданнями землі за службу) та різними видами оренди.

Пресвітер (грец. *πρεσβυτερος* – старший, старійшина) – священнослужитель, переважно старший священик, якому дозволялося проводити самостійні богослуження. Стояв вище диякона і нижче єпископа.

Престарна грамота (від лат. *praestare* – ручатися, брати на себе відповідальність, гарантувати) – грамота з новими юридичними умовами землекорис-

тування, яка видавалася селянам–прекарістам взамін заповнених прекарних грамот. У П. г. звичайно вказувався термін земельного надання (5, 10 чи 15 років).

Принц (принцеса) (від лат. *princeps* – перший) – титул членів родини правлячої династії, в окремих країнах спадкоємці престолу отримували до титулу назву провінції–домену (принц Валлійський, принц Анжуйський).

Пріор – старший монах у монастирі, помічник абата.

Р

Радіальні каплиці – каплиці, що обрамлюють вівтарну частину (іноді трансепт) середньовічних храмів.

Рахімбурги – (старофранц. *Rachimburgii* або *Rerinburghe*) – обрані общиною сотні 7 суддів. У їхній компетенції було тлумачення правових звичаїв, звичаями яких вони вважалися. У другій чверті VIII ст. Р. змінили призначувані королівською владою скабіни (присяжні).

Регалії – королівські привілеї, монополні права королівської влади на отримання прибутків. Були перехідним етапом до розвитку постійної податкової системи. Королівські Р. полягали в праві карбувати монету (монетна); в праві суду (судова); в праві збору мита (митна), і ринкових зборів (ринкова), штрафів; в монопольному праві держави на розробку копалень руди, лісів тощо. Згодом до Р. було віднесено гірничу, лісову, винну, соляну, рибної ловли, полювання та ін. Часто Р. віддавались на відкуп приватним особам. В XIX в. вони були остаточно замінені податками і державними монополіями. Р. також називали атрибути королівської влади – корона, скіпетр, держава, трон, порфира, титул, герб тощо.

Ренегадос (ісп. *renegados*) – в мусульманських піренейських державах у VIII–XV ст. християни, які зреклися своєї віри і перейшли на іслам та арабську мову спілкування.

Референдарій (лат. *referendarius*) – начальник королівської канцелярії. У перших франкських королів Р. відповідав за королівську перстень–печатку, підпис королівських грамот і виконання спеціальних доручень короля.

Рікос омбрес – (ісп. *rico* – багатий, знатний і *hombre* – людина) – представники вищої знаті в піренейських християнських королівствах з кінця XII ст. Мали імунітет у своїх володіннях, були звільнені від податків, і підлягали лише суду рівних. Під час воєн Р. о. були зобов'язані очолювати загони своїх васалів. Найвпливовіші і незалежні від королівської влади Р. о. були в Арагоні. У XIV–XV ст. Р. о. втратили свої панівні позиції, а з XVI в. термін перестав використовуватися.

С

Сацебарон – знавець законів і звичаїв, а також представник короля для збору мита у королівському чи графському суді.

Сенешаль (від пізнолат. *senescalcus* – старший слуга) – головний управитель королівським палацом у Франкській державі у V–VIII ст., з VIII ст. отримав право суду і повноваження збирати ополчення у випадку війни. З X ст. посада стала спадковою. З XIII ст. – королівський міністеріал, який очолював судово-адміністративний округ (сенешальство) на заході і півдні Франції з широкими судовими і адміністративними повноваженнями.

Сеньйор (лат. *senior* – старший) – власник сеньйорії з правом адміністративної, судової, фінансової і військової влади на своїй території, населення якої він мав захищати. Король був С. стосовно своїх баронів, останні – стосовно своїх лицарів, лицарів – стосовно населення свого феода, сільського чи міського (са-

моврядні міста платили С. належні податки). Верховний С. території (король, герцог, князь) називався *сюзереном*.

Сеньйорія (італ. *signoria* – панування, влада) – форма політичного устрою ряду міст–держав у Північній та Середній Італії другої половини XIII – сер. XVI ст., яка характеризувалася зосередженням всієї повноти цивільної і військової влади в руках одноособового правителя – сеньйора (тирана). С. також називали орган міського самоврядування у середньовічних італійських містах–комунах.

Серв (лат. *servus* – раб) – особисто і поземельно залежний селянин, становище якого було близьким до рабського. У суспільстві “варварських королівств” С. відбивали ознаки патріархального рабства. З IX ст. С. залишалися найбільше обмеженим у своїх цивільних і економічних правах прошарком сільського залежного населення.

Сержант (франц. *serviens* від лат. *servientes*; англ. *sergeant*) – початково міністеріал, який виконував певну службу (фармацевт, комірник, придворний, прапорносець, сокілничий, лісничий, дозорець з поліційними функціями тощо) за своє користування землею (сержантерією), не маючи феодального титулу. З XI ст. С. – переважно кінний латник нешляхетного походження озброєний коштом скарбниці і наділений сержантерією. С. у війську почали використовувати духовно–лицарські ордени, а слідом за ними – королівська влада.

Симонія – продаж і купівля церковних посад.

Сока – в Англійському королівстві земельна власність, надана *сокменам* із колишньої області Денло на умовах виплати чинпу і військової служби на користь короля.

Сокмен – особисто вільний селянин скандинавського походження. Численні громади С. проживали у східних графствах Англії, переважно в колишній області Денло. С. звільнялися від служби в ополченні, вони перебували під захистом королівських судів і мали право розпоряджатися своєю землею: відчужувати, передавати у спадок. Згідно із даними „Книги Страшного Суду” в Англійському королівстві налічувалося 37 тис. сокменів (14 %), які володіли 20 % земельних площ, описаних у 1086 р.

Солід – золота монета вагою 4,5 г. Поділявся на 12 денаріїв. Карбувався у Римській та Візантійській імперіях. В Угорському королівстві та деяких державах Середземномор’я карбувався С. рівний 1/3 візантійського соліда. Його називали „трієнс”. Монета була в обігу в Австрійському герцогстві до кінця XIV ст.

Спис – у XII–XV ст. військовий кавалерійський підрозділ, який складався з 3–20 бійців, переважно лицаря та його зброєносців і сержантів. За ордонансом Карла VII у 1445 р. у Франції було встановлено постійну чисельність С. у 8 бійців: 6 латників і два лучники.

Староста (лат. *villie*) – помічник управителя, котрий керував окремим помістям, що входило до складу фіску. На цю посаду, як правило, призначали вільних селян.

Стольник – міністеріал, який під час урочистих прийомів керував крайчима, які біля столу володаря, нарізали хліб або м’ясо.

Судовий поєдинок – був введений в Англії після Нормандського завоювання (1066 р.). Противники билися бойовими сокирами, причому кожна сторона мала право виставити замість себе іншу особу. Деякі церкви утримували за платню осіб, зобов’язаних відстоювати їхні інтереси в суді. До поєдинку вдавалися лише після того, як були вичерпані інші способи залагодження справи (через складання присяги відповідачем).

Т

Талья (*tallia, taille*) – прямий податок, що накладався на особу або на майно

платників. Т. встановлену сеньйором (*taille à volenté, à merci*) платили виключно серви, Т. визначену звичаєм або угодою (*taille abonné*) платили вільні селяни і городяни.

Тен (англо-сакс. *thegn, thane*; лат. *miles, minister*) – в англо-саксонській Англії королівські дружинники, які з'являлися до королівського ополчення кінниці разом із почтом. Мінімальний розмір земельного наділу Т. – 2–5 гайд. Після трьох поколінь королівської служби отримували спадковий статус лицаря.

Тимпан – в середньовічних соборах верхня частина порталу, переважно декорована скульптурними зображеннями.

Тінг (альтінг) – народні збори у стародавніх германців, у скандинавських королівствах збереглися до XIV ст., а в Норвегії і після XV ст.

Трапсент – в базилікальних спорудах приміщення, що перегороджує наву перед вівтарем.

Троянда – в готичних соборах кругле вікно з вмонтованим вітражем.

Тунгін (лат. *tunginus* або *centennarius*) – виборна посадова особа, яка очлювала адміністративну одиницю сотню і сотенний суд. З IX ст. Т. стали призначати графи.

Туркополи – наймані воїни турецького походження у військах Єрусалимського королівства та Візантії.

Ф

Фасад – зовнішня сторона споруди. Розрізняють головний та бічні фасади.

Феод [(*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно, франц. – *fief (ф'єр)*, англ. – *fee (фі)*, нім. – *lehn (лен)*] – приватна земельна власність або фіксовані доходи (у натурі чи грошах), які надходять з певної території, які надавалися сеньйорами (сюзеренами) своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститути (тобто надання частини отриманих земель, в свою чергу, своїм васалам) за умови виконання служб на користь сюзерена –військової, адміністративної, судової чи придворної. При вступі у спадкове володіння Ф. його власник складав оммаж своєму сюзерену з відповідними виплатами. При вступі у спадкове володіння нового сюзерена також складався оммаж, але без виплати. Попередником Ф. був бенефіцій. Ф. був властивий переважно для XI–XV ст. Фіксований прибуток (в грошах або натурі), отримуваний васалом від сеньйора, був властивим для XIII–XIV ст., коли головною формою зв'язку між сеньйором і васалом стало не земельне надання, а „рентний феод”, тобто не ділянка землі, а рента з неї, яка отримувалася васалом за свою службу від сеньйора.

Феодалізм – система юридичних стосунків на основі феодинів–ленів.

Фірді – ополчення усіх вільних англосаксонських общинників.

Фіск (лат. *fiscus* – скриня для грошей, скарбниця, каса) – від I ст. н.е. приватна скарбниця римського імператора, яка поповнювалася прибутками з імперських провінцій, а також усе імперське управління; від IV ст. єдиний загальнодержавний фінансовий центр Римської імперії; у Франкському королівстві – королівське (імператорське) господарство, землі та будівлі, що належали до нього.

Флорин – золота монета вагою 3,54 г., яка карбувалася у Флоренції від 1252 р. і була в обігу в державах Середземномор'я, Австрійському герцогстві та ряді держав Священної Римської імперії.

Фогт (нім. *Vogt*, від лат. *vocatus (advocatus)* – захисник) – у франкській державі Каролінгів, а згодом у Франції і Німеччині, світська посадова особа у церковних землеволодіннях, наділена судовими, адміністративними і фіскальними функціями. Призначався королівськими посланцями або графами із кандидатур місцевих землевласників, після схвалення їх абатами чи єпископами. З часом посада Ф. перетворилася у феод (лен), даючи право на отримання

частини від прибутку церковного володіння. Ф. були також на землях духовно-лицарських орденів.

Формар'яж (фр. *formariage*, від лат. *foris* – за межами і *marito* – укладаю шлюб) – у феодальному праві норма, що обмежувала свободу шлюбу залежного селянина-серва, який мусив отримати дозвіл сеньйора на укладення шлюбу. В окремих землях сеньйори користувалися „правом першої ночі” стосовно нареченої серва (переважно це означало необхідність внесення відповідної плати за одруження до скарбниці сеньйора). Надалі Ф. поширився і на інші категорії залежних селян, але вже в обмеженому вигляді – сплати феодалові спеціального грошового мита.

Францісканці (*Ordo fratrum Minorum*, мінорити) – ченці жebraкуючого чернечого ордену, заснованого у Франціском Асізським у 1223 р. з метою проповіді Слова Божого серед простолюду і навернення іновірців у католицьку віру. Ф. ченцям заборонялося приймати будь-які інші пожертви окрім грошей та їжі. У 1245 р. верховним власником майна ордену було проголошено римських пап. На основі статуту ордену Ф. у XIII ст. було сформовано орден Капуцинів і жіночий орден Кларисок. У XIV ст. Ф. розділилися на два окремі ордени – Ф.-конвентуалів і Ф.-спіритуалів.

Фреска – техніка живопису, коли зображення виконують розведеним на воді пігментом по мокрому тиньку, у результаті чого пігмент дуже міцно скріплюється з тиньком. Цей метод вимагає швидкого виконання. Терміном Ф. час-то окреслюють будь-який настінний розпис.

Фриз – смуга сюжетних або орнаментальних зображень.

Фрігольд – в Англії спадкове або пожиттєве лицарське, селянське, міське чи церковне володіння землею та нерухомістю. Селяни-фрігольдери були особисто вільними, мали право заповіту і відчуження, захисту в королівських судах і платили фіксовану ренту, Юридично Ф. було скасовано у 1925 р.

Фуерос (ісп. *fuegos*) – в християнських піренейських державах дарування (зазвичай королівські) міським і сільським громадам, які фіксували їх права, привилегії та обов'язки. Термін Ф. також вживається для позначення самих привілеїв.

Х

Халіф (з араб. халіфатрасул Аллах – намісник посланця Бога) – духовний глава мусульман і світський правитель арабо-ісламської держави (халіфату). Титул Х. отримав перший наступник пророка Мухаммеда (засновника ісламу і арабської державності) Абу Бакр. Перші Х. або обирались (Абу Бакр, Осман, Алі), або призначались попередником (Омар). З 660 р. в Арабському халіфаті правили династії Х. – Омейядів (660–750) та Аббасидів (750–1258). В 945 р. столиця Аббасидів Багдад була захоплена Буїдами і аббасидські халіфи були позбавлені світської влади. В 1258 р. монголи, захопивши Багдад, стратили останнього халіфа з династії Аббасидів, і мусульманський світ був позбавлений свого єдиного духовного володаря. Шиїти, що відокремилися від ортодоксального ісламу в VII ст., вважали і вважали своїми духовними авторитетами *імамів* (нащадків зятя пророка Мухаммеда – Алі). Титулом халіфа володіли з 929 р. правителі Кордовського халіфату на Піренейському півострові, а також Фатіміди, які правили Єгиптом у 909–1171 рр, хоч за межами цих держав мусульмани не визнавали їхнього духовного авторитету.

Хартія (грецьк. *chartes* – папір, грамота) – документ публічно-правового і політичного значення (Хартія міст і комун, Велика хартія вольностей та ін.), пізніше – будь-який старовинний рукопис.

Ц

Ценз – податок продуктами або грошима, який платили залежні селяни за користування землею.

Церковні держави – держави–феоди, які очолювали церковні ієрархи. Всього у середньовічній Європі було 243 Ц. д., найбільшими з яких були Папська область, Равеннське, Кельнське, Майнське, Мюнстерське, Зальцбургське та ін. князівства–архієпископства та князівства–єпископства. У статусі „духовних курфюрств” до кінця XVIII ст. в структурі Священної Римської імперії німецької нації проіснували Майнське, Трірське і Кельнське князівства–архієпископства.

Цехмістр – виборна особа, яка очолювала ремісничий цех, іноді в цехах обирали двох Ц.

Ч

Чашник – міністеріал, який відповідав за якість напоїв та їх зберігання. Ч. підпорядковувалися *підчаші*, які відповідали за наливання вина у чаші під час бенкетів. Ч. також контролював якість бортництва та медоваріння в межах палацового або замкового господарства.

Ш

Шериф (Scheriff, англо-сакс. scir-gerefa, лат. vice-comes) – в англосаксонський період королівські службовці, які відповідали за збір податків до королівської скарбниці з території шайри (округу); після 1066 р. у їх компетенцію було віддано охорону правопорядку, управління королівськими маєтками і збір 1/3 частини судових штрафів на користь короля, а також головування на судових засіданнях шайри. У 1360 р. судові повноваження від Ш. були забрані і передані мировим або мандрівним суддям. Через посередництво Ш. англійські королі запрошували до парламенту представників графств і міст. Ш. призначалися королями, Але плати за службу не отримували і мали відбувати її власним коштом.

Шульцгайс (нім. Schultheiß) – у Німецькому королівстві посадова особа, призначувана королем, для спостереження за виконанням представниками тої чи іншої громади своїх обов'язків перед королем; уповноважений графа, який діяв у межах сотні. З XII ст. з'явилися посади сільського Ш. (шульца) – посадової особи призначеної сеньйором, судді сільського суду; і міського Ш. у містах, які перебували під юрисдикцією феодалів. В українських землях від XIV ст. Ш. відповідала посада солтиса в селах, заснованих на німецькому праві.

Ю

Югер – римська міра землі, розміром 25, 19 м².

Я

Ярд – англійська міра довжини, яка приблизно дорівнює 1 м (91,4 см.). Як земельна міра ярд = 30 акрам

Ярл – початково представник скандинавської родоплемінної знаті, з XI ст. – перший намісник конунга.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

83	Початок будівництва лімесу (римської прикордонної укріпленої смуги)
165-180	Маркоманські війни
198-200	Військові реформи Септимія Севера
212	Едикт Каракалли про надання римського громадянства всім особисто вільним
256-336	Арій, александрійський пресвітер та ересіарх
280-343	св. Миколай Міррлікійський
284-305	Правління римського імператора Діоклетіана
306-337	Правління римського імператора Константина I
313	Міланський едикт Константина про визнання християнства
325	I вселенський собор у Нікеї
бл. 330-379	св. Василь Великий
бл. 330-390	св. Григорій Богослов
347-407	св. Іоанн Златоуст
348-420	св. Євсевій Ієронім
351-373	Правління готського короля Германаріха
354-430	св. Аврелій Августин
361-363	Правління римського імператора Юліана Відступника
9.08.378	Битва під Адріанополем
378	Вторгнення гунів, розгром Баламбером остготського короля Вінітара
381	II Вселенський собор у Константинополі
Бл.382 -459	св. Симеон Стовпник
Бл.390-450	Імператриця Галла Платидія
395	Поділ Римської імперії на Східну і Західну
407	Прорив Римського лімесу вандалами, аланами і свемами
409	Вторгнення до Іспанії вандалів, аланів і свевів
31.03.410	Здобуття Риму Аларіхом
419	Заснування Вестготського Тулузького королівства
426	Заснування королівства тюрингів
428-477	Правління Гейзеріха в Алано-Вандальському королівстві
431	III Вселенський собор у Єфесі
439	Заснування Вандальського королівства в Північній Африці
440-446	Заснування королівства свевів в Іспанії
449	Початок завоювання Британії англо-саксами
15.06.451	Битва на Каталаунських полях
451	IV Вселенський собор у Халкідоні
454	Битва на р. Недао
455	Здобуття вандалами Риму
457	Заснування Бургундського королівства
24.08.476	Падіння Західної Римської імперії. Виникнення держави Одоакра в Італії
481-511	Правління короля франків Хлодвіга
486	Завоювання франками Північної Галлії до р. Луари
475-526	Правління короля остготів Теодоріха Великого
493	Завоювання Теодоріхом Великим Італії
25.12.496	Хрещення короля франків Хлодвіга єпископом Ремігієм. Початок прийняття християнства франками
507	Завоювання франками Південної Галлії і витіснення вестготів за Піреней
527-565	Правління візантійського імператора Юстиніана

Хронологічна таблиця

531	Завоювання франками королівства тю рингів
534	Завоювання Візантією Вандальського королівства в Африці
534	Завоювання франками Бургундії
535-554	Завоювання Візантією Остготського королівства в Італії
540-594	Григорій Турський, історик Франкської держави
533	V Вселенський собор у Константинополі
554-788	Правління династії Агілульфінгів у Баварії
565-573	Правління короля лангобардів Альбоїна
568	Завоювання лангобардами Північної Італії
572	Утворення Толедського королівства вестготів
580-604	Папа Григорій I Великий
585	Завоювання королівства свевів вестготським королем Леонвільдом
590-604	Папа Григорій I. Початок політичної влади римських пап у м. Римі та Римській окрузі
613-629	Правління короля франків Хлотара II
629-639	Правління короля франків Дагоберта I
639-751	Епоха "лінивих королів" в державі франків
679-681	Утворення Болгарської держави на Балканах
680-681	VI Вселенський собор у Константинополі
687	Захоплення влади у Франкській державі Піпіном Геристальським
697	Початок виборів у Венеції дожив
711	Падіння королівства вестготів в Іспанії
711-714	Завоювання Іспанії арабами
715-741	Правління майордома Карла Мартелла у державі франків
718	Проголошення королем Астурії дона Пелайо (718-737). Перемога над маврами при Ковандонзі. Початок Реконкісти
732	Перемога Карла Мартелла над арабами при Пуатьє
751-768	Правління короля франків Піпіна Короткого
756	Утворення Кордовського емірату
768-814	Правління короля франків Карла Великого
772-804	Саксонські війни Карла Великого
773-787	Італійські війни Карла Великого
774	Завоювання Карлом Великим королівства лангобардів
15.08.778	Битва в Ронсвальській ущелині. Загибель Роланда
787	VII Вселенський собор у Нікеї
788-796	Аварська війна Карла Великого
793	Початок вторгнення вікінгів до Британії
800	Коронація Карла Великого імператорською короною
801	Організація Іспанської марки
814-840	Правління імператора франків Людовика Благочестивого
824	Виникнення королівства Наварра
829	Об'єднання Англії королем Екбертом I
830-906	Великоморавська держава
841	Здобуття вікінгами Руана
843	Поділ імперії франків за Верденською угодою
843-1290	Правління в Шотландії династії Мак-Альпінів
843-876	Правління короля Людовика Німецького
845	Здобуття вікінгами Гамбурга
852	Здобуття вікінгами Лондона
860	Здобуття вікінгами Пізи
866	Виникнення області вікінгів у Східній Англії
866-910	Правління в Астурії Альфонса III Великого
868	Виникнення графства Португалія

871-900	Правління в Англії короля Альфреда Великого
872 – бл. 933	Правління в Норвегії Гаральда I Прекрасноволосого
878	Перемога короля Альфреда над вікінгами при Есцедуні
882	Утворення Київської Русі
882-887	Правління короля Карла III Товстого
885-886	Облога Парижа вікінгами
895-898	Завоювання уграми Паннонії. Угорська загроза Середній Європі
911	Заснування Нормандського герцогства на півночі Франції
919-1024	Правління Саксонської династії у Німеччині
919-936	Правління в Німеччині короля Генріха I Птахолова
929	Проголошення Кордовського халіфату
15.03.933	Розгром утрів Генріхом I Птахоловом біля Мерзебурга
936-973	Правління в Німеччині короля Оттона I
10.08.955	Розгром утрів Оттоном I на Лехському полі
962	Коронація Оттона I імператорською короною. Заснування Священної Римської імперії (З кін. XV ст. – Священна Римська імперія германської нації)
973-983	Правління імператора Оттона II
983-1002	Правління імператора Оттона III
987-1328	Правління у Франції династії Капетингів
987-996	Правління у Франції короля Гуто Капета
Бл. 995 – 1000	Правління в Норвегії Олафа I Трюгвассона
997-1038	Правління в Угорщині Стефана I
1015-1028	Правління в Норвегії Олафа II Святого
1015-1066	Гаральд III Сігурдсон, полководець, скальд і король Норвегії з 1047 р.
1017-1035	Правління данійсько-англійського короля Кнута Великого. Спроба утворення "Імперії вікінгів"
1022-1050	Правління в Швеції Анунда Якоба
1024-1125	Правління в Німеччині Франконської династії
1024-1039	Правління в Німеччині Конрада II
1027	Початок завоювання норманами Південної Італії
1030	Затвердження статуту цеху римських садівників
1031-1060	Правління у Франції короля Генріха I
1035	Виникнення королівства Арагон. Перемога пізанців над арабами при Боні (Півн. Африка)
1035-1065	Правління в Кастилії Фердинанда I
1039-1056	Правління в Німеччині короля Генріха III
Бл.1040 – 1099	Сід Кампеадор (Родріго Діас де Бівар)
1042-1066	Правління в Англії короля Едуарда Сповідника
14.05.1049	Шлюб короля Франції Генріха I з Анною Ярославною
1054	Розділення християнської церкви на православну (східну) і католицьку (західну)
1056-1106	Правління в Німеччині Генріха IV
1059-1085	герцог Калабрії Роберт Гвіскар
1060-1108	Правління у Франції Філіпа I
1063	Перемога пізанців над арабами при Палермо
25.09.1066	Битва при Стамфордбріджі. Загибель норвезького короля Гаральда III
14.10.1066	Битва при Гастінсі. Завоювання Англії нормандським герцогом Вільгельмом
1066-1087	Правління в Англії Вільгельма I Завойовника
1066-1154	Правління в Англії Нормандської династії

Хронологічна таблиця

1071-1127	“Перший” трубадур Гільом IX Аквітанський
1073-1085	Папа римський Григорій VII (Гільдебранд)
1075	Відміна інвеститури духовних осіб світськими володарями
17.04.1075	Коронація в Римі Ярополка-Петра Ізяславича
1076-1115	Правління тосканської маркграфині Матильди
1077	Кашігуляція Генріха IV в Каносі
1079-1266	Королівство Мен
1081-1151	Абат Сен-Дені Сюгер (Сігерій)
1086	“Книга Страшного суду” Вільгельма Завойовника
1087	Солсберійська присяга Вільгельмові Завойовнику
1089	Шлюб Генріха IV з Євпраксією Всеволодівною
1089-1090	Собор у Барі. Спроба примирення церков
1095	Собор у П'янченці і Клермоні
1096-1099	Перший хрестовий похід
7.06.1099	Здобуття хрестоносцями Єрусалима
1100-1135	Правління в Англії Генріха I
1006-1125	Правління імператора Генріха V
1108-1137	Правління у Франції Людовика VI Товстого
1110-1135	Правління в Англії Генріха I Боклерка
1119-1170	Томас Бекет
1122	Вормський конкордат про поділ інвеститури на світську і духовну
1130	Утворення норманського Сицилійського королівства
1137-1180	Правління у Франції Людовика VII Молодшого. “Рух за Суспільну згоду”
1138-1254	Династія Гогенштауфенів у Німеччині
1138	Встановлення виборного управління комуни Флоренція
1147-1149	Другий хрестовий похід
1152-1190	Правління в Німеччині Фрідріха I Барбароси
1154-1189	Правління в Англії Генріха II Плантагенета
1154-1399	Правління в Англії династії Плантагенетів
1154	Сицилійські карти світу ал-Ідрісі
1157	Початок завоювання шведами Фінляндії
1159	Військова реформа в Англії Генріха II
1162	Зруйнування Мілана Фрідріхом I Барбароссою
1169-1197	Правління в Німеччині Герніха VI Гогенштауфена
1171	Початок завоювання Англією Ірландії
1174	Грамота Золотого Пера в Норвегії
29.05.1176	Поразка Фрідріха I Барбароси при Леньяно
1176-1179	Боротьба в Норвегії між біркебейнерами та баглерами
1179-1241	Сноррі Стурлусон
1180-1223	Правління у Франції Філіпа II Августа
1181	Ассіза про озброєння Генріха II Плантагенета
1180	Заснування університету в Оксфорді
1183	Констанцький мир Фрідріха I з Ломбардською лігою
2.10.1187	Здобуття Єрусалима Саладіном
1188	Перший привілей на міське самоврядування м.Магдебурга
1189-1199	Правління в Англії Річарда I Левове Серце
1189-1192	Третій хрестовий похід
1192	Заснування Тевтонського Ордену
1194	Початок будівництва Нотр-Дам-де-Шартр
1197-1208	Боротьба за німецьку корону між Гогенштауфенами та Вельфами
1198-1216	Папа Іннокентій III
1199-1216	Правління в Англії Іоанна Безземельного

1202-1204	Четвертий хрестовий похід
12.04.1204	Здобуття хрестоносцями Константинополя
1204-1261	Латинська імперія
1209-1218	Перша Альбігойська війна
Поч. XIII ст.	Заснування університету у Кембріджі. Роман Вольфрама фон Ешенбаха "Парцифаль"
1207-1295	Оттон Вісконті
16.07.1212	Розгром християнськими військами арабо-берберського війська при Лас-Навас-де-Толоса
1212-1250	Правління імператора Фрідріха II Гогенштауфена
1213-1276	Правління в Арагоні Якова (Хайме) I Завойовника
27.08.1214	Битва під Бувін-сюр-Марк
15.06.1215	Велика Хартія вольностей в Англії
1215	Заснування університету у Парижі
1217-1221	П'ятий хрестовий похід
1222	Заснування університету у Падуї
1225-1229	Друга Альбігойська війна
1225-1274	Тома Аквінський
1226-1270	Правління у Франції Людовика IX Святого
1228-1229	Шостий хрестовий похід
1230	Заснування університету у Саламанці
1230-1275	"Роман про Троянду" Гійома де Лорі та Жана де Мена
1237-1254	Правління в Німеччині Конрада IV Гогенштауфена
1241	Угода Любека з Гамбургом. Початок Ганзи
16.03. 1244	Падіння останньої фортеці катарів Монсегюр
1248-1254	Сьомий хрестовий похід
1250	Перша флорентійська конституція
1252-1284	Правління в Кастилії Альфонса X
1254-1323	Марко Поло
1254-1292	"Останній" трубадур Гіраут Рік'єр
1255	Заснування Парнзького парламенту
3.07.1257	"Райський акт" комуни Болоньї
1257-1381	Війни Генуї з Венецією
1258	Утворення королівства Обох Сицилій
1259	"Книга справедливості та судочинства" Людовика IX
1262-1344	Королівство Майорка
1265	Виникнення парламенту в Англії
1265-1321	Данте Аліг'єрі
1265-1309	Правління в Неаполі короля Карла II Анжуйського
22.02.1266	Загибель короля Сицилії Манфреда Гогенштауфена
23.08.1268	Битва при Тальякоццо на березі оз.Фучіно
1269	"Прагматична санкція" Людовика IX
1269-1270	Восьмий хрестовий похід
1272-1307	Правління в Англії Едуарда I
1273	"Почесна рада Мести" у Кастилії
1273-1291	Правління в Німеччині Рудольфа I Габсбурга
1274	Прийняття Григорієм X закону про вибори пап
1275	Ордоанс Філіпа III Сміливого про "40 днів короля"
Бл. 1280	"Мадонна на престолі" Чімабуе у церкві Санта Трінтіта у Флоренції
1281-1328	Каструччо Кастракані
1.03.1282	"Сицилійська вечірня"
1282	Виникнення данехофу (парламенту) в Данії
1282-1283	Завоювання Англією Уельсу

Хронологічна таблиця

1284	Виникнення ріксроду (парламенту) у Швеції
1.05.1284	Розгром генуезцями пізанського флоту біля Сардинії
1285-1314	Правління у Франції Філіпа IV Красивого
1289	Заснування університету у Монпельє
1290	Заснування університету у Лісабоні
1291	Початок Швейцарського союзу. Падіння Сен-Жан д'Акр (Акри)
1295	Завоювання Англією Шотландії
8.09.1298	Розгром генуезцями венеційського флоту при Курцолі
1302	Початок Генеральних штатів у Франції
11. 07.1302	Битва при Куртре
1304-1374	Франческо Петрарка
1305-1314	Папа Климент V
1305-1306	Фрески Джотто в капелі Арка в Падуї
1306	Початок боротьби за незалежність Шотландії під проводом Роберта Брюса
1307-1314	Репресії проти тамплієрів у Франції
1309-1378	Авіньйонський "полон" пап
1309-1343	Правління в Неаполі короля Роберта Анжуйського
1311-1329	Правління у Вероні Кан Гранде де Ла Скала
1313-1375	Джованні Боккаччо
1313-1354	Кола ді Рієнцо
1314-1347	Правління в Німеччині Людовика IV Віттельсбаха
15.11.1315	Битва біля гори Моргартен
1320-1384	Джон Вікліф
1322	"Визначення" Йоркського парламенту
23.09.1325	Битва під Альтопашо флорентійців з Каструччо Кастракані
1327-1377	Правління в Англії Едуарда III
1328	Встановлення сеньйорату Гонзага у Мантуї
1328-1589	Династія Валуа у Франції
1337-1453	Столітня війна
1338-1344	Дож Генуї Сімоне Бокканегра
24.06.1340	Битва при Слейсі
1341	Поділ англійського парламенту на дві палати
1343-1381	Правління в Неаполі королеви Джованни I
1345-1378	Правління в Німеччині Карла IV Люксембурга
26.08.1346	Битва при Кресі
1347	Здобуття англійцями Кале
1348	Заснування університету у Празі
1348-1352	"Чорна смерть" в Європі
1349	Запровадження в Англії Ордену Підв'язки
13.02.1352	Розгром генуезцями венеційсько-арагонського флоту у Босфорі
1352	Встановлення сеньйорату д'Есте у Феррарі
19.09.1356	Битва при Пуатьє
1356	"Золота булла" Карла IV Люксембурга
1358	"Жакерія" у Франції.
1364	Заснування університету у Кракові
1365	Заснування університету у Відні
1367-1370	Війна Ганзи з Данією
1368	Заснування університету у Гельдельберзі
Бл. 1370-1426	Губерт ван Ейк
1376-1400	Правління в Німеччині Вацлава IV Люксембурга
17.01.1377	Повернення папи Григорія XI до Риму
1377	Початок сеньйорії Монтефельтро в Урбіно

5.05.1378	Розгром генуезцями венеційців біля Поли
1378-1417	“Великий розкол” у католицькій церкві
1380	Перемога Венеції на Генуею при Кйоджі
1381	Бунт під проводом Уота Тайлера
1385-1433	Правління в Португалії Жуана I
Бл. 1386-1466	Донателло
1386-1414	Правління в Неаполі Владислава Анжуйського
1389-1464	Козімо Медічі
1390-1441	Ян ван Ейк
1394-1460	Генріх Мореплавець
1395	Утворення герцогства Міланського
1397	Кальмарська унія Данії, Норвегії і Швеції
1399-1413	Правління в Англії Генріха IV Ланкастера
1399-1461	Правління в Англії династії Ланкастерів
1400-1475	Бартоломео Коллеоне
1401-1428	Мазаччо
1401-1464	Миколай Кузанський
1404-1472	Леон Батіста Альберті
1405-1464	Еней Сільвій Пікколоміні (папа Пій II з 1458 р.)
1409	Приєднання Сицилії до Арагону
1409-1464	Архітектор Бернардо Росселіно
1409-1410	Церковний собор у Пізі
1410-1437	Правління в Німеччині Сигізмунда Люксембурга
15.07.1410	Битва при Грюнвальді
1412-1431	Жанна д'Арк
1414-1435	Правління в Неаполі королеви Джованни II
1414-1418	Констанцький собор
24.10.1415	Битва під Азенкуром
1417-1431	Папа Мартин V
Бл. 1420 – 1498	Томас Торквемада
21.05.1420	Мир у Труа
1420-1461	Будівництво у Флоренції собору Санта Марія дель Фйоре з куполом Філіпо Брунеллескі
8.05.1429	Перемога Жанни д'Арк під Орлеаном
16.07.1429	Коронація Карла VII у Реймсі
1431-1447	Церковний собор у Базелі
1431-1447	Папа Євгеній IV
1431-1506	Андреа Мантенья
1431/1432 – після 1464	Франсуа Війон
1432-1468	Правління в Риміні Сигізмунда Малатеста
1435-1442	Правління в Неаполі Рене Анжуйського
1439	Флорентійський собор. Остання спроба унії церков
1440-1493	Правління в Німеччині Фрідріха III Габсбурга
1440	Винайдення книгодрукування Іоганном Гутенбергом
1443	Надання Урбіно статусу герцогства
10.11.1444	Битва під Варною
1445	Військова реформа Карла VII
1445-1523	Перуджіно
1445-1510	Сандро Ботічеллі
1448-1492	Лоренцо Медічі Пишний
15.04.1450	Битва при Форміні

Хронологічна таблиця

1450	Надання Феррарі статусу герцогства
1450-1466	Правління в Мілані Франческо Сфорца
1452-1498	Джіроламо Савонарола
1453	Капітуляція Бордо. Завершення Столітньої війни. Здобуття турками Константинополя
22.05.1455	Битва при Сент-Олбансі. Початок війни Білої і Червоної троянд
1458-1496	Правління в Неаполі Фердинанда I Арагонського
1461-1483	Правління у Франції Людовика XI
29.03.1461	Битва при Тоутоні в ході війни Білої і Червоної троянд
1461-1483	Правління в Англії Едуарда IV Йорка
1469-1527	Ніколо Макіавеллі
1474-1504	Правління в Кастилії і Леоні Ізабелли I
1475	Втрата генуезцями чорноморських колоній
1476-1499, 1500	Правління в Мілані Лодовіко Моро
5.01.1477	Битва при Нансі. Загибель бургундського герцога Карла Сміливого
1477	Заснування університету в Упсалі
1479	Заснування університету у Копенгагені
1479-1516	Правління в Арагоні Фердинанда V Католика
1483-1487	“Шалена війна”
1483-1485	Правління в Англії Річарда III Йорка
22.08.1485	Битва при Босворті
1485-1503	Правління в Англії Генріха VII Тюдора
1492	Здобуття Гранади і завершення Реконкісти. Відкриття Х.Колумбом Америки
1494	Тордесільяська угода про “розподіл світу” між Іспанією і Португалією
1498	Відкриття Васко да Гама морського шляху до Індії

ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА:

1. Августин Аврелий. Творения / Сост. и подг. текста к печати С.И. Еремеева. – Т.1. Об истинной религии; Т. 2. Теологические трактаты; Т. 3. О Граде Божием. Кн.1-13; Т. 4. О Граде Божием. Кн.14-22. – Санкт-Петербург, 1998.
2. Аммиан Марцеллин. Римская история / Под ред. Ю. Кулаковского. – Москва, 2005.
3. Ассерий. Жизнь Альфреда Великого. 849–888 гг. (в 893 г.) // История средних веков: От Карла Великого до Крестовых походов (768–1096 гг.) / Сост. М.М. Стасюлевич. – Москва, 2001. – С. 225–246.
4. Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. / Под ред. С. Шлапоберской. – Москва, 1975.
5. Большие французские Хроники. // Оловянишникова Е. В. Западная Европа в Средние века XII – XIV вв. (История в Источниках. Пособие для практических занятий. Источники по истории Франции). – Москва–Ленинград, 1925. – С. 90–115.
6. Варварские правды / Под ред. А. Соколовой. – Чита, 1969.
7. Виллардуэи Ж. де. Завоевание Константинополя / Пер., ст. и коммент. М.А. Заборова; Отв. ред. Ю.Л. Бессмертный. – Москва, 1993.
8. Гальфрид Монмутский. История бриттов. Жизнь Мерлина. – Москва, 1984.
9. Генрих Латвийский Хроника Ливонии / Введ., пер. и коммент. С.А. Аннинского. Москва–Ленинград, 1938.
10. Гермаи фон Вартберг. Ливонская хроника. / Под. ред. Чепихина-Вергинского. – Рига, 1876.
11. Григорий Турский. История франков. / Изд. подгот. В.Д. Савукова. – Москва, 1987.
12. Джованни Виллани. Новая Хроника, или История Флоренции / Пер., ст. и примеч. М.А. Юсяма. – Москва, 1997.
13. Эйххард. Жизнь Карла Великого. Перевод с лат. М. С. Петровой. // www.vostlit.narod.ru
14. Евсвий Памфил. Церковная История. – Т. 2. – Москва, 1861.
15. Заборов М.А. История крестовых походов в документах и материалах. – Москва, 1977.
16. Иордан. О происхождении и деяниях гетов («Getica») / Вступ. ст., пер., коммент. Е. Ч. Скржинской. – Санкт-Петербург, 1997.
17. Исландские саги / Под ред. М. И. Стеблин-Каменского. – Москва, 1956.
18. Итальянские коммуны XIV-XV вв. Сборник документов / Под ред. В.И. Рутенбурга. – Москва–Ленинград, 1965.
19. Кельты. Валлийские сказания. Мабиногион / под. ред. О. Русакова – Москва, 2001.
20. Кельты. Ирландские сказания / под. ред. О. Русакова – Москва, 2001.
21. Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия. / Составл., перев., коммент. М.Б. Свердлова. – Москва–Ленинград, 1989–1990. (Зі змісту:

Література

- Ч. 1. "IX – первая половина XII в."; Ч. 2. "Середина XII – середина XIII в."; Ч. 3. "Библиография")
22. Лиутпранд. Состояние Италии, Германии и Бургундии по свержении Каролингов и до начала X в. (между 958 и 962 гг.) // История средних веков: От Карла Великого до Крестовых походов (768–1096 гг.). – С. 215–224.
 23. Лорпские анналы (741–829 гг.) // История средних веков. (V–XV века). Хрестоматия / Сост. В.Е. Степанова, А.Я. Шевеленко. – Москва, 1969. – С. 61–67.
 24. Масан О. Крістбурзький договір 1249 р. (Переклад і коментар) // Питання стародавньої і середньовічної історії, археології й етнології. (Збір. наук. статей). – Т.2. – Чернівці, 1999. – С. 74–85.
 25. Матузова, В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. / Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1979.
 26. Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: Тексты. Перевод. Комментарий / Отв. ред. В.Л. Янин; РАН. ИРИ. – Москва, 1993.
 27. Нікколо Мак'явеллі. Флорентійські хроніки. Державець. – К., 1998.
 28. Памятники истории Англии XI–XIII вв. (Рус. и лат. тексты Великой хартии вольностей и др. документов) / Пер. и введ. Д.М. Петрушевского. – Москва, 1936.
 29. Первоисточники по истории древнего христианства. Античные критики христианства / Под ред. А. Рановича. – Москва, 1990.
 30. Песнь о Сиде. Староиспанский героический эпос. / Пер. Б.Ярхо. – Москва–Ленинград, 1959.
 31. Песнь об Сиде. Нимская телега. Корнование Людовика. Песнь о Роланде. / Перевод Ю. Корнеева и др. – Москва, 1976. – Т. 10.
 32. Пётр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Подгот., пер. с лат. В. И. Матузовой; ИРИ РАН. – Москва, 1997.
 33. Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках. / Пер. С.П. Кондратьева – Москва, 1996.
 34. Протоколы обвинительного процесса Жанны д'Арк // Хрестоматия по истории средних веков : в 3-х т / Под. Ред. С. Д. Сказкина. – Москва, 1963. – С. 428–437.
 35. "Пятнадцать радостей брака" и другие сочинения французских авторов XIV–XV вв. / Под. Ред. Ю.П. Малинина. – Москва, 1991.
 36. Рикер. Время последних Каролингов во Франции и вступление на престол дома Капета. 973–991 гг. (в 998 г.) // История средних веков: От Карла Великого до Крестовых походов (768–1096 гг.). – С. 433–455.
 37. Роббер де Клари. Завоевание Константинополя. – Москва, 1986.
 38. Рихер Реймский. История (X в.) / Пер. с лат., сост., статья, коммент. и указ. А. В. Тарасовой; Отв. ред. И. С. Филипов. – Москва, 1997.
 39. Салическая правда (Лат. и рус. текст) / Пер. Н.П. Грацианского. – Москва, 1950.
 40. Социальные противоречия и классовая борьба во Франкском государстве. Сб. документов / Под ред. Я.Серовайского. – Москва, 1979.
 41. Флодоард. Анналы. Перевод А. В. Тарасовой. //www.vostlit.narod.ru.
 42. Хроника деяний графов Анжу. // www.vostlit.narod.ru.
 43. Цезарь Юлий. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей. – Москва, 1948.

44. Цезарь Гай Юлий. Записки. – Москва, 2004.
45. Шпренгер Я. Инститориис Г. Молот ведъм. – Москва, 1992.
46. Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1990.

ПІДРУЧНИКИ ТА ХРЕСТОМАТІЇ

47. Вайнштейн О.Л. Западноевропейская средневековая историография. – Москва-Ленинград, 1964.
48. Вайнштейн О.Л. История советской медиевистики (1917–1966). – Ленинград, 1968.
49. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. / Изд. 2-е, перераб. и доп. – Москва, 1985.
50. Дрбоглав Д.А. Учебное пособие по средневековой латыни. – Москва, 1993.
51. История средних веков. Библиогр. указатель литературы, изд. в СССР (1917–1957) / Под ред. К.Р. Симона, Э.А. Нерсесовой. – Москва, 1968. – Т. 1.
52. История средних веков. Библиогр. Указатель литературы, изд. в СССР (1958–1967) / Сост. И.И. Корнфорд, Л.В. Красношевцева, В.Л. Островская и др. – Т. 2. – Ч. 1–2. – Москва, 1984.
53. История средних веков. Указатель литературы, изд. в СССР (1958–1967) / Под ред. Ю.М. Сапрыкина, М.С. Мейера. – Т. 2. – Ч. 3. Вспомогательные указатели. – Москва, 1980. (Зі змісту: Алфавітний покажчик авторів, укладачів, редакторів, перекладачів; покажчик історичних імен; географічний покажчик).
54. Люблинская А.Д. Источниковедение истории средних веков. – Ленинград, 1955.
55. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого - Москва, 1961.
56. Хрестоматия по истории Древнего Рима / Под ред. С. Утченко. – Москва, 1962.
57. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. С.Д. Сказкина - Т.1. – Москва, 1961.
58. История средних веков [Хрестоматія] / Сост. М. Стасюлевич. – Т. 1: От падения Западной Римской империи до Карла Великого (476–768 гг.). – Санкт-Петербург–Москва, 2001.

ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ:

59. Барг М.А. Проблемы социальной истории в освещении современной западноевропейской медиевистики. – Москва, 1973.
60. Басовская Н. И. Период развитого феодализма в странах Западной Европы (XI–XV вв.) – Москва, 1974.
61. Басовская Н.И. Столетняя война 1337–1453. – Москва, 1985.
62. Басовская Н.И. Идея войны и мира в западноевропейском средневековом обществе // СВ. – Вып. 53. – 1990. – С.44–51.
63. Басовская Н.И. Правитель и народ в Столетней войне: миф и реальность // СВ. 1991. – Вып. 54. – С. 23–34.

64. Басовская Н. Рождение Средневековья // Знание-сила. 1997. – № 5. – С. 110–124.
65. Басовская Н.И. Столетняя война: леопард против лилии. – Москва, 2001.
66. Берман Г.Дж. Западная традиция права: Эпоха формирования: (XI–XIII вв.) / Пер. с англ.; 2-е изд. – Москва, 1998.
67. Бессмертный Ю.Л. Феодалная деревня и рынок (по северофранцузским и западнонемецким материалам). – Москва, 1969.
68. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века: Очерки демографической истории Франции. – Москва, 1991.
69. Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. – Москва, 1957.
70. Блок М. Короли–чудотворцы. – Москва, 1988.
71. Блок М. Феодалне суспільство / Пер. з фр. – К., 2001.
72. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. – Т. I Структуры повседневности: Возможное и невозможное; Т. II. Игры обмена. – Москва, 1986.
73. Виоле-ле-Дюк Э. Жизнь и развлечения в Средние века. – Санкт Петербург, 1999.
74. Виппер Р.Ю. История средних веков: Курс лекций. – К., 1996.
75. Виргинский В.С., Хотеев В.Ф. Очерки истории науки и техники с древнейших времен до середины XV века. – Москва, 1993.
76. Войтович Л.В. Середні віки в Україні: Хронологічні рамки і проблеми періодизації // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. – Ч.1. – Чернівці, 2003. – С.17–20.
77. Войтович Л.В. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Український історичний журнал. – 2003. № 4. – С.134–139.
78. Войтович Л.В. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2. Наукові студії. – Київ, 2004. – С.385–394.
79. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. – Санкт-Петербург, 1906.
80. Грановский Т. Н. Лекции по истории Средневековья. – Москва, 1987.
81. Грацианский Н.П. Из социально-экономической истории западноевропейского средневековья. – Москва, 1960.
82. Грегори Т. «Темные века» (400–1000 гг.) / Пер. с англ. М.А. Бойцова и О.В. Степановой; Науч. ред. пер. М.А. Бойцов. – Москва, 1994.
83. Гуревич А.Я. История и сага. – Москва, 1972.
84. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. – Москва, 1989.
85. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – Москва, 1990.
86. Гуревич А.Я., Харитонович Д.Э. История средних веков: Учеб. – Москва, 1995.
87. Гутнова Е.В. Средневековье: место в европейской цивилизации // СВ. – Вып. 53. – 1990. – С.21–43.
88. Гутнова Е.В. Классовая борьба и общественное сознание средневекового крестьянства (XI–XV вв.). – Москва, 1984.
89. Дворецкая И.А. Западная Европа V–IX вв. – Москва, 1990.
90. Дейвис Н. Европа: История. / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К., 2000.

91. *Джеджора О.* Історія європейської цивілізації. Ч. 1. До кінця XVIII ст. / Львів. Богосл. Акад.; Ін-т іст. досл. Львів. ун-ту. – Львів, 1999. [Бібліогр. С. 379–390].
92. *Дживелегов А.К.* Средневековые города в Западной Европе. – Санкт Петербург, 1902.
93. *Дживелегов А.К.* Торговля на западе в средние века. – Москва, 1905.
94. *Добиаиш-Рождественская О.А.* Культура западноевропейского средневековья. – Москва, 1987.
95. *Добиаиш-Рождественская О.А.* Западная Европа в средние века: Сб. ст. – Москва, 1996.
96. *Дюби Ж.* Европа в средние века / Пер. с фр. В. Колесникова. – Смоленск, 1994.
97. *Егер О.* Всемирная история: В 4 т. Изд. испр. и доп. – Т. 2: Средние века. – Санкт-Петербург, 1997.
98. *Егер О.* Средние века: В 2 т. – Т.2. – Москва, 1999–2000.
99. *Элита и этнос Средневековья / Отв. ред. А.А. Сванидзе; ИВИ РАН.* – Москва, 1995.
100. *Зверева Г.И.* История Шотландии. – Москва, 1987.
101. *Зелигер Г.* Социальное и политическое значение вотчины в раннее средневековье: Исследование вотчинного права, иммунитета и земельных пожалований / Пер. с нем. В. Д. Вейса и М. Н. Левиной; Под ред. А. И. Неусыхина; Публ. подгот. Л. Г. Мильской; РАН. ИВИ. – Москва, 1994.
102. *Иванов К.А.* Средневековый город и его обитатели. – Москва, 1995.
103. *Иванов К.А.* Многоликое средневековье. – Москва, 1996.
104. *История Европы. С древнейших времен до наших дней. В 8-ми томах.* – Москва, 1988–1992. – Т. 1. Древняя Европа. 1988; Т. 2. Средневековая Европа. 1992.
105. *История Западной Европы / под ред. Н. Карасева: В 3-х т.* – Т.1. – Москва, 1914.
106. *История средних веков / Сост. М.М. Стасюлевич.* – Москва, 1999.
107. *История средних веков: В 2 т. / Под ред. З.В. Удальцовой и С.Д. Карпова.* – Москва, 1990.
108. *История средних веков: В 2 т.: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по напр. и спец. «История»:* / Под ред. С.П. Карпова. – Т.1. (VXV вв.). – Москва, 1998.
109. *История Франции / Под ред. З.Манфреда.* – Москва, 1972.
110. *Історія європейської ментальності. / За ред. П. Дінцельбахера. / Пер. з нім. В. Кам'янець.* – Львів, 2004.
111. *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства. – Москва, 1987.
112. *Ковалевский М.М.* Развитие народного хозяйства в Западной Европе. – Санкт Петербург, 1899.
113. *Ковалевский М.М.* Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. – Москва, 1903.
114. *Ковалевский М.М.* От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. – Санкт Петербург, 1906.
115. *Колесницкий Н.Ф.* Феодалное государство (V–XV вв.). – Москва, 1967.
116. *Контамин Ф.* Война в средние века. / Пер с фр. Ю.П. Малинина А.Ю. Карачинского, М.Ю. Некрасова. Под ред Ю.П. Малинина. – Санкт

- Петербург, 2001.
117. Крикун М. Виникнення і розвиток середньовічних монархій // Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 93–104.
118. Кулишер И.М. Лекции по истории экономического быта Западной Европы. – Петроград, 1916.
119. Ле Гофф Ж. Цивилизация Средневекового Запада / Пер. с фр. – Москва, 1992.
120. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада / Пер. с фр. С.В.Чистяковой и Н.В.Шевченко; под ред. В.А.Бабинцева. – Екатеринбург, 2000.
121. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в Средние века / Пер. с фр. А.М.Руткевича. 2-е изд. – Санкт Петербург, 2003.
122. Лучицкая С.И. Культура и общество западноевропейского средневековья. – Москва, 1994.
123. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. / Пер. з англ. Під ред. А. Галушки. – К., 2002.
124. Малинин Ю.П. Общественно-политическая мысль позднесредневековой Франции XIV–XV вв. – Санкт Петербург, 2000.
125. Мелетинский С.М. Происхождение героического эпоса. – Москва, 1963.
126. Мелик-Гайказова Н.Н. Французские хронисты XIV в. как историки своего времени. – Москва, 1970.
127. Мельников Е.А. Образ мира: Географические представления в Западной и Северной Европе V–XIV века. – Москва, 1998.
128. Мерцалова М.Н. История костюма разных времен и народов. – Москва, 2002.
129. Мильская Л.Т. Отношение к труду и организация труда в раннем средневековье в Западной Европе // Этика и организация труда в странах Европы и Америки: Древность. Средние века, Современность / РАН. ИВИ. – Москва, 1997. – С. 65–75..
130. Мортон А.Л. История Англии. – Москва, 1950.
131. Неусьхин А.И. Проблемы европейского феодализма. – Москва, 1974.
132. Огнев'юк В.О., Кравченко П.А. Людина, культура, історія. – К., 1999.
133. Осокин Н.А. История средних веков. – Минск, 2003.
134. Парсамов С.С. Курс лекций по истории средних веков / Кировоград. гос. пед. ин-т им. В.К. Винниченко. – Вып. 1. Идеология и культура западноевропейского средневековья. – Кировоград, 1996. [Бібліогр. – С. 144–146].
135. Петрушевский Д.М. Очерки из истории английского государства и общества в средние века. – Москва, 1937.
136. Петрушевский Д.М. Очерки из экономической истории средневековой Европы. – Москва, 1928.
137. Пиренн А. Средневековые города Бельгии. – Москва, 1937.
138. Плешкова С.А. Французская монархия и церковь. – Москва, 1992.
139. Политическая мысль средневековья и эпохи Возрождения: Учебн. пос. для студ. всех специальностей / Сост. И.А. Василенко, Н.А. Омельченко, Н.Я. Лазарев. – Москва, 1993.

140. Полянский Ф.Я. Очерки социально-экономической политики цехов в городах Западной Европы XIII–XV вв. – Москва, 1952.
141. Полянский Ф.Я. Экономическая история зарубежных стран: Эпоха феодализма. – Москва, 1954.
142. Полянский Ф.Я. Товарное производство в условиях феодализма. – Москва, 1969.
143. Поршнев Б.Ф. Феодализм и народные массы. – Москва, 1964.
144. Порьяз А. Мировая культура: Средневековье. – Москва, 2001.
145. Рутенбург В.И. Италия и Европа накануне нового времени. – Ленинград, 1974.
146. Рутенбург В.И. Культура эпохи Возрождения. – Москва, 1987.
147. Рябова Т. Б. Женщина в истории западноевропейского средневековья. – Иваново, 2003.
148. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века. – Москва, 1976.
149. Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой торговле. – Москва, 1985.
150. Сванидзе А.А. Средневековый коммунизм как общественный феномен и историческая проблема // СВ. 1993. – Вып. 56. – С. 5–32.
151. Сказкин С.Д. Избранные труды по истории. – Москва, 1973.
152. Сказкин С.Д. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. – Москва, 1981.
153. Соболев М.Н. Очерки из истории всемирной торговли. – Москва, 1899.
154. Средневековая Европа глазами современников и историков: Кн. для чтения: В 5-ти ч. / Отв. ред. А.Л. Ястребицкая – Ч. 1. Рождение и становление средневековой Европы (V–IX вв.); Ч. 2. Европейский мир (X–XV вв.); 1995. Ч. 3. Средневековый человек и его мир; Ч. 4. От средневековья к Новому времени. Новый человек; Ч. 5. Человек в меняющемся мире. – Москва, 1994.
155. Стам С.М. Диалектика общности и личности в средние века // ВИ. 1993. – № 3. – С. 34–48.
156. Стоклицкая-Терешкович В.В. Основные проблемы средневекового города. – Москва, 1960.
157. Тойнби А.Дж. Дослідження історії: В 2 т. – Т. 1. / Пер. з англ. В. Шовкуна; Т. 2. / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. – К., 1995.
158. Тревельян Д.М. Социальная история Англии. Обзор шести столетий от Чосера до королевы Виктории. – Москва, 1959.
159. Университет в средневековом городе. // Культура и искусство западноевропейского средневековья. – Москва, 1981.
160. Уотт У.М. Влияние ислама на средневековую Европу. – Москва, 1976.
161. Французские короли и императоры / Пер. с нем. Д. Н. Вальяпо, Т. П. Хаэт; Под ред. П. К. Хартманна. – Ростов на Дону, 1997.
162. Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XIII–XV вв. – Москва, 1989.
163. Хачатурян Н.А. Политическая и государственная история западного средневековья в контексте структурного анализа // СВ. 1991. Вып. 54. – С. 5–23.
164. Хейзинга Й. Homo ludens. – Москва, 1995.

Література

165. Хейзинга Й. Осень Средневековья. – Москва, 1988.
166. Хейзинга Й. Политическое и военное значение рыцарских идей в позднем Средневековье. – <http://www.Narod.polenov.ru>
167. Хлопин А.Д. О способах интерпретации причинно-следственных связей в хрониках XIV в. // Из истории культуры средних веков и Возрождения. – Москва, 1976. – С. ?-?
168. Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. – Москва, 1952.
169. Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала Нового времени. / Отв. Ред. Ю.Л. Бессмертный. – Москва, 2000.
170. Штокмар В.В. История Англии в средние века. – Ленинград, 1973.
171. Ясперс Х. Смысл и назначение истории. – Москва, 1991.
172. Ястребицкая А.Л. Западная Европа. XI–XIII вв. – Москва, 1978.

СОЦІАЛЬНА, ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ:

173. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. – Москва, 1992.
174. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. – Москва, 1994.
175. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. – Москва, 1991.
176. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст.: В 3 т. / Пер. з фр. Г. Філіпчук. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе й неможливе. 1995. [Бібліогр. – С. 487-517.]; Т. 2. Ігри обміну. 1997. [Бібліогр. – С. 512-585.]; Т. 3. Час світу. 1998. [Бібліогр. – С. 567-601.] - К., 1995-1998.
177. Валовая Т.В. Испытание Европы: Исторические профили: (Константин, Карл Великий, Фридрих Барбаросса, Алиенора Аквитанская, Карл IV, Лоренцо Великолепный, Мария Бургундская, Изабелла Кастильская, Эразм Роттердамский, Мишель Нострадамус). - Москва, 1998.
178. Войтович Л. Торгівля і торговельні шляхи // Історія української культури. – Т. 2. XIII - середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич – К., 2001. – С.81–92.
179. Войтович Л. Міста та міська обрядовість // Історія української культури. – Т.2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич – К., 2001. – С. 160–170.
180. Войтович Л. Торгівля, ремесло, рільництво // Історія Львова. – Т.1. (1256–1772). – Львів, 2006. – С.87–92.
181. Войтович Л. Цехове та позацехове ремесло // Історія Львова. – Т.1. (1256–1772). – Львів, 2006. – С.160–164.
182. Все монархи мира. Западная Европа / Под ред. К. Рьжова. – Москва, 1999.
183. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова. – К., 1997.
184. Дипломатическая история Европы: В 2 т. – Москва, 1998.
185. Економічна історія: Лекції / Авт. кол.: Н.О.Тимочко, О.А. Пучко, Л.М. Рудомьоткіна, А.О. Маслов, Р.Д. Толстов. – К., 2000. (Зі змісту: Етапи становл. світової економіки, включно з середньовіччям. Okремо розгл. іст. розв. госп. сист. Англії, Франції, Німеччини.)
186. Женщины-легенды / Сост., науч. ред.и авт. предисл. В.А. Федосик. – Минск, 1993. (Зі змісту: “Добрый гений Французского Ренессанса” [Маргарита

- Наварська (1492–1549)]. – С. 297–308; “Две королевы” [Елизавета I Тюдор (1533–1603) та Марія Стюарт (1542–1587)]. – С. 309–334).
187. *Иванов К.А.* Многоликое средневековье. – Москва, 1996.
188. *Иванов Л.* Замечательные женщины: Античность – Средние века – Реформация – век Людовика Великого. – Запорожье, 1997.
189. История государства и права зарубежных стран: Источники права. – Москва, 1993. (Зі змісту: Виклад основних джерел права Франкської держави, Англії VII–XIV ст., Німеччини XIV–XVI ст.).
190. *Конотопов М.В., Сметанин С.И.* Очерки истории экономики. – Москва, 1993. (Зі змісту: Про період V–XVII ст. – С. 18–87).
191. *Кузнецова А.П.* Приватизация и обнищание населения в Европе XIV–XVII вв.: (Уроки истории). – Москва, 1997.
192. *Маховский Я.* История морского пиратства / Пер. с поль. В.Л. Кона. – К., 1992.
193. *Нойкирхен К.* Пираты: Морской разбой на всех морях. – К., 1992.
194. Право в средневековом мире: Сб. ст. / Авт. кол. А.Л. Рогачевский, А.Г. Глебов, О.И. Варьяш и др. – Москва, 1996.
195. *Пушкарева Н.Л.* Какими они были, средневековые горожанки? // СВ. 1991. Вып. 54. – С. 243–245.
196. *Сванидзе А.* Средневековый коммунизм: истоки гражданского общества в Европе // Европейский альманах: История. Традиции. Культура. / РАН. ИВИ. Центр по изуч. европ. цивилизации. – Москва, 1994. – С. 89–102.
197. *Сванидзе А.А.* О феномене средневекового урбанизма: Заметки в связи с конференцией // СВ. – Вып. 58. – 1995. – С. 88–94.
198. *Северин Л.В.* Світські прошарки середньовічного суспільства: моральний вимір світогляду (В контексті західноєвропейської культури). – К., 1998.
199. *Сергеев А.Г.* Правители государств и отцы церкви Европы за 2000 лет. – Владимир, 1997.
200. *Сказкин С.Д.* Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. – Москва, 1981.
201. *Тавлинов С.В.* Западноевропейская средневековая государственность: Курс лекций. – Москва, 1995.
202. *Уингейт Ф.* Королевские династии / Пер. с англ. – Москва, 1997. ✓
203. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посіб. для вузів / Авт. кол.: Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич та інші; Відп. ред. Б.Д. Лановик. – К., 1994. (Зі змісту: Розд. 2. “Місце феодалізму в світовому господарському розвитку”. – С. 27–88).
204. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Т. 1. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – Москва, 1996. (Зі змісту: Розд. 2: “Государство и право средних веков”. – С. 239–389.)
205. Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени / Под ред. Ю.Л. Бессмертного. – Москва, 1996.
206. *Черных А.П.* Оружие и закон // СВ. – Вып. 55. – 1992. – С. 214–233..
207. *Шевеленко А.Я.* Драгоценности раннего средневековья в Западной Европе // ВИ. 1996. – № 8. – С. 128–134.
208. *Шевеленко А.Я.* Технология городских ремесел в Западной Европе VI–

XV століття // ВІ. 1993. – № 1. – С. 140-152.

209. *Ястребицкая А.П.* Европейский город: (Средние века, раннее новое время): Введение в современную урбанистику / Отв. ред. В.Л. Янин. – Москва, 1993.

ВІЙНИ ТА ВІЙСЬКОВА СПРАВА:

210. *Агренич А.* От камня до современного снаряда. – Москва, 1954.

211. *Баннет М., Бредбери М. и др.* Войны и сражения Средневековья. 500–1500 гг. / Пер. с англ. А. Колина. – Москва, 2006.

212. *Басовская Н.И.* Столетняя война 1337 – 1453. – Москва, 1985.

213. *Басовская Н.И.* Идея войны и мира в западноевропейском средневековом обществе // СВ. – Вып. 53. – 1990. – С.44-51.

214. *Бегунова А.И.* От кольчуги до мундира. – Москва, 1993.

215. *Варьяш О.И. Черных А.П.* Португалия: дороги истории. – М.: Наука, 1990.

216. *Винклер П.* Оружие. Руководство к истории, описанию и изобретению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века: Репр. изд. – Москва, 1992.

217. *Виргинский В.С., Хотеев В.Ф.* Очерки истории науки и техники с древнейших времен до середины XV века: Кн. для учителя. – Москва, 1993.

218. Военное искусство в эпоху феодализма // История военного искусства. / Авт. кол. М.М. Кирьян, А.И. Бабин, И.М. Кравченко и др. – Москва, 1986. – С. 22–30.

219. Военное искусство феодального общества // История военного искусства. / Авт. кол. Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Каргавцев и др. – Москва, 1984. – С. 16–23.

220. Военное искусство рабовладельческого и феодального общества: Сб. материалов для воен. училищ. / Авт. кол.: С.В. Липицкий, М.Л. Альтговзен, Е.А. Прокофьев и др. – Москва, 1953.

221. Войны феодального общества // Военная история: Учебник. / Авт. кол.: И.Е. Крупченко, М.Л. Альтговзен, М.П. Дорофеев и др. – Москва, 1984. – Гл. 3. – С. 28–41.

222. Войны феодального общества // Военная история. / Авт. кол.: И.Е. Крупченко, М.Л. Альтговзен, М.П. Дорофеев и др. – Москва, 1984. – Гл. 3. – С. 28–41.

223. *Войтович Л.* Військо і військова організація // Історія української культури. – Т.2. XIII - середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – К., 2001. – С.93–108.

224. *Войтович Л.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного Університету “Львівська політехніка”. – № 502. Держава та армія. – Львів, 2004. – С.13–18.

225. *Войтович Л.* Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. – № 571. Держава та армія. – Львів, 2006. – С.89–93.

226. *Гадаш Л., Вискочил И.* Лук и стрела. – Москва, 1960.

227. *Гейсман П.А.* История военного искусства в средние и новые века (VI–XVIII столетия) / Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1907.

228. *Говард М.* Війна в європейській історії / Пер. А.В. Яковини. – К., 2000. ([Серія: “Європ. історія”] Зі змісту: Новий, до певної міри несподіваний, погляд на явище війни як звичай, систему, розвинуту в надрах західноєвропейського суспільства).
229. *Гуменюк П.В.* История военного искусства. – Вып. 1. Военное искусство эпохи рабовладения и феодализма. – Орел, 1994.
230. *Дельбрюк Г.* История военного искусства в рамках политической истории. – Т. 3. Средние века. – Москва, 1933.
231. *Дююи Р. Э., Дююи Т. Н.* Всемирная история войн. В 2 кн. / Пер. С. И. Фомченко, А. Б. Гузман. – Кн. 1: (3500 г. до н. э. - 1400 г. н. э.) 937 с.; Кн. 2.: (1400-1800 гг.). – Санкт-Петербург–Москва, 1997.
232. *Энгельс Фр.* // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. / 2-е изд. – Москва, 1953. Т. 11. “Армии Европы”. – С. 433-507; Т. 14. “Армия”. – С. 5-50; “Артиллерия”. – С. 196-221; “Кавалерия”. – С. 296-325; “Пехота” – С. 352-379; Т. 17. “Расцвет и упадок армий”. – С. 94-99; Т. 21. “Роль насилия в истории”. – С. 419-479.
233. *Энгельс Фр.* Избранные военные произведения. – Москва, 1956.
234. *Эрр Ф.Ж.* Артиллерия в прошлом, настоящем и будущем. / 2-е изд. – Москва, 1941.
235. История войн: в 3 т. – Т. 1: (С др. времен до XVII в.) / Авт.-сост. Н. Н. Головова. – Ростов на Дону, 1997.
236. История корабля / Вст. ст. В. Дыгало. – Вып. 1. – Москва, 1986.
237. *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси XIII – XV вв. – Ленинград, 1976.
238. *Ковалевская В.Б.* Конь и всадник. – Москва, 1977.
239. *Контамин Ф.* Война в средние века. / Пер с фран. Ю.П. Малинина, А.Ю. Карачинского, М.Ю. Некрасова. Под ред. М.Ю. Малинина. – Санкт-Петербург, 2001.
240. *Корнилов М.Н.* Столетняя война: Кризис рыцарства и усиление агрессивности в обществе // Человек: Образ и сущность (гуманитарные аспекты): Природа насилия: Ежегодник / РАН. ИНИОН. – Москва, 1995. – С. 57-89.
241. *Латници Г.* Амфоры, затонувшие корабли, затопленные города (очерки подводной археологии). / Пер. с нем. В.А.Саферьянца. Предисл. и ред. Б.Г. Петерс. – Москва, 1982.
242. *Маркевич В.Е.* Ручное огнестрельное оружие: история развития со времен возникновения до введения бездымных порохов. – Санкт-Петербург, 1994. (Серія: “Военно-историческая библиотека”).
243. *Медведев А.Ф.* Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). VIII – XIV вв. – Москва, 1966.
244. *Меринг Ф.* Очерки по истории войн и военного искусства. 6-е изд. испр. и доп. – М., 1956.
245. *Перну Р., Клэн М.-В.* Жанна д'Арк: Пер. с фр. / Предис. Н.И.Басовской. – Москва, 1992.
246. *Попенко В.Н.* Холодное оружие Востока и Запада. – Москва, 1992.
247. *Прочко И.С.* История развития артиллерии. – Т.1. (С древнейших времен и до конца XIX века). – Москва, 1945.
248. *Разин Е.А.* История военного искусства: В 3-х т. – Т. 2. Военное искусство средневекового феодального общества. – Москва, 1940.

Література

249. Себенцова М.М. Из жизни Парижа времен Столетней войны. – Москва, 1962.
250. Стил Ф. Средневековый замок / Пер. А. Можяевой. – Москва, 1997.
251. Строков А.А. История военного искусства: В 5 т. – Т. 1. – Москва, 1955. – Т. 2. – Москва, 1965.
252. Сушинський Б.І. Всесвітня історія лицарства. – Одеса, 2004.
253. Тараторкин В.В. История боевого фехтования. Развитие тактики ближнего боя от древности до начала XIX века. – Минск, 1998.
254. Харботл Т. Битвы мировой истории / Пер. с англ., ред., изм. и доп. авт. кол.; Рук. Н. Медведева. – Москва, 1993.
255. Хейзинга Й. Политическое и военное значение рыцарских идей в позднем средневековье. / Пер. с фран. Д.В. Сильвестрова // Человек. – Москва, 1997. – № 5. – С. 68–79.
256. Червонный П.Е. От пращи до современной пушки. – Москва, 1956.
257. Черняк Е.Б. Пять столетий тайной войны: из истории секретной дипломатии и разведки / 4 – е изд., доп. и перераб. – Москва, 1985.
258. Шершов А.П. История военного кораблестроения с древнейших времен до наших дней. – Москва-Ленинград, 1940.
259. Шокарев Ю.В. Луки и арбалеты. – Москва, 2001.
260. Шумилин П.Г. Образование феодальных отношений во Франкском королевстве VI–IX вв. Учебное пособие. – Ростов на Дону, 1973.
261. Яковлев В.В. История крепостей: Эволюция долговременной фортификации. – Санкт-Петербург, 1995.
262. Gradowski M., Żygulski Zd. Słownik uzbrojenia historycznego. – Warszawa, 1998.

РЕЛІГІЯ ТА ЦЕРКВА:

263. Арнаутова Ю. Е. Колдовство и колдовские болезни в средние века // ВИ. 1994. № 1. – С. 158–162.
264. Арнаутова Ю.Е. Чудесные исцеления святыми и «народная религиозность» в средние века // Одиссей. Человек в истории. 1995. Представления о власти / РАН. ИВИ. – Москва, 1995. – С. 151–169.
265. Арну А. История инквизиции / Пер. с фр. Н.П. Мартыновой, Е.В. Голубева. – Санкт-Петербург, 1995.
266. Бедуэлл Г. История церкви / Пер. с фр. – Москва, 1996.
267. Боднарюк Б.М. Сутність та соціальна база формування орденських чернечих корпорацій Європи у VII–XIII сторіччях. – К., 1995.
268. Боднарюк Б.М., Васильев В.В. Розвиток католицьких чернечих орденів XIII–XVI ст. та етапи їх впровадження в інфраструктуру феодального ладу – К., 1995.
269. Гергей Е. История папства [VII–XX ст.] / Пер. с венг. О.В. Громова. – Москва, 1996.
270. Григорий VII. Торквемада. Савонарола. Лойола. Аввакум: Биографическое повествование / Сост., общ. ред. и послесл. Н.Ф. Болдырева. – Челябинск, 1995.
271. Задворный В.Л. История римских пап: В 2 т. – Москва, 1995–1997.

272. История инквизиции: В 3 т. / Вступ. ст. А. Вашестова, М. Киреевой. - Москва, 1994. (Зміст: Т. 1-2: *Ли Г.Ч.* История инквизиции в средние века: Пер. с фр. Т. 1-2; Т. 3.: *Лозинский С.Г.* История инквизиции в Испании. (Репр. воспроизв. изд. Ф.А. Эфрон И.А. Брокгауз, 1914)).
273. *Қарташев А.В.* Вселенские соборы (325-825 гг.) - Москва, 1994.
274. *Кернс Э.* Дорогами христианства. История церкви. - Москва, 1992.
275. *Керов В.Л.* Вселенские соборы и разделение церквей: Лекции. - Москва, 1998.
276. *Ковальский Я.В.* Папы и папетво: Биограф. словарь / Пер. с пол. - Москва, 1991.
277. *Линч Дж.* Середньовічна церква: Коротка історія. - К., 1994.
278. *Роде Ф.* Роль христианства в европейской цивилизации / Пер. В.Коваленко // Европейский альманах: История. Традиции. Культура, 1993. - Москва, 1993. - С. 90-97.
279. *Суттнер Э.Х.* Исторические этапы взаимных отношений церквей Востока и Запада / Пер. с нем. О. Акимовой. - Москва, 1998.
280. *Фроссар А.* Соль земли: О главных монашеских орденах / Пер. с фр. - Москва, 1992.

КУЛЬТУРА ТА МИСТЕЦТВО:

281. *Бицилли П.М.* Элементы средневековой культуры / Предисл. Б.С. Кагановича; Комментар. А.Г. Федорова, Ю.Ю. Гудьменко. - Санкт-Петербург, 1995.
282. *Боянус С.К.* Средневековый театр // Очерки по истории европейского театра. - Петербург, 1923. - С. 55-104.
283. *Брагина М.* История культуры Западной Европы в эпоху Возрождения.: Учеб. - Москва, 2000.
284. *Брун В., Тильке М.* История костюма от древности до Нового времени / Пер. с нем. Г.А. Светличной. - Москва, 1995.
285. Всеобщая история искусств. / Под ред. Б.В.Веймарна и Ю.Д.Колпинского - Москва, 1960. - Т.2. Средние века.
286. Готика : Архитектура. Скульптура. Живопись / Под ред. Р. Томана. Пер. на рус. яз. А. Блейз - Кёльн, 2000.
287. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры // Избранные труды: В 2 т. - Москва, Санкт-Петербург, 1999.
288. *Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолвствующего общества. - Москва, 1990.
289. *Данилова И.Е.* От средних веков к Возрождению. - Москва, 1975.
290. *Данилова И.Е.* Искусство средних веков и Возрождение. - Москва, 1984.
291. *Даркевич В.П.* Народная культура Средневековья. Пародия в литературе и искусстве IX-XVI вв. - Москва, 1992.
292. *Делюмо Ж.* Ужасы на Западе [XIV-XVII ст.] / Пер. с фр. - Москва, 1994. ✓ (Зі змісту: Про виникнення почуття страху в середньовічній людині).
293. Древнерусская литература: Восприятие Запада в XI-XIV вв. / Авт. О.В. Гладкова, А.С. Демин, Ф.С. Капица и др.; РАН. ИМЛ им. А. М. Горького; О-во

Література

- исследователей Древ. Руси. - Москва, 1996. (Зі змісту: Русь – Західна Європа, горизонти взаєморозуміння (за літ. та фольклор. джерелами XI–XIX ст.).
294. Дюбі Ж. Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980 – 1420 років. – К., 2003.
295. Європейська культура епохи середньовіччя: Конспект лекцій / Укл. З.І. Зайцева / Чернів. держ. ун-т. – Чернівці, 1998.
296. Иванов К.А. Трубадуры, труверы и миннезингеры. – Москва, 1997.
297. Історія світової культури: Навч. посіб. / Авт. кол.: Л.Т. Левчук, В.І.Панченко, О.В. Шинкаренко та інші; 3-тє вид. доп. – К., 2000.
298. Козак Н. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. – Львів, 2007.
299. Культура Возрождения и власть / Под ред. Л.М. Брагиной. – Москва, 1999.
300. Культура Западной Европы в эпоху Возрождения: Учеб. для студ. вузов / Введ. Л. М. Брагиной и В. М. Володарского; Под ред. Л.М. Брагиной. – Москва, 1996.
301. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява / Перекл. з франц. Я. Кравця – Львів, 2007.
302. Лекції з історії світової та вітчизняної культури / Відп. ред. А.В.Яргись. – Львів, 1994.
303. Леонова Т.А. Социальный мир и культура средневековья VI – XIV вв. – Уфа, 1997.
304. Любимов Л. Искусство Западной Европы. Средние века. Возрождение в Италии. – Москва, 1982.
305. Ляковская О.А. Французская готика. – Москва, 1973
306. Мирецкая Н.В., Мирецкая Е.В. Культура эпохи Возрождения. – Москва, 1996.
307. Михайлов А. Д. Французский рыцарский роман и вопросы типологии жанра в средневековой литературе – Москва , 1976.
308. Мокульский С. С. История западноевропейского театра. – Москва, 1956.
309. Муратова К. Мастера французской готики. – Москва, 1988
310. Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре. История: миф, время, загадка. – Москва, 1994.
311. Нессельштраус Ц. Искусство Западной Европы в средние века. – Москва, 1964
312. Нессельштраус Ц. Искусство раннего средневековья. – Санкт-Петербург, 2000
313. Огнев'юк В.О., Кравченко П.А. Людина, культура, історія. – К., 1999.
314. Памятники средневековой латинской литературы IV–IX веков. – Москва, 1970.
315. Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков. – Москва, 1972.
316. Панофский Э. Перспектива как «символическая форма». Готическая архитектура и схоластика / Пер. с нем. И.Хмелевских, Е. Козиной; пер. с англ. Л. Житковой – Санкт-Петербург, 2004.
317. Поэзия вагантов / Пер. М. Л. Гаспарова – Москва, 1975
318. Ревякина Н.В. Гуманистическое воспитание в Италии XI–XV вв. –

Иваново, 1953.

319. Тяжелов В.Н. Искусство средних веков. – Москва, 1968.
320. Уколова В.И. Город как парадигма средневековой культуры. // СВ. – Вып. 61. – 2000. – С. 154-168.
321. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры: Задачи истории культуры. Об исторических жизненных идеалах. Политическое и военное значение рыцарских идей в позднем средневековье. Проблема Ренессанса. / Пер., сост. и вступ. ст. Д.В. Сильвестрова; коммент. Д.Э. Харитонович. – Москва, 1997.
322. Шендрович А. Лысый, толстый, мудрый // Ниж. 1994. – № 9. – С. 90–96. (Зі змісту: Про прізвиська державних діячів середньовіччя).
323. Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на середньовічному Заході / Перекл. з франц. Н. Колибіної. – Харків, 2002.
324. Ювалова Е.П. Сложение готики во Франции. – Санкт-Петербург, 2000.
325. Ястребицкая А.Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. – Москва, 1995.
326. Adams L.S. A History of Western Art / Second edition. – London, 1997.
327. Beckwith J. Early medieval art: Carolingian, Ottonian, Romanesque. – New York, 1974.
328. Belief and culture in the Middle Ages / Ed. by R. Gameson and H. Leyser. – Oxford ; New York, 2001.
329. Belting H. Likeness and presence: a history of the image before the era of art – Chicago, 1994.
330. Benton J. R. Art of the Middle Ages. – New York, 2002.
331. Bullough D.A. Carolingian renewal: sources and heritage. – Mancheste; New York, 1991.
332. Cahn W. Studies in Medieval Art and Interpretation. – London, 2000.
333. Calkins R. G. Medieval Architecture in Western Europe from A.D. 300 to 1500. – New York: Oxford University Press, 2001.
334. Early medieval art, 300-1150: sources and documents / Compiled by C. Davis-Weyer. – Toronto; Buffalo, 1986.
335. Erlande-Brandenburg A. L'Art gothique. – Paris, 1983.
336. Friedman J. B. Medieval iconography: A research guide. – New York, 1998.
337. Gardner's Art Through The Ages (9th edition) / H. De La Croix , R. G. Tansey, and D. Kirkpatrick. – . New York, 1991.
338. Grabar A. Early medieval painting from the fourth to the eleventh century: Mosaics and mural painting. Book illumination, by C. Nordenfalk. – New York, 1957.
339. Hassig D. The Mark of the Beast: The Medieval Bestiary in Art, Life, and Literature. – New York, 1999.
340. Janson H.W. History of Art (4th edition). – New Jersey, 1991.
341. Jantzen H. Ottonische Kunst. – Berlin, 1990.
342. Katzenellenbogen A. Allegories of the virtues and vices in mediaeval art, from early Christian times to the thirteenth century – Nendeln, 1977.
343. Lindley P. Making Medieval Art. – Donington, 2003. .
344. Martindale A. The rise of the artist: in the Middle Ages and early Renaissance. – London, 1972.

Література

345. *Medieval art: Recent perspectives* / Ed. by G. R. Owen-Crocker and Timothy Graham. – Manchester; New York, 1998.
346. *Medieval Christian literary imagery : a guide to interpretation* / R.E. Kaske; in collaboration with A. Groos and M. W. Twomey. – Toronto, 1988.
347. *Nees L. Early Medieval Art.* – New York, 2002.
348. *Nolan B. The Gothic visionary perspective* – Princeton, 1977.
349. *Reau L., Cohen G. L'art du moyen age et la civilisation francaise* – Paris, 1951.
350. *Sekules V. Medieval Art.* – New York, 2001.
351. *Snyder J. Medieval art: Painting – Sculpture – Architecture, 4th–14th century.* – Englewood Cliffs; New York, 1989.
352. *Stokstad M. Medieval art.* – New York, 1986.
353. *Toman R. & A. Bednorz. The Art of Gothic: Architecture, Sculpture, Painting.* – Cologne, 1999.
354. *Vale M. The princely court : medieval courts and culture in North-West Europe, 1270-1380* – Oxford ; New York, 2001.

ДОВІДНИКИ:

355. *Бехайм В. Энциклопедия оружия* / Пер. с нем.; Предисл. А. Н. Кирпичникова; Комментар. и прил. С. Е. Еременко, В. М. Милонова, М. Ю. Некрасова. – Санкт-Петербург, 1995.
356. *Вайс Г. История цивилизации: Архитектура, вооружение, одежда, утварь: Ил. энцикл. в 3 т. / Пер. с нем. - Т. 2: «Темные века» и средневековье, IV-XIV вв.; Т.3.: Новое время, XIV-XIX вв. - Москва, 1998.*
357. *Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. С.А. Токарев. 2-е изд. – Т.1. - Москва, 1997.* *Григорьев Л.М. Григорьев В.А.*
358. *Смирнова Е.Д. Средневековый мир в терминах, именах и названиях: словарь-справочник.* – Минск, 1999.

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:

359. *Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX ст. – початок XVI ст.).* Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000
360. *Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти.* – Біла Церква, 2006
361. *Войтович Л.В., Целуйко О.П. Правлячі династії Європи.* – Біла Церква, 2008
362. *Гуляев В.И. Доколумбовы плавания в Америку: Мифы и реальность.* – Москва, 1991.
363. *Краснов В.Н. От лота до спутника. История мореходных приборов и инструментов.* – Москва, 1992.
364. *Мельникова Е.А. Формирование и эволюция географических представлений в Средневековой Западной Европе // СВ. 1990. – Вып. 53. – С. 52–74.*
365. *Мельникова Е.А. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтнической знати // Элита и этнос Средневековья / Отв. ред. А.А. Сванидзе; ИВИ РАН. – Москва, 1995. – С. 39-44.*
366. *Мельникова Е.А. Образ мира: Географические представления в Западной*

и Северной Европе V–XIV вв. – Москва, 1998.

367. Семенов И.С. Христианские династии Европы. – Москва, 2002
 368. Сычев Н. Книга династий. – Москва, 2005
 369. Уколова В.И. [Рецензія] География как пространство истории. // СВ. 2000. – Вып. 61. – С. 373–377. Рец на кн: Мельникова Е.А. Образ мира: географические представления в Западной и Северной Европе V–XIV вв. – Москва, 1998. 258 с.

ІСТОРІЯ ОКРЕМИХ КРАЇН:

Варварські держави

370. *Альтамира-и-Кревеа Рафаэль*. История Испании / Под. ред. С.Д. Сказкина. – Москва, 1951. – Т. I.
 371. *Альфан Л.* Варвары. От Великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века. / Пер. с фр. – Санкт Петербург, 2003. ✓
 372. *Балакин В.Д.* Происхождение Священной Римской империи // ВИ. 1998. – № 10. – С. 144–148.
 373. *Батыр К.И.* История феодального государства во Франции. – Москва, 1975.
 374. *Бергер А.* Государство вестготов и падение Западной Римской империи // Исторический журнал. 1940. – № 3. – С. 99–108.
 375. *Буданова В.П.* Передвижение готов в Северном Причерноморье и на Балканах в III в. По данным письменных источников // ВВ. 1982. – № 2 – С.155–176.
 376. *Буданова В.П.* Готы в эпоху великого переселения народов. – Москва, 1990.
 377. *Буданова В.П.* Этнонимия племен Западной Европы: Рубеж античности и средневековья. – Москва, 1991.
 378. *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. – Санкт Петербург, 1999.
 379. *Буданова В.П.* О некоторых перспективах исследования Великого переселения народов. – СВ. – Вып. 61. – 2000. – С. 139–153.
 380. *Буданова В.П., Горский А.А., Ермолова И.Е.* Великое переселение народов. Этнополитические и социальные аспекты. – Москва, 1999.
 381. *Буданова В.П.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – Москва, 2000.
 382. *Вейс Г.* История цивилизации. – Т.1. – Москва, 1999. – С.385–489.
 383. *Габдрахманов П.Ш.* Семья в раннее средневековье // Традиции и новации в изучении западноевропейского феодализма: Памяти Д.М. Петрушевского и А.И. Неусьхина: Сб. ст. / РАН. ИВИ. – Москва, 1995. – С. 152–162.
 384. *Габдрахманов П.Ш.* Средневековые крестьяне и их семьи: Демогр. исслед. фр. деревни в VIII–XI вв. (по данным грамот) / ИВИ РАН. – Москва, 1996.
 385. *Гиббон Эд.* История упадка и разрушения Римской империи: В 7 т. / Пер. с англ. – Т.3–4. – Санкт Петербург, 1998.
 386. *Гизо Ф.* О характере Салического закона (1828 г.) // История средних

- веков: От падения Западной Римской Империи до Карла Великого (476–768 гг.). – Москва, 2001. – С. 411–423.
387. Грант М. Крушение Римской империи / Пер. с англ. Б. Бриксмана. – Москва, 1998.
388. Грацианский Н.П. Из социально-экономической истории Западновропейского средневековья. Сборник статей. – Москва, 1960.
389. Григоренко А.П. Сатана там правит бал: критической очерк магии. – Москва, 1991.
390. Гудзь-Марков А.В. Пантеоны богов индоевропейцев и прапантеон. – Москва, 2001.
391. Гьюнварх К.-Ж., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – Москва, 2001.
392. Данилова Г.М. Возникновение феодальных отношений у франков. VI–VII вв. – Петрозаводск, 1959.
393. Диллон М., Чедвик Н. Кельтские королевства. – Санкт-Петербург, 2002.
394. Дойель Л. Полет в прошлое. – Москва, 1976.
395. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. – Москва, 1986.
396. Женщина-папа Римский: Произведения русских и зарубежных писателей / Сост., вступ. ст., лит. обработка и коммент. И. Панкеева. – Москва, 1997. ([Серия: “Женщина на троне” Т. 1] Зі змісту: Про папесу Іоанну (855-857 рр.)).
397. Заверова Г. История Шотландии. – Москва, 1987.
398. Зильманевич И. Д. Прошлое кельтского мира // Знание-сила. – Москва, 1977. – №1. – С.19–22.
399. Клауде Д. История Вестготов. – Москва, 2002.
400. Кельты и кельтские языки / Под ред. В.Н. Ярцева. – Москва, 1974.
401. Кельты – художники и сказатели / Под ред. Т.И. Хлебновой – Москва, 2003.
402. Кельтская мифология: Энциклопедия / Под ред. С.И. Головой. – Москва, 2002.
403. Колосовская Ю.К. Некоторые вопросы истории взаимоотношений Римской империи с варварским миром // ВДИ. 1996. № 2. – С. 146–166.
404. Корсунский А.Р. Образование раннефеодального государства в Западной Европе. – Москва, 1963.
405. Корсунский А.Р. Вестготы и Римская империя в конце IV – начале V вв. // Вестник МГУ. – Москва, 1965. – №3. – С. 87–95.
406. Корсунский А.Р. О социальном строе вестготов в IV в. // ВДИ. 1965 – №3. – С. 54–74.
407. Корсунский А.Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.) – Москва, 1984.
408. Леру Ф. Друиды. – Санкт-Петербург, 2000.
409. Лосева О. Друиды: жрецы и маги кельтов. – Москва, 2001.
410. Любимов Л.Д. Искусство древнего мира. – Москва, 1971.
411. Медведев С.Н. Право Испании V–VII вв. – Ставрополь, 1994. 660.
412. Мифы и верования кельтов / под ред. Т.И. Хлебновой. – Москва, 2003.
413. Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. – Москва, 1974.
414. Назаренко А.В. Южнонемецкие земли в европейских связях IX–X вв. // СВ. 1990. – Вып. 53. – С.121–136.

415. Назаренко А.В. Русско-германские связи древнейшей поры (IX–XI вв.): состояние проблемы. – Москва, 1995.
416. Носенко Е.Е. Представления кельтов о загробном мире (дохристианская эпоха) // ВДИ. 1990. – №3. – С.101–113.
417. Представление о смерти и локализация Иного мира у древних кельтов и германцев / под. ред. А.М. Саваникова – Москва, 2002.
418. Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. – Москва, 1974.
419. Рассоха І.М. Язичництво народів Європи. – Харків, 2001.
420. Решин А. И. «Даю, как повелевает закон веры»: (Некоторые аспекты представлений о сделках с церковью в X–XI вв. по материалам клюнийских грамот) // Право в средневековом мире. / Отв. ред. О. И. Варьяш; РАН, ИВИ. – Москва, 1996. – С. 176–207.
421. Сакральный календарь друидов / Под. ред. С.М. Валикова – Москва, 2001.
422. Синельченко В.Н., Петров М.Б. В мире мифов и легенд. – Москва, 1999.
423. Сиротенко В.Т. История международных отношений в Европе во второй половине IV - начале V вв. – Пермь, 1975.
424. Тевано Э. История галлов. – Москва, 2002.
425. Токарев С.Л. Религия в истории народов мира. – Москва, 1976. .
426. Форизль К. Отношение представителей религиозного общества к варварам – завоевателям в эпоху падения Западной Римской империи. // История Средних веков: От падения Западной Римской империи до Карла Великого (476–768 гг.). – С. 176–177.
427. Ферреро Г. Величие и падение Рима. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1998. – С.241–387.
428. Филлип Я. Кельтская цивилизация та ее наследие. – Прага, 1961.
429. Фрезер Дж. Золотая ветвь. – Москва, 1992.
430. Чубова А.П. Искусство Европы I–IV веков. – Москва, 1970.
431. Широкова Н.С. Переселения кельтов (к вопросу о роли миграций и войн в становлении раннеклассового общества). // Город и государство в древних обществах. Межвузовский сборник. – Ленинград, 1982. – С.44–56.
432. Широкова Н.С. Бибракте – город древних кельтов // Проблемы политической истории античного общества. – Ленинград, 1985. – С.132–151.
433. Широкова Н.С. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. – Ленинград, 1989.
434. Широкова Н.С. Культура кельтов и нордическая традиция античности. – Санкт-Петербург, 2002.
435. Шкунаев С.В. Община и общество западных кельтов. – Москва, 1989.
436. Шкунаев С.В. Преемственность традиции в раннехристианской Ирландии // Вестник Древней Истории. – 1990. - №3. – С.34–49.
437. Шкунаев С.В. Предания и мифы средневековой Ирландии. – Москва, 1991.
438. Шумилин П. Г. Образование феодальных отношений во Франкском королевстве (VI–IX вв.). – Ростов на Дону, 1973.
439. Шустер Г. История тайных союзов: В 2 т. – Москва, 1997. – С.101– 115. – Т. I.
440. Щукин М. Блуждающие готы // Знание сила. 1995. № 3. – С. 60–69; №

8. – С. 58-65.

441. *Bleiber W.* Das Frankenreich der Merowinger. – Berlin, 1988.
 442. *Czarnowski St.* Święty Patryk: bohater narodowy Irlandii. – Warszawa, 1956.
 443. *Chadwik N., Myle D.* Świat celtów. – Warszawa, 1975.
 444. *Herm G.* The Celts. – New York, 2000.
 445. *Muller-Wille M.* Zwei religiose Welten: Bestatungen der frankischen Konige Childerich uhd Chlodwig. – Stuttgart, 1998.
 446. *Piggott S.* Społeczeństwa prahistoryczne. – Warszawa, 1970.
 447. *Vrault B.C.* English history. – New York, 1992.

Апеннінські землі

448. *Абрамсон М.Л.* От Данте к Альберти. – Москва, 1979.
 449. *Абрамсон М.Л.* Сицилийское королевство как особый вариант государственной структуры в Западной Европе // СВ. 1994. – Вып. 57. – С. 3–16.
 450. *Абрамсон М.Л.* Этнос и власть в Сицилийском королевстве (XII–XIII вв.) // Традиции и новации в изучении западноевропейского феодализма: Памяти Д.М. Петрушевского и А.И. Неусыхина: Сб. ст. / РАН. ИВИ. – Москва, 1995. – С. 199–214.
 451. *Баткин Л.М.* Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. – Москва, 1989.
 452. *Близнюк С.В.* Неизвестный венецианский документ 1346 г. по истории кипро-венецианских отношений // СВ. 1990. – Вып. 53. – С. 191–203.
 453. *Бокки Ф.* Законодательные нормы по градоустройству итальянских коммун (XIII–XIV вв.) // Культура и общество Италии накануне Нового времени / РАН. – Москва, 1993. – С. 16–27.
 454. *Брагина Л.М.* Итальянский гуманизм: этические учения XIV–XV веков. – Москва, 1977.
 455. *Брагина Л.М.* Социально-этические взгляды итальянских гуманистов. – Москва, 1983.
 456. *Брагина Л.М.* Город в итальянской гуманистической мысли XV в. // СВ. 1991. – Вып. 54. – С. 35–54.
 457. *Брагина Л.М.* Культурная жизнь Флоренции первой половины XV в. в оценке современников // СВ. 1997. – Вып. 60. – С. 324–332.
 458. *Буркхардт Я.* Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. с нем. и послесл. А. Е. Махова; Науч. ред., предисл. и коммент. К.А. Чекалова. – Москва, 1996.
 459. *Валла Лоренцо.* История деяний Фердинанда, короля Арагона: Вступление и отрывок из книги первой (1445–1446 гг.) / Вступ. ст., пер. и коммент. Е.В. Финогентовой // СВ. 1997. – Вып. 59. – С. 253–266.
 460. *Виллари П.* Джироламо Савонарола и его время: В 2 т. в 1 кн. / Пер. с итал. Д.Н. Бережкова. – Москва, 1995.
 461. *Воробьева И.Т.* Новые источники по средневековой торговле в Далмации // Вопросы истории. 1981. – №4. – С. 154–161.
 462. *Воробьева И.Т., Фрейденберг М.М.* О социальных переменах в Далмации в XV в. // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма. – Горький, 1982.

- С. 56–73.
463. *Воробьева И.Т.* Венецианская республика и югославянские земли в XV–XVI вв. – Калинин, 1987.
464. *Гусарова Т.П.* Город и деревня Италин на рубеже позднего средневековья. – Москва, 1983.
465. *Дживелегов А.К.* Торговля на Западе в средние века (XIII–XV вв.) // Арабские истории: Альманах. – Москва, 1996. Вып. 5–6. Каспийский транзит: В 2 т. – Т. 1. – С. 210–256.
466. *Дживелегов А.К.* Начало итальянского Возрождения. – Москва, 1999.
467. История Италии: в 3 т. / Под. ред. С.Д.Сказкина. – Москва, 1970. – Т.1.
468. *Карпов С.П.* Венецианско-трапезундский конфликт 1374–1376 гг. и неизвестный мирный договор 1376 г. // ВВ. 1978. – Вып 39. – С. 102–109.
469. *Карпов С.П.* Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII–XV вв. – Москва, 1981.
470. *Карпов С.П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: Проблемы торговли. – Москва, 1990.
471. *Карпов С.П.* Пути средневековых мореходов: Черноморская навигация Венецианской республики в XIII–XV вв. – Москва, 1994.
472. *Котельникова Л.А.* Итальянское крестьянство и город в XI – XIV вв. (на материалах Средней и Северной Италии). – Москва, 1967.
473. *Котельникова Л.А.* Феодализм и город в Италии в XIII – XV веках. – Москва, 1987.
474. *Краснова И.А.* Деловые люди Флоренции XIV–XV вв. – ~~Москва~~^{Стажировка}, 1995. – Ч. 1–2.
475. *Линтнер В.* Италия. История страны. / Пер. с англ. А.Демина. – Санкт Петербург, 2007. (Зі змісту: Розділ 3. “Средневековье: от варваров до городов-государств”. – С. 77–117).
476. *Луцатто Дж.* Экономическая история Италии. Античность и средние века. – Москва, 1954.
477. *Муратов П.П.* Образы Италии. – Москва, 1994.
478. *Петров А.М.* Несбывшаяся империя морей // Московское востоковедение. – Москва, 1997. – С. 237–254. (Зі змісту: Про погляди Петрарки на Італію як світову морську державу).
479. Проблемы итальянской истории / Под ред. Е. И. Лейпунской. – Москва, 1972.
480. *Раксимен С.* Падение Константинополя в 1453 году. – Москва, 1983.
481. *Ревякина Н.В.* Гуманистическое воспитание в Италии XI–XV вв. – Иваново, 1953.
482. *Ревякина Н.В.* Гуманистическая культура Падуи и университет в конце XIV – начала XV века // Традиции образования и воспитания в Европе XI–XVII веков: Сб. ст. и материалов / Иван. гос. ун-т. – Иваново, 1996. – С. 56–67.
483. *Ролова А.Д.* Государственный долг и его роль в Флорентийской республике и в Тосканском Великом герцогстве // СВ. 1990. – Вып. 53. – С. 137–156.
484. *Ролова А.Д.* Итальянский купец и его торгово-банковская деятельность в XIII–XV вв. // СВ. Вып. 57. – 1994. – С. 62–74.
485. *Рубанова Г.Л.* Кінець середньовіччя і початок нової ери. Данте. //

- Історія зарубіжної літератури. Середні віки та відродження. / За ред. М.С. Шаповалової, Г. Л. Рубанової, В. А. Моторного. – Львів, 1982. – С. 145–166.
486. *Рутенбург В.И.* Очерк из истории раннего капитализма в Италии. Флорентийские компании XIV века. - Москва-Ленинград, 1951.
487. *Рутенбург В.И.* Народные движения в городах Италии (XIV – начало XV века). - Москва-Ленинград, 1958.
488. *Рутенбург В.И.* Италия и Европа на пороге Нового времени. – Ленинград, 1974.
489. *Рутенбург В.И.* Итальянский город от раннего Средневековья до Возрождения. - Ленинград, 1987.
490. *Рутенбург В.И.* Титаны Возрождения. – Москва, 1991.
491. *Смирнов И.Н.* Отношение Венеции к городским общинам Далмации с XII до половины XIV в. – Казань, 1880
492. *Соколов Н.П.* [Рец. на кн.]: Cessi R. Storia di repubblica di Venezia. – Milano-Messina, 1944-1946. V. 1-2. XI-XIV a. // ВИ. 1950. – № 10. – С. 117-122.
493. *Соколов Н.П.* Образование и первоначальная организация Венецианской колониальной державы (XI-XIII вв.). Докт. дисс. – Ленинград, 1952. [библиогр. – С. 859–983].
494. *Соколов Н.П.* Венецианская доля в византийском “наследстве” // Византийский временник. – Т.6. – 1953. – С. 156–185.
495. *Соколов Н.П.* Колониальная политика Венеции в XIII в. // СВ. 1954. – Вып. 5. – С. 170-195.
496. *Соколов Н.П.* Метрополия Венецианской колониальной державы во второй половине XIII в. // Ученые записки Горьковского гос. ун-та. – Вып. 26. – 1954. – С. 47-73.
497. *Соколов Н.П.* Венеция и Византия при первых Палеологах (1265-1328) // ВВ. 1957. – Вып. 12. – С. 75–96.
498. *Соколов Н.П.* [Рец. на кн.]: Луцатто Дж. Экономическая история Италии. Античность и средние века. - Москва, 1954. - 455 с. // СВ. 1957. – Вып. 10. – С. 248-256.
499. *Соколов Н.П.* Борьба Венеции за преобладание на Востоке с западными итальянскими республиками в XII-XIII вв. // Ученые Записки Горьковского гос. ун-та. – Вып. 46. – 1959. – С. 53-81.
500. *Соколов Н.П.* Образование Венецианской колониальной империи. – Саратов, 1963.
501. *Соколов Н.П.* Колониальная политика Венеции в сфере церковных отношений. // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма. – Горький, 1982. – С. 53–65.
502. *Стоклицкая-Терешкович В.В.* Борьба между западноевропейскими государствами за преобладание на Средиземном море в эпоху крестовых походов (с конца XI до конца XIII вв.) // Известия Ак. Наук СССР. Серия истории и философии. – Т. 1. - № 5. 1994. – С. 204–221.
503. *Тарле Е.В.* История Италии в средние века. – Санкт-Петербург, 1906.
504. *Тирацян А.Г.* Экономические отношения Армянской Киликии с республиками Венеции и Генуи в XIII–XIV вв. – Автореф. канд. дисс. – Ереван: Ереванский гос. ун-т, 1953.
505. *Федорова Е.В.* Знаменитые города Италии. – Москва, 1985.

506. *Фионова Н.А.* Кожевенно-меховое ремесло в Венеции XIII-XV вв. (По цеховым уставам) // Ученые записки Горьковского гос. ун-та. – Вып. 103. – 1968. – С. 96–106.
507. *Фионова Н.А.* Венецианское кораблестроение в XIII–XV в. // Ученые Записки Горьковского гос. ун-та. – Вып. 109. – 1970. – С. 28–44.
508. *Фионова Н.А.* Столкновение Венеции с Турецкой опасностью в первой половине XIV в. // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма. Сб. статей. – Горький, 1975. Вып. 2. – Горький, 1975. – С. 89–107.
509. *Фрейденберг М.М.* Патрициат далматинских городов XII–XIV вв. // Славянские исследования. – Ленинград, 1966. – С. 10–62.
510. *Фрейденберг М.М.* Деревня и город в Далмации XIII–XV вв. – Калинин, 1972.
511. *Фрейденберг М.М.* Экономико-социальная структура средневековой Далмации в XIV–XV в.в. // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. – Кишинёв, 1973. – С. 78–83.
512. *Фрейденберг М.М., Чернышов А.В.* Коммунальный строй далматинских городов XII–XIV вв. – Калинин, 1983.
513. *Фрейденберг М.М.* Дубровник и Османская империя. – Москва, 1989.
514. *Удальцов А. Д.* История Италии XIII–XV веков. – Москва, 1940.
515. *Чудиновских Е.И.* Торговая деятельность населения далматинских городов в XIII–XIV вв. // Ученые записки Уральского гос. ун-та. – Вып. 41. – Ч. 3. – Свердловск, 1965. – С. 85–100.
516. *Шарнова И.С.* Россия и Италия: торговые отношения XV – первой четверти XVIII вв. – Ленинград, 1981.
517. *Шахмалиев Э.* К вопросу о времени начала упадка Венеции // Ученые записки Азербайджанского гос. ун-та. – Баку, 1955. – №9. – С. 117–126.
518. *Шитиков М.М.* Из истории венециано-византийских торговых связей в первой половине XV в. Автореф. канд. дисс. – Москва, 1965.
519. *Шитиков М.М.* Венецианское купечество в первой половине XV в. в его торговых сношениях с Византией. // Ученые записки Московского гос. пед. ин-та им. Ленина. Вып. 237. – 1965. – С. 85–137.
520. *Шитиков М.М.* Константинополь и венецианская торговля в первой половине XV в. (по данным книги счетов Джакомо Бадоера) // ВВ. 1969. – Вып. 30. – С. 48–62.
521. *Шитиков М.М.* Накладные и транспортные расходы и уровень прибыли венецианского купечества в Византии в первой половине XV в. (по данным книги счетов Джакомо Бадоера) // Ученые Записки Московского гос. пед. ин-та. им. Ленина. – Вып. 294. – 1969. – С. 225–249.
522. *Cessi R.* Storia della repubblica di Venezia. – Milano, 1944. – V. 1.
523. *Luzzato G.* Studi di storia economica veneziana. – Padova, 1954.
524. *Perićić S.* Dalmacija uoci pada Mletačke republike. – Zagreb, 1980.

Британські землі

525. *Басовская Н.И.* Англия и Франция в международной жизни Западной Европы XII–XV вв. // СВ. 1989. – Вып. 51. – С. 88–102.

Література

- ✓ 526. *Бондаренко. И.М.* Английский город в Средние века. – Одесса, 1904. – 240 с.
- ✓ 527. *Брайант А.* Эпоха рыцарства в истории Англии / Пер с англ. – Санкт Петербург, 2001.
528. *Бристольские ремесленные цехи в XIV-XV веках: Сб. текстов / Пер., ст. и примеч. Т.В. Мосолкиной.* – Саратов, 1995.
- ✓ 529. *Глебов А.Г.* Англия в раннее средневековье. – Воронеж, 1998.
530. *Гуревич А.Я.* Походы викингов. – Москва, 1966.
531. *Гутнова Е.В.* Английское феодальное государство в XIV – XV вв. // СВ, 1987. – Вып. 50. – С.58–76.
532. *Гутнова Е.В.* Экономические и социальные предпосылки централизации Английского феодального государства в XII–XIII вв. // СВ. 1957. – Вып. 9. – С. 189–204.
533. *Добиаши–Рождественская О.А.* Крестом и мечем: приключения Ричарда I Львиное Сердце. – Москва, 1991.
534. *Заверова Г.* История Шотландии. – Москва, 1987.
535. *История Британской короны от англосаксонских королей до династии Виндзоров. Англосаксонский период.* // www.britain.da.ru/Wearpons_of_World_Wars/
- ✓ 536. *Каппер Дж.* Викинги Британии. Пер. с англ. И.Ю. Ларионова. – Санкт-Петербург, 2003.
- ✓ 537. *Кертман Л.Е.* География, история и культура Англии. – Москва, 1979.
538. *Кесслер У.* Ричард I Львиное Сердце. – Харьков–Ростов на Дону, 1997.
539. *Коган М.А.* Смелые мореходы средневековья – норманны. – Ленинград, 1967.
540. *Колесницкий Н.Ф.* Феодальное государство (V-XV в.в.). – Москва, 1967.
541. *Левицкий Я.А.* Город и городское ремесло в Англии в X-XI вв. – Москва-Ленинград, 1960.
542. *Малов В.* Ричард Неустрашимый: [Ричард Львиное Сердце] // Вокруг света. – 1996. - №6. – С. 52–57.
543. *Мельникова Е.А.* Меч и лира. Англосаксонское общество в истории и эпосе. – Москва, 1987.
- ✓ 544. *Можейко В.И.* 1185-й год. – Москва, 1992.
545. *Мортон А.* История Англии. – Москва, 1950.
- ✓ 546. *Перну Р.* Крестоносцы / Пер. с фр. А.Ю. Караченского и Ю.П. Малинина. – Санкт-Петербург, 2001.
- ✓ 547. *Перну Р.* Ричард Львиное Сердце. – Москва, 2000.
548. *Петрушевский Д.М.* Очерки из истории английского государства и общества в средние века. – Москва, 1937. .
- ✓ 549. *Пти-Дюрайн III.* Феодальная монархия во Франции и Англии в X-XIII вв. – Москва, 1938. – Изд.2. / Пер. с фран. С.П. Моравского. – Санкт Петербург, 2001.
550. *Репина Л.П.* Феодальные элиты и процесс этнической консолидации в средневековой Англии // Элита и этнос Средневековья / Отв. ред. А.А. Сванидзе; ИВИ РАН. – Москва, 1995. – С. 228–237.
551. *Савело К.Ф.* Раннефеодальная Англия. – Москва, 1977.
552. *Соколова М.Н.* Возникновение феодального землевладения и класса

- феодалов в Англии VII-X вв. // Средние века. – Вып. 12. – 1958.
553. Соколова М.Н. Поместье в Англии до нормандского завоевания. // Средние века. Вып. 32. – 1969–1971.
554. Сьюард Д. Генрих V / Пер. с англ. Т. Н. Замиловой; Под общ. ред. И. П. Щерова. – Смоленск, 1996.
555. Тьерри А. Исторический рассказ о плене Ричарда Львиное Сердце. 1192–1194 гг. (в 1825 г.) // История средних веков. Крестовые походы (1096–1291). – С. 403–408.
556. Федосов Д.Г. Рожденная в битвах: Шотландия до конца XIV века / РАН. ИВИ. – Москва, 1996.
557. Черчилль У. Рождение Британии / пер. с англ. Н.С. Самуйлова. – Смоленск, 2002.
558. Шервуд Е.А. От англосаксов к англичанам. – М., 1988.
559. Штокмар В.В. История Англии в средние века. – Ленинград, 1973.
560. Brooke Z.N. A History of Europe: From 911 to 1198. – London, 1969.
561. Bury J. The invasion of Europe the Barbarians. – New York, 1967.
562. Sulton G.G. Panorama średniowiecznej Anglii / Przełożył T. Szafar. – Warszawa, 1976.
563. Dutton L. The Anglo-Saxon kingdoms: the power struggles from Hengist to Egbert. – New York, 1993.
564. Edbury P. The Kingdom of Cyprus and the Crusades. 1191–1374. – Cambridge, 1991.
565. Haskins C.H. The Normans in European History. – New York, 1966.
566. Jolliffe M.A. The constitutional history of Medieval England from english settlement to 1485. – London, 1948.
567. Kedsiersky J. Dzeje Anglii do roku 1485. – Warszawa, 1982.
568. Loyn H. Norman Britain. – London, 1976.
569. Maitland F.W. The constitutional history of England. – Cambridge, 1917.
570. Monarchs of Britain on Britannia. // www.royal.gov.uk/output/
571. Stenton D.M. English society in the Early Middle Ages. – London, 1960. – 245 p.
572. The fall Roman power in Britain and the anglo-saxon kingdoms. // www.narod.tietmar.ru/ (XIII century)
573. Wallis-Hardrill J. The Barbarians West Early Middle Ages. – New York, 1962.
574. Zins H. Historia Anglii. – Wrocław, 1979.

Німецькі землі

575. Грацианский Н. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века. – Москва, 1943.
576. Греков И.Б. Очерк по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – Москва, 1963.
577. Гудавичус Э. Крестовые войны в Прибалтике и Литва в XIII в. – Вильнюс, 1989.
578. Длугош Я. Грюнвальдская битва. – Москва–Ленинград, 1962.
579. Дундулис Б.И. Дипломатическая и вооруженная борьба Литвы против Тевтонского ордена и ее союз с гуситами в 1410–1422 гг. / Автореф. канд. дисс. – Вильнюс, 1955.

Література

580. Заборов М. А. Крестовые походы. – Москва, 1956. – С.179–242.
581. Зутис Я.Л. Борьба русского и прибалтийских народов против немецкой агрессии. – Рига, 1943.
582. Зутис Я.Л. Грюнвальд – конец могущества Тевтонского ордена // Исторический журнал. – Кн. 9. – 1941. – С. 74–80.
583. Исламов Т. Конец средневропейской империи: Размышления относительно места и роли Империи Габсбургов в европейской истории // Австро-Венгрия: Опыт многонационального государства / Отв. ред. Т.М. Исламов, А.И. Миллер; РАН. ИСБ. – Москва, 1995. – С. 25–47.
584. Караев Г.Н. Грюнвальдская битва 1410 г. – Москва, 1960.
585. Карамзин Г.Б. Битва при Грюнвальде. – Ленинград, 1961.
586. Карцев В.С. Папство – организатор и вдохновитель немецкой агрессии в Прибалтике в XIII в. / Канд. дис. – Москва, 1953.
587. Качанов Р.Ю. Орденские города Пруссии. Проблемные вопросы классификации // Калининградские архивы: Материалы и исследования: Науч. сб. – Вып.1. – Калининград, 1998. – С.136–143.
588. Кирпичников А.Н. Александр Невский: между Западом и Востоком // ВИ. 1996. – № 11–12. – С. 115–118.
589. Кирсанова Т.И. Социально-экономическое положение Тевтонского ордена второй половины XIV – первой половины XV вв. / Канд. дисс. – Москва, 1966.
590. Князький И.О. Рыцари-тевтоны и половцы // Славяне и их соседи: Славяне и немцы: Средние века и раннее Новое время: Сб. тез. 16 конф. памяти В. Д. Королюка / Отв. ред. Г. Г. Литаврин; ИСБ РАН. - Москва, 1997. – С. 54–56.
591. Колесницкий Н. Ф. Об этническом и государственном развитии средневековой Германии в VI–XIV вв. // СВ. 1963. – Вып. 23. – С. 15–26.
592. Колесницкий Н.Ф. О возникновении германского рейхстага // СВ. 1993. - Вып. 56. – С. 68–87.
593. Королюк В.Д. “Дранг нах Остен” и историческое развитие стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – Москва, 1967.
594. Котляр М.Ф. Галицько-Волинське князівство у європейській політиці XIII ст. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція. - Галич, 19–21 серпня 1993 р. - Тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1993. – С. 11–13.
595. Котляр Н.Ф. Крестоносцы на Вольни (30-е годы XIII в.) // Восточная Европа в древности и средневековье: Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 18–20 апр. 1994 г.: Тез. докл. / РАН. ИРИ. - Москва, 1994. – С. 53–55.
596. Куглер Б. История крестовых походов. / Пер с нем. - Ростов-на Дону, 1978.
597. Лавринович К.К. Орден крестоносцев в Пруссии. – Калининград, 1991.
598. Лесников М.П. Торговые сношения Великого Новгорода с Тевтонским орденом в конце XIV в. и в начале XV в. // Исторические записки. – Т. 39. – 1952. – С. 259–278.
599. Любавский М.К. История западных славян. – Москва, 1918.

600. Масап О. Особливості держави Німецького ордену в Пруссії // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. Історія. – Вип. 6-7. – Чернівці, 1996. – С. 192–205.
601. Масап О. Крістбурзький договір 1249 р. (Переклад і коментар) // Питання стародавньої і середньовічної історії, археології й етнології. (Збір. наук. статей). – Т. 2. – Чернівці, 1999. – С. 74–85.
602. Матузова В. И. Роль Тевтонского ордена в осуществлении планов проникновения папской курии на Русь // Восточная Европа в древности и средневековье: Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 18-20 апр. 1994 г.: Тез. докл. / РАН. ИРИ. – Москва, 1994. – С. 59–60.
603. 530. Матузова В.И. Грамота вице-магистра Тевтонского Ордена в Пруссии Бурхарда фон Хорнхаузена галицкому князю Даниилу и мазовецкому князю Земовиту (1254 г.) // Восточная Европа в древности и средневековье: Международная договорная практика Древней Руси. IX Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 16-18 апр. 1997 г.: Материалы к конф. / РАН. ИРИ. – Москва, 1997. – С. 33–35.
604. Матузова В.И. Древние пруссы глазами хрониста немецкого ордена (Об одном фрагменте «Хроники земли Прусской» Петра из Дусбурга) // Восточная Европа в древности и средневековье: X Чтения к 80-летию чл.-кор. АН СССР В.Т. Пашуто. Москва, 15-17 апр. 1998 г.: Материалы конф. / РАН. ИВИ. ИРИ. – Москва, 1998. – С.66–67.
605. Матузова В.И. Идейно-теологическая основа «Хроники земли Прусской» Петра из Дусбурга // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1982 г. – Москва, 1983. – С. 152–169.
606. Матузова В.И. Книгсберг в «Новой прусской хронике» Виганда Марбургского: (Пер. фрагментов хроники) // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы истории: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. Москва, 12-14 апр. 1993 г.: Тез. докл. / РАН. ИРИ. – Москва, 1993. – С. 106–109.
607. Матузова В.И. Немский орден и Швеция (XIV–XV вв.) // XII Конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии: Тез. докл. / РАН. ИРИ. ИВИ. – Москва, 1993. – С. 95–96.
608. Матузова В.И. Прусские нобили и Тевтонский орден (жалованные грамоты прусским нобилям и эпизоды «Хроники земли Прусской» Петра из Дусбурга) // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1987 г. – Москва, 1988. – С. 281–286.
609. Матузова В.И. Русь в историографии Тевтонского ордена // Внешняя политика Древней Руси. – Юбилейные чтения, посвящ. 70-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1988. – С. 43–44.
610. Матузова В.И. Тевтонский орден и Швеция (XIII-XV в.) // СВ. 1997. – Вып. 60. – С. 222–228.
611. Морав П. Вормский рейхстаг 1495 г. / Пер. с нем. А. М. Бойцова // СВ. 1997. – Вып. 60. – С. 202–222.
612. Мугуревич Э. Учреждение и военная деятельность ордена меченосцев в Прибалтике (1202–1236) // Восточная Европа в древности и средневековье: Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей: Чтения

памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 18-20 апр. 1994 г.: Тез. докл. / РАН ИРИ. – Москва, 1994. – С. 60–61.

613. Наследники Вюльфингов: Предания герман. народов средневековой Европы / В пересказах Е. Балобановой, О. Петерсон. – Москва, 1994.
614. Никулина Т.С. Любекское восстание 1380-1384 годов, его предыстория и результаты // СВ. 1992. – Вып. 55. – С. 128–148.
615. Пакарлис П.И. Литовский народ в борьбе против папства и Тевтонского ордена за свою государственность. / Докт. дисс. – Москва, 1950. – 736 с.
616. Пако М. Фридрих Барбаросса / Пер. с фр. Т.Н. Редичкиной. – Ростов на Дону, 1998.
617. Пашуто В.Т. Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики с агрессией немецких, шведских и датских феодалов в XIII-XV вв. // ВИ. 1969. – № 6. – С. 8–42.
618. Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). – Москва, 1956.
619. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959.
620. Перцев В. Пруссия до ее завоевания немцами (VI–XIII вв.) // Исторический журнал. 1944. – Кн. 4. – С. 44–52.
621. Печников Б. “Рыцари церкви”: кто они? Очерки об истории и современной деятельности католических орденов. – Москва, 1991.
622. Погребение императора Фридриха III в 1493 году. / Публ., пер., вступ. ст. и коммент. М.А. Бойцова. // СВ. 2000. – Вып. 61. – С. 254–289.
623. Подаляк Н. Ганза: світ торгівлі і політики в XII – XVII століттях / НАН України; Ін-т української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1998. (Бібліогр. С. 179–200).
624. Прокопьев А.А. Магдебург, “Саксонская треть” и Ганза во второй половине XV – начале XVI вв. // СВ. 1992. – Вып. 55. – С. 168–184.
625. Прокопьев В.П. Государство и армия в истории Германии (X–XX вв.). – Калининград, 1998.
626. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. – Москва–Ленинград, 1959.
627. Риер Г.Я. Кенигсберг XIII – начала XVI вв. – оплот агрессии немецкого рыцарства в Прибалтике. Канд. дисс. – Минск, 1953.
628. Рогачевский А.Л. Правосознание немецкого бюргерства XIII – XVII вв. – Санкт-Петербург, 1995.
629. Солодкова Л.И. Ранний Кельн: Социально-экономическое развитие и освободительная борьба горожан, XI–XIII вв. – Саратов, 1991.
630. Тарле Е.В. Тевтонские рыцари и их “наследники” // Вестник АН СССР. 1942. – № 4. – С. 89–95.
631. Тихомиров М. Борьба русского народа с немецкими интервентами в XII–XV вв. – Москва, 1941.
632. Хеш Э. Восточная политика Немецкого Ордена в XIII веке // Князь Александр Невский и его эпоха: Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 62–77.
633. Шаскольский И. Русь и Прибалтика в IX–XVII вв. – Москва, 1945.
634. Шаскольский И.П. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. – Ленинград, 1978.
635. Bardach J. Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej // Kwartalnik

- Historyczny. 1969. – Roczn. 76. – Zesz 3. – S. 23–75.
636. *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988.
637. *Bieniak J.* Geneza procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku // Akta Universitatis Nicolai Kopernici w Toruniu. Nauki Humanistyczno-społeczne. – Zesz. 204. – 1990. – S. 23–50.
638. *Boockmann H.* Der Deutsche Orden. – Muenchen, 1981.
639. *Czarciński I.* Polityka Zakonu Krzyżackiego wobec korporacji religijnych i świeckich // Zakon Krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach. – Roczniki Towarzystwa naukowego w Toruniu. – Roczn. 86. – Zesz 3. – 1995. – S. 110–122.
640. *Deutsche Geschichte in 10 Kapiteln / Hrsg. von J.Herrmann und andere.* – Berlin: Akademie-Verlag, 1988.
641. *Tumler M.* Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Winken bis 1400. – Wien, 1955.

Піренейські землі

642. *Автономов А.С., Савин В.А.* История государства и права стран Пиренейского полуострова. – Москва, 1986.
643. *Альтамира-и-Кревеа Р.* История Испании. – Москва, 1951. – Т. I.
644. *Альтамира-и-Кревеа Р.* История средневековой Испании. – Санкт Петербург, 2003.
645. *Арну А.* История инквизиции / Пер. с фр. Н.П. Мартыновой, Е.В. Голубева. – Санкт Петербург, 1995.
646. *Архангельский С.И.* Государства Пиренейского полуострова до образования Испании XI–XV вв. – Горький, 1931.
647. *Бартольд В.В.* Сочинения: В 9-ти т. – Т. 6. Работы по истории ислама и арабского халифата. – Москва, 1966
648. *Бейджент М., Ли Р.* Святая инквизиция: хранители веры или палачи прогресса. / Пер. с англ. А.Озерова. – Москва, 2003.
649. *Беляев Е.А.* Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. 2-е изд. – Москва, 1966.
650. *Бойко К.А.* Арабская историческая литература в Испании. (VIII – первая треть XI в.). – Москва, 1977.
651. *Большаков О.Г.* История Халифата. – Москва, 1989–1993. – Т. I–II.
652. *Бэрро М. В.* Торквемада. – Санкт–Петербург, 1893.
653. *Босворт К.Э.* Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии. / Пер. с англ. и прим. П.А. Грязневича. – Москва, 1971.
654. *Будда. Конфуций. Савонарола. Торквемада. Лойола.* – Санкт-Петербург, 1998.
655. *Варьяш О.И.* Знать, Реконкиста и формирование португальского народа // Элита и этнос Средневековья / Отв. ред. А.А. Сванидзе; ИВИ РАН. – Москва, 1995. – С. 245–251.
656. *Варьяш О.И.* Начала португальских кортесов // СВ. 1995. – Вып. 58. – С. 39–47.
657. *Варьяш О.И.* Два очерка о Реконкисте: 1. Португальская Реконкиста XI–XII вв. в восприятии современников. 2. Мусульманское население

Література

- монастырской деревни (По генеалогии мавров монастыря Собрадо, XII в.) // СВ. - Вып. 59. - 1997. - С. 116-129.
658. Варьяш О.И. История мусульманского населения средневековой Испании в исследованиях последних лет // СВ. - Вып. 59. - 1997. - С. 301-309.
659. Географія та історія Іспанії: Посібник з країнознавства / уклад. А.О.Серебрянська / Київ. держ. лінгв. ун-т. - К., 1998. (Зі змісту: зокрема, матеріал про арабське завоювання Іспанії, реконкісту, утворення півн. піренейських королівств, об'єднання країни).
660. Горбачевский Б. С. Кресты, костры и книги. - Москва, 1965.
661. Григорий VII. Торквемада. Савонарола. Лойола. Аввакум: Биографическое повествование / Сост., общ. ред. и послесл. Н.Ф. Болдырева. - Челябинск, 1995.
662. Грюненбаум Г.Е. Классический ислам. Очерк истории (600-1258). / Пер. с англ. - Москва, 1988.
663. Дози Р. Сид как историческое лицо. 1045-1099 гг. (в 1860 г.) // История средних веков: От Карла Великого до Крестовых походов (768-1096 гг.). - С. 646-659.
664. Еремеев Д. Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. - Москва, 1990.
665. Ислам: Религия, общество, государство / Отв. ред. Л.А. Грязневич, С.М. Прозоров. - Москва, 1984.
666. Испанские короли / Пер. с нем. С. Прилипского. - Ростов на Дону, 1998.
667. История инквизиции: В 3 т. / Вступ. ст. А. Вашестова, М. Киреевой. - Т.3. - Москва, 1994.
668. История стран зарубежного Востока в средние века / Под ред. П.С. Соколова. - Москва, 1957.
669. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. - Москва-Ленинград, 1962.
670. Заходер Б.Н. История восточного средневековья. - Москва, 1944.
671. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. / Пер. с ит. В.И. Уколовой. - Москва, 1987.
672. Клауде Д. История Вестготов. - Москва, 2002.
673. Контамин Ф. Война в средние века. - Санкт Петербург, 2001. - С. 67-71 [підрозділ "Іберійський мир і Реконкіста"].
674. Корсунский А.Р. Образование раннефеодального государства в Западной Европе. - Москва, 1963.
675. Корсунский А.Р. Готская Испания (Очерки социально-экономической и политической истории). - Москва, 1969.
676. Корсунский А.Р. История Испании IX-XIII вв. - Москва, 1976.
677. Крачковский И.Ю. Арабская культура в Испании. - Москва-Ленинград, 1937.
678. Кривилев И. Костром и пыткой против науки и ученых. - Москва, 1932.
679. Крымский А.Е. История арабов, их халифат, их дальнейшие судьбы и краткий очерк арабской литературы. - Москва, 1903.
680. Куделин А.Б. Классическая арабо-испанская поэзия. (Конец X - середина XII в.). - Москва, 1973.
681. Ланда Р. Г. Мориски Испании // ВИ. 1994. - № 2. - С. 172-174

682. Ланда Р.Г. Взаимодействие цивилизаций на Иберийском полуострове в VIII-XVII вв. (этнические и религиозные аспекты) // Восток. 1997. № 1. – С. 16-27.
683. Ланда Р.Г. Французские историки о мусульманском Западе в средние века // ВИ. 1998. № 1. – С.124–130.
684. Леви-Провансаль Е. Арабская культура в Испании / Пер с фран. М.А. Иванова. – Москва, 1967.
685. Ли Г.-Ч. История инквизиции в Средние века. – Смоленск, 2001.
686. Лозинский С.Г. История инквизиции в Испании. (Репр. воспроизв. изд. Ф.А. Эфрон И.А. Брокгауз. – Санкт Петербург, 1914).
687. Льюренте Х. История испанской инквизиции. – Москва, 1999.
688. Массэ А. Ислам: очерк истории. – Москва, 1982.
689. Менендес Пидаль Р. Сид Кампеадор. / Пер с исп. М.Ю. Нскрасова. – Санкт Петербург, 2004.
690. Минаков С.Т. Проблема возникновения и развития леоно–кастильского города в аспекте исано–французских отношений XI–XII вв. // Феодальный город. – Брянск, 1993. Вып. 2. – С. 21–33.
691. Михеева Л.Н. Страницы истории в поэзии Испании XII–XV веков (К проблеме народного характера) // Литература в системе культуры: Материалы науч. семинара. Вып. 1. / Моск. гос. откр. пед. ун-т. – Москва, 1997. – С. 20–36.
692. Монтегю Ватт В. Искажение образа ислама в Европе и положение в мусульманском мире / Влияние Ислама на средневековую Европу. [Российский перевод фрагменту книги: Montgomery Watt W. The Influence of islam on Medieval Europe. – Edinburgh: University Press, 1972. (Islamic Surveys, 9). – 352 p.] // www.narod.ru
693. Мусульманский мир. 950–1150. / Под ред. В.В. Наумкина и М.Б. Пиотровского. – Москва, 1981.
694. Мюллер А. История ислама с основания до новейших времен: в 4 т. / Пер. с нем.; под ред. Н.А. Медникова – Т.1-4. – Санкт Петербург, 1895–1896.
695. Мюллер А. История ислама: в 2 т. – Т.1. – Москва, 2004.
696. Мюссе Л. Варварские нашествия на Европу / Пер. с фран. А.В. Саниной. ✓
– Санкт Петербург, 2001.
697. Пискорский В.К. История Испании и Португалии. – Санкт Петербург, ✓
1909.
698. Плейди Дж. Испанская инквизиция. – Москва, 2002. ✓
699. Порнах В. Испанские и португальские поэты – жертвы инквизиции. – Ленинград, 1934.
700. Рюкуа А. Средневековая Испания. – Москва, 2006. ✓
701. Сабатини Р. Торквемада. – Москва, 1999. ✓
702. Сказкин С.Д. Испания в XIV – XV вв. Великие географические открытия. – Москва, 1940.
703. Смирнов А.А. “Песнь о Сиде” как литературно-исторический и художественный памятник // Песнь о Сиде. – Москва-Ленинград, 1959. – С. 7–24.
704. Томашевский Н. Героические сказания Франции и Испании // Песнь о Роланде. Коронавание Людовика. Нимская телега. Песнь о Сиде. Романсеро.

Література

– Москва, 1976. – С. 11–30.

705. *Тухолка С.* Процессы о колдовстве в Западной Европе в XV–XVII вв. – Санкт Петербург, 1909.
706. *Уотт У.М., Жакиа П.* Мусульманская Испания. – Москва, 1976.
707. *Уотт У.М.* Влияние ислама на средневековую Европу. – Москва, 1976.
708. *Фильштинский И.М., Шидфар Б.Я.* Очерк арабо–мусульманской культуры (VII–XII вв.). – Москва, 1971.
709. *Чистякова Т. А.* Арабский халифат. – Москва, 1962.
710. *Шидфар Б.Я.* Андалусская литература. Краткий очерк. – Москва, 1970.
711. *Шилова-Варьяш И.И.* Королевская власть и право иноконфессиональных общин в Арагонс XIV–XV вв. (На примере права мусульман) // СВ. – Вып. 60. – 1997. – С. 240–253.
712. *Шумовский Т.А.* Арабы и море. По страницам рукописей и книг. – Москва, 1964.
713. *de Valdevellano L.G.* Historia de Espana. – Bd. 1. – Madrid, 1963.
714. *Menendez Pidal R.* La Espana del Cid. – Madrid, 1929.
715. *Valdevellano L.G.* de. Historia de Espana. – Bd. 1. – Madrid, 1963.

Скандинавські землі

716. *Викинги: набеги с севера / Пер. с англ. Л. Флорентьева.* – Москва, 1996.
717. *Галле К., Дюрвік С., Даниельсон Р., Готланд Е., Грьонлі Т.* Історія Норвегії / Пер. з норв. – Львів, 2001.
718. *Геделунд Л.Н.* История Дании. – Санкт-Петербург, Москва, 1907.
719. *Глебов А.Г.* “Если кто злоумышляет против жизни короля...”: Антигосударственные преступления в раннесредневековой Англии // СВ. 1997. – Вып. 60. – С. 229–239.
720. *Глебов А.Г.* Англия в раннее средневековье. – Воронеж, 1998.
721. *Гуревич А.Я.* Походы викингов. – Москва, 1966. 182 с.
722. *Инстад Х.* По следам Лейва Счастливого. / Перевод с норв. – Ленинград, 1969.
723. *Кан А.С.* История Скандинавских стран (Дания, Норвегия, Швеция). – Москва, 1980.
724. *Корни Игтдрасиля: (Сб. произв. древнеисл. лит.): Пер. / Сост., отв. ред. и авт. послесл. О. Смирницкая.* – Москва, 1997. (Зі змісту: Про епоху вікінгів у Європі).
725. *Косминский Е.А.* Проблемы английского феодализма и историографии средних веков. – Москва, 1963.
726. *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985.
727. *Ловмянский Х.* Русь и норманны. / Перевод с поль. – Москва, 1985.
728. *Лойн Х.Р.* Английская государственность в англосаксонский период (500–1087) // Общественные науки за рубежом. История. – Москва, 1978. – № 1.
729. *Петрушевский Д.М.* Очерки из истории английского государства и общества в средние века. – Москва, 1937.
730. *Розсдаль Э.* Мир викингов / Перевод с дат. – Санкт-Петербург, 2001.
731. *Ру Г. ле.* Норманны в Византии; *Шахк А. фон.* Норманны в Сицилии [IX–XII

- ст.] / Пер. с нем. Д. Мельникова. – Москва, 1996. (Зі змісту: Про епоху вікінгів у Середземномор'ї).
732. *Рыдзевская Е.А.* Некоторые данные из истории земледелия в Норвегии и Исландии в IX–XIII вв. // Исторический архив. – Т.3. – Москва, –Леннинград, 1940.
733. *Сиротенко В.Т.* История международных отношений в Европе во второй половине IV- начале VI в. – Пермь, 1975.
734. *Стрингольм А.М.* Походы викингов, государственное устройство, нравы и обычаи древних скандинавов. Перевод с нем. – Москва, 2002.
735. *Bryant A.* The Medieval Foundation of the England. – Ney York, 1967.
736. *Trevelyan G.M.* Historia Anglii. – Warszawa, 1965.
737. *Zins H.* Historia Anglii. – Wrocław, 1979.

Франція

738. *Ададуrow В.* Історія Франції (королівська держава та створення нації від початків до кінця XVIII ст.) – К., 2002.
739. *Амбелен Р.* Драмы и секреты истории (1306–1645). – Москва, 1992. ✓
740. *Барбер М.* Процесс тамплиеров / Пер. с англ. И.А. Тогоевой. – Москва, 1998. ✓
741. *Басовская Н.И.* Столетняя война (1337–1453). – Москва, 1985. ✓
742. *Басовская Н.* Карл Великий и его империя // Знание-сила. 1997. – №7. – С. 123–129.
743. *Бессмертный Ю.Л.* Жизнь и смерть в средние века: Очерки демографической истории Франции. – Москва, 1991. ✓
744. *Блок М.* Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и Англии / Пер. с фр. – Москва, 1998.
745. *Бродель Ф.* Что такое Франция ? Кн. вторая: Люди и вещи. Ч. 2: Крестьянская экономика до начала XX в. / Пер. с фр. О. Гринберг и др. – Москва, 1997.
746. *Виллар Ж.-К.* Формирование французской нации: в 2-х т. – Москва, 1957. ✓
– Т. 1.
747. *Виолле-ле-Дюк Э.Э.* Жизнь и развлечения в средние века / Пер. с фр. М. Ю. Некрасова; ст. А. Н. Кирпичникова. – Санкт-Петербург, 1997. (Зі змісту: Культура середніх віків в нам'ятках іст. думки Франції).
748. *Гарро Э.* Людовик Святой и его королевство / Пер. с фр. Г.Ф.Цыбулько. ✓
– Санкт Петербург, 2002.
749. *Дюби Ж.* История Франции. Средние века. От Гуго Капета до Жанны д'Арк. 987–1460. / Пер. с фр. Г.А.Абрамова, В.А.Павлова. – Москва, 2001. ✓
750. *Казбекова Е.В.* Карл Великий: реалии и мифы. – Москва, 2001. ✓
751. *Капранова Е.Ю.* Роль каролингских капитуляриев в формировании феодального права собственности // ВМУ. – Сер. 8. История. 1993. – № 1. – С. 29–41.
752. *Колесницкий Н.Ф.* Феодальное государство (VI–XV вв.). – Москва, 1967.
753. *Колесницкий Н.Ф.* Аппарат власти и управления в варварском государстве // Власть и политическая культура в средневековой Европе. /

Литература

Под ред. А.А. Сванидзе. – Москва, 1992. – С. 65–77.

754. *Корецкий В.М.* Лекции по истории государства и права во Франкском государстве. – Москва, 1947
755. *Левандовский А.П.* Эйнгард и каролингская традиция. / Автореф. канд. дисс. – Москва, 1946.
756. 731. *Левандовский А.П.* Об этническом составе империи Каролингов // ВИ. 1952. – Вып. 3. – С. 109–129.
757. *Левандовский А.П.* Карл Великий. Через Империю к Европе. – Москва, 1995.
758. *Мажуга В.И.* Королевская власть и церковь во Франкском государстве VI в. // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе. – Ленинград, 1990. – С. 46–70.
759. *Малинин Ю.П.* Рыцарская этика в позднесредневековой Франции (XIV–XV вв.) // СВ. 1992. – Вып. 55. – С. 195–213.
760. *Мюссо-Гулар Р.* Карл Великий. – Москва, 2004.
761. Новая история средневековой Франции (В 4 т.): Т.1. *Лебек С.* Происхождение франков (V–IX века) / Пер. с фр. В.А.Павлова. – Москва, 1993; Т.2. *Тейс Л.* Наследие Каролингов (IX–X века) / Пер. с фр. Т.А.Чесноковой. – Москва, 1993.
762. *Перну Р. Клэн М.-В.* Жанна д'Арк. – Москва, 1992.
763. *Перруа Э.* Столетняя война. – Москва, 2002.
764. *Поло де Болье М.А.* Средневековая Франция. – Москва, 2006.
765. *Радциг Н.И.* Общественное движение во Франции 1356–1358 гг. – Москва, 1996.
766. *Райцес В. И.* Процесс Жанны д'Арк. – Москва–Ленинград, 1964.
767. *Райцес В. И.* Жанна д'Арк. Факты, легенды, гипотезы. – Ленинград, 1982.
768. *Руа Ж., Анри Ж.* Битва при Пуатье (733 г.) / Пер. с фран. А.В. Санининой. – Санкт-Петербург, 2003.
769. *Сидоров А.И.* Ближний круг франкского короля первой половины IX в. (по материалам хроники Нитхарда) // Средневековая Европа: проблемы идеологии и политики. / Под ред. А.А. Сванидзе. – Москва, 2000. – С. 80–102.
770. *Сидоров А.И.* Организация власти во Франкском королевстве в VIII–IX вв. // СВ. Вып. 64. 2003. – С. 3–34.
771. *Тейс Л.* Землевладение Каролингской эпохи. – Москва, 1995.
772. *Тьерри О.* Рассказы из времен Меровингов / Пер. с фр. Н. А. Трескина; Под ред. И. И. Фроловой. – Санкт-Петербург, 1994.
773. *Уваров П.Ю.* Парижский университет и местные интересы (конец XIV – пер. пол. XV в.) // СВ. 1991. – Вып. 54. – С. 55–71.
774. *Фавтье Р.* Капетинги и Франция / Пер. с фр. Г.Ф. Цыбулько. – Санкт-Петербург, 2001.
775. *Филипов И.С.* Средиземноморская Франция в раннее средневековье. – Москва, 2000.
776. *Хачатурян Н.А.* Сословная монархия в Англии и Франции XIII – XV вв. – Москва, 1989.
777. *Хэгерман Д.* Карл Великий / Пер. с нем. В.П. Котелкина. – Москва, 2003.
778. *Цатурова С.К.* Парламентская корпорация и Парижский парламент в первой трети XV в. // СВ. 1992. – Вып. 55. – С. 73–86.
779. *Цыбулько Г.Ф.* Рыцарская культура в эпоху Филиппа Августа и Людовика Святого // СВ. 1997. – Вып. 60. – С. 392–399.

780. *Baszkiewicz J. Historia Francii. – Warszawa, 1976.*

Держави хрестоносців на Сході

781. *Близнюк С. В. Мир торговли и политики в королевстве крестоносцев на Кипре (1192–1373). – Москва, 1994.*
782. *Виллардуэн Ж. де. Завоевание Константинополя / Пер., ст. и коммент. М.А.Заборова; Отв. ред. Ю.Л. Бессмертный. – Москва, 1993.*
783. *Головко А.Б. Славяне Восточной Европы и крестовые походы (XI – первая половина XIII в.) // Rossica Antiqua. Материалы и исследования. 2006. – Санкт-Петербург, 2007. – С.314-330*
784. *Заборов М. А. Крестовые походы. – Москва, 1956.*
785. *История крестовых походов / Пер. с англ. Е. Дорман. – Москва, 1998.*
786. *Любе М. Трагедия ордена тамплиеров. / Пер. с франц. Д.А. Журавлевой ✓ – Санкт Петербург, 2003.*
787. *Мельвиль М. История ордена тамплиеров. / Пер. с фран. Г.Ф. Цибулько. ✓ Науч. ред. М.Ю. Медведев. – Санкт Петербург, 2000.*
788. *Матузова В.И. Тевтонский орден и Швеция (XIII–XV в.) // СВ. 1997. – Вып. 60. – С. 222–228.*
789. *Можейко И. В. 1185 год. – Москва, 1996.*
790. *Печников Б.Л. Рыцари церкви. Кто они? – Москва, 1991.*
791. *Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство / Пер. с фр. А.Ю. Карачинского ✓ – Санкт Петербург, 2002.*
792. *Рух Ж. Ж. История рыцарства. – Москва, 1996.*
793. *Dudo M. Studia nad początkami władztwa Zakonu Niemieckiego w Prusach (1226–1259). – Warszawa, 1992.*

СПИСОК УКРАЇНСЬКИХ СКОРОЧЕНЬ

Загальні поняття

Авт. – авторський
акад. – академія
бібліогр. – бібліографія
богосл. – богословський
вид. – видання
вкл. – включно
госп. – господарський
держ. – державний
дон. – доповнений
досл. – дослідження
ін-т – інститут
іст. – історичний
італ. – італійський
кол. – колектив
лат. – латинський
літ. – літературний
лінгв. – лінгвістичний
матер. – матеріали
навч. – навчальний
наук. – науковий
н.е. – наша ера
пер. – переклад
півн. – північний
позиц. – нозиція
посіб. – носібник
р. – рік
ред. – редакція
розв. – розвиток
розгл. – розгляд, розглянуто
с. – сторінка
сер. – середній
сист. – система
Т., т. – том
тис. – тисячоліття
укл. – укладач
ун-т – університет
Ч. – частина

**ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ, АББРЕВІАТУРА
УСТАНОВ ТА ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ**

Запор. – Запорізький
Київ. – Київський
Львів. – Львівський
ЛБА – Львівська богословська академія
НАН – Національна академія наук
УІЖ – Український історичний журнал
Чернів. – Чернівецький

СПИСОК РОСІЙСЬКИХ СКОРОЧЕНЬ

Загальні поняття

авт. – авторский
авт. кол. – авторский коллектив
автореф. – автореферат
авт.-сост. – автор-составитель
акад. – академия
англ. – английский
апр. – апрель
Библиогр. – библиография, библиографический
биограф. – биографический
б-ка – библиотека
вв. – века
введ. – введение
венг. – венгерский
вестн. – вестник
вып. – выпуск
вышп. – высший
внутр. – внутренний
вопр. – вопросы
вступ. – вступительный
г. – год
герман. – германский
гл. – глава
гор. – городской
гос. – государственный
дат. – датский
демогр. – демографический
дис. – диссертация
докл. – доклад
докум. – документ, документальный
доп. – дополнения, дополненный
др. – другие
древнеисл. – древнеисландский
экон. – экономический
энцикл. – энциклопедия

европ. – европейский
 журн. – журнал
 закл. – заключение
 зап. – записки
 изв. – известия
 изд. – издание
 изм. – изменения
 изуч. – изучение
 ил. – иллюстрация
 иллюстр. – иллюстрированный
 испр. – исправленный
 иссл. – исследования
 ист. – исторический
 историогр. – историография
 итал. – итальянский
 канд. – кандидат
 кн. – книга
 кол. – коллектив
 коммент. – комментарии
 конф. – конференция
 лат. – латинский
 лит. – литература
 напр. – направление
 науч. – научный
 н. э. – наша эра
 нем. – немецкий
 общ. – общий
 окт. – октябрь
 отв. – ответственный
 откр. – открытый
 пед. – педагогический
 пер. – перевод
 перераб. – переработанный
 подгот. – подготовка
 пол. – польский
 пос. – пособие
 посвящ. – посвященный
 послесл. – послесловие
 предис. – предисловие
 прил. – приложение
 примеч. – примечания
 пробл. – проблемы
 произв. – произведение
 публ. – публикация
 ред. – редакция
 редкол. – редколлегия
 репр. – репринтный
 реф. – реферат, реферативный
 рец. – рецензия
 рис. – рисунок
 с. – страница
 сб. – сборник
 сер. – серия

сост. – составитель
 соц.-экон. – социально-экономический
 спец. – специальный
 spr. – справочник
 Т. т. – том
 тез. – тезисы
 указ. – указатель
 ун-т – университет
 учебн. – учебный
 фр. – французский
 Ч, ч. – часть
 чл.-кор. – член-корреспондент

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ, АББРЕВІАТУРА УСТАНОВ ТА ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

ВДИ – Вестник древней истории
 ВИ – Вопросы истории
 ВМУ – Вестник Московского ун-та
 Воронеж. – Воронежский
 ВВ – Византийский временник
 ЖЗЛ – Жизнь замечательных людей
 ИВИ – Ин-т всемирной истории
 ИНИОН – Институт научной информации по общественным наукам (РАН)
 ИРИ – Ин-т российской истории
 ИСБ – Ин-т славяноведения и балканистики
 К. – Киев
 Лен. – Ленинградский
 МГУ – Московский государственный
 ун-т
 Моск. – Московский
 НиЖ – Наука и жизнь
 РАН – Российская Академия Наук
 СВ – Средние века

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Леонтій Войтович, Назар Козак, Юрій Овсінський, Модест Чорний

MEDIUM AEVUM: СЕРЕДНІ ВІКИ

Підручник з історії середніх віків для історичних факультетів університетів

За редакцією проф. д.і.н. Л.Войтовича

Художньо-технічний редактор
Микола Ощипок

Комп'ютерний набір:
Леонтій Войтович
Назар Козак
Юрій Овсінський
Модест Чорний

Комп'ютерна верстка і макетування:
Микола Ощипок

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 2712 від 07.12.2006 р.

Видавець ТзОВ "Тріада плюс"
79016, м. Львів, вул. Митр. Ангеловича, 28
тел./ факс: (032) 243-17-49
e-mail: triadaplus@hotmail.com

Підписано до друку 15.01.2010. Формат 70x100/16
Обл.-вид.арк. 31,4. Тираж 300 прим. Зам.9.
Надруковано ПП "Ліана" Львів, вул. Стрийська, 72
тел./факс (032) 238-74-60
e-mail: ommzmik@ukr.net

2. Держава франків у V - поч. IX ст.

4. Держави хрестоносців у XII ст.

5. Європа у кінці XI - XII ст.

6. Англія і Франція у XII - XIV ст.

7. Англія і Франція у XV ст.

8. Реконкіста